

महाभाष्यम् ।

[नवाह्निकम्]

श्रीमता पतञ्जलिमुनिना प्रणीतम् ।

म. म. श्रीकैयटोपाध्याय-नागोजीभट्टाभ्यां

रचिताभ्यां

प्रदीपोद्घोताख्यविवरणाभ्यां समुल्लसितम् ।

पण्डित देवीदत्तपराजुलीद्वारा शोधयित्वा

चौखम्बापुस्तकालयाध्यक्षेण बाबूहरिदासगुप्तेन

“तारा” नाम्नि मुद्रणालये संमृष्टं प्रकाशितम् ।

MAHABHASYA

[NAVĀHNIKA]

BY

PATANJALI MUNI

WITH

M. M. Kaiyatopadhyaya's Pradipa
and

M. M. Nagojibhatta's uddyōta [Bibarana]

Part I.

EDITED BY

Pandit Devi Datta Parajuli.

PUBLISHED BY BABU HARI DASA GUPTA

Proprietor, Chaukhanba Sanskrit Series.

1908

PRINTED AT THE “TARA” PRINTING WORKS,
BENARES.

S
431.25
P201m b

Sl.no. 077/30

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ पातञ्जलमहाभाष्यप्रारम्भः ॥

अथ शब्दाऽनुशासनम् ॥ अथेख्यं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते । शब्दा-

श्रीपतञ्जलये नमः ॥

सर्वाकारं निराकारं विश्वाध्यक्षमतीन्द्रियम् ॥
सदसद्रूपतातीतमदृश्यं माययाऽऽवृत्तैः ॥ १ ॥
ज्ञानलोचनसंलक्ष्यन्नारायणमजं विभुम् ॥
प्रणम्य परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनम् ॥ २ ॥
पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते देवत्वं यदनुग्रहात् ॥
सरस्वतीं च तां नत्वा सर्वविद्याधिदेवताम् ॥ ३ ॥
पदवाक्यप्रमाणानां पारं यातस्य धीमतः ॥
गुरोर्महेश्वरस्यापि कृत्वा चरणवन्दनम् ॥ ४ ॥
महाभाष्यार्णवावारपारीणं विवृतिप्लवम् ॥
यथागमं विधास्येऽहं केयटो जैयटात्मजः ॥ ५ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

मत्वा साम्बशिष्यं देवीं वागधिष्ठानिकां गुरुम् ॥
पाणिन्यादिषुनीन् वन्द्यान् पितरौ च सतीशिषौ ॥ १ ॥
नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षणः ॥
हरिदीक्षितपाठाहजसेवनावाप्तसम्पत्तिः ॥ २ ॥
द्यावकानां कल्पतरोररिकक्षुताशानात् ॥
शृङ्गवेरपुराधीशाङ्गामतो जलज्जीविकः ॥ ३ ॥
नाविस्तीर्णं न विस्तीर्णं मध्यानामपि बोधकृत् ॥
भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वेऽहं तु यथामति ॥ ४ ॥

महेशं व्याचिकीर्षुः शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति । सर्वेति । क्त्वास्तानां पञ्चमश्लो-
काङ्गेनान्वयः । सर्वाकारस्य सर्वोपादानकारणत्वान्मृशदिवत् । कार्यातिरिक्तदृश्यस्वरूपाभावाद् निराका-
र्यम् । कर्तृत्वाद् विश्वाध्यक्षत्वम् । एक्षतेति श्रुतः । अतीन्द्रियत्वं विगतेन्द्रियत्वेन । पश्यत्यक्षुरित्या-
ते । सर्वप्रत्यक्षीकरणन्तु स्वरूपचैतन्यनैव । इन्द्रियाविषयत्वेन वाऽतीन्द्रियत्वम् । सदसद्रूपता प्रपञ्च-
ः । एतच्च स्त्रियामिति सूत्रे वक्ष्यते । तामतीति तद्वर्हितमित्यर्थः । एवञ्च-सदेवेति भावः । नन्वीदृशमस्मानि-
नं गृह्यत इत्यत आह । अदृश्यमित्यादि ॥ १ ॥ माययाऽऽवृत्तैरित्यस्य कृत्यमाह । ज्ञानति । सत्त्वमस्मादि-
वाक्यजनितालम्बोऽद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्माकारा वृत्तिज्ञानं, तदेव लोचनमन्तेन सम्प्रेक्ष्यमित्यर्थः ।
व्यमित्यादि । सर्वनरसमूहान्तर्यामिणमित्यर्थः । सर्वविद्याः । वेदविद्याः । तद्विधायिनम् ॥ २ ॥ पुरुष-
पदविशेषरूपे ग्रन्थे सप्रवृत्तित्वाद्वागधिदेवतां नमति । पुरुषा इति । देवत्वम् । पादिवन्दनम् ॥ ३ ॥ जैयटो
देवोत्तमश्च गुरुं नमति । पदेति । व्याकरणतर्कमीमांसानामित्यर्थः । धीमतः । कर्तृत्वमन्तेन सम्प्रेक्ष्यमित्यर्थः ।
विधास्येति । व्याख्यानवृत्त्येऽप्यधिक्यनेनाभ्यासात् कृत्वा दित्वा वा वागध्यासोऽपि न विधीयते ।

भाष्याग्निः कातिगम्भीरः केवाऽहं मन्दमतिस्ततः ।

छात्राणामुपहास्यत्वं वास्यामि पिशुनात्मनाम् ॥ ६ ॥

तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना ।

क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्ताऽस्मि पङ्कवत् ॥ ७ ॥

महाभाष्यकारो विवरणकारत्वाद्धाकरणस्य साक्षात्प्रयोजनमाह ॥

अथ शब्दानुशासनमिति ॥ प्रयोजनप्रयोजनानि तु रक्षोहादीनि पक्ष्यन्ते ॥ स्ववाक्यं व्याख्यातुं तदवयवमथशब्दं तद्विद्याचष्टे । अथेत्ययमिति शब्दोऽथशब्दस्य स्वरूपेऽवस्थापनाय प्रयुक्तः । एवं हि पदान्तरैः सामधिकरण्येन संबन्धे सत्यऽथशब्दो व्याख्यातुं शक्यते । स्वरूपेऽवस्थितश्च सर्वनापरामृश्यते । अयमिति । शब्द इति स्वरूपकथनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिका इति । अधिकारः प्रस्तावो द्योत्यत्वेनास्य प्रयोजनमित्यर्थः । निपातानां च द्योतकवाक्यपदीये निर्णीतम् । अथशब्दस्याधिकारार्थत्वे यो वाक्यार्थः संपद्यते तं वयति । शब्दानुशासनमिति । अनैर्काक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशासनस्य प्रारं

भवेत् । प्लूयतेऽनेनेति प्लवं सेतुम् । यथागमम् । सम्प्रदायमनतिलङ्घयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ औद्धत्यं परिहराभ्येति । मयूरव्यसकादिसमासा रूपकश्चेति बोद्धव्यम् । पिशुनस्वम् दुष्टस्वम् ॥ ६ ॥ नन्वेवं प्रवृत्तिगत आह । तथापीति । तत्रत्यसारांश एवात्र निबद्ध इति भावः । शनैरित्यनेनास्त्यन्तमन्यासङ्कोचं बहुवचिन्त्यनेन व्याख्येयांशापरित्यागा व्याख्यानस्याविस्तृतत्वञ्च बोध्यते ॥ ७ ॥ यद्यपि पाणिनि ब्राह्मणेन निष्कारण इत्यादिभ्युक्तेः सन्धोपासनाभावश्च प्रत्यवायपरिहारार्थित्येवोक्तमाधिकारिप्रवृत्तमभवात् प्रयोजनं नोक्तम् । वास्तिककृतापि, शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्म इत्यनेन मध्यमाधिकारिप्रयोजनं दर्शितम् । भगवांस्तु विवरणकारत्वाद् मन्त्राधिकारिणां प्रवृत्तेः प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिप्रस्ताद्व्यवहितेषु स्वर्गापूर्वादिष्वनाश्वसास्ताक्षात्प्रयोजनं शब्देष्वुत्पत्तिलक्षणं वर्तनीत्याह । भाष्यकार इत्यत्र शब्दज्ञानरूपं प्रयोजने उक्ते विषयोऽप्युक्त एव । शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वात्तु बोद्धव्यं तद्विज्ञानासुराधिकारी, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्ध इति अर्थादेव लक्ष्यम् । ननु, कानि पुनरित्यां प्रयोजनानि वक्ष्यन्ति, तेन पौनःपुन्यमत्र आह । साक्षादिति । तदेवाह । प्रयोजनप्रयोजनानीति । व्याख्यमित्यस्य शब्दानुशासनाभिव्यादिनेति शेषः । तावत् प्रथमम् । व्याचष्टे इति । पदार्थज्ञानायाऽऽनन्तर्याद्यर्थक निरासाय चेति शेषः । भाष्यत्वादेव च स्ववाक्यव्याख्यानमिति भावः । नन्विति विनाप्यथशब्दोऽपि रार्थ इत्येवोच्यतामत आह । एवं हीति । पदान्तरैः । शब्दप्रथमधिकारार्थपरं प्रयुज्यत इति व्याख्यातुमिति । अधिकारार्थत्वेनेति शेषः । अथेतिशब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्ते आनन्तर्याद्यर्थकत्वमिति भाष्येऽन्तो--(० इयमिति) भाष्ये । योऽयमस्मिन् वाक्ये स इत्यर्थः । विस्पष्टेति । न वेतीत्याशयर्थपरताया इशनेन तथा धर्म निवर्तयितुमित्यर्थः । ननु निपातानां द्योतकविधेयवाक्यार्थशब्दोऽनुपपन्नोऽन आह । अधिकार इति । प्रस्ताव इति । प्रारम्भ इत्यर्थः । स चायाद्व्याख्यामानस्य । अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीति भावः । निपातानाञ्च द्योतकत्वमिति । निपातानां द्योतकत्वमित्यर्थः । उपसर्गातिरिक्तनिपातानां द्योतकत्ववाचकत्वं भवस्वीकारेऽप्यवश्यं विभक्तीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उपसर्गान्तां द्योतकत्वमेवेति स्पष्टं गतिर्गताविति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यामः । अतः साक्षात् क्रियते गुरुरित्यदि सुक्लृप्ते । प्रारम्भक्रियाविषयत्वद्योतकस्यापि अथशब्दस्यान्यार्थं नीयमानस्य दिवन्मङ्गलसामपीत्युभयार्थमयशब्दः प्रयुज्यत इति फलितम् । परं स्वच वाचकत्वं वेच्छन्ति । अधिकृतं ति च तदर्थं वदन्ति । भाष्ये प्रयुज्यते इत्यनेन वत्तमाननिर्देशन सर्वलोकसिद्धमस्याधिकारार्थत्वं, सूत्रमाविष्यतिभाषिकमिति ध्वनितम् । ननु विवरणेऽधिकृतमित्यधिकं वाचकपराभावाद्, द्योतकताञ्च

नुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् । केषां शब्दानाम् । लौकिकानां
दिकानां च । तत्र लौकिकास्तावत् । गौरश्चः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो

शिता अथशब्दसन्निधाने प्रतीयते । व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम-शब्दानुशास-
मिति । अत्र चाऽऽचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादनुपादानादुभयप्राप्त्यभावाच्चोभय-
नी कर्मणीत्यनेन षष्ठी, अपि तु, कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेति, कर्मणि चेति समास-
विधेयाऽप्रसङ्गादिधमप्रव्रश्चनादिवत् समासः । शब्दशब्दस्य सामान्यशब्दत्वाद्भिना
करणादिना विशेषेऽवस्थानाभावात्तन्त्रीशब्दकाकवाशितादीनामप्यनुशासनप्रसङ्ग
मत्वा पृच्छति । केषामिति । उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुद्ध्या प्र-
भागात् किमा प्रत्यवमशः । यथा, राजपुरुष इत्युक्ते, कस्य राज्ञ इति । मिद्धान्त-
दी तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात् सामर्थ्याद्विशेषावगतिरिति मत्वाह । लौकिकानामि-
ति । लोके विदिता इति, लोकसर्वलोकादृञिति ठञ् । अथवा भवार्थेऽध्यात्मादि-
दृञ् । एवं वेदं भवा वैदिकाः । वैदिकानामपि लौकिकत्वेष्वपि प्राधान्यव्यापना-
पृथगुपादानम् । यथा, ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति वसिष्ठस्य । तेषां तु
प्राधान्यं यत्नेनापभ्रंशपरिहारात् । अथवा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन

अस्थित आह । अनेकेति । उच्यते श्रूयते क्रियते इति । प्रतीयत इति । एतावतेव द्योतकत्वमिति भावः ।
तु भावसाधनस्यानुशासनपदस्य शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमनआह । व्याकरणस्य चेति । अन्व-
त्वात्प्रयोजनाभिधानोपपत्तिः । अनुशिक्ष्यते असाधुशब्देभ्यो विविच्य साप्यन्तेऽनेनेति करणव्युत्पन्नतया
स्त्वपदेन सामानाधिकरण्यमिति भावः । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये नामपदोपाशनम् । नामनामिनोरभेदात्ताम
स्त्वमिति सामानाधिकरण्यम् । अनेनेवापभ्रंशानामविषयत्वं सूचितं ध्वनीनाञ्च । केषामिति प्रश्नस्तु किं
किंमान्नविषयं शाकटायनादिशास्त्रमधिकृतमुत वैदिकमान्नविषयं पातिशाख्यमितितीति परं । ननु कर्मणि
ते निषेधात् कथं कर्मषष्ठ्यन्तेन समासोऽन आह । अत्र चाचार्यस्येति । उभयोपाशनं एवाभयप्राप्तिरित्यात्म-
ने इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यामापि समासनिषेधः कुनो नेत्यन आङ्ग । इष्टमिति ।
स्यत्यर्थकतया कर्मणीत्युच्चार्यं विहितषष्ठेव समासनिषेध इति भावः । भाष्ये, शास्त्रमित्यस्य कर्तव्यत्वेनेति
षः । विवरणकारत्वाद् व्याख्यातव्यत्वेनेति षोऽप्यत इत्यन्ये । शास्त्रत्वञ्चास्य साधुस्वरूपैकप्रयोजन-
वत्त्वाद्दोषोद्देशम् । सामान्यशब्दत्वादिति । लोकव्यवहारे ध्वनावपभ्रंशे च शब्दशब्दपर्यागादिति भावः ।
न ध्वनिव्यङ्ग्य एव तत्परम्पराशो शब्दप्रयोगादिरे चिन्त्यमित्यपास्तम् । ननु, ब्रह्मीन् पोक्षतीत्याद्यौ सामान्य-
शब्दस्याप्यपूर्वविषयेषु विशेषेषु प्रवृत्तिवहाचके साधौ तद्विशेषं प्रवृत्तिर्भावेत्यतीत्यन आह । विनेति । ब्रह्मिण
स्य तु प्रकरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भावः । वाशितादीनामित्यादिनाऽपभ्रंशसङ्ग्रहः । उत्तरपदार्थसंसृष्टपूर्वप-
र्यस्य कथं सर्वनाम्ना परामर्शोऽन आह । उत्तरपदार्थान्तर्गतस्येति । ततः पृथगुपास्थित्यविषयस्येत्यर्थः ।
द्रष्टा मानस्या । यद्वा वाक्यजन्यबुद्ध्या । वेदाङ्गत्वादिनि । तत्प्रज्ञागमसिद्धम् । अनेन तन्त्रीशब्दार्थानामावि-
यता सूचिता । न च वेदाङ्गत्वाद्वैदिका एव विषयः स्युः । तत्र तत्र भाषायां छन्दसीत्याद्युक्तप्रयोगोरपि
विषयत्वात् । ननु विद्वान्दस्वरूपप्रज्ञातिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वाद्देवस्यापि लोकान्तर्गतत्वाद्
देवमभिधानं न युज्यत इत्यत आह । वैदिकानामिति । वैदिकानां लौकिकत्वेऽपीति पाठः । तेषामित्येति ।
लौकिकानां चात्र कर्मण्येव तत्परिहारस्तथास्तु सर्वचेति भावः । भाषाशब्दानामिति । भाषा प्रयोक्तव्यप्रयो-
क्तव्यव्यवहारस्तत्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थः । एवञ्च वेदमात्रान्तर्गतकर्णभिरैवासां गुणानीत्याद्यतिरि-
परता लौकिकशब्दस्य तैस्तद्व्यवहारावर्णनात् । अत एव, गौरश्च इत्यादीनां लौकिकोपाहरणत्वसङ्गातिः ।
किं स्वर्गमादिवेदे तद्व्याख्या स्वर्गविशिष्टानां वेदमात्रविषयतामभिप्रेत्य, राज इत्यादीनां वैदिकोपाहरणत्वसङ्ग-

ब्राह्मण इति । वैदिकाः खल्वपि । शन्नो देवीरभिष्टये । इषेत्वोर्जेत्वा । अग्निथ
मीले पुरोहितम् । अग्न आयाहि वीतय इति । अथ गौरिसत्र कः शब्दः । श
किं यत्तत्साम्नालाङ्गूलककुदखुरविषाप्यर्थरूपं स शब्दः । नेत्याह । द्रव्या
नाम तत् । यत्तर्हि तदिदं चोष्टिन् निमिषितमिति स शब्दः । नेत्याह दे

निर्देशः । तत्र लोके पदानुपूर्वीनियमाभावात् पदान्येव दर्शयति । गौरश्च इति । वे
त्वानुपूर्वीनियमाद्वक्त्यानुदाहरति । शन्न इति । अयं गौरयं शुक्ल इति शब्दार्थ
योरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय पृच्छति । अथेति । गौरिति
विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इत्यर्थः । तान्येव वस्तूनि क्रमेण दर्शयति
किं यत्तदिति । उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापाद्यन्ति सर्वनामानि पर्याये
तल्लिङ्गमुपाददते इति कामचारतः स शब्द इति पुल्लिङ्गेन निर्देशः । नेत्याहेति
भिन्नेन्द्रियप्राप्तत्वाच्च द्रव्यं शब्द इति प्रतीतमपि तु द्रव्यमिति । यदि हि द्रव्यान्

सिरिति भावः । लोके पदानुपूर्वाहरणत्वात्कौ, वेदे वाक्यानामिव तत्त्वेत्कावाशयमाह । तथेति । पदान्तेषु
समभिव्याहारेण स्वरविशेषाच्च वेदे वाक्यानामुदाहरणत्वात्किरित्यपि बोध्यम् । लोकेवदसाधारणत
पाणिनीयशब्दानुशासनस्यैवात्राधिकृतत्वं, न तु शाकटायनाविव्याकरणस्येत्युच्यते परे । भाष्ये
(लौकिकास्तावदिति) । तावच्छब्दोऽनुक्रमे । पूर्वं लौकिका उदाह्रियन्ते पश्चाद्वैदिका इत्यर्थः । वैदिकाम्
प्रधानत्वेऽपि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्तद्वाक्यस्यार्थः । अभेदेन लोके इति । अभेदेनैवत्यर्थः । शब्द
परम्भाभिमायेणास्य गौरिति प्रयोगाभावाज्जिति भावः । पुरोर्वर्तिव्यक्तिं पश्यतां वाचकजिज्ञासय
कोऽयमिति प्रश्ने, अयं गौरयं वर्णः शुक्ल इत्युत्तरस्थले संनिहितशुद्धिश्च तादात्म्येन शब्दविधेयताप्रतीतिरप्रा
प्त्यर्थम् । शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः । स्पष्टञ्चेदं पातञ्जलभाष्ये इति मञ्जूषायामस्माभिर्होषितसंमतभाष
युत्पादितम् । अत एव जात्यादिव्यक्त्येवैव, रमिति ह्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिन इत्यादौ शब्दार्थयोर्वाप
अभेदेन व्यवहारः । (अथ गौरिति) भाष्य । अथेत्यस्य पृच्छत इति शेषः । किं पृच्छते तदाह (गौरिति
नेत्यादि) (कः शब्द इति) । कः शब्दश्चाशब्दभेदे इति प्रश्नः । प्रतिभासमानेषु शब्दजातिव्यक्त्यादि
नमेवैव गुणक्रिययोः शब्दत्वाद्वाक्योपपत्त्या । नहि ते अपि, गौरिति शब्दजन्यबोधो भासते इति चेन्न । उ
गुणितोः क्रियाक्रियावर्तताम्भावात् । शब्दार्थयोश्च तत्त्वात् । तदभिन्नानभिन्नस्येति न्यायेन तच्छब्दोपपत्त्य
यथा परमकारणाभिन्नकार्यकारणकस्य परमकारणेनाप्यभेदः । यद्वा गुणसमूहो द्रव्यमिति पक्षे, तस्य भेद
इति स्वस्थभाष्यसमते समूहस्य गोशब्दादप्यस्य अथयवभूतगुणादीनामपि तद्वाच्यत्वमिति शङ्का बोध्या । अ
गौरिति विज्ञाने इति सामान्योक्त्या तत्कारणप्रत्यक्षादिज्ञानेऽपि गुणादीनां सामान्यरूपेण भानम् । अत
प्रत्यक्षदृष्टेऽपि भाष्यफलाशौ रसाविशेषादिजिज्ञासा । विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वरित्यस्ये । नि
पितं अतन्मञ्जूषायाश्च । यत्तदिति समुदाशया यद्वृत्तार्थे वर्तते । तस्यैव पुनस्तद्वृत्तेन, स इत्यनेन परामर्शः
यद्वा प्रसिद्धौ । ननु यदित्यस्य नपुंसकत्वेन तच्छब्देऽपि नपुंसकलिङ्गेनैवाचितमत आह । उद्दिश्यमानेति स
सिद्धवत्कीर्त्तनशुद्धिः । प्रतिपाद्यतया विधेयतया वा कीर्त्तनं प्रतिनिर्देशः । यथा " शैल्यं हि यत् सा प्र
तिज्ञलस्ये " त्याशौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तल्लिङ्गमिति । तुयार्लिङ्गमित्यर्थः । आश्वोक्तेर्दुष्टुपपादयति । भि
न्निवेति । सामान्यव्यक्त्यतिरिक्तत्वे सति आश्वेन्द्रियप्राप्तत्वाच्च हि शब्दलक्षणमिति भावः । यदि च ह्येवेति
यदि द्वयं शब्दश्चाशब्दभेदे स्यादित्यर्थः । तथा हि सति द्व्यादीनान्तन्वान्तरे निरूपितत्वात्तस्य वैयर्थ्या
पक्षितिर्यपि बोध्यम् । तत्र द्वयस्य क्रियाद्याभ्यस्यानुपूर्वशक्तिः । क्रियायुग्यौ च आत्याभ्यावेति तयो
स्ततः पूर्वशक्तिः । वैयर्थ्यसिद्धयुगानामपि संख्यासंयोगविभागादीनां क्रियास्य ध्वनयितुं युग्यास्मादि
क्रियोक्तिरिति ध्येयम् । यत्तर्हि शुक्ल इत्यादि । गुणस्य शब्दस्य शङ्कापरे वाक्ये इति शब्देन प्रकारार्थेन सुरा
भ्यादिभेदाभिन्नं गन्धादिलिङ्गस्यैवैक्यविरूपसंयुक्तम् इति न न्यूनता ।

सम् । नाम सा । यत्तर्हि तत्, शुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति स शब्दः ।
भि । गुणो नाम सः । यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभू-
वि । शब्दः । नेत्याह । आकृतिर्नाम सा । कस्तर्हि शब्दः । येनोच्चारितेन
म

मिति विवक्षितमभिव्यज्य, अथ द्रव्यानुशासनमित्येवावश्यम् । अनेनैव न्यायेन गुण-
वैसामान्यानां निराकृतेऽपि शब्दत्वे प्रपञ्चार्थं तद्योद्यपूर्वकं निराकरोति । यत्त-
र्हि गोशब्दार्थं चैषां सम्भवाच्छब्दत्वमाशङ्कते । परिहारस्तु पूर्ववत् । तत्रेङ्गितम-
तयस्य सूचकः शारीरव्यापारः । चेष्टिते कायपरिस्पन्दः । निमित्तमित्यव्यापा-
छः शुक्लो नील इति । द्रव्यस्य प्रागुपन्यासाद् गुणमात्राभिधायिनोऽत्र शुक्लादयो
स, ताः । भिन्नेष्वभिन्नमिति । अनेन सामान्यस्यैकत्वं कथ्यते । छिन्नेष्वच्छिन्नमिति ।
तु न तु नित्यत्वम् । सामान्यभूतमिति । सत्ताख्यं महासामान्यं गोत्वादेः सामान्य-
मानं निर्दिष्टम् । सामान्यामिव सामान्यभूतम् । भूतशब्द उपमार्थः । यथा पितृभूत
। द्रव्यादिषु निरस्तेषु पृच्छति । कस्तर्हीति । उत्तरमाह । येनोच्चारितेनेति ।
करणे वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति । वर्णानां प्रत्येकं
कत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात् । भानर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे

शब्दस्यापि गुणत्वाद् गुणो नाम स इत्युत्तरमसङ्गतम् । तस्य द्रव्यत्वे द्रव्यं नाम तद्व्युत्तरासङ्गति-
वन्तम् । उक्तद्रव्याभितो गुणो नाम स इत्यर्थात् । श्रोत्राभावात्त्वादेव क्रियादीनां शब्दत्वे निरस्ते
प्रत्ययेनेत्यत आह । अनन्वेति । गोशब्दार्थं चैषां सम्भवाविति । अनेन सम्भवात् तत्र तदभिन्ना-
प्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन शब्दत्वाशङ्का तेषामिति भावः । यद्वा गोशब्दार्थं गुणसमूहे समूहितया एषां
हेतवेत्यर्थः । शारीरव्यापारो रोमाञ्छादिः । एकत्वमिति । अनेकसमवेतत्वस्याप्युपलक्षणम् । निरत्येन
नित्यरासः । एकत्वेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षरूपं प्रमाणं दर्शितम् । भूतशब्दप्रयोगानुपपत्तिं परिहरति । सत्ता-
हर्भितः । एवं हि वृत्तवशाद्वा इत्याद्यापत्तेः । सामान्यभूतेः सर्वसामान्यविषयत्वेन प्रवृत्तायाः सङ्कोचे
दूषणं वाच्यम् । उपमाकथनस्य प्रकृतेऽनुपयोगाच्च अध्याहार गौरवाच्च न न युक्तम् । किन्तु स्वरूपवाची सः ।
विज्ञासूत्रस्य भाष्यप्रयोगस्य प्रमाणभूत इत्यस्य स्वयं कारिण्यमाणव्याख्यानरीत्यास्यापि व्याख्यानसम्भवात् ।
पक्षे इत्यव्याख्यान्यन्वयशब्दप्रयोगः सादृश्यपर इति सादृश्यप्रतीतिर्न स्वस्य सादृश्यवाचकत्वे मानमस्तीति
ये भाष्ये—(आकृतिः) जातिराक्रियते व्युत्पच्छिद्यत स्वाश्रयोऽनयोति व्युत्पत्तेरिति भावः । शङ्कोपरभाष्ये
भूतमित्यस्य तद्रव्यज्जकं चेत्यप्यर्थो बोद्धव्यः । जातिमात्रपरत्वे जात्याकृतित्व्यक्त्यः पदार्थ इति गैतम-
न्तस्यापि पदार्थत्वबोधनात् । प्रत्यक्षादौ तद्भानाच्च तस्य शब्दत्वाशङ्का तत्समाधानाभावेन न्यूनता
। सिद्धे शब्दार्थेति वार्त्तिकव्याख्यान भाष्ये तस्या अपि पदार्थत्वं कैयटो वक्ष्यति । तदभिन्नाभिन्नस्य
त्वमिति न्यायस्तु यत्र स्वाभिन्नहारकः स्वरूपपातुगमस्तद्विषयः । यथा परमकारणकार्योपादानक्रे
तिरणभेदः । अत एव सुखदुःखयोर्नैक्यं, नापि कुण्डलकटकयोस्तत् । कुण्डलारम्भकस्त्वर्णविषयानुगमस्य
त्वाभावात् । एवं गुणसमूहस्यानुद्भूतावयवभेदस्य वाच्यत्वेऽपि समूहिनां तत्तद्वृत्तपणावाच्यत्वात् तेषां शब्दत्वा-
त् भावः । पृच्छतीति । प्रदनविषयविशेषान्तराभावात् सामान्यरूपेण पृच्छतीत्यर्थः । भाष्ये (उच्चारितेने-
न) शारीरमारुताभिहतकण्ठादिष्वानैरवयवद्वाराभिव्यक्तं येनेत्यर्थः । अत्र विशेषाणान्तैरवयवैर्गुणवशो-
त्पद्यन्ते । संप्रत्ययो ज्ञानम् । ननु प्रत्यायकशब्दस्य वर्णसमूहरूपतया येनेत्येकवचनमयुक्तम् । न च
तिवत् समूहाभिप्रायं तत् । समूहस्यास्थिरस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् न च । वैबाकरणा इति । वर्ण-
रिक्तपदान्भ्युपगमे एकैकस्य वर्णस्य वाचकत्वं समूहस्य वा । नाद्य इत्याह । वर्णानां प्रत्येकमिति ।
यमनूय दूषयति । भानर्थक्ये तु प्रत्येकमिति । प्रत्येकानर्थक्ये तु सपुनस्य वाचकत्वद्वयेन तच्च

सास्त्रालङ्कारककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः । ३
प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते । तद्यथा । शब्दं कुरु मा
कार्षीः शब्दकार्यं माणवक इति । ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते । तस्माद् ध
शब्दः । कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । रक्षोहागमलव्यसनं
प्रयोजनम् । रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारज्ञं

यौगपद्यनोत्पत्त्यभावात् । अभिव्यक्तिपक्षे तु क्रमेणैवाभिव्यक्त्या समुदायाभावो
स्मृत्युपाख्यानानां वाचकत्वे, सरो रस इत्यादावर्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसङ्गात्तद्व्यतिः
स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः । उच्चार
प्रकाशितेनेत्यर्थः । अथवेति । अन्यत्र ध्वनिस्फोटयोरभेदस्य व्यवस्थापितत्वादिह
व्यवहारेऽपि न दोषः । द्रव्यादयो न शब्दशब्दवाच्या इत्यत्र तात्पर्यात् । ध्वनिं कुर्व
विभिनिषेधयोरप्रवृत्तविषयत्वात्कथमस्य त्रिभिः सम्बन्धः । उच्यते । शब्दं कुर्वन्नापि
कुर्वित्युच्यते विरामाशङ्कायां तन्निवृत्त्ये । तथानामितशब्दश्रवणोद्धेजितेनोच्यते, मा
कार्षीरिति । कानि पुनरिति । किं संध्योपासनादिवद्याकरणाध्ययनं नित्यं कर्माथ व

नयुक्तमिति शेषः । यनस्तत्र नयद्वयम्—उत्पद्यमानसमुदायस्याभिव्यज्यमानसमुदायस्य वा वाच्य
तत्राद्यं दूषयति । उत्पत्तिपक्षे इति । उत्पत्त्यभावादिदस्य समुदायाभावादिस्थेनान्वयः । द्वितीयं
अभिव्यक्त्याति । उत्पन्नभिव्यक्तैर्ध्वनस्त्वादित्यर्थः । ननु पक्षद्वयं पूर्वपूर्ववत्तानुभवजसंस्कारसहकृतानां
नुभवेहेतुकैकस्मृत्युपाख्यानानां वाचकत्वमस्त्वत आह । एकस्मृतीति । ननु तस्य नित्यत्वं सर्वार्थप्रति
सङ्गोऽत आह । नास्ति । नाशे वर्णः । ननु येन क्रमेणानुभूता वर्णास्तनेव क्रमेणैकस्मृत्युपाख्यानानां वाच्य
नार्थप्रतीत्यविशेषप्रसङ्गोऽन्यथा त्वयापि वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् कथं पूर्वोक्तशेषाज्ज्ञाति
वापीत्यत आह । विस्तरेणेति । इदमेकं पक्षमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः स्फोटसत्त्वे तद्वक्त्य च प्रमाणम् । पुन
क्रमेणैव स्मरणमित्यर्थे दृढप्रमाणाभावाच्च । क्रमेणानुभूतानां व्युत्क्रमेणापि स्मरणशून्यात् । मम तु य
मानारञ्जकद्रव्याहितनानावर्णोपरागः क्रमेण तथा एकस्मिन्नेव तस्मिन्नुच्चारणक्रमेण क्रमवानेव तत्तत्
रूपानुसारः । स च स्थिरस्तस्य च मनसा ग्रहणमिति न दोषः । तत्र येनेत्येकवचनेन विषाणिनामिष
वचनेन ध्वनिजोच्चारणविषयगौरव्यार्थैकत्वं सूचितम् । एवञ्च तेनैव दृष्टान्तेन घटपटादिविबोधकसा
वाचकस्यैकत्वं सूचितम् । भेदप्रत्ययस्त्वापाधिक इत्याद्यस्मस्कृतमज्जूषायां शक्तिवदि द्रष्टव्यम् । का
मन्वेवन्तस्य तात्त्वोष्ठुदव्यापारविषयत्वाभावादुच्चारितेनेत्युक्तमत आह । प्रकाशितेनेति । अभिव्यक्त्यु
शेषः । भाष्ये (अथ वा प्रतीतपदार्थको इति) । लोके व्यवहर्तृषु पदार्थबोध तत्त्वेन प्रसिद्धः । अनेनियु
त्वावर्णरूपध्वनिसमूह एव शब्द इत्यर्थः । तस्यार्थबोधकताप्यविचारितमणीयत्वेन लोके सिद्धा । ता
शास्त्रेणान्वाख्यानमिति तात्पर्यम् । तदाह । अन्यथेति । संप्रदायी तपरसुत्राद्यै भाष्ये चेत्त्यर्थः । ध्वनि
वैखरी, स्फोटपदेनाभिव्यक्तकत्वादिका मध्यमावस्थ आन्तरः शब्द उच्यते । कथमस्येति । कुर्वन्निस्त्व
मानार्थत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये (कानि पुनः शब्दानुशासनस्येति) । शब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्ये
तदाह । किं सन्ध्येति । शब्दज्ञानद्वारा अध्ययनस्य तदज्ञानप्राप्तप्रत्ययावधारिहारः फलम्, उन तदतिरिक्तम
चिदिति प्रमाशय इत्यर्थः । प्रयोजनशब्दः क्रान्त्युत्पत्त्या प्रयोजकपरोपि । तेन व्याकरणाध्ययनस्य प्र
काशवस्ति ? नवेत्यपि प्रमाशयो बोध्यः । अत एवात्तरे भागमपदोपाशनं, नपुंसकमनपुंसकनेत्येकशेषः
कपज्ञावस्थ वैकल्पिकत्वाप्रभे बहुवचनमुत्तरे एकवचनं बोध्यम् । पुरुषार्थो, धर्मो मोक्षश्च । ननु सिध्य

सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यतीति । ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वा-
भिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदितास्ते चावश्यं पुरुषेण यज्ञगतेन यथायथं
विपरिणमयितव्याः । तान्नाऽवैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितु-
म् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् । आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो

मेति प्रश्नः । पुरंपर्येण पुरुषार्थसाधनतामाह । रक्षति । लोके लोपाद्यदृष्टं वेदे दृष्ट्वा भ्राम्ये-
वैयाकरणः । वैयाकरणस्तु न भ्रमति वेदार्थं चाध्येयस्यति । तत्र लोपागमयोरुदाहरणम् ।
। म्दुहेति । दुहेर्लङो ज्ञस्यादादेशे कृते, लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । बहुलं छन्द-
ति रुटि सति रूपमेतत् । वर्णविकारो यथा । उद्ग्राभं च निग्राभं चेति । ह्रस्वोर्भ-
छन्दसि हस्योति वक्तव्यमिति हस्य भकारः । उदि ग्रह इत्यत्र, उद्ग्राभनिग्राभौ च छन्द-
स, छुगुधमननिपातनयोरिति वचनादुन्निपूर्वादुद्ग्रहर्घञ । ऊहः खल्वपीति । इह यस्मिन्
गो इतिकर्त्तव्यतोपादिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः । येनोपजीव्यते सा वि-
तिः । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीना-
ह वैयाकरणाः सम्यग्विजानाति । तन्नाऽनेमन्त्रोऽस्ति, अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति ।
अ, सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति सौर्यं चरौ मन्त्र ऊह्यते-सूर्याय त्वा जुष्टं
नर्वपामीति । विस्तरेण तु भर्तृहरिणा प्रदर्शित ऊहः । आगम इति । आगमः प्रयो-
क्तः प्रवर्तको नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति । प्रयोजनशब्देन च फलं

बन्ध एव महान् वेदरक्षहेतुः, किं व्याकरणेन त्वन आह । लोके इति । भ्राम्यति । भ्रमेण पाठान्तरं
रूपयित्वा । न चाऽऽचार्यवचनाद् भ्रमनिवृत्तिः । भ्रमशङ्कया तेष्वविश्वासाद् । वेदार्थाऽवगमाद्वा । एव-
प व्याकरणं पुरुषार्थसाधनमित्याह । वेदार्थेऽप्येति । एवञ्च वेदार्थज्ञानपूर्वकं शुद्धतत्त्वमन्त्रैस्तद्वि-
हेतकर्मानुष्ठानेन स्वर्गसुखमुपनिषदर्थज्ञानेन वक्ष्यमाणरीत्या वा मोक्षश्च पुरुषार्थो व्याकरणाध्ययनस्य फल-
मेति भावः । विकार इति । लोपस्तु न विकार इति पृथग्गणितः । भावरूप एव चादेशोऽत्र विकारः । ह्रस्व-
होर्भ इति । इदञ्च गुणगामीत्याद्यर्थमावश्यकम् । एतेन, उद्ग्राभनिग्राभौ च त्वनेनेव भस्यापि सिद्धत्वादेत-
दुपन्यासश्चिन्त्य इति परास्तम् । अन्यार्थमावश्यकं तेनैव भस्य सिद्धौ तदंशं निपातनवैयर्थ्यात् । निपु-
। इदं हर्घञविधायकाभावादाह । उद्ग्राभनिग्राभौ चेति । भाष्ये (खल्वपीति) निपातसमुदायो निष्-
र्थाः । ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः । ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तत्र तेषां तथैव
योग इष्ट इति नोहेन प्रयोजनमिच्छाशङ्क्य प्रकृतावृहाभावो विवृतावृह इति दर्शयितुं प्रकृतिशब्दार्थमाह ।
हेति । यस्मिन् = आप्रेयादौ । यागान्तरेण = सौर्यादिना । प्रकृतिविकृत्यवगमश्च द्विदेवत्यस्यैकदेवत्यत्वादिसा-
धेन बोध्यः । अन्यत्र पठितमन्त्राणां कथमन्यत्र गमनमत आह । प्रकृतिवार्त्ता । यथा सोपकारा
भक्तिरनुष्ठायते तथा विकृतिरपीति तदर्थः । तर्हेनोपकारानिर्देशं तत्पृष्ठभावेन पदार्था अप्यतिरिच्यन्ते ।
तिकर्त्तव्यतया भावनायाः साकाङ्क्षत्वादेतन्मूलकमेव, प्रकृतिवर्तितीति मीमांसकसरणिः । पदार्थान्तर्ग-
ताश्च मन्त्राः । तत्र अग्निर्वाग्निनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्याग्निपदस्य सूर्यसबन्धिनिर्वापप्रकाशनासमर्थत्वात्त-
त्पहाय तत्स्थाने सूर्यायेत्युक्तमित्याह । तन्नाग्रेति । मन्त्र ऊह्यत इति । यद्यप्युहं न मन्त्रत्वं तथाप्येक-
शब्दोऽपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वव्यभिज्ञानात्तद्वदिति समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः कर्मणः साङ्गत्वं चेति
बोध्यम् । सोऽत्र प्रकृत्युहः । अन्येऽप्युक्ताः । ऊहस्तस्य हि आर्त्विज्यलाभेन द्रव्यमामिद्वा एहिकसुखसिद्धिः
फलमिति बोध्यम् । भाष्ये लिङ्गपदञ्च प्रकृत्यां रूपलक्षणम् ।

तथावयमिति । अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिलङ्घनेनेत्यर्थः । ननु वक्ष्यमाणगमस्य न व्याकरणफलत्वमत आह
उपचर्क इति । नित्यकर्मतामिति । एतेन नित्यकाम्यता व्याकरणाध्ययनम्येत्युक्तम् । नित्यत्वञ्चाध्येयस्य-
वर्थायैषोपयौ ह्नाध्ययनज्ञानयोर्बोध्यम् । अत्र, ब्राह्मणेनेत्युक्तेन्यस्यैवमध्ययनं काम्यमेवेति सूचयतीति

धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति । लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञा-
तुम् । असन्देहार्थं चाऽप्यध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति । स्थूलपृषतीमा-
श्रिवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति । तस्यां सन्देहः । स्थूला चाऽसौ पृषती च
स्थूलपृषती ? । स्थूलानि वा पृषन्ति यस्याः सेयं स्थूलपृषतीति ? । तां नावैया-
करणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः । अथ

प्रयोजकश्चोच्यते । निष्कारण इति । दृष्टं कारणमनपेक्षेत्यर्थः । प्रधानं चेति
पदपदार्थावगमस्य व्याकरणनिमित्तत्वात्तन्मूलत्वाद्वाक्यवाक्यार्थावसायस्येति भावः ।
लघ्वर्थमिति । लाघवेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणेनेति । अध्यापनं ब्राह्मण-
स्य वृत्तिः । न चाशब्दज्ञमुपाश्लिष्यन्ति शिष्या इति । असन्देहार्थमिति । सन्देहस्य
प्रागभावोऽत्र वेदितव्यो, न तु प्रध्वंसाभावः । नहि वैयाकरणस्य संशय उत्पद्य-
विनश्यति । इतरस्यैव तदुत्पादात् । स्वरत इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वराद् बहुव्रीह्यर्थे

काभित् । निष्कारण इति । कारणशब्दः फलपरः । ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपं फलमस्त्येवेत्यत आह ।
दृष्टमिति । अध्ययनादिनिष्ठं कारणानपेक्षत्वं विषये आरोप्य, निष्कारणो वेद इति प्रयोगः । भागमपदेन
भ्रुतिः । भ्रुतावपि जनमेजयाद्युपाख्यानवर्षाक्षेयव्याकरणस्यापि नित्यताबोधनमुपपद्यते । यद्वा, तेन प्रोक्तं
मिनिस्त्रभाभ्यरीत्या वदार्थवद् व्याकरणार्थोऽपि अनाविस्वरूपनित्यतावानिति भ्रुत्या तस्य नित्यत्वबोधनमिति
बोध्यम् । धर्मस्वञ्च वेदस्य पुरुषयज्ञसाध्यतया धर्मत्वेनाभिमताध्ययनज्ञानकर्मत्वेनौपचारिकमित्याहुः । षडङ्ग-
शिक्षाकल्पस्याकर्णनिरुक्तच्छन्दोऽद्योतिषाङ्गसहितो वेदः स्वशास्त्रारूपोऽध्यय इत्यतः प्रेरणाविषयाध्ययन-
कर्मति बोधः । यद्यपि, तेन प्रोक्तमितिसूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणया रीत्या वेदस्य शब्दतदर्थोभयवृत्तिः, तथापि ज्ञेय-
इत्यस्य सम्यगर्थबोधपर्यवसाय्यध्ययनं कार्यमित्यर्थं तात्पर्यमत एव समानमीहमानानामर्थोयानानाञ्च के-
चित्पूर्वैर्बुध्यन्ते, केचित्प्रति वक्ष्यति भाष्यकृत् । अध्ययनतयाज्ञानयोरप्युपसमुच्चयः । अनेनातादृशाधर्मे
सूचयति । भ्रुत्या मिलितस्यैव धर्मत्वबोधनान् । तथा च व्यासः । “वदार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययय-
द्विजः । कुर्वन् स्वर्गमवाप्नोति नरकं तु विपश्ये” इति । जपपदं मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम् । ज्ञाधातोर्बुद्ध-
ज्ञानानुक्रान्ते मन्त्रप्रणिधानविषयेन्द्रियसंयोगसम्पादनाविरूपो व्यापारोऽर्थस्तस्यैवात्र विधेयत्वम् । एतेन ज्ञान-
स्याविधेयत्वादिव चिन्त्यमित्यास्तम् । ननु गुणानां परस्परसंबन्धाभावान्, षडङ्गेषु प्रधानमित्यनुपपन्नमत आह-
परेति । एवञ्च वेदार्थज्ञाने व्याकरणं प्रधानं कारणमिति भावः । भाष्ये (प्रधानं कृतो यज्ञ इति) । प्रधानदि-
पथे निवृत्त इत्यर्थः । अभ्यधा यन्नविषयकृतरसंभवादसङ्गतिः स्पष्टैव । फलवानित्यत्र फलपदेन वाक्यार्थावगमो-
विबक्षितः । एतच्छास्त्राच्च पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यार्थावगममिति बोध्यम् । एवञ्च व्याकरणानध्ययनक्र-
मस्य वेदार्थज्ञानप्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य परिहारकतयाऽस्य नित्यत्वमिति बोध्यम् । अवश्यमित्यनेन
विवाक्षितं दर्शयति । अध्यापनमिति । लाघवं च प्रतिपदपाठापेक्षया प्रकृत्यादिविभागेनान्वाख्यारसस्य वि-
वक्षितम् । नन्वसन्देहः सन्देहाभावः, स च नात्यन्ताभावस्तस्य नित्यत्वान् । न च ध्वंसः । तत्तद्विषयकव्या-
करणज्ञानवतः सन्देहस्यैवाभावेन तदसम्भवात् । यस्य स्वधीतव्याकरणस्यापि कृत्स्नसन्देहः स तद्विषयकवैयर्थ्य-
कारणत्वाभावनानेव, वेदगुर्ये हि तत्र प्रत्ययोऽत आह । प्रागभाव इति । तत्परिपालनञ्च शास्त्राध्ययनफलम् ।
न तु स्वरूपं तस्याज्ज्ञत्वान् । तत्परिपालनञ्च प्रतियोगिजनककारणविध्वंसनम् । प्रागभावस्य प्रतियोगिजन-
नाशव्यवस्थितिं बोध्यम् । भाष्ये (याज्ञिकाः पठन्तीति) । यत्तत्काण्डमवा वैदिकाः शब्दा याज्ञिकास्ते पद-
स्तीत्यर्थः । ऋषिः पठति, भृणोत प्रावाण इतिवन् प्रयोगः । तत्र ऋषिर्वैदः । सम्भवे भाष्ये एष प्रयोगः (ताव-

समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुषः । इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयो-
जनानि । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः ।
विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । चत्वारि । उत त्वः । सक्तुमिव । सारस्व-
तीम् । दशम्यां पुत्रस्य । मुदेवो असि करुण इति । तेऽसुराः । तेऽसुरा हेलयो
हेलय इति कुर्वन्तः परावभूवुस्तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै
म्लेच्छो हं पा एष यदपशब्दः । म्लेच्छा-मा भूमेमध्येयं व्याकरणम् । ते-
ऽसुराः । दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न
तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति ।

ऽवमाय इत्यर्थः । मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्श्य आनुषङ्गिकाणि प्रदर्शयति । इमानि
चेति । भूय इति । पुनरित्यर्थः । आनुषङ्गिकत्वाच्चेष्टां वर्गद्वयोपादानम् । तेऽसुरा
इति । निन्दार्थवादेन, न म्लेच्छितवा इति म्लेच्छन्तेनिषिद्धयते । तत्र केचिदाहुः—हेहेप्र-
योगे हेहयोरिति प्लुते प्रकृतिभावे च कर्तव्ये तदकरणं म्लेच्छन्मिति । पदद्विवचने कार्ये
वाक्यद्विवचने लत्वं च म्लेच्छन्मित्यपरे । न म्लेच्छितवा इत्यस्य पर्यायो नापभाषितवा
इति । कृत्यार्थे इति तवैप्रत्ययः । म्लेच्छ इति कर्मणि घञ् । दुष्टः शब्द इति । स्वरेण
स्वरतः । आद्यादित्वात्तसिः । मिथ्या प्रयुक्त इति । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततो-
ऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात् प्रतिपादयन्नाभिमनमर्थं नाहेत्यर्थः । वाग्वं वज्रो हिमकत्वात् ।
यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषाद्यजमानं हिमितवानित्यर्थः । इन्द्रस्याभिचारो वृत्रेणारब्धः ।

अनङ्गवाहीष । कस्तर्हि निश्चयस्तत्राह । पूर्वपदेति । ननु अम्लेच्छत्वादीनां बहुत्वाद् बहुनामनुग्रहो न्याय्य
इति प्रथमतोऽभिधानं युक्तमन आह । मुख्यानीति । प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतोऽभिधानमिति भावः । तेषां
प्रधानत्वञ्च परंपर्यज्ञानाधीनत्वं तान्तरङ्गत्वाद् वक्ष्यमाणानां च बहिरङ्गशब्दापशब्दप्रयोगविधिनिरूपय-
त्वादानुषङ्गिकत्वं बोध्यम् । ननु भूय इत्युक्तवचनमनुपपन्नं प्रयोजनानां र्थेन सामानाधिकरण्यात् आह ।
पुनरिति । इमानि चेति । अः समुच्चये । भाष्ये (प्रयोजनानीति) । प्रवर्तकानि फलानि स्वैरर्थः ।
तत्र वक्ष्यमाणवाक्यानि प्रवर्तकानि, तद्व्याख्यानि फलानीति विवेकः । ननु रक्षादिभिः सहैवैतानि
कृतो न पठितामीत्यत आह । आनुषङ्गिकत्वादिनि । एषामानुषङ्गिकत्वं तेषां प्रधानत्वं बोधयितुं
संयोजितमिति भावः । ननु परावभूवुस्तस्माद् ब्राह्मणेनेति श्रुतौ पराभवस्यापशब्दभाषणफलत्वावगतेः पराभूता
मा भूमेत्यध्ययमिति वक्तुमुचितमत आह । निन्दार्थवादेनेति । द्वयसंस्कारकर्मसु परार्थस्याफलश्रुतिरर्थवाहः
स्यादिति न्यायेन, सैव पर्णमयी जुहुर्भवति न स पापं शृणोतीत्यादावपापश्लोकभ्रवणप्राशस्त्यमात्रपरत्ववदस्य
निन्दामात्रपरत्वादिति भावः । प्रकरणाच्च क्रत्वङ्गोऽयं निषेधः । केचिदाहुरिति । अत्राक्षिणीजन्तु सर्वः प्लुतः
साहसमनिष्कृता विभाषा कर्तव्य इति । पदेति । सर्वस्य ह इत्यत्र पदप्रहणस्य वाचिककृतोक्तत्वादिति भावः
ननु नरे द्वित्वं किं त्वैच्छिकः पुनः प्रयोगोऽत आह । लत्वं चेति । न म्लेच्छितवै इत्येत म्लेच्छभाषाविषयमिति
भ्रमनिवृत्त्यर्थं तद्विवरणं नापभाषितवै इति । इ वै इति प्रसिद्धौ । अपशब्दत्वं व्याकरणानुगतशब्दस्वेषद्वयं
एव प्रसिद्धमिति भावः । ननु म्लेच्छो नाम पुरुषविशेषो देशविशेषो वा, स कथमपशब्दोऽत आह । यमिति ।
निन्दावचनम्लेच्छन्तरिति भावः । निन्दा च शास्त्राधिकृतविपरीतोच्चारणेन पापसाधनत्वात् । एवं च म्लेच्छा
इत्यस्य निन्द्या इत्यर्थे इति विज्ञा । असर्वनामत्वात्ततोऽप्राप्तेराह । स्वरेणेति । आद्यादित्वादिति च । तमित्यस्य
वच्छब्दापेक्षित्वादाह । यथेति । मिथ्याप्रयुक्त इत्यस्य विवरणं ततोऽर्थान्तरमिति । न केवलं तदर्थं नाहेत्येता-
वत् किन्तु प्रत्यवायोपादनद्वाराहितकोऽपीत्याह । वाग्वेति । यथाध्वयुक्ताज्योमाद्यजमानं धर्मोत्पत्तिरेवन्तकृता-
ऽपशब्दप्रयोगात्तस्मिन् प्रत्यवाय इत्याशयः । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । वृत्रेणेति वृत्तौ मृतीया । फलमपीह हेतुः ।

कुष्ठाञ्छब्दान् मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् । यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्ध्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति किं चित् । तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् । यदधीतम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले । सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चाऽपशब्दैः । कः । वाग्यो-

तत्रेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति मन्त्र ऊहितः । तत्रेन्द्रस्य शमयिता शातयिता भवेति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो, न तु रुद्धिशब्दः । तदाश्रयणे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थाभेदः । तत्रेन्द्रामित्रत्वे सिद्धं सति इन्द्रस्य शत्रुर्भवेत्यत्रार्थं प्रतिपाद्येऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्त ऋत्विजा प्रयुक्त इत्यर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शातयिता सम्पन्नः । इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात् सम्बोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयत्वादिहाऽभावः । यथा राजा भव युद्धव्यस्येति । ऊह्यमानस्य चामन्त्रत्वाद्यज्ञकर्मणीति जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेकश्रुतिर्विश्रियमानेह न भवति । अविज्ञातमिति । अविहितस्वरादिसंस्कारत्वादर्थपरिज्ञानाद्वा । निगदेनेति । पाठमात्रेण । न तज्ज्वलतीति निष्फलं भवति । अनर्थकम् । निष्प्रयोजनम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते इति । अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति । विशेष इति । स एव शब्दः क्व चिदर्थं केनचिन्निमित्तेन प्रयुक्तः साधुः । अन्यथा त्वसाधुः । यथाऽश्वेऽस्वशब्दो धनाभावनिमित्तकः साधुः । जातिनिमित्तकोऽसाधुः । गवि च गोणीशब्दः साधर्म्यात् प्रयुक्तः साधुः । जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः । क इति । वाग्योगविदः श्रुतत्वाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः ।

मन्त्र इति । न चोहितस्य कथं मन्त्रत्वमिति वाच्यम् । मन्त्रशब्दस्य बोधकपरत्वात् । अत एव मन्त्रो हीनः स्वरत इति प्रसिद्धमपि शिक्षापाठं विहाय भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितम् । तत्रत्यमन्त्रशब्दस्य शब्दमात्रपरतेति सूचयितुम् । शत्रुशब्दस्याभिन्नपर्यायत्वे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरविशेषोऽत आह । तत्रेन्द्रस्येति । शत्रुर्धन्वाक्षौजादिकः कुन् । प्रज्ञादिगणं निपातनाद् ह्रस्वत्वम् । शमेस्तु तत्त्वम् । सम्बोधनविभक्त्यभावात् । इन्द्रशत्रुत्वस्येति । नन्वत्र यज्ञकर्मणीत्वेकश्रुतौ प्राप्तायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरकरणं स्वरापराध इति वक्तुं युक्तम् । न च तथैवास्तु । शतपथब्राह्मणमज्ञाप्यविरोधात् । तत्र हि बाधुशक्त्यकरणमेव स्वरापराध उक्त इत्यविस्पष्टमस्मिन्कृतैकश्रुत्यनुवादेऽत आह । ऊह्यमानस्येति । तदुक्तमनाज्ञातेष्वमन्त्रत्वमिति । न चास्यामन्त्रत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणस्य कर्मणः कथं फलजनकत्वमिति वाच्यम् । सूर्याय त्वेत्याक्षौ लौकिकपठितस्य ऊहविधायकशास्त्रबलेन फलजनकत्ववदुपपत्तेरित्याहुः ॥ नन्वधीतमविज्ञातमिति विरुद्धमत आह । अविहितेति ।

शुष्कैध इति । सान्तर्लीबैधः शब्देनास्तपुलिङ्गेन वा निर्वाह्यम् । निरुक्ते तु यदधीतमविज्ञातमिति पठ्यते तत्र गृहीतं शब्दतः । अविज्ञातमर्थतः इति बोध्यम् । भाष्ये (तस्मादनर्थकमिति) । अनेन निन्दार्थवादेन निष्प्रयोजनाध्ययनानौचित्येन निष्प्रयोजनं नाध्येयमिति निषेधकल्पनादिति भावः । अतो निषिद्धम् अध्ययनं मा भूतिरिति व्याकरणमध्ययमिति तापस्यम् । एकः पूर्वपरयोरित्यत्र भाष्यपठितैः कः शब्द इत्यादिभूतिमूलकमाह । भाष्ये (यस्त्विति) अश्रुत्वे हेतुत्वम् अदृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधनत्वम् । कुशलोऽधीतव्याकरणः । लक्षणस्मरणपूर्वकं यः प्रयुङ्क्त इति फलति । विशेष इति । अर्थ विशेष इत्यर्थः । तसाह । स एवेति । साधर्म्यात्, साधर्म्यमूलकार्षेयशरोपात् । भाष्ये (यथावत्) । आम्बुकृताग्निसोषरहितम् । वाचो योगः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वं तद्वृत्तीति वाग्योगविद् । श्रुतत्वादि । एकत्र जवातिशेषबोधकादेय सङ्गच्छप्रतिपादनाच्चेत्यपि बोध्यम् । सोषदर्शनादिति । शास्त्रस्याधर्महेतुत्वं सोष इत्यर्थः । वादि-

गविदेव । कुत एतत् । यो हि शब्दान् जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मः । एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः । अथ वा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसोऽपशब्दाः । अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरिहस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेखेवमादयोऽपभ्रंशाः । अथ योऽवाग्योगवित् । अज्ञानं तस्य शरणम् । विषम उपन्यासः । नात्यन्तायाऽज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानम् वै ब्राह्मणं हन्यात् सुरां वा पिबेत् सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चाऽपशब्दैः । कः । अवाग्योगविदैव । अथ यो वाग्योगविद् । विज्ञानं तस्य शरणम् । क्व पुनरिदं पठितम् । भ्राजा नाम श्लोकाः । किं च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् । किं चास्तः ? ।

प्रष्टैव परमतमाशङ्क्याह । वाग्योगविदेवेति । एवमपशब्दज्ञानेऽपीति । यथा इलैष्मिकद्रव्यसेवया इलैष्मिको व्याधिर्भवति तद्विपरीतसेवया त्वारोग्यं, तथात्रापि यथोक्तं न्याय्यमिति भावः । भूयांसोऽल्पीयांस इति परमतापेक्षया प्रकर्षे प्रत्ययः । यदि मन्यसे बहवः शब्दा अल्पेऽपशब्दा अङ्गभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वमिति । तन्न । यस्माद् भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । अज्ञानमिति । यथा च तिरश्चां ब्रह्महत्यादिकलाभावः । नात्यन्तायेति पुरुषाणां विधिनिषेधयोरधिकारात्तत्परिज्ञाने प्रयत्नस्य न्याय्यत्वात् प्रकरणात् सामर्थ्यं बलीय इत्याह । अवाग्योगविदिति । वाग्योगवित्भूयश्चोऽपि शब्दान् प्रयुङ्क्ते, नापशब्दानिति ज्ञानपूर्वकप्रयोगादभ्युदयभाग् भवति । इलोकस्याप्रसिद्धत्वात् पृच्छति । क्व पुनरिति । प्रातिपदिकार्थप्रश्ने एवात्र तात्पर्यं, किं तद्वस्ति । यत्रेदं पठितमित्यर्थः । अत एव श्लोका इति प्रथमान्तेनोत्तरम् । अन्यथा श्लोके-

प्रतिवादिपूर्वपक्षोत्तरपक्षतया व्याख्यानोऽसामञ्जस्यं मत्वाह । प्रष्टैवेति । भाष्ये (कुत एतदिति) । वाग्योगविदो शेषः कुत इत्यर्थः । ननु साधुज्ञानस्य यथा धर्मजनकता शास्त्रोक्ता, न तथाऽसाधुज्ञानस्याधर्मजनकता शास्त्रोक्तस्यत आह । यथेति । एवञ्चापशब्दज्ञानमधर्मसाधनं, धर्महेतुशब्दज्ञानविरोधित्वात् । यथाहिरोधि तत्तद्दिरोधिफलं यथा श्लैष्मिकद्रव्यसेवेत्यनुमानं प्रमाणमिति भावः । एवञ्चाशास्त्रस्याधर्महेतुतया तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति नैवं वचो व्याकरणाध्ययनानुष्ठापकं स्यादिति तात्पर्यम् । नन्वेवधर्मोऽपि वृथापि धर्माधिक्यायाभ्येकं व्याकरणमत आह । भाष्ये (अयवति) । अङ्गभूयस्त्वादिति । अज्ञानां धर्मजनकानां भूयस्त्वमित्यर्थः । एवञ्च यज्ञादेः पापजनकत्वेऽप्याधकधर्मजनकत्वाद्यथा तत्र प्रवृत्तिस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः । अल्पीयांसः शब्दा इति । एवञ्च श्वद्विप्रक्षिप्तर्क्षीरवदनुपादेयं तद्विज्ञानमिति भावः । नन्वेवं सामर्थ्याद्वाग्योगगविदेव दुष्यतीत्यत्र कर्त्ताऽस्त्यत आह । भाष्ये (अय योऽवाग्योगविदिति) अत्यन्तमित्यर्थेऽस्त्वन्तायेति अवयवम् । पुरुषाणामिति । मनुष्याणामित्यर्थः । तिरश्चामत्यन्तायोग्यत्वादस्त्वज्ञानं शरणं, मनुष्याणाम्नु योग्यत्वात्तेर्निषिद्धानुष्ठानवर्जनार्थमवश्यं शास्त्रं विज्ञेयम् । अतोऽवाग्योगविदो महाननर्थ इति भावः । तत्र, नात्यन्तायेत्यनेन शास्त्रज्ञानं नैव शरणं, शेषद्वयप्रसङ्गात् । किन्तु वध्यावेर्माह्वयत्वाद्यज्ञानमेव पापाल्पत्वे प्रयोजकमिति ध्वनितम् । भाष्ये (यो ह्यज्ञानमिति) । निषेधशास्त्रमज्ञानं ब्राह्मणस्याविज्ञानपूर्वकं तद्वधादि कुर्यात् सोऽपि पतित एवेत्यर्थः । प्रकरणादिति । संनिधेरित्यर्थः । नन्वेवं वाग्योगविदोऽपशब्दज्ञानादधर्मः स्यादत आह । वाग्योगेति । एवञ्चाऽपशब्दप्रयोगं एवाधर्महेतुर्न ज्ञानमात्रमिति न शेष इति भावः । भ्राजा नाम । धनीताः श्लोका इत्याह । भाष्ये (किञ्चात इति) । अतः

यदि श्लोका अपि प्रमाणम् । अयमपि प्रमाणं भवितुमर्हति । यदुदुम्बर-
वर्णानां घटीनां मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत् स्वर्गं किं तत् क्रतुगतं नये-
दिति । प्रमत्तगीत एषः । तत्र भवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत् प्रमाणम् । यस्तु
प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रसभिवादे नाम्नो ये न प्लुति विदुः ।
कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् । अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेऽध्येयं
व्याकरणम् । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः
सविभक्तिकाः कार्या इति । न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः
शक्याः कर्तुम् । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । यो वा इमां पदशः
स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः

ष्विति वक्तव्यं स्यात् । आतोक्तत्वापरिज्ञानादाह । किं च भो इति । यदुदुम्बरेति ।
अयं श्लोकः सौत्रामणियागे सुरापानस्य दुष्टत्वमुद्भावयति । प्रमत्तगीत इति ।
प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः । कात्यायनोपनिषद्भाजाख्यश्लोकमध्यपठितस्य
त्वस्य श्रुतिरनुप्रादिकाऽस्ति । एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गं लोके
कामधुग् भवतीति । स्त्रीष्वेति । प्रत्यभिवादे हि गुरुणा प्लुतः कार्यः । यस्तु प्लुतं
कर्तुं न जानाति स स्त्रीवद्वक्तव्योऽयमहमिति, न त्वभिवादये देवदत्तोऽहमित्यादिना
संस्कृतवाक्येनेत्यर्थः । प्रयाजा इति । प्रयाजादिमन्त्रा ऊह्यमाना अग्निशब्दप्रकृतिक-
विभक्तियुक्ता इत्यर्थः । यथा समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्तु अग्नेऽग्न इति । पदश इति ।
पदं पदमिति संख्यैकवचनाच्च योप्सायामिति शस् । स्वरश इति । स्वर उदात्तादिः ।
अक्षरश इति । अक्षरं व्यञ्जनसहितोऽच् । आर्त्विजीन इति । ऋत्विजमर्हत्यार्त्विजीनो

प्रश्नात् किं विवक्षितमित्यर्थः । उदुम्बरं, ताम्रम् । दुष्टत्वमिति । इदमुपलक्षणम् । अन्धब्राह्मणदुष्टत्वस्य । ननु
कर्त्तरि क्तान्तप्रमत्तशब्दस्य गीतशब्देन समासोऽनुपपन्नः । तत्र भवत् इत्यनेन साक्षाद्भाष्यादत आह । प्रमादेने
ति । भावे क्तान्त इति भावः । विप्रतिपन्नत्वेन । वदविषयविप्रतिपत्त्याभ्यस्वेन । तत्त्वं स्वस्मिन्नारोप्यैत्यनायाय
पूज्यस्यापि भगवत ईश्वरस्य सत्तात्कारिति स न प्रमाणमिति भावः ।
भाष्ये, यस्त्वप्रमादेन गीतो यस्य कस्यापि सत्प्रमाणमिति प्रतिनिर्देशलिङ्गम् । ननु कथं ज्ञातमयमप्रमत्तगीत इत्यत
आह । श्रुतिरनुप्रादिकेति । भाष्ये (अविद्वांस इति) । अत्र योग्यत्वाद् व्याकरणं कर्म बोद्धव्यम् । प्रत्यभिवादे
अभिवादानन्तरप्रयोऽर्थे वचने । नाम्नोऽभिवाकनामष्टेः प्लुतं कर्तुं ये न जानन्ति तेषु कामं निःशङ्कं विप्रोष्य
प्रवासादित्य । यद्वा । कामं विध्यनुसारमन्तरेत्यर्थः । अयमहमित्यनुकरणस्यानितिपरत्वेऽपि कृशयोगाभावाद्
गतिस्वाभावेन वदेदित्यस्य तिङन्तत्वेन च समासाभाव इत्याहुः । अत्र वदविषयमहमिति वदेत् । अनु-
करणं चानितिप्रतिगति गतिस्वान् समास इति पाठो हृदयेत, सोऽपपाठः । भाष्ये (स्त्रीवदिति) । ननुत्करणेन
शास्त्राज्ञानित्वकृतापमानप्रयुक्तदुःखभाजो मा भूमेति भावः । ननु प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव
पठ्यन्ते तस्मिन्नेन वचनेनेत्यत आह । प्रयाजोति । ऊह्यमाना याऽग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तिस्तयुक्ता इत्यर्थः ।
मन्त्राग्निशब्दप्रकृतिकेत्युक्तम् । अपूर्वाविभक्तिमात्रविधानं न केवलः प्रत्यय इति निषेधाद् वात्किञ्चित्प्राति-
पदिकप्रकृतिकाः सर्वा विभक्तयः प्रयोक्तव्या इति प्राप्नोतीति चेन्न । त्वमग्ने प्रयाजानुयाजानां पुरस्तात्सर्वं
पश्चादिति मन्त्रवर्णेनाग्निशब्दप्रकृतिका एव ता इत्याद्यान् । तत्राग्नेर्देवताया एकत्वादेकवचनमेव । विभक्त-
ग्रन्थ प्रथमाद्वितीयाद्वितीयावधौसप्तम्य एवेति श्रौतसंप्रदायः । व्यञ्जनसहित इति । यथा "ये ब्रह्मणो"

स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम् । यो वा इमाम् । चत्वारि । चत्वारि
 शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो
 वृषभो रोरवीति महो देवो मर्याः आविवेशेति । चत्वारि शृङ्गाणि
 चत्वारि प्रदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः ।
 त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे । द्वौ शब्दात्मानौ ।
 नित्यः कार्यश्च । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः ।
 त्रिषु स्थानेषु बद्धः । उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभो वर्षणात् ।
 रोरवीति शब्दं करोति । कुत एतत् । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्याः
 आविवेशेति । महान् देवः शब्दो मर्या मरणधर्माणो मनुष्याः, तानाविवेश ।
 महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् । अपर आह ।
 चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा
 त्रीणि निहिता नेङ्ग्यन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । चत्वारि वाक्परि-

यजमानः । ऋत्विक्कर्माहतीति याजको ऽप्यात्विजीनः । यज्ञर्त्विग्भ्यां घञ्आविति सूत्रेण
 यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्माहतीति चोपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन च खञ् । विद्वान् यजेत
 विद्वान् याजयेदिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात् । चत्वारितीति । शब्दस्य वृषत्वेन निरूप-
 णम् । त्रयः काला इति । लङादिविषयाः । नित्यः कार्यश्चेति । व्यङ्ग्यव्यञ्जकभे-
 देन । सप्त विभक्तय इति । सुप इत्यर्थः । के चित्तु तिङामपरिग्रहप्रसङ्गात्सह शेषण
 सप्त कारकाणि विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते । वर्षणादिति । कामानां ज्ञान-
 पूर्वकानुष्ठानफलत्वात् । महतीति । परेण ब्रह्मणेत्यर्थः । चत्वारितीत्यनेनैकदेशेन वाक्या-
 न्तरमपि सूच्यते इत्याह । अपर आह । परिमितानीति प्राप्ते शेषछन्दसि बहुलमिति
 शैलीपे परिमितेति भवति । परिमितानि परिच्छिन्नान्येतावन्त्येवेत्यर्थः । मनीषिशब्दः

इति पञ्चाक्षरमिति । वर्णञ्चाहः पूर्वसूत्र इति भाष्याद् वर्णमात्रमित्यन्ये । सकृदुपुक्तात्विजीनशब्दस्योभय-
 पक्षे युक्तमाह । विद्वानिति । वेदार्थज्ञ इत्यर्थः । चत्वारितीति । ऋद्धमन्त्रः । शब्दस्येति । शब्दशास्त्रप्रतिपाद्य-
 स्येत्यर्थः । वृषभाकारः शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यः शब्दो रोरवीति महान् देवोऽन्तर्धामिरूपः शब्दो मर्यानाविवेश
 स्वाभेदमाविष्कृतवानिति मन्त्रतात्पर्यम् । महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो व्याकरणज्ञाप्यतया व्याकरणज्ञतत्वाविष्ट
 इव भवतीति यावत् । भाष्ये (पदजातानि) । परापर्यन्तामध्यमावैखरीरूपाणि । अत एवाग्रं निपाताच्चेति
 चकारः सङ्गच्छते । नामाख्यातेति । नामशब्देन सुबन्तं, नमस्याख्यातार्थं प्राति विशेषणीभवतीति व्युत्पत्तेः ।
 आख्यातं तिङन्तम् । उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादानं गोबलीवदेत्याद्येन व्यङ्ग्य आन्तरो द्वाञ्ज को वैखरीरूपः ।
 तिङ्गविभक्तीनां पदत्वासाह सुप इति । सह शेषेणेति । शेषः पष्ठपर्यः । तत्सहितकारकाभिधायकत्वेन सुप्ति-
 ङोहभयोरपि संग्रह इति भावः ।

भाष्ये (उरसीत्यादि) । इकारं पञ्चमैर्धुक्तमन्तः स्थाभिन्न संयुतम् । उरस्यन्तं विजानीयान् । स्युर्मूर्द्धन्या
 ऋदुरा इत्युन्तैर्धुर्देव शिरः कण्ठ इत्यनेन सुखास्तगतकण्ठादिस्थानमुपलभ्यते । ननु वर्षति सूत्रेण भूमिं
 सिञ्चतीति वृषभ इत्युच्यते तत्कथं शब्द एवमित्यत आह । कामानामिति । मेषमुदकमिवोक्तवतुः शृङ्गत्वा-
 विद्युजवैशिष्ट्येन ज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण कामानां शानादित्यर्थः । द्विशृङ्गद्विपाद्विकरकण्ठमात्रबद्धलौकिकवृषभा-
 वत्त्व व्यतिरेकः । किं रोरवीति तच्चाह । भाष्ये (महान् देव) इत्यादि । महान् परब्रह्मस्वरूपो देवोऽन्तर्धामिरूपः
 शब्दो मर्यान्वाविष्ट इत्यर्थः । तत्तावदेवफलमाह । (महता देवेनेति (साम्यं) सायुज्यम् । तदुक्तं हरिणा । अपि
 जयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् । प्रादुर्भूतान्तवृषभं येन सायुज्यमिष्यते । आह, य । चत्वारि भृङ्गा जयोः

मिता पदानि । चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । ममस ईषिणो मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति । गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते न निमिषन्तीत्यर्थः । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः । चत्वारि । उत त्वः । उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पश्य उशती सुवासाः । अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोति । एनामिति । अविद्वांसमाहर्द्धम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे । तनुं विवृणुते । जायेव पश्य उशती सुवासाः । तद्यथा । जाया पश्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते । एवं वाग् वाग्विदे स्वात्मानं

पृषोदरादित्वात् साधुः । कथं मनीषिण एव विदन्तीत्याह । गुहेति । भ्रमज्ञानमेव गुहा । तस्यामित्यर्थः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । व्याकरणप्रदीपेन तु तानि प्रकाशन्ते । तत्र चतुर्णां पदजातानामेकैकस्य चतुर्थभागं मनुष्या अवैयाकरणा वदन्ति । नेङ्गयन्तीत्यस्यैव व्याख्यानं न चेष्टन्ते, न निमिषन्तीति । उत त्व इति । त्वशब्दोऽन्यवाची । उतशब्दोऽपिशब्दस्यार्थः, स च भिन्नक्रमः । प्रत्यक्षेण शब्दस्वरूपमुपलभमानोऽप्यर्थोऽपरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः । उतो इति । उत उ इति निपातसमाहारः । अविद्वांसमाहा-

स्य पाश इत्यादि ऋद्धमन्त्रः । इह ह्ये शब्दात्मानौ कार्यौ नित्यश्च । तच्चान्त्यः सर्वेश्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्द-
वृषभस्तस्मिन् खलु वाग्योगवित् शास्त्रज्ञशब्दज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण भीणपापः पुरुषो विच्छिद्यार्हकारमधीन्
अस्य स्त संसृज्यते इति तदर्थं तद्व्याख्यातारः । एतावन्त्येवेति । (वाक्परिमितानीति) चर्छातिपुरुषः । पद-
जातानि । परापश्यन्तां मध्यमावित्यर्थः । नामादीनि च । नामादिमध्ये च । एकैकं चतुष्पादम् । भाष्ये (मनस
ईषिणः) । अतश्च द्विक्रमेण वार्त्ताकर्तारो विषयान्तरभ्यो व्यावृत्त्या हिसक्ता वा । तं च वैयाकरणाः । अन्येषां
तवविज्ञाने हेतुमाह । गुहेति । एकैकस्य नामादिरूपस्य । चतुर्थे भागम् । एकैकस्य चतुरंशत्वात् परादीनां वा
त्रयोऽंशा मध्यमांताः गुहा भ्रमज्ञानं हृदयारिरूपा च । वैयाकरणस्तु शास्त्रबलेन तद्वज्रलब्धयोगेन च गुहान्धकारं
विहार्य सर्वं जानातीति भावः । न निमिषन्तीति । ज्ञानसामान्यविषयत्वाभाव उच्यते । भाष्ये (यन्मनुष्येषु वचत
इति) । ज्ञानविषयतया तद्वाचपश्यन्तुमित्यन्वयः । तस्मात् सकलपदज्ञानाय मनीषित्वाद्य वाऽध्ययं व्याकरण-
मिति शेषः । हरिरप्याह । वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चेतवद्भुतम् । अनेकतीर्थभेदायाश्च व्याख्या वाचः
परं पश्य । तत्र श्रौत्रविषया वैखरी । मध्यमा ह्रज्यवेदास्या पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणम् । पश्यन्ती तु
लोकव्यवहारतीति । योगिनान्तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति । परायान्तु नेत्रे त्वया इत्युक्तम् ।
स्वरूपज्ञोतिरिवान्तः परा वागनपायिनी । तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते इत्युक्तेः । अनेकतीर्थभे-
दायाः, नामाख्यातादिविषयानेषु पृथक् शब्दादिरूपानेकभेदायाः । आह खल्वपि, चत्वारि वाक्परिमितानीति
ऋद्धमन्त्र इति तद्व्याख्यातारः । उत एव इति । उत शब्दोऽप्यर्थः । बह्वनामपि समानपृषोदरपाणिपादानामध्यय-
नमधीनानानामेकः काश्चित्पश्यन्नपि स्वभ्यस्तोऽध्ययनाऽपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन्न पश्यति अर्थानभिज्ञत्वात् । अर्थ-
परिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः । एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येना वाचं य एव ह्यर्थं सम्यगवबुध्यते तेनैव
सा सम्यक् श्रुता भवति । एवमर्ज्ञेनाविद्वांसं निर्विश्वाऽर्ज्ञान्तरेण विद्वांसं स्तौति । (उतो त्वस्मै) । अत्येकस्मै
कस्मै चिद्वैयाकरणाय तन्वं शरीरं विवृणोति प्रकाशयति सम्यक् ज्ञानं हि प्रकाशनमर्थस्य । अर्थो हि वाचः
शरीरम् । अर्थोपमायुक्त्या उच्यते वाचान्त्यपरिज्ञानं अर्थज्ञं प्रशंसति, यथा जाया विवृतसर्वाङ्गावयवा भूत्वाशरी-
कामयमाना भ्रमे प्रेम्णा दर्शयत्वात्मानं कस्मिन् काले यदा सुवासा निर्गन्तवासा नीरजस्ता श्रुतकालेषु तदा
श्रुतितमां स्त्री पुरुषं प्रार्थयते । यथा तत्पुरुषस्तां यथावत् पश्यति शृणोति च तद्वचनार्थः, नाम्नाश्च धनपदप्र-

विष्टुते । बाङ् नो विष्टुण्यादात्मानमित्यध्येयं व्याकरणम् । उत त्वः । सक्तुमिव । सक्तुमिव, तितउना पुनन्तो यत्र धीरा' मनसा वाचमक्रत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताऽधिवाचि । सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति । ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते । क्व । एष दुर्गो मार्गः । एकगम्यो वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मी-लक्षणाद्वासनात् परिष्टदा भवति । सक्तुमिव । सारस्वतीम् । याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्व-

र्द्धमिति । अविद्वल्लक्षणमर्थमर्थव्यवहारेण आहृत्यर्थः । सचतेरिति । पच सेचन इत्यस्य । दुर्धोव इति । दुःशोधः । यथा तितउना सक्तोस्तुषाद्यपनीयते तथा व्याकरणेन वाचोऽपशब्दा इत्यर्थः । कसतेरिति । पृषोदरादित्वाद्धर्णव्यत्ययः । ततवदिति । विस्तारयुक्तमित्यर्थः । तुन्नवदिति । बहुच्छिद्रम् । धीरा इति । वैयाकरणाः । वाचमक्रतेति । अपशब्देभ्यो विविक्तां कृतवन्तः । मन्त्रे घसेति लेलुकि सत्यऽकृतेति रूपम् । अत्रा सखाय इति । ऋचि तुनुधेति दीर्घः । सखायः समानख्यातयो भेदग्रहस्य निवृत्तत्वात् सर्वमेकमिति मन्यन्ते । सख्यानीति । सायुज्यानीत्यर्थः । एकगम्य इति । ज्ञानेनैव प्राप्यः । वाचीति । वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंघिल्लक्षणोक्ता सैषां निहितेत्यर्थः । प्राय-

वृत्तशरीराम् । एवं स एनां वाचं पदशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विगृह्यार्थमस्याः पश्यति शृणोति चेत्यर्थः । अथमर्थो निरुक्ततद्भाष्ययोः स्पष्टः । (वाग्विष्टे) वैयाकरणाः । भाष्ये (सक्तुमिवेति) । यत्र व्याकरणे धीरा ध्यानवन्तः सन्तस्तितउना सक्तुमिव ध्यानयुक्तमनसा तत्करणकज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत असा-धुभ्यो विविक्तां कृतवन्तस्ते तत्करणेन शुद्धचित्ताः । अत्र ब्रह्मप्रतिपादकशब्दे शास्त्रार्थयोरभेदबुद्ध्या । सखायः समानख्यातयः समानज्ञानाः । तच्छब्दे ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तस्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्म-निरूपिताभेदज्ञानवन्तः सख्यानि सायुज्यानि जानन्त प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यत एतेषां वाचि भद्रा लक्ष्मीः स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अधि अधिकं निहिता स्थिता भवतीति ऋणार्थः । सचतेर्दुर्धाव इति । यतः सचतेरतो दुःशोध्यार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः । तिनउशब्द इत एव भाष्यान्नपुंसकः । चालनी तितउः पुमानिति कोशात् पुल्लिङ्गोऽपि । विस्तारोति । तन्तेर्ङउः सन्वञ्चेति व्युत्पत्तेरिति भावः । तुन्नेति । तुष्टधातोः कर्मणि ङउः सन्वञ्चेति भावः । ध्यानं ज्ञानार्थभावनं मनसेति व्यापारपरं तशाह । अज्ञानेनेति । भाष्ये (केति) । किं तद्यत्र सायुज्यानि प्राप्नुवन्ति इति प्रश्नः । उत्तरयति । य एष इति । दुर्गमार्गप्राप्य त्वादुर्गमार्गस्वोपचारः । दुर्गमेवशाह । एकैति । ज्ञानेनैवेति । निर्विकल्पकज्ञानेनैवेत्यर्थः । अत एव दुर्गत्वं, नान्यः पन्था इति श्रुतेरिति भावः । भाष्ये वाग्विषय इति च्छेदः । अत एव श्रवणोपपत्तिः । वाग् वेद-रूपाऽत्र । वेदान्तेष्विति । सत्यं ज्ञानमित्यादिषु । परमार्थसंघिल्लक्षणा । परमार्थब्रह्ममात्रविषयज्ञानविषया-ऽखण्डार्थरूपा सैषां वाचि निहितेत्यर्थः । सर्वोऽपि वेदस्तेषां ब्रह्मपदं, वेदैश्च सर्वैरहमेव वक्ष्य इत्युक्तेरिति भावः । अयं भाष्यः । ये शास्त्रतः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधुम् ज्ञात्वा शास्त्रार्थध्यानवन्तो मनुसज्ञानेन वाचमसाधु-भ्यः पृथक् कृतवन्तस्ते तज्ज्ञानपूर्वकसाधुसदप्रयोगैर्लक्ष्यन्तःकरणशुद्धयोऽत्र एष दुर्गो मार्गो ब्रह्मरूपस्तबा-त्मना सह समानख्यातयस्त्यक्तभेदभावनाः सख्यानि सायुज्यानि प्राप्नुवन्ते यत एतेषां वाचि वेदाख्ये ब्रह्मणि भद्रालक्ष्मीः सर्वभासकब्रह्मरूपा अधि अधिकं निहिता भवति । एतच्छास्त्रसाध्यप्रयोगव्यङ्ग्यस्य धनिरूप-

पेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेयध्येयं व्याकरणम् । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । याज्ञिकाः पठन्ति । दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् । घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरि प्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति अक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति । नैचान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि । सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्तसिन्धवः । अनु क्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव । सुदेवो असि वरुण सस्यदेवोऽसि यस्य ते सप्तसिन्धवः सप्त विभक्तयः । अनुक्षरन्ति काकुदं तालु । काकुजिह्वा साऽस्मिन्नुद्यते इति काकुदम् । सूर्म्यं सुषिरामिव । तद्यथा । शोभनामूर्मि सुषिरामभिरन्तः प्रविश्य दहति । एवं ते सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयस्तावनुक्षरन्ति तेनाऽसि सस्यदेवः ।

श्चित्तीयामिति । भवार्थे वृद्धाच्छः । प्रायश्चित्तीया इति । प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय श्रुतिस्मृतिविहिताय कर्मणे हितास्तन्निमित्तोत्पादना मा भूमेत्यर्थः । दशम्युत्तरकालमिति । दशम्या उत्तर इति, पञ्चमीति यागविभागात् समासः । ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । दशदिनाभ्याशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम् । यदपि गृह्यकाराः पठन्ति-दशम्यां पुत्रस्येति । तदपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम् । घोषवदादीति । घोषवन्तो ये वर्णाः शिक्षायां प्रदर्शितास्तदादि । अन्तरन्तःस्थमिति । मध्ये यरलवा यस्य तदित्यर्थः । त्रिपुरुषानूकमिति । नामकरणे यांश्चिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरुषास्ताननुकायत्यभिधत्त इति त्रिपुरुषानूकम् । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः । सुदेवा असीति । वरुणस्येयं स्तुतिः । यतो हेतोर्व्याकरणज्ञानाद् वरुण मत्यदेवोऽसि ततो हेतोरभ्येऽपि सत्यदेवा भवन्तीत्यर्थः । सिन्धव इति । नद्य इव विभक्तय इत्यर्थः । अनुक्षरन्तीति । तावनुप्राप्यप्र-

वैखरीरूपरूपिनस्यैव तैर्वाचकस्वस्वीकारेण तस्य चात्यन्ताविचारे ब्रह्मातिरेके मानानुपलम्भेन तत्तदुपाधिभिन्नचित्त एव बोधकतया तैर्महावं सर्वबोधकेषु ब्रह्मबुद्धौ जातायान्तैर्नैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिर्वाकरणानामिति । यत्तु पदपदार्थवाक्यार्थमर्यादया सत्यमित्यादितस्तेषां तद्वाधात्सा तेषां बाष्पि निहितेति । तत्र यत्ता वाचो निवर्तन्ते ह्यप्राप्य मनसा संहति भूत्या ब्रह्मणस्तन्मर्यादया शब्दाबोधयोगोक्तेः । तत्र ह्यप्राप्येत्यस्य सम्बन्धज्ञानं विषयीभूय सम्बन्ध चेत्यर्थः । आद्यं शब्दं, अन्यं मनसि । बुद्धिचित्तस्य तूभयमपि बोधकमखण्डविषयस्य । दृश्यते स्वप्रमथा बुद्धयेति भुत्यन्तरात् । न तु पदपदार्थमर्यादयेति बोध्यम् । लक्षणादित्यस्य व्याख्या, भासनाविति । परिवृढा अज्ञाननिवर्तनं प्रप्ती । एते च मन्त्राः सर्वानुक्रमेणोक्त्यन्तं विनियुक्ता अपि भाष्यप्राप्त्यादेन तत्तात्पर्यका अपीति बोध्यम् । त्वत्वातीत्यादि ऋक्चतुष्टयं व्याकरणस्य मोक्षजनकत्वं प्रतिपादयति । भवार्थे इति प्रायश्चित्तसाधनत्वेन तद्भवत्वम् । पञ्चमीतियोगविभागादिति । सुस्पृष्टेति तु युक्तम् । ननु दशम्यां पुत्रस्येति प्रयोजनस्वरूपगणने भाष्ये उक्तम् । गृह्येऽपि तथैव पठ्यतेऽतो दशम्युत्तरकालमित्युक्तमत आह । तर्पीति । शिक्षाधामिति । ते च ईशाः । अन्तस्तः स्या यत्येत्यर्थः । त्रिपुरुषानूकम् त्रिपुरुषशब्देन द्विगुः, मूलविभुजादित्वात्कः । भाष्ये (अनरीति) । अमनुष्येऽतिभिन्ने इति वार्थः । सत्यदेवा इति । वरुण यथा सत्येन रीत्येन द्यातत इति यौगिकोऽयं शब्दस्तथाभ्यन्वपीत्यर्थः । द्येतोति पञ्चमीत्यादे वही । यस्मान्नो काकुदन्तालु प्राप्य सिन्धवः सप्तसमुद्ररूपाः सप्तविभक्तयोऽनुक्षरन्ति प्रकाशन्ते इत्यर्थः ।

सत्यदेवः स्यामित्यध्येयं व्याकरणम् । सुदेवो असि । किं पुनरिदं व्याकरणमे-
वाऽधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यानंते, न पुनरन्यदपि किञ्चित् । ॐम्
इत्युक्ता वृत्तान्तशः शमित्येवमादीन् शब्दान् पठन्ति । पुरा कल्प एतदासीत् ।
संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माऽधीयते । तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरण-
नादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते । तदद्यत्वे न तथा ।
वेदमभीक्ष्णं त्वरिता वक्तारो भवन्ति । वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा
लोकाश्च लौकिकाः । अनर्थकं व्याकरणमिति । तेभ्य एवं विप्रतिपन्न-
बुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृदभूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे । इमानि प्रयो-
जनान्यध्येयं व्याकरणमिति । उक्तः शब्दः । स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजना-
न्यप्युक्तानि । शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । किं
शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश आहोस्विदुभयोपदेश इति ।

काशन्ते इत्यर्थः । आऽस्मिन्नुद्यत इति । अनेकार्थत्वाद्भानूनामुन्निक्षिप्यत इत्यर्थः । सूर्य-
मिति । सूर्यमिति प्राप्ते, अग्निं पूर्वं इत्यत्र, वा छन्दस्मृत्यनुवृत्त्या यणादेशः । किं पुन-
रिति । ननु कानि पुनरस्येति येन पृष्ठं स एव कथं पृच्छति किं पुनरिति । एवं तर्हि
भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विषयविभागं दर्शयति । पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं
व्याकरणमधीयते ते बाल्यात् प्रष्टुमसमर्था इति, न प्रयोजनमन्वाख्येयम् । अद्यत्वे तु
स्वल्पायुष्ट्यात् पूर्वं वेदं प्रधानमधीयते ततः प्रष्टुं समर्थत्वाद् व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं
पृच्छन्तीत्यवश्यान्वाख्येयं प्रयोजनम् । न पुनरन्यदिति । वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्य
इत्यर्थः । ॐम् इत्युक्त्वेति । अभ्युपगम्येत्यर्थः । वृत्तान्तश इति । वृत्तान्तः प्रपाठक
उच्यते । वृत्तान्तं वृत्तान्तं पठन्तीत्यर्थः । अद्यत्वे इति । अद्यत्वे शब्दो निपातोऽस्मिन्
काल इत्यत्रार्थं वर्तते । त्वरिता इति । त्रिवाहादौ । उभयोपदेश इति । हेयोपादेयोपदेशे

अनेकार्थत्वादिति । बहिरधिकरणे, घमर्थे इति कः । शक्यन्वत् पररूपं पशोदरादित्वादिक्त्वाकारस्य लोपः ।
मुदेर्वाधिकरण कः । पशोदरादित्वानुलोपः । (सर्वां शोभनामयः प्रातिमां सुषिराम, ऊपसुषीति रप्रत्ययेन
सच्छिद्रां प्रविश्याग्निर्यथा तत्रत्य मल मस्मीकृत्य प्रातिमां शुद्धां करोति, एवं तालुदेशे प्रकाशं प्राप्य विभ-
क्त्यां विभक्त्यन्ताः शब्दाः शारीरं पापमपाकुर्वन्तीत्यर्थः ।) अनेन स्वर्गप्राप्तिं फलमित्युक्तम् । 'एवन्तर्हीति ।
वेदातिरिक्तविषय एव प्रयोजनान्वाख्यानं, न तु वेदविषय इत्येव रूपं विषयविभागं तृतीयस्य प्रश्न इत्यन्ये ।
किञ्चित्प्रसार्थमाह । वेदमपीति । शेषपूरणमन्यत् । किं तर्हि किञ्चित्प्रातिमाकाङ्क्षायां भाष्य । (शोमित्युक्त्वेति)
पठतीत्यवस्थानन्तरमेतदधीयीति शेषः । एवञ्च वेदमधिजिगांसमानेभ्यो वेदाध्ययनप्रयोजनं किमिति नान्वा-
ख्यायत इति प्रश्नः । वेदाध्ययनवद् व्याकरणाध्ययनमपि प्रयोजनमन्तरं करिष्यन्तीति प्रयोजनविचारे
ष्यर्थ इति तात्पर्यम् । ननु ॐमित्यधिकमत्र आह । अभ्युपगम्येति । विनैव प्रयोजनज्ञानमिति शेषः । भाष्ये
उत्तरमाह । (पुराकल्प इति) । जुगान्तरे इत्यर्थः । संस्कार उपनयनम् । करणमाध्यन्तरप्रत्ययः । अनुपपन्नं
नाशदिवाहप्रत्ययः । तेनाधीतव्याकरणाशित्यर्थ इत्यर्थः । ते तदानींमपि कर्मानुष्ठानफलकत्वं वेदस्य ज्ञान-
न्तो नित्यत्वं वा तदध्ययनस्य ज्ञानन्तो न तदध्ययनप्रयोजनं पृच्छन्तीति न कदाचिदपि वेदाध्ययनप्रयोजनो-
पदेश इति तात्पर्यम् । न तथेति । किन्तु विपरीतमित्यर्थः । भाष्य (आचार्यपदेन) श्रुत्याध्यापकां भाष्य-
कृतेषु विवक्षितः । इदं शास्त्रमिति । प्रयोजनान्वाख्यानमित्यर्थः । भाष्ये (उक्तः शब्द इति) । किं लौकि-
कानाऽप्येवमेव विषयभूतः शब्द उक्त इत्यर्थः । स्वरूपमपीति । अथ गौरित्यादिना । अथुपसंहारा प्रत्ययस्य

अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तत्रथा । भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । मञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यते एतदतोऽन्येऽभक्ष्या इति । अभक्ष्य-
प्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा । अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः । अभक्ष्यो
ग्राम्यसूकर इत्युक्ते गम्यत एतदारण्यो भक्ष्य इति । एवमिहापि । यदि
तावत् शब्दोपदेशः क्रियते गौरिखेतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद् गाव्यादयो-
ऽपशब्दा इति । अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियते गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्यत
एतद् गौरिखेष शब्द इति । किं पुनरत्र ज्यायः । लघुत्वाच्छब्दोपदेशः ।
लघीयाञ्छब्दोपदेशः । गरीयानपशब्दोपदेशः । एकैकस्य शब्दस्य बहवो-
ऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरिखस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेखमादयोऽप-
भ्रंशाः । इष्टन्वाख्यानं खल्वपि भवति । अथैतस्मिन् शब्दोपदेशे सति
किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः । गौरिखः पुरुषो हस्ती शकुनि-
र्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः । नेत्याह । अनभ्युपाय
एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय ।

सप्तमः प्रतिपत्तिर्वै गौरिखोपदेश उद्गाधिनः । यद्यपि प्रतिपत्तिः स्पष्टा, गौरिखं तु
भवतीत्याह । अन्यतरंति । शब्दापशब्दयोरित्यर्थः । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ
स्वभावाद् द्विवचनविषये निर्धारणो वर्तते । पञ्चेति । अर्थित्वाङ्गक्षणं प्राप्तं
पञ्चसु पञ्चनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्तते । न त्वयं
विधिः । अप्रामेयभावात् । किं पुनरिति । उभयोपदेशाद् गुरोर्द्वावपि प्रशस्तौ
तयोः को ज्यायानित्यर्थः । इष्टेति । साधुशब्दप्रयोगाद्धर्मावसंतिरित्यर्थः । अथवा
उपादयोंपदेशात्साक्षात्प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः बृहस्पतिरिन्द्रायेति । प्रतिपदपाठ-

विषयप्रयोजननिरूपणमेतावता कृतमिति बोधयितुम् । तेनैव संबन्धाधिकारिणावुक्तमिति तौ पृथङ्मोक्तौ ।
किञ्चित्द्वयोऽन्यच्च उतराभावादाह । अन्यतरान्येति । तत्र सुवचनपक्षः प्रयोगविषयधौनुवादः । अपशब्दो-
पदेशस्तु प्रयोगप्रतिषेधार्थः । पञ्च पञ्चनखा इत्यस्य नियमत्वं दर्शयति । अर्थित्वाविति । नियम्यमानं
पुनः शब्देन बोधयमानमित्यर्थः । ननु अन्य परिमङ्गलान्वात् कथं नियमत्वेन व्यवहारः । अस्ति च निबन्धपरिस-
ङ्ख्येयार्थैः पाक्षिकाप्राप्तिकाप्राप्तांशपरिपूरणकला नियमः । अन्यनिवृत्तिफला च परिसङ्ख्येयतेः ।
नियमेऽप्यप्राप्तांशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वारा र्थावयवनिवृत्तेः सत्त्वेन अभवमाप्तिर्योक्तः । विधिरिति । अपूर्व-
विधिरित्यर्थः । यं तु पञ्चपदस्य तर्गतारिक्तं लक्षणा भक्ष्यपदस्य चाभक्ष्ये सति वर्तते । तेषां पदद्वये सत्त्वा-
णांगारवम् । अस्त्येव नियमत्वेन भक्ष्यानियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इति भाष्यविरोधश्च । निबन्धस्य
सङ्गोपके लक्षणार्थांश्च दोषः । अन्तरास्वारस्ये च । नियम्यमानं भक्षणं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्तते इति
कैयटसङ्गतिश्च । दृष्टान्तद्वार्त्तान्तकथोरस्यन्तवपस्थापनश्च । अन्यनिवृत्तिफला परिसङ्ख्येयतेः अति-
शुक्तांक्तिविरोधश्च । सिद्धस्य पुनर्विधानात्प्रापकप्रमाणस्यनित्यराविषयत्वरूपसङ्गोचकल्पनम् । तेनान्येषां
भक्षणाभावस्तद्वचनं प्रायश्चित्तं च सिध्यति । एवमुभिव्याहारोऽपि स्फुटमस्यार्थस्यैव द्योतकोऽन्ययो-
गव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसङ्गोचकलितमर्थमाश्रय नेयम् । (भक्ष्यनिबन्ध इति) भक्ष्या-
नुमतिरूप उपदेश इत्यर्थः । भाष्ये (प्रातिपत्तावि) स्थस्यापायभूत इति दोषः । अनभ्युपायत्वस्यापक्ष-
क्षम कृत्स्नाभितानभ्युपायत्वात् । तत्रार्थवादमाह । (बृहस्पतिरिति) । ननु शब्दानामिति पुनरुक्तमस्ति ।

दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः न चान्तं जगाम । किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति । चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति । आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति । तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । कथं तर्हिमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः । किञ्चित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्य येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन् । किं पुनस्तत् । उत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः कर्त्तव्यः कश्चिदपवादः । कथं नातीकः पुनरुत्सर्गः कर्त्तव्यः । कथंजातीयकोऽपवादः । सामान्येनोत्सर्गः कर्त्तव्यः । तद्यथा । कर्मण्यण् । तस्य विशेषेणापवादः । तद्यथा । आतोऽनुपसर्गे कः ॥ किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद् द्रव्यम् । उभयमित्याह । कथं ज्ञायते । उभयथा शाचार्येण सूत्राणि पठितानि । आकृतिं पदार्थं मत्वा

स्याशक्यत्वं प्रतिपादयितुमयमर्थवादः । शब्दानामिति । शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य । तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणाभिधानाय गम्यमानार्थस्यापि शब्दानामित्यस्य प्रयोगः । एकदेशोपयोगादपि लोके उपयुक्तमित्युच्यते । यथौषधसंस्कृतघृतमात्रैकदेशोपयोगे उपयुक्तं घृतमिति व्यवहारः । तथेह नेति प्रतिपादयति । चतुर्भिरिति । आगमकालो ग्रहणकालः । स्वाध्यायकालोऽध्यासकालः । प्रवचनकालोऽध्यापनकालः । व्यवहारो यज्ञकर्मणि । किं चिदिदि । सामान्यविशेषौ यस्मिन्स्तत्सामान्यविशेषवत् । कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे क इत्यादि । सकलशास्त्रव्यवस्थैकतरपक्षाश्रयणे न सिद्ध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं ग्रहणपूर्वकं करोति । किं पुनरिति । आकृतिपक्षे केवले आश्रीयमाणे सकृद्गतौ विप्रतिषेध इत्यादि नोपपद्यते । केवलेऽपि व्यक्तिपक्षे पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति न घटते । तस्माद्व्यक्त्यसिद्धये क्वचित्प्रदेशे कश्चित्पक्षोऽपरिगृह्यते । अत्र जातिवादिन आहुः । जातिरेव शब्देन

योगरूढ इति । अर्थेनैवैकत्वमाशङ्क्य निराकरोमि । तत्रेति । ननु यावदेवाध्येष्यते तावदेवाभ्युपयुक्तं स्याद् भवति शाह । भाष्य [चतुर्भिरिति] उक्तमेव तदाशयमाह । एकदेशोप्यादि । विद्योपयोगाधारभूतानां कालानां विद्यां प्रत्यप्याधारत्वात् । तस्य च करणत्वविवक्षा बोध्या । चतुर्षु कालेषु विद्योपयुक्त्यत इति फलितोऽर्थः । तन्नाद्यथोर्विद्यार्थं बुद्धिमानित्वात्पूर्वकमन्नपक्षान्गिलाभ उपयोगस्तृतीयेप्रतिष्ठा सच्छिष्यलाभद्वारार्थमिति सत्कारविशेषश्च । चतुर्थे यत्ताद्यनुष्ठानकालेऽपराधप्रयोगप्रयुक्तप्रायश्चित्तसाभावः कर्मसंज्ञताक्षिणात्माः प्रतिष्ठा वेत्युपयोगः । तावृक्षरूपोपयोगः सर्वाध्ययन एव । भाष्ये [पर्युपयुक्तमिति] सम्प्रतिव्यर्थः । पर्यवसन्नमितिः पाठात्तरम् । न चेष्टापत्तिः । विद्योच्छ्रयापत्तेः । कर्मसु प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यापत्तेः । ननु तदात्मकत्वात्क्षणस्य मत्तोरनुपपात्तरत्माह । सामान्यविशेषाविति । लक्षणं शास्त्रमित्यर्थः । भाष्ये (कथं जातीयक इति) । केन प्रकरोम्येत्यर्थः । एतेनैवजातीयकेन शास्त्रेण सुशब्दोपप्रेषमवृत्तिः प्राप्तिरेकमिति सिद्ध्यति । आकृतिपक्षे इति । तत्र उद्देश्यतावच्छेदकत्वात्काहते क्वचित्पक्षरितार्थबोधोऽसौ कथमिति प्रश्नान्नयेन विरोधस्थले उभयोपपत्त्यां विप्रतिषेधे परमिति विध्यर्थः, न तु नियमार्थमिति, सकृत्ता-

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते । द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपा-
णामिलेकशेष आरभ्यते । (किं पुनर्निरुद्धः शब्द आहोस्वित्कार्यः । संग्रहे एतत्प्रा-
धान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात् कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्यु-
क्तानि । तत्र त्वेष निर्णयः । यद्येवं नित्यः । अथापि कार्यः । उभयथापि ल-
क्षणं प्रवर्त्यमिति । कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम् ॥
सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे ॥ सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति । अथ सिद्धशब्दस्य कः

प्रतिपाद्यते । व्यक्तीनामानन्त्यात्मसम्बन्धग्रहणासम्भवात् । सा च जातिः सर्वव्यक्ति-
स्वेकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते । तत्र गवादयः शब्दा भिन्नद्रव्यसमवेतां
जातिमभिदधति । तस्यां प्रतीतायां तदावेशात्तदवच्छिन्नं द्रव्यं प्रतीयते । शुक्ला-
दयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते । गुणे तु तत्सम्बन्धात्प्रत्ययः । द्रव्ये सम्ब-
न्धिसम्बन्धात् संज्ञाशब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात् पिण्डस्य कामारयौवना-
द्यवस्थाभेदेऽपि स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्ता इत्यतत्वादिका जातिर्वाच्यता । कि-
यास्वपि जातिर्विद्यते सैव धातुवाच्यता । पठति पठतः पठन्तीत्यादेरभिन्नस्य प्रत्य-
यस्य सद्भावात्तन्निमित्तजात्यभ्युपगमः । व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः । शब्दस्य व्यक्ति-
रेव वाच्यता । जातेस्तूपलक्षणभावेनाश्रयगादानन्त्यादिदोषानवकाशः । किं पुनरिति ।
विप्रतिपत्त्या संशयः । केचित् ध्वनिव्यङ्ग्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः । अन्ये वर्ण-
व्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छन्ति । वाक्यस्फोटमपरे सङ्गिरन्ते । अन्ये तु ध्वनिरेव
शब्दः स च कार्यस्तद्व्यतिरेकेणान्यस्यानुपलम्भादित्याचक्षते । संग्रह इति । ग्रन्थवि-
शेषे । कथं पुनरिति । किमाचार्य एव स्रष्टा शब्दार्थसम्बन्धानामथ स्मर्तेति प्रश्नः ।
सिद्ध इति । तत्र नित्यः शब्दा जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा । कार्यश-

विति न सिद्धमतीत्यर्थः । इदञ्च विप्रतिपद्यते दूषयिष्यते । तस्यां प्रतीतायामिति । शब्दशब्दस्येन गृही-
तायामित्यर्थः । एवमभिधत्तव्यस्याभिधाविषयत्वेन शुक्लनीत्यर्थः । तद्विशेषात् । तत्समवायात्
प्रतीयते इति । भविनाभावच्छब्दजन्यत्वादायिष्यते अवसीत्यर्थः । प्रत्ययो ज्ञानम् । उपलक्षणभावेनेति । शब्दना-
वच्छेदकेनेत्यर्थः । तच्च तु न शक्तिरिति मञ्जूषायां प्रतिपादितम् । भाष्ये । (आत्याख्यायामिति) । व्यक्तौ
वहार्ये सम्पन्ना ग्रीह्य इति व्यक्तियुत्वाद्बहुवचनं सिद्धमेवति व्यर्थं तस्याविति भावः । सरूपाणामिति । आ-
कृतरेकत्वादेकशब्दप्रयोगोपपत्तौ तदुक्तिसंभवा व्यक्तियुक्त एवेति भावः । न चाकृतिपक्षेऽपि भक्षाः पाषा-
इत्याद्यर्थे स व्यावश्यक इति वाच्यम् । तावतीषु काञ्चित्पक्षां जाति स्वीकृत्य तस्या एव शब्दवाच्यत्वं परम्प-
रवाच्य व्यक्तियुक्त इति सरूपसूत्रं कैयटेनैव वक्ष्यमाणत्वात् । जातौ न जानिरिति परेषां शब्दं नास्माकमिति
च तर्काक्षम् । विप्रतिपत्त्याति । शब्दानां गत्यर्थे व्यर्थं व्याकरणशास्त्रमिति प्रश्नाशयः । केचित् मीमांसकाः
वर्णात्मकमिति । पदवाक्ये च वर्णसमूहकं एवेति तदाशयः । अत्र मते एकपदप्रत्ययानुपपत्तेराह । अन्ये
व्याकरणाः । अपरे न एव मुख्यः । पदे वर्णानामिव वाक्ये पदानां कल्पितत्वात् । तेषामर्थवत्त्वमपि काल्प-
निकमिति वाक्यस्यैव शब्दस्वमिति तदाशयः । अन्ये स्विति । वैशेषिकाश्च । ध्वनिरिति । स च वर्णवर्णात्म-
कत्वेन द्विविधः । एवञ्च कण्ठादिवच्छास्त्रमपि तस्य कारणमित्याशयः । संग्रहे व्याडिकृतो लक्षश्लोक-
संख्यको ग्रन्थ इति प्रसिद्धिः । भाष्ये (उभययापीति) एवञ्च निष्कर्षोऽयं विचार इति भावः । साधुत्व-
ज्ञानाय उभयथापि शास्त्रमावश्यकमिति तात्पर्यम् । अथ पाणिनिस्तु व्याख्यानभूतं वाचिकमवतारयति ।
(कथं पुनरिति) । अत एवात्रैव परिनिर्णयमावश्यकम् । इतः पूर्वमुक्तं सवार्तिकशास्त्राव्याख्यानप्रयोगजनवि-
द्यमुपदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव ग्रन्थ इति बोध्यम् । शब्दार्थसम्बन्धानामिति । शब्दार्थसम्बन्धेति

पदार्थः । नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः । कथं ज्ञायते । यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा । सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति । ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते । तद्यथा । सिद्ध ओदनः सिद्धः सूपः सिद्धा यवागूरिति । यावता कार्येष्वपि वर्तते । तत्र कुत एतन्निस्पर्शपर्यायवाचिनो ग्रहणम् । न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति । संप्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनां ग्रहणमिति । इहापि तदेव । अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । तद्यथा । अब्भक्षो वायुभक्ष इति । अप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यते । एवमिहापि सिद्ध एव न साध्य इति । अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र

द्विकानामपि मते प्रवाहनित्यतया अर्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वम् । द्रव्यपक्षेऽपि सर्वशब्दानामसत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म वाच्यमिति नित्यता । प्रवाहनित्यतया वा सम्बन्धस्यापि व्यवहारपरम्परया अनादित्वान्नित्यता । सिद्धशब्दस्य नित्याऽनित्ययोर्देशनात् पृच्छति । अथेति । नित्येति । नित्यलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण घात्रकस्तमेवार्थं कदाचिन्नित्यशब्द आह कदाचित् सिद्धशब्द इत्यर्थः । कूटस्थेष्विति । अविनाशिषु । अविचालिष्विति । देशान्तरप्राप्तिरहितेषु । ननु चेति । सिद्धशब्दात्क्रियानिष्पन्नोऽप्यर्थोऽवगम्यत इत्यर्थः । संप्रहे तावदिति । तत्र हि किं कार्यः शब्दोऽथ सिद्ध इति पक्षद्वयविचारः कृतः । तत्र कार्यप्रतिपक्षार्थाभिधायी सामर्थ्यात्सिद्धशब्द इति स्थितम् । तत्समानतन्त्रत्वादिहापि तथैव युक्तमित्यर्थः । अथवेति । एवशब्दप्रयोगे द्विपक्षमवधारणम् । द्योतकत्वेन एवशब्दस्यापेक्षणात् । यदा तु यं तद्वन्तरेण सामर्थ्यात् अवधारणं गम्यते तदा तदेकपदमित्युच्यते । तत्र सर्व एवापो भक्षयन्तीत्यबभक्षभ्रुतिः सामर्थ्यान्नियममवगमयत्यप एव भक्षयतीति । इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकेण राश्यन्तराभावात् सिद्धशब्दोपादानान्नियमोऽवगम्यते । सिद्ध एवेति । कार्याणां तु पदा-

द्वन्द्वः । एवञ्च किमपूर्वशब्दनिष्पादनद्वारायविशेषसंबन्धनिष्पादकत्वं शास्त्रस्य, किं वा सिद्धशब्दार्थसंबन्धबोधकत्वमिति प्रश्नार्थ इति तात्पर्यम् । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इति वास्तविके समाहारद्वन्द्वात्सम्यगी । संबन्धश्च प्रत्यासत्त्या शब्दार्थयोरेव, ज्ञायानामत्यन्तिकाविश्लेषप्रदर्शनाय समाहारनिर्देश इति बोध्यम् । व्यक्तिकोऽेति । सा पदवाक्यरूपा नित्येति तज्ज्ञावः । एतच्चोपपादितं प्राक् । कार्यशब्दिकानामिति । कार्यशाब्दिकानामिति स्वपपाठः । उत्तरपक्षद्वन्द्वैर्नृन्मत्त्वान् । असत्योपाधीति । जातिरूपेत्यर्थः । जातिर्हितमन्ते आवि-
ष्टको धर्मविशेषः । यद्वा सर्वेषां धर्माणां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन शुक्तिजतादिताने शुक्त्यादीनां विशेषस्त्ववत् सर्वबाधितानभूतं ब्रह्मैव विशेष्यं, विशेष्यमेव च द्रव्यमिति भावः । शब्दार्थयोर्नित्यत्वपक्षे तत्संबन्धस्य नित्यत्वेऽनित्यत्वपक्षे कथं संबन्धस्य नित्यत्वमन आह । संबन्धस्येति । प्रवाहनित्यतया तयोरेव तस्यापि नित्यत्वमिति भावः । शब्दार्थयोः संबन्धश्च शक्तिरूपवन्ताशब्दमेवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । भाष्ये (सिद्धशब्दस्य कः पदार्थ) इति । अत्र पदार्थशब्दो रुढः । सिद्धशब्दसंबन्धी कः पदार्थ इत्यर्थः । (कूटस्थेष्विति) कूटमथोपनस्तद्वत्तिष्ठति ये तेषु संसर्गिनांशोऽपि स्वयमनष्टोऽस्त्वित्यर्थः । नन्वथोपनस्थापि तर्हि नित्यत्वं स्यादन् आह । (अविचालिष्विति) । भाष्ये यानापृथिव्याद्यापि व्यावहारिकनित्यत्वाभिप्रायेण दृष्टान्तितम् । आकाशस्यापि व्यावहारिकनित्यत्वमेवाचार्याभिमतम् । एवञ्च तत्र रूढशान्तिव्याचकस्यैव मह्यमिति भावः । मन्यान्तरांमालोचनेऽपि निबामकमह । भाष्ये (अथवेति) एतेन तत्समानबन्धत्वाद् व्यक्तपदार्थ-
वासोऽपि तत्र स्वादित्यपास्तम् । ननु एकपक्षोऽनित्यत्वात्, अरुमभ इत्यस्य पदद्वयान्न तस्योदाहरणत्वमसङ्गमन आह । एवमिति । निश्चयप्रत्यायकत्वानर्थे दर्शयति । इहापीति । कार्यवाचिन एव मह्यमाभावे मूलमाह ।

द्रष्टव्यः । असन्तसिद्धः सिद्ध इति । तद्यथा । देवदत्तो दत्तः सख्यमात्रमा
भावेति । अर्थवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति
नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । किं पुनरनेन वर्णने, किं न
महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः । यस्मिन्नुपादीयमानेऽसन्देहः स्यात् ।
मङ्गलार्थम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्ध-
शब्दमादितः प्रयुक्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च
भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति । अयं खलु
नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । किं तर्हि भीक्ष्येऽपि वर्तते ।

र्थानां प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरपि सत्त्वात्सिद्धता नास्तीति न तेष्वपि सिद्धा एव ।
अथवेति । कथं पुनर्देवदत्तशब्दे संज्ञात्वेन विनियुक्ते एकदेशः प्रयुज्यते । न ह्यसौ
संज्ञात्वेन विनियुक्तः । न चैकदेशात्स्मर्यमाणस्य समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते ।
प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वासम्भवादुच्चार्यमाणस्यैव वाचकत्वात् । एवं तद्व्यतिरिक्ता-
दिन्योऽवयवसंरूपाः संज्ञा विनियोगकाले विनियुक्ता एव । लोपस्तु वर्णानां साधुत्वं
माभूदित्यन्वाख्यायते । इहापि नित्यानित्ययोर्निष्पन्नत्वाविशेषात्सिद्धश्रुतिरूपात्ता
प्रकर्षे गमयति । अत्यन्तसिद्ध इति । न्यायाद्वानित्यत्वं शब्दादीनां स्थितमित्याह ।
अथवेति । नहि सन्देहमात्रादलक्षणता भवति पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात् ।
वर्ण्येनेति । प्रयत्नव्याख्यातव्येनेत्यर्थः । माङ्गलिक इति । अगर्हिताभीष्टार्थ-
सिद्धिर्मेङ्गलं तत्प्रयोजन आचार्यो माङ्गलिकः । प्रथन्त इति । अध्ययनस्या-
ऽविच्छेदात् । वीरपुरुषाणीति । श्रोतॄणां परैरपराजयात् । आयुष्मत्पुरुषाणीति ।
शास्त्रानुष्ठाने धर्मोपचयादायुर्वर्द्धनात् । सिद्धार्था इति । अध्ययननिष्पत्तिरेक
तेषां सिद्धिः । नावश्यमिति । ततश्चाभीक्ष्ण्येन ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते आगोपाला-
ऽङ्गनं तेषामेवान्वाख्यानं स्याद्, न विरलप्रयोगाणाम् । विनापि च क्रियापदप्र-

काशानामिति । प्राक्प्रध्वंसावस्थयोरिति पाठः । भाष्ये (अप एवेति गम्यते इति) वाक्ये इव समासेऽपि साम-
र्थ्यात् सवतिरिक्तमक्षणाभावां गम्यत इत्यर्थः । अथवेति । मनुष्यवृत्ताद्यपेक्षयाऽऽज्ञासाक्षीनामप्यत्यन्त-
सिद्धत्वमिति भावः । प्रतीयमानस्येति । एतद्व्यतिरिक्तं उपपादयिष्यते । एतन्तर्हीति । एवमेव घटपत्रं कलश-
पत्रय इत्यादिप्रयोगाः । अन्यथा पर्यायवाचीति प्रयोक्तव्यं स्यात् । विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपक्षयोर्लोप इति
लोपविधायकं तर्हि किमर्थमत आह । लोपस्त्विति । वर्णानाम् । दे इत्यादीनाम् । तत्राऽपि च विरलप्रत्ययैव क-
श्चिदुत्तरपक्षैव कश्चिदुभयोरिति लोकव्यवहारेण निर्येयम् । एवं वर्णानां शब्दभावोपपत्तिरिति एव निर्येय इति
सत्यम् । निष्पन्नत्वेति । विद्यमानकालसंबन्धो निष्पन्नत्वम् । ननु निर्युक्तिकं व्याख्यानमयुक्तम् । विपरीत-
स्यापि संभवात्त आह । न्यायाद्वेति । वृद्धव्यवहारादेव पदार्थसंबन्धानां नित्यत्वं सङ्गमहासौ स्थितमिति व्या-
ख्यानतः सिद्धशब्देन तद्वोपात्तमित्यर्थः । सिद्धिर्मेङ्गलमिति । तस्या मङ्गलत्वञ्च कार्ये कारणरूपोपपा-
दादिति बोध्यम् । तत्प्रयोजनमस्येति प्राप्त्यतीत्यहम् । तत्र मङ्गलानुष्ठानप्रयोजनान्याह । भाष्ये (मङ्गलादी-
नीत्यादिना) । ग्रन्थे तन्निबन्धनस्य फलमाह । अध्येतारभेदादिना । आनुषङ्गिकमङ्गलसंप्रत्येयार्थः । अ-
ध्ययननिर्मुक्तिः । तत्समाप्तिः । सिद्धिः । सिद्धिविषयोऽर्थः । मङ्गलार्थमित्यनेनेति एव वाचिकमवृत्तिः सूचि-
ता । असिद्धिर्धो नित्यशब्दः किं न प्रयुक्त इत्युक्तम् । तत्रापि सन्देहमाह । भाष्ये (अप एवेति) । आ-
भीक्ष्ण्येन = बाहुल्येन । अभीक्ष्णमिति पाठेऽप्यवयवोपाध्यः । प्रयुज्यत इति । साक्षाच्छब्दे अभीक्ष्णस्यासम्भ-
व-

तद्यथा । नित्यप्रवृत्तितो नित्यप्रज्ज्वलित इति । यावत्ता आभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते । तत्रा-
 ऽप्यनेनैवार्थः स्यात् । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नाहि सन्देहादलक्षणमिति ।
 पश्यति त्वाचार्यो मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भविष्यति । शङ्क्यामि
 चेन्न नित्यमप्यर्थं वर्णयितुमिति । अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः ।
 अथ कं पुनः पदार्थं मत्वा एष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति ।
 आकृतिमित्याह । कुत एतत् । आकृतिर्हि नित्या । द्रव्यमनित्यम् । अथ द्रव्ये
 पदार्थं कथं विग्रहः कर्तव्यः । सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति । नित्यो ह्यर्थवतामर्थैर-
 भिसम्बन्धः । अथवा द्रव्ये एव पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः । सिद्धे शब्दे अर्थे
 सम्बन्धे चेति । द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या । कथं ज्ञायते । एवं हि दृश्यते
 लोके । मृत् कयाचिद् आकृत्या युक्ता पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः
 क्रियन्ते । घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते । तथा सुवर्णं कयाचिद् आकृ-
 त्या युक्तं पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते । रुचकाकृति-
 मुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते । कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते । पुनरावृत्तः
 सुवर्णपिण्डः पुनरपरया आकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवतः । आकृ-
 तिरन्या चान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव । आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते ।

योगेणाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते । यथा, आश्चर्यमनित्ये, नित्यधीप्सयोरिति ।
 अर्थसम्बन्धे चेति । द्रव्यपक्षे द्रव्यस्यानित्यत्वादर्थग्रहणं सम्बन्धविशेषणार्थमुपात्तम् ।
 अनित्येऽर्थे कथं सम्बन्धस्य नित्यतेति चेत् । योग्यतालक्षणत्वात्सम्बन्धस्य । तस्या-
 द्वा शब्दाश्रयत्वाच्छब्दस्य च नित्यत्वाददोषः । द्रव्यं हि नित्यमिति । असत्यो-
 पाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दाच्च्यमित्यर्थः । आकृतिरिति । संस्थानम् ।
 ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वम् । आत्मैवेदं सर्वमिति वचनात् ।

प्रयोगद्वारा तद् भाष्यम् । एवञ्च नित्यशब्दोपादानेऽपि सप्रयोजनकाष्ठघनरसंभवेन तत्राग्नौ सन्वेह एवेति
 भावः । नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे इत्यस्य शब्दार्थसम्बन्धे ज्ञाने सति नित्ये नित्यप्रयोगविषये शब्दे शाब्दं प्र-
 वृत्तमित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् । नन्वाभीक्ष्ण्यवाचिनो नित्यं क्रियापदमाकाङ्क्षतया कथं केवलस्य प्रयो-
 गोऽत आह । विनापि चेति । नन्वेवमर्थमहणं व्यर्थमेत आह । द्रव्यपक्षे इति । योग्यता बोधजनकत्वयो-
 ग्यता तादात्म्यम् । तदुक्तं भाष्ये (नित्या ह्यर्थवतामिति) शब्दानामित्यर्थः । ननु तीव्रतास्य सम्बन्धस्य
 कथं तस्य नित्यत्वमिति चेत् । नष्टभाववस्तुनाऽपि शब्देन बोधाद् बौद्धार्थेन तस्य तादात्म्यं नित्यमित्यावा-
 यात् । शब्दवृत्तिधर्मैवार्थवृत्तिधर्माभेदमापन्नस्य तादात्म्यत्वेनावापाद्य । शब्दस्य च नित्यत्वाविति । आ-
 काशवत् तन्निष्ठः शब्दोऽपि नित्यः । व्यञ्जकाभावात्तु न सर्वदोषरूप इति भावः । ननु घटादिद्रव्यस्य कथं
 नित्यत्वमेत आह । असत्येति । स च कम्बुधीवादिमहाकारादिरूपस्तद्रव्यरूपजातिरूपो वा । भाष्ये शब्दा-
 कृतिघटनेन तद्रव्यरूपमुच्यते तर्हि तद्रव्यापिचकत्वेन व्यञ्जकाऽनित्यत्वेन चानित्यमित्याह । जानेरपीति ।
 अनेनैव प्रकरणस्याकृतिपदस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकोभयपरतां सूचयति । गोतमेनाप्युक्तं “जात्याकृतौ न व्यक्तयः
 पदार्थः” इति । भाष्ये खदिराङ्गारसुवर्णे कुण्डले भवत इति प्रयोगादव्यन्ते विकृतेः कर्तृत्वं बोध्यम् । आ-

आकृतावपि पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः । सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति । ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति । नैतदस्ति । नित्याऽऽकृतिः । कथम् । न क्व चिदुपर-
तेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते । अथवा नेदमेव नित्य-
लक्षणम् । ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्धयव्यययोगि यस्त-
न्नित्यमिति । तदपि नित्यं यस्मिन्स्तत्त्वं न विहन्यते । किं पुनस्तत्त्वम् । तद्भावस्त-
त्त्वम् । आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते । अथवा किं न एतेन, इदं नित्यमिदमनि-
त्यमिति । यन्नित्यं तं पदार्थं मत्तैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दोऽर्थे सम्बन्धे चेति
कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोऽर्थः सम्बन्धश्चेति । लोकतः । यल्लोकेऽर्थमर्थमुपा-
दाय शब्दान्प्रयुज्जते । नैषां निवृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति । ये पुनः कार्या भावाः नि-
वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते । तद्यथा । घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं
गत्वाऽऽह कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति । न तद्वच्छब्दान् प्रयुयुक्षमाणो वैया-
करणकुलं गत्वाऽऽह कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्य इति । तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान् प्रयु-
ज्जते । यदि तर्हि लोक एषु शब्देषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते । लोकतोऽर्थप्र-

न क्व चिदुपरतेति । अनभिध्यक्तेत्यर्थः । अद्वैतेन लोकव्यवहाराभावाद् व्यवहारे चा-
कृतेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वान्नित्यत्वम् । अथवेति । असत्यत्वेऽपि तत्त्वतो लोकव्यवहा-
राश्रयणेन जातं नित्यत्वं साध्यते । त्रिविधा चानित्यता । संसर्गानित्यता यथा स्फटि-
कस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन पररूपभासः । उपधानापगमे स्वरूपप्रति-
भासात्परिणामाभावः । परिणामानित्यता यथा बदरीफलस्य श्यामतातिरोभावे लौ-
हित्यस्याधिर्भावः । प्रध्वंसानित्यता सर्वात्मना विनाशः । एतत्त्रिविधानित्यताप्रति-
क्षेपेण नित्यतां प्रतिपादयितुमुक्तं—ध्रुवमित्यादि । तत्र ध्रुवं कूटस्थमिति संसर्गानि-
त्यता परिहृता । अविचालीति परिणामानित्यता । अनपायेत्यादिना प्रध्वंसानित्य-
ता । यन्नित्यमिति । बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थो यदा यदा शब्द उच्चारितस्तदा

कृतिपदेन जातिरित्यभिप्रायेण भाष्ये (आकृतावपि पदार्थ इति) न क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रो-
परतेत्यन्वयः । ननुपरमां नाशश्चेत्कालं एवान्यत्र सत्त्वं विरुद्धमन आह । अनर्थाति ।

ननु परमार्थदृष्ट्या सर्वमनित्यमन आह । अद्वैतेनेति । नित्यत्वमिति । सर्वथा एकाकारपरामर्शवृत्-
तेन बाधव्यवहारकालं तस्या अपि ध्रुवावस्थेन नित्यत्वमिति भावः । अथावयवसंस्थानरूपाया जातिव्य-
ञ्जिकाया आकृतेर्यावद्व्यवहारकालं मध्ये मध्ये उत्पत्तौ नाशेऽपि प्रकारान्तरेण नित्यत्वमह । भाष्ये [अथ-
वेति] । नित्यत्वलक्षणे ध्रुवपदस्यैव व्याख्यानं कूटस्थमिति । रूपान्तरापत्तिर्विचालः । यथापयसोदध्यादि-
रूपता । अनेन परिणामानित्यता परास्ता । उत्पत्तेः सत्तापयन्तत्वावनुत्पत्तीत्यनेन जन्मसत्तारूपो भाव-
विकारो निरस्तो । अवृद्धीत्यनेन तृतीयो वृद्धिलक्षणः । अनुपजनेति चतुर्थः परिणामः । अनपायेति ।
पञ्चमापचयः । एतद्रूपविकाररहितमिति तदर्थः । अर्थयेति षष्ठा विनाशः । इदञ्च ब्रह्मविषयं नित्यत्वं
यावद्व्यवहारमैकरूपस्थितपदार्थविषयञ्च । अयमेव न नित्यशब्दार्थः । प्रवाहाविच्छेदेऽनादृश्यपि नित्यत्व-
व्यवहारादित्याह भाष्ये (तदपीति) । यास्मिन्स्तेत्यमिति । प्रवाहानित्यता चानेनोक्ता । तन्नाशेऽपि तदर्थो न
नश्यति । आश्रयप्रवाहाविच्छेदादिति भावः । यन्नित्यमिति । व्यक्तिज्जात्याकृतीनां मध्ये बन्धनमित्यर्थः ।
ननु शराभृङ्गादिपशयानां कथं नित्यत्वं तेषां स्वरूपस्यैवाभावादत आह । बुद्धिप्रतिभास इति । बाह्यः

+ Var I

युक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते । किमिदं धर्मनियम इति । धर्माय नियमो धर्मनियमः । धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः । धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः । यथा^{Var} लौकिकवैदिकेषु । प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः । यथा लोकै वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेष्विति प्रयुज्जते । अथवा युक्त एवात्र तद्धितार्थः । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु ।

तदा तदर्थाकारा बुद्धिरुपजायत इति प्रवाहनिवृत्त्यादर्थस्य नित्यत्वमित्यर्थः । लोकत इति । अन्यथा कार्येषु वस्तुषु लोकव्यवहारोऽन्यथा नित्येषु । शाब्दश्च व्यवहारोऽनादिबुद्धपरंपराव्युत्पत्तिपूर्वक इति शब्दादीनां नित्यत्वम् । घटादयस्त्वर्थक्रियार्थभिरन्यत आनीयन्ते, उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपलभ्यन्ते, नैवं शब्दादयः । तावत्वेवार्थमिति । बुद्ध्या वस्तु निरूप्येत्यर्थः । अत्र भाष्यकारेण संभवन्तीमप्येकवाक्यतामनोभिरत्य वाक्यत्रयं व्यवस्थापितम् । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे प्रवृत्तमित्येकं वाक्यम् । कथं ज्ञायत इति प्रश्ने लोकतो ज्ञायत इति द्वितीयम् । लोकत इत्यस्यावृत्त्या लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादि तृतीयम् । शब्दप्रयोग इति । प्रयोगग्रहणेन प्रयोगाद्धर्मो, न तु ज्ञानमात्रादित्युक्तं भवति । अर्थेन आत्मप्रत्यायनाय प्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः । धर्माय नियम इति । चतुर्थ्या तादर्थ्यं प्रतिपाद्यते । सम्बन्धसामान्ये तु पृष्ठी विधाय समासः कर्तव्यः । चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकारभाव एव विधानात् । धर्मार्थ इति । धर्मार्थत्वाभिनय एव धर्मशब्देनाभिधीयते इति कर्मधारयः समासः । धर्मप्रयोजन इति । लिङादिविषयेण नियोगाख्येन धर्मेण प्रयुक्त इत्यर्थः । प्रियतद्धिता इति । नायमपशब्दः, किन्तु ये लोकवेदयोर्भवा अवयवास्ते लोकवेदशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यन्ते । आधाराभेयभावकल्पनया तु तद्धितप्रयोगः प्रियतद्धितत्वनिमित्तः । यथा कश्चिद् वनस्पतय इति

पशार्थो न शाब्दबोधे विषयः, किन्तु बाह्यः स च प्रवाहनिवृत्त्य इति भावः । एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम् । शाब्दादीनां नित्यत्वमिति । व्याकरणानिष्पाद्यत्वमित्यर्थः । तावत्वेवेति । व्याकरणकुलमगस्वेवेत्यर्थः । ननु सकृदन्वितस्य लोकत इत्यस्य पुनरर्थप्रयुक्ते इत्यनेनान्वयः कथम् । वार्तिके 'एकवाक्यतयैवान्वयः प्रतीयतेऽत आह अत्रेति । अनाश्रित्येति । न्यूनतापरिहारायेत्यर्थः । लोकत इत्यस्य च लोकव्यवहारत इत्यर्थः । भाष्ये (अर्थप्रयुक्ते इति) अर्थं ज्ञानप्रयोजनन कृत इत्यर्थः । परस्य विशिष्टार्थबोधो भवास्त्विति शब्दः प्रयुज्यते । प्रयोगोणाविर्भूतशब्दज्ञानेनार्थज्ञानादिति भावः । एवं प्राप्तं शब्दप्रयोगं शास्त्रेणाख्येयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इत्यादिप्रकृत्याविविभागज्ञानद्वारा गवादय एव प्रयुक्ता धर्मजनका, न गाव्यादय इति नियमः क्रियत इति तात्पर्यम् । विधानादिति । तादर्थ्यस्य पठ्यर्थत्वबोधनाय एवं प्रयोग इति भावः । चतुर्थीति योगविभागो न भाष्यारूढः । सुस्पृपति समास इत्यप्यगतिकगतिरित्येवं व्याख्युतम् । द्वितीयपक्षान् द्वितीये विशेषं दर्शयति । लिङादीति । प्रभाकराङ्गीकृतमतेनेदम् । तन्मते हि लिङादीनामपूर्वरूपं कार्यं वाच्यम् । तदेव च स्वस्मिन् पुरुषं प्रयुज्जानं नियोग इत्युच्यते । स एव धर्मस्तेन प्रयुज्यते आक्षिप्यते इति कर्मल्युङ्गन्तः प्रयोजनशब्दः । स चासाधुनिवृत्तिरूपो नियमः । धर्मप्रयोजन इति षष्ठीसमासः । एवञ्च द्वितीये धर्मफलको नियम इत्यर्थः । तृतीये धर्मप्रयोज्य इत्यर्थ इति भेदः । केचित्तु धर्माय नियम इत्यनेन प्रत्यवायपरिहाररूपधर्मायां नियमः । असाधुप्रयोगेऽधर्मोत्पत्तेः । धर्मार्थो नियम इत्यनेन धर्मस्य यज्ञादेरङ्गभूत इत्यर्थः । नानृतं वरेदिति क्रत्वङ्गवाक्येन क्रतुवैगुण्यस्य बोधनात् । धर्मप्रयोजनो नियम इत्यनेनैकः शब्द इति श्रुतेर्नियमावृष्टं पुरुषार्थकरं सूचितमित्याहुः । नन्वीदृशो धर्मनियमः क्व दृष्टोऽत आह । भाष्ये (बोधेति) ननु लोकवेदयोरित्येव सिद्धे तद्धितनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह । प्रियतद्धिता इति । नन्वन्वार्थेऽन्यशब्दप्रयोगेऽपशब्दस्य स्यादत आह । नायमिति । ते वेदलोकेति । अथयं सधुवायशब्दप्रयोगदर्शनादिति भावः ।

लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः, अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युच्यते । भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते । इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति । तथा खेदात् स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति । समानश्च खेदविगमो गम्यायां चांगम्यायां च । तत्र नियमः क्रियते । इयं गम्या इयमगम्येति । वेदे खल्वपि । पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते । व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम् । तत्र नियमः क्रियते । तथा बैलवः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते । यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन यत् किं चिदेव काष्ठमुच्छिखानुच्छिख वा पशुरनुबन्धुम् । तत्र नियमः क्रियते । तथाऽग्नौ कपालान्यधिश्रित्वाभिमन्त्रयते । भृगूणामङ्गिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति । अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि सन्तापयति । तत्र च नियमः क्रियते । एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति । एवमिहापि समानाया

प्रयुङ्क्ते । कश्चिद्वानस्पृश्यमिति समूहप्रत्ययान्तम् । अथ वेति । नात्रावयवावयविर्वा-
भागः, किं तर्हि लोकवेदव्यापारिक्तसिद्धान्तशब्दार्थो भवरूप इत्यर्थः । लौकिकः
स्मृत्युपनिषद्भः । वैदिकः श्रुत्युपनिषद्भः । शक्यं चानेनेति । शक्यं कर्मसामान्यं
लिङ्गसर्वनामनपुंसकयुक्तं कृत्यप्रत्ययः । ततः पदान्तरसम्बन्धादुपजायमानमपि स्त्री-
त्व बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसंस्कारं न बाधते इति शक्यं क्षुदित्युक्तम् । यदा तु पूर्वमेव
विशेषाविवक्षा तदा शक्या क्षुदिति भवत्येव । यदा तु प्रतिघातस्यैव क्षुत् कर्म, शक्येस्तु
प्रतिघातस्तदा क्षुभ्र प्रतिहन्तुं शक्यमिति भवति । खेदादिति । खेदयतीति
केदो रागः । इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा खेदः । पयोव्रत इति । सत्यामर्थितायां पय
एव व्रतयतीति नियमोऽयं, न तु विधिः । अर्थित्वाभावं कारणाभावात् । समाना-
यामिति । यद्यपि साक्षादपभ्रंश न वाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधाननार्थं

आधराधेयकल्पनया स्थिति । लोकरूपस्य उदायतव्यवयवव्याप्त्यादिः । नात्रावयवावयविविभाग इति । तत्र
भव इत्यादिब्यवहारयोग्योक्तौ विभागारोपावयवावयविनार्थः । कृतान्तेषु । कृतान्तः सिद्धान्तस्तस्य
तिपाकवाक्यव्यवत्यर्थः । भक्ष्यञ्च, नमित्यस्य तद् भवति यादिति शेषः । शक्यं क्षुदिति सामानाधिकरण्यं
कथंभित्तिङ्गत्वात् न आह । शर्कोऽपि । तदा क्षुधामिति । ननु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेराभिधाने गुणक्रिया
निरूपितशक्त्यनभिहितताया अभिहितवस्त्रकाशस्य, स्त्रीदुमि णसुलित्यत्र वक्ष्यमाणत्वेन कथमेतदिति चेन्न ।
प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्तेरवायं स्वभावो यस्यसमानाधिकरणगुणशक्तेरभिहितवस्त्रकाश इत्यभि-
मानान् । वस्तुत इदमयुक्तमेवेति स्वादुमीत्यत्र निरूपयिष्यामः । खेद इति । एवञ्च ग्राम्यकुक्कुटपरशारावौ
विशेषनिषधस्वेतराभ्यनुज्ञाफलकतया आरण्यकतज्जलणस्वदारगमनयोर्धया शोषाभावो, यथा च ग्राम्यकु-
क्कुटमक्षुण्णपरशारगमनयोर्धर्मस्तथा शास्त्रजनितज्ञानपूर्वकं गवादिप्रयोगे अपूर्वोत्पत्तिरूपं फलं शास्त्रेण
बोध्यते । तेषां साधुस्वबोधनार्थावपराधनामधर्मजनकत्वं बोध्यते । एकविधस्तत्तत्तन्निषेधफलकत्वात् ।
यथैकानिषेधस्यापराभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति भावः । दृष्टान्तता स्थेन, वक्ष्यमाणवैदिकानां तु सर्वशोभेति बो-

मर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च तत्र धर्मनियमः क्रियते । शब्देनैवार्थो ऽभि-
धेयो नापशब्देनेति । एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति । अस्त्यप्रयुक्तः ।
सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद्यथा । ऊप तेर चक्र पेचेति । किमतो यत्सन्त्य-
ऽप्रयुक्ताः । प्रयोगाद्धि भवाञ्छब्दानां साधुत्वमध्यवस्याति । य इदानीमप्रयुक्ता
नामी साधवः स्युः । ईदं तावद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता
इति । यदि सन्ति, नाप्रयुक्ताः । अथाप्रयुक्ता, न सन्ति । सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति
विप्रतिषिद्धम् । प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति ।
कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् । नैतद्वि-
प्रतिषिद्धम् । सन्तीति तावद् ब्रूमः । यदेतान् शास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते ।
अप्रयुक्ता इति ब्रूमः । यल्लोके अप्रयुक्ता इति । यदप्युच्यते । कश्चेदानीमन्यो
भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति । न ब्रूमो ऽस्माभिर-
ऽप्रयुक्ता इति । किं तर्हि लोकेऽप्रयुक्ता इति । ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके ।

प्रत्याययन्ति । के चिच्चापभ्रंशः परंपरया निरूढिमागताः साधुशब्दानस्मारय-
न्त एव अर्थे प्रत्याययन्ति । अन्ये तु मन्यन्ते साधुशब्दवदपभ्रंशा अपिसाक्षादर्थस्य
वाचका इति । अस्त्यप्रयुक्त इति । प्रयोगमूलत्वादस्याः स्मृतेरप्रयुक्तानामन्वाख्यान-
स्याप्रामाण्यमाशङ्कते, यथा घटादीनां विनाऽप्यथक्रियया सत्त्वं गम्यते । नैवं शब्दानां,
ये हि सर्वदा व्यवहाराय प्रयुज्यमानाः सन्तः सत्त्वेनावसीयन्ते इत्याह । इदमिति ।
कश्चेदानीमिति, उपहासपरम् । उत्तरन्तु शास्त्रदृष्ट्या प्रकृतिप्रत्ययादिसंभवावनु-

द्ध्यम् । व्रतयतीति । अभ्यवहार्यत्वेनापादत्त इत्यर्थः । भाष्य [उच्छिष्टस्यानुच्छिष्टस्य वेति] सन्तस्यासन्तस्य
वैत्यर्थः । निखन्यानिखन्य वैत्यर्थ इत्यन्ये । ननु अपभ्रंशा न वाचकाः, वाच्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्य-
मानशक्तेः शिष्टप्रयुक्तसंस्कृतैवेव कल्पनान् । तदनुसारिण्यैव चापभ्रंशानां साधुस्मरणेन बाधकत्वोपपत्तेः
समानायामित्यनुपपन्नमिति शङ्कते । यद्यपीति । तथापीति ।

एवञ्च वाचकत्वाभावेऽप्येवप्रत्यायकत्वाविशेषेण समानार्थामित्युक्तम् । निरूढिमागता इति । ते च शक्ति
भ्रमेण बोधका इति भावः । शक्तिभ्रमश्चेत्यर्थः, केनचिद् गावीति प्रयुक्ते गौरिनि साधुस्मरणान् प्रयोज्यस्य बाधेऽपि
तदस्यस्य गावीशब्दशब्देवात्य गांबाध इति भ्रमस्तन्मूलको ऽन्यथामपि भ्रम इति । वस्तुनो विनिगमनाविहाद्
भाषाशब्देवैव शक्तिरेवेत्याह । अन्ये त्वांत । साधुत्वं चेतन्मते शब्दगतधर्मसाधनतावच्छेदकैर्जात्यमेव ।
यद्यपि साधुत्व भावेनेति न श्रूयत तथापि फलनिर्देशावक्ये तन्निर्देशावेदृशविधिः कल्प्यते । तत्र के साधव
इत्याकाङ्क्षाभेदेन एव साधव इति व्याकरणेन निष्पादनात्तद्वारा शास्त्रेण धर्मनियमा विधीयत इति
बोध्यम् । भाष्ये (शब्देनैवेति) । साधुत्वस्यार्थः । एवक्रियमाणमिति । शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चार्यमाणमित्यर्थः ।
अस्त्यप्रयुक्त इत्यादिः प्रकृताप्रयोगमाह । प्रयोगमूलत्वादिनि । लोकानांऽप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम
इत्यनेन प्रयुक्तेषु साधवसाधुषु प्रयुक्तसाधवन्वाख्यानं तेषु धर्मा युक्तेऽसाधुष्वधर्मइत्यर्थकनेन सृषितम् ।
एवञ्चाप्रयुक्तानामप्रयोगेणासाधुत्वानुमानात्साधुत्वमन्येनान्वाख्यानान्प्रामाण्यमिति भावः । वास्तविको-
क्तनियमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् । भाष्ये (किमत) इति । अप्रयुक्तसत्त्वं नास्माकमनिष्टं साधुमात्रार्थत्वा-
द्व्याकरणस्येत्यर्थः । उत्तरम् । प्रयोगादिति । तथाचाप्रयोगादसाधुत्वानुमानमिति भावः । विप्रतिषिद्धत्वमु-
पपादयति । एवञ्च सत्त्वे प्रयोग आवश्यक एव अप्रयोगे च सत्त्वमव न स्यादिति भावः । ननु लक्षणवशेन
सत्त्वं, केनाप्यप्रयोगाव्याप्रयुक्तत्वमिति न विरोधोऽतो भाष्ये (प्रयुञ्जान एवेति) । ननु मया प्रयुक्तत्वमिति
तत्र सोपहासमाह ॥ (कश्चेदानीमिति) ॥ स्वयमेव प्रयोगं कृत्वा सन्ति चाप्रयुक्ता इत्यादीनां शब्दानां प्रयो

Var II.

अभ्यन्तरो ऽहं लोके न त्वहं लोकः । अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात् ।
 अस्त्यप्रयुक्त इति चेत् । तत्र । किं कारणम् । अर्थे शब्दप्रयोगात् । अर्थे शब्दाः
 प्रयुज्यन्ते । सन्ति चैषां शब्दानामर्थाः येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते । अप्रयोगः
 प्रयोगान्यत्वात् । अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः । कुतः । प्रयोगान्यत्वात् ।
 यदेतेषां शब्दानामर्थे ऽन्याज्जब्दान् प्रयुज्यते । तद्यथा । ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे क
 यूषमुषिताः । तेरेत्यस्यार्थे क यूयं तीर्णाः । चक्रेत्यस्यार्थे क यूयं कृतवन्तः । पेचेत्य-
 स्यार्थे क यूयं पक्वन्त इति । अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् । यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घ-
 सत्रवल्लक्षणानुविधेयाः । तद्यथा दीर्घसत्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्रकाणि
 च, न चाद्यत्वे कश्चिदपि व्यवहरति केवलमृषिसम्प्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः
 शास्त्रेणानुविदधते । सर्वे देशान्तरे । सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते ।
 न चैवोपलभ्यन्ते । उपलब्धौ यत्रः क्रियताम् । महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः ।
 सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्याः बहुधा भिन्नाः
 एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो
 मितिसत्त्वात् । व्यवहारे तु न दृश्यन्त इत्युक्तम् । न त्वहं लोक इति । यथा लोकोऽर्था-
 वगमाय शब्दान् प्रयुङ्क्ते नैवं मर्यतेऽर्थे प्रयुक्ता अपि तु स्वरूपपदार्थका इत्यर्थः ।
 अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थसद्भावः शब्दप्रयोगे लिङ्गं, न हि विना शब्देनार्थप्रत्याय-
 नमुपपद्यते । इतरोऽन्यथासिद्धतामाह । अप्रयोग इति । यतोऽन्ये तेषामर्थानां सन्ति
 वाचकास्ततो नैषामनुमानमुपपद्यते । यद्यप्यूपेत्यस्य उषिता इति समानार्थो न
 भवति परोक्षतादेर्विशेषस्यानवगमात् तथापि तत्प्रत्यायनाय पदान्तरसहितः
 प्रयुज्यते । संप्रत्यप्रयुज्यमानानामपि पूर्वं प्रयुक्तत्वादानुशासनं कर्तव्यमित्याह ।
 अप्रयुक्ते इति । ऋषिसंप्रदाय इति वेदाध्ययनमित्यर्थः । सर्व इति । इदमत्र तात्पर्यं

ने साधुर्बोधः स्यादित्यर्थः । स्वतुप्रयोगेणैव प्रयुक्तत्वावगमे ऽप्रयुक्तत्वाक्तिर्विरुद्धेति भावः । ननु लोकान्तर्भू-
 तस्य, न त्वहं लोक इति वचो विरुद्धमत आह । ययति । अर्थबोधाय शब्दानुपयुज्ज्ञानो हि मनलोकत्वेन
 अभिमत इत्यर्थः । भाष्ये (ऽर्थे शब्दप्रयोगादिति) अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः । तदाशयमाह ।
 अर्थसद्भाव इति । भाष्ये [प्रयोगान्यत्वादिति] प्रयुज्यत इति प्रयोगः शब्दः सोऽन्यो यस्यार्थस्यास्तितत्त्वा-
 दित्यर्थः । सर्वनाम्नः परनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात् । परान्तरसहित इति । परान्तरं क्व यूय-
 मिति । तत्र क्वेत्यनेन साधनपारादर्थं निष्ठया भूतत्वं कर्तृत्वञ्च यूयमित्यनेन मध्यमपुरुषबोध्यमाभिमुख्यं
 चेतनत्वं च साक्षाद् । गत्यर्थीकर्मकेत्यत्र निर्देशात् तरतेर्गत्यर्थत्वात्कर्तारिक्तः । नन्वाकृष्यते क्रियावि-
 शेषको बोधोऽत्र च कर्तृविशेषक इति कथं लिङन्तसमानार्थत्वमिति चेन्न । विषयताविशेषानादरेण
 तयोक्तेः । न आकृष्यते क्रियाविशेषकबोधे पक्षयति भवति अपाचीद्ववतीति भूवाविसृजस्य भाष्यप्रयोगवि-
 शेषः । अतीतानागतपाककर्तृकसंज्ञाया वर्त्तमानत्वासङ्गतेरिति वाच्यम् । वर्त्तमानमाभीष्ये तत्र लटः
 सत्त्वात् । तरति ब्रह्महत्यां बोऽद्वयेन यजते इत्यादौ न्यतृकर्तृकं तस्यामिति बोधः । अत एव ब्रह्मोपसृके
 इति सूत्रे रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानमिति भाष्ये उक्तम् । नन्वप्रयुक्तानुशासने निर्मूलत्वाच्छास्त्रस्य
 अप्रामाण्यं स्यादत आह । संप्रतीति । पाणिनेर्व्याकरणप्रणयनकाले इत्यर्थः । पूर्वप्रयोगसत्ता च व्याक-
 रणप्रणयननिष्ठवानुमीयत इति भावः । इदमपि यच्च भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वं नोक्तं तदभिप्राय-
 कननुमानं बोध्यम् । वार्षशतिकानीति । वर्षशब्दो दिवसपरः । यथाश्रुत एव वा । आह इति ।

वेदः । वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः ।
 एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिश्चयः सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साह-
 समात्रमेव । एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र निय-
 तविषया दृश्यन्ते । तद्यथा । शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति । विकार
 एनमार्या भाषन्ते शव इति । हम्मतिः सुराष्ट्रेषु, दात्रमुदीच्येषु, रंहतिः प्राच्यम-
 ध्येषु, गमिमेव त्वार्याः प्रयुज्यते । दातिर्लवनार्थं प्राच्येषु । दात्रमुदीच्येषु । ये चा-
 ऽप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते । क । वेदे ।
 तद्यथा । सप्तास्ये रेवती रेव दूष, यद्वा रेवती रेवत्यां तमूष, यन्मे नरः श्रुत्यं
 ब्रह्म चक्र, यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनामिति । किं पुनः शब्दज्ञाने धर्म आहो-
 स्विद प्रयोगे कश्चात्र विशेषः । ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मः । ज्ञाने धर्म इति
 चेत्तथा अधर्मः प्राप्नोति । यो हि शब्दाज्ञानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति ।
 यथैव शब्दज्ञाने धर्मः । एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः
 प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः
 तद्यथा । गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः ।

यस्य कस्य चिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौ न व्यवतिष्ठेते अपि तु शिष्टानामेव वचनात् । वाको-
 वाक्यमिति । वाकोवाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते । यथा किं स्विदावपनं
 महद् भूमिरावपनं महदिति । पूर्वचरितसंकीर्तनमितिहासः । वंशाद्यनुकीर्तनं पुराणम् ।
 विकार इति । जीवतो मृतावस्था विकारस्तत्रेत्यर्थः । किं पुनरिति । एकः शब्दः सम्य-
 ग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति श्रुतिः । तत्र किं सम्यग्ज्ञातः कामधुग् भवति
 सुप्रयोगात्तु सम्यग्ज्ञातत्वानुमानमित्यर्थः । आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग् भवति सुप्रयुक्त-
 त्वं तु सम्यग्ज्ञानादित्यर्थ इति प्रदनः । ज्ञाने धर्म इति चेदिति । यथा श्रेष्मणः प्रकोपनं स्नेह-

तामप्रभावादिति भावः । ननु सूत्राणां बहुयजमानकानामृषिभिर्वसिष्ठादिभिः संप्रतीयमानत्वाभावाद्-
 वेसंप्रदाय इत्युक्तमत आह । वेदेति । भाष्ये (कृत्वे) त्यनन्तरमधीयन् इति शेषः । याज्ञिकाश्च कल्प-
 रक्षिणान्वाच्यन्त इत्यर्थः । तत्र सूत्राणां कर्मत्वम्, अनुपलब्ध्या अप्रयुक्तत्वे शङ्कते । भाष्ये (न
 वेदेति) इतरलोकप्रवेशया वसुमत्यां शब्दाद्बहुल्यात्तस्याः पृथग् ग्रहणम् । अनेनान्यपातालपर्यन्त-
 ऽङ्गप्रहः । (अथो लोकाः) स्वस्वेनोपरितनसकलसङ्ग्रहः । (रहस्यम्) उपनिषद् । मन्त्रादिस्मृतयो
 ॥ । वेदनिगूढार्थप्रकाशकत्वात् । एवञ्च वेदान्तराशब्दः शास्त्रान्तरवेदान्तरापोलक्षक इति बोध्यम् ।
 भाष्ये हंमतिरित्यत्र रंहतिरित्यत्र च गतिकर्मैत्यनुकर्षः । दातिर्लवनार्थं इति । क्तिन्नन्तं क्तिजन्तं वा ।
 तवनेऽर्थे दातिशब्दं प्राच्याः प्रयुज्यते तत्रार्थे दात्रशब्दमुदीच्य इत्यर्थः । वाक्तिकोक्तो धर्मनियमः श्रुति-
 सेद्धस्तस्याधुभयोः श्रवणात्प्रश्न इत्याह । एकः शब्द इति । तत्र यदैकस्मादपूर्वन्तदेतरत्तदर्थमिति
 याथाह इत्योः साम्येन फलसंबन्धाभावाद्विकल्पायोगेनैकस्य प्राधान्यमपरस्याङ्गत्वं तत्र प्रथमं वा नियम्यतेति
 याथाश्रयेणाह । तत्र किमिति । सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारिण्येन गण्यते । पराङ्मुक्ताविज्ञानाद्व्यवस्थेयव-
 त्तार्यतामिति न्यायेन ज्ञानस्य हेतुशेषतया धर्मतुल्यत्वाभावात् । प्रयोगाङ्गतयाहृदार्थत्वाच्च प्रयोगस्य फलं
 ऽति संनिहितत्वाच्चाह । आहोस्विति । यथा श्लेष्मण इति । तथा धर्मजनकज्ञानविपरीतत्वात्
 द्विपरीतजनकत्वं नापशब्दज्ञानादधर्ममाप्तिरित्यर्थः । प्रयोगे इति । एवञ्च प्रयोगादेवाधर्मवद-

* ^{Var. m.} आचारे नियमः । आचारे । पुनर्ऋषिर्नियमं वेदयते । ते ऽसुरा हेऽलयो हेऽलय इति कुर्वन्तः परावभूयुरिति । अस्तु तर्हि प्रयोगे । प्रयोगे सर्वलोकस्य । यदि प्रयोगे धर्मः सर्वो लोको ऽभ्युदयेन युज्येत । कश्चेदानीं भवतो मत्सरः, यदि सर्वो लोको ऽभ्युदयेन युज्येत । न खलु कश्चिन्मत्सरः । अयन्नानर्थक्यं तु भवति । फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यम् । न च अयन्नः फलाद् व्यतिरेच्यः । ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयःशब्दान् प्रयोक्ष्यन्ते । त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते । व्यतिरेको ऽपि वै लक्ष्यते । दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणा अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः । तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात् । एवं तर्हि नाऽपि ज्ञान एव धर्मो नाऽपि प्रयोगे एव । किं तर्हि । शास्त्रपूर्वके ^{Var. m.} प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन * । शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते, तत्तुल्यं वेदशब्देन । वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति । योऽभिष्टोमेन यजते । य उ चैनमेवं वेद । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद । अपर आह । तत्तुल्यं वेदशब्देनेति । यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्ति । एवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते इति । अथ वा पुनरस्तु ज्ञान एव धर्म इति । ननु चोक्तं ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा ऽधर्म इति । नैष दोषः । शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह, नापशब्दज्ञाने ऽधर्ममाह । यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धं नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय । तद्यथा । हिक्कितहसितकण्डूयितानि नैव तद्दोषाय भवन्ति नाभ्युदयाय । अथ वाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने ।

द्रव्यं, रूतं तु वायोस्तथेहापि प्राप्तमिति भावः । आचारे । प्रयोगे । ऋषिर्वेदः । न च प्रयत्न इति । यदि प्रयत्नेन विना फलं स्यात्प्रयत्नवैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः । व्यतिरेक इति । परिहासः । तत्तुल्यमिति । वेदः शब्दो यस्यार्थस्य स वेदशब्दः तस्य यथा ज्ञात्वाऽनुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्यादिविभागज्ञानपूर्वकः प्रयोग इत्यर्थः । अपर आहति । वेदश्चासौ शब्दश्च वेदशब्द इति कर्मधारयः । अथवेति । अपशब्दज्ञानानन्तरीयकत्वाच्छ-

ऽधर्मोऽपीति ज्ञानाद्धर्म इति वेदादधर्ममिति भावः । भाष्ये [फलादुपाशेऽप्येति] फलवद्भूत्वाभावात्प्राति-योगी न कार्य इत्यर्थः । प्रयत्नवैयर्थ्यमिति । व्याकरणाध्ययनविषयकप्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः । साधीय इति । क्रियाविशेषणम् । शास्त्रसंस्कारवतां प्रभुशब्दप्रयोगाज्जगत्पुत्रद्वारा बहुनराभ्युदययुक्तत्वमि-त्यर्थः । भाष्ये [तत्र फलव्यतिरेक इति] कोशलव्यतिरेकवत् फलव्यतिरेकोऽपि स्थासिति तस्य व्याकर-णाध्ययनं व्यर्थमेव स्थासिति भावः । शास्त्रपूर्वके इति । व्याकरणाध्ययनपूर्वके इत्यर्थः । तत्र वेदाङ्ग-त्वादेतद्व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इति प्रामाणिकाः । वेद इति । बाधक इत्यर्थः ॥ प्रमाणमि-त्यर्थो वा । तस्य यथेति । तस्य यथा, य उ चैनमेव वेदोति प्रयत्नेन वेदो ज्ञात्वाऽनुष्ठानं फलाशेक्तव्य ॥ तथास्वापि शास्त्रज्ञानपूर्वकप्रयोगः फलाशेक्तकः शब्द इत्यादिनाक्तमित्यर्थः ॥

भाष्ये [प्रमाणमिति] ॥ प्रामाणिकमित्यर्थः ॥ शब्दश्च शब्दज्ञाने इति । एकः शब्दः सत्यम् ज्ञात इत्यादिः । इलयो इलय इत्यादि तु अपशब्द प्रयोगे ऽधर्ममाह न तु ज्ञाने इति भावः ।

यद्यपि तत्र प्रयुक्तइत्युक्तं तथाप्यवैवाकरणस्य सम्बन्ध प्रयोगादपि धर्माभावेन ज्ञानमेव तद्वैतुः । प्रयोगस्तु तस्य द्वारमिति भावः ॥ भाष्ये [अभ्युपाय एवेति] अपशब्दज्ञानानन्तरीयकं शब्दज्ञानमिति । शब्दज्ञान-

यो ह्यपशब्दान् जानाति । शब्दानप्यसौ जानाति । तदेवं ज्ञाने धर्म इति ब्रुवतो ऽर्था-
दापन्नं भवति अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति । अथ वा कूपखानकवदेतद्भ-
विष्यति । तद्यथा । कूपखानकः कूपं खनन् यद्यपि तदीयमृदा पांसुभिश्चावकीर्णो
भवति । सोऽप्यु सञ्जातासु तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते
भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति । एवमिहापि । यद्यप्यपशब्दज्ञाने ऽधर्मः, तथापि
यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन स च दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो
भविष्यति । यदप्युच्यते आचारे नियम इति । याज्ञे कर्मणि स नियमः ।
अन्यत्रानियमः । एवं हि श्रूयते । यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्ष-
धर्माणिः परावरज्ञाः विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः । ते तत्र भवन्तो
यद्गानस्तद्गान इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाणि इति प्रयुञ्जते । याज्ञे कर्मणि पुन-
र्नापभाषन्ते । तैः पुनरमुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः । अथ व्याकर-
णमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः । सूत्रम् । सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः * ।
सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति । किं तर्हि तदन्यत्सूत्राद्

ब्दज्ञानस्य पृथक् फलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः । दोष इति । उत्कृष्टधर्म-
फलावाप्तौ स्वल्पमधर्मफलमुत्तमप्यनुत्पन्नकल्पं भवतीत्यर्थः । प्रत्यक्षधर्माण इ-
ति । योगिप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः । परावरज्ञा इति । विद्याविद्याप्रविभागज्ञाः ।
अर्थेति । उत्कर्मिदं न चान्तरेण व्याकरणमित्यादि । तत्र पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शना-
प्रदतः । षष्ठ्यर्थ इति । द्वाङ्गामपि शब्दाङ्गामप्राध्याय्याः प्रातिपादनाद् व्यतिरंका-

नन फले जननीये सहकारित्वेवापशब्दज्ञानस्य, न पृथक् फलतन्निभाव । अपशब्दज्ञानम् । अपशब्दत्वेन
तज्ज्ञानम् । एवं शब्दज्ञाने इत्यपि । अपशब्दत्वेन तज्ज्ञाने हि तद्भिन्नत्वेन शब्दज्ञानं भवति । यो ही
ति भाष्यस्य य एव अपशब्दाज्ज्ञानाति । असांश्व शब्दाज्ज्ञानाति तज्ज्ञानसमानाधिकरणशब्दज्ञानादिव
धर्म इति न ततो विपरीतफलकल्पना युक्तं भावः । तत्राह । अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वादिति ।
बहुव्रीहिः । नाह वद्व्यानयननान्तरीयकं पात्रानयनं ततः पृथक्फलं भवति । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाप-
शब्दज्ञानस्य विपरीतत्वमात्रेणाधर्मसाधनत्वमभ्युपगम्यापि भाष्ये समाध्यन्तरमाह । [अथ वा कूपेति]
इदं भार्गव । पांसुः शुष्का । यत्कर्मनान्तरीयककर्मजन्यो यो विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यो वैधा यो दोष स
यत्कर्मजन्यफलनाशश्चे यथा कूपखनननान्तरीयकशरीरव्यापारजन्योऽष्टपस्तत्फलजलनाशश्च इति सामा-
न्येनो दृष्टानुमानात्तन्नाशानुमानमिति बोध्यम् । उत्कृष्टधर्मेति । धर्मस्य विधिबोधत्वाद्दुष्कृष्टत्वम् ।
अधर्मस्य तु वचनाबोध्यत्वेन विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यस्याल्पत्वेन तत्फलधर्मनाशत्वम् । यागीयहिंसाया, न
हेत्यादिविषयत्वेन दुष्टताबोधनाद् दुष्टत्वमवत्यन्यत्र विस्तरः । भाष्ये [ऽन्यत्रानियम इति] यज्ञे सुशब्दप्रयो-
गाद्धर्मोऽपशब्दप्रयोगाद्धर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनिर्यस । तत्रतिरंक्तस्थले तु सुशब्दपशब्दयोः प्रयोगे
नियमः । योऽपि यज्ञे शंसः सोऽपि तदङ्गभूतसंकल्पोद्धारविषये एव । श्रुते, हन्तोहेत्यो नश्यध्वमित्यूह एव ।
[विहितवेदितव्या] इत्यनेन श्रवणमनननिर्विध्यासैनसपदुक्ता [अधिगतयाथातथ्या] इत्यनेन साक्षात्कार
उक्तः । यायातथ्ये स्वार्थे व्यञ्ज । वेदितव्यस्य यथायास्वरूपं सत्यं स्वरूपं शुद्धिद्वानन्दरूपं तदधिगतं
प्रत्यक्षेण प्राप्तं वैरित्यर्थः । यज्ञे पुनरिति । अनेन तत्त्वज्ञानामपि कर्माधिकां सूचयति । प्रयुञ्जतइति
तत्समानसमीपे भूतं लट् । एवं नापभाषन्त इत्यपि । अन एव तन्नामानां बभूवुरित्यर्थः । व्याकरणवह-
र्मविचारस्य सङ्गतिं दर्शयितुमाह । उक्तमिदमिति । आदिना तस्मादध्यैवं व्याकरणस्य इत्यादिपुनः पुनश्च-

व्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात् । शब्दाप्रतिपत्तिः * । शब्दानां चाऽप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति । नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते । किं तर्हि व्याख्यानतश्च । ननु च तदेव सूत्रं विग्रहीतं व्याख्यानं भवति न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम् । वृद्धिः आत् ऐजिति । किं तर्ह्युदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति । एवं तर्हि शब्दः । शब्दे ल्युङर्थः * । यदि शब्दो व्याकरणं ल्युङर्थो नोपपद्यते । व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणं, नहि शब्देन किं चिद् व्याक्रियते । केन तर्हि । सूत्रेण । भवे * । भवे च तद्धितो नोपपद्यते । व्याकरणो भवो योगो वैयाकरण इति । नहि शब्दे भवो योगः । क्व तर्हि, सूत्रे प्रोक्तादयश्च तद्धिताः * । प्रोक्तादयश्चतद्धिता नोपपद्यन्ते । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् आपिशलङ्गात्तशकृमिति । नहि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः । किं तर्हि । सूत्रम् । किमर्थमिदमुभयमुच्यते भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवेऽपि तद्धितश्चोदितः स्यात् । पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे च तद्धित इति तत्पठितम् । तत् उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति । अयं तावददोषः । यदुच्यते

ऽभावः । सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः सहप्रयोगो न विरुध्यते । यदा न्वष्टाध्यायेकदेशः सूत्रशब्देनोच्यते तदा षष्ठ्यर्थोऽप्युपपद्यते । शब्दाप्रतिपत्तिरिति । नहि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते । समुदितमिति । समुदायादेवार्थावसायोत्पादादित्यर्थः । शब्द इति । करणे ल्युङ् विधीयते । शब्दश्च व्याक्रियमाणत्वात्कर्म न तु करणमिति भावः । भवे चेति । शब्देऽप्यन्वाख्यायमानत्वेन भवो योग इति चेन्मीमांसदियोगस्यापि शब्दं प्रति विचारकत्वाद्द्वैयाकरणत्वप्रसङ्गः । नचेदानीमिति । लक्षणप्रपञ्चाभ्यां मूलसूत्रवद्वार्तिकानामुपपत्त्या दोषाभावः !

किंगृह्यते । ननु सूत्रसमुदायस्य षष्ठाकरणस्यैव सूत्रमित्युपपद्यतेऽत आह । द्वाभ्यामिति । सूत्रपदेनाप्यष्टाध्यायेन विशेष्यते तदानीं ध्येन ऽयं प्रयोगः, स न सिद्ध्येदित्यर्थः । ननु किमुच्यते षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति पर्यायतया सहप्रयोगोपि न स्यात्त आह । सामान्यविशेषेति । सूत्र सामान्यं, व्याकरणं विशेषः । सूत्रशब्देनाष्टाध्यायेन तदेकदेशे तु योगव्यवहार एव योगो योने उपतिष्ठत इत्याह । यदा त्विति । सूत्राणि चाप्यधीयान इति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादेति भावः । वस्तुत एकदेशस्या ऽसूत्रस्येऽपि तस्यापि साक्षात्परंपरया वा व्याकरणत्वात् षष्ठ्यर्थोऽनुपपत्तिरेवेति तत्त्वम् । समुदायस्यातिरिक्तत्वेपि शेषमाह भाष्ये [शब्दाप्रतिपत्तिरिति] व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति शब्दविषयव्यवहारासिद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । यतः केवलसूत्रेभ्यः शब्दप्रतिपत्तिर्न दृश्यते व्याकरणस्य शब्दप्रतिपत्तिर्न तुल्यं च लोकसिद्धम् । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति व्यवहारात् । सेयं प्रतिपत्तिसाधुगता सूत्राद्यावर्तमाना तद्व्याख्या व्याकरणशब्दवाच्यतां व्यावर्त्तयतीति भावस्तदाह । नहीति । भाष्ये [चर्चापदानि] चर्च्यमानानि विभज्यमाना इत्यर्थः । शब्द इति । लक्ष्यमित्यर्थः । अत्र पक्षे षष्ठ्यर्थो उपपद्यते । शब्दाप्रतिपत्तिहेतुता तु तद्वत्स्या । वाक्याध्याहार इति । वाक्यघटकपदानां सूत्रान्तरे श्रुतानां स्मृतिप्रतिपत्तिरध्याहारः कल्पनमित्यर्थः । यद्वा वाक्याध्याहार इत्यनेन वार्त्तिककृद्वाक्यानां सूत्रतात्पर्यविषयता वाक्यैकदेशन्यायेन सूचिता । ननु राजभोजना इति वत्कर्मणि ल्युटि न शेषाऽत आह । करण इति कर्मणि स तु कर्वाचिक्क इति भावः । लक्षणप्रपञ्चाभ्यामिति । यथा कर्मधारयप्रकरणे अलुक्प्रकरणे च । विजगीषुकयाया हि अभिहितानिधानमशक्तिसूचक-

शब्दे ल्युङ् इति । नावश्यं करणाधिकरणायोरेव ल्युङ् विधीयते । किं तर्हि । अन्येष्वपि कारकेषु । कृत्यल्युटो बहुलमिति । तद्यथा । प्रस्कन्दनम्प्रपतनमिति । अथ वा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते । तद्यथा । गौरित्युक्ते सर्वे सन्देहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभ इति । अयं तर्हि दोषः । भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । एवं तर्हि । लक्ष्यलक्षणो व्याकरणम् * । लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति । किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च । शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम् । एवमप्ययं दोषः । समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते । सूत्राणि चाऽप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति । नैष दोषः । समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वं पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लो नीलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि प्रवर्तते । अथवा पुनरस्तु सूत्रम् । ननु चोक्तं सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति । नैष दोषः । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति । न हि सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्चेति । परिहृतमेतत् । तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति । ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति । किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहारश्चेत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवतीति । अविजानत एतदेवं भवति । सूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते । आतश्च सूत्रत एव । यो ह्युत्सृज्य कथयेन्नादो

मिति । यद्यप्ययं भीमादिस्तथापि कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव भीमादयोपादानइत्ययं प्रपञ्च इति भावः । गौरित्युक्तेइति । सास्नादिमिति यदा कञ्चित्प्रत्ययं गौरित्युच्यते तदा तत्र वाचकान्तराणां निवृत्तिः कृता भवति । एवमेकस्मिन्नुदाहरणे उपन्यस्ते सर्वाणि तत्सदृशानि शब्दान्तराणि प्रतीयन्ते । पूर्वं पञ्चाला इति । जनपदान्तरनिवृत्तिर्विवक्षायामेकदेशेपि समुदायरूपांरोपात्प्रयोगः । तैलमिति । यदौषधसंस्कृता घृततैलमात्रा भवति तदेवमुदाहरणम् । आकृतिवाचित्वे तु घृततैलशब्दयोः संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा सर्वत्र मुख्या वृत्तिः । शुक्ल इति । अशुक्लेष्ववयवेऽवयवान्तरस्य शौक्यात्समुदायस्य शुक्लत्वे सत्यारोपात्प्रयोगः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा राहोः शिर इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि शब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहारः एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते । सूत्रशब्देन

सादृशोपायः । इह तु व्युत्पादनार्थत्वात् शेषकाङ्क्षितं भावः । पूर्वं सामान्ये उक्ते पञ्चाद्विशेषकथनमत्र प्रपञ्चार्यमिति । युज्येत अत्र तु विपरीतमिति न तत्साम्यमित्यन्वये । प्रतीयन्तइति । एवञ्च विपरीतव्यावृत्तिः सङ्क्षेपमहत् व्याकृतिरिति भावः । एतेन शब्दाप्रतिपत्तिरप्यत्र पक्षे उद्भूता । व्यावर्त्यव्यावर्त्तकरूपलक्षणाः प्रसक्तत्वात् पृच्छन्ति । भाष्ये [किं पुनरिति] जनपदान्तेति । भावप्रधानो निर्देशः । यदेति । माडा । परिच्छिन्नोऽयः । औषधसंस्कृते तत्र समुदाय घृतादिशब्दस्य कर्तारानि भावः । अशुक्लेऽवयव इति । प्रयोग इत्यनेनान्वेति । आरोपाङ्गिति । समुदायस्य शुक्लत्वे अशुक्लावयवे प्रयोगे च हेतुरवयवान्तरस्य शौक्याङ्गिति । वनैकदेशे पुष्पतं वनमिति वदकदेशेपि शुक्ले शुक्लः पट इति व्यवहार इति बोध्यम् । शब्दोऽभिप्रायसि । अनेकावस्थायुक्तशिरो राहुशब्दार्थः । यत्किञ्चित्कावस्थायुक्तं तच्छिखरः शब्दार्थः । नावृषा-

इदम् * । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्याति । तथेवर्णाकृतिस्तथो-
वर्णाकृतिः । आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधः * । आकृ-
त्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनः संवृता-
दयः संवृताः, कलो, ध्मात्, एणीकृतो, अम्बूकृतो, अर्द्धको, ग्रस्तो, निरस्तः
प्रगीतः, उपगीतः, क्षिप्रणो, रोमशः, इति । अपर आह । ग्रस्तं निरस्तमावे-
लम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मात्तमथो विकम्पितम् । संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं
विकीर्णमेताः स्वरदोषभावना इति । अतोऽन्ये व्यञ्जनदोषाः । गर्गादिविदा-
दिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । अस्त्यन्यद् गर्गादिविदादिपाठे प्रयो-

ग्यम् । सति हि समावाये इत्संज्ञा तत आदिरन्त्येनेति ततो द्व्योपइत्यादिशास्त्रप्र-
वृत्तिः । प्रत्याहारार्थमिति । प्रत्याहारशब्देनाद्यादिकाः संज्ञा उच्यन्ते । इष्टबुद्ध्यर्थ-
मेति । सति ह्युपदेशे कालादिदोषरहिता ये वर्णा निर्दिष्टास्तथैव प्रयोक्तव्या इत्युक्तं
भवति । एकश्रुत्या हि सूत्राणां पाठात्संघेषामुदात्तादीनामुपदेशः कर्त्तव्य इत्याह इष्ट-
बुद्ध्यर्थमेति चेदिति । आकृत्युपदेशादिति । उपात्तोऽपि विशेषो नान्तरायकत्वाज्जाति-
प्राधान्यविज्ञायामविवक्षित इत्यर्थः । संवृतादीनामिति । एकारादीनां संवृतत्वं दोषो
न त्यकारस्य तस्य संवृतगुणत्वात् । तत्र सन्ध्यक्षरेषु विवृततमेष्वर्धेषु संवृतत्वं
दोषः । कलः स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलीत्वेन प्रसिद्धः । ध्मात्तः इवासभूयिष्ठतया
ह्रस्वोऽपि दिर्घ इव लक्ष्यते । एणीकृतोऽविशिष्टः किमयमोकारअथोकार इति यत्र सन्दे-
हः । अम्बूकृतो यो व्यक्तोऽप्यन्तर्मुख इव श्रूयते । अर्द्धको दीर्घोऽपि ह्रस्व इव । ग्रस्तो
जिह्वामूले निगृहीतः । अव्यक्त इत्यपरे । निरस्तो निष्ठुरः । प्रगीतः सामवतुच्चारितः ।
उपगीतः समीपवर्णान्तरगीत्यनुरक्तः । क्षिप्रणः कम्पमान इव । रोमशो गम्भीरः ।
अविलम्बिते वर्णान्तरालम्बिभ्रः । निर्हो रक्षः । सन्दष्टो वर्द्धित इव । विकीर्णो वर्णान्तरे
प्रसृतः । एकोऽप्यनेकनिर्भासीत्यपरे । स्वरदोषभावना इति । स्वरदोषगोत्राणि अनन्ता हि
दोषा अशक्तिप्रमादकृताः । अस्त्यन्यदिति । गर्ग इत्यादिनैव सन्निवेशेन गर्गादीनां सा-

धारणमिति) उक्तादिनादिनाभिष्यन्तिरित्यर्थः । फलान्तरमाह अनुबन्धकारणार्थमेति । अनुबन्धबोध-
गार्थ इत्यर्थः । तेनाकारस्य विवृतगुणत्वसङ्ग्रहः । उपलक्षणत्वेन वा । अनुबन्धत्वञ्च सधुनायान्त्यस्ये सति
तान्वयेति तात्पर्यम् । ननु प्रत्याहारशब्देन सूत्रं चेत् तादर्थ्यमनुबन्धानामनुपपन्नमत आह । प्रत्याहारशब्देनेति ।
प्रधिकरणव्युत्पत्त्या अर्शआद्यन्वा वेति भावः । भाष्ये (वृत्त्यर्थ इति) लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । एतेन
प्रत्याहारद्वारा समवायस्य वृत्त्यर्थता दर्शिता । भोत्रस्यामहे इति । अन्तर्भावितव्यर्थः । बाधयिष्यामहे इत्यर्थः ।
इत्वं विज्ञातुमित्यस्य विज्ञापयितुमर्थाः । सति ह्युपदेशे इति । एवं च व्याकरणाध्येतृणामुच्चारणसमाप्तायेनैवा-
वश्यमेव दर्शयितुं सति न तदर्थं मातृका पठनीयेति भावः । एकश्रुत्येति । 'सर्वेयं पाठे तु द्वयोरेव
कर्त्तव्यतां वहेदित्यर्थः । तेषां लोकातः सिद्धा तु संघराहतानामपि तत एव सिद्धरूपदेशवैयर्थ्यापत्तिरिति
भावः । नैस्वर्णेन पाठपि अन्यतमपाठेऽप्यस्य कर्त्तव्यत्वमिमात्रेण सर्वेषां ग्रहणमित्यस्य । आकृत्युपदेशे कि-
मेति । एकारादिह्रस्वव्यक्तिविशेषोपादाने तदुपादाने व्यक्त्यन्तरग्रहणानापत्तिश्चेत्यत आह उपात्तमिति ।
गान्तीकृतत्वं च तं विना जातेरुच्चारयितुमशक्यत्वात् । संवृतादीनामिति । भाष्ये तादृशदोषसहितानामा-
हृतिग्रहणात्पाठस्य ग्रहणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तदाह । एकारादीनां संवृतत्वमिति । अविलम्ब-
इति । संलिप्तः संदिग्ध इति यावत् । ह्रस्व इवेति । तद्वत्कालसङ्कोचेनोच्चारित इत्यर्थः । निष्ठुर इति ।
परित इत्यस्य । गोत्राणीति स्वरशेषजातय इत्यर्थः । भाष्ये (गर्गादिविदादिपाठादिति) संवृतादिविशेषरहि-
तानामेव तत्र पाठादिति भावः । साधुत्वमिति । निवृत्तकलादिविशेषवस्त्वमित्यर्थः । गार्ग्ये इत्यादीनामिति ।

जनम् । किं, समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्यष्टादशधा-
भिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि । सा तर्हि वक्तव्या ।
लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः । लिङ्गार्था सा तर्हि भवति । तत्तर्हि वक्त-
व्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि-अनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्यमित्संज्ञा च न
वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः । यदनुबन्धैः क्रियते तत्कलादिभिः करिष्यते ।
सिध्यसेवम् । अपाणिनीयं तु भवति । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमाकृत्यु-
पदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेध इति । परिहृतमेतत् । गर्गादिविदादि-
पाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भाविष्यति । ननु चान्यद् गर्गादिविदादिपाठे प्रयो-
जनमुक्तं, किं, समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्यभयमनेन क्रियते ।
पाठश्चैव विशेष्यते कलादयश्च निवर्त्यन्ते । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ।
लभ्यमित्याह । द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा । आम्राश्च सिक्ताः पित-

धुत्वं यथा स्यात् । गार्ग्य इत्यादीनां मा भूत् ततश्च गर्गादिस्थानामेवाकारादीनां
दोषनिवृत्तिः कृता स्यात् । न तु समुदायान्तरस्थानाम् । यद्यपि प्रत्ययविध्यर्थो गर्गा-
दीनां पाठस्तथापि प्रसङ्गात्समुदायसाधुत्वायापि भवति । निवृत्तकलादिकामिति ।
अकारस्य संवृतत्वाभिवृत्तसंवृतत्वादिकामिति नोक्तम् । अकारस्य निदर्शनार्थत्वात्स-
र्ववर्णानां शास्त्रान्तं प्रत्यापत्तिरित्यर्थः । यदनुबन्धैरिति । यथ स्वरितत्वमधिकारार्थमेव-
मात्मनेपदाद्यर्थं कलादिकं प्रतिज्ञाय कलादात्मनेपदमित्यादि करिष्यते न त्वनुदात्त-
ङ्गित इत्यादि । ननु चानुबन्धाभावे कथमणादिकाः संज्ञा उपपद्यन्ते । आदिरन्त्येनेत्य-
त्रादिः कलैः सहेत्युक्त्वा अ इ उ इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते । स्वरसन्धिश्चासन्दे-
हाय न करिष्यते इत्यदोषः । उभयमिति । यथाभूता गर्गादिस्था अकारादयस्तथा-
भूता एव सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । द्विगता इति । द्वावर्थौ गताः पु-

नस्यानां कलादिदोषनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तस्याह । ततश्चेति । परं तु समुदायानामेतत्प्रकृतिकथञ्च-
न्तसमुदायानां साधुत्वं यथा स्यादित्यर्थं पाठश्चरितार्थो न कलादिदोषं निवर्त्येतिरित्येव भाष्यार्थः । पाठश्चैव
विशेष्यत इत्यभिमतमाव्यस्वरसादित्याहुः । निदर्शनार्थत्वादिति । तत्रावर्णस्य अ अ इति कृतैव तद्वत्तदन-
न्तरमन्वेषामपि करिष्यामीति भावः । एतेनार्षप्रतिपत्तेः कृतत्वाद्दृश्यामीत्यनुपपन्नमिति परास्तम् । भाष्ये
(सा तर्हि वक्तव्येति) । तथा च प्रत्यापत्त्यर्थेत्यर्थः । नाकृतिनिर्देशप्रयुक्तदोषपरिहारमात्रप्रयोजना प्रत्या-
पत्तिः किं तु सर्वानुबन्धसंज्ञाशास्त्राद्यकरणफलिकापीतं न गौरवमिति भावः । तदेव विवृणोति तत्तर्हि-
स्यादिना । धात्वादिगतकलादिलिङ्गमित्यर्थः । अथ वैतर्ह्यस्य तथापीत्यर्थः । अनक्रमनुबन्धशतमिति ।
एकैकस्यानुबन्धस्य शतश उच्चारणं तादृशाश्चानेक उच्चारणीया इत्यर्थः । यथेति । एषस्यादोषोऽनुदात्तङ्गितः
कलदोषयुक्ताः पाठवाः । स्वरितमित्यत्र धमाताः । तत्र कलादात्मनेपदं, धमातात्कर्तृगामिनि क्रियाफले इति
सूत्रे कार्ये एवं ढकितौ कलधमातौ पठित्वाद्यन्तौ कलधमातावीति पाठ्यमेव द्वितोर्लक्षदोषयुक्तापठित्वा
भर्जकात् क्लिरिति द्वित्वं प्रस्तात् पठित्वा प्रस्तादयुजित्वादि बोध्यम् ॥ एते कलादयः प्रक्रियादशायोगे ।
प्रयोगे तु शुद्धा एव शास्त्रान्तं प्रत्यापत्तिरुपपत्त्यात् । आदिः कलैः सहेति पाठः ॥ भाष्ये [अपाणिनीयमिति]
वर्णसमाज्ञावसमर्थनाय प्रवृत्तस्य एकदोषपरिहाराय सकलशास्त्रस्य व्याख्यानसपेक्षयुक्तकारिणां व्याकरणे
वृत्तिकभिधेयत्वादिन्यायं आपततीति भावः ॥ नन्वपठितेषु दोषनिवृत्तिः कृता स्यात् आह । यथा भूता
इति । गर्गाद्यकारादिषु एककूपेण पठितेषु तज्जातीया एव ते सर्वत्र साधव इत्यनुदात्तं शक्यत इति भावः ।
भाष्ये [पाठश्चेति] विशेष्यते तत्रप्रत्ययवैशिष्ट्येन बोध्यते इत्यर्थः । (द्विगमीत्यस्य) इत्योर्थोऽस्ति ।

रश्च प्रीणिता इति । तथा वाक्यानि द्विष्टानि भवन्ति । श्वेतो धावाति अलम्बु-
सानां यातेति । अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः ।-क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन्निति ।
आगमेषु । आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते । विकारेषु तर्हि विकाराः शुद्धाः पठ्यन्ते ।
प्रत्ययेषु तर्हि । प्रत्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते । धातुषु तर्हि । धातवोपि शुद्धाः प-
ठ्यन्ते । प्रातिपदिकेषु तर्हि । प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते । यानि तर्ह्य-
ग्रहणानि प्रातिपदिकानि । एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं उपदेशः कर्त्तव्यः
शशःषष इति मा भूत् पलाशः पलाष इति मा भूत् मञ्जको मञ्जक इति मा भूत् । आग-
माश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः । उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये

प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममार्हिकम् ।

अइउण् ॥ १ ॥ अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः * । अकारस्य
विवृतोपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । आकारग्रहणार्थः । अकारः सर्वर्णग्रहणेन
आकारमपि यथा गृह्णीयात् । किं च कारणं न गृह्णीयात् । विचारभेदात् ।

योजनद्वयसम्पादका इत्यर्थः । तथा वाक्यान्यपीनि । शब्दस्याप्यर्थवद् द्विगतत्वमि-
त्यर्थः । अथ वेति । केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगमावाह्यात्वादीनां च शुद्धानां पाठात्
तत्स्थत्वाच्च वर्णानां न कश्चिदोपः । यानि तर्हीनि । डित्यादीनाम् । एतेषामपीति । शि-
ष्टप्रयुक्तत्वेनोणादीनां पृषोदरादीनां च साधुत्वाभ्यनुज्ञानात्सर्वेषामत्र सङ्ग्रहः सिद्धः
इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममार्-
हिकम् ॥ १ ॥

अइउण् ॥ सर्ववर्णानिविरोधेन विचार्य विशेषणात्र विचारः क्रियते । अकारस्येति ।
अत्राकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण वा सतोप्यर्थवत्स्वस्याविवक्षितत्वाद्भिन्नत्वेननुत्पत्तिः ।
स्वरसन्धिस्तु न पृवर्तते । वर्णोपदेशकाले ऽजादिसंज्ञानामृनिष्पादात्तत्राकारस्य संवृ-

त्तीत्यर्थ इत्याह । शब्दस्यापीनि । तत्र कः कीदृशो धावतीति प्रश्ने श्वेत इति उत्तरं भ्या इति शब्देन
क इत्यस्योत्तरं, श्वेत इति शब्देन कीदृश इत्यस्यात्तरमिदम् । एवं केषां जनपदानां गन्तां को वा समर्थ
इति प्रश्ने उत्तरम् । अलमित्यादि । अलम्बुसा देशविशेषाः । ब्रुसानां पलाजवर्णानां याता प्राप्तिमान्
अलं तमर्थ इति चार्थः । पातेति क्व चित्पाठः । पा रक्षणे इत्यस्य रूपम् । केवलानामिति । एवञ्च
कलादिदोषाणां न कुत्रापि प्रसन्निरिति भावः । भाष्य [यानि तर्ह्यग्रहणानीति] । कार्यविधावकृतानुवाशानी-
त्यर्थः । उपदेश इति । ङष्ठाप्रप्रातिपदिकादित्याद्यनुवासरूपेण ग्रहणमित्यर्थः । एतेनाहेशश्च प्रातिपदिकानां
नोपदेश इत्यस्य इति सूत्रस्य भाष्यविरोध इत्यपास्तम् । नन्वेवमिति प्रसङ्गः स्यादत आह । शिष्टेति । एवं
संवृतादीनां प्रतिषेध इत्यस्मिन् प्रत्याख्यते इष्टद्वयार्थ इत्यपि प्रत्याख्यातप्रार्थनेवेत्यलम् ॥ इति शिवभट्टसुत-
सतीगर्भसम्भवनागोजीभट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोक्तोत्तरे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे आद्यमार्हिकम् ॥

ननु चतुर्वर्गसङ्ख्याः प्रयोजनयुक्तमेव तस्मिन् पुनरत्र यद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह । सर्वेति । विशेषेण तत्तत्प्रपञ्च ।
प्रत्येकं वर्गोभ्यो विभक्तिमाशङ्क्याह स्वरूपेणेति । शब्दजन्यज्ञानविषयो हिशब्दस्यार्थः । एवञ्च स्वरूप-
मपि स्वजन्यबोधविषयत्वनार्थः । अनुकार्यमर्थ इति तु स्पष्टम् । एवं विद्यामीनस्याप्यर्थवत्स्वस्याविवक्षित-
त्वात्पर्यवत्सूत्रे ऽमहादित्यर्थः । स्वरूपस्य श्रोत्रगृहीतस्यैव शब्दे भावोपपत्तौ न तत्र शक्तिः कल्प्या । अत्र-
कार्यश्च सादृश्येनोपस्थापयतीति न तत्रापि वृत्तिः वृत्त्यर्थबोधकत्वञ्चाप्यर्थवत्त्वमर्थवत्त्वमे निविष्टमिति भावः ।

किमुच्यते विवारभेदादिति न पुनः कालभेदादपि, यथैव ह्ययं विवारभिन्न एव कालभिन्नोपि । सत्यमेवमेतत् । वर्क्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वर्णमिस्रत्रास्यग्रहणस्य प्रयोजनम् । आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सर्वर्णसंज्ञा भवन्तीति । बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः । तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवार-

तत्वाद्दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात्प्रयत्नभेदात्सर्वर्णसंज्ञाया अप्सङ्गात्प्रदेशेष्वकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं न प्राप्नोति विवृतत्वमस्योपदिश्यते । विवृतस्य गुणस्योपदेशो विवृतोपदेशः । तत्र गुणस्य नित्यसापेक्षत्वादकारापेक्षत्वेऽपि समासः । यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । आकारग्रहणार्थ इति । विवृतोपदेशो आकारग्रहणार्थ इति सामानाधिकरण्येन निर्देशादाकारग्रहणं विवृतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यादवगमाच्चोद्यानुरूपमुत्तरं न भवतीति न चोदनीयम् । सर्वर्णग्रहणेनेति । येन शास्त्रेणाणुदित्सर्वर्णस्येत्यनेन सर्वर्णा गृह्यन्ते तेन करणेनेत्यर्थः । किं च कारणमिति । आकृतिपक्षाश्रयेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानादाकारस्याप्यत्वजातिसंज्ञावात् सिद्धं ग्रहणमिति भावः । अत्र च निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा कृता तेन कस्मात्कारणादित्यर्थं सम्पद्यते । विवारभेदादित्यत्र तु कारणशब्दप्रयोगाभावात्प्रायग्रहणादसर्वनाम्नो वा प्रथमाद्वितीययोर्भावाद् विभाषा गुणे स्त्रियामिति पञ्चमी विहिता । विवारयति विकारयति आस्यमिति विवारः प्रयत्नः । व्यक्तिपक्षे ग्रहणकशास्त्रारम्भाद्वापत्तिः । व्यक्तिपक्षे भेदान्तरसंज्ञावादाह किमुच्यतइति । बाह्यश्चेति । प्रयत्नाभिनिर्वृत्तत्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य बाह्यत्वेन परिहारः । प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रियान्तरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य बाह्यत्वं कालस्य, यथा ब्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः

अनुकरणत्वभङ्गात् विभक्तिरिति तत्त्वम् । सौमत्वाद्वा । कारणत्ययोपि बाहुलकात् । स्वरसन्धिस्त्विति । सौमत्वात्संज्ञिताया अविशेषणाद्धेति भावः । अजादिसंज्ञानामनिष्पादादिति तु चिन्त्यं वर्णोपदेशो इत्संज्ञावामप्रत्याहारो च निष्पन्नं प्रवर्त्तमानानां यक्षशीनां सुधुपास्य इत्यादौ तदस्य इवादेश्यतावच्छेदकाक्रान्ते वर्णोपदेशावपि प्रवृत्तेर्दुर्बलात् । अन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सर्वर्णोपदेशो न स्यात् । अत्र । तत्रेति पाठेऽप्यर्थः । वाक्यापरिसमाप्तिन्यायनेह ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तेः सावर्ण्येऽपि नात्र तज्जग्रहणमिति व्यर्थो विवृतोपदेशोत्त आह । प्रदेशोऽस्त्विति । अकः सर्वर्णइत्यादौ । तत्राप्यकारः संवृत एवेति भावः । ननु विवृतपदस्य गुणोपरत्वे सविशेषणत्वत्समासां न स्यादत आह । विवृतस्य गुणस्येति । भाष्ये [कर्त्तव्य इति] अस्य प्रतिज्ञेत्य इत्यर्थः । एतेन तस्योच्चाराद्यनुगम्यत्वमित्यपास्तम् । भाष्ये [किं प्रयोजनम्] इत्यत्र उद्दिश्येत्यध्याहारः कर्त्तव्य इत्यनुषङ्गः ॥ नन्वाकारग्रहणं सर्वर्णग्रहणमेवेति भेदाभावात्कथ्यन्तस्य करणत्वमत आह येन शास्त्रेणेति ॥ नन्वाकृतिभेदात् कथं तत्पक्षेऽप्यकारेणाकारग्रहणमत आह आकारस्यापीति । केवलकण्ठस्य सति स्वरत्वमत्वजातित्वञ्जकमिति दीर्घप्लुतयोर्वपि सौमि भावः । प्रातिपादिकार्थमात्रे प्रथमायां यथाश्रुतत्वयो न जायते ऽत आह अत्र चेति । उत्तरेपि तर्हि प्रथमा कुतो नेत्यत आह प्रयोगाभावादिति । निमित्तादिशब्दप्रयोगाभावेऽपि तदर्थं गम्यमाने स्यादेव विभक्तिरत आह प्रायग्रहणादिति । विभाषा गुण इति । निमित्तेत्यादिवाक्ये सर्वोपमित्यतः पञ्चमीतृतीयाविभाषकं किन्तु हेताविति विभाषागुणेति सिद्धयोस्तयोरन्वाभिर्वाधायाऽनुवाकमेवेति भावः । विवारयतीति । स चाभ्यन्तरप्रवृत्तः । सोऽपत्तिरिति । एण्डाडकमित्यादौ दीर्घानापत्तिर्वाच्य इत्यर्थः । ननु प्रयत्नभेदेऽपि जातिसंज्ञावात्त्वादेव ग्रहणमत उक्तं व्यक्तिपक्षे इति । ननु कालस्य व्यापकत्वाद् बाह्यत्वेन समाधानमयुक्तम् । किं च कालो न प्रयत्न इति तत्रैव कथं सर्वर्णत्वापत्तिरत आह । प्रयत्नानीति । बाह्यत्वं व्युत्पादयति प्रसिद्धेति । प्रसिद्धपरिमाणं बह्वस्त्वन्त-

भिन्नस्य । किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते ।
अहोस्वित् संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते । विवृतस्योपदिश्यमानस्य
प्रयोजनमन्वाख्यायते । कथं ज्ञायते । यदयं अ अ इत्यकारस्य विवृतस्य संवृतता-
प्रत्यापत्तिं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं, किम् ।
अतिखट्वः । अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादि-
त्येवमर्था प्रत्यापत्तिः नैतदस्ति । नैव लोके न च वेदे अकारो विवृतोस्ति । क
स्तर्हि संवृतः, योस्ति स भविष्यति । तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति विवृ-
तस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति । कः पुनरत्र विशेषः । विवृत-

परिमाणद्रव्यकृत एवमत्रापि मात्रादिव्यपदेशो निमेषादिक्रियाभेदकृतः । अथ वा ना-
भिप्रदेशएव विविष्टप्रयत्नारम्भादीर्घादिनिष्पत्त्या नाभेध्वास्याद्वाह्यत्वात्कालस्य बाह्य-
त्वम् । विवृतत्वादीनां चास्यवर्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाश्रयन्तरत्वम् । हुतादिवृत्तयस्तु यथा
न भेदिकास्तथा तपरसूत्रे वक्ष्यते । किं पुनरिति । किं सूत्रकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो
वार्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम् । अथाकृत एव विवृतोपदेशो वार्तिककृता चो-
द्यत्वेनोपन्यस्त इति पृश्नः । तुरवधारत्वादुपदिष्टोपि विवृतो व्याख्यानान्न विना न ज्ञ-
क्यते ज्ञातुमिति प्रत्यक्षेण्यकारे पृश्नोऽयं नासमञ्जसः । तत्र प्रत्यापत्त्या पूर्वः पक्ष आश्रितः ।
अन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात् । स्वरूपप्रचयवाभावात् । अस्ति ह्य-
न्यदिति । प्रयोगएव प्राप्ते विवृतत्वे संवृतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादित्यज्ञापकमेतदित्यर्थः ।
नन्विहासति विवृतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारेण कारस्याग्रहणादच्त्वाभावात्कथमति-
खट्व इति ब्रूयः । नैष दोषः । उदचिमातः स्थानं इति ज्ञापकान्नवत्याकारस्य ह्रस्वः ।
नैव लोक इति । प्रयुक्तानामनुशासनात् प्रयोगे च विवृतस्याकारस्यासंभवात्संवृत एव
भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव । कः पुनरिति । विवृतोपदेशे इत्यत्र कृत इति वा कर्त-

गतं परिच्छेदकक्रियान्तरं परिच्छेद्यक्रियापेक्षयाव्यक्तस्वरूपेक्षणवित्यर्थः । एवञ्च बाह्यापरिच्छेदकपेक्षया क्रिया
बाह्यत्वोक्तिरिति भावः । क्रियैव कालो नानिरिक्त इति मते इत्थम् । अनिरिक्तः क्षणसमूहः काल इति मते
परिहरति अथ वेति । अयं भावः । नाभिप्रदेशावच्छिन्नवशेन प्रेरितो वायुस्तत्तत्स्थानाभिधातोत्तरं वर्णा-
भिव्यञ्जक इति शिक्षासौ स्पष्टम् । वायोरल्पत्वाधिक्यानि च ह्रस्वस्वर्दीर्घत्वाद्विरूपकालव्यञ्जकानतीति । ननु
ह्रस्वस्वर्दीर्घयोः कालभेदादतोभिस इत्यादी दीर्घाग्रहणवशविलम्बितवृत्त्योच्चारितस्य ह्रस्वाकारस्यापि हुतमध्या-
पेक्षया कालाधिक्यवैस्मादविधायकं ग्रहणानापात्तरत आह हुतादीति । उपदिश्यमानस्येत्यत्र वार्तिक
कृतः कर्तृत्वे पक्षोभेदे न स्यात्त आह किं सूत्रकारेणेति । सूत्रकारो महेश्वरो वेदपुरो वा "येनाक्षर-
समाभ्यानि"त्याद्येतिह्यादित्याहुः । ननु प्रत्यक्षतोऽकारे श्रुते तदगतशुणस्यापि ज्ञातत्वात्प्रशङ्गाऽयमसङ्गतोऽत
आह तुरवधारत्वादिनि । विवृतत्वादीनां श्रेष्ठिनिष्ठमाह्यत्वाभावाति भावः । अन्यथा संवृतत्वे । स्वरूप-
प्रचये हि पुनः संवृतविधानं युक्तं स्यादिति भावः । प्रयोगे एवेति । अतिखट्व इत्यादिप्रयोगे ह्रस्वे-
नानन्तरतस्याद्विवृतोऽकारः प्राप्तः संवृत एव भवत्वित्यर्थं प्रत्यापत्तिवचनमिति भावः । नन्विति ।
अक्षरचैरुक्तेरथ एव ह्रस्वत्वेन आध्यमिति भावः । गोस्त्रयोरित्येतद्वारणार्थमेवोपस्थितः स्वरिति
तात्पर्यम् । उदीचिमात इति । न चापोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे चरितार्थमिदम् । न चात्राच परि-
भाषोपतिष्ठते । फलाभावाति वाच्यम् । शास्त्रस्याल्पविषयतापक्षेर्गोशब्दसाहचर्येण स्वयंश्लो-
चविषयस्याप्रवृत्तेः । तदंशे हि फलाभावात् प्रवर्तते इति विद् । नन्वाद्यपि प्रयोजनान्वाख्यानमा-
त्रपरस्य द्वितीये विवृतोपदेशपरत्वमपीति विशेषस्य स्पष्टत्वात्त आह विवृतोपदेशइत्यनेति । अहोपुद्-

स्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वारुयायेत । संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्येतेति । न खलु कश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यतइति । वयं तु ब्रूमो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वारुयायतइति । तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सर्वग्रहणार्थः * । तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः । कान्यत्र धातुप्रतिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य । किं प्रयोजनं, सर्वग्रहणार्थः । आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् । किञ्च कारणं न स्यात् । विवारभेदादेव । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादस्थस्य ग्रहणमिति । यद्यमकः सर्वे दीर्घ इति प्रत्याहारे अको ग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं, किं, यस्याक्षरसमाम्नायिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्यात् । खट्वाढकं मालाढकमिति । सति प्रयोजनं न ज्ञापकं भवति । तस्माद्विवृतोपदेशः कर्तव्यः क एष यत्रश्चोद्यते विवृतोपदेशो नाम । विवृतो

व्य इति वाक्यशेषाध्याहारे न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । आहोपुरुषिकेति । अहो अहं पुरुष इत्यहङ्कारवानहोपुरुषस्तस्य भाव इति मनोज्ञादित्वाङ्गम् । अहङ्कारवत्त्वमित्यर्थः । तस्येति । यदा प्रत्याहारे विवृतो ऽकार उपदिष्टस्तदा प्रत्यक्षभेदात्तेन संवृतस्याकारस्य ग्रहणाभावादङ्कार्यं न स्यादिति तत्सिद्धये सर्वसर्वस्याकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन शास्त्र्यतीत्यादौ दीर्घादि सिध्यति । ननु च सर्वेषामकाराणां यत्सामान्यं तदनुकरणमङ्कार । तस्य च विवृतत्वं प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमुच्यते तस्य विवृतोपदेशादिति । एवं तर्हि यदा कस्यचिदेवाकारस्येदमनुकरणं स्वरूपपदार्थको वाकारस्तदेदमुच्यते इत्यदोषः । यद्यमिति । अत्र हि ककारेण चिह्नेन प्रत्याहारस्यो विवृतो निर्दिष्टः । तेन च संवृतस्याग्रहणे इकः सवर्ण इति वक्तव्यम् । नहि द्वयोरिति । यद्यप्येकोपि विवृतो नास्ति तथापि द्व्यधिष्ठानत्वादेकादेशस्य द्वयोरित्युक्तम् । नैतदिति । अक इत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणादज्ञापकमेतदित्यर्थः । क एष

विकेस्यत्र वुञ् प्राग्व्यसंकाविस्थासमासः । अहो इति । अहमित्यर्थे । तत्र प्रयोजनान्वाख्यानमित्यव ज्यायः । प्रत्यापत्तेः । अकर्तुं के आज्ञापालनाभावाच्चेत्याहुः । प्रत्यापत्त्या अहङ्गणस्यैव प्रक्रियादशायां सर्वत्राकारो विवृतः प्रतिज्ञात इत्यजानन् शङ्कते । भाष्ये (तस्य विवृतोपदेशादिति) । तस्यैत्यस्य वर्णसमाम्नायस्येत्यर्थः । संवृतस्येति । धात्वादस्थस्येत्यर्थः । ननु अहङ्गणस्यासौ कस्यानुकरणमित्यत्र विनिगमकाभावाद्वा स्वरूपपदेति । स्वरूपपदार्थकत्वं यथा तथोक्तम् । भाष्ये (विवारभेदादिति) प्रबन्धभेदादित्यर्थः । माहकस्य विवृतत्वाद् माह्यस्य संवृतत्वादिति भावः । प्रत्याहारे इति । संप्राहके शास्त्र इत्यर्थः । नक्तव्यमिति । एवञ्च प्रत्यक्षभेदेनासवर्णस्यापि अस्वजात्याक्रान्तस्य विवृतेनाकारेण ग्रहणं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । यद्यप्येकोपीति । प्रत्युच्चारणं वर्णान्यस्वाशंस्तरसमाम्नायिकस्य प्रयोगे ऽभावादिति भावः । आदिरन्त्येनस्यैव चान्यसदृशेन सहोच्चार्यमाण आदिसदृश इत्याद्यर्थः । तत्र ककारादित्यन्त्येनागाग्राहस्यस्तत्सदृशत्वाद्बिभृत एव । साहृदयञ्च व्यक्तिभेदे सति सर्वधर्मसाम्यप्रयुक्तं माह्यत्वं च प्रयोगस्थले ऽभावेन्येन तदग्रहणं ज्ञाप्यतइति तात्पर्यम् । के चिन्तु देवदत्त अजस्तीत्यादौ प्रत्याहारलिङ्गेनैकआक्षरसमाधिकोक्तिः तर्ह्यं भाष्ये द्वयोरित्युक्तमित्याहुः । भाष्ये (युगपत्समवस्थानमिति) । अस्य प्रयोगे इत्यादिः ।

वोपदिश्येत संवृतो वा को न्वत्र विशेषः । स एष सर्व एवमर्थो यत्रः क्रियते । यान्ये-
तानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशश्चोद्यते तद् गुरु भवति । त-
स्माद्रक्तव्यं धात्वादस्थश्च विवृत इति । दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थः * दीर्घप्लु-
तवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः * कर्त्तव्यः । दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भूतामिति
वृक्षाभ्यां देवदत्ता ३ इति । नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः । कौ तर्हि ।
विवृतौ । यौ स्तस्तौ भविष्यतः । स्थानी प्रकल्पयेदतावनुस्वारो यथा यणम् * ।
संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत् । अनुस्वारो यथा यणम् । त-
द्यथा । सय्यन्ता सव्यत्सरः यल्लोकं तल्लोकमिति । अनुस्वारस्थानी यणमनु-
नासिकं प्रकल्पयति । विपम उपन्यासः । युक्तं यत्सतस्तत्र प्रकृतिर्भवति ।
सान्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न
च वेदे संवृतौ स्तः । कौ तर्हि विवृतौ यौ स्तस्तौ भविष्यतः । एवमपि कुत एत-
त्तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः । न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्यातां
ईकार ऊकारो वेति । वक्ष्यति स्थानेन्तरतम इत्यत्र स्थानइत्यनुवर्त्तमाने पुनः स्था-
नेग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलियो भवतीति ।
तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमण्त्वात् * । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं

यत्न इति । धात्वादयः पठितास्तत्राकारो विवृतः पठ्यतां न हि किं चिद् गौरवं भवति
तत्किमुच्यते अन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्त्तव्य इति प्रश्नः । यानीति । प्रातिपदपाठस्याश-
क्यत्वात्तस्य विवृतोपदेशादित्यनेन सर्वस्याकारस्य विवृतोपदेशः कार्यतया चोद्यत इत्यर्थः ।
धात्वादस्थ इति । अग्रहणप्रातिपादिकार्थे विवृतत्वेऽवश्यं चेदनीये धात्वादस्थस्यापि
संवृतस्यैव पठितस्य कार्यार्थं विवृतत्वं प्रातर्ज्ञेयम् । अन्यथा दाक्षरूपविवृतोच्चारणप्रयत्नस्य
गौरवं स्यात् । विवृतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनान्तरमाह दीर्घेति । असति विवृतत्वप्रति-
ज्ञाने संवृतस्याकारस्य स्थाने मावर्ण्यात्संवृतयोरैव दीर्घप्लुतयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः । नैव
लोक इति । असत्यपि मावर्ण्ये लङ्गादकारस्य संवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ भविष्यतः ।
यद्यमतो दीर्घो याजि, अनोरोरप्लुतादप्लुत इत्याहंति भावः । सतस्तत्रेति । अशक्यत्वा-
दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्येत्यर्थः । एवमपीति । असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृ-
तस्याकारस्य संवृतावेव इकारोकारौ प्राप्नुतः । प्रवृतः संवृता अन्यत्राभवेत्साम्भ इति

एवमर्थ इति । वृत्तावशब्दः प्रकारवति वक्षते इति बहुव्रीहिः । प्रातिपदिकानीति । धातुप्रत्ययधारण्युपलक्षणे
बोध्यम् । सर्वाण्यग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि विवृताक्रमयुक्तानि पठनीयानीत्यर्थः । तद्गुरु भवति तस्मा-
दिति । यतः सर्वोच्चारण गुरु अतो धात्वादस्थ इति वाच्यमित्यर्थः । ननु धातूनां बहुधा पाठाद् धात्वापीति
अयुक्तमत आह अग्रहणेति । प्रातिपदिकेष्टुपलक्षणम् । धात्वादस्थस्यापीति । पठितधात्वादस्थस्यापीत्यर्थः ।
एतेनाग्रहणधात्वादीत्येव वक्तुमुचितमित्युपासनम् । संवृतस्येवेति । एवञ्च धात्वादस्थश्च विवृतश्च कार्ये
लभत इत्यतिशेयोमिति भावः । अन्यथाति । गुणोच्चारणादोपोच्चारणे यस्माद्विद्यमिति भावः । ननु संवृत-
कोह्नधारभावापि संवृतस्य निवृत्तौ न स्थानमेव । आन्तरन्त्याभावात् । न चेको यागि एष इति स्थानान्तरत-
मावपि भविष्यतः । सामर्थ्येन तत्र तथाङ्गीकारपि खट्वाढकमित्यादौ चरितार्थस्याकः सवर्ण इत्यादिर्विषय
तथा कल्पने मानाभावात्त आह असत्यपीति । सावर्ण्ये इति । आन्तरन्त्य इत्यर्थः । एवञ्चातो दीर्घ

न प्राप्नोति । अस्य च्चौ, यस्येति च । किं कारणम् । अनण्त्वात् । न ह्येते ऽणः
 येनुवृत्तौ । किं तर्हि । ये ऽक्षरसमाम्नाये उपदिश्यन्ते । एकत्वादकारस्य सि-
 द्धम् * । एकोयमकारो यश्चाक्षरसमाम्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादस्थः ।
 अनुबन्धसंकरस्तु * । अनुबन्धसङ्करस्तु प्राप्नोति कर्मण्यण्, आतोनुपसर्गे क
 इति । केपि णित्कृतं प्राप्नोति । एकाजनेकाजग्रहणेषु चानुपपत्तिः * । एकाज-
 नेकाजग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भवति । तत्र को दोषः । किरिणा गिरिणेयेकाजल-
 क्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । इह च घटेन तरति घटिक इति झल्लक्षणः घृन्
 न प्राप्नोति । द्रव्यवच्चोपचराः * । द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तद्यथा ।
 द्रव्येषु नैकेन घटेनानेको युगपत्कार्यं करोति । एवमिममकारं नानेको युगपदुच्चा-
 रयेत् । विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् * । यदयं विषये विषये नानालि-
 ङ्गमकारं करोति । कर्मण्यण्, आतोनुपसर्गे क इति । तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोस्ती-
 ति । यदि हि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् । एकमेवायं सर्वगुणमुच्चा-

कैश्चिदीकारोकारयोः संवृतत्वस्याऽयुपगमात् । तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति अकः सवर्णे
 दीर्घ इत्यादावयमेवाकारोऽनुकृत इति ककारादिना चिन्हेन ज्ञायते ततश्चाण्त्वात्तस्य
 ग्राहकत्वमस्तु । अस्य च्चवित्यादौ त्वकारस्यानण्त्वाद् ग्राहकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः ।
 वृत्तिः शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः । तदनुगतो निर्देशो नुवृत्तिनिर्देशः । एकत्वाकारस्येति ।
 एकैवाकारव्यक्तिः । उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्यञ्जकध्वनिकृतः । खड्गतेलादर्शादि-
 भेदे प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवत् । अकारस्य निर्देशनाथत्वादिकारादीनामप्येक्यं बोद्ध-
 व्यम् । अनुबन्धसङ्कर इति । एकत्वे कण्टगादीनां भेदाभावाद् गोदादौ डीबादिः
 प्राप्नोति । किरिणोति । नगोश्वन्न्साववर्णोति । प्रतिषेधादकारो नोदाहृतः । घटे-
 नेति । एक एवाकारो द्विरुच्चार्यत इति द्व्यच्त्वाभावः । ठन्तु बाहुकादिषु कृतार्थः ।
 प्रव्यवदिति । उपचारो व्यवहारः यथैकेन घटनोदकाहरणादिक्रियां युगपदनेको न
 करोति तथैवैकमकारं युगपदनेको नोच्चारयेदित्यर्थः । विषयं गच्छति । वार्त्तिकका-

इति । अतो रोरिथच्चाप्लुतादित्यतो विशेषणञ्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः । संवृतशीर्षादिवदनुनासि-
 कवयलानामपि वेदलोकोरसत्वं मन्यमान आह । भाष्ये (स्थानी प्रकल्पंयदित्यादि) । तद्वद् निवृत्तौ शिर्षेष्णु
 तावपि कुनो न सन्ताविश्यत आह आशक्यत्वाविति । के षित्तु शिष्टसंमतत्वात् सन्तः । इमौ तु न तथेति
 भाव इत्याहुः । सन्ति हि यथ इति । भाष्ये यथ इति बाहुल्याभिप्रायेण रसस्थानुनासिकत्वाभावाविति
 बोध्यम् । नन्वीकारोकारयोः कथं संवृतत्वमत आह । यवृतः । संवृता इति ईज्जत इत्यर्थः । क्व षित्तु द्रवत
 इति पाठः । इकारोकारा इत्यर्थः । एवञ्चाद्यायोऽजानार्थमेव सध्वजाकारस्य विवृतत्वं प्रतिक्षेपमिति
 स्थितं शङ्कते । भाष्ये (तच्चानुवृत्तीति) । एतद्विशेषणोपादानस्य फलमाह अकः सवर्ण इति । अनण्त्वा-
 दिति । अक्षरसमाम्नाये ऽपठितत्वादाकारस्यैवानण्त्वमित्यर्थः । ग्रन्थुच्चारणं वर्णभेदेपि अक इत्यादौ ककारेण
 चिह्नितत्वमुक्तत्वात्प्रामाण्यमिति भावः । तदनुगत इति । साक्षाद्भक्ष्यसंस्कारकबोधजनक इत्यर्थः । ननुवात्ता-
 दिविद्वज्जन्माध्यासाद्वैद्यः स्यात्त आह उदात्तादीति । प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवदिति । भिन्नभिन्नाकारप्राप्ति-
 विविधत्वात्प्रतिभासवदित्यर्थः । इकारादीनपि । सर्वध्वनिभिरेकस्य स्फोटस्यैव तत्सङ्गोपाभिध्यञ्जनात् । तत्तद्वृ-
 षाभिध्वनिकृतत्वं परस्परैकव्यवहारापीति भावः । भाष्ये (अनुबन्धसंकर इति) । अस्वानुबन्धकार्यसंकर
 इत्यर्थः । डीबापीति । दिङ्देव्यादिना । आदिना निष्पद्युक्तयुक्पूर्वाद्येय किंवा निष्पद्युक्तकार्यबोध्यपि

रयेत् । नैतदस्ति ज्ञापकम् । इत्संज्ञाप्रकृत्यर्थमेतत्स्यात् । न ह्ययमनुबन्धैः शल्य-
कवच्छक्य उपचेतुम् । इत्संज्ञायां हि दोषः स्यात् । आयम्य हि द्वयोरित्संज्ञा
स्यात् । कयोः । आद्यन्तयोः । एवं तर्हि विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम् * ।
यदयं विषये विषये पुनर्लिङ्गमकारं करोति प्राग्दीव्यतोऽङ्ग, शिवादिभ्योऽङ्गिति ।
तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोस्तीति । यदि हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् ।
अथवा पुनरस्तु विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमित्येव । ननु चोक्तमित्संज्ञा-
प्रकृत्यर्थमेतत् स्यादिति । नैष दोषः । लोकेत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके
कश्चिदेवं देवदत्तमाह इह मुण्डो भव, इह जटिलो भव, इह शिखी भवेति, य-
ल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते । एवमयमकारो यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लि-
ङ्गस्तत्रोपस्थास्यते । यदप्युच्यते एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिरिति । एकाज-
नेकाज्ग्रहणेष्ववृत्तिसंख्यानात् * । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तेः संख्यानादने

रेण करणत्वेन सामान्यरूपतया चाभेदेन विषयो निर्दिष्टः । भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वं
व्यक्तिभेदाद्विप्सां च प्रतिपादयति विषये विषयइति । सर्वगुणमिति । गुणा
अनुबन्धाः कार्यायाश्रितत्वादुपकारकत्वात्तत्र कर्मणि कणितिभूयादित्यर्थः । शल्यकव-
दिति । शल्यकः प्राणिविशेषः । स यथा कण्टकतुल्यः पक्ष्योऽप्येत नैवं सर्वानुबन्धयु-
क्तोऽकारः शक्यो निर्देष्टुम् । आद्यन्तयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्यपातिनां श्रवणप्रसंगादि-
त्संज्ञैवायच्छते व्याप्रियतइत्येककर्तृकत्वादायस्थेत्युक्तम् । एवं तर्हीति । विषयेणेत्येतद-
न्यथा व्याचष्टे । नानाशब्दमपनीय पुनःशब्दं पठित्वा । यदनुबन्धसंस्कारः स्यात् अकार-
मेव शिवादिभ्यो विदध्यात् । अथोच्येत शिक्तमेव यथा स्यात् अित्कृतं मा भूदिति
नियमार्थमेतत्स्यात्, तत्र । नियमाद्विधेर्वलीयस्त्वात् । अथवेति । न ब्रूमः सर्वगुणमुच्चा-
रयेदिति, किं तु यथा लोके इह मुण्डो भव इह नग्नो भवेति यद्गुणकां यत्रोच्यते त-
द्गुणक एव तत्र भवति एवमिहापि याभ्यः प्रकृतिभ्यो यदनुबन्धविशिष्टो विधीयते
तासु तदनुबन्धनिमित्तमेव कार्यं सम्पादयति । आवृत्तिसंख्यानादिति । यथा विकृति-
यागे त्रयोदश सामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या सप्तदश सम्पद्यन्ते । तथा घटेन
तरतीति द्यज्जलक्षणः घट्ट भवति । ननु मुख्ये विषये कृतार्थत्वाद्बचनस्य गौणं व्यच्-

रोध इति भावः । भाष्ये [अनुपपत्तिरिति] । इष्टव्यवस्थाया इति भावः । अव्याप्यतिव्याप्तयोः प्रसङ्गा-
दिति तात्पर्यम् । प्रतिषेधादिति । सवैकाच इति प्राप्तस्येत्यर्थः । ठेस्त्विति । नौद्व्यचष्टीप्रति विहितः । कर-
णत्वेनेति । अधिकरणस्य करणत्वविषय्येत्यर्थः । सामान्यरूपतयेति विषयस्वरूपेणेत्यर्थः । भाष्यकारा
स्थितिः । एकविषये नानालिङ्गकरणादर्शनाद्विषयभेदेन तदित्यत्र तात्पर्यम् । गुणा उदात्तादय इति ब्रूमं
व्यावर्त्तयति गुणा अनुबन्धा इति । तेषां गुणस्वरूपपादयति कार्यायेति । व्याप्रियते । विषयत्वेन शुक्लाती-
त्यर्थः । एककर्तृकत्वादिति । स्यादित्येनेनैतज्ज्ञारूपैककर्तृकत्वादित्यर्थः । नानेति स्थिते कथमन्यथा व्या-
ख्यानमत आह नानाशब्दमिति । नियमादिति । ज्ञापकत्वे हि विध्यर्थत्वमिति भावः । अत्र वाक्यबोधेपि तु-
शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । यथा लोकेइति । प्रवृत्त्या गृहचारादिरिति शेषः । पुनरुच्यं लोकव्यवहारवृत्तान्तेन-
शंसंकरः सिद्ध इत्यर्थः । यत्र । देशे काले वा । तद्गुणएवेति । भाष्येपि तल्लिङ्गस्तत्रेति सावधारणं व्याख्येयं,
नेति भावः । यथा विकृतियागेइति । तत्र हि प्राप्तसामिधेन्यनुवादेन सप्तदशत्वं विहितं तत्र चिः प्रथमाति-
त्यादिवाक्ये बोधितया प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्येवेति भावः । त्रिरावृत्त्येति । आवृत्तिः पुनरुच्चारणम् । तच्छ-

काच्चं भविष्यति । तद्यथा । सप्तदश सृमिधेन्यो भवन्तीति, त्रिःप्रथमामन्वाह त्रि-
रुत्तमामित्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति, एवमिहाप्यावृत्तितो ऽनेकाच्चं भविष्यति ।
भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतम् । इह तु खलु किरिणा गिरिणेत्येकाज्जलक्षणमन्तो-
दात्तत्वं प्राप्नोत्येव । एतदपि सिद्धं, कथं, लोकतः । तद्यथा । ऋषिसहस्रमेकां
कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्वा तया सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्ना, एवमिहा-
प्यनेकाच्चं भविष्यति । यदप्युच्यते । द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्तीति । भवेद्यद-
संभवि कार्यं तन्नानेको युगपत्कुर्यात् । यत्तु खलु संभवि कार्यमनेकोपि तद्युगप-
त्करोति । तद्यथा । घटस्य दर्शनं स्पर्शनं वा, संभवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणं
नामानेकोपि तद्युगपत्कारिष्यति । आन्यभावं तु कालशब्दव्यवायात् * । आन्य-
भावं त्वकारस्य । कुतः । कालशब्दव्यवायात् । कालव्यवायाच्छब्दव्यवायाच्च ।

त्वं कथं कार्यस्य निमित्तम् । उच्यते । गोद्यच्च इत्यत्राश्वशब्दप्रतिषेधाह्लिङ्गादावृ-
त्तिभेदेनापि भेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः । भवेदिति । गिरिणेत्यावावृत्तिभेदापि मुख्यमेका-
च्चं न निवर्त्ततइति भावः । एतदपीति । लोके पूर्वा संख्या संख्यान्तरेण मुख्येन गौ-
योन च बाध्यतइत्यर्थः । ऋषिसहस्रमिति । वित्तेन क्रीत्वा प्रत्येकन्दत्वा सहस्रदक्षिणा
ऋषयः संपन्ना इत्यर्थः । ऋषयः सहस्रमृषिसहस्रमिति कर्मधारये संपन्ना इत्यस्य सा-
क्षाद्वाचिभिः संबन्धः षष्ठीसमासे तु सामर्थ्यलक्षणाः संबन्धो यथा ब्राह्मणशतं भोज्यता-
मिति भुजेर्ब्राह्मणैः सह । संभवि चेति । एकस्यैवाकारस्य युगपत् स्थानकरणनिष्प-
न्नध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वैरुच्चारणं शक्यमित्यर्थः । एवं परिहृतेष्वपि दोषेषु तत्र न्याये-
नाकारस्य भेदं साधयति आन्यभाव्यमिति । अन्यस्य भावोन्यभावः ततो ब्राह्मणा-
दिषु स्वार्थे विधानार्थात्पाठात् स्वार्थे प्यञ् । अथवा अन्यो भावोन्यद्वस्तु तस्य

व्यसङ्गपथा सप्तदशस्वध्वनिकेकाच्चमिति भावः । भाष्ये [आवृत्तेः सङ्ख्यानाद्] । गणनादित्यर्थः । भवेदावृ-
त्तितः कार्यं परिहृतंमिति । आवृत्त्या कार्यं सिद्धमिति कृत्वा दूषणं परिहृतं भवेदित्यन्वयः । लिङ्गादिति ।
अनेन लिङ्गेन श्रुतिसंस्मृतिसिद्धत्वात्स्य व्यवहारस्य गौणत्वमेव नेति ज्ञाप्यत इति भावः । मुख्यमिति । आवृ-
त्तिकृतद्वयवृत्तत्वेन स्वगतैकाच्चस्य बाधायोग इति भावः । ननु स्वस्य प्रतिमहीतृत्वासंभवादकन्त्युनता, न च
पुनर्दानं दत्तस्थान्यस्वत्वाक्रान्ततया पुनर्दानसंभवादत् आह वित्तेनेति । ननु षष्ठीसमासे सहस्रसंख्याया
विशेष्यत्वात्कथं दानेन सम्बन्धः । कथं वा संपन्ना इति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्यमत आह ऋषयः
सहस्रमिति । अत एव सर्वे ते इत्यनेन सामानाधिकरण्यं परनिपातो भाष्यप्राप्नोष्यात् । एकैकश इत्यत्र उभ-
योरपि द्योतकत्वेन द्योतकसमुच्चयस्य च बहुशो दृष्टत्वेन द्विवचनशसंयोगपद्यम् । यथा यथाजातीका गा-
र्यायीत्यादौ । तत्र च यथा षफसत्त्वे समुच्चित्य द्योतकता तदभावे गार्गीति डीपैव तथा प्रकृतेरपि शसो
वैकल्पिकत्वात्पक्षे एकैकमित्यपि । द्व्यार्दशब्दविषये तु न समुच्चित्य द्योतकता अनभिधानात् । एकशब्दे
तु समुच्चित्य प्रत्येकं च द्योतकता अभिधानस्यभावात् । यत्र तद्धितनानुक्ता वीप्सा तत्र द्विवचनं भवत्येव
यथैकैकशो देहीति । भाष्यस्याप्ययमाशयः । यत्र तद्धितमात्रेण लोके वीप्सानाभिधानं तत्र द्विवचनमपि ।
अथ माषश इत्यादौ तावन्तव वीप्साभिधानं तत्र न कदापि तथाः समुच्चय इति विक् । सामर्थ्यलक्षणे इति ।
सामर्थ्यकृतो गुणभूतैर्दक्षिभिः संबन्ध इत्यर्थः । सर्वे ते इत्यत्र तच्छब्देन गुणभूतस्यापि-परामर्शो ऽत्र पक्षे
बोध्यः । अत एव दत्तवति समानकर्तृकंति क्वा । सहस्रशिक्षिणा इति । सहस्रं शिक्षिणा गोरूपा येषां दातृयान्ते
इत्यर्थः । तेन गोसहस्रदानफला एव ते, न स्वेकगोदानमात्रफला इति व्यवहारो यथा स्मृतौ, तथा प्रकृतेरपीति
भावः । भुजेर्ब्राह्मणैरिति । सङ्ख्यायां भोक्तृत्वानूपपत्तेर्युगभूतब्राह्मणैरेव भुजेः सम्बन्ध इति भावः । भाष्ये

कालव्यवायात् । दण्ड अग्रम् । शब्दव्यवायात् । दण्डः । न चैकस्यात्मनो व्य-
वायेन भवितव्यम् । भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य । युगपच्च देशपृथक्त्वव-
र्तिनात् * । युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनान्मन्यामहे आन्यभाव्यमकारस्येति । यदयं
युगपदेशपृथक्त्वेषूपलभ्यते, अश्वः अर्कः अर्थ इति । न ह्येको देवदत्तो युगपत्सुग्रे च
भवति मथुरायां च । यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्स्युः । तद्यथा । शकुनय आ-
युगामित्वात्पुनस्तादुत्पतिताः पश्चाद् दृश्यन्ते । एवमयमकारो द इत्यत्र दृष्टो ऽण्ड
इत्यत्र दृश्यते । नैवं शक्यम् । अनित्यत्वमेवं स्यात् । नित्याश्च शब्दाः नित्येषु च
शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः यदि चायं

भाव इति भावे त्यञ् । इह कालशब्दाभ्यां व्यवधानं भिन्नानां दृष्टं यथा
मसंहितायां अ इ उ इत्यादीनां कालव्यवायः । इतिरित्यादौ शब्दव्यवायः ।
तत्र तकारेण ऋकारेकारयोर्व्यवधानात् । एकत्वे तु व्यवधानं न दृष्टम् । यथा अ इति
केवलाकार उच्चार्यते तस्मादुदात्तादिगुणभेदात्कालशब्दव्यवायाच्च नानात्वमका-
रस्य, प्रत्यभिज्ञानं चात्वादिसामान्यनिबन्धनम् । यद्यपि शब्दव्यवायेऽपि कालव्यवा-
योस्ति तथापि कालव्यवाय एव द्विधा दर्शितः शब्दश्चन्यः शब्दवांश्च । यदि पुनरिति ।
कालशब्दाभ्यां व्यञ्जकानामेव ध्वनीनां व्यवयो न व्यङ्ग्यस्योर्न व्यक्तिस्फोटवादि-
नो भावः । यथा शकुनिः पङ्कुरादौ स्थित आशुसंचारात्तदन्ते भवति एवं व्यञ्जकव-
निसंनिधानासान्निधानाभ्यामकारस्यापलम्भानुपलम्भावित्यर्थः । जातिस्फोटवादी व्य-
क्तिस्फोटवादिनं पर्यनुयुङ्क्ते अनित्यत्वमिति । भवता जातिस्तावन्नाभ्युपगम्यते व्यक्ते
रेवैकत्वानित्यत्वप्रतिज्ञानात्तत्संयकत्वं नित्यत्वं च नापपद्यते । दण्ड इत्युदात्तानुदात्तस्व-
रादिभेदेन भिन्नत्वान्न ह्येकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तं रूपान्तरपरिग्रह-
द-

[अनेकाक्षरमिति] । तन्मात्रमित्यर्थः । एकस्यैवाति । व्यापकस्यैवपि बाध्यम् । अकारस्यैवप्युपलक्षणमित्यु-
क्तम् । भाष्ये [उच्चारणेनाम] स्युत्तरमत इति शेषः । आन्यभाष्यमित्यस्यान्यत्वमित्यर्थो न स्याह । अन्य-
स्येति । अथ वेति । भावशब्दः कर्तृसाधन इति भावः । एवञ्च पुन्रप्योगमकारस्यान्यत्वमित्यर्थः । यथेति ।
एवञ्चाधे इत्याद्याकारो वण्डेत्यकाराङ्गिन्नः । वण्ड अग्रमित्यादौ कालव्यवधानात् । वण्ड इहेति प्रयोगे इका-
रवत् तथा वण्ड इत्यत्राद्याकारोन्त्याकाराङ्गिन्नः शब्दव्यवायात् । कृतिरित्यादौ तकारव्यवहितकारवदि-
त्यनुमानैर्भेदं सिद्धे उदात्तादिविरुद्धधर्मपृथग्योपि पारमार्थिक एवेत्याशयेन तज्ज्ञादपि भेदात्तद्विरुद्धीभे-
त्स्याह उदात्तादीति । नानात्वमकारस्येति । युक्तमिति शेषः । ननु य एषोऽवक्तोकारः स एव देवदत्तननुदात्तः
कृत इति प्रत्यभिज्ञानिरोधोत आह प्रत्यभिज्ञानं चेति । विभुत्वं निराचष्ट । भाष्ये [युगपच्च देशेति] ।
अकारदिशब्दश्च एवं देशपदेनोच्यन्ते । देशपृथक्त्वोच्यन्ते । देशानां पृथक्त्वेषु भेदेषु सतिस्त्वर्थः । एवं वर्णानाम
नेकत्वे परंण साधिते वर्णैकत्ववादी एकत्वं स्यापायितुं नदूषणोद्धारमाह । भाष्ये (यदि पुनरिति) तत्र
शकुनिवादिनि वृष्टान्तस्य तद्वृत्त्यपरिच्छिन्नत्वं न तात्पर्यं, नन्मते नस्य विभुत्वादिनि ध्वनयन्नाह
कालशब्दाभ्यामिति । व्यक्तिस्फोटवादिन इति । व्यक्तेर्नित्यैकत्ववादिन एकैव शब्दव्यक्तिरिति
वादिन इत्यर्थः । अनेनाद्ये वृषणं परिहृतम् । द्वितीयं परिहरति यथेति । एवमिति । अस्याने-
कक्षेषु युगपदुपलम्भो व्यञ्जकवशादिति शेषः । पूर्ववृत्त्यस्य पश्चाद्दृष्टानपि अव्यवहितस्य व्यवधानं न भेद इत्ये-
तन्मन्त्रेण वृष्टान्त इति भावः । नन्वेवं विभुत्वे नित्यत्वे च सर्वत्र देशे सर्वशेषलम्भापत्तिरत आह । व्यञ्जके-
त्यादि । जातिस्फोटोति । जातिरेव एका शब्दव्यक्त्यस्यनन्ता इति वार्त्तात्यर्थः । भाष्ये (आनित्यत्वमेवं स्यादिति)
व्यक्तेरेकत्ववादि तस्या नित्यत्वं मन्यते इति भावः । ननु विभोरेकस्यापि व्यञ्जकवशादनेकनोपलब्धौ कथ-
मनित्यतेत्यत आह भवतेति । भाष्ये (नित्याश्च शब्दाः) इत्यस्य त्वस्यादिः । भाष्योक्तकूटस्थत्वाभावश्च-

द इत्यत्र दृष्टो ण्ड इत्यत्र दृश्येत नाय कूटस्थः स्यात् । यदि पुनरिमे वर्ण आदिसवत्स्युः । तद्यथा । एकं आदिसो ऽनेकाधिकरणस्थो युगपदेशपृथक्त्वे-
षूपलभ्यते । विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टा आदिसमनेकाधिकरणस्थं युगपदेशपृथ-
क्त्वेषूपलभते अकारं पुनरुपलभते आकारमपि नोपलभते, किं कारणम् । श्रोत्रोप-
लब्धिबुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः । एकं च पुनरा-

नित्यत्वप्रसङ्गात्तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवाकाराः । प्रत्यभिज्ञा त्वाकृतिनिबन्धनेति जा-
तिस्फोटपक्षो ऽत्र व्यवस्थितः । व्याक्तिस्फोटवाद्याह अकारमपीति । श्रोत्रोपलब्धि-
रिति । श्रोत्रोपलब्ध्या आकाशदेशत्वं शब्दस्य प्रतिपादयति । आकाशप्रदेशविशेषस्य
श्रोतत्वादिन्द्रियाणामसंबन्धविषयाग्रहणाच्छ्रोत्रस्य निष्क्रियत्वाद् गमनाभावादाकाशदे-
शत्वं शब्दस्यावश्यमभ्युपेयम् । बुद्धिनिर्ग्राह्य इति । पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिनाभिव्यक्तिज-
नितसंस्कारपरम्पराप्राप्तपरिपाकान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्य इत्यर्थः । प्रयोगेणेति । प्रयुज्यत इति
प्रयोगो ध्वनिः तेनाभिव्यक्तः देशभेदेन तु प्रतिभासो भिन्नदेशावस्थितपुरुषोदीरिता-

पपादयति रूपान्तरिति । तस्माद् भिन्ना एवानित्या एवाकारा इति पाठः । नित्या एवेति पाठस्त्वयुक्तः ।
अनन्तवर्णवादि तर्हानित्यस्यैवष्टत्वादिना बोध्यम् । यद्यप्यनुशातत्वादीनां ध्वनिनिष्ठत्वाद्भिकारात्र शेषस्तथापि
स्फटिकस्यैवास्यापि इतरसन्निधानेन तद्रूपपरिमहं ससर्गाऽनित्यताविरोधि कूटस्थत्वाभाव इति भावः । पुनर-
प्येकत्वनिश्चयस्य साधयति । भाष्ये [यदि पुनरित्यादिना] । एतस्यैवाकारस्यानेकदेशेषूपलब्धिरादित्यस्यैव सं-
भवतीति न तावद्व्यक्तिभेदः सिध्यति । अन्यथा अनित्यस्याप्येनकत्वापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च । तत्तद्देशसं-
नेनाल्पप्रकाशात्वाधिकप्रकाशात्वादिगुणसंसर्गासिद्धिर् भावः । विषम इति । आदित्यवृष्टान्तनानेकदेशोपलभ्य-
मानाकारादिपक्षकैक्यसाधकः प्रत्यभिज्ञाद्यमानत्वं हतुरनेकद्रष्टृकाले एकदेशोपलब्धिष्विषयस्वरूपपाधिभुक्त
इति न तेन भेदसाधकशाब्दव्यवहारहेतोः सत्यतिपक्षता युक्तीति भावः । अकारः पुनरुपलभत इत्यस्यैको द्रष्टाने-
काधिकरणस्यासिद्धिर् शेषः । शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनानेकाधिकरणत्वे युक्तमित्याशयेनाह । भाष्ये
[अकारमपि नोपलभते इति] । अकारमप्यनेकाधिकरणस्थं नोपलभते इत्यर्थः । श्रोत्रोपलब्धिरिति । श्रोत्र
एव उपलब्धिर्भवेत्यर्थः । करणजिज्ञन्तेन समानाधिकरणबहुवृत्तिर्भावः । एतद्विशेषेण फलं दर्शयति श्रोत्रेति ।
ननु विश एव श्रोत्रत्वात् कथं श्रोत्रोपलब्ध्याकाशदेशत्वासिद्धिरत आह आकाशेति । कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नं नभ
एव श्रोत्रम् । चक्षुरादिवच्छ्रोत्रस्यापि भूतत्वमावश्यकमिति भावः । दिशो नतिरिक्तमेव आकाशमिति तत्त्वम् ।
ननु तथाप्येतज्जोशगतघटादिरूपस्य तेजसचक्षुर्माह्यवदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकश्रोत्र-
प्राप्त्यस्य किं न स्यादित्याशङ्क्य किमसंबन्धं तद् माहकं संबन्धं वा, नाय इत्याह । असंबन्धेति । अन्यथा रामे-
श्वरादिप्रवेशावच्छिन्नशब्दस्यापि श्रवणप्रसंगः । द्वितीयं ऽपि किं श्रोत्रस्य विषयदेशागमनात्संबन्ध इति श-
ब्दस्य श्रोत्रदेशगमनाद्, नोभयमपीत्याह गमनाभावादिहेति । श्रोत्रस्य चेति । येन शब्दपरिमहः । उभयो-
रपि गमनाभावे हेतुर्निष्क्रियत्वं बुरेदेशस्य शब्दगमनगन्तु दूरत्वादिदोषस्य प्रतिबन्धकत्वाच्छ्रोत्रदेशोऽनभिध्यक्तेः
आकाशदेशस्यैव तद्वदेव तस्यापि व्यापकत्वेन श्रोत्रदेशोभिव्यक्तस्य तेन मह इति भावः । आहङ्कारकाणी-
न्द्रियाणीति साङ्ख्यमतयेति इन्द्रियाणां स्वाधिष्ठानभूतवृत्तिगुणप्राहकत्वनिश्चयमाशङ्क्य श्रोत्रोपलब्ध्या
शब्दस्य सिध्यतीति बोध्यम् । श्रोत्रोपलब्धिरित्येव बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वात्तत्त्वापौनस्त्यपमाशङ्क्याह, पूर्व-
पूर्वेति । एवञ्चाशुतिरोधीयमानानेकवर्णवद् घटकलशालिशब्दमहणसंभवोऽनानय तदुक्तमिति न पौनः-
क्त्यम् । प्राप्तपरिप्राप्तेति । तत्सहकृतेत्यर्थः । अन्यबुद्धिरित्येवर्णबुद्धिः । एवञ्च तादृशसंस्कारविशिष्टान्तः
कारणसंयुक्तेन सादृश्यसंस्कारविशिष्टेन श्रोत्रेणाभ्यवर्णसंबन्धेन वर्णसमुदायमतिविश्ववदखण्डस्फोटरूप-
वादिप्रत्यक्षमिति भावः । नन्वेवं सर्वेशाक्षरोपलम्भः स्यादती भाष्ये (प्रयोगेणाभिज्वलित इति) । तद्व्याचष्टे
प्रयुज्यत इति । ध्वनिरिति । वर्ण इत्यर्थः । भाष्ये (एकञ्च पुनराकाशमिति) । एवञ्चैकस्मिन्मात्रफले एक
एव वया रूपरसगन्धादित्या तदाश्रयस्यैकत्वात्तद्गतशब्दोप्येक एव तथैव च तस्योपलम्भ इति भिन्नदेशो

झलि अवात्ताम् अवात्तम् अवात्त । यत्रैतन्नास्ति अण् सवर्णान् गृह्णातीति । रूप-
सामान्याद्वा * । रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । तानेव शाटकानाच्छाद-
यामः ये मथुरायां, तानेव शालीन् भुञ्जमहे ये मगधेषु । तदेवेदं भवतः कार्षा-
पणं यन्मथुरायां गृहीतम् । अन्यस्मिन्श्चान्यस्मिन् रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भ-
वति । एवमिहापि रूपसामान्यात्तिसिद्धम् ।

ऋलृक् ॥ २ ॥ अथ लृकारोपदेशः किमर्थः । किं विशेषेण लृकारोपदेशश्चोद्यते
न पुनरन्येषामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्यते । यदि किं चिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे
प्रयोजनमस्ति लृकारोपदेशस्यापि तद् भवितुमर्हति । को वा विशेषः । अयमस्ति विशेषः ।
अस्य हि लृकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयः । यश्चापि प्रयोगविषयः सोपि क्लृ-
पिस्थस्यैव । कृपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वाद्देकारस्यैवाच्कार्याणि भविष्यन्ति नार्थ
लृकारोपदेशेन । अत उत्तरं पठति । लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्य-

ति । अवश्याश्रयणीयतामाकृतिपक्षस्य दर्शयति । व्यक्तिपक्षे ह्येकस्यैव तकारस्यानु-
करणं खफच्छेत्त्यत्र त इति द्वयोस्तकारयोर्भक्तत्वं न स्यात् अपि त्वेकस्यैवेत्यवशात् । अ-
न्यत्र सिज्जलोपो न स्यादभित्था इत्यादावेव स्यात् । रूपसामान्यादिति । व्यक्तिनिर्देशोपि
भेदापरामर्शेन लोकवदभेदव्यवहारोस्तीति सिद्धमिष्टम् । व्यक्तिव्यतिरिक्तं सामान्यं
भवतु वा मा भूत्सर्वथा लोकश्च शास्त्रे व्यवहार इत्यर्थः ॥ १ ॥

ऋलृक् ॥ अल्पीयानिति । ऋकारापेक्षः प्रकर्षः । ऋकारस्याल्पः प्रयोगस्तनोप्य-
स्याल्पतर इत्यर्थः । अल्पप्रयोगस्यापि कार्यार्थं उपदेशः कर्त्तव्य इत्याशङ्काह यश्चापीति ।
तत्र ऋकारावस्थायामवोदात्तादिषु कृतेषु स्थानेन्तरतम इति स्थानिसदृश लृकारो भवि-
ष्यति । यदृच्छेति । अर्थगत प्रवृत्तानिमित्तमनपेक्ष्य यः शब्दः प्रयोक्तृभिप्रायेणैव प्रवर्त्तते

यथानेपि ऋलृवर्णयोः सावर्णेन समानजातिस्त्वानिवेशान्न दोष इति भावः । भवत्तापेति । वंसलुङ् तस-
स्ताम् । सिच् । सः सीति तत्त्वम् । वदन्नजाति वृष्टिः । झलोझलानि सलोपः । ननु वचनसामर्थ्याद्भक्त-
दोषो भवित्यनीत्यत आह अभित्था इति । भित्तुलुङ् सिचि रूपम् । आकृत्यनाश्रयणप्याह । भाष्ये (रूप-
सामान्यार्थिते) । तद्व्याचष्टे । व्यक्तीति । अभिव्यवहार इति । रूपसावर्ण्यानिबन्धनप्रत्यभिज्ञाकृतभेदव्यव-
हार इत्यर्थः । अल्पमहत्स्थूलकृष्णस्वरीयगोषटादिषु गार्घ्ये इत्यादिव्यवहारवर्तिता भावः । एवञ्च व्यक्ति-
व्यतिरिक्तजातिस्वीकारोपि व्यर्थ एवत्याशयेनाह व्यक्तिव्यतिरिक्तत्वेति । भावेति । अनुगतप्रतीतिव्यवहा-
रयोः सादृश्येनैवोपपत्तिरिति भावः । सादृश्यञ्चात्र । मानध्वनिनूतनम् ॥ १ ॥

ऋलृक् ॥ २ ॥ भाष्ये (अथलृकारोति) । यद्यप्येतच्चतुर्दशसूत्रविवृतौ भन्नीश्वरकृतकाशिकायामनेके-
षामृषीणां नानाभिधार्थजिज्ञासायां शिवेन सर्वजिज्ञासानिवृत्तये एषा दृक्कानिनादेन प्रकाशितेत्युक्ति-
मोक्षमनुपपन्नं तथापि पाणिन्युद्देश्यकं फलमस्ति नरेति एतच्चापर्ययः । भन्त्यवर्णं नुर्देशान्तु पाणिन्युद्देशेनैवो-
पदिष्टमित्यापि तत्रैव स्पष्टम् । प्रयोगविषय इति कर्मधारयः । प्रयोगादन्यत्राभावेऽप्यमानतया प्रयोगा-
विषय इत्युक्तेः । अल्पोति । यथा मुद्गादणित्यादिः । नन् कृकारि कार्यप्रवृत्तावपि लृकारि कथं तत्कार्यो-
दात्तत्वादीनां दर्शनमत आह तत्रेति । स्थानेन्तरतमइतीति । यद्यपि कृपोरोल इत्यत्र रेफलकारयोः
स्थान्यादिशभावस्तथापि तद्द्वारा कृकारलृकारयोरपि स इति भावः । अर्थगतमिति । शब्दानिरिक्तमर्थ-
रूपमित्यर्थः । यद्वा व्यक्तेरेव वाच्यता तस्याञ्च प्रकारताविशेष्यताख्यविषयताद्वयाङ्गीकाराच्छक्तिसमोपप-
त्तिः सविकल्पकोपपत्तिश्च तत् इति भावः । प्रयोक्तृभिप्रायेणेति । प्रयोक्तृधीनमिति भावः । अन्यथा शब्दा-
र्थसंबन्धस्य नित्यताप्रतिः । एवञ्च स्वेच्छयैकस्यां व्यक्तौ सङ्केतमानः शब्दो यदृच्छाशब्द इति बोध्यम् ।

र्थः * लृकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थो ऽशक्तिजानुकरणार्थः प्लुसाद्यर्थश्च ।
यदृच्छाशब्दार्थस्तावत् । यदृच्छया कश्चिद् लृतको नाम तस्मिन्नकार्याणि यथा
स्युः । दध्णलृतकाय देहि मध्वलृतकाय देहि उदङ्गलृतकोऽगमत् । प्रसङ्ग
लृतको ऽगमत् । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः
यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः । अशक्तिजानुकरणार्थः । अशक्त्या कया चिद् ब्राह्म-
ण्या ऋतक इति प्रयुक्तव्ये लृतक इति प्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मण्यलृतक
इत्याह कूपार्यलृतकइत्याहेति । प्लुसाद्यर्थश्च लृकारोपदेशः कर्त्तव्यः । पुनः
प्लुसादयः प्लुतिद्विवचनस्वरिताः क्लृप्तशिखः । क्लृप्तः । प्रक्लृप्तः । प्लुसा-
दिषु कार्येषु कृपेर्लत्वं सिद्धं तस्यै सिद्धत्वादकार्याणि न सिध्यन्ति । तस्माद् लृकारो-

स यदृच्छाशब्दो ऽदित्यादि । ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरित्यस्य धात्तिककारवाक्य-
त्वात्सूत्रकारेणानाश्रितत्वादत्र लृकारोपदेशः कृतः । अर्थवत्सूत्रारम्भाच्चाव्युत्पन्ना
यदृच्छाशब्दाः सन्तीत्यवगम्यते । गाव्यादीनां तु गवादिनिवर्तितत्वादसाधुत्वम् ।
ऋतकशब्दस्त्वर्थाश्रयेणैव विनियुक्त इति लृतकशब्दस्यानिवर्तकः । अशक्तिर्जेति ।
अशक्तिजानुकरणस्य जातिशब्दत्वमिच्छन्ति । यस्मादनुक्रियमाणाशब्दे या जातिः
समवेता तत्संबद्धमनुकार्यमनुकरणं प्रत्यययति । न्याय्यभावादिति । ऋतकशब्दो न्या-
य्यः कृदन्तं नाम कुर्यादिति स्मृताबुक्त्वात् । ऋतिः सौत्रो धातुः तत् औणादिकः

ननु ऋकारस्याच्चे ऋत्वर्णयोः सावर्ण्याद् ऋकारेण लृकारस्यापि महणावृत्त्यर्थसिद्धौ किंलृकारोपदेशो-
नेत्यत आह ऋकारेति । उपदेशः कृतइति । पाणिनय शिवेनेति शेषः । वस्तुतोत्र तस्यानुपदेशो ऽपामाणि-
कत्वशङ्कया सवर्णविधिरपि तयोर्वक्तुमशक्य इति तदुपदेशः । सवर्णविधिद्वारकं फलमपि स्यलक्ष्य एवेति
तत्रैव प्रयोजनोपन्यास इति बोध्यम् । ननु सन्तमसन्तं वा क्रियायोगमर्धगतमङ्गीकृत्य ऽदित्यादीनामपि
व्युत्पत्तेर्यग्यार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षशब्दसत्त्वे किं मानमतआह अर्थवति । चिन्त्यानिवत् । ब-
ह्वचपूर्वे तस्य चारितार्थ्यात् । एतदर्थं तद्विषयं तद्विषयपरमप्रत्यय इत्युक्तेरप्यपक्षकीत्याहो न शेषः ।
प्रत्ययश्च तद्विषयमिह एव बहुपदवस्तिष्ठन्तीत्याहो यं समुदायमिति न्यायेन न शेष इति कैयटाशयमन्ये । ननु
लृतकस्यासाधुत्वात्कथं शास्त्रविषयतस्यत आह गाव्यादीनामिति । ऋतकेन लृतकानिवृत्तौ हेतुरर्था-
श्रयणेति । स्वगताक्रियारूपार्थाश्रयेणेत्यर्थः । अर्थतः सजातीयस्यैव निवृत्तिरेकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति
अन्वाख्यातस्य निवर्तकमिति भावः । तद् ध्वनयन्नाह । भाष्ये । (चतुष्टयीति) । शब्दानामर्थं याप्रवृत्तिः सा
प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्प्रकारचतुष्टयवतीत्यर्थः । तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्ष्या स्वेच्छया संनिवेशितः स
चानेकाविधः । एकव्यक्तिसंनिवेशितो ऽदित्यादिकस्तत्र न किंचिदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमामन्यव्याप्तिचार्यो-
रभावात् । किं तु शब्दस्यैवार्थस्य विषयताद्वयेन भानन्तस्तदुत्तरत्वादेः प्रकारस्यावच्छिन्नः इति एवार्थः । बह्वा
शब्दपराह्वाच्यार्थे एव स्वादिः । एवं काविपदानां कादीनामकत्वमते तेषु शक्तिः । नतो ऽदित्यपराविषय शब्दार्थे
एव स्वादिः । कुस्वमिति । कुरिति च पर्यायौ । अनेकत्वमते तत्तज्जात्युपलक्षिते सा । दिषुभासीनाम् तच्छ-
क्यानामानन्त्यात्तत्पदेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च तदुत्तरत्वाद्यर्थः । भव्यादिपदैर्भाविसंज्ञैर्बोध्यते । अत एव
वृद्धिसूत्रे वक्ष्यति “कुस्वं कस्मान्न भवति चोः कुः परस्येति भव्यात् । कथं भस्यते”ति । अनेन च भाष्येण
कुक्त्वपदयोः भव्यभसंज्ञापदयोः पर्यायत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । सञ्ज्ञा च परमेव । ननु चतुर्विधेष्वनुकरणशब्दः
कथान्तर्भवतीत्यत आह अशक्तिर्जेति । यस्मादिति । अनुक्रियमाणशब्दव्यक्तयो बह्वचः, प्रत्यभिज्ञा तु जाति
निबन्धना रूपसादृश्यनिबन्धना वेति भावः । एतेपि यदृच्छाशब्दाः स्वेच्छयैव वक्त्रा शब्दपरतया प्रयोगादित्य-
र्थः । प्लुसादिकं च युरोरन्त इति प्लुतः भनचि चेति द्वित्वम् । प्रपूर्वाङ्कपोन्तर्भावितययार्थाङ्कमणि कौ-
णतितरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतित्वरे वक्ष्यमानत्वेरेण शिष्टस्यानुशासत्वे उपात्तादनुशासत्वेति स्थितित्वम् ।

पदेशः क्रियते । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु । न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य तावत् कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्त ऋतक एवासौ न लृतक इति । अपर आह । न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितो ऽस्ति स कल्पायितव्यः साधु संज्ञादिषु ऋतक एवासौ न लृतकः । अयं तर्हि यदृच्छाशब्दो ऽपरिहार्यः । लृफिडः लृफिड्डश्चेति । एषोपि ऋफिडः ऋफिड्डश्च । कथम् अर्त्तिप्रवृत्तिश्चैवं हि लोके लक्ष्यते । फिडोफिड्डावौणादिकौ प्रत्ययौ । त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दाः गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दाः । अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तमन्यथा कृत्वा

क्वन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति क्वन्प्रत्ययः । संज्ञादिष्विति । आदिशब्देनैतद्वैशेष्यं जातिगुणक्रियानिमित्ता अपि शास्त्रान्विता प्रयोक्तव्या इति । सर्वशब्दव्युत्पत्तिपक्षे किमर्थवत्सूत्रेणेति चेत् शिष्टप्रयुक्तानामेवाव्युत्पत्तिपक्षोऽस्तीति ज्ञापनार्थवत्सूत्रोपादानम् । अनुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात्तदर्थं च । अपर आहति । पूर्वमुक्तम् । ऋतक एवं न्याय्यत्वात्प्रयोक्तव्यः न तु लृतकशब्द इति । इदानीं तु ऋतकशब्दस्यैवायमपभ्रंशोऽशक्तिजत्वात् लृतक इत्युच्यते । अयं तर्हीति । ऋतकशब्दो ऽन्वाख्यातत्वाद्भवतु वा लृतकशब्दस्य निवर्तकः । ऋफिड ऋफिड्ड इत्येतौ त्वनन्वाख्याताविति कथं लृफिडलृफिड्ड इत्येतयोर्निवर्तकौ स्यातामिति भावः । एषोपीति । उणादयो बहुलमित्येवान्वाख्याताविति भावः । अर्त्तिप्रवृत्तिरिति । अर्त्तः प्रकृतित्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । न सन्तीति । अद्यत्वेपि यदा नाम क्रियते तदा प्रशस्यरूपा क्रिया गुणो वाध्यारोप्यहनि भावः । अन्यथा

अनृत इति निषेधस्तु न ऋद्विलक्षितेति पृथगनुबन्धकरणेन क्वचित्परस्परप्रवृत्त्याज्ञापनात् । न्याय्यइति । सप्रज्ञात्वेन कल्पयितुमिति शेषः । तत्र हेनुमाह कृशन्तीति । प्रकृतिप्रत्ययविभिभागान्वाख्यातत्वेन न्याय्यत्वमित्याशयेन शङ्केत सर्वशब्देति । शिष्टप्रयुक्तत्वमपि न्याय्यत्वमिति परिहारः । न च तस्यैव प्रयोगे लृतकशब्दो बोधकोपि न स्यादिति वाच्यम् । बोधकत्वे ऽप्यसाधुत्वात् शास्त्रीयकार्यनिमित्तत्वमित्याशयान् । तद् ध्वनिर्न भाष्ये "साधु मन्यन्त" इति मन्येन । ऋतक एवासौ । ऋतकशब्दप्रतिपाद्य एवासौ न लृतकशब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः । इदानीं त्विति । भाष्ये (कल्पयितव्य) इत्यस्य विनियुक्तत्वेन ज्ञेय इत्यर्थः । साधु ऋतक एव नामत्वेन कुनो न लृतकः । अशक्त्या तु तयोश्चकारणमित्यपभ्रंशत्वात् शास्त्रविषय इति भावः । अशक्तिजत्वाविति । जिह्वापाटवज्जत्वावित्यर्थः । एवञ्चासाधुरेवेति भावः । लृतकाद् लृफिडवैषम्यं इषोवाति ऋतकशब्दइति । लृतकशब्दस्येति । अनन्वाख्यातस्येत्यादिः । फिडफिड्डयोरुणादिष्वदर्शनादह दया इत्येति । बाहुलकसिद्धयेनावित्यर्थः । अर्त्तिप्रवृत्तिश्चेति । तथा च फिडफिड्डयोः स एव प्रकृतिर्न तु लृ इति धारणन्तरं कल्प्यम् । संज्ञासु धातुरूपाणीति तु अनादिशिष्टप्रयोगसाधने उपायमात्रं न स्वाधुनिकक्रियमाणसंज्ञानुप्रादकमिति भावः । एवञ्च देशभाषानुसारेण क्रियमाणं कूषी मञ्चीत्याद्यसाधु शास्त्रविषयत्वेत्युक्तम् । अर्त्तेरिति । यतस्तस्य लोके प्रवृत्तिर्लक्ष्यतेऽतः फिडादिप्रकृतित्वेनापि तस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवं यदृच्छाशब्दानङ्गीकृत्य शास्त्रान्वितानां क्वचित्शिष्टप्रयुक्तानामेव यत्र कुत्र चित्संज्ञात्वेन विनिबोधो नान्वेषामित्येवं लृतकलृफिडानीं शास्त्रविषयत्वाभावात् तदर्थं लृकारोपदेश इत्युक्तम् । इदानीं न सन्त्येव यदृच्छाशब्दा इति पक्षावष्टम्भेन तदर्थत्वं प्रस्थाप्यते । भाष्ये (त्रयी चेति) चेनेवं ध्वनितम् । नन्वेवं डिस्थादीनां क्वान्तर्भावात् आह अद्यत्वेपीति । एवञ्च सर्वेपि इत्युपपन्नाः क्रियादिशब्दा एवेति भावः । प्रशस्यत्वेति । अत्यन्तप्रशंसाद्येत्यर्थः । एवञ्च येषां क्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वन्तेषां क्रियाधारोपेक्षार्थबोधकत्वमिति तात्पर्यम् । यद्वा पूर्वपूर्वडित्यादिगतप्रशस्तगुणक्रियारोपेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तक एव डिस्थादिबोधः । आद्ये डिस्थे तु तद्वत्त्वेन विषयताद्वयेन भावमिति त्वेव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति तस्य भाव इति सूचे-

परिहारः । सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तं न सन्तीति परिहारः । समाने चार्थशास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तकत्वे भवति तद्यथा । देवदत्तशब्दो देवदिण्णशब्दं निवर्तयति । न गाव्यादीन् । नैष दोषः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति । अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु । अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति । अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नैव तद्दोषाय भवति वाभ्युदयाय । यथा लौकिकवैदिकेषु । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावद् । य एवमसौ ददाति य एवमसौ युजते य एवमसावधीतइति तस्यानुकुर्वन् दद्याच्च यजेत चाधीयीत च सोप्यभ्युदयेन युज्यते । वेदेपि य एवं विश्वसृजः सत्रारण्यध्यासतइति तेषामनुकुर्वन् तद्वत्सत्रारण्यध्यासीत सोप्यभ्युदयेन युज्यते । अशिष्टाप्रतिषिद्धं यथा । य एवमसौ हिक्कति य एवमसौ हसति य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन् हिक्केच्च हसेच्च कण्डूयेच्च नैव तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय । यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । विषम उपन्यासः । यश्चैवं हन्ति यश्चानुहन्ति उभौ

कृत्वेति । अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्योपदिष्टलृकारः । वार्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेन प्रत्याचष्टे समाने चेति । इह च भिन्नार्थत्वं, लृतकशब्दो हि यदा संज्ञात्वेन विनियुज्यते क्वचित् पिण्डे तदा तच्छब्दरूपाध्यासः ऋतुके तु विपर्ययः भिन्नस्वरूपौ चेत्तौ शब्दौ इति भावः । पक्षान्तरैरपीति । यथा द्रव्यपक्षे सरूपाणामित्यस्यारम्भः जातिपक्षे तु प्रत्याख्यानं एवमस्यापित्यर्थः । अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेपि पारम्पर्यागताः शिष्टप्रयुक्ता एव संज्ञाः कर्तव्याः । प्रयोजनान्तरमपि वार्तिककारः प्रत्याचष्टे अनुकरणमिति । अनुकार्यस्य दुष्टत्वात् अनुकरणस्यापि दुष्टत्वं मन्यते सुरापानानुकरणवत् । विषमइति । न ह्यनुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वमिति दर्शयति । यश्चेति । विहितक-

भाष्ये उपपादयिष्यते । अव्युत्पत्तीति । सप्रज्ञाशब्दा अव्युत्पन्ना इति पक्षाश्रयणेनेत्यर्थः । आचार्येणेति । शिवो वेश्पुरुषो वाचाचार्यः । एवञ्च यदृच्छाशब्दसङ्गावाश्रयेण प्रयोजनं उक्तं तदनाश्रयणेन तत्प्रयोजननिराकरणमयुक्तमिति भावः । लृतकशब्दः लृतकशब्दस्य साधुत्वाभावकल्पक इत्याद्यं वृषणमप्ययुक्तमिच्छाह । भाष्ये [समाने चेति] तत्तार्थशब्दः प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्राय इत्याह इह चेति । तच्छब्दस्वरूपस्य व्यक्तित्वरूपस्य वार्थे प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाध्यास इत्यर्थः । विपर्ययइति । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । भिन्नस्वरूपौ । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ । यदि तु ऋतुकोऽपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताविपर्ययः । व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति पक्षे ऋतुकसङ्केतविषयव्यक्तैर्लृतकसङ्केतविषयव्यक्तमिदं भवेति तद्विपर्ययोऽस्त्येवात बोध्यम् । भाष्ये समाधत्ते । [पक्षान्तरैरपीति] । जातिपक्षे त्विति । यस्तु अक्षादिनानार्यानांमकशेषाय तत्पक्षेऽप्यावश्यकमिति तत्तु जातिगतजातिस्वीकारेण परिहृतम् । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति वार्तिककृतेवमुक्तम् । वस्तुतश्चानुदृष्टीपक्षेपि शेषपरिहारः सुकरः । यदुक्तम् । ऋतुको न लृतकनिवर्तके इति मा भूत्तस्य निवर्तकत्वं, शिष्टप्रयुक्तमपि शेषपरिहारः । न्याय्यत्वमपि वार्तिके शिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्याभिसम्भार्य भगवतामुक्तमपि स्वयं नम्रबुद्धनम्रहाव स्फुटमाह अव्युत्पत्तेति । पारम्पर्यागताः । अनादयः । एवञ्च शिष्टप्रयुक्तवदृच्छाशब्दा असाधुत्वेन आस्थाविषया इति भाष्यतार्थम् । यस्तु चतुर्थीति पक्षे लृतकादीनां दिव्यमादिवच्छास्त्रविषय-

तौ हतः । यश्चापि पिबति यश्चानुपिबति उभौ तौ पिबतः । यस्तु खल्वेवमसौ
ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां वा पिबतीति तस्यानुकुर्वन् स्नातानुलिप्तो माल्यगु-
णकण्ठः । कदलीस्तम्भं छिन्द्यात्पयो वा पिबेत् न स मन्ये पतितः स्यात् । एवमिहा-
पि यं एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत सो ऽप्यपशब्द-
भाक् स्यात् । अयं त्वन्योपशब्दपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न चाप-
शब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भवति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । न्यो हि मन्यते
ऽपशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भवतीति । अपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात् ।
न वैषोपशब्दः । अयं खल्वपि भूयोनुकरणशब्दो ऽपरिहार्यः यदर्थ उपदे-
शः कर्तव्यः । साध्वलृकारमधीते मध्वलृकारमधीतइति । कस्यस्य पुनरेतदनुकरणम् ।
कृपिस्थस्य । यदि कृपिस्थस्य । क्लृपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वाद्दकारएवा-

रणाञ्जमोत्पत्तिः प्रतिषिद्धाचरणाच्चाधर्मोत्पत्तिः । न त्वनुमानेन धर्मो धर्मयोर्व्यव-
स्थितिं मन्यते । सुरापानादौ तु तस्य एव क्रियाया अनुष्ठानात्सादृश्याभावाच्चा-
स्त्यनुकरणत्वम् । दानादीनां स्मार्तत्वात्लौकिकत्वमुच्यते । स्नातानुलिप्त इति । स्व-
स्थचित्तत्वं दर्शयति । अस्वस्थेन हि चित्तेन अकार्ये क्रियते । माल्यगुणकण्ठ इति ।
लोकमध्ये प्रकाशते इत्यर्थः । अकार्यं ह्यप्रकाशं क्रियते । तत्र लृतकशब्दोपि यदा
ऋतकार्ये प्रयुज्यते तदापशब्दः । यदा त्वनुकार्यं प्रत्याययति यदा साधुरेव । अर्थमे-
दात् । अस्वगोण्यादिवत् । अपशब्द इत्येवेति । अस्य हि गाव्यादयो ऽपभ्रंशा वाच्याः ।
अयमिति । असाधोरनुकरणमित्येतदप्यत्र नास्तीति भावः । भवेदिति । प्रयोगस्थस्येदमनु-

स्वमेवेत्यस्माद्वाक्यान्वयत इति, तत्र पक्षभेदेनैकस्य शास्त्राविषयत्वं तद्विषयत्वाङ्गीकारे नवेति सूत्रस्य मध्यं
बिरोधात् । टिप्पणादीनां पाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वेऽपि अन्येषामन्तर्हिषयत्वे माना-
भावाच्च । किं च साध्वसाधुबहिर्भूतानामपि शास्त्राविषयत्वे साध्वनुशासने ऽस्मिन् शास्त्रे इति तत्र तत्र भा-
ष्योक्त्यसङ्गतिः । किं च शास्त्रविषयत्वमथ तद्व्यङ्ग्यसाधुत्वाभाव इत्यत्राकर्ण्यमिति विक् । अनुकरणं शिष्टस्य
वा अशिष्टाप्रतिसिद्धस्य वा भवति तत्राद्यं साधु अन्ये न दोषाय नाप्यभ्युदयाद्येति भाष्ये ऽन्वयः । अर्थात्प्रति-
षिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वं बोध्यम् । ननु शिष्टानुकरणं नासाधु अशिष्टाप्रतिसिद्धस्य वा नासाधु । आद्यस्या-
भ्युदयजनकत्वाद् अन्यस्याभ्युदयजनकत्वेऽपि दोषाजनकत्वात् । एवञ्च प्रकृते किमायातमत आह अनु-
कार्यस्य दुष्टत्वादि । अर्थलब्धं तदाशय प्रकृतोपयोग इत्यर्थः । भव एव भाष्ये तद्दृष्टान्तेनोपपत्तादिव्यति ।
[यस्तु खल्विति] । एवञ्चासाध्वनुकरणस्यासाधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वात्तदर्थता लकारोपदेशस्य न युज्यत
इति भावः । भाष्ये [यजेत वेति] । यागोऽत्र स्मार्तो ग्राह्यः । सादृश्याभावादिनि । न नैकजातीयेष्वपि व्य-
क्तिभेदेन सादृश्यसम्भवः । सुरापानत्वादेरेव तादृशस्थले सादृश्येन तदतिरिक्तसादृश्याभावादित्याशयान्तु,
तदाह नास्त्येवेति । दानादीनां कथं लौकिकत्वेनोपन्यासो ऽत आह । स्मार्तत्वादिनि । अस्वस्थेनेति ।
आहितकत्वे सत्यपीति भावः । माल्यगुणकण्ठ इति । मालायां साधूनि माल्यानि पुष्पाणि तैर्द्युक्तो गुणः स्व-
कण्ठे अस्त्येत्यर्थः । गङ्गावादिस्थात्परनिपातः । अकार्यं हीति । इह लोके भीरुण्यस्यर्थः । भाष्ये प्रयोजनप्रत्या-
ख्यानवादी शङ्कते । [एवमिहापीति] । प्रयोजनवादी समाधत्ते । [अयन्त्वन्वयस्येति] अर्थभेदेन साधुत्वे दृष्टा-
व्यताह अस्वेति । अस्य हीति । एवञ्च तत्तदर्थं व्याकरणाननुगतत्वमपशब्दत्वमिति भावः । भाष्ये तुल्यतु
दुर्जनन्यायेन साध्वनुकरणार्थत्वलृकारोपदेशस्याह । [अयं खल्वपीति] । यद्यप्यर्थानुवर्णानां न साधुत्वं
तथापि वर्णाकारविधानेन तेषां साधुत्वमिति भावः । भवेत्तदर्थेनेति । तदर्थेन क्त्वापिस्थलकारार्थेन लकार-

चकार्याणि भविष्यन्ति । भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् । अयं त्वन्यः क्लृपिस्थपदार्थकः शब्दः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इदमवश्यं कर्तव्यम् । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । द्विः पचन्त्वित्याह । तिङ्ङीतङ् इति निघातो यथा स्यात् । अग्नी इत्याह । ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञा भवतीति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् । यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते । अपशब्द एवासौ भवति कुमार्यं नृतक इत्याह ब्राह्मण्यलृतक इत्याह । अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः । न चापशब्दः प्रकृतिः । न ह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते । न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वत्प्लुत्यादयः । एकदेशविकृतमनन्यवद् भवतीति प्लुत्यादयोपि भविष्यन्ति । यद्येकदेशविकृतमनन्यवद् भवतीत्युच्यते । राज्ञः क च । राजकीयम् । अल्लोपोन इति लोपः प्राप्नोति । एकदेशविकृतमनन्यवत् षष्ठीनिर्दिष्टस्य । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते,

करणम् । प्रयोगे च नास्ति पूर्वज्ञासिद्धमिति भावः । प्रकृतिवदिति । तत्र यथा लक्ष्म्येले-
त्वस्यासिद्धत्वाद्देहाकारद्वारेण लृकारस्याच्कार्यं तथानुकरणास्यापीत्यर्थः । द्विरिति । पचन्तु
पचन्त्विति केन चिदुक्ते द्विः पचन्त्वित्यनुकरणम् । एतच्च क्रियासाधनाद्यनाभिधानात्तद्धिन्तं
न भवति । एवमग्नी इत्यनुकरणं द्व्यर्थानभिधानात् द्विवचनान्तम् । ननु गम्बु सृष्ट्
इत्यादिस्थस्य यदानुकरणं तदा कथं प्रकृतिवद्भावः । द्युताद्यलृदित इति लृकारे परतो
यणादेशकरणादित्संज्ञानुवादाच्च धात्वन्बन्धस्य लृकारस्याच्कार्याण्यनुमीयन्ते । ततस्त-
दनुकरणस्य सिद्धः प्रकृतिवद्भावः । न चापशब्द इति । सिद्धान्तवादी प्रकरणाद्धि शास्त्रीय-
प्रकृतिराश्रीयते । शास्त्रनिबन्धनं च कार्यमिति दिश्यते । अपशब्दश्च न शास्त्रीया प्रकृतिरनुप-
दिष्टत्वात् । न चापशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यं नापि तदतिदेष्टुं शक्यम् । न हि साधोरसाधु-
त्वातिदेशो युक्तिमान् । एवं भाष्यकारेणाशक्तिजानुकरणार्थत्वम्लृकारोपदेशस्य स्थापितम्
एकदेशविकृतस्येति । ऋकाररेफभागस्य ले कृते स एव ऋकार इति प्रत्याभिज्ञानादिति
भावः । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । राज्ञः क चेत्यत्र राजन्शब्दः षष्ठीनिर्दिष्टः न त्वन् इति लोपा-

स्थोपदेशेन प्रयोजनं न भवति । एवं यद्यपि भवेत्तथापि तदनुकरणार्थेनार्थ इत्यर्थः । ननु क्लृपिस्थस्यासिद्ध-
त्वात्कथं तदनुकरणमत आह प्रयोगस्थस्येति । प्रयोगे अनुकरणप्रयोगे शास्त्रे तर्तीयकार्यं वा ऽसिद्धत्वं
पौर्वापर्यस्य तत्रैव संभवात् तत्रैव प्रकृते इति भावः । ऋकारद्वारेणेति । ऋकारबुद्धेत्यर्थः । भाष्ये (द्विः पच-
न्त्विति) पचन्त्विति द्विराहस्यन्वयः । असत्यतिदेशे तिङन्तत्वाभावे हेतुमाह एतच्चेति । द्व्येति । एतदर्थ-
मेव द्विवचनमित्यन्वयसंज्ञाकरणम् । नन्विति । एवञ्चपाठाभावे मूलस्यैवाच्त्वाभावात्कथं तदनुकरणे ऽच्का-
र्यमिति तदर्थ उपदेश आवश्यक इति भावः । अनुमीयन्त इति । इदं चिन्त्यम् । अनुमानिकवचनेन कृतस्य
वर्णस्य प्रत्याख्यानायोगात् । तस्माद्ग्ल इत्यादिस्थलकारो धर्माजनकत्वात् साधुरिति वक्तुं युक्तम् । एवञ्चा-
शक्तिजानुकारणेति वार्तिके ऽशक्तिजपदं व्यर्थमिति कैयटतात्पर्यम् । एवं साध्वनुकरणार्थस्य लृकारोपदेशस्य
प्रकृतिवदित्याश्रयणेन खण्डिते तेनैवाशक्तिजानुकरणार्थत्वमपि खण्डयति पूर्वपक्षा । भाष्ये (यदि प्रकृतिव-
दिति) । ननु मा भूत्पञ्चदशोपदेशः प्रकृतिवन्तु कथं नेत्यत आह प्रकरणादिति । अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वम
नेन दृश्यते । तत्र च प्रत्यासत्त्या शास्त्रीयप्रकृत्यादरेव ग्रहणमुचितमिति भावः । उपलक्षणं भाष्यमित्याह
शास्त्रनिबन्धनं चेति । नापि तदतिरेषुमित्यादि चिन्त्यम् । ब्राह्मण्ये । ब्राह्मण्यस्यातिदेशवत्संभवादिति
काचित् । तदेवमिति । अशक्तिजस्य शास्त्रीयप्रकृतिस्त्वाभावात् तदनुकरणे ऽतिदेशप्रवृत्तिरित्यपवादत्वाभावा-
दच्कार्वासिद्धयर्थं लृकारोपदेश इत्यर्थः । इहार्ना प्लुत्याद्यर्थत्वं तस्य परिहरति । भाष्ये [एकदेशेति] । रेफ-

कृत् ३ सशिख इति प्लुतो न प्राप्नोति, न ह्यत्र ऋकारः षष्ठीनिर्दिष्टः । कस्तर्हि । रेफः । ऋकारोप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । कृप उः रः लः कृपो रो ल इति । अथ वा पुनरस्तु अविशेषण । ननु चोक्तं राज्ञः क च राजकीयम् । अल्लोपोन इति प्राप्नोतीति । अेष दोषः । वक्ष्यत्येतत् आदीनां संप्रसारणे नकारान्तस्य ग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति । तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अल्लोपोनः नकारान्तस्येति । इह तर्हि कृत् ३ सशिखः । अनृत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । रवत्प्रतिषेधाच्च । रवत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति । गुरोररवत इति वक्ष्यामि । यद्यरवत इत्युच्यते । होतृ ऋकारः होतृ ३ कारः । अत्र न प्राप्नोति । गुरोररवतः ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि । स एष सूत्रभेदेन लृकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन् प्रत्याख्यायते सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लटवानुकृष्यते ॥

भावः । यद्येवं कृपो रो ल इत्यत्रापि ऋकारः षष्ठ्या न निर्दिष्ट इत्यनन्यत्वं न प्राप्नोतीत्याह यदीति । अथ वेति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नापेक्ष्यते । नकारान्तस्येति । न च राजन्शब्दः कादेशे कृते नकारान्तो भवति श्वेव पुच्छे छिन्ने न पुच्छवानिति भावः । अरवत इति । रोस्यास्ति नित्यमिति नित्ययोगे मतुप् । तेन ऋकार एव रवान् न तु वर्तक इत्यादावकारः । न रवान् अरवानिति समासः । नित्ययोगप्रतिपादनाय बहुव्रीहिर्न कृतो गुरोररस्येति । ह्रस्वस्येति । तेन ह्रस्वस्यैव रवतः प्लुतनिषेधो न दीर्घस्य । वार्तिककारस्य लृकारप्रत्याख्यानं निष्प्रयोजनमित्याह सैषेतिः ॥२॥

भागस्येति । वर्णैकदेशा वर्णमहणेन गृह्यन्त इति पक्षे इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानादिति । एवञ्च छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन लोकन्यायसिद्धमस्य ऋत्वामेत्यर्थः । व्याख्यानभाष्ये [अनन्यवद्] इत्यन्यान्यवन्नेत्यर्थः । अन्यसादृश्यस्यापि निषेधं तत्र दृढीकृतम् । सिद्धान्त्येकदेशी वर्ति दृष्ट्वा स्थानिवत्स्वमनेनोपन्यस्तमित्याशयेनाह षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । तत्संबन्धिकदेशविकृतमात्ररूपमित्यर्थः । नन्वलोपो न इत्यत्रापि षष्ठीनिर्दिष्ट एवेत्यत आह राज्ञाति । येन विकारेण यस्य विकृतस्य ह्रस्वमेकदेशविकृतन्यायेन प्राच्यते तद्रूपावच्छिन्नस्य तेन रूपेण ताद्विकारविधौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति तदर्थ इति भावः । भाष्ये [प्लुतो न प्राप्नोतीति] द्विवचननिर्देशपुलक्षयम् । कस्तर्हि रेफ इति स्वययवषष्ठीति भावः । कृपरेफस्य लस्तदवयवऋकारस्य च लृकारघटित आदेश इत्यर्थः । स्थाननिर्दिष्ट एव तादृशादेशकल्पक इति भावः । एतेन तस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावादिदं चिन्त्यमित्युपास्तम् । ननु स्थानवत्सूत्रे हि तथा, प्रकृते च न तेनातिदेश उच्यते । किं तु छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन प्रत्यभिज्ञायाऽनन्यत्वमुच्यते तत्र षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्तुमेवाशक्यमित्याशयेनाह । भाष्ये (अथवेति) ननु आदेशान्त्वामेकदेशविकृतन्यायेन नकारान्तस्वमाप कृतो नस्यत आह न च राज्ञिति । एकदेशपदेन संबन्धिकृतयोपस्थितावयवविधौ एव विकारविशिष्ट आरूप्यते न स्वययव एव लोकव्यवहारादिति भावः । भाष्ये (इह तर्हि) । एकदेशविकृतन्यायेन कत्वाति भावः । रांस्यास्तांति । इदं चिन्त्यम् । तदवयवाशवेव मत्स्यो नानन्तराश्विति वर्तक इत्याशं रवत्स्वस्यापपादयितुमशक्यत्वान्नित्यसांगपर्यन्तधावनफलमिति । भाष्ये (स एष इति) । प्लुत्याद्यर्थविद्यमानत्कारांपदसोऽस्वतो ह्रस्वस्येति गुरुन्यासकृपसूत्रभेदेन प्रत्याख्यायत इति वक्तव्युक्तमित्यर्थः । कुत इत्यत आह । सैषाति । एतः सैषा प्रत्याख्यानान्तिका उक्तिर्महतो वंशस्तम्बाल्लटवानुकृष्यते यथा महतो वंशस्तम्बाल्लटवानुकृषणमनुक्तमेवम् तत्कारप्रत्याख्यानमिति गम्यते । तदाह । निष्प्रयोजनमिति । सूत्रभेदपरिकल्पनं विना कल्पशिक्षे प्लुतसाधनत्वाद्यक्यत्वान्निष्प्रयोजनमित्यर्थः । वंशस्तम्बादिति । स्वज्ञाने पञ्चमी । तमपलम्ब्येत्यर्थः । जट्वा पक्षिविशेषः फलविशेषो वा । तदर्थं बह्वावासासाध्यमल्पफलं न युक्तं तथा लृकारोपदेशप्रत्याख्यानमप्यित्यर्थः ॥२॥

एओङ् ॥३॥ ऐऔच् ॥४॥ इदं विचार्यते । इमानि सन्ध्यन्तराणि तपराणि बो-
पदिश्येरन् । एव ओवङ् । एव औव च् इति । अतपराणि वा यथान्यासमिति । कश्चात्र
विशेषः । सन्ध्यन्तरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम् * सन्ध्यन्तरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरो-
च्चारणं कर्तव्यम् । प्लुत्यादिष्वज्जिधिः * । प्लुत्यादिष्वजाश्रयो विधिर्न सिध्यति ।
गो३ त्रात नौ३ त्रात इत्यत्रानचि च अच उत्तरस्य परो द्वे भवत इति द्विवचनं न प्राप्नो-
ति । इह प्रत्यङ्ङै३ तिकायन उदङ्ङै३ पगव इति अचीति ङमुडागमो न प्राप्नोति ।
प्लुतसंज्ञा च * । प्लुतसंज्ञा च न सिध्यति । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव ।
ऊकालोज् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा भवतीति प्लुतसंज्ञा न प्राप्नोति । सन्तु तर्ह्यतपराणि ।
अतपरएच इघ्रस्वादेशे * । यद्यतपराणि एच इघ्रस्वादेशइति वक्तव्यम् । किं प्र-
योजनम् । एचो ह्रस्वादेशशासनेष्वर्द्ध एकारो ऽर्द्ध ओकारो वा मा भूदिति । ननु
च यस्यापि तपराणि तेनाप्येतद्रक्तव्यम् । इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रे-
वर्णौवर्णयोः तयोर्ह्रस्वादेशशासनेषु कदा चिदवर्णः स्यात् कदाचिदवर्णौवर्णौ मा

एओङ् ॥ ऐऔच् ॥ इदं विचार्यते इति । तपरातपरसन्ध्यन्तरोपदेशो विचार्यते
इत्यर्थः । तत्रोपदिश्येरन्नित्यत्रासत्त्वभूता यद्यपि क्रियाभिधीयते तथापि बुद्ध्या
परामृष्टा सत्त्वरूपतामापादिता विचारक्रियायां कर्मभावमनुभवति । यथा पश्य मृगो
भावतीति सरणं दर्शने । कश्चात्रेति । कार्यं को विशेष इति प्रश्नः । तपरोपदे-
शश्चेदिति । यद्यप्युपदेश उच्चारणं तथापि तपरोपदेशफले चेदस्ति ततस्तपरोच्चा-
रणं कर्तव्यमित्यर्थः । सन्ध्यन्तराणीत्यन्वर्थं पूर्वाचार्यसंज्ञा सन्धीयमानावयवत्वात् ।
प्लुत्यादिष्विति । प्लुतमभ्युपगम्याच्चार्याणि न सिध्यन्तीत्युच्यते । प्लुत एव न प्राप्नो-
तीति दर्शयितुमाह प्लुतसंज्ञा चेति । त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञा विधीयते तपरत्वे च
त्रिमात्रस्याग्रहणादच्त्वाभावः तत्रैचां प्लुतो विधीयमान इकारोकाराभ्यां गृहीत ईकार
ऊकारश्च स्यात् । अतपर इति । असतर्हि तपरत्वे एकारोकाराभ्यां मात्रिकयोरर्द्धकारा-
र्द्धकारयोर्ग्रहणादच्त्वाद्भ्रस्वत्वाद्विधानं स्यादिति सूत्रं कर्तव्यम् । तपरत्वे तु तयोरग्रह-
णात्प्राप्त्यभावः । ननु चेति । सूत्रारम्भं प्रति न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । अतपरत्वे एच
इति वक्तव्यं तपरत्वे त्वैच इति । ऐचोर्विश्लिष्टावर्णत्वात्संश्लिष्टावर्णावर्द्ध एकारो ऽर्द्ध

एओङ् ॥३॥ ऐऔच् ॥४॥ विचार्यते इति । कृत्वाचिन्मान्यायेनायं विचार इति बोध्यम् । इदंपदार्थमाह ।
तपराति । असत्त्वभूतेति । एवञ्चइमा परामर्शोऽनुपपन्न इति भावः । बुद्ध्या परामृष्टेति उपदेशपदार्थभूते-
त्यर्थः । कर्मभावमिति । इदंपदवाच्यत्वमेति भावः । यथेति । इदं चिन्त्यम् । सकर्तृकमेतरकारकाभाववत्त्वस्यैवा-
सत्त्वपदार्थत्वात् । पञ्चद्वये स्वरूपवैकल्यस्यानुभवसिद्धत्वेन तद्विषयः प्रदोऽनुचितोऽतमाह कार्ये इति ।
भेदाभावाद्दोषविधेयभावोऽनुपपन्न इत्याद्यङ्ग पारहरति । यद्यपीत्यादि । फलञ्चइति । संप्रशानि घञिति
भावः । फलत्वैव करणत्वविवक्षया करणे घञित्यग्ये । सन्धीयमानावयवत्वादिति । अहउणििति शिष्यमाणवर्ण-
सदृशावयवसम्बन्धिनास्य निष्पन्नत्वादित्यर्थः । भाष्ये प्लुतिग्रहणं त्रिमात्रपरम् । आदिना चतुर्मात्रग्रहणम् ।
नन्वीमन्वासाने इत्यादिनान्तरतमपरिभाषासंस्कृतनेञ्जरूपप्लुतविधानावन्यत्वेपि तेषां प्लुतसंज्ञा भविष्यती-
त्यत आह तत्रैवायमिति । ताभ्यामपि तेषां यथाकथंचिन्नान्तरतम्यसत्त्वाविति भावः । भाष्ये [अर्धेकार-
इति] । मात्रिकत्वेनार्धत्वम् । समासवाचिनोपि - पुंस्त्वमेतद्भाष्यप्रामाण्यात् । भाष्ये [तेनाप्येतद्रक्तव्यम्]
इत्यत्र एतच्छब्देन निजामकं सूत्रं परामृश्यते सूत्रन्यायभेदेपि श्रुत्याघवतो विशेषो नास्तीत्याह सूत्रारम्भं

कदा चिदवर्णं भूदिति । प्रत्याख्यायते एतत् । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । यदि प्रत्याख्यानपक्षः इदमपि प्रत्याख्यायते सिद्धमेङः सस्थानत्वादिति । ननु चैङः सस्थानतरावर्द्ध एकारो ऽर्द्ध ओकारः । न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपविशेत् । ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारं चाधीयते । सुजाते ए अश्व स्मृतते । अध्वर्यो ओ अद्रिभिः स्तुतम् । शुक्रं ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदिति । पारिषदकृतिरेषा तत्रभवतां नैव हि लोके नान्यस्मिन् वेदे ऽर्द्ध एकारोर्द्ध ओकारो वास्ति । एकादेशे दीर्घग्रहणम् * । एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । आदगुणो दीर्घो वृद्धिरेचि दीर्घ इति । किं प्रयोजनम् । आन्तर्य-तस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खद्वा इन्द्रः खेद्वन्द्रः, खद्वा उदकं खद्वोदकं, खद्वा ईषा खद्वेषा, खद्वा ऊढा खद्वोढा, खद्वा एलका खद्वैलका, खद्वा ओदनः खद्वौदनः खद्वा ऐतिकायनः खद्वैतिकायनः, खद्वा औपगवः खद्वौपगव इति । तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते । अकः सवर्णो, एको भवति । ततो

ओकारो न भवतः । ऐचोश्चेति । अर्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोः । भूयसा च व्यपदेशो मल्लग्रामादिवद्वितीकारोकारावेव भविष्यतः । सिद्धमेङ इति । अर्द्धेकाराद्धौ-कारौ न स्तः । तत्र तालव्य एकार ओष्ठ्य ओकार इति तयोः स्थाने इकारोकारावेव भविष्यतः । तावेवेति । ताभ्यामुपदिष्टाभ्यां दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणं सिध्यतीति भावः । गुणसंज्ञायां तु दीर्घावेकारौकारौ निर्देश्यौ । सुजाते इति । अन्तःपानस्थस्याव्यपरस्याकारस्या-र्द्धमेकारमोकारं च विदधति । पारिषदकृतिरिति । गीतिवशात्तयोश्चारणमित्यर्थः । आन्तर्यत इति । अन्यस्यासम्भवादिदमत्र नास्ति प्लुतश्च विषये स्मृत इत्यर्थः । अग्न्येक इति । प्रथमयोरिति सिद्धे एतदपि किमर्थमुच्यते इति चेद् वा छन्दसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थम् । तस्मात्

प्रतीति । विश्लेषित । उपलभ्यमानत्यर्थः । संश्लेषित । स्वष्टमनुपलभ्यमानत्यर्थः । एवं चैङ्गविषये नावर्ण प्राप्तिः अर्धेङास्तु तपरिनिर्देश ऽनच्त्वाद् इत्येवमेव नेति भावः । एङोः शुद्धतालव्यत्वमेवेति न तयोः स्थाने ऽवर्णप्राप्तिरिति तत्त्वम् । सांश्लेषणाविति । कैयटस्याप्येव तात्पर्यम् । भाष्ये (प्रत्याख्यायत एतदिति) । एतन् । एङ्विषयमेव इगिति सूत्रम् । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । भूयसा चेति । तद्द्वारकाभूयः स्थानसाम्यादित्यर्थः । भाष्ये (इदमपांति) । एङ्विषयमप्यित्यर्थः । स्थानत्वादिति । इकारोकाराभ्यां समान-स्थानत्वादित्यर्थः । तद्वाह । तालव्य इति । तालव्य एवेत्यर्थः । इहङ्च मतमष्टमेपि भाष्ये स्पष्टम् । शाब्दपरवि-प्रतिषेधेनोत्तरभागसदृश इति विवरणोक्तं तु चिन्त्यम् । अन्तरङ्गत्वेन पूर्वसदृशत्वेनापत्तेः । स्पष्टङ्चैवं नित्यः परत्यणवेष्ट इत्यादिना ऽचः परस्मिन्निष्ठश्च भाष्ये । भाष्ये (नावेवेति) । लाघवाहिति भावः । ग्रहणमिति । ग्रहणेति शेषः । नन्वेवं मात्रिकयोरिव गुणसंज्ञा स्यादत आह गुणेति । एवमपि षञ्च इत्यपाठे ऽधेमात्रा लाघवं भवति । अकारस्थानमिति । सुजाते ए अश्वेति अकारलेखस्तु प्रामादिकः । शाब्दविशेषाभाविनां समवायः परिषत् पर्वदा तत्र भवाकृतिरित्यर्थः । तदेवमतपरतत्त्वादिमतसाधारण्येनैव इगिति सूत्रस्य कर्त्तव्यताकर्त्तव्यते उपपाद्यातपरवादिमते ऽसाधारणदूषणमाह । भाष्ये (एकादेशे इति) एकः पूर्वपरवोर्दीर्घ इतिसूत्रं कार्यामित्यर्थः । संभवादिति । अर्थे भावः । यथा स्याद्वोरित्यत्रातपरत्ये स्याद्वोर्दीर्घस्य स्थाने पुनात्येत्थेव शीर्षेकारे सिद्धे पुनर्वचनमर्धार्धमित्यविशेषाद् इत्येवप्लुतयोः प्रसङ्गे तदुक्तं प्लुतश्च विषये इति । एवञ्च दूषादूतादिविषये ऽप्येनैव प्लुते पक्षेनुवाकदोषस्तत्र इह तु प्लुते एव प्राप्नोतीति खद्वा इन्द्र इ-

दीर्घः । दीर्घश्च स भवति यः स एकः पूर्वपरयोरित्येवं निर्दिष्ट इति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । पशुं विद्धं पचन्तीति । नैष दोषः । इह तावत्पशुमिति ग्रन्थेक इतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति । विद्धमिति । पूर्वइत्येवानुवर्तते । अथ वा आचार्यमट्टचिन्तापयति नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । यदयं हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति । पचन्तीत्यतो गुणे पर इतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयक-मुभयोर्यथा स्यादिति । इह तर्हि खट्वश्र्यो मालश्र्य इति दीर्घवचनादकारो न । अनान्तर्यादेकारौकारौ न । तत्र को दोषः । विगृहीतस्य श्रवणं प्रसज्येत । म ब्रूमो वयं यत्र क्रियमाणे दोषः तत्र कर्तव्यमिति । किं तर्हि । यत्र क्रियमाणे न दोषः तत्र कर्तव्यमिति । क्व च क्रियमाणे न दोषः । संज्ञाविधौ । वृद्धिरादैच् दीर्घः, अदेङ् गुणो दीर्घ इति । तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपर इति । यदि तादपि परस्तपरः । ऋदोरबितीहैव स्यात् । यवः स्तवः, लवः पव

पूर्वश्रुतिः पूर्वरूपार्था सैवोत्तरत्रानुवर्ततइति सिद्धमिति पूर्वरूपं भविष्यति । अथ घेति । विधिनियमसंभवे विधरेव बलीयानिति विधेर्बलीयस्त्वान्नियमो न भवति हल एव दीर्घ-त्वं यथा स्याद् उत इत्यादौ मा भूदिति । तपरे इति । तपरसंज्ञिसहचरिते गुणवृद्धिसंज्ञे इत्यर्थः । तादपीति । तन्त्रन्यायाश्रयणादेकस्यैव द्विशक्तित्वादेकशेषाश्रयणाद्वाऽनेकार्थाभिधानमिति भावः । बहुव्रीहिवादी चोदयति किं दकारइति । समासद्वयवादी तं प्रत्याह अथ किं तकारे इति । तव केवलबहुव्रीहिवादिनो निष्प्रयोजनं तपरत्वम् । ऋकारस्यानण-त्वाद्भिन्नकालानां ग्रहणाप्रसङ्गाद् गुणानां चाभेदकत्वात्तत्पर्याप्त्यर्थत्वाभावात् । अथ त-वाऽसन्देहार्थो मुखसुखार्थो वा तकार एवं मम दकार इत्यर्थः । तित्स्वरितमित्यत्रत्य भाष्ये-णास्य विरोधः । तत्र हि तिति प्रत्ययग्रहणं चोदितम् । इह मा भूत् दिव उत् द्युभ्यामिति ।

त्याशिषिष्यकसास्त्रवेद्यर्धमेवेत्यनुवाकशेषः सोढव्य एवेति वैषम्यमिति । भाष्ये यः स इति प्रसिद्धमर्थकम् । वा छन्दसीत्येवेति । वा छन्दसीत्यस्यात्रानुवृत्त्यर्थमित्यर्थः । पूर्वरूपार्थेति । पूर्वव्यक्तघात्मकपूर्वरूपार्थेत्यर्थः । भाष्ये [पर इतीत्येति] इत्यस्यादिकल्पमिति भावः । सिद्धान्ते तु रूपग्रहणं स्पष्टार्थमेव अस्य भाष्यस्य पूर्व-पशुक्तित्वात् । अकारो नेति । रपरत्वेपि द्विमात्रस्वरूपदीर्घत्वासंभव एव । विगृहीतस्येति । दीर्घश्रुति-परिभाषयोर्विरोधेन जातिपक्षे व्याक्तपक्षे वा तद्विषयकलक्षणादनुपपन्नमिति भावः । ननु गुणवृद्धिसम्प्रज्ञो-त्तपरत्वाभावात्पूर्वोक्तशेषापरिहितेन भाष्यमनुक्तमित्याद्युपाह तपरसम्प्रज्ञीति । तपरशब्दनिर्दिष्टसम्प्रज्ञि-निगुद्धिसम्प्रज्ञे पवर्त्तते इत्यर्थः । एवञ्च विभाषादीनां तत्र सम्प्रज्ञितया ऽनिर्देशाभोक्तशेष इति भावः । भाष्ये (ननु नेति ।) एवञ्चैकैचौ न तपराविति भावः । नेत्याहेति । स एव तपर इति नेत्यादित्यर्थः ।

इत्थञ्च न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसन्देहार्थस्तकारः दकारोपि । अथ मुखमुखार्थस्तकारः दकारोपीति । इदं विचार्यते । य एतेषु वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतय एतेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति । कुतः पुनरियं विचारणा । इह हि समुदाया

ततो दित्वाश्रयणेन प्रत्याख्यातम् । तपरसूत्रे दकारश्चर्तुर्भूतो निर्दिश्यते तेन तत्कालस्य ग्राहको दकार इत्युक्तम् । इह च दकाराभ्युपगमेन लवादिषु दोषः परिहृतः । अत्राहुः । यकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोऽत्र विवक्षितः । कस्तर्हि दकार इति । वर्णान्तरसमानाकृतय इति । आकारादिष्वकारादिसदृशावयवा ऋकारलृकारयोरेफलकारसदृशावयवौ । संध्यक्षरेष्वकारेकारोकारसदृशाः । तत्र केवलवर्णकार्यमवयवेषु भवति न वेति विचारः । इह हि समुदाया अपीति । ऋलृएओऐऔ इति । अवयवा अपीति । अइउअरद्वेल्लगिति । तत्र समुदायपरे निर्देशे सन्निहिता अप्यवयवा नान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञा न लभन्ते । अवयवपरे च निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक् । यथा हयवेत्यादावनचकस्य हलो दुःखेनोच्चार्यत्वान्निर्दिष्टोप्यकारोन्यत्र प्राधान्येन निर्देशाद्वलादिसंज्ञा न प्रतिपद्यते इति दध्यत्रेत्यादावनचक एव यणादेशः प्रवर्तते । तत्रासत्यामप्येजादिसंज्ञायामयादयः समुदायादेशा अपि नान्तरीयकत्वादवयवान्निवर्तयन्ति । एवं स्थिते अग्रइन्द्र इत्यादौ यत्रावयवकार्यं प्राप्नोति समुदायकार्यं च तत्रान्तरङ्गत्वात्तत्र च साक्षाच्चोदितत्वात्प्रत्यक्षत्वात्परत्वाच्चावयवकार्यप्रसङ्गः । अवयवावगतिपूर्वकत्वाद्धि समुदायावगमस्य समुदायकार्यं बहिरङ्गम् । अयादीनां चावकाशः । अग्र आयाहीति । नन्वत्र यणादेशोऽवयवस्य प्राप्नोति । येन नाप्राप्ते इति वा मध्येपवादा इति वा यण एवायादयो बाधकाः स्युः । तत्र यथा दधीन्द्र इत्यत्र दधिशब्दस्य इकारः स्वर्णादीर्घत्वं प्रतिपद्यते एवमेकारस्थोपि प्रतिपद्येत । प्रत्याहारे एओङ् पेओजित्यत्रावयवानां प्राधान्येनानिर्देशादित्येवं ग्रहणपक्षाशङ्कनीजमु-

अर्थभेदेन शब्दभेदे तन्मन्यायेति । नदभेदेऽपि शब्दैक्यपक्षे आह एकस्यैव द्विशक्तिरिति । एकशेषेति । समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषाभावेनैकवचनानुपपत्त्येवं चिन्त्यम् । मुख्यसुखार्थ इति पाठं मयूरभ्यंसकगिरिस्वास्तमासः । ननु एडेजिति सञ्ज्ञायास्तात्पर्येऽपि सञ्ज्ञिनामेकारादीनां किमागतमिति चेन्न । तपरशब्दबोधोऽपि वर्णैस्तत्कालस्यैव सञ्ज्ञेत्यर्थोऽत्र दोषः । गुणानाज्चेति । अणुसु गुणानान्तस्वाभाव्येऽपि अनणुत्वादेव हीर्वादिविषये तत्त्वमिति भावः । ननु दिव्ये दिव उदित्यत्र तत्कालमहणं न स्यात्त आह तपरसूत्रे चेति । इहेति । तपरसूत्रे इकारानाश्रयणेन चेत्यपि बोध्यम् । यकारस्थानिक इति । तस्य चेतदुद्वेगऽसिद्धत्वात् तत्र तपरसूत्रप्रवृत्तिरिति भावः । अवयवग्रहणेनावयवसदृशवर्णग्रहणेन ग्रहणं स्यात्त वेति भाष्याशङ्कः । तत्फलितमाह तत्र केवमेति । नन्वकारेण एडवयवग्रहणसन्देहवद् अकारादीनामेकादिसञ्ज्ञा प्राप्नोतीति विचारोऽपि कुतो नेत्यत्र आह तत्र सधुशयेति । अत एव प्रादसीत्यादौ न परकपम् । तत्र दृष्टान्तमाह अवयवपरे चेति । अथावयवपरे निर्देशे सधुशयो न सञ्ज्ञाभाक् एवं सधुशवपरे निर्देशेऽवयवा तद्वत्काज इत्यर्थः । तदुपपादयति बोधयति । अन्यमेति । सर्वस्यावयवस्यान्यत्र पृथङ्निर्देशे सधुशवनिर्देशः स्वप्न एव सर्वस्यावयवस्यान्यत्रानिर्देशो तु सधुशयनिर्देशो निर्दिष्टावयवपर इति विवेकः । नन्वेजादिसञ्ज्ञाभाक्कथावृत्तित्वे कथमेवो निवर्तकेनावादिना तदवयवत्वं निवृत्तिरत आह तत्रासत्यामपीति । तन्निवृत्तं विना सधुशवनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । अवयवकार्यं हीर्षः सधुशवकार्यम् तच्च साक्षादिति । हीर्षे आवाधिकार्ये हि सधुशवव्यवधानेनावयवो नोदितो न साक्षादिति भावः । साक्षाच्चोदितत्वं प्रत्यक्षत्वं हेतुः । नन्ववादिनवकाशोऽत आह अवासीनानिति । नन्विति । तस्य विध्यन्तरपूर्वकोऽयादिः सर्वस्य वाच्यः ।

अभ्युदितश्चन्ते अवयवा अपि । अभ्यन्तरश्च समुदाये ऽवयवः । तद्यथा । वृत्तः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति । तत्र समुदायस्थस्यावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्वाद्धा न वेति जायते विचारणा । कश्चात्र विशेषः । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्याक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः * । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्याक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । अग्ने इन्द्र । वायो उदकम् । “अकः सवर्णो दीर्घ” इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घ ह्रस्वविधिप्रतिषेधः * । दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । आलूय । प्रलूय । ह्रस्वस्य पिति कृति तुम्भक्तीति तुक् प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवतीति । यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति । नैतदस्ति शापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । पदान्ताद्वेति विभाषां वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा हि दीर्घात्पदान्ताद्वेत्येव ब्रूयात् । इह तर्हि खट्वाभिः पालाभिः । अतो भिस् ऐसित्यैस्भावः प्राप्नोति । तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । तर्हि याता वाता अतो लोप आर्द्धधातुके इत्यकारलोपः प्राप्नोति । ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम् । किम् । सर्वस्य लोपो मा भूदिति । अथ क्रियमाणे ऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मात् भवति । परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च । एवं तर्ह्यचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न आकारस्थस्याकारस्य लोपो भवतीति । यदयमातोनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं

पन्थस्तम् । इदानीमग्रहणपक्षाशङ्कनधीजमुपन्यस्यते अभ्यन्तरश्चेति । तिरोहितत्वादवयवानां समुदायकार्ये पारतन्त्र्यात् स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वाभरसिंहवज्रात्यन्तरयोगाद्वर्णा-न्तरसारूप्यमात्रेण तत्कार्याप्रवर्तनादित्यर्थः । समानाक्षरेति । समानशब्देन पूर्वाचार्यनिर्देशादकोभिधीयन्ते । दश समाना इति वचनात् । तेन सवर्णकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । असिद्धत्वाच्चेति । असिद्धवदत्राभादित्यनेन । एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपे यथा स्या-

स्यादिति भावः । पट्टिहरति येनेति । प्राधान्येनानिर्देशादिति । अस्यैजादिसंज्ञाभावेपि स्वतन्त्राकारेण मण्डलं स्यादिति शेषः । भाष्ये (अभ्यन्तरश्चेति) । तदुच्चारणं विना समुदायोच्चारणस्यैवावयवत्वादित्यर्थः । तसाह । तद्यथा वृत्त इति । तदुपपादयति तिरोहितत्वादित्यादिना । समुदायकार्ये पारतन्त्र्यादिति । समुदायसंवाचनरूपे कार्ये पारतन्त्र्यादित्यर्थः । स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति । स्वकार्यनिरूपितप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः । तस्यैवावयवत्वाभावे हेतुः । नरसिंहवदिति । तुदवयवे नरत्वाद्यभावश्चेतव्यवयवेत्यवयवत्वाभावा इति भावः । वचसादिति । अ भा इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ दश समाना इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः । समाचकार्यम् । अस्य समानाक्षरकार्यमित्यर्थः । सवर्णकार्यमिति पाठे सवर्णकार्यरूपकार्यमित्यर्थः । भाष्ये (सीर्ष्यच्छेदिति) । सीर्ष्यस्य च्छेदमिति हि तदर्थः । ननु ह्रस्वस्येत्यत्र इत्येव सिद्धे ह्रस्वमह्यसामर्थ्येव तुल्येति चेन्न । परप्रवयवाभावादित्याशयान् । अस्ति हीति । तत्र दीर्घादित्यत्राभावे कुडपच्छायात्वा-दपि विकल्पः स्यादिति भावः । असिद्धवदिति । विष्णोलुब्धवदिति भावः । भाष्ये (वचसर्वमेवास्ति) इह किञ्चिन्नपो इतीति व्यावस्तु नाश्रितः । अत्र केवलकारोच्यारणे वचसं

करोति । कथं कृत्वा शापकम् । कित्करणे एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्यादिति । यद्याकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् । परस्य अकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्याद् गोदः 'कम्बलद इति । पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यादिति । अतः ककार-मनुबन्धं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् तुन्दशोकयोः परिमृजा-पनुदोरिति । यत्तार्हं गापोष्टगित्यनन्यार्थककारमनुबन्धं करोति । एकवर्णवच्च* । एकवर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । वाचा तरतीति द्व्यज्जलक्षणः ष्टन्मा भूदिति । इह च वाचो निमित्तं तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्यनुवर्तमाने गो द्व्यच इति द्व्यज्जलक्षणो यन्मा भूदिति । अत्रापि गोनौग्रहणं ज्ञापकं दीर्घाद् द्व्यज्जलक्षणो विधिर्न भवतीति । अयं तु सर्वेषामेव परिहारः । नाव्यपवृक्त-स्यावयवस्य तद्विधिर्यथा द्रव्येषु * । नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो विधिर्भवति

दिति । यद्याकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् । यत्तर्हीति । नन्व-सति कित्त्वे आकारस्थस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य भातुं प्रत्यन्त-वद्भावाच्छन्दोगायेत्यत्रातो धातोरित्याकारलोपप्रसङ्गः । नैष दोषः । सन्निपातपरिभाषया लोपो न भविष्यति । अकारं ह्याश्रित्य यशब्दः कृतो लोपस्यानिमित्तम् । दीर्घत्वं तु कष्टा-येति निपातनाद्भवति । एकवर्णवदिति । अवयवसंख्याश्रयणेन वाक्यशब्दस्य द्व्यचत्वा-त्तन्निमित्तं कार्यं प्राप्नोतीत्येकवर्णवदित्यतिदेशः क्रियते । गौनोग्रहणं ज्ञापकमिति । सामान्येन ज्ञापकं वर्णवयवाश्रयकार्याभावस्य । अग्नएहीत्यादावेडः पदान्तादतीत्या-द्यपि न भवति । नाव्यपवृक्तस्येति । व्यपवर्गो व्यपवृक्तं भेदः । तेनाव्यपवृक्तस्याभिन्नबु-द्धिविषयस्यैकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्य समुदायस्य यो ऽवयवस्तस्मिंस्तद्विधिः पृथग्भूतव-र्णविधिर्न भवतीत्यर्थः । अव्यपवृक्तस्य अवयवस्येति । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ अव्यपवृक्तस्य

ककाराकारयोश्चकारेण गौरवादिति भावः । सन्निपातेति । न च द्विर्वैजैव स निवृत्तितो, द्विर्वै-ष्यस्वजातिसंरन्धसत्वेन न तथा सन्निपातक्षतिः लोपे तु तस्यापि निवृत्तस्तद्विधेयस्य स्पष्टत्वादिति भावः । परे तु जातिपक्षे तपरसूत्रं व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति । यावन्निमित्तसन्निपातस्य द्विर्वैज निवृत्तिर्जातिव न कस्याप्यनुवृत्तिस्तस्माद्व्याप्यस्वजातियजादिसन्निपातनिमित्तो द्विर्वैज न स्वसन्निपातवि-धातकनोपनिमित्तं सन्निपातपरिभाषायाश्च स्वप्रवृत्तेः प्राङ् निमित्तभूतो यादृशः सन्निपातः स्वातिरिक्तस्त-द्विधातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थः । मात्राकालिकत्वसमानाधिकरणव्यापकजातीनिर्देशपक्षे ऽव्यक्तसंज्ञा तर्ही-निमित्तं स्यादिति । कुन्मजन्तसूत्रवक्ष्यमाणभाष्यरीत्या यादृशनिमित्तसन्निपातस्य न लेखतोपि सत्तेति वक्ष-न्ति । प्रातर्भूतं तद् लकार इत्यादौ रोरि तोर्जाति तु नापादितं तस्याभितोऽभागसत्वेन तेन व्यवधानाश-ङ्गमतेः । अग्ने इन्नेत्यादौ सर्गदीर्घव्यावृत्तये भाह । सामान्येनेति । गोमृग्यो संख्येति गोमृगं नौद्व-यमिति नौमृगमृगम् । वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्येति । वर्णावयवेषु भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णावयवकार्याभा-वस्येत्यर्थः । तेन मातृणामित्यादौ जस्वादिंसिद्धिः । भवेन प्रतिभासात् । सामान्यापेक्षज्ञापकं विनापि व्याजेन निर्वाहमाह । भाष्ये (अव्यपवृत्तिः) । अभिन्नबुद्धिविषयस्यैवस्य व्याख्या एकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्येति । समुदायस्योऽवयव इति । वर्णसमुदायस्येत्यर्थः । व्यधिकरणेति । सामानाधिकरण्येनान्ये ऽव्यपवृक्तस्येति-त्यर्थे सर्वस्याव्यवयवस्यावयविनाव्यपवृक्तत्वादिति भावः । भाष्ये (अवयवाश्रयः) । अवयवसदृशस्वतन्त्रवर्णो-

यथा द्रव्येषु । तद्यथा । द्रव्येषु सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति न सप्तदशारत्निमात्रं
काष्ठमग्नावभ्याधीयते । विषम उपन्यासः । प्रत्यृचं चैव हि तत्कर्म चोद्यते । असंभव-
श्चाग्नौ वेद्यां च । यथा तर्हि सप्तदश प्रादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधोभ्यादधीतेति न
सप्तदशप्रादेशमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते । अत्रापि प्रतिप्रणवं चैतत्कर्म चोद्यते । तुल्य-
श्चासंभवोऽग्नौ वेद्यां च । यथा तर्हि तैलं न विक्रेतव्यं मांसं न विक्रेतव्यमिति व्य-
पवृक्तं च न विक्रीयते । अव्यपवृक्तं गावः सर्षपाश्च विक्रीयन्ते । तथा लोम नलं
स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यमिति व्यपवृक्तं स्पृष्ट्वा नियोगतः कर्तव्यम् । अव्यपवृक्ते
कामचारः । यत्र तर्हि व्यपवर्गोऽस्ति । क च व्यपवर्गोऽस्ति । सन्ध्यक्षरेषु । सन्ध्य-
क्षरेषु विवृतत्वात् * । यद्वावर्णं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णाग्निपीवर्णोवर्णं विवृ-
ततरे त अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम् । अथ वा पुनर्न गृह्यन्ते । अग्रहणं चेन्नुद्भि-

समुदायस्य योवयवस्तस्येत्यर्थः । न हि सम्भवमात्रेण कार्याणि क्रियन्तेऽपि तु यत्र तद्बुद्धि-
रस्ति तत्रैवेत्यर्थः । माषा न भोक्तव्या इति निषेधस्तु मिश्रेष्वपि प्रवर्तते तत्र तद्बुद्धिस्तद्र-
सास्वादनसम्भवात् । सप्तदशेति । सामिधेनीशब्द ऋचां वाचक उपचारात्काष्ठेषु वर्तते तत्र
सप्तदशहस्ते काष्ठे सप्तदशकाष्ठानीति बुद्धेरभावात् तस्याभिधानम् । असम्भव इति । अर्द्धच-
तुर्हस्ता हि वेदिः । यथा तर्हीति । अल्पप्रमाणत्वात्स्यात्सम्भव इति भावः । अव्यपवृक्त-
मिति । व्यपवर्गस्याभावेनेत्यर्थः । यत्र तर्हीति । ऐ औ इत्यत्र हि स्फुटोऽकारप्रतिभा-
सोऽस्ति विवृतत्वादिति । अकारस्य विवृतोपदेशादत्र प्रकर्षो विवक्षितस्तदाह विवृत-
तरमिति । तत्र प्रयत्नभेदादसावर्ण्यादकारेण सन्ध्यक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः ।
तदेवमाकारादिस्थस्यावयवस्य भेदेनाग्रहणादग्रहणं सन्ध्यक्षरस्थस्य त्वसावर्ण्यात् ।
अकारस्थस्तु रेफो भेदेन प्रतिभासाद् गृह्यते इति नुडादिसिद्धिः । अथ वेति । नरसिंह-
वद्वर्णान्तरत्वात्साहचर्येण प्रत्यभिज्ञानात्तत्त्वासिद्ध्या पृथगुपलब्धानां वर्णानां समु-

प्रवः । इत्थं युक्तिमाह नहीति । ननु सामिधेनीशब्दस्य कक्षु शक्तत्वेन काष्ठमग्नावधीयत इति भाष्यमयुक्त-
मत आह । साहचर्यादिति । साधेयत्वेनेति भावः । तत्र सप्तदशेति । यद्यपि एकैका समिदरात्निमात्रमिति मिलि-
तानां सप्तदशानां समिधां सप्तदशारत्निमात्रत्वं भवति एकस्यापि सावत्त्वमस्ति तथाप्यव्यपवृक्तसमुदायावयवत्वान्
न व्यपवृक्ताश्रयकार्यमस्ति इति भावः । न ह्यव्यपवृक्तत्वमात्रनिबन्धनं तदभ्याधानं किं तु असंभवनिबन्धन-
मित्याह । भाष्ये (विषमइति) आहितपुनर्ग्रहणस्य निषिद्धत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रत्यृचमाधानं न संभवतीति भावः ।
युक्त्यन्तरमाह असंभवव्येति । तमुपपादयति । अर्थचतुर्हस्तेति । अर्थेन चतुर्हस्तेति तृतीयात्स्फुरः । समिधो-
ग्निवेदिवाहिर्वाभ्यामिधेयाश्चासंभव इति भावः । अव्यपवृक्तमिति । अर्थाभावेऽवर्णोभावः । तदाह व्यपवर्गव्येति ।
वस्तुतस्तत्स्फुरः एवायं व्यपवृक्तमित्तैलमांसरूपा गावः सर्षपाश्चेत्यर्थः । नञ्वाव्ययीभावस्याभावात्सिद्धे
व्येति । भाष्ये (कामचारइति) । स्वर्णे कामचारस्तेन शौचाभाव इत्यर्थः । एडोः संश्लिष्टावर्णत्वेन व्यपव-
र्गस्यास्पृष्टस्पर्शसन्ध्यक्षरमग्रहणमभिप्रायमित्याह ऐऔ इति । अकारस्थेति । यद्यप्येवो विवृततमास्तथापि
विवृततरस्त्वमस्तेवेति भावः । प्रयत्नभेदादेव एडोः परस्परं सावर्ण्याभावः । एडो विवृततरस्यादेवां विवृ-
तत्वाविति बोध्यम् । नुडाहीति । आनृजे इत्यत्र नृड् । आदिना चत्कपे इत्यत्र लप्त्वं भावुणमित्यादौ शास्त्र-
वादि बोध्यम् । सादृशाच्चेति । चत्कपे । समुदाये सन्ध्यक्षरादौ, सद्यपि गोसादृश्ये गवये गोत्वस्थेव
अन्धकाराद्यर्थेषु अत्वादित्येव भावात्कारादिग्रहणेन ग्रहणं नेति भावः । ऐकारादीनामेकैक्याप्रयत्नार्ज-

धिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणम् * । अग्रहणं चेन्नुद्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मान्नुद्विहलः । ऋकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् आनृधतुः, आनृधुरिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते द्विहल इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । द्विहलग्रहणं न करिष्यते । तस्मान्नुद्विहल भवतीत्येव । यदि न क्रियते । आटतुः, आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति । अश्नोतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अश्नोतेरेवावर्णोपधस्य नान्यस्यावर्णोपधस्येति । लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । कृपो रो लः, ऋकारस्य चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् कलृप्तः कलृप्तवानिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते र इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । ऋकारोप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । कृप उः रः लः कृपो रो ल इति । अथवा उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते । रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति । विनामे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । रषाभ्यां नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । मातृणां पितृणामिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते । रषाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम् । न सिध्यति । यत्तद्रेफात्परं भक्तेः तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अङ्गव्यवायइत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चापि रेफात्परं भक्तेः न तत्क चिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते रषाभ्यां नो णः समानपदे । ततो व्यवाये । व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति । ततोऽकुप्वाङ्नुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । एतैरेवा-

दाये नास्ति सत्त्वम् । समुदायवाचो युक्तिरपि तत्र वर्णान्तरे न तात्त्विकी भ्रान्तिवशात्त्वययवसद्भावाश्रयेण प्रवृत्ता । अश्नोतेरेवेति । सामान्येनावर्णोपधो निवर्त्यते न त्वङ्नातिरेव सामान्यापेक्षत्वाभियमज्ञापकस्य । अविभक्तिक इति । तत्र ऋकारनिर्देशसामर्थ्याद्विभागं प्रकल्प्यादेशो विधीयते । स्फोटमात्रमिति । जातिस्फोट इत्यर्थः । ततश्चान्तर्भूतानन्तर्भूतरेफलकारव्यङ्ग्यं सामान्यं स्थान्यादेशभावेनाश्रियते । यत्तदिति । रेफाङ्गैरिति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ । अङ्गव्यवाये इति ऋकारेण यथा दीर्घो गृह्यते एवमृकारमागोपीत्यर्थः । न सिद्ध्यतीति । तस्य भागस्य स्फुटप्रतिभासाविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेति भावः । एतैरेवेति । आकारादयोऽप्यकारादिभिः प्रत्यायितत्वादाच्चरस्-

ग्वत्वेनैकत्वमेव आकारादिवत् । अत एवैषां पदवन्न वर्णसमुहत्वेन प्रतिभास इति, तदेवाह समुदायवाचइति भ्रान्तिवशादिति । भ्रान्तिगृहीतावयवसद्भावाश्रयेणेत्यर्थः । एवञ्च भ्रान्तिरेव ग्रहणपक्षे बीजमिति भावः अत एव गोनीग्रहणञ्चरितार्थम् । विनामो गत्यम् । ननु त्रिकरणविशेषनिर्देशेन आधिकरणविशेषार्थं च स्थापित आह न स्वयन्नातिरेवेति । तथा हि साति नाभइत्येव वक्ष्येति भावः । निबन्धज्ञापकत्वम् । निबन्धको धकत्वम् । नन्वसङ्गवर्णपक्षे ऋकारप्रत्ययेषु कथं सिद्ध्यतीत्यत आह । तत्र ऋकारेति । एवञ्च रेफप्रत्ययेन तत्सदृश आरोपितरेफत्ववानपि गृह्यत इति फलितम् । मयवाचः सापान्नाभिप्रत्यय इत्यहं आसीदिति भावः । अत एव तत्त्वज्ञानातिरेकेणातिरेकज्ञानेति भावः । एवंविधा च स्वतन्त्रज्ञानातिरेकेणातिरेकज्ञानेति भावः ।

क्षरसामान्यायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्यृकारान्नो गत्वमिति । यदयं लुप्तादिषु नृनमन-
शब्दं पठति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्धयर्थमेतत्स्यात् नार्नमानिः । यत्तर्हि तृप्नो-
तिशब्दं पठति यच्चापि नृनमनशब्दं पठति । ननु चोक्तं वृद्धयर्थमेतत्स्यात् । बहि-
रङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं गत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अथवा उपरिष्ठाद्योगविभागः
करिष्यते । ऋतः नो णो भवति । ततश्छन्दस्यवग्रहात् । ऋत इत्येव । प्लुता-
वैच इदुतौ एतच्च वक्तव्यम् यस्य पुनर्गृह्यन्ते, गुरोष्ठेरित्येव प्लुता तस्य सिद्धम् ।
यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । क्रियते न्यास एव तुल्यरूपे संयोगे द्विव्य-
ञ्जनविधिः * । तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न सिध्यति । कुक्कुटः ।

सामान्यायिकाः । भक्तिस्तु न प्रत्यायिकेति नियमेन न निवर्त्यते । गुरोष्ठेरिति । ऐकारो गुरु-
स्तस्य ढेरिति सिद्धम् । तन्त्रन्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि स्थाने प्लुतो भवति देवद इ-
तेति । क्रियते न्यास एवेति । अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति । व्यपवृत्तेऽपि भागयोर्वि-
वृततत्त्वात् । प्रयत्नभेदादिकारोकाराभ्यामग्रहणादच्त्वाभावात् । तुल्यरूपेति । तुल्य-

व्यादिभवावश्च जातेर्व्यञ्जित्कारको बोध्यः । वस्तुतः स्फोटएव श्रोत्रमाहो वायुनिष्ठरत्नादिना च तस्याभि-
व्यक्तिः । एवञ्च साक्षाद्भवतोभावेन कल्पन इत्यत्राप्यप्रवृत्तावस्य वैयर्थ्यापत्तिः । एवञ्च रेफावभासिनः
स्फोटस्य प्रसङ्गे लकारावभासः स्फोट इत्यर्थः । एवञ्च कृपावपि तत्प्रवृत्तिः संभवत्येव । तत्रापि रेफावभास-
तत्त्वान् । अकारादौ तु नैव ह्रस्वाद्यवभास इति न तत्राकारावभासप्रयुक्तकार्यापत्तिः । तदुक्तं, रभ्युत्तिरि-
त्यादि । यत्तु स्वतन्त्रास्वतन्त्रसाधारणजातिपरतयैतद्भाष्यव्याख्यानं तत्र । सादृशजातौ मानाभावात् । नर-
सिंहदृष्टान्तानुपपत्तेश्च । सादृश्यास्तु प्रत्यभिज्ञेत्यतिस्वेवोक्तविरोधापत्तेश्च । किं चैवं सति रजातेरित्येव भगवान्-
वदन् । किं च सादृशजातिसत्त्वे वर्णकेशानामपि तज्जातिमत्त्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहणपक्षस्यैव सिद्धया ग्रहणप-
क्षमुक्त्या वा न गृह्यन्ते इति पक्षे तत्समाधानपरभाव्यसङ्गतः । अत एवाहं रथाभ्यामिति सूत्रे यथा नर-
सिंहावयवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगाभावात्पुरुषभृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाभावः । एवं वर्णवर्णकदेशेनोरपि ।
कैचद आहति वदन्ति । कृकोरेणति । कृकारावयवस्य रेफस्येव तद्वज्भागस्यापि केन चिदकारादिना ग्रहणा-
दित्यभिनिमि मन्त्रेति । जात्यभिव्यक्तिरिति । अत्रादिजातीत्यर्थः । एवञ्च न केनाप्यत्रा तद्वज्ग्रहणमिति भावः ।
अत्र जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावे स्फुटप्रतिभासाविषयत्वं हेतुः । यो हेतौ । अतो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । नन्वा-
कारादिभिर्व्यवायेऽपि न स्यात्क्षरसामान्यायिकत्वाभावात्त आह । आकारादयोपीति । भक्तिस्त्विति । असव-
र्णत्वाद्यनुपदेशाच्चेति भावः । भाष्ये [नृनमनशब्दमिति] । सम्प्रज्ञाभूतामित्यभिप्रायः । गन्धर्वगानमित्यादौ-
सुबुत्तः पूर्वं समासेऽपि गत्यवधारणायाल्पपदे इत्यर्थकसमानपद इत्यत्र पदस्यार्थबोधकस्यैव ग्रहणेन सख-
ण्डस्येऽसम्प्रज्ञायां जलप्रपातस्याभावादिति बोध्यम् । छन्दस्यदित्यस्य तु नात्र प्राप्तिः । इदृशो विषयेऽवग्रहाभा-
वात्स्याहः । बहिरङ्गा वृद्धिरिति । निपाद्यामपि बहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तते इति वार्तिकमतमेतत् । भाष्यमते
तु तृप्नोतिशब्दस्याहस्येव ज्ञापकता बोध्या । ऋतोऽनेन इति । मामृणामित्यादौ सर्वस्य बहिरङ्गासिद्धत्वात्प-
त्तेश्च । बहो प्रज्ञास्मृणामिति निर्देशात् जलम् । अत्र तपरस्य मुखसुखायमेव । उत्तरणाऽप्येवमेव फलाभा-
वाद् । ध्वनितस्येवं वृत्तौ । ननु गुर्ववयवदेरित्यर्थार्थीकरि गुरुरूपदेः प्लुतो न स्यादत आह । तन्त्रेति । स्या-
नवयवस्यावयवस्यैव तन्त्रेणोदाहरणस्येति । गुर्ववयवदिस्यैव एव संभवति मानस्य आकारादेस्तदवयवस्य
उपवृत्तत्वाभावादिति भावः । अत्रादिजातीत्यर्थः । तन्मूलदित्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । संयोग इति । संयोगस-
त्त्वमिति इत्यर्थः । तद्वैकवर्ण्यमिति । एवञ्च संयोगसम्पन्नं न स्यादिति भावः । [संयोगे इति] भाष्यं ननु
निरूप्यते इत्यर्थपर्युक्तं तात्पर्यम् । सिद्धसमाचारः । सिद्धस्यवहारः । भाष्ये [मायाकातो मेति] बहुव्रीहिः सं-

पिप्पली । पित्तमिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । कथम् । मात्रा कालो ऽत्र गम्यते । न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञा-
तुम् । असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्सण्
मवर्णान् गृह्णातीति । इह तु कथम् सयँ यन्ता । सयँ वत्सरः । यल्लं लोकम् । तल्लं
लोकमिति । यत्रैतदस्सण् मवर्णान् गृह्णातीति अत्रापि मात्राकालो गृह्यते । न च
मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुममच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् ।

हयवरट् ॥ ५ ॥ सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टा अयं हकारो द्विरुप-
दिश्यते पूर्वश्चैव परश्चैव परश्च । यदि पुनः पूर्वं एवोपदिश्यते पर एव वा ।
कश्चात्र विशेषः । हकारस्य परोपदेशे ऽङ्ग्रहणेपु हग्रहणम्* । हकारस्य परोपदेशे
ऽङ्ग्रहणेपु हग्रहणं कर्तव्यम् । आतोऽटि निसम् शश्छोऽटि दीर्घादटि समानपादे ।
हकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । महौ हि सः । उत्त्वे च * ।
उत्त्वे च हकारग्रहणं कर्तव्यम् । अतो रोरप्लुतादप्लुते । हशि च हकारे चेति

रूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपः । तस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु वर्णद्वयरूपता ।
आशूच्चारणान्तु भ्रान्तमेकत्वज्ञानमिति शिष्टममाचारः । अत्रार्पति । सानुनासिकनिर-
नुनासिकौ द्वावत्र वर्णावित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

हयवरट् ॥ ५ ॥ पूर्वश्चेति ॥ पूर्वपरोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य
पूर्वपरव्यपदेशः । शश्छोटीति । हकारपरश्कारस्यासम्भवात् । प्रसङ्गो-
च्चारितमेतत् । उत्त्वे चेति । अश्वर्थमपि यत्कथं भो हसतीति रोयत्त्वार्थम् ।

योगो ऽन्यपदार्थः । मात्रिकव्यञ्जनाभावे ऽनुपदिष्टत्वं हेतुः कुक्कुट इत्याद्युच्चारणं न न उपदेशः । अनुप-
दिष्टत्वं नाम अनुसरमाप्नोत्येव ऽपठितत्वं ग्राहकशास्त्रेणागृहीतत्वञ्च । [अनुपदिष्टं सत्] सत्त्वेन कथं शक्यं
विज्ञातुमित्यर्थः । एवाच्चारणुपदिष्टस्यासत्त्वान् तत्प्रतिपात्तिरशक्येत्याह असद्येति । वचित्तु असत्त्वेत्या-
दिप्रन्या न वृश्यत अनन लकारापाठे तस्यासत्त्वशङ्कया तयोः सावर्ण्याविधिरप्यशक्य इति सूचितम् । यत्रैत-
दस्तीति । भाष्ये हलानन्तरा इत्यत्र यकारादिभिरस्य ग्रहणं हलव्याभाव इति भावः । सानुनासिकेति । अणु-
विच्छास्त्रं हि विद्यमानस्य लोकसिद्धस्य सवर्णस्य ग्राहकमेवं न त्वप्रसिद्धसवर्णकल्पकमिति भावः ॥ ३॥४॥

हयवरट् ॥ नन्वयं हकार इत्यनैकत्वं हकारस्य सूचितमिति कथं तद्विरुद्धं पूर्वश्चेत्यादिना भेदाभ्रयणमत आह ।
पूर्वपरेति । एतद्भाष्यादिकत्वं वर्णानामित्येव पक्षो भगवतः समत इति ज्ञायते । भाष्ये [यदि पुनरिति] । न चैवं
परहकाराभावे लकारस्याप्यभावेन तन्नाद्याभ्रयणेन हलन्त्यामित्यत्रान्योन्याभ्रयपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुद्धे
तेति वाच्यम् । रन्त्यं हरति न्यासेन लन्त्यं हलति । न्यासेन वा तत्परिहाराद् लावनाभावेपि एवं कर्तुं शक्यं
न वेत्येवं विचारतात्पर्यान् । यद्वा हरन्त्यमित्यस्यैवावृत्त्याह । बोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थः । परं तु पर
हकाराराभावेपि ल् इत्येव सूत्रं कार्यं प्रातिशाख्यादिप्रसिद्धहलावृत्त्याहारासिद्धयर्थे तदर्थे रान्तस्यापि शक्ति
कल्पने गौत्वाद् हलन्त्यमित्यास्यावृत्त्या हलपत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यप्यर्थदोष इत्याहुः । अङ्-
ग्रहणोऽस्तीति । अङ् गृह्यते येषु सूत्रस्त्वित्यर्थः । शश्छोटीत्यस्याहारणात्तन् बीजमाह हकारपरस्येति । न
च तस्य श् इत्यादिच्युदाहरणसम्भवः । शास्त्रबोद्धिः सौत्रञ्च विहाय हलाम्बुच्चारणार्थाच्च विनोच्चारणस्या-
साधुत्वेन तादृशोदाहरणभाव इत्याशयान् ! अत्र च भाष्ये एतदुदाहरणान्तमेव मानम् । आतो ऽटि दीर्घ-

वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । पुरुषो हसति ब्राह्मणो हसतीति । अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः । पूर्वोपदेशे किञ्चक्सेद्विविधयो मलप्रहणानि च * । यदि पूर्वोपदेशः किञ्चं विधेयम् । स्निहित्वा स्नेहित्वा । सिस्निहिषति । सिस्नेहिषति । रलो व्युपधाद्धलादेरिति किञ्चं न प्राप्नोति । कसविधिः कसश्च विधेयः । अघुत्तत् । अलिन्तत् । शल इगुपधादनटः कस इति कसो न प्राप्नोति । इद्विविधिः । इद् च विधेयः । रुदिहि । स्वपिहि । वलादिलक्षण इग् न प्राप्नोति । मलप्रहणानि च किम् । अहकाराणि स्युः । तत्र को दोषः । मलो मलीलीह न स्यात् । अदाग्धाम् । तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्यः परश्च । यदि च किं चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्यः । इदं विचार्यते अयं रेफो एकारवकाराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत हरयवडिति । पर एव वा यद्यान्यासीमिति । कश्चात्र विशेषः । रेफस्य परोपदेशेनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः * । रेफस्य परोपदेशे अनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुनासिकस्य स्वरनयति । प्रातर्नयति । यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेत्यनुनासिकः प्राप्नोति । द्विर्वचनस्य । मद्रद्ददः भद्रद्ददः । यर इति द्विर्वचनं प्राप्नोति । परसवर्णस्व । कुराहं रथेन । वनं रथेन । अनुस्वारस्य ययीति परसवर्णः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः पूर्वोपदेशे । किञ्चप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च * । यदि पूर्वोपदेशः, किञ्चं प्रतिषेधम् । दिवित्वा दिदेविपति । रलो व्युपधादिति किञ्चं प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते रलो व्युपधादिति । किं तर्हि, रलः अव्युपधादिति । किमिदमव्युप- यदि च किं चिदिति । प्रयोजनार्थोपि धर्णानामुपदेशो न स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः । इदमिति । उभयत्रापि दोषप्रयोजनसद्भावात्प्रश्नः । स्वरनयतीति । शकारो ऽत्र प्राप्नोति । न ह्यत्र सवर्णप्रहणमस्ति । मद्रद्दद इति । द्विर्वचने कृते तस्यासिद्धत्वाद्वादीति रेफलोपो नास्ति । हलो यमामिति लोपस्तु पाक्षिक इति पक्षे रेफद्वयध्वसात्प्रसङ्गः । कुण्डं रथेनेति । अनुनासिकेनैव परसवर्णान् भाव्यमिति नियमाभावाद्देफः प्राप्नोति तस्य वटीत्युभयोरुदाहरणं महं हि स इति । अटकुप्तिनि सूत्रेपि घट्टणक्त्वमर्थेभ्यो बोध्यम् । अदत्तमुप्रीति । इदमिणत्वस्याप्युपलक्षणान्तेन लिलिहिवे इत्यादि विभाषेड इति ढलविकल्पसिद्धिरिति कोचित् । भाष्ये [हासी- चेति] । सिङ्घान्तराया निर्देशः । इशानीन्तु यशि चेति सूत्रम् । अहकाराणि स्युरिति । धामस्तदा हकाराद्यहं कर्त्तव्यमिति भावः । अदाग्धामिति । धत्वस्यासिद्धत्वादीति भावः । स्वकापप्रतिषेधार्थ एवायमक्षरसामान्याय इति श्रमं वारयति । भाष्ये [यदि किञ्चिदिति] । सद्भावेऽपि । प्रयोजनार्थमिति । शास्त्रीयपौरोजनार्थ इत्यर्थः । एवञ्चाहकारस्याशिणोरपि प्रयोजनं सूचितम् । अतएव मञ्चा हसन्तीति प्रयोगादिति सूत्रे भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । एतेन पूर्वहकारोपदेशप्रयोजनवार्तिके न्यूनत्वं परिहृता । कसस्य इत्यस्य स्यादिति दोषः । उपदे- शोत्रोच्चारणमात्रम् । अन्यत्रापि । प्रत्याहारान्तरं । सर्वथा हकारस्य द्वेधोपदेशः कसस्य इत्यत्रास्य तात्पर्यम् । दोषप्रयोजनेति । अन्यतरपक्षेपिदोष एवान्यतरपक्षे प्रयोजनमिति बोध्यम् । एकारोचेति । स्थाने ऽन्तर्गतम- त्वाहिति भावः । ननु रेफस्य सवर्णभावात्कथमत्रानुनासिको ऽत आह न ह्यचेति । ननु द्वित्वेपि रोरीति ह- लोपमामिति वा लोपात्त दोषो ऽत आह द्विर्वचनइति । भाष्ये [अव्युपधादिति] । अद् इति लुप्तपञ्चमीकम् । ननु पूर्वोपदेशे इत्यत्र इत्यादि यथासंख्यनिर्वाहः कथमिति चेत् । अज्ञाविधानसामर्थ्येन तत्र तज्जावितप-

धादिति । अवकारान्ताद् व्युपधादव्युपधादिति । व्यलोपवचनं च । व्योश्च लोपो वक्तव्यः । गौधेरः पचेरन् । यजेरन् । जीवेरवानुक् । जीरवानुः । वलीति लोपो न प्राप्नोति । नैप दोषः । रेफोष्मन्त्र निर्दिश्यते । लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलि चेति । अथ कां पुनरस्तु परोपदेशः । ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशे ऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति । अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । द्विर्वचनोपि । नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य । किं तर्हि । निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य । तद्यथा । ब्राह्मणा भोज्यन्तां मांठरकौशिण्ड्यौ परिवेतिषातामिति । नेदानीं तौ भुञ्जाते । इदं विचार्यते । इमे चासिद्धत्वाद्गोरीति लोपो नास्ति । रेफोष्मणामिति । अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेन्तरतमपरिमाणोपस्थानादोषाभावः । न हि रेफस्य णकारो ऽन्तरतमः नाप्यनुस्वारस्य रेफ । नेमौ रहविति । हकारयद्रेफोरि न कार्यित्यर्थः । तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्यां लोकव्यवहारादेव शब्दार्थसम्बन्धपरिज्ञानात्सामान्यविधेरविशेषविधिर्बाधकः । प्रत्यक्षश्च विशेषविधिः सामान्यविधिस्त्वनुमेय इति रेफस्य कार्यित्वं निमित्तात्वेन बाध्यते । दध्युदकाद्यौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वामिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्हापकाश्च बाध्यते । लक्ष्यस्यत्वपेक्षयाद्वा बाध्यबाधकभावेन क्वचिदपेक्षा नास्ति । यथा चिच्चीयतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः । इदमिति विधानादेयां साधुत्वं स्यात् प्रत्याहारप्रतिबद्धं तु

स्वल्पधनात्त शेषः । भाष्ये (रेफोष्मणामिति) बिजातीया इति शेषः । तेन सजातीयेषु सत्स्वपि न दोषः । ननु मा भूद्रेफस्य विजातीयः सवर्णस्येयाप्यनुनासिकविधौ सवर्णप्रवृत्त्याभावादननुनासिकः स्यादेवेत्यत आह अनुनासिकपरिति । न हि रेफस्येति । न च रेफस्य णकारः स्थानेनान्तरतमो भवत्येवेति वाच्यम् । स्थाने ऽन्तरतमे इति सप्तम्यन्तरपाठस्य स्थानप्रयत्नोभवात्परतमस्यैव चिन्मात्रमित्यादौ चरितार्थो ऽनुनासिकविधिः प्रत्यक्षासदृशे रेफे न प्रवर्तते इति भावात् । नापीति । यद्यप्यन्तरतमानन्तरतमयोः प्राप्तवान्तरतम एवेति स्थानेन्तरतम इत्यनेन निबन्धः कुण्डं रथेनेत्यादौ चानन्तरतमस्यैव प्राप्तिरिति शम्युक्तम् । तथापि सभवतनुस्वारान्तरतमके ऽङ्गुल इत्यादौ चरितार्थः परसवर्णविधौ रेफे च प्रवर्तते इति भावः । इदं जगतिपत्ते इति केचित् । वस्तुतो वृत्तिपक्षेपि नादृशयन्त्येव चरितार्थो ऽस्मां व्यक्तौ न प्रवर्तते इति वक्तुं शक्यन्तलक्ष्यतीकोत्तणचीत्यत्र कैयटः ‘द्रव्याप पदार्थे उत्सर्गापवादभावः संक्षिप्तत्वाभ्रयोस्त्येवेति’ । केचित्तु स्थानेन्तरतम इति सप्तम्यन्तरपाठप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधेन स्यात्पुनरेवमवदुक्तिकत्वम् । किं चेवं सति ऊष्मप्रवृत्तं भाष्ये व्यर्थं स्यात् । तस्मादननुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं भाष्य रेफोष्मणामित्यस्य चाननुनासिको ऽनुस्वारान्तप्रमश्व सवर्णो नास्तीत्यर्थः । अत एव महिष्मानित्यादौ सूक्ष्मास्या स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमभ्रकारसम्भवेपि चाननुनासिकः । नाङ्गुलाविजि निषेधेन सवर्णत्वाभावादिति भाष्याशय इत्यहः । नन्वयत्वादिप्रसक्ताहृत्यस्य इत्यग्रहणयुक्तमत आह हकाराविति । ननु एककर्तृकयोर्भोजनपरिवेषणयोर्धुमपद्सम्भवाद्भुतं तत्र बाधः प्रकृते तु लक्ष्यभेदेन भिन्नबाध्यावगतानिमित्तकाधिभावः किं न स्यात् । यथा ऽवगतकार्यित्वस्यापि इका निमित्तत्वं दध्युदकावाप्त आह । तत्रेति । लक्ष्यभेदेन कार्यित्वनिमित्तत्वसंभवे ऽपीत्यर्थः । सामान्यविशेषविध्यारेकवाक्यतायामित्यन्वयः । शब्दो वाक्यात्मा । व्यर्थस्तर्ह्यः । संबन्धः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । तेषां परिज्ञानन्तयथा लोकव्यवहारादेव तथा नवांर्बाध्यबाधकभावः । संभवपि भवतीत्येतदपि लोकव्यवहारादेव ब्राह्मणेभ्यो दधि वीक्षमान्तकं कौशिण्ड्यायेत्यादिरूपाद्वगतामित्यर्थः । विशेषसंनिधाने सामान्यशब्दस्य तद्व्यतिरिक्तपरत्वस्य तर्हीजं परिज्ञानवदिति पाठः । एवञ्चाद्यौ रहाभ्यामित्यत्र सामान्यविशेषविधिन्याभावापि तत्र बाधेऽर्हीजं तत्प्रकृतप्यस्येत्याह । प्रत्यक्षत्वेति । विलम्बितप्रतीतिकत्वं प्रत्यक्षत्वम् । विलम्बिततत्त्वत्वं चानुमेयत्वम् । लक्ष्येति । तापकात्त्वस्यानुरोधाद्वा सम्पत्ति सामान्यविशेषभावे क्वचिद्बाधकत्वं विशेषविधेर्नाश्र्येस्तजातीयत्वात्तत्त्वभेदभेदपक्षे भावः । क्वचिदपेक्षा नास्ति । बाध्यबाधकभावस्येति शेषः । यथेति ।

अयोगवाहा न कचिदुपदिशन्ते श्रूयन्ते च । तेषां कार्षार्थ उपदेशः कर्तव्यः । के पुनरयोगवाहाः विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमाः । कथं पुनरयोगवाहाः । यदयुक्ता वहन्ति । अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते । कं पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः । अयोगवाहानामदमु गत्वम् * । अयोगवाहानामदमुपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । णत्वम् । उरःकेण उरःकेण । उरःपेण । उरःपेण अङ्गव्याये इति गत्वं सिद्धं भवति । शर्षु भक्षभावपत्वे * । शर्षुपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । जशभावपत्वे । अयमुब्जिरूपध्मानीयोपधः पठ्यते । तस्य जशत्वे कृते उब्जिता उब्जितुमिषेतद् रूपं यथा स्यात् । यद्युब्जिरूपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिगीत्सुपध्मानीयादेरेव द्विवचनं प्राप्नोति । दकारोपधे पुनर्नन्दाः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः । उब्जिता उब्जितुमिति । अमिद्धे भ उब्जेः । इदमस्ति स्तोश्चुना श्चुरिति, ततो वक्ष्यामि । भ उब्जेः ।

कार्यं न प्राप्नोति । के पुनरिति । तत्स्वरूपमनः । कयमिति । प्रवृत्तिनिमित्तप्रदनः । अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमनुपदिष्टाश्चेति । अयुक्ताः प्रत्याहारलक्षणान् । पाठाभावादसंबद्धा इत्यर्थः । उपदेशो द्विविधः । पाठो ग्रहणकशास्त्रेण प्रत्यायनं च । स द्विविधोऽप्येवं नास्तीत्यर्थः । चशब्दो हेतोः । यतोऽनुपदिष्टास्ततोऽयुक्ता इत्यर्थः । क चित् चशब्दो न पठ्यते । शर्ष्विति । शर्षु पाठे भल्वमिति भलां जय भर्षीति जशत्वं सिध्यति । उपध्मानीयादेरिति । यदि द्विवचने पूर्वत्र कर्त्तव्ये जशत्वमसिद्धमथापि पूर्वत्रासिद्धीयमाद्वि-

षाध्यबाधकभावाभावे दृष्टान्तोपम । न तु कार्यत्वनिमित्तत्वयोः समावेशो इति बोध्यम् । के चित् तत्कक्रो-
गिडन्त्याद्यापि सामान्यविषयाभाकान्तविषयाभावरूपान्तकाशत्वमूलक एव अस्ति न प्रकृतं तत् न हेतु-
होध्यनिमित्तत्वं सामान्यवत्प्रसक्तकार्यत्वानाकान्ते क्वचिदप्यस्ति सर्वथाचः परत्वावन्तीत्यस्य प्राप्तेरनो-
ऽयुक्ता लक्ष्यानुधास्तामान्येन कार्यत्वबाधः । न चैवमिहो यथिस्थानो, मन्थ इत्यादौ सामान्यप्राप्तिनि-
मित्तत्वाभावेन कार्यत्वस्य चारिताध्याशिति भाष्याभिप्रायमाहुः । ननु कार्यार्थ इत्यत्र कार्यं साधुत्वं चेत् न जश-
सानयोरेत्यादिनासिद्धमत आह विधानादिति । उपाशयन्त इति पाठे भाष्यं वर्त्तमानसामान्ये लट् । उप-
दिष्ट इत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तोति । प्रकृते भासमानवैशिष्ट्यप्रतिबोधिरूपः प्रकारस्थभ्रम इति भावः । केन प्रवृ-
त्तिनिमित्ततायोगवाहशब्दवाच्यतेषामित्यत्र तात्पर्यम् । नन्वनुपदिष्टाश्चेति अकारश्रवणादनुधारितस्वमयोगवा-
हशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमित्याभावे तदयुक्तम् । अनुपदेशे पशयस्वानुधारणस्य तत्राभावात् । प्रयोगेष्ट्या-
रितत्वाद् । न च प्रत्याहारसुत्रानुधारितत्वं मया, तदयुक्ता इत्येतेनैव तदर्थनाभेन पौनस्त्यापक्षेपत आह
युक्ता इत्यस्यैवहेतुकथनमिति । प्रत्याहारबाधकलक्षणेनायुक्ता इत्यन्वयः । ननु व्याचष्टे पाठाभावादिति ।
ग्रहणकशास्त्रेण प्रवेशे प्रवर्त्तमानेन योवर्णस्तेषां ग्रहणकस्तस्य पाठाभावादित्यन्वयः । एषां नास्तीति । अतो
ऽयुक्ता इत्यर्थः । एवञ्चाक्षरसामान्ये ऽयुक्ताः सन्तो वहन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीत्ययोगवाहशब्दव्युत्पत्तिर्द-
र्शिता । न पठ्यते इति । तत्र यत् इत्यध्याहार्यमिति भावः । भाष्ये [उरः केणेभि] उरः कार्यतीति श्रुत्वपरा, पूर्वं
समासेपि सौपशादाविति न सत्वम् । पाशकल्पककाम्येर्ध्वं तत्प्रवृत्तः । ननु शास्त्रं जशं भवन्तीति लक्षणा-
भावाच्च शर्षु पाठस्य न जशत्वाभावः प्रयोजनमत आह शर्षु पाठइति । यतीति । पूर्वं द्विवचने इत्यन्वयः ।
ननु पूर्वं द्विवचे जशत्वात्पर्वमेव हलदिः शेषे कथमुपध्मानीयस्याभ्यास जशत्वं कशत्वाभावात् । अथासि अर्थ-
त्यनन स्वान्तरतम्यात्प्रकृतित्वात्पर एवेति उपध्मानीयस्य स्यादात आद्यन्त्येवमेव नत् । उपध्मानीयश्रवणापा-
रैर्नानाभि भाष्यसामान्यजस्यान् भन्त्य तु द्विवचे कृतेपि द्वित्वाश्रये कार्यं कर्त्तव्ये असिद्धत्वे असिद्धत्वं नेत्यपि

उज्जेश्चुना मुञ्जिपाते षो भक्तीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निपातना-
 देष सिद्धम् । किञ्चिपातनम् । भुज्ज्युञ्जौ पाययुपतापयोरिति । इहापि तर्हि
 प्राप्नोति अभ्युद्धः समुद्ध इति । अकुत्वविषये निपातनम् । अथवा नैतदुज्जे रूपं
 गेमेरेतद् व्युपसर्गाद्धो विधीयते । अभ्युद्धतो ऽभ्युद्धः । समुद्धतः समुद्ध इति । पत्वं
 च प्रयोजनम् । सार्वैः पु धनुःषु । शर्व्यवायइति पत्वं सिद्धं भवति नुम्बिसर्जनीय-
 शर्व्यवायेपीति विमर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति नुमश्चापि तर्हि ग्रहणं शक्य-
 मकर्त्तुम् । कथं सर्पीपि धनूंपि । अनुस्वारे कृते शर्व्यवायइत्येव सिद्धम् । अवश्यं
 नुमो ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अनुस्वारविशेषणं नुमग्रहणं नुमो यो ऽनुस्वारस्तत्र यथा
 स्यादिह मा भूत् पुंस्त्विति । अथक् अविशेषणोपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।
 आविशेषेण संयोगोपधासंज्ञाऽलोन्त्यद्विवचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधाः* । आविशेषेण
 संयोगसंज्ञा प्रयोजनम् । उज्जक । हलो ऽनन्तरः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे
 गुणिति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो भवति । उपधासंज्ञा च प्रयोजनम् । दुष्कृतम् ।

व्यञ्जनइति सिद्धं स्वर्थोविज्विपसीति प्राप्नोति । निपातनादिति । द्विवचनं कथम् । नि-
 पातनाद्वाक्यशब्दो ऽनुमीयते । असिद्धप्रकरणे स्तोश्चुरित्वोच्चेर्भे इति । तत्र नन्दा इति
 दकारस्य द्विवचननिषेधः कर्त्तव्यो न तु द्विवचनमिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचनइत्यस्या-
 प्रवृत्त्या भवत्स्यासिद्धत्वाद्विवचनमसिद्धिः । अथापि न वाक्यशेषानुमानं निपातनमेव
 प्रतिपादकं तथापि दकारोपदेशसामर्थ्याद् द्विवचने कृते दकारस्य बत्वं प्रवर्तते । अकु-
 त्वाविषयइति । विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः । अवश्यमिति । अनुस्वारस्य शर्त्वात्तद्
 व्यवाये पत्वे सिद्धे नुमग्रहणं नियमार्थं नुमो योऽनुस्वारस्तत्रैव यथा स्यादन्यत्र मा भूत्
 पुंस्त्विति । अविशेषेणेति । प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य सकलप्रयोजनोद्देशेन यत्र यत्र प्रदेशे
 प्रयोजनमसिद्धिस्तत्र तत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थः । उज्जक इति । उपध्मानीयस्य जश्त्वे
 संयोगसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वात्संयोगसंज्ञाभावाद् गुरुत्वाभावात् प्लुतो न स्यात् ।

पूर्वत्रासिद्धीयमित्यर्थः इति परत्वाज्जद्वयं कृत एव हलादिः शेष इत्याद्यान् शेषः । द्विवचनं कथमिति ।
 दकाररहितस्त्वेति शेषः । ननु निपातनाल्लक्षणमात्रं स्यान्न तु प्रवेशविशेषावच्छिन्नमत आह अथापीति । न
 चाभ्युद्धम् इत्यादौ दकारोच्चारणं सार्यकं नैतदुज्जे रूपमिति भाष्योक्त्या बोधाभावात् । उपतापासिक्तविष-
 येऽस्माद् घञ् नानभिधानादिभिः तदाशयः । अकुत्वविषये निपातनमिति पक्षान्तरे स्वाद्यमेव समाधानम् ।
 अनुस्वारस्य शर्त्वात्ति । अथापि इणक्त्वर्गाभ्यामुत्तरो नुमो व्यवहितः सकारः सुहित्वा इत्यादौ सम्भवति
 तथापि नानाभिधानमिति भावः । पुंस्त्वित्यत्र संप्लुतनामिरेतत्पवृत्तिपरविषयग्रन्थस्तन्निव्य एव । तस्य
 समः सुटि, पुमः खण्ड्यमपरे, कानात्रेडिते इति सूत्रत्रयमात्रविषयत्वात् । ननु सूत्रत्रयेषानाश्रयणे तत्पस्या-
 हारसंनिवेशात्कथं तन्निबन्धनकार्यप्रसूतिरत आह प्रयोजनविशेषमिति । [अविशेषेणेति] भाष्यस्य प्रयो-
 जनविशेषनिर्देशा विनेत्यर्थ इति भावः । यत्र यदोल्यादि । यद्यप्ययोजनसिद्धिदेश्या तदाविषयसकलप्रयोज-
 नोद्देशेनेत्यर्थः । अस्त्ये कृते संयोगसंज्ञायामिति । कार्यकालपक्षे इहम् । भाष्ये [इदुदुपधस्त्वेति] । विसर्गस्या-
 स्त्वे ह्युपधात्वमिति भावः । इदुदुपधस्य सकारस्येति विसर्गस्यान्युपधात्वमेतत् । अत एव निरोपे निष्कृ-
 तमिति सिध्यति । अत एव वक्ष्यमाणपक्षान्तरेणाप्युपरोधः । निष्कृतमस्यादौ सुबुत्तः पूर्व समासेपि इणः ष-
 इति न । पादाकल्पककाम्येवैव तत्प्रवृत्तेः । द्विवचनं प्रयोजनामिति । विसर्गाज्ज्ञासूत्रीयाङेर्ह्युच्चारणे विशेषो-
 षस्यावच्छिन्नम् । उच्चारणस्य कर्त्तृत्वस्यैव । साक्षप्रान्तिमात्रेणैतत्प्रयोजनकथनमिति सन्तोषधम् । ननु खो-

निष्कृतम् । दुष्पीतम् । निष्पीतम् । इदुदुपथस्य चाप्रयत्वेति णत्वं सिद्धं भवति ।
 नैतदस्ति प्रयोजनम् । न इदुदुपथग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्यते । किं तर्हि ।
 सकारो विशेष्यते । इदुदुपथस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति । अथ वोपधाग्रहणं
 न करिष्यते । इदुदुभ्यां तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः । इदुदुभ्यामुत्तरस्य
 विमर्जनीयस्येति अलोन्त्यविधिश्च प्रयोजनम् । वृत्तस्तरति प्लुतस्तरति अलो-
 न्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोन्त्यस्य सत्त्वं सिद्धं भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
 निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति । द्विवचनं प्रयोजनम् ।
 उरःकः । उरःपः । अनचि च । अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विवचनं सिद्धं
 भवति । स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनम् । यथेह भवति उरःकेण उरःपेणेत्य-
 द्ब्यवायइति णत्वम् । एवमिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । व्यूढोरस्केन महोर-
 स्केनेति । तत्रानाल्विधाविति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त
 आहोस्विदनर्थकाः । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णा-
 नामर्थदर्शनात् * । अर्थवन्तो वर्णाः । कुतः । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामे-
 कवर्णानामर्थदर्शनात् । धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते । एति अभ्येति ।
 अधीतइति । प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति । आभ्याम् । एभिः । एषु । प्रत्यया
 एकवर्णा अर्थवन्तः । औपगवः । कापटवः । निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः । अ
 अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । अ अपक्राम । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता-
 नामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति । वर्णव्यत्यये चार्थान्तरग-
 मनात् * ॥ वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति । कृपः -
 सूपो यूप इति । कृप इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते । सूप इति ककारापाये
 सकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते । यूप इति ककारमकारापाये यकारोपजने ऽर्था-
 न्तरं गम्यते । तेन मन्यामहे यः कूपे कृपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स
 महोरस्केनेति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधः । अचः परस्मिन् पूर्वविधावित्यस्य न
 तु स्थानिवदोदेश इत्यस्य । इदानीमन्यदपि वर्णं गतं घस्तु विचार्यते । किं पुनरिति ।
 पञ्चद्वयेपि प्रतिवर्णं विभक्त्यनुत्पत्तिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनम् । वर्णव्यत्ययइति । एक-
 वर्णस्याभ्युपगमे ऽस्यापगमो व्यत्ययः । सककारस्येति । तस्यैवान्वयव्यतिरिक्तावनुचि-
 पश्याविति सत्वस्य स्थानिवत्त्वं पूर्वत्रासिद्धीये इति निषेधाश्रय्येन आह पूर्वत्रेति । इमे इत्यनेन न हयव-
 दसूत्रस्था एवं गृह्यन्ते किं तु वर्णमात्रमित्याह इदानीमीति । अर्थवन्त इति साध्यम् । वर्णा इति पञ्च । प-
 च्चनावच्छेदकमेव हेतुः । धातुप्रातिपदिकस्यास्ति दृष्टान्तः । अनुत्पत्तिज्ञानम् । अनुत्पत्त्युपायज्ञानम् । भाष्ये
 [धातव इत्यादि] । प्रक्रियाश्रयप्रकृतिप्रत्ययानां वाचकत्वमित्येवरूपं वर्णम्कारोपश्रयण । अयञ्च शास्त्रव्य-
 वहारमात्रापयोगी । एतद्वासानुवाशयेन लोकव्यवहारेण शास्त्रज्ञानमथा व्यवहरन्ति धर्मैर्विधिज्ञानस्यापयोग
 इति बोध्यम् । हेत्वन्तरमाह वर्णव्यत्यये चेति । ननु कृपाणां न सिद्धानां च वर्णव्यत्ययो ऽन आह एकस्येति ।
 तस्यैवान्वयेति । उपसङ्गदस्य तु तदीयसत्त्वद्वयोपकल्परूपं योक्तव्यं प्राविबत् । अत एव तेषामिदेषामपि प्रा-

सकारस्य यो यूप् यूपार्थः स थकारस्येति । वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः * ॥ वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति । वृत्त ऋत्तः काण्डीर आण्डीरः वृक्ष इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते । ऋक्ष इति वकारापाये सोर्थो न गम्यते । काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते आण्डीर इति ककारापाये सोर्थो न गम्यते । किं तर्ह्युच्यते ऽनर्थगतेरिति । न साधीयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति । एवं तर्हीदं पठितव्यं स्याद् वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगतेरिति । किमिदमतदर्थगतेरिति । तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतितदर्थगतोरिति । अथ वा सोर्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिर्न तदर्थगतिरतदर्थगतितरतदर्थगतेति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः । एवमतदर्थगतेरनर्थमतेरिति संघातार्थवत्त्वाच्च * ॥ संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति । येषां संघाता अर्थवन्तोवयवा अपि तेषामर्थवन्तः । येषां ह्यवयवा अर्थवन्तः समुदाया अपि तेषामर्थवन्तः । तद्यथा । एकश्चक्षुष्मान् दर्शने समर्थः तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम् । एकश्च तिलस्तैलदाने समर्थः तत्समुदायश्च खार्यपि तैलदाने समर्था । येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः । तद्यथा । एकोन्धो दर्शने ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम् । एका च सिकता तैलदाने ऽसमर्था तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थम् । यदि तर्हिमे वर्णा अर्थवन्तः अर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि । अर्थवत्प्रातिपादकमिति प्रातिपादिकसंज्ञा प्रातिपादिकादिति

धत्ते ऽर्थावसायइत्यर्थः । वर्णानुपलब्धौ चेति । अर्थान्तरावगमात्प्रकृतोर्थो न गम्यते इति विवक्षितम् । इतरस्त्वार्थावगत्यभावमात्रमनेनोक्तमिति मत्वा पृच्छति किं तर्हीति । न साधीय इति । परमतापेक्षया प्रकर्षे आरोप्यते । यथा न किं चिदयं तत्र करोतीत्युक्ते कश्चिदाह सुतरामयं करोतीति । एवं तर्हीति । प्रकृतोर्थो न गम्यते अर्थान्तरं तु गम्यते इत्यर्थः । तस्यार्थ इति । वर्णस्य परं प्रति वर्णान्मर्थवत्त्वमसिद्धमिति कथं तस्येति वर्णाः परामृश्यते इत्याह सांयं इति । प्रकृतार्थ इत्यर्थः । उष्ट्रमुख इति । गतार्थत्वादप्रयोग एव द्वितीयमुखशब्दस्य लोपो विधीयते । अत्र हि उष्ट्रो मुखमस्त्वेत्येव विग्रहः । न च

तिपादिकसंज्ञापादनं करिष्यते । तृतीयहेतुमाह वर्णानुपलब्धौ चेति । अनर्थगतेरित्यस्य तद्वर्णसंज्ञायां योर्थस्तदर्थानवगतेरित्यर्थ इत्याह अर्थान्तरं इति । प्रश्नमुपपाश्रयति । भाष्ये [न साधीयइति] नमि काकुः । परमतापेक्षयेति । परणानर्थगतेरित्युक्तत्वादित्यर्थगतिरस्तीत्युपगमस्य परमं कटाक्षेण अन्यस्यधीयार्थगत्यपेक्षयाप्रातिपाद्येनार्थगतिरस्तीति विवक्षेति भावः । तच्छब्दार्थमाह वर्णम्येति । परं तु तच्छब्देन तद्वर्णधत्तपरामर्शे न काश्चिदोषः । अत एव पूर्वं भाष्ये सककारेण कश्चिदर्थो गम्यतइत्युक्तमित्याहुः । लाघवनं तु कर्मधारयमाह । भाष्ये [सार्थ इति] । प्रकृतार्थः । तस्मिन् वर्णे सति योर्थः प्रतीयते स इत्यर्थः । ननु ह्येनान्ते सप्तम्युपमानपूर्वेतिवचनेनात्तरपदलोपेन प्रकृतं तच्छब्दलोपः केन । किं च तच्छब्द उत्तरपदमपि न तच्छब्देन नमः समासाभावादत आह गतार्थत्वाक्षिति । तथा च तद्वदत्रापि लक्षणेति भावः । चतुर्थहेतुमाह ।

स्वाद्युत्पत्तिः । सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा तत्र को दोषः । पदस्येति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति । धनं वनमिति । संघातस्यैकार्यात्सुवभावो वर्णात् * ॥ संघातस्यैकत्वमर्थः । तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः * ॥ अनर्थकास्तु वर्णाः । कुतः । प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः । न हि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते । किमिदं प्रतिवर्णमिति । वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । व्यत्यायापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात् * ॥ वर्णव्यत्यायापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहे ऽनर्थका वर्णा इति । वर्णव्यत्याये । कृतेस्तर्कः । कसेः मिकताः । हिमेः सिंहः । वर्णव्यत्यायो प्राणा प्राण्यन्तरस्य मुखं भवतीति विशिष्टावयववृत्तिरुष्णशब्दः सादृश्यान्मुखं विंशिनष्टि । एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यत्राशब्देन प्रक्रान्तार्थ उच्यते न अर्थमात्रमित्यर्थः । न लोपादीनीति । श्रवणं तु विभक्तेन भवति । यतो यदवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते तदेव समुदायस्यपि तत्र तदन्तर्गतत्वाद्विभक्तेर्लुका भवितव्यं समासगृह्येण च तुल्यजातीयस्य सुबन्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा निवार्यते, न त्वर्थवत्समुदायमात्रस्य येनैव चार्थेन समुदायस्यार्थवत्त्वं तेनैव तदवयवानामपीति विभक्त्युत्पत्तिश्चाद्यते । अत्र परिहारमाह संघातस्येति । वृत्त इत्यत्रैकत्वं विभक्त्या द्योत्यते तच्चैकमित्येकैव विभक्तिरुत्पद्यते यथा बहवो द्रष्टारो दृश्यमर्थमङ्केनेव प्रदीपे पश्यन्ति । सा चोत्पद्यमाना समुदायोदेव तन्त्रेण सर्वानुगाहिण्युत्पद्यते । समुदायद्विवचनवत् । पदसंज्ञा तु समुदायस्यैव भवति न तुप्रत्येकमसुबन्तत्वाद्यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवर्तनादसुबन्तत्वात् । अनर्थकास्त्विति । धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षीकियन्ते । अन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति । किमिति । असमासशङ्कया प्रदत्तः समासेन तूत्तरम् । भाष्ये [सङ्गानाथर्वस्वाच्येति । एका सिकतेति भाष्यपर्यागात्तत्र सिकताशब्दस्यैकवचनान्तत्वापि । सन्तर्गतत्वादीति । इत्यङ्गिन्यम् । इत्यङ्गुलक्षणानि सूत्रस्यैकवचन्यविराभात् । तत्र हि संज्ञाप्रवृत्त्युत्तरकालजामविभक्तेस्तन्मध्यपतितत्वेपि तदवयवत्वं नैत्युक्तं तस्मादन्तरङ्गत्वात्तदवयवप्रतिपादकत्वं तन्निमित्तमुपि । तदनन्तरं कृत्तत्वनिमित्तक्रमातिपादकत्वे गृह्येण इति वक्तुं युक्तं भवतीत्यादौ न न तदापत्तिः धातुप्रत्ययान्तपदव्यस्तदवयवपरत्वेन तत्र तदप्राप्तिः । धात्वविस्तदवयववस्तु व्यपदेशवद्भावेन बाध्यम् । वस्तुत इत्यङ्गुलेति सूत्रस्यैकवचन्युत्पत्तिस्तत्रैव निरूपयिष्याम इति न दोषः । प्रकारे जडत्वमादिपदार्थः । सुबन्तावयवसमुदायस्येति । सुबन्तावयवेति बहुव्रीहिसन्तः कर्मधारयः । इत्युपलक्षणम् । भेदे सति यथर्थयोः संसर्गस्तदीयद्वारकार्यवस्तुज्ञास्य तेन निङन्तसमुदायस्य व्यावृत्तिः । प्रकृतं न भेद इत्याह येनैव चिति । तच्चैकमिति । सङ्घातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य सङ्घातस्याप्येकत्वमर्थः । एवञ्च विभक्तिः समुदायादेशेति भावः । ननु समुदायादुत्पद्यमाना विभक्तिः सर्ववर्णसंबन्धिनी चेत् प्रतिवर्णं पदम् प्राप्नोतीत्यत्र बाह् पश्यज्ञा स्थाति । यन्मार्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिस्तस्य सप्रज्ञा प्रवर्तते न त्वन्येषामिति भावः । केचित्तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थगतप्रकृतिबाध्यसङ्ख्याध्यानिका । सङ्ख्या च समुदायस्यैवार्था न प्रत्येकवर्णानामिति न तेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिः । एतत्वं सङ्घातस्यार्थ इति भाष्यस्वरसात् प्रकृत्यसर्ववर्णव्यत्यायापायोः सङ्ख्यान्तानुपजनात्सा समुदायस्यैवार्था इति तद्भावः । न चाव्ययस्य ईकवचनं दुर्गमम् । सङ्ख्यागहितार्थप्रातिपदिकेषु तथा स्त्रीकारपि वस्तुतः सङ्ख्यावत्यर्थं सङ्ख्यानाभिधायकत्वाद्युत्पत्तौ मानाभावान् । एवञ्चैषां प्रकृतित्वमेव नेति न केवला प्रकृतिरित्यस्यापि न विषयः । एतेन प्रत्येकं पश्यज्ञानुपज्ञाय द्विवचनवैषम्यान् स्यान्तव प्रत्येकं सुबुत्पत्तिरित्युपास्त्वमित्याहुः । अनुमानेन साधितमर्थवत्तां प्रत्यक्षविरोधेन वृष्यति । अनर्थकास्त्विति । सर्ववर्णानां पक्षत्वे हेतोर्भागासिद्धत्वं स्यादन्त आह धात्वादीति । विपक्षे बाध्यकमाह अन्यथेति । । वर्णव्यत्यायेत्यादिहेतोरर्थानुपलब्धेरेति हेतोश्च धात्वादीनिगुक्तवर्णवृष्यत्वे एव सङ्गोरेत्यापि बाध्यम् । असमासशङ्कयेति । तथा च वक्षिा न प्रतीयते भावः । तेनैवेति ।

नार्थव्यत्ययः । अपायो लोपः । हतः घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । वर्णापायो नार्थापायः । उपजन आगमः । लविता । लवितुम् । वर्णोपजनो नार्थोपजनः । विकार आदेशः । घातयति । घातकः वर्णविकारो नार्थविकारः । यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजन-
विकारा भवन्ति तद्वदर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यम् । न चेह तद्वत् । अतो
मन्यामहे ऽनर्थका वर्णा इति । उभयमिदं वर्णोपूक्तम् । अर्थवन्तो ऽनर्थका इति
च । किमत्र न्याय्यम् उभयमित्याह । कुतः । स्वभावतः । तद्यथा । समानमीह-
मानानां चाधीयानानां केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । न चेदानीं काश्चिदर्थवानिति
कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं काश्चिद्वा ऽनर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः । तत्र
किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यद्वातुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तो
ऽतोऽन्ये ऽनर्थका इति । स्वाभाविकमेतत् । कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां
हेतुरुपदिष्टः । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्श-
नाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति ।
संघातान्तराग्येवैतान्येवंजातीयकानि अर्थान्तरेषु वर्तन्ते । कूपः मूपो यूप इति ।
यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्याद् भूयिष्ठः कूपार्थः मूपे स्यात् मूपा-
र्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च कूपे मूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च मूपे । यतस्तु
खलु न किं चिन्मूपस्य वा यूपे यूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूपे मूपस्य वा कूपे
कूपस्य वा मूपे यूपस्य वा मूपे । अतो मन्यामहे संघातान्तराग्येतान्येवंजातीय-
कान्यर्थान्तरेषु वर्तन्तइति । इदं खल्वपि भवता वर्णानामर्थवत्तां व्रजता साधीयो
ऽनर्थकत्वं द्योतितम् । यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य मूपे मूपार्थः
स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति । ऊपशब्दस्त्वस्यानर्थकः स्यात् ।
तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति । एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं

तेनैव वीप्सा द्योतितेति द्विवचनं भवति । वर्णव्यत्ययेति । यदुक्तं वर्णव्यत्यये चा-
र्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेरिति तस्यानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यते । उभयमित्या-
हति । यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता शक्यते कल्पयितुं तत्रैवासावभ्युपगन्तव्या न
सर्वत्रत्यर्थः । संघातान्तराणीति तदुक्तम् । न कूपसूपयूपानामन्वयोर्थस्य विद्यते ।
अतोऽर्थान्तरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यते इति । एतस्यापीति । दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन
गुणिनार्थभावः सुराङ्गवद्द्रवाङ्गवच्चेति । आचारादिति । आचारो व्यवहारः । तृषि-

वीप्सायां तस्य विधानादिति भावः । ननु वर्णव्यत्ययविषयदर्शनं नार्थवत्त्वाभावसाधकमत आह
यदुक्तमिति । एवञ्चार्थवत्त्वसाधकहेतौ व्यभिचारदर्शनद्वारानर्गकतासाधकत्वमस्य । भाष्ये [अर्थदर्शना-
दिति] अस्य वर्णव्यत्ययाद्यभावे योऽर्थस्तस्यैव दर्शनादित्यर्थः । [नार्थव्यत्ययः] इत्यस्य नार्थान्तरावगतिः किं
न तत्त्वेवावगतिरित्यर्थः । उभयस्यन्यात्यस्य विषयभेदेनेत्याह यत्रान्वयेति । यथा ति इत इत्यादौ न सर्वत्र
कृपाशब्दित्यर्थः । न कूपसूपेति । वर्णानामर्थवत्त्वे ऊपशब्दस्य त्रिवचनव्याप्त्यन्यः शब्दाच्च दृश्यते ऽतः क

वक्ष्यति । अइउण् ऋलृक् एओङ् ऐऔच् । प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमजग्रहणेषु
न । यएतेऽन्तु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते एतेषामजग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्न
भवति । किंच स्यात् । दधि णकारीयति । मधु णकारीयति इको यणचितीति यणादेशः
प्रसज्येत । आचारात् ॥ किमिदम आगादिति । आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्वाचार्या
अच्कार्याणि कृतवन्तः । अप्राप्तवन्तः ॥ अप्राप्तत्वाच्च न खल्वप्येतेषामन्तु
प्राधान्येनोपदेशः क्रियते । क्व तर्हि हलपु । कृत एतत् । एषा ह्याचार्यस्य शैली-
लक्ष्यते । यत्तल्यजातीयांस्तुल्यज तीयेषूपदिशति । अचो ऋ हलो हलपु । लो
पञ्च वलवत्तरः ॥ लोपः खल्वपि तावज्भवति । अकालोजिति वा योगस्तत्कालीनां
यथा भवेत् । अचां ग्रहणवच्छायां तेषां न भविष्यति ॥ अथ वा योगवि-
भागः करिष्यते । अकालो । ऽत् । उ ऊ उरु इत्येवं कालो जभवति । ततो
ह्रस्वदीर्घप्लुतः । ह्रस्वदीर्घप्लुतमङ्गुलं भवति । अकालोच् । एवमपि कुक्कुट इत्य-
त्रापि प्राप्नोति । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः । एष एवार्थः । अपर अह ।
ह्रस्वादीनां वचनात् प्राग्यावत्तदेव योज्येति । अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्काले-
ष्वक्षु कार्याणि । अथ किमर्थमन्तःस्थ नः परमपदेः क्रियते । इह मय्यं यन्ता
मय्यं वन्मरः यल्लं लोकं तल्लं लोकमिति । परमवर्णस्याभिद्धत्वादनस्वारस्यैव द्विव-
चनम् । तत्र परस्य परमवर्णं कृते तस्य यद्यग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वस्यापि परम-
वर्णो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यन्त्येतत् । द्विवचने परमवर्णत्वं मिद्धं

मृषिकृपंगिति यणन कृतः । अप्राप्तत्वादेति । प्रधाताप्राधान्यमन्विधां प्राधान्यमेव कार्याणां
प्रयोजकमिति परार्थानामनुबन्धानामन्वयस्य न प्रवर्तत इत्यर्थः । शैलीति । शैले भवा
शैली समवधानपूर्विका प्रवृत्तिः । यथा लोके ब्राह्मणः सह ब्राह्मणा भोज्यन्ते क्षत्रियैः
सह क्षत्रिया इति । एवमिहाप्याचार्येण वर्णा निर्दिष्टा इत्यर्थः । नोपश्चेति । परत्वाभि-

मुदायान्नस्वप्रयुक्तमेवार्थान्नस्वन्तर्धानवर्गतिथि न न व्यत्ययविकृतमित्यर्थः । नन् ककारस्यकार्यकाराणा-
मेवार्थवत्त्वमूपस्तु शक्त्युद्वाधक एवति कस्यायस्य सत्ता नत्र तत्रापान्न इति चेत्तर्हि भग्नमेव वर्णानामर्थव-
त्त्वम् । तत्रैव परे उपयोरार्थाभावात् । किंच सत्कृत्यासमुदायस्यार्थ इत्यापि नियन्तुमशक्यं कृपगते कृतस्य
श्रुपादिभिरप्रतीत्या सैख्यशाप कातिभिर्गन्धव्यतिरेके सत्त्वाद् द्विवचनेन दैवम्यन्तु प्रायुक्तमेव तस्मात्समुदाय-
स्यैवार्थवत्त्वं तदेव ध्वनयन्नाह । भाष्य [इह खल्वपीति दृष्टो हेति । अतर्क्येन रथाङ्गन गुणिनो रथस्य यथा-
र्थवत्ता तथा प्रकृतेपीति भावः । भाष्य [अजग्रहणोऽर्थात्] । प्रत्याहारोऽन्तरसमाप्ताय ऽजग्रहणेषु अजग्रहणा-
हारमाहकेषु षट्ठानानामनुबन्धानां प्रत्यासत्त्याश्च ग्रहणं कृतो नत्यर्थः । तत्कालिनार्थमाह यएते वक्षु इति ।
नन्वाधकसूत्रेषु प्रायुक्तेषु । प्रत्याहारार्थास्तदुपकारकाः । अजग्रहणेन । अजग्रहणेन । अणगादिप्रत्याहारेषु तेषां
ग्रहणे फलाभावे मनास निधायाजग्रहणेनेत्युक्तम् । न च हरादि द्यग्रहणस्यापीति । हलपु उच्चारणार्थका-
रोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णहीनहलो हलपिडनप्रत्याहारो ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वान् । प्राधान्येन । प्रत्या-
हारेषु ग्रहणार्थत्वेन । परार्थेति । अच्चादिस्वरूपबोधनार्थत्वेन परार्थत्वम् । यथाकारादश्च सर्जितशेषसर्जित-
योपात्ता न तथाणावय इत्यर्थः । अप्राप्तत्वमप्याचार्याचारण साधयान् । भाष्य [आचार्यस्येति] । आ-
चार्यशब्देनानादिः शब्देषुरवयवः । एषञ्चाप्यत्र स सर्जितशेषसमर्पणयोरात्तत्वात्तजामसञ्ज्ञित्वमेवेति भावः ॥

वक्तव्यमात । यावता मिद्धत्वमुच्यते परमवर्ण एव तावद्भवान् परमवर्णे तर्हि कृते तस्य ग्रहणेन ग्रहणाद् द्विर्वचनं यथा स्यात् । सा भृद् द्विर्वचनमानञ्च भेदो भवति । सति द्विर्वचने त्रियकारकमस्ति द्विर्वचने द्वियकारकम् । नास्ति भेदः । सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारकमेव । कथम् । हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम् । एवमपि भेदः । सति द्विर्वचने कदा विद्विषकारकं कदा चित् त्रियकारकम् । अस्ति द्वियकारकमेव । स एष कथं भेदो न स्याद् यदि नित्यो लोपः स्याद् विभाषा च स लोपः । यथा ऽभेदस्तथास्तु । अनुवर्त्तते विभाषा शरोचि यद्वा-
रयत्ययं द्वित्वम् । यदयं शरोचीति द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽनुवर्त्तते विभाषेति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चिन्स्यात् । यदि नित्यो लोपः स्यात् । प्रतिषेधवचनमर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र द्विर्वचनम् । भगो जगि सर्वणं इति लोपो भविष्यति । पठ्यति त्वाचार्यः विभाषा स लोप इति । ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति । नैतदास्ति ज्ञापकम् । नित्येपि तस्य लोपे स प्रतिषेधो ऽवश्यं वक्तव्यः । यदेतदत्रो र्हाभ्यामिति

त्यत्वाद्वा । आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्मजाविधानकाले ऽनुबन्धानां लोपादस्मिन्निधाना-
दच्मजा न प्रवर्तते । अनुबन्धा ह्युच्चारणमप्य स्मन्ति । इत्संज्ञाप्रतिषेधं
कार्यमस्मन्त एव प्रतिपादयन्ति । स्वतस्तु न किं चिन्कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ऊकालोजात-
मिद्धे ऽस्त्ये योगविभागेन कालविशेषाद्यच्छिन्त्यस्यास्त्ये नियम्यते । ततो ऽनुबन्धाना-
मूकालत्वाभावादच्मत्वाभावः । एवमपीति । ककाराकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्यास्त्ये मन्यते ।
अत्र च यद्यप्ययं परिहाणो ऽस्ति ह्रांवेतो ककारो न च वर्णद्वयेनैका जातिर्व्यज्यते इति

परस्वादिन्यायान्तर्गतात्त्विकलक्षणपञ्चकं प्रविष्टवन्नाश्रयत्वादिन्यायेन तत्प्रजाविधानकाले ऽर्मात्रिधानावि-
त्यन्वयः । एवञ्चानुबन्धसदृशमिदं नामैव मध्यममदृशानां बाधनां बोधयनानि भावः । भाष्ये लोप स्वत्वपि
तावन्ति । सर्वतः प्रथमाम्य । यत्तु एवमपि लणित्यकारस्य हल्प्रग्रहणापत्तेगचारादित्येव समाधिश्च
युक्त इति । तत्र । अनेलास्त्येति सूत्रे लकारात्त्वार्थेन लणसूत्रस्थस्यानुनासिकत्वाभावज्ञापः
नात् । एवञ्च तस्यानुबन्धत्वमेव न किं तत्त्वार्थत्वमेव । अत एव भाष्ये अइडणित्या-
दिसूत्रचतुष्टयोपाशानेनैवैतद्विचारप्रवृत्ति कृता । श्लोके चाज्जग्रहणोपपत्त्येवंक्तम् । उरणपरसूत्रे
च लपरत्वस्यापमङ्खानमव कार्यामिति तुल्यास्यसूत्रे वक्ष्यते । भाष्ये तत्कालानामर्चां ग्रहणम् । अच्प ।
इव यथा स्यादिति यागविभाग काये इत्यन्वयः । मिद्धेच इति । अकारादीनामुपदेशात्सर्वणग्रहणाच्चेति
भावः । ननु ककारद्वयस्य मात्रिकवर्णत्व कथमकस्यैव कृत्वाग्यत्रोपदेशात्त आह । ककाराकृतेरिति ।
न च वर्णद्वयेनेति । जातिरपि स्वपर्याप्त्यधिकरणव्यङ्ग्येव तद्वारिव च कार्यभागिति भावः । भाष्ये
(एष एवार्थ इति) । अपर आहत्यादिना वार्त्तिककृतोक्त इत्यर्थः । ह्रस्वादीनामिति । ह्रस्वदीर्घप्लुत
इत्यतः प्राग्यावद् ऊकालोजाति तावत्वास्तु पृथक् सूत्रम् । फले दर्शयति । अज्जनिमित्तकार्याणि । त-
त्कालेष्वनु कर्त्तुमर्हानि तथा स्युरित्यन्वयः । अणः- सुष्टुपदेशः । अणसुपदेशः । अणशब्दोच्चारणान-
दन्तःस्थानां बोधकम् । अणुदिदित्यत्र किमर्थं क्रियते इत्यर्थो भाष्यस्येत्याह । अज्जदिदिति । अणसु
अणमध्ये तेनात्र स्थाने किमर्थं उपदेश इति तु तार्थं इत्याह । इणग्रहणेनेति । इह सर्वैर्यन्तेत्यादे भाष्ये
गुणभेदका इति पक्षेऽभेदकत्वपक्षे च समवायग्रहणं मानामिति भावः । यथास्थितभूतन्यासे इदम् । जा-
तिपक्षेणग्रहणप्रत्याख्यानं तु न कश्चिद्विचारः । एव गुणा अभिका इति न्याय्यपक्षेपि न विचार इति

द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायते । कथम् । यर इत्युच्यते । एतावन्तश्च यरः । यदुत झरो वा यमो वा । यदि चात्र लोपः स्याद् द्विर्वचनमर्थकं स्यात् । किं तर्हि तयोर्योग्योरुदाहरण यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः मयोगः । प्रत्तं अवत्तं आदित्यः । इहेदानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचनमामर्थ्याल्लोपो न भवति । एवमिहापि लोपो न स्यात्कर्पति हर्पतीति तस्मान्निसेपि लोपे ऽवश्यं स प्रतिपद्यो वक्तव्यः । तदेतदत्यन्तं संदिग्धं वर्त्तते आचार्याणां विभाषानुवर्त्तते न वेति ॥

लण्॥६॥अयं णकारो द्विर्नुवच्यते पृष्ठिचैव परश्चातत्राणग्रहणेप्विणग्रहणेषु च संदेहो भवति । पूर्वेण वा स्युः परेण वेति । कतमस्मिन्नावदणग्रहणे संदेहः । ह्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति । अर्मादिग्नं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न हि ह्रलोपे परेणः सन्ति । ननु चायमस्ति । आतृह आतृह इति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि हि परेण स्यादणग्रहणमनर्थकं स्यात् । ह्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽच इत्येव ब्रूयात् । अथ वेतदपि न ब्रूयात् । अचो वेतद्वचति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति । अस्मिन्स्त्रीणग्रहणे संदेहः केण इति । अर्मादिग्नं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न हि के परेणः सन्ति । ननु चायमस्ति गौका नौकेति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि हि परेण स्यादणग्रहणमनर्थकं स्यात् । के ऽच इत्येव ब्रूयात् । अथ वेतदपि न ब्रूयात् । अचो वेतद्वचति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति ।

तथापि पूर्वमेव मात्राकालात्र गम्यते न च मात्राकं व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः । अथ किमर्थमिति । अर्जादित्यवर्गस्येति कस्मान्न कृतमिति प्रश्नः । इणग्रहणे ग्रहणार्थ-स्त्वन्तः स्थानामत्रापश्य कर्तव्य उपदेशः । गौक्यादीनां मर्त्यो यथा स्यादिति । ननु च भेद इति श्रुतिकृतोऽस्येव भेदः राक्षसत्वात्तु दुर्लभः । ननु तर्हि । आच्यत्वमस्य विघटयति । आचार्योपदेशपादस्त्वर्थस्तु शायनं अन्वयेति विभाषति । तस्मात् त्रिव्यञ्जनसंयोगश्रवणायामुद्दिदति गौकाणां ग्रन्थाद्वारं कृतो न प्रकाशयति स्थितम् ॥ ५ ॥

बोध्यम् । भाष्ये (वक्ष्येत्येतादिति) सिद्धत्वं ननु यावदप्यकम् । अन्यथा परस्यानस्वास्थ्यं वा पदान्त-स्येति परसवणे तस्यासिद्धत्वात्पूर्वस्यानुवाचस्य यथान्यस्यानापत्ता रूपामिद्धावपत्तिः । तर्हि द्विर्वचनसिद्धिरेव फलमित्याह । [परसवणे तर्हीति] ननु न भेदोऽनुवच्यते न उदाह । [प्रतिपद्यते इति] । [यदि नित्यो लोपः स्यादिति] । तदाभेदो न स्यादित्यर्थः । [विभाषयति] । यस्त्वय । एकदेश्याह । [यथाऽभेद इति] यथा द्विर्वचनप्रवृत्त्यप्रवृत्त्याभेदो न भवति तथा सन् मानुवृत्तिविभाषाप्रहणमिति भावः । तृतीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति । [अनुवर्त्तते इत्यादिना ।] कर्मादिभिर्लोपे इत्यर्थः । मध्यस्थतया ह्यत्र यामित्यस्यापि विकल्पित्वे सिद्धमिति भावः । [लापीपवाद इति] । यदापि इत्येवमत्र इत्यादि तदुदाहरणे लोपे ऽप्राप्तिरपि द्विर्वचनमार्थ्येन तथापि कृतं ह्रस्व पश्चालोपेऽपि द्विर्वचनं व्यर्थमित्याशयेनापवादयोक्तिरिति भावः । तयोर्योग्योः । लोपविभाषकयोः । प्रत्तमित्यादि बाधानां के धातोस्तकारा ऽच उपसर्गादित्यनेन । आदित्य आदित्याद् भवादित्यप्यान्ताण एव । तद् व्याचष्टे । ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति । सर्वथा संप्रतीत्युपसहर्तृत्वार्थः । ज्ञापकेन तदनुवृत्तिं साधयन्तस्तत्पण्डितेऽनुवृत्तिः सान्दिग्धा एवेति भावः । लण्मुत्र विभाषा स लोप इत्युक्तेराह आचार्येति । अणग्रहणाज्ज्ञापकादित्यपि काश्चित् । तत्तु वार्तिककृताणग्रहणप्रत्याख्यानात्तौक्तम् ॥ ५ ॥

अस्मिन्तर्हणग्रहणे सन्देहः । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । यदि हि परेण स्यात् अणग्रहणमनर्थकं स्यात् । अचो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात् । अथ वैतदपि न ब्रूयात् । अच एव हि प्रगृह्या भवन्ति । अस्मिन्तर्हणग्रहणे सन्देहः । उरणरपर इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न ह्युः स्थाने परेणः सन्ति । ननु चायमस्ति । कर्त्रर्थं हर्त्रर्थमिति । किं च स्यात् । यद्यत्र रपरत्वं स्यात् द्वयो रेफयोः श्रवणं प्रसज्येत । हलो यमां लोप इत्येवमेकस्यात्र लोपो भविष्यतीति । विभापा स लोपः । विभापा श्रवणं प्रसज्येत । अयं तर्हि नित्या लोपः रोरीति । पदान्तस्येत्येव सः । न शक्यः सः पदान्तस्येत्येवं विज्ञातुम् । इह हि लोपो न स्यात् । जग्धेर्लङ् । अजर्घाः । पास्पद्धेः । अपास्पाः इति । इह तर्हि मातृणां पितृणामिति रपरत्वं प्रसज्येत । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवतीति यदयमूढ इद्वान्तोरिति धातुग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । धातुग्रहणस्येनत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । मातृणां पितृणामिति । यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

लण् ॥६॥ सन्देहो भवतीति । किं प्रत्यासत्तिगर्भायने ऽयं व्याप्तिर्गतिः सन्देहः । न हि कं परं ज्ञातम् । नन्वलोपोनदुपान्तकोति ह्रस्वे कर्त्तव्यं नह्ये । ध इत्यस्यस्मिन् द्रव्यादास्तं कं परं नो हकारः । तथा गीष्कोत्यादौ रेफः । अत्राहुः । नमूनइत्यात्र नेति योगविभागेन धात्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषु च कृतेषु हकारादीनामभावः । न हि पदान्ता इति । ननु च भोभगोइत्यत्रा इगृहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते वृत्तञ्च कर्त्तव्यमिति हलं संधेयमिति लोपो मा भूदिति तत्कथमुच्यते न हि पदान्ता इति । उच्यते । अप्रगृह्यस्येति पर्युदासनाच्च एवानुनासिकेन भाव्यं न तु हल इत्युक्तं न हि पदान्ता इति कायभाज इत्यर्थः । अचो ऽप्रगृह्यस्येति हलो हि न भाव्यमित्यत्रागृहणसामर्थ्यात्पूर्वेणैति स्थितम् । तत्र वृत्तं वृश्चतीति क्वि-

लण् ॥६॥ किमिति । क प्रत्यासत्तिः । क व्याप्तिर्गतिः सन्देह इत्यर्थः । भाष्य (कतमस्मिन्निति) वक्ष्यमाणरीत्या सर्वत्र निर्णायकसत्त्वात्तत्प्रश्नः । कतमस्मिन्निति पाठविद्वन्तर्हणो उभाधिप्रत्याख्यानान्न शेष इति बोध्यम् । न हि ह्रस्व इति । गण्डव्यादौ गुणा उत्तिष्ठ इति भावः । रेफाव इत्येवेति । मात्रालाघवाभावेपि सङ्ख्यालाघवायासन्देहाय चेति भावः । तथागीष्कोति । वसर्गस्यासिद्धत्वादाति भावः । तेषु च कृतेर्भावति । परस्वादिति भावः । यः गविभागस्य भाष्यानासृष्टत्वाद्गोकोत्यादिभाष्यान्तं परं इति भाष्याद्यनैषामनभिधानं वक्तुं युक्तम् । भाष्ये [अचो हीने] अचश्चेति परिभाषाविति भावः । न हि पदान्ता इति । पदानामेवानुनासिको ऽवसाने जायत इत्याश्रित्यदयुक्तम् । न तु तत्र पदान्ताधिकारोऽस्ति । लोप इति । अशालो विशेषणादिति भावः । पर्युदासनाति । क्रियमाणे ऽप्यणग्रहणे इत्यर्थः । भाष्याप न सत्त्वं निषिध्यते किन्तु कार्यित्वमेवेत्याह कार्यभाज इति । एवञ्चानुनासिकप्राप्तिदोषाः पदान्ता न सन्तीत्यर्थः । वस्तुतो ऽस्या अयं सिद्धान्त्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैव पूर्वपक्षस्योचित्यनयं भाष्यव्याख्यानमनुचितं पूर्वपक्षस्य सन्देहस्य चानुत्थानात्समादृष्टमाध्यायस्य भाष्यमकंशयुक्तिरित्यनुचितम् । व्याख्यातञ्च तत्रोपाध्यायेरित्यभव । भाष्य (कर्तुर्हर्ति) । अचामुपलक्षणम् । अत एवाचो-प्रगृह्यस्येत्युक्तमन्यथा को ऽप्रगृह्यस्येति वदेत् । निषेधात्सप्रसारणप्रसङ्गात्तात्परिन्यमिदम् । यौ परतस्तत्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकस्य दिलापविधानेन वृश्चतेः स्थानित्वं मानाभावेन वकरी एकदेशविकृतन्यायेन वृश्चित्वस्य तुल्यभवात् । अर्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्च । अत एव राजकीयमित्यादौ अलोपोनात्रञ्च एव दिलापस्थानित्वे तु

रपरत्वे कृतेऽनन्त्यत्वादित्वं न भविष्यति । पश्यत्वाचार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातुग्रहणं करोति । इहापि तर्हीत्वं न प्राप्नोति । चिकीर्षति जि-
हीर्षतीति । मा भूदेवम् । उपधायाश्चेत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति
मातृणां पितृणांमिति । तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्तव्यम् । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण
न परेण । यदि परेण स्याद् अणग्रहणमनर्थकं स्यात् । उरजपर इत्येव ब्रूयात् ।
अस्मिस्तर्हीणग्रहणे संदेहः । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति । अस्मिद्विधं परेण न
पूर्वेण । कुत एतत् । सवर्णेऽणग्रहणं तपरं ह्युक्तम् । यद्यमुर्ध्वदित्युकारे तपर-
करणं करोति तज्ज्ञापयसाचार्यः परेण न पूर्वेणोति । इणग्रहणे तु तर्हि संदेहः ।
अस्मिद्विधं परेण न पूर्वेण । कुत एतत् ख्योरन्यत्र परेणेण स्यात् । यत्रेच्छति
पूर्वेण संमृद्य ग्रहणं तत्र करोति ख्योरीति । तच्च गुरु भवति । कथं कृत्वा
ज्ञापकम् । तत्र विभाक्तनिर्देशे संमृद्यग्रहणे ऽर्द्धचतस्रो मात्राः । प्रत्या-

पि कृते वृत्तवृश्चमाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते वृत्तवयन्तिचि कृते वृत्तवृ इति भ-
वति । किंवापि तु क्वौ लुप्त क्वौ विधि प्रति च न स्थानिवदिति निषेधात्संस्मरणप्रसङ्गः ।
लोपां व्योर्ध्वलोपानि लोपप्रसङ्गश्च । विधि तु स्थानिवद्भावाद्बलनिमित्तो लोपो न भवति ।
हलि सर्वेषामित्यनेन तु लोपं क्रियमाणे पूर्वचामिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधा-
द्बलोपः प्रामादग्रहणानुवृत्त्या निवर्त्यते । अजया इति । ग्रथेयं डलुकि रुगागमे ऽध्यात्मस्य कृतं
लङि सिपि शब्दुकि गुणरपरत्वात्सलोपमप्याधजश्चरत्वेणलोपदर्शित्वेषु रूपम् । इहापि
तर्हीति । धातुग्रहणेन हि लिङ्गेनाधातारं रपरत्वं निवर्तितम् । धातोस्तु रपरत्वं सत्य-
नन्त्यत्वान्न प्राप्नोतीति प्रश्नः । इहापीति । तस्माद्भातुग्रहणस्य सप्रयोजनत्वान्न ज्ञापक-
त्वमित्यर्थः । सवर्णे इति । अचीकृतदिति ऋकारस्य ऋकार एव यथा स्यात् ऋकारो
मा भूदित्येवमर्थं तपरत्वं क्रियते यदि च पूर्वेषां ऋकारिणाणग्रहणं स्यादकारोऽनन्त्या-

प्रकृतिभावोपपत्तिः । एतेन विधि एकदेशविकृतन्यायेन वृत्तान्तत्वात्पदोपपत्तिः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न
षत्वम् । पूर्वत्रासिद्धौ नन्निवर्धयति परास्तम् । न च सर्वान् सुत्रे पदाधिकारिणं वृत्तान्तत्वमकृतशविकृत
न्यायेन मुलभामिति वाच्यम् । स्कोभिनि सुत्रादन्तेग्रहणमनुवर्त्य त्रयधिकरण्येनान्यथाश्रयणनादर्शनात् । अत
एवान्तेग्रहणं चरितार्थम् । अध्याधिकविकाराच्च । एवञ्च यश्चभुजोर्णिज्जनादिविधि यश्च इत्यादौ षत्वं
नेत्याहुः । वलोपप्रसङ्गश्चेति । इदमुपलक्षणं क्यो विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादुत्पन्नमिदं बोध्यम् ।
भाष्ये (रोरिति) । विधायां बहिरङ्गमिद्धत्वाभावादिनि भावः । भवभावः । एकस्यां वशिष्यनेन ।
तत्र ह्यकाच इति भवन्त्येति च धातारित्येयस्य व्याधिकरणपट्टाति भावः । सत्वम् । उभेयनेन । भाष्ये
[इहापि तर्हि] इत्यस्य कृत इत्यमिति शेषः । ननु धातुग्रहणेन ऋकारस्य रीदो न रपर इति ज्ञापनादभवेनेति
दीर्घस्यापि रपरत्वान् कथमन्तेवाप्राप्तिरत आह । धातुग्रहणेनेति । भाष्ये [तस्मान्नन्वेति] । न च इदं
किञ्चित्तपो इतीति न्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्ति न वाच्यम् । न न्यायेनुरागे प्रकृतिवदुत्पन्नमित्य-
स्याभावो श्रौतडीत्याशयित्वाभावार्थमिहापि तदावश्यकत्वान् । गत्यन्तराभावे एव तन्म्यायेन ज्ञापक-
त्वाश्रयणाच्च । तदाह । तस्मात्तिन । एवञ्च रपरत्वापि मातृणामित्यादौ उपधायाश्चेतिविवरणेन धातु-
ग्राहणस्य चारित्यायेन रपरत्वनिवृत्तिं न ज्ञापकत्वेत्यथ । भाष्ये [सामर्थ्यात्पूर्वेणति] । न च गले
त्यादौ याणादेशे लपरत्वार्थमेव परेणाणग्रहणं स्यादिति सामर्थ्यं कथम् । ऋकारांशे हल्रूपाणि रोरिति
प्रवृत्त्या फलाभावेन तस्माद्वच्यार्हं लृकारांशेपि हल्रूपाणि अप्रवृत्तिरित्याशयान् । रलयाः समानश्च

हारग्रहणे पुनस्तिस्त्रो मात्राः सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद् ग-
रीयांसं यत्रमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति । किं पुनर्वर्णोत्स-
त्ताविवायं णकारो द्विरनुबध्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा
व्याख्यावतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । अणुदित्सवर्णं परिहाय
पूर्वेणाणग्रहणं परेणाणग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ।

अमङ्गणम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥ किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनावुभावनुबध्येते । न
जकार एवानुबध्येत । कथं यानि मकारेण प्रत्याहारग्रहणानि हलो यमां यमि लोप इति ।
सन्तु जकारेण हलो यजां यजि लोप इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारयोरपि झकारभ-
कारयोर्लोपः प्रसज्येत । न झकारभकारौ झकारभकारपरौ स्तः । कथं पुमः स्वयम्
पर इति । एतदप्यस्तु जकारेण पुमः स्वयज्परे इति । नैवं शक्यम् । झकारभ-
कारपरेपि हि स्वयि रुः प्रसज्येत । न झकारभकारपरः स्वयस्ति । कथं ङमो
ह्रस्वादचि ङमुगिनत्यमिति । एतदप्यस्तु जकारेण ङजां ह्रस्वादचि ङजगिनत्य-
मिति । नैवं शक्यम् । भकारभकारयोरपि हि पदान्तयोश्चकारभकारावागमौ

द्विन्नकालस्य ग्राहक एवं न भवतीति ऋकारा नैव स्थानी नाप्यांश्च प्रसजनीति
किं तपरत्वेन । कृतं तज् ज्ञापकं परेणाणग्रहणस्य । अर्द्धचतस्र इति । अर्द्धेन
चतस्रः । चतुर्थी हि मात्रा तत्रार्द्धेति । किं पुनरिति । वर्णांस्मृतिवर्णांश्चैदः ।
वर्णान्तरमनुबन्धः किं न क्रियते इत्यर्थः । व्याख्यानत इति न्यायादागमाद्वा
शब्दशक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः ।

भमञ् । न भकारेति । भकारस्य पदान्तस्य जडत्वेन भाव्यामिति तस्या-
भावः । उडेभ्रभकारः संयोगान्तस्येति लुप्यते इति तस्याप्यभावः । सन्तु

तित्वेन नत्रापि गरीयस्य प्रवचरित्यन्ये । लृकार यण्डितप्रयोगानभिधानमैव न ज्ञाप्यप्रामाण्यादित्यन्ये ।
भाष्य [सवर्णेणपरमिति] । यदुक्तं तत्र नपरं करोति तज्ज्ञापकं सवर्णेणग्रहणं परेणाकारकमिति वार्त्तिका
क्षार्थः । इत्येवमर्थमिति । ह्रस्वा यथा स्याद् दीर्घा मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । ऋकारेति । उद्देश्यसमर्पक
इत्यर्थः । न च भाव्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तस्तद्व्यर्थम् । तपरत्वाभाव आदिशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन
स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थत्वेनापूर्वबाध्यत्वाभावन चार्थबाध्यत्वात् । कृतं तु तपरत्वं भाव्यमानतापीत्यन्यत् । भाष्ये
[संमृद्यति] आदिशेन तां निर्वर्त्यत्यर्थः । अर्धचतुर्थीइति वक्तुमुचितमत आह । अर्धेनेति । भाष्ये
[तिस्रोमात्रा इति] । इति पदच्छेदाभिप्रायेणैव । तदुक्तम् । विभक्त्यनिर्देशे इति । संहितायां तु
सार्धमात्राद्वयमेवेति बोध्यम् । अणादिग्रहणेपूर्वकमहर्भित्यन्तेः सन्वेहपरिहार प्रतिपत्तिर्गोस्वमिति लाघवाय
वर्णान्तरमेव किं नानुबध्यत इत्याशयेनाह । भाष्य (किंपुनरिति) । [एतत्] । यक्ष्यमाणम् । आचार्यः ।
शिवः । ननु ज्ञापितेपि प्रवर्त्तकतया निवर्त्तकतया वा नास्य चारितार्थ्यमत आह । न्यायादिति ।
उक्ता न्यायः आगम उपदेशपरम्परा तत्सिद्ध एवायमर्थो णकारानुबन्धरूपस्वव्यवहारेण बोध्यत
इत्यर्थः । एवञ्च व्याख्यानमेव पूर्वेणकारेण कोचित् के चित्परणकारेणेति निर्णयं ज्ञापकानु-
सरणक्षेत्रयो वृथेति सूचितम् ॥

[अमङ्गणम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥ भाष्ये (नभकारेत्यादि) । अज्ञहिनह-
त्मात्रानुकरणन्तु सूत्रादन्यत्र नास्तीति हयवरदसूत्रे प्रपञ्चितम् । (झकारभकारयोरपि हि
पदान्तयोस्तेति) । पदान्तयोस्तयोः सतोस्ततः परस्याजादः पदस्य शर्मा स्यातामित्यर्थः ।

स्याताम् । न झकारभकारौ पदान्तौ स्तः । एवमपि पञ्चागमास्त्रय आगमिनो
वैषम्यात्मख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सन्तु तावद्वेषामागमानामागमिनः सन्ति ।
झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यतः । अथ किमि-
दमन्तरमिति । अन्तरं न क्षरं विद्यात् न क्षीयते न त्तरतीति वा उत्तरम् । अश्नो-
तेर्वा सरोत्तरम् । अश्नोतेर्वा पुनरयमौणादिकः मरन् प्रत्ययः । अश्नुते इत्यन्त-
रम् । वर्णं बाहुः पूर्वसूत्रे । अथवा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते । किमर्थ-

तावदिति । उद्देशानुदेशाभ्यां संख्यासाम्याद्यथामर्थ्यं लब्धे प्रयोगे यस्यागमस्या-
गमी विद्यते स प्रवर्तते नान्य इत्यर्थः । किमिदमिति । अक्षरसमाम्नाय इति व्यवहा-
राद्यो वा इमां स्वर्गो उत्तरश इति चाक्तत्वात्प्रश्नः । अक्षरं न क्षरमिति । क्रियाश-
ब्दाय नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति । तत्र क्षियः क्षरं वा विनाशार्थस्य नञ्पूर्व-
स्य रूपम् । तच्च ब्रह्मत्तत्त्व परमार्थतो नित्यम् । व्यवहारानित्यतया तु वर्णपदवाक्यस्फो-
टानां नित्यत्वं जातिस्फोटस्य वा । अश्नोतेर्वेति । मरन्प्रत्ययस्यानुबन्धलोपं कृते
अनुकरणं मर इति । तदार्थमश्नुते व्याप्नोतेत्यक्षरं पदं वाक्यं वा । वर्णं बाहुरिति ।
रूढिरित्ये वर्णस्येत्यर्थः । पूर्वसूत्रे इति । व्याकरणात्ते वर्णा अक्षरगणानि वचनात् ।
किमर्थमिति । वर्णानां साधुत्वस्याप्रातर्पाद्यत्वात्पदस्यैव साधुत्वात्वाक्यानात्प्रश्नः ।
वर्णज्ञानमिति । वर्णा येन शास्त्रेणात्र यन्ते तद्वाचो विषयः । शास्त्रेणा हि वाग्विधीयते
आवर्धयेन शास्त्रेणा तस्याः परिज्ञा नादित्यर्थः । यत्र चेति । ब्रह्म वेदः पदं वर्तते
तस्य च शास्त्रं विषयः लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रं विषय इत्यर्थः । तदर्थमिति ।

(एवमपि पञ्चागमा इति) । लक्ष्यसंस्कारकालिकमदृष्टासाम्यं यथामर्थ्यप्रवृत्तौ नमित्तमिति
गम्यते । सिद्धान्तो तु प्रतिपात्तिकालिकमव सद्रूपसाम्यं तत्प्रवृत्तौ नमित्तमित्याह । सन्तिवति । येषा-
मागमानामागमिनः सन्ति तेषां भवन्तु इत्यर्थः । अनुदेशः । प्रातिपदश । भगवत् । तत्पदप्रतिपत्तये उत्तर-
सूत्रमदर्शितं । इतिव्यवहारान्तरात् । अदृष्टानुदेशेऽयं व्यवहारे भाष्ये । प्रश्न इति । तदपदकभिनाक्षरपदा-
र्थविगमार्थेन भावः । भाष्ये अन्तरमित्यस्य नक्षरगमनि विग्रहप्रदर्शनम् । (तच्च्यति) । अन्तरं चेत्यर्थः ।
ब्रह्मनस्त्वैव तत्त्व हेतुर्भावशेषणमाह परमार्थतो नित्यमिति । यतस्तन् प्रागभावाप्रतिशयोक्त्यै सति
ध्वंसाप्रतिशयोक्त्यैव नित्यत्ववैयर्थ्यः । नन्वेव प्रकृतं किमायानमर्थं बाह्यं व्यवहारानित्यतया चेति ।
सर्वेषां शब्दानामाकाशवत् सृष्ट्यादावृत्तिं प्रत्ये च नाश एत्यर्थः । एवञ्च व्यवहारानित्यतयाऽक्षरब्रह्म-
सादृश्यवतान्तेषां पदार्थरूपाणामर्थं वर्णसमाम्नायः शास्त्रप्रवृत्तिद्वारा बाधक इत्यक्षरसमाम्नाय इति
चतुर्देशसूत्रविषयव्यवहारोपपत्तिः । एवञ्च शब्द आपचारिकोत्तरपदप्रयोग इति भावः । न्यायार्थिनये
प्याह जातिस्फोटस्यैव । भाष्ये [अश्नोतेर्वेति] नक्षरपदार्थे अर्थमदन्तेति । वर्णानामर्थकत्वेन
चिन्त्यमिदं । नानादेशेषु युगपदेकस्यैव शब्दस्याभिप्रेत्याक्तदर्शनं स्फोटस्यापि व्यापकत्वमिति भाव्यार्थः
इत्यन्ये । ननु न्यायार्थिनये व्याप्यवृत्तिषु विनाशेषु वर्णेषु कथं नक्षरप्रवृत्तिर्नाह । (वर्णं बाहुरिति) ।
चघटिनः पाठोत्र प्रामादिकः । व्याख्यानभाष्ये अप्यव्युक्ते । नन्वनन्तरोक्तयोगाभावात्कथ्यन्तेषु प्रयोगोक्त
आह । रूढिरिति । तदुक्तम् । भाष्ये (अन्तरमिति) । सञ्ज्ञेति । व्याकरणान्तरेइति । पूर्वसूत्रशब्दं षष्ठी-
तत्पुरुष इति भावः । एवञ्चाक्षरसमाम्नायइत्यस्य श्रुतिरूपवर्णसङ्ज्ञान इत्यत्र तात्पर्यम् । भाष्ये (उपादि-
इत्यनइति) । अक्षरसमाम्नायोपदेशः किमर्थ इत्यर्थः । पूर्व कृताप्यर्थं विचारः केचिद्विशेषं वक्तुं पुनः क्रियते ।
येन शास्त्रेणानि । चतुर्देशसूत्रवाक्येन तन्मूलकपाणिन्याकरणेन वेत्यर्थः । (तन्) । शास्त्रम् । (वाचो
विषयः) । बन्धने प्रतिपादकमित्यर्थः । भाष्ये (यत्र चेत्यनेन) वाक् परावृत्त्यर्थं इत्याह । परे वर्तेतइत्या-
दिना । शास्त्रं विषय इति । प्रतिपादकमित्यर्थः । वर्णज्ञान शास्त्रं वाचोविषयः । का सा वाग (यत्र च

मुपदिश्यते । अथ किमर्थमुपदिश्यते । वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते तदर्थमि-
ष्टबुद्धयर्थं नन्वर्थं चोपदिश्यते । सोयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलि-
तश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमगिडतो वेदितव्यो ब्रह्मगीशः । सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य
ज्ञाने भवति । मातापितरौ चाभ्य स्वर्गे लोके महीयते ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि-
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमान्हिकम् ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ कुत्वं कस्मान्न भवति । चोः कुः पदस्येति । भ-
त्वात् । कथं भस्मजा । अयस्मयादीनि च्छन्दसीति । छन्दसीत्युच्यते । न चेदं

शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । इष्टबुद्धयर्थमिति कलादिदोषग्रहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः । लघ्व-
र्थमिति । अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थः । वाक्समाम्नाय इति । एतावद्विरेव वर्णोवागव्यवहा-
रइत्यर्थः । पुष्पितः फलित इति । इष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां वा । चन्द्र-
रकवादि । अनादित्वान्नित्यत्व वाग्व्यवहारस्य सूचयति । ब्रह्मराशिर्गति । ब्रह्मतत्त्वमेव
शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः । सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं
तत्प्राप्नोतीत्यर्थः । मातापितराविति । माहात्म्यातिशयः शब्दशास्त्रस्य प्रत्याहारमात्रफ-
लाभ्यान्नाहं गन्वाख्यायते । महीयते इत्यर्थः । महीयशब्दः कण्डवादिग्र-
न्तः ॥ ६ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतं व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमान्हिकम् ॥ २ ॥

वृद्धिरादैच् ॥ कुत्वं कस्मान्न भवतीति । अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छे-
देन संज्ञिति विनियोगास्त्रित्वाच्च सर्वस्मैजानां लाविकत्वादौ च्छन्दस्यानुकरणश-

ब्रह्म वर्तते । चात्पुराणादीन् भाष्याश्रयार्थः । तदर्थमित्येवद्वयाचष्टे । (शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति) । कलादीनि ।
इह प्रयोजनं पश्यशान्तं दृषितम् । (अनुबन्धकरणार्थमिति) । लघ्वर्थमित्यक्षरगामवार्गे स्वारस्ये चित्त्यम् ।
अनुबन्धकरणमूलकप्रत्याहारद्वारा लापनेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः वा । (वाक्समाम्नायः) । वाक्समाम्नाय
इत्यर्थः । तदाह । एतावद्विरेवेति । दृष्टफलनभ्युदयेन वा पुष्पितोऽदृष्टफलन निःश्रेयसेन वा फलितः ।
वाग्व्यवहारस्येति । तत्संग्राहकस्य चतुर्दशसूत्रीरूपस्येत्यर्थः । यथाभूते हि भाष्येऽक्षरसमाम्नायादौशेन
प्रवृत्तविशेषणानामन्यपरतया योजने भाष्यविरोधः । अत एवेतत्प्रतीकमुपाश्रय हरिणा 'अस्याक्षरसमाम्नायस्य
वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित्कर्त्तास्येवमेव वेदपरम्परेण स्मर्यमाणानां' व्याख्यातम् । ब्रह्मतत्त्वमेवेति तदुक्तं
नन्विकेश्वरेणाकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वर इत्यादिना सर्ववर्णानां मयेश्वररूपेणा वर्णभ्य एव च महदादि-
सृष्टिर्गम्यथपरतया चतुर्दशसूत्री योजयता । तदाह । सर्ववेदेत्यादि । अन्य तु वर्णज्ञानं चतुर्दशसूत्रात्मकं शास्त्रं
वाचो वेदशास्त्रपुराणरूपायाः सकलवाचा विषया बन्धनमायत्र च वर्णसमाम्नायं ब्रह्मबोधतया वर्त्तते व्याख्यात-
त्वाच्च चतुर्दशसूत्री ब्रह्मपरतया नन्विकेश्वरेण । तदर्थं सकलवागज्ञानार्थं ब्रह्मबोधनार्थञ्च । अनेन सकल-
वेदाध्येनेन यत् फलन्तदक्षरसमाम्नायज्ञानेन सूचितं तद्वक्ष्यामि । (सर्ववेदेत्यादि) । (सोयमित्यादि) भाष्य-
प्रत्यक्षेन च्छलाकपूर्वाधस्यैव व्याख्यानपरः । तत्र वर्णज्ञानमित्यस्य व्याख्या (सोयमक्षरसमाम्नाय इति) ।
वाग्विषय इत्यस्य व्याख्या वाक्समाम्नाय इति सर्वत्राग्नत्वात् । तदध्ययनतन्मूलव्याकरणाध्ययनाभ्यां
पुष्पितः फलितः तदर्थभावनया जनिततत्त्वज्ञानरूपफलः । [चन्द्रतारकवत् प्रतिमगिडितं] इत्यनेनास्था-
प्यदित्वं सूचयति । तादृशोयं ब्रह्मराशिर्वेदितव्यः । बोध्यबोधकयोगमेदात् । सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनज-
न्यपुण्यरूपफलस्य चित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिरस्य ज्ञानेऽध्ययनमात्रे भवति । इदमेव पूर्वं पुष्पितत्वम् । तादृश-
पुत्रवत्त्वं च मातापित्रोः स्वर्गे पूजा भवति । यथा कृतराजस्ययथेतिरूपपुत्रेण पाण्डोः स्वर्गे पूजति ।
इष्टबुद्धयर्थमित्यादि तु प्राग्व्याख्यातत्वाच्च व्याख्यानामत्याहुः ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोर्जभट्टकृतं भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य पथमे
पादे द्वितीयमान्हिकम् ॥ २ ॥

छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति । यदि भवञ्ज्ञा वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति जश्त्व-
मपि न प्राप्नोति । उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा । स मुष्ठु भाम

वृत्त्वाज्जातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्रामिस्त्वोति प्रश्नः । तत्र कुशब्दः पञ्चसु वर्णो-
प्यासक्तस्वरूपो वाचकत्वेन नियुक्त इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः ।
छन्दोवदिति । न वशेषिकादिस्मृताण्यपि त्वङ्गवाङ्मयाकरणासूत्राण्येव । इष्टिश्च ये छन्दाव-

वृद्धिरादैश्च ॥ द्विपदे सूत्रम् । कृतमनयोः साधु-भावेन भाष्यदर्शनात् । अन्यथादेश्यानेकत्वाद्
वृद्धिशब्दस्यावाचनार्थकत्वात् कार्या स्यात् । वृद्धत्वेन समादात्मकस्योद्देश्यस्य शब्देन समवायं तां
विनापि सिध्यति । न च समाहारे दृक्प्रसङ्गः । समादानविधिमन्त्रण-भावात् । प्रवेष्टव्य इति संज्ञकत्वादि-
गणे राजनशब्दपाठाल्लिङ्गान् । अन्यथा राजाह इति दद्यात् सिद्धिं किं तेन । यत्रा पञ्चस्य पञ्चशर्था भाष्ये
वृद्धि आदौ ज्ञाति पञ्चविभाष्यदर्शनात् । वृद्धिशब्दस्यावाचनार्थकत्वात् । अत्र पक्षे मनयोर्गिणो भाष्ये स्पण्ड-
योगित्यर्थकम् । अस्माधु शब्देनापि पाणिनेरभ्युदयनात्त्या तदन्तपदानां साधुत्वात् निवारयति । भाष्ये (कुत्व-
मित्यादि) । ननु एच्छब्दस्याविस्मयेनेत्यनेन कृतमनस्या जातिगतवृद्धिर्वाचितत्वेन कथं सर्वार्थशास्त्रप्रामि ।
लौकिकत्वस्य लोके ऽर्थबोधनाय पञ्चस्य शब्दत्वमन आह वामेकान् । नित्यत्वावोति । यो हेता, यतः शब्दार्थ-
सम्बन्धस्य नित्यत्वात्पर्यसंज्ञानां नित्यत्वमनो जाति कत्वाच्छास्त्रप्रामि-त्यर्थः । एके ऽर्थान्तरं उपनि-
द्धानामपि संज्ञानां नित्यत्वमिति बोधयितुं तत्प्रसङ्गः । नन्वा तादृशसंज्ञा-यादिसा धैर्यमन आह श-
क्त्यात् । शक्त्यवच्छेदमनस्तद्वैत्य । विनियोगो विशेषनियमः । आत्मनानिष्कृत्यन्तरवृत्तासाय च स ।
परिसंख्यया उच्यते शास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहार इति बोध्यम् । यत्रा शक्त्यवच्छेदः शक्त्यानिदृश्य
शब्दार्थस्यानवच्छेदे इत्यादाववच्छेदशब्दस्य तदर्थकत्वदर्शनात् । कृतम्वा हेतो न विद्या । विनियोग-
उपपत्तिः । शक्त्यानिदृश्यकत्वस्योपदेशादित्यर्थः । एतच्च नन्वेतदन्तरवृत्तरूपवत्करणार्थान्तराप्रती-
तिरिति बोध्यम् । इदमेव युक्तं सर्वार्थवाचकत्वेपि सङ्गित्वात्पञ्चानामपि शक्तिव्यवहृतया विधि-
त्वसंभवनेषां नियमार्थत्वापेक्षया । नन्वेव लौकिकार्थबोधो न स्यात्तत्र उक्तम् अन्तकशक्तेरिति ।
स्वशास्त्रे एव प्रकण्ठादन्तरार्थबोध इति भावः । अन्तकशक्त्येव विद्यते । अन्ये
सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पूर्वत्वम् । कोपपदान्तरधेर् तादृशतुल्यत्वाद्वा । अस्या इति पूर्वत्वम् । आश्रयसंज्ञादिव
शक्तिमेव इति मते आश्रयः । निरूप्य कृतमन आह द्वितीयः । नित्य शब्दार्थसम्बन्धे पञ्चव्यापारव्यापारवाचकस्य
न पञ्चव्यापारिण वाचकता शक्त्या कर्तृत्वतः सर्वं सर्वार्थवाचकता इत्यप्युपमापेक्षकशक्तिव्यापारः । नाद-
रम्यमेव च शब्दार्थयोः शक्तिः । अत्र पक्षे गौणमवस्थावशात् । प्रतिदृष्टप्रामिद्विभक्तः । अस्यायोऽन्तकशक्त्य-
मिति । त्वष्ट्रस्यैवमेति निरूपितं मन्त्रवाक्यम् । अत्र लौकिक शब्दस्य शास्त्रम् । शास्त्रीयसंज्ञात्वसमानाधि-
करणे नित्यत्वं हेतुत्वेन न वैतक्यपु न्यायत्वात् सर्वसंज्ञानामिति कृत्वा गतिरिति । अपर्या सञ्ज्ञाः
क्रियन्त इति शेषेपि लौकिकत्व साधयति । अनन्तरात् । अयमपि लौकिक कल्पे हेतुः । आदिरम्येनेत्यनेन
संज्ञात्वेन विनियुक्तस्य शब्दस्यानुकरणं यत्र उदाहरणं तेनैवोपस्थापितव्यत्वात् तात्पर्यात्तात्पर्यशब्दा-
द्वेबोधविषयेनेति बोध्यम् । अनुकरणे च सर्वेष्टवता साधुत्वेन शास्त्रावप्यनेन भावः । यत्तज्ज्ञा-
त्यान्तावयवद्वारा समुपस्थापनानामिति तत्र न्यासस्याविस्मयेनेति सर्वव्यवस्थापितः । वृद्धिशब्दः शास्त्र-
विषयतया एवमप्यनुपपादनाच्च । नन्वेतदन्तरवृत्तरूपवत्करणार्थान्तराप्रतीतिरिति पक्ष उक्तहेतु-
वृत्त्याप्यभावात् न आह जानीति । न्यासकण्ठव्यवहारस्य तात्पर्यादिति भावः । अत्र पक्षे जानिबोधा-
र्थमेव सञ्ज्ञासूत्राणीति बोध्यम् । अत्रापि पक्षे लौकिकत्वं सञ्ज्ञासंज्ञावैवेव बोध्यम् । वृद्धिशब्दो
वृद्धेर्भावे क्तप्रत्ययः । अभेदोपचाराच्च वृद्धियुक्तांश्च वृत्ति । लक्षणधेन सिद्धं सूत्रं नियमार्थं वृद्धियुक्तत्वे-
न गीर्वाणाराशीनां बोधो मा भूदिति त्रयोपक्षे सूचार्थमाह । तत्र । अदृष्ट गुण इत्याशङ्क्यमन्वात् । ननु कुत्व-
मित्यत्र सञ्ज्ञात्वपक्षे ककारादिभ्यश्च कृत्वात्प्रवृत्तानामित्ताभावाद् भावप्रत्ययोऽनुपपन्नः । किं चात्र ककार-
स्य प्राप्तिर्न तु कुवृत्तिर्यमस्यति कुर्वमित्यमङ्गनमन् आह तन्वति । आसक्तस्वरूपः संबद्धस्वरूपः एतच्च
कुशब्दः कुशब्दवत्ककारादिषु शक्त इत्येव शक्तिप्रदात्कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । गवन्धश्चानादित्यव-
हासिद्धतावाक्यम् । तादात्म्येन कुशब्द प्रवृत्तिनिमित्तोक्तस्य शक्तिवत्तत्त्वप्रद वाचकाभावात् । केचित्तु

ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जशत्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वाज्ज-
शत्वं भत्वात्कुत्वं न भविष्यति । किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं ये आका-
रैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्विदादैज्मात्रस्य । किं चातः । यदि तद्भावि-
तग्रहणं शालीयो मालीय इति वृद्धलक्षणरूढो न प्राप्नोति । आम्रमयं शालमयम् ।
वृद्धिलक्षणो मयण न प्राप्नोति । आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः । वृद्धलक्षणः फिज्
न प्राप्नोति । अथादैज्मात्रस्य ग्रहणम् । सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं
चेत्येव विधिः प्राप्नोति । इह च तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः । वृद्धिनिमि-
त्तस्यति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि आदैज्मात्रस्य ग्रहणम् । ननु चोक्तं
सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वेचेत्येव विधिः प्राप्नोतीति । नैष दोषः ।
नैवं विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति । कथं तर्हि ।
उत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्व्युत्तरपदे इत्येवमेतद्विज्ञायते । अवश्यं चैत-

दिति । किं पुनरिति । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्पक्षादये च दोषसम्भवात्प्रश्नः । उत्त-
रपदस्येत्येवमिति । तत्र हि वृद्धौ सर्वं चेत्यप्युच्यमानं वृद्धिमात्रस्योत्तरपदरयाभावात्सा-
मर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदं ग्रहीष्यते इत्यनिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदा-

शब्दस्य स्वरूप कुशलत्वं सामान्य नस्कादिव्यापितं प्रवृत्तिनिमित्तं तद्वृत्तित्वाच्च वाचिकेत्याहुः तेन च कुत्व-
शब्देन स्वार्थाश्रयः ककारो लक्ष्यत इति ककारः कस्मात्तत्र श्रोत्रार्थवसानम् । वस्तुतः कुत्वकृपत्रयोर्भ-
वमसंज्ञापदयोश्च पर्यायतनौ कृत्स्नं सूत्रं निरूपितमिति न कश्चिदशेषः । अङ्गत्वात् । पत्रपत्रार्थबाधनद्वारा
वैशेषकारकत्वात् । मुख्यं व्याकरणमित्यादिनाङ्गत्वनिष्कारणाच्च । प्रधानञ्च पदस्वङ्गेषु व्याकरणमिति पस्प-
शायां भाष्योक्तेः । अस्यामिष्टा नार्थश्च प्रयोजकं नपेटिरास्ति लज्जावत्कवयः कुर्वन्तीति सूत्रबाध्यामिति
सूत्रे भाष्योक्तेः । तस्मादङ्गत्वमेव प्रयोजकमिति भावः । ननु ह्यन्तःसं विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरिति आह
इतिरिति । तथा च भाष्यकाराणीयानिदेशान्सूत्रेषु ह्यन्तः कार्यप्रवृत्तिरिति भावः । भाष्ये
(जस्त्वमपीति) । संहितया पाठे इत्यर्थः । उभयसंज्ञान्यपीति । उभे संज्ञे येषामिति विग्रहः ।
संज्ञाद्वयहेतुककार्यदर्शनेन तद्वत्त्वकल्पनानि भावः । ननु सूत्राविज्ञेयमात्रग्रहणपक्ष एव प्रतीयत इति
प्रश्नानुपपत्तिरिति आह उभयर्थेति । लुगादिमसंज्ञां तद्भावितपक्षस्य लोपसंज्ञायां दर्शनमात्रमिति भावः ।
ननु टिघुभादिमसंज्ञास्वनदृभावितानामेव ग्रहणं दृश्यते इति सापि पक्षः शङ्काकृतमुच्यते इति चेन्न । तत्र हि
तद्भावितमात्रमसंज्ञास्वनदृभावितानामेव ग्रहणं न च तथा प्रकृतं इति उभयर्थेत्युक्तम् । वृद्धिशब्दे तन्त्रावृद्धीकारे
तद्भावितमग्रहणं वृद्धिशब्दकत्वे द्वितीयं पक्ष इति भावः । भाष्ये (वृद्धिलक्षणा मर्यादिति) । नित्यं
वृद्धशब्दादिभ्य इति अस्य वृद्धसंज्ञाद्वारा वृद्धिनक्षणात्वं बोध्यम् । 'वृद्धलक्षण' इति पाठे एषां
वृद्धत्वाभावेन समुदायार्था वृद्धित्वाभावादित्यर्थः । फिज्मात्र । उरीचां वृद्धादमात्रावेति । न च प्रा-
चामवृद्धाविति फिनायेनात्सद पुंवद्भावनिषेधोऽयाम्रगुप्तायनीभार्य इत्याद्यौ जानिषेति सिद्ध इति वाच्यम् ।
आम्रगुप्तायनेरप्यर्थं युवत्यर्थे ऽगो ग्यक्षत्रियार्थाञ्च इति लुकि आम्रगुप्तायनिरित्येव रूपे पितरि पुत्रे च-
व्यत फिनि तु अत्र परत्वाभावात् सिध्यन् । न चात्राह्यणगोत्रमात्राश्रयप्रत्ययस्यापसङ्गधानमिति तत्सिद्धिः ।
ब्राह्मणगोत्रं तदपवृत्त । भाष्ये (एष विधिरिति) । पूर्वपदान्नोक्तत्वात्तत्त्वमित्यर्थः । तावद्भार्ये आसर्वनाम्न
इत्यात्वस्य वस्तुनिमित्तमिति पुंवत्प्रतिषेधप्राप्तिः । यदि प्रथमपक्षे दोषो दृक्दोषोऽस्तु तर्हीत्यन्वयः । भाष्ये
तद्व्युत्तरपद इति । समासात्तत्तत्पदशब्देन सामानाधिकरण्याद्योत्तरपदस्येत्येव वृद्धिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहि-
रिति भावः । तत्राधिकारलक्षणायां बीजमाह तत्र हीति । न च आ अवतीति औः सर्वस्य औः सर्वोरित्या-
हौ वृद्धिरुत्तरपदसम्भवः । न चैकादिशब्दपवर्गाभावः । तन्मस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरपदसम्बन्धकार्यस्यै-

देवं विज्ञेयम् । तद्भावितग्रहणे सत्यपीह प्रमज्जेत । सर्वः कारकः सर्वकारक इति । यदप्युच्यते । इह तावती भार्या यस्य तावंद्वार्यः यावद्वार्य इति । वृद्धि-
निमित्तस्येति पुवंद्वार्यप्रतिषेधः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । नैवं विशायते । वृद्धे-
निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति । किं तर्हि । वृद्धेनिमित्तं यस्मिन् सोऽयं
वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तस्येति । किं च वृद्धेनिमित्तम् । योसौ ककारो जकारो
णकारो वा न अथ वा यः कृत्स्नाया वृद्धेनिमित्तम् । कश्च कृत्स्नाया वृद्धेनि-
मित्तम् । यस्त्रयाणामाकारौकारौकाराणाम् । संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः * ।
अथ संज्ञेत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः । किं प्रयोजनम् । संज्ञासं-
प्रत्ययार्थः । वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येव संप्रत्ययो यथा स्यात् । इतरथा ह्यसं-
प्रत्ययो यथा लोके * । अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञेत्येव
संप्रत्ययो न स्यात् । इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात् । अनर्थकमित्याह । कथम् ।
यथा लोके । लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते । अर्थवन्ति तावत् ।

धिकारमवगमयति । वृद्धेनिमित्तं यस्मिन्निर्ति । निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्वचन-
रणपदो बहुव्रीहिराश्रीयते । अन्यथा वृद्धेनिमित्तस्येत्येव त्रयात् । वृद्धिनिमित्तत्वाच्च
तद्धितस्य तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधायिष्यते । अथ वा वृद्धेः संबन्धी यस्ताद्धित इति
वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रयिष्यते । योसौ ककार इति । कजगणेषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति
तेषामेव निमित्तत्वम् । अथ वेति । निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुत्वस्यो वृद्धिशब्दः
समस्यते वृद्धीनां निमित्तं वृद्धिर्निमित्तमिति । संज्ञाधिकार इति वार्तिकम् । तस्य व्या-
ख्यानमथ संज्ञेत्येवमिति । अथशब्दः संज्ञायाः प्रस्तावयान्त्यर्थः । वृद्ध्यादीनामिति । सं-
प्रत्यय इत्येतदपेक्षया कर्मणि पठ्या वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्नित्यर्थः । यथा
लोके इति । कात्यायनेनानासंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारे-
णानर्थकत्वे लोको दृष्टान्तत्वेन योजयति बहुसूत्रमिति । बहुव्रीहः । प्रकरणं चान्यपदार्थः ।

कादेशात्पाक पवत्तिस्वीकारात् । तथा च सर्वशब्दान्तांशतत्त्वशेषनिधानेन आकारस्यानुज्ञात्वं एकादेशस्य
स्वरितोवातुशब्दे इति पालिकः स्वमिते स्थागिति वाच्यम् । नादृशानामाकारान् वृद्धेनमानामावात् स्वरितत्वा-
द्वाधिकारलाभ इति बोध्यम् । अन्यथावृद्धेर्गति । वृद्ध्यात्मकतादितानामावाद्वादीनामन्तप्रवृत्तिमिति भावः नन्व-
शःशब्दादर्थ आद्यच्चिदाध्यशंसत्यादेश वृद्धिरूपसम्भव इत्युक्त्यगह अथ वेति । व्यापकरणबहुव्रीह्याश्रयण-
सामर्थ्यादेव व्यपदेशशब्दावापवृत्तिमिति भावः । तस्मादेति । एव शब्दादप्यथ । विशिष्टस्य निमित्तत्वे विशेष-
णानामपि नस्त्वमिति भावः । ननु वृत्तावमेतत्त्वमज्ञावगमनं ननुच्यते नन्वेन विप्रज्ञोऽनुपपन्नोऽन आह
निमित्तं । तत्र कास्त्व्य प्रतिपत्तिकालिक न प्रयोगसमवायानि न पारिषद्याभावे वापः । न च व्याकरण-
मार्थेपि निषेधापत्तिः । इष्टापत्तिः । अत एवादिमात्रमर्थोपपत्तिः पक्षोऽत्र आपानुद्भावमपि । तद्भाविनानामेवेति
पक्षेपि नष्टाभ्यामिति सूत्रे एजंशोपि वृद्धिपक्षसंबन्धेन निषेधः वृत्तिरत्र सुपपादा । अत एव वैयक्याशेषेति
सूत्रे भाष्यकृता तत्संबन्धो दाशत इत्याहुः । आदिमात्रप्रवृत्तिरिव मालाहीनाच्चेति सार्थकम् । अन्यथा-
ऽस्याऽनुवृत्त्यात्पस्थेऽनुवृत्तमित्येव सिद्धिः किन्तेन । वार्तिकमिति । सूत्रेऽनुक्तदुरुक्तश्चिन्ताकरत्वं वार्तिक-
त्वम् । एतेन सूत्रव्याख्यानार्थं प्रवृत्तस्य कात्यायनस्यायुक्ता दुरुक्तान्यन्यप्राप्तम् । प्रस्तावति । वार्तिके
ऽधिकारशब्दोक्तिः स इति भावः । वृद्ध्यादीनां संज्ञात्वाद्भेदनिबन्धनपष्ठपुपपन्नेत्यत आह संप्रत्ययशब्देति ।
भाष्ये (सङ्ज्ञेत्येव इति) शब्दाद्यज्ञानानामितरग्राह्यासाविरे नानुपपन्नम् । भाष्यकारमिद्वान् । अधिका-

देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन, देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । अनर्थ-
कानि । दश दाडिमानी पडपूपाः कुण्डमजाजिनं पल्लपिण्डः अधरोरुक्मेतत्कु-
मार्याः स्फैर्यकृतस्य पिता प्रतिशीन इति । संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च * । क्रियमाणेपि
संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञानोरमन्देहो वक्तव्यः । कुतो ह्येतत् वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः
संज्ञिन इति । न पुनरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति । यथावदुच्यते संज्ञाधिकारः
कर्त्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति । न कर्त्तव्यः । आचार्याचारात्मज्ञामिद्धिः * । आ-
चार्याचारात्मज्ञामिद्धिर्भविष्यति । किमिदमाचार्याचारादिति । आचार्याणामुप-
चारात् । यथा लौकिकपेदिंकपु * । तद्यथा लौकिकपु वैदिकेपु च कृतान्तेषु ।
लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृते ऽवकाशे नाम कुर्वीते देवदत्तो य-
ज्ञदत्त इति । तयोरुपचारादन्येपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति । वेदेपि याज्ञिकाः स-
ज्ञां कुर्वन्ति स्फयो यूपश्चपल इति । तत्रभवतामुपचारादन्येपि जानन्ति इयमस्य
संज्ञेति । एवमिहापि । इहैव तावत्के चिद्वाचन्ताणा आहुः । वृद्धिशब्दः संज्ञा
आदैचः संज्ञिन इति । अपरे पुनः मिचि वृद्धिग्न्युक्त्वा आकारैकारोकारानुदा-
हरन्ति तेन मन्यामहे यथा प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति । य-
दप्युच्यते । क्रियमाणेपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञानोरमन्देहो वक्तव्य इति । संज्ञासं-
ज्ञ्यसंदेहश्च * । संज्ञासंज्ञानोश्चामन्देहः मिद्धिः । कुतः । आचार्याचारादेव । उक्त

भमाहारे द्विगुर्वा । अर्थवन्ति चेति । यथा लोकवर्णानि प्रयुङ्क्ते एवमनर्थकान्यपीत्यर्थः ।
यावदात्मत्वमाचार्यस्य न साधितं तावदनर्थक्याशङ्का । भट्टेति समन्वयानवगमाद्धा
दश दाडिमानीति । पडाथानां समन्वयाभावादत्रालयक्यम् । आचार्याचारादिति । आचा-
र्याणां व्यवहारादित्यर्थः । वृद्धिशब्दः संज्ञेति । वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिर्व्याख्याननैव
प्रकाश्यते । यथादैचां वर्णानामिति वर्णत्वम् । अपरइति । प्रदेशाद्धा संज्ञासंज्ञ्यमिव-

रं विना ऽसंप्रत्यय इष्टान्तस्य लौकिकस्याभावात्परिज्ञान इष्टान्तानुपयोगाच्चेन्न तद्भावः । वाक्याध्याहा-
रेणेति । (इहमिहानीमिति) । वाक्याध्याहारेणेत्यर्थः । ननु द्विगो आकारान्नोत्तरपदत्वान् स्त्रीन्व डाप्स्या-
न् आह बहुव्रीरिति । अन्यपदार्थस्याशास्त्रत्वाद्बहुव्रीहिर्द्विगोऽन्त आह समाहार इति । पात्रान्तादित्वा-
त्स्त्रीत्वाभावः । अत एव त्रिसूत्रीत्यादि सङ्गच्छते । बहुसूत्रशब्दस्यैव तत्र पाठादियमिमानः । नन्वनर्थकनृष्टा-
न्ते ऽर्थवन्तीत्यादि व्यर्थमेत आह यथेति । यद्यप्यान्वितार्थकपदसमूह एव वाक्यम् । तथापि भाष्ये पद-
समूहे एव वाक्यशब्दः पशुक्तो ऽतोऽनर्थकानि वाचयानीति न विरुद्धम् । शर्दिति । विनाचाचार्याचारादित्वा-
नेन । पदार्थानाम् । कुण्डमजाजिनमित्याशेनाम् । स्फषकृता ऽपत्यं (स्फैर्यकृतः) उपचारे नाम गोष्ठी
वृत्तिरिति भ्रम व्युद्ध्यति व्यवहारादेति । अनेन व्यवहाराच्छान्तिग्रह उक्तः स च शक्तिग्राहकशिरोमाणः ।
भाष्ये (वेदे याज्ञिका इति) यत्तत्काण्डद्वष्टारं कूपय इत्यर्थः । वेदकतृत्ववत्संज्ञाकतृत्वन्तेषान्द्रष्टव्यम् ।
भाष्ये (इहैवति) वृद्धिरादैचसूत्र एवत्यर्थः । असत्त्याः शक्त्यव्याख्यानैनात्पादयितुमशक्यत्वात् । वृद्धि-
शब्दस्येति । प्रत्यायनशक्तिः । प्रत्यायने बाधजनने कारणीभूता शक्तिः । भाष्ये (उदाहरन्तीति) वृद्धिरा-
दैजिति सूत्रार्थकथनार्थं तत्प्रदेशत्वेन तां च वृद्धिरित्युक्त्वा तदुदाहरणत्वेनाकार्षीद अक्षेपीश्रौषीदित्युदाह-

आचार्याचारः । अनाकृतिः * । अथ वा ऽनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोकेपि ह्याकृतिमतो मांमपिगडस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । लिङ्गेन वा * । अथवा किंचिल्लिङ्गमामज्य वक्ष्यामीत्यलिङ्गा संज्ञेति । वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं करिष्यते नादैच्छब्दे । इदं तावदयुक्तं यदुच्यते आचार्याचारादिति । किमत्रायुक्तम् । तमेवोपालभ्यागमकं ते सूत्रमिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम् । अपरितुष्यन् खल्वपि भवाननेन परिहारेणानाकृतिलिङ्गेन वेत्याह । तच्चापि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि इत्संज्ञा न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः । संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते । न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते । स्वभावतः संज्ञा संज्ञिनं प्रत्याग्य स्वयं निवर्तते । तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्याति । मिद्व्यत्येवम् । अपाणिनीयं तु भवति । यथान्यामसेवास्तु । ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोकइति । न च यथा लोके तथा व्याकरणे । प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचावकाशे प्राङ्मुख उपविश्य

क्तिः संज्ञासूत्रार्थाद्वा प्रदेशार्थस्य व्यवस्थेत्यर्थः । अनाकृतिरिति । आकृत्या साहचर्या-
ङ्गदो लक्ष्यते तेनायमर्थः । वृद्धिशब्द एकत्वात्संज्ञा । आदेशां बहुत्वात्संज्ञित्वम् ।
लाघवार्थं हि संज्ञाकरणम् । यथा सर्वादीनि सर्वनामानान्यनेकस्यैका संज्ञा क्रियते न त्वे-
कस्यानेका संज्ञा प्रयोजनाभावात् । आकृतिमत इति । अवस्थाभेदेऽपि स एवायमिति
प्रत्यभिज्ञानमित्तकं देवदत्तत्वादिकं सामान्यमस्तीत्याकृतिमत इत्युक्तम् । लिङ्गेन चेति ।
कलादिना वर्णोदोपेक्षेत्यर्थः । तमेवोपालभ्येति । यो हि सूत्रकारमुपालभते न गमकं ते
सूत्रमिति स कथं वृत्तिकारादीन् प्रामाण्येनाश्रयतीत्यर्थः । अपरितुष्यन्निति । त्वयापि
परिहारान्तरं ब्रुवता ऽऽचार्याचारो न प्रमाणत्वेनाश्रित इत्यर्थः । तच्चार्पीति । लिङ्गेन
वेत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः । अनाकृतिः संज्ञेत्येतत्तु न्यायसिद्धत्वाच्च वक्तव्यम् । अथ वैतर्हि ।
एवं सतीत्यर्थः । उकारादिष्वनुबन्धेषु कलादिकमासङ्क्षयते । ततस्तेषां संज्ञात्वे सति
उदात्तमेतदपदमिति करिष्यते संज्ञा च संज्ञिनं प्रत्याग्य स्वयं निवर्तते इतीत्संज्ञा लोपश्च न
वक्तव्यो भवत इत्यर्थः । प्रमाणभूत इति प्रमाण्ये प्राप्त इत्यर्थः । भू प्रामाण्य-

रन्तीत्यर्थः । एवञ्च वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादेशां प्रत्यायकत्वं निर्णीय वृद्धिर्गन्धमुद्रास्य स संज्ञाबोधकत्वं
वृद्धिशब्दस्य सञ्ज्ञात्वेऽपि निणयन्तीति भावः । (तेन) अपराचार्यान्ताशङ्केन । अनाकृतिर्ज्ञानित्वेन-
भेदो भविष्यति तदभावेन न वृद्धिशब्दोपात्तय आह आकृत्येति । वस्तुत्राशङ्कति भावः । अनाकृतिरित्यत-
न्यायसिद्धमित्याह । लाघवार्थमिति । नन्वेकस्यापि न्यायानेकाः कृत्याप्रत्ययसंज्ञाः । कथं न
ऽन आह प्रयोजनेति । सति हि प्रयोजने तथा । प्रकृतं तु न तथा । प्रयोजनाभावादिति भावः । प्रत्य-
भिज्ञानमित्तकम् । प्रत्यभिज्ञाप्रमाणकमित्यर्थः । वस्तुतो भाष्ये (आकृतिमतः) इत्यस्य भेदेन इत्यर्थः ।
अवस्थाभेदेन च तत्रापि तमेव च ज्ञानित्वेन न मानम् । अत एव देवदत्तस्यादेव न उपा-
तिर्काश्चित् । सकथं वृत्तिकारानाति । (तस्येवेति) भाष्यस्य च तत्रायस्येवेत्यर्थः इति भावः । लिङ्गेन वे-
त्येतदिति । लिङ्गासङ्गः । इत्थं लिङ्गासंज्ञेति च वक्तव्यमित्यर्थः । उकारादिष्विति भाष्यादिपठित्वमित्यर्थः ।
ननु सञ्ज्ञालिङ्गे कृतेपीत्संज्ञाव्यभावे कथं तेषां निवृत्तिरिति आह । भाष्ये स्वभावेन संज्ञेति । तद्वशाच्च
सञ्ज्ञा च सञ्ज्ञिनमिति । भाष्ये (अपाणिनीयमित्यादि) । अनन्तमित्येव बोधविशिष्टपठेन आनुनास-

महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किम्पु-
नरियता सूत्रेण । किमतो यदशक्यम् । अतः मञ्जासंज्ञितानवेव । कुतो नु खल्वेत-
त्संज्ञासंज्ञितानवेवेति । न पुनः साध्वनुशासने ऽस्मिन् शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते ।
कृतमनयोः साधुत्वम् । कथम् । वृद्धिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात्
क्तिन्प्रत्ययः । आदेचाप्यक्षरसमाम्नाये उपदिष्टाः । प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात् ।
वृद्धिशब्दात्परे आदेचः प्रयोक्तव्या इति । नहं प्रयोगनियम आरभ्यते । किं तर्हि ।
संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्पद्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंवन्धो भवति । तद्यथा । आहर
पात्रं पात्रमाहरेति । आदेशास्तर्हीमे स्युः । वृद्धिशब्दस्यादेच आदेशाः । पष्ठीनि-
दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते । न चात्र पष्ठी पश्यामः । आगमास्तर्हीमे स्युः । वृद्धिश-
ब्दस्यादेच आगमाः । आगमा अपि पष्ठीनिदिष्टस्यैवाच्यन्ते । लिङ्गेन च । न

त्यग्याधृपद्वेति णिजभावपक्षे रूपम् । वृत्तिविषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्यं वर्तते । दर्भ-
पवित्रति । प्रमादाभावं दर्शयति प्राङ्मुख इति । प्राच्या अभ्युदयहेतुत्वात् । महतेति ।
मनःप्रणिधानं दर्शयति । एवंच सर्वमागमाद् बोद्धव्यम् । एवमानर्थक्यं परिहृते संज्ञासं-
प्रत्ययाय पक्षान्तगाणि प्रदनमुखेन प्रतीक्षति किमत इति । कृतमनयोरिति । आदेच्छब्द-
स्य द्वन्द्वत्वादनयोरिति द्विवचननिर्देशः । आदेच इति । तेषां च द्वन्द्वनिर्देशोयमादेच्छब्द-
इत्यर्थः । प्रयोगनियमार्थमिति । आदेज्ज्वद्धिगिति प्रयोगो मा भूदित्यर्थः । नेहेति । प्रयुज्य-
तइति प्रयोगस्तत्र स्वतन्त्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमां नारभ्यते ऽपि तु पदावयवस्य
प्रकृतिप्रत्ययपसर्जनागमादिरूपस्य । लोके च केवल एव वृद्धिशब्दः प्रयुज्यतइति न
त्रस्यानेन नियमः क्रियते । लोके च प्रयुक्तानामिदमनुशासनम् । पष्ठीनिदिष्टस्येति ।
स्थानशब्दे ऽर्थवाची । तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दाः इति स्थानम् । न च वृद्धिशब्दाधर्मादेचो

व्यादिवत् प्रतिज्ञाकरणे च दुर्ज्ञेयत्वाद्भिन्नं भावः । ननु भवतेज्ज्मार्थत्वेनाभूततद्भावप्रतीत्याद्या सानि प्रमा-
णीभूत इति स्यात् तदात्रवक्ष्यामस्तु प्रमाणमाचार्यं प्रकारान्तरेण भूत इत्यर्थं स्यादेत आह प्रामाण्यामिति ।
वृत्तिविषये इति प्रकृताभिप्रायम् । प्रमादः पिशाचादिसम्बन्धः । आगमः । संप्रदायः प्रकृतभाष्योक्त्या ।
भाष्ये (अनर्थक्येनेति) । बोध्याथरहितेनेत्यर्थः । ननु पारायणे संवेदामदृष्टार्थत्वेऽपि दृष्टप्रयोजनराहित्यप्र-
रूपनमर्थकत्वं वर्णपत्रसूत्राणामस्त्येवेति न वक्ष्यमाणसूत्रादिप्रत्याख्यानासङ्गाति । सञ्ज्ञासंप्रत्ययाय ।
सञ्ज्ञास्त्विश्रयाय । भाष्ये (किमतइति) । अतस्तादृशकर्तृकत्वात्किं कथमर्थवत्त्वं (यद्) यतस्तद्
(अशक्यम्) अशक्यनिरूपणमित्युत्तरार्थः । साध्वनुशासने इत्यनेन साधुत्वपक्षस्याकाण्डता वारिता ।
द्वन्द्वत्वादिना । अनयोरित्यस्य पदयोरिति विशेष्यम् । पदानामेव साधुत्वान्वाख्यानानिर्दिष्टाः । साष्ये
[अविशेषणोति] । प्रत्ययविशेषमनाशयेत्यर्थः । ननु वर्णसमाम्नाये आकाराद्युपवेशेऽप्यदेच्छब्दस्य किमा-
गतमत आह तेषाञ्चेति । सञ्ज्ञाग्रहणद्वारेणोति शेषः । नपरइति । आगिरन्त्येनानि च तेषां कृतयोरदेच्-
सञ्ज्ञयोर्द्वन्द्वनिर्देशेन द्वन्द्वशास्त्रेण कृतं साधुत्वमित्यर्थः । एजित्यापि तन्मूलकारिरन्त्येनेत्यनेन बोधित-
मित्याशयेन भाष्ये सञ्ज्ञसमाम्नाये उपदिष्टा इत्युक्तम् । ननुपसर्जं पूर्वं परस्पर्यादिभिः प्रयोगनियम-
आरभ्यम एवेत्यत आह प्रयुज्यतइति । स्वतन्त्रस्येति । गत्युपसर्गनिरासः । तौ हि द्योतकत्वात्परान्वयौ ।
पशवयवस्येति । आदिना । द्योतकः । पुक्त्यन्तरमाह लोके चेति । शिष्टलोकाभिप्रायप्रयुक्तानाञ्चदमनु-
शासनमिति भावः । केवलः । अविच्छेदासंबद्धः । भाष्ये [सक्त्येति] । साधुत्वेनान्वाख्ययित्यर्थः । [अ-
भिसम्बन्धः] । पौर्वापर्यलक्षणः । षष्ठ्यभावेऽपि नाभिनयमित्याशयादशेषादशनाशहं स्थानेति । षष्ठीस्थाने

चात्र पृष्ठी न खल्वप्यागमलिङ्गं पश्यामः । इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्य-
मेकविभक्तिकत्वं च द्वयोश्चैतद्भवति । कयोः । विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा ।
तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्ये इति । तच्च न । द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोके विशेषण-

वक्तुं शक्ताः । तेनात्र पण्ड्यर्थाभावादिति तात्पर्यम् । तथा हि पण्ड्यभावेऽपि तदर्थसद्भा-
वाद्व्यवस्थेयं स्थान्यदेशभावः । यथा नाभिनम च परस्त्रीपरशुञ्चेति । आगमा अपीति ।
अत्राप्यर्थोपेक्ष्यते । अनागमकानामर्थे सागमका इत्यर्थः । लिङ्गेन चेति । देशविशेषप्रतिप-
त्तये टकारादिलिङ्गे तत्र क्रियतइत्यर्थः । इदं खल्वपीति । विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन
संज्ञापक्षे स्थापयति । देवदत्तः पञ्चतीत्यस्ति सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्तित्वम् ।
गौरद्व इत्यस्यैकविभक्तित्वं न तु सामानाधिकरण्यामभ्युभयोरुपादानम् । संज्ञासंज्ञिनो-
रप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वं प्रसिद्धचर्माद्धवशात् भेदेनोपादानम् । तच्च सामाना-
धिकरण्यं शब्दयोरेव केचिदिच्छन्ति । द्वाभ्यां शब्दाभ्यां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामका-
स्याभिधेयस्य प्रतिपादनाद्विशेषणविशेष्यत्वेन प्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम् । अन्ये तु
नीलोत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोर्जातिगुणयोर्गमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं

इति सूत्रगत इति शेषः । तत्र हि सत्त्वे स्थानशब्दे अधिकरणवृत्त्यन्तार्थवाचा भाववृत्त्यस्या प्रसङ्गवाचो-
ष्य तन्त्रणोपादानेन । अन्यथा केवत्यर्थशब्दः प्राप्तिशब्दः वापावर्तते । एवञ्च या ज्ञानयोगा पृष्ठी सा प्रसङ्ग-
निरूपितसम्बन्धार्थिकेवत्येकोऽर्थः । द्वितीयं तु पृष्ठीशब्दो लक्षणया स्थानितः । स्थान इति भगवो वाच्य-
स्यार्थस्याधिकरणत्वविवक्षया बोध्या । योगशब्दश्च युज्यते इति व्युत्पत्त्या आदेशवाची तन्नाश आवाच्य ।
तेन स्थानो स्वार्थभिधानसमर्थादेशवानित्यर्थ इति भावः । भाष्यस्य तु पृष्ठीनिर्देशस्य स्थानिनो योऽर्थस्तस्य
वाचका उच्यन्ते । न चात्रादेशे पृष्ठीनिर्देशस्य स्थानिनोऽर्थोनाभिधेयत्वेन पश्याम इत्यर्थः । पदप्रार्थनाभावा-
दिति । पृष्ठीबोधयस्यान्यथाभिधानसामर्थ्यानावावर्ति भावः । तदर्थनञ्ज्ञावावर्ति । आदेशस्य स्थान्यर्थबोधन-
सामर्थ्यसद्भावादित्यर्थः । वस्तुनस्तु स्थान प्रसङ्ग एव । स चार्थेव न एव । अथपत्यायनाय शब्दप्रयोगान् ।
एवञ्चाथपयुक्त एव स्थान्यदेशयोः सम्बन्ध इति स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यवतिशक्तेन वदन्ति । अत्रापीति ।
वस्तुनोऽवयवप्रसवेवागमा उच्यन्ते इत्यर्था भाष्यस्य । कदाचित्तद्भ्रमद्वयावृत्तय आह दधेति । देशविशेष-
प्रतिपत्त्यर्थयत्नसाध्यागमप्रतीतिर्यत्नाभावे नित्यर्थः । इदं खल्वपीति । भाष्य एवेकपक्षागमसम्बन्धे प्रति-
पादयति तद्वाच्ये विशेषणमिति । अस्मिन्सामानाधिकरण्यामिति । न च तद्विश सज्ञासंज्ञित्वसम्भावनेति-
भावः । इत्युभयोर्गति । विशेषणविशेष्यत्वसंज्ञासंज्ञित्वसम्भावनास्यलप्रदर्शनायेत्यर्थः । संज्ञासंज्ञिनोर-
पीति । उद्दिष्टादिसज्ञा । इह स्वरूपेणैव सज्ञान सज्ञानोपायागन्तर्गात्तु ज्ञानोपाचय सामर्थ्येवच्छिन्नज्ञानेति वि-
शेषणम् । सञ्ज्ञी च व्यवच्छेदकः सन्निवृत्तः । विषयनाविशेषरूपमपि न चयोरप्यस्यति भावः । प्रसिद्धीति ।
[द्वयोर्हि प्रतीति] स्थानिना भाष्ये उक्तमतम् । यत्रा सत्याप व्यवच्छेदकव्यवच्छेदकभावे सज्ञासंज्ञिनोर्विशेष्य-
विशेषणभावा लोके न प्रसिद्ध इत्यर्थः । तत्र सामानाधिकरण्यं नाम द्वयोः शब्दयोरेकाभिधेयसम्बन्धस्तत्तु न
युक्तम् । सामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वेन विशेषणत्वादेशार्थधर्मत्वेन विशेषणावशेष्यताः सामानाधिकरण्य-
मिति भाष्यासङ्गतेः । संज्ञासंज्ञिनोरेकाभिधेयसम्बन्धाभावेन सज्ञासज्ञिनोर्वा सामाधिक रण्यमित्यस्याप्यसङ्ग-
निरत आह सञ्ज्ञिति । भिन्नप्रवृत्तित्वेन पर्यायनिगासः । इह त्वत्तु इदं चिन्त्यम् । अन्त्ये त्वेव सरस्वति इह-
काव्ये विहव्ये गुप्तानि तेऽन्त्ये नामानोत्थासो नामान्विते सामानाधिकरण्ये इत्यस्य व्यावृत्तये तच्च सामान्यव-
चनग्रहणमिति तत्सूत्रस्य भाष्यविरोधापत्तेः । युगपदधिकरणवचननापक्षे पदवीमृद्व्यावित्यत्र सामानाधि-
करणलक्षणपुंवद्भावशङ्कापरभाष्यविरोधापत्तेश्च । विशेषणत्वादिक चोपपन्नतइत्याह विशेषणान् । भाष्ये
(संज्ञासंज्ञिनोरप्यत्र संज्ञिपदेन सञ्ज्ञिममर्षकशब्दोऽभिधेयः । सज्ञाशब्दे च शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तं सञ्ज्ञिति
नस्त्वन्धात् । संज्ञिबोधकशब्दे च संज्ञिगततत्तुः प्रवृत्तिनिमित्तप । एवञ्च वृद्धिः शब्दवर्गमत्रा अभिधेय इति
बोधः । वृद्धिशब्दवचं लोकासिद्धतादाय्येनेत्याशयः । अन्ये त्विति । संज्ञासञ्ज्ञिनोस्तुक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमिति

विशेष्यभावो भवति । न चादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव । तत्र त्वेतावान्मन्देहः कः संज्ञी का संज्ञेति । स चापि क मन्देहः । यत्रोभे समा-
नात्तरे । यत्र त्वन्यतरल्लघु मा संज्ञा यद् गुरु म संज्ञी । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि
संज्ञाकरणम् । तत्राप्ययं नावश्य गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति । किं तर्हिनाकृति-
तामपि । अनाकृतिः संज्ञा ऽऽकृतिमन्तः संज्ञिन इति । लोके पि ह्याकृतिमतो मांम-
पिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । अथ वा ऽऽवर्तिन्यः संज्ञा भवन्ति । वृद्धिश-
ब्दश्चावर्तते न चादैच्छब्दः । तद्यथा । इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न मांस-
पिण्डः । अथ वा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । कुत एतत् । सतो हि
कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । तद्यथा । इतरत्रापि सतो मांमपिण्डस्य देवदत्त
इति संज्ञा क्रियते । कथं वृद्धिरादैजिति । एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् ।

विशेषणविशेष्यभावाच्चार्ययोग्यं मन्यन्ते । न चादैच्छब्द इति । न ह्येतस्य कश्चिन्नैक-
कार्थः प्रसिद्ध इत्यर्थः । आवर्तिन्य इति । देवदत्तादिशब्दा हि दानादिप्रतिपादनाया-
वर्तते । अथ वेति । सत्यस्मिन् चा संज्ञिन बुद्ध्या विषयीकृते शब्देन पूर्वं निर्दिष्ट संज्ञा प्रव-
र्तते इत्यर्थः । ततश्चादेष्टु गुण इत्यादावदेडादयः संज्ञिनो गुणादयः संज्ञाः । इह तु मङ्गला-
र्थान्यथा पाठक्रमः । आर्थस्त्वन्यथा क्रमः । अन्ये तु सिद्धिहेतवो भविष्यन्ति । अपृक्त
एकाक्यति परिभाषा न संज्ञेति नास्ति व्यभिचारः । अपृक्तशब्देन लोकाकी कथ्यतइत्य-

सामानाधिकरण्यम् । एकविभक्तिकृत्वत्वेन पक्षे शब्दद्वारा बोध्यम् । विभक्तिशब्देन शक्तिर्वा । भाष्ये
संज्ञासंज्ञितोऽरि । त्वस्य तत्प्रवृत्तिर्नामत्तयोरित्यर्थः । अन्यं त्वानि मेन ऽऽर्चयन्ती जन्तु प्रतीतपदार्थकयो-
रिति बहुव्रीहस्वरसमङ्गः । विशेषणाविशेष्यभावो भवतीत्यस्य तदर्थप्रतिपादकत्वं भवतीत्यर्थः । ननु वैयाकर-
णानामादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थ एवेत्यत आह ॥ नहीति । वृद्धिशब्दाविशेष्ययोग्य इति शेषो ऽत्र द्रष्टव्यः । के-
चित्तु वृद्धाविशब्दाः शब्दरा एव वृद्धिशब्दाभिन्ना आदेय इति बोधः । तदक्तं हाणि । वृद्ध्यादयो यथा
शब्दाः स्वरूपापनिबन्धनाः । आदैच्छप्रत्ययिने शब्दः सम्बन्धं यान्ति सज्जिभिः" इति । सामानाधिकरण्य-
च्चविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमित्याहुः । भाष्ये (यत्रोभे इति) । प्रत्ययः अतीर्यात्त्याहौ । लघ्वर्थमित्यस्य
लाघवार्थमित्यर्थः । न मांसपिण्ड इति । इत्यस्यापि नामोच्चारणमात्रेण दानादिसम्भवारिति भावः । सतो
हीत्यादिना न भावरूपं विवक्षितम् । अभावस्यापि लोपादिसंज्ञादर्शनान् । नापि विद्यमानत्वं प्रत्ययवधौ
संज्ञाविशेष्यस्यापि विधानादत आह बुद्ध्यति । अत एव सावर्णिर्भवितामनुरित्यादौ न दोषः । एवंच
सच्छब्देन पूर्वं बुद्ध्यता विषयीकृतत्वं विवक्षतमित्यर्थः । वृद्धिसत्ता समाविष्ट एव चार्थः शब्देन बोध्यत इति
मिष्टान्तान् । तत्त्वं हि पूर्वोच्चारितस्यैव भवतीत्याह शब्देन पूर्वमिति । भाष्ये [मङ्गलिको] मङ्गलप्रयोजनः ।
[महतः] अर्थतः । एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौघस्येत्युक्तम् । [मङ्गलादीनी] त्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोतृप्रयो-
जनं चोक्तम् । [प्रयन्ते] विस्तृतान् भवन्ति तेन समाप्तिरर्थाक्षिप्ता । आर्थस्त्वन्यथेति । अत्रैज वृद्धिरित्या-
कारः । अनुपूर्वाज्ञानस्यासात्त्वविधया हेतुत्वानिति भावः । कथं तर्हि वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वप्रतीतिरत आह अन्ये
त्विति । लाघवात्तयः । आदैचो वृद्धिपदाभिन्ना इत्यर्थः । एवञ्चानुपूर्वीत्यस्यासेन विलम्बेन बोधजनकशब्दो-
च्चारणं मङ्गलार्थं क्षम्यतामिति बोध्यम् । अत्रैकशब्दः प्रथमार्थकः प्रथममन्ताकरणं मङ्गलार्थमेव । एवञ्चान्य
त्रापि तथाकरणमुद्देश्यविषयभावनान्नये तादृशस्यैव साधुत्वमानं भ्रमवारणार्थमित्याहुः । परिभाषेति । तदा हि
यत्रापृक्तपद तत्रैकालित्याहुतिप्रतइत्यर्थात्प्रार्थम्यं युक्तमेवेत्यर्थः । वस्तुन इदं वृद्धिसूत्रेपि सुवचम् । किं चैवम्
पृक्तसंज्ञायामित्याह भाष्यवार्तिककथ्यवहारानुपपत्तिः । केचित्तु परिभाषावेपि एकात्प्रत्यय इत्येतदुद्देशेनापृक्तप-
दवद्देश्यत्वं विधेयम् । पदपरत्वार्थं तत्रापि लक्षणावश्यकत्वेन सामानाधिकरण्यन्यायार्थेनावश्यकत्वेन लक्षणाया

माङ्गलिकः आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्ग-
लादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्सायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येता-
रश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञा परो-
च्चारिता संज्ञा । अदेङ् गुण इति यथा दोषवान् खल्वपि संज्ञाधिकारः । अष्ट-
मेपि हि संज्ञा क्रियते । तस्य परमाभेदितमिति । तत्रापीदमनुवर्त्य स्यात् । अथ वा
ऽस्थाने ऽयं यत्रः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते । यदीदं लोकाद्भिद्येत ततो यत्राहं
स्यात् । तद्यथा । अगोज्ञाय कश्चिद्ग्रां मक्थनिं कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति अयं
गौरिति । न चास्मायाचष्टेइयमस्य संज्ञेति । भवति चास्य संप्रत्ययः । तत्रैतत्स्या-
त्कृतस्तत्र पूर्वैरभिसंबन्ध इति । इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः । कैः । आचार्यैः ।
तत्रैतत्स्यात् । तस्मै तर्हि सम्प्रत्युपदिशति तस्याकृत इति । लोकेपि यस्मै सम्प्र-
त्युपदिशति तस्याकृतः । अथ तत्र कृतः । इहापि कृतो द्रष्टव्यः । सतो वृद्ध्या-
दिषु संज्ञाभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रमिद्धिः * । भतः संज्ञिनः संज्ञाभा-
वात्तदाश्रये संज्ञने वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रमिद्धिः । का इतरेतराश्रयता ।
सतामादैचां संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चादैचो भाव्यन्ते । तदेतदितरेतराश्रयं
भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । यद्यथा । नौर्नावि वद्धा
नेतरत्राणाय भवति । ननु च भो इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते । तद्यथा ।
नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति । अन्यदापि तत्र किं चिद्भवति जलं स्थलं
वा । स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति । यथा तर्हि त्रिविष्टम्भक-
म्भवति । तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति । इदं पुनरितरेतराश्रयमेव । मिद्धं तु निर-

नेनानियमेन ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते । अस्थानइति । अन्तरेण्यपि संज्ञाशब्दप्रयोगं
लोकव्यवहारवदत्र संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः सिध्यतीत्यर्थः । सतो वृद्ध्यादिष्विति । विधौ
चायं दापो नानुवादे वृद्धिर्यस्येत्यादौ । तत्र च संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मृजेर्बुद्धि-
रित्यादौ वृद्धिशब्द एवादेशः प्राप्नोति । ननु च भो इति । नौशकटस्याभिमनदेशान्तर-
प्राप्तिरितरेतराश्रयेति चाद्यम् । सामग्र्यन्तरानुप्रवेशेन चोत्तरम् । मिद्धं त्विति । न हि

उच्यतेत्वात् । पदव्याख्याहारे गौरवाच्च । एवञ्च परिभाषायां ऽप्युद्देश्यत्वेन नम्येव पूर्ववाटो युक्तः । आनु-
पूर्वव्यत्यासाद्वोधस्तृभयोः सम इति वदन्ति । भाष्ये [अनुवर्त्य स्यादिति] । नद्यासंबद्धबहुव्यवायादशक्यमिति
भावः । [अस्थाने] । अनवसरः । [भिद्यते] । विलक्षण भवतीत्यर्थः । [अभिसम्बन्ध] सज्ञासंज्ञाभावः । ततो
ज्ञातुं शक्य इति भावः । [तस्याकृत इत्यस्य तेनज्ञान इत्यर्थः] । तथा च तत्र कथं प्रातिपत्तौ शक्य इति
भावः । [अथ तत्रति] अनुमानादिना ज्ञान इत्यर्थः । [सतो वृद्ध्यादिष्विति] सता । तत्पदस्य । संज्ञा-
भावान् । संज्ञासम्बन्धान् । तत्राश्रये, संज्ञाश्रये संज्ञया संज्ञाविधायके शास्त्रे मृजेर्बुद्धिरित्यादौ वृद्ध्यादि-
पदेषु इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिर्वाक्यार्थाप्रसिद्धिरित्यर्थः । भाविश्रयाने सम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादि-
भावः । वहनक्रियायामितरेतराश्रयत्वाभावेपि तत्फलनीत्याह नांगिनि । सामग्र्यन्तराणि । कारणान्तरेत्यर्थः ।
खल्वक कीलादि । न च सामान्यलक्षणया भूतभावसकलविषयकशक्तिग्रह सम्भवत्येव । अन्वया तावपि

शब्दत्वात् * । निरुद्धमेतत् । कथम् । नित्यशब्दत्वात् । निरुद्धः शब्दाः । निरुद्धेषु शब्देषु मतामादेचां संज्ञा क्रियते न भङ्ग्या आदेचो भाव्यन्ते । यदि तर्हि निरुद्धः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्नित्यवर्तकत्वात्प्रतिरुद्धम् * । निरुद्धं किं शास्त्रम् । कथम् । मृजिस्मायविशेषेणोत्पदिष्टस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः प्रयुक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते । मृजेरुत्पत्तिमु प्रत्ययेषु मृजिप्रसङ्गे मार्जिः माधुर्भवतीति । प्रत्येकं गुणवृद्धिर्भङ्गे भवत इति वक्तव्यम् * । किं प्रयोजनम् । समुदाये मा भूतामिति । अन्यत्र महवचनात्ममुदायं भङ्गाऽप्रमङ्गः * । अन्यत्र महवचनात्ममुदाये वृद्धिगुणभङ्ग्यप्रमङ्गः । यत्वेच्छति महभूतानां कार्यं कर्माति तत्र सहग्रहणम् । तद्यथा । सह गुणा । रणे अभ्यस्तं महेति । प्रत्यययं च वाक्यपरिसमाप्तेः * ।

मृजेरपूर्व आकारो भाव्यते किन्तु मृजिबुद्धिः मार्जि यादीनामसाधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते । प्रत्येकमिति यद्यपि नित्यशब्दत्वेनैतदपि व्यवतिष्ठते तथापि न्यायव्युत्पादनायापन्यासः । समुदाये मा भूतामिति । अन्यथा मृजेवृद्धिरित्यादौ समुदाय आदेश प्राप्नोति समुदायावयवसन्निधौ क्व तात्पर्यं कस्य च नान्तरीयकत्वमिति विचार्यते अन्यत्रेति । यत्नसाध्या समुदायपतिपात्तरिति यत्नाभावे न भवतीत्यर्थः । ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात्समुदायस्यैव समाससंज्ञा यथा स्यान्नावयवानामिति । नैतदस्ति । उभयत्र तात्पर्याभावाद्युपपन्नमयत्र प्रसङ्गाभावाल्लिङ्गत्वमेव सहग्रहणस्यान्यत्र समुदाये तात्पर्यं नास्तीत्यस्यार्थस्य । उभे अभ्यस्तं महोति । अत्र सहग्रहणं वार्तिककारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितम् । भाष्यकारस्तुमहग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति । प्रत्यययं चेति अत्र वाक्यशब्देन वाक्यार्थः फलमुच्यते । तच्च देवदत्तादीनां भोजनं तस्य चेतदेव रूपं यत्प्रत्येकपरिसमाप्त्या संपद्यते । अन्नादनादिरूपत्वात्-

सत्त्वोद्भूतो भवतिर्हितसकलाकारविषयकशान्क्यहासम्भवेनानुवाङ्मयः स्यात् । सामान्यलक्षणानङ्गीकारेण शक्तिग्रहबोधादीनां समानप्रकारत्वेनैव कार्यकारणभावाभ्युपगमात्तदेष इति वाच्यम् । जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयाभिनयकलङ्कारिकबोधकत्वेऽप्यनुपपन्ने जात्याश्रयत्वसम्बन्धस्य नक्तमशक्यतया भावव्यक्तेर्जात्याश्रयत्वाभावात् तद्भाषाम्भवेन मृजेवृद्धिस्तत्र तज्जन्योत्पत्तिजन्याः परस्परश्रय इति भावान् । वृद्धिर्जात्यस्य विद्यमानेषु वाङ्मयेषु आरितार्थेन भावनामुद्देश्यत्वासम्भवेन तच्च वृद्धिपक्षे शाक्तग्रहासंभवाच्च । यत्पक्षस्य सर्वस्य शाक्त वेद्यताविवर्त भावसंज्ञाविवर्तानेन सिध्यति । यथा च सधोत्पत्त्यन्तरं शून्यशान्क्यशाक्तकसाट्टशच्छाट्टकपत्रशक्तिग्रहस्तथा प्रकृतोऽपि । स्पष्टोपदेशमिच्छा इति सूत्रभाष्ये । तथाप्यत्र वास्तवमेव परिहारात् । भाष्ये [सिद्धान्त्याति] । एतच्च मङ्गलार्थां विस्तरेण निरूपितम् । न्यायेति । वक्ष्यमाणन्यायस्यार्थः । ननु वृद्धिरन्यस्याङ्गी सधुशयासंभवान् प्रत्येकमेव संज्ञित्यनङ्गाह अन्येति । एवञ्च नमानाय तत्रापि सम्भवः । इत्युक्तिर्नैवास्तसमुदायस्यैव स्यादिति भावः । समुदायान् । 'मातापित्रमुत्तरती' निवृद्धेऽपि साहित्ये न तु क्रियानिर्वाहोऽस्तीति भावः । उभयत्रेति । समुदायेऽवयवेष्वेत्यर्थः । उभयत्र तात्पर्याभावे हेतुर्गुणपक्षेति । फलाभावापत्तिरिति भावः । यद्यपि पक्षयः प्रामाण्येन तत्रापि स्यात्सविधिनियमोभयपरत्वे सौख्यमित्येतां लिङ्गत्वकल्पनयोगेति नित्यत्र तात्पर्यम् । भाष्यकारस्थितिः । नवैकवशीत्यर्थः । इत्यनुवृत्त्येव सिद्धे उभेग्रहणे सार्थकमिति भावः । न जापकत्वेन किन्तु युक्तिनोऽपि प्रत्येकं संज्ञित्याह । भाष्ये । प्रत्यययमिति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिसूत्रकस्य प्रत्येकं भुजिसमाप्तिसूत्रकस्युक्ता न हि भुज्यर्थेन वाक्यार्थः किन्तु पञ्चत्वाऽर्ते भावः प्रचलति । वाक्यार्थस्तु भव प्रयोजकत्वा-

प्रत्ययवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्य-
न्तामिति । न चोच्यते प्रत्येकमिति । प्रत्येकं च भुजि परिममाप्यते । ननु चायम-
प्यस्ति दृष्टान्तः । समुदाये वाक्यपरिममाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शनं दण्ड्य-
न्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । मखे-
तस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियते । इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ
तत्रान्तरेण सहग्रहणं महभूतानां कार्यं भवति । इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वच-
नेन । अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते । आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम् * ।
अकारस्य तपरकरणं क्रियते । किं प्रयोजनम् । सवर्णार्थम् । तपरस्तत्कालस्येति
तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केपाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् ।

निष्फलत्वाच्च भोजनस्य । नाख्यक्रिया तु समुदाये समाप्यते । गीतादिक्रियासमुदाय-
रूपत्वात्तस्याः संयोगसंज्ञा त्वन्यथात्वात्समुदाये प्रवर्तते । युद्धसंज्ञा तु लक्ष्यं पृथगादौ-
चां दर्शनाद् मालादीनां चेति लिङ्गाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते । गर्गाः शनं दण्ड्यन्तामि-
तीति । अत्र शतस्येति तत्तत्तत्त्वात् प्राधान्यम् । अपादानस्थानात्ता गर्गा गुणकर्म न च
गुणभेदेन प्रधानस्य भेद इति शतदण्डेन समूहं परिस्माप्यते । अर्थिनश्चेति । शतस्य
प्राधान्यं प्रतिपाद्यते । दण्डपराया हि चोदनाया शतस्य प्राधान्यमनो व कयादवगम्यते ।
अथ तत्रान्तरेणेति । न्यायादन्वयत्वाच्च समाससंज्ञाया समुदाये परिस्माप्यते सिद्धा-
यां योगविभागार्थं तत्र सहग्रहणं स्थितमिति तत्रान्तरेणेत्युक्तम् । अथ किमर्थमिति ।
किमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यपेक्षया वा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति
प्रश्नः । आकारस्येति । व्यक्तिः पदार्थो, भेदकाश्च गुणाः इति दर्शने यद्गुणस्यैवोच्चार-
णं तद्गुणस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः ।

पारस्मिकस्य समुदायविषयत्वसंभवात्फलग्रहणम् । तच्च प्रयोज्यव्यापकपत्तिरिति न चान्तरं । ननु विशेषवि-
माणस्यावर्नीयस्य भोजनक्रिया समुदायपर्याप्तत्वात् वक्तुं शक्यमन आह तत्तत्कालत्वाच्चैति । सर्वोप-
क्रिया प्रत्येकं समाप्यते इति अत्र न कार्ये इत्याह नाख्येति । गीतादौ । आदित्या न तत्तत्तदादि । अन्व-
यत्वे संयुज्यन्ते वर्णा अत्रेति । लक्ष्यानुमागतत्वे समुदाये वाक्यपरिस्माप्यते अत्रागमने न चान्तरं । प्रकृत्यन्त-
रन्यायाभ्ययणे हेतुमाह वृद्धिसंज्ञेति । लिङ्गादीनि । प्रत्येकद्वन्द्वमिति निषेधवाधनाय । अत्रान्तरं भावः ।
न च नामधेयस्य मालादीनामाद्युदात्ताय ननु तस्य वा नामस्य याति पक्षे वृद्ध्याभावेन वाच्यम् । अस्मि-
व्यक्तेति न्यायेन तत्राप्रवृत्तेः । समुदाये समाप्तेः युक्तिमाह अत्र शनस्यानि । एवं प्रतीयते न च दण्डि-
रपि परिगणनीय इति भाव इत्येकः । उदयस्त्वस्मभ्यार्थप्राधान्यं शनस्यैवमुदयस्येति गर्गा गुणकर्म ।
दण्डश्च स्वसम्प्रदानकृतानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः आसनरूपोदयः । शासनं नियन्त्रणे, तत्र पश्यन्त इव
कर्तृरित्युभयोः कर्मत्वम् । कर्त्तृप्रत्ययसमासव्याहार आन्वयप्रधानव्यापारविशेषः एकः अन्वयत्वेन गर्गाणां शास्त्रं
प्राधान्यं तत्रैव प्रधानं कर्मणि लकारः । 'प्रधानकर्मण्यारुध्ये लार्जनादुक्तिकर्मणाम्' इत्युक्तेः । दृष्टादिव्या-
पारमार्गिकः पाठ इति वक्ष्यते । अपादानस्थानप्राप्ता इत्यनेन आनेदश्यन्त्वमात्रमाभेदमिति परः । शनस्य
प्राधान्यमिति । शादीराभिहननलक्षणादण्डोऽव्यवर्त्तनेनोक्तं भावः । नन्वन्तरेणापानं वाच्यं सार्थकान्तकासत्त्व-
प्राप्तपादकमपि शब्दरहितमनुक्तमत आह न्यायादिति । शनदण्डेनन्यायस्यर्थः । योगविभागेति । तिङन्तस-
मासायेति भावः । भाष्ये [किमर्थमिति] । चतुर्वीतत्पुरुषः । तपरकरणं क्रियते इति । पाके पचतीति । न
सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोगः । आत्वजातेभिर्भ्रकालावर्णवृत्तित्वाभावाद द्वितीयमाभ्ययानं व्यक्तिसिद्धिः । यद्-

किं च कारणं न स्यात् । भेदकत्वात्स्वरस्य । भेदका उदात्तादयः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति । एवं हि दृश्यते लोके । य उदात्ते कर्तव्ये ऽनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति ऽन्यत्त्वं करोषीति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । भेदकत्वाद् गुणस्येति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आनुनामिक्यं नाम गुणः तद्भिन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् भेदकत्वाद् गुणस्य । भेदका गुणाः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति । एवं हि दृश्यते लोके । एको ऽयमात्मा उदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्त्वं भवति । अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति । ननु च भोः अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा । देवदत्तो मृगञ्चापि जठ्यापि शिख्यपि स्वमाख्यां न जहाति । तथा बालो युवा वृद्धः वत्सो दम्भ्यो बलीवर्द इति । उभयमिदं गुणेपूक्तम् । भेदका अभेदका इति । किं पुनरत्र न्याय्यम् । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । यद्यमस्थिदधिमकश्यक्षणामनङुदात्त इत्युदात्तग्रहणं करोति । तज्ज्ञापयसाचार्यो ऽभेदका गुणा इति । यदि भेदका गुणाः स्युः । उदात्तमेवोच्चारयेत् । यदि

किं च कारणमिति । अभेदका हि गुणाः । मुण्डेन हि कृतं चार्यं कुन्तलित्वावस्थाया-
मपि चौरांयमिति व्यपदिश्यतर्हीति प्रश्नः । भेदकत्वादिति । सर्वगुणसंग्रहार्थं गुण-
ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । एकांयमिति । उदकत्वजातियोगादत्रैकत्वं न विवक्षितं किं
तर्हि विशिष्टभाजनस्थमैकमुदकद्रव्यं तदेव च गुणान्तरयोगादन्यत्त्वेन लोके व्यपदि-
श्यते । उभयमिति । आम्नायशब्दा नियतस्वरा इति वेदे गुणानां भेदकत्वम् । लोके
शूभयथा व्यवहारः । गोपिण्डोपि वत्साद्यवस्थाभेदात् क्रयविक्रयादिषु मूल्यादिभेदा-
द्भेदेन व्यवह्रियते स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादभेदेनापीति प्रश्नः । किं पुनरिति ।
अत्रेति । शास्त्रे । उदात्तमेवेति । तस्माद् गुणरहितस्याच्चारणाभावान्नान्तराय-
कत्वादुच्चार्यमाणा अपि गुणः प्रयत्नमन्तरं न विवक्षित इत्यर्थः । यद्येवं कथमन्यत्रोक्तमु-
दात्तनिपातनं करिष्यतर्हीति । यावता तत्राप्यविवक्षा प्राप्नोति । नैष दोषः । तत्रापि
स्थानेन्तरतम इति वचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्यं उदात्तोच्चारणं
प्रयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते । एवमनुनासिकस्य प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं तद्विवक्षा-

गुणस्थित्या वि बहुव्रीहिः । भाष्ये [किंच कारणमिति] । निमित्तकारणे हेतुष्विति हेतौ प्रथमा । अतिप्रयोजनमे-
तावति काक्वा सूचितमाशयं पृच्छति । [किंतर्हीति] । किंतर्हीति प्रश्ने इति । इह वक्तव्यमित्यर्थः । तत्राह ।
भेदकत्वादित्यादि । जात्यास्मैकत्वे व्यक्तिभेदावैषोपपत्तेर्न गुणभेदकृतभेद इवमुदाहरणं स्थावत आह । उदकत्व-
ति । आत्मशब्दो द्रव्यवार्थः भाष्ये [बालो युवेति] । भाष्ये [स्वमाख्यां न जहाती] त्यनुकर्षः । एतेनाभेदकत्वं
प्रत्यभिज्ञाप्रमाणं दर्शितम् । ननु गुणपृथग्याङ्गीकारं खण्डिकोपाध्यायचपेटादानं विरुध्येतांति चेन्न । अत उभय-
मिति लोकमात्रविषयमिति न विरोध इत्याह आम्नायेति । ननुभयोरपि न्याय्यत्वप्रतिपादनेन किं पुनरत्र न्याय्य-
मिति प्रश्नो ऽशुक्लोऽत आह शास्त्रे इति । अत्रेति । निर्धारणसप्तमी नेति भावः । इत्येव न्याय्यमिति । विषेया-
भिन्नविषय इति शेषस्तत्रैतच्छ्रुतस्यापि अप्रत्यय इति निषेधात् । अतस्तथैव ज्ञापकपुण्यस्थितिः । [यद्यमिति]
प्रयत्नै स्वशब्देनोपादानरूपम् । (कथमिति) यथा वध्यादेशे उदात्तनिपातनेन एकांश्च इति सूत्रस्थमेकाग्रमाणं न
कार्यामिति । यः स्वरः प्राप्त इति हन्तेरुदात्तत्वात्पुनरात्त इत्यर्थः । न चैवमस्यापीनागुदात्तत्वेनादेशानङः

तर्ह्यभेदका गुणाः अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति नैष दोषः । आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति । तद्यथा शुक्लमालभेत कृष्णमालभेत । तत्र यः शुक्ले आलब्धव्ये कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं भवति । असन्देहार्थस्तर्हि तकारः । ऐङ्क्ष्युच्यमाने मन्देहः स्यात् । किमिमावैचावेवाहोस्विदाकारोप्यत्र निर्दिश्यतइति । मन्देहमात्रमेतद्भवति । सर्वमन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि मन्देहादलक्षणमिति । त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । अन्यत्रापि ह्ययमेवैजातीयकेषु मन्देहेषु न कंचिद्ग्रहं करोति । तद्यथा । औतोमशमोरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आन्तर्यतस्त्रिमात्रार्थमेव । उअ ऊं इति यथा । अन्ये त्वाहुः । एकश्रुत्या सूत्राणि पठन्ते इति क्वचिदुदात्ताच्चारणं तद्विवक्षार्थमिति । अनुदात्तादेरिति । अनुपलक्षणांशुनादात्तश्रुतिः स्यादिति प्रश्नः । उत्तरं त्वज्ग्रहणमैव कुर्यादित्यभिप्रायः । व्याख्यानत इति । प्रस्थं वृद्धमित्याद्युदात्तत्वे सिद्धे मालादीनां चेति मालाशब्दस्य वृद्धार्थत्वादुपादानस्याकारप्रक्षेपनिश्चय इत्यर्थः । इदं तर्हीति । ननु भाव्यमानत्वाददिदं उत्र ग्राहका न भवित्स्यान्नुपलक्षणे उच्चारणीये उदात्ताच्चारणं विवक्षार्थमिति ज्ञापनेऽपि व्यर्थमुदात्तग्रहणमिति वाच्यम् । परामर्शशब्दाशङ्कान्तोदात्तं उदात्तगुणकस्यापि स्थानत्वेन विवक्षाया मानाभावात्तस्याशङ्कान् । नन्वेवमपि चतसर्थीशुदात्तनिपातनसामर्थ्याद्यतस इत्यत्र चतुरः शसोत्यस्याप्रवृत्तिमिति भाष्याक्तमनुपपन्नम् । चतुः शब्दस्य च । सङ्ख्याया इत्याद्युदात्ततया तत्स्थानिकचतसि स्थानिभ्येणाद्युदात्ताच्चारणावप्यत्र चतुरः शसोत्येतद्वाधकत्वायोगादन आह अन्ये त्वाति । एकश्रुतिश्च विभाषा छन्दसोति वक्तव्यता । तत्रादे क्वचिदुदात्ताच्चारणं विवक्षार्थम् । त्रैस्वर्येण पाठमभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रस्य ज्ञापकमित्याशङ्क्य । भाष्यं त्वित्यस्यैबीजन्तु निपातने नामान्यादश प्रयोगे प्राप्ते ऽन्यादशप्रयोगकरणं तदुपाद्यत्वान् तत्र तत्रोदात्तादिववक्षा । तिसृष्वतसृ इत्यत्रापि द्वन्द्वयुक्ते ऽन्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्ताच्चारणं विवक्षार्थम् । संपूर्णाष्टाध्यायी आचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम् । कर्वात्कस्य चत्पदस्यैकश्रुत्या पाठो यथा दण्डनायनार्विस्त्रे ऐश्वर्येकैति । एतावदेव भाष्याल्लभ्यते । यद्यप्यध्येनार एकश्रुत्याज्ञानं पठन्त ब्रह्मणस्तथापि व्याख्यानतो ऽनुनासिकत्वादिष्वुदात्तनिपातनार्हज्ञानमवत्याहुः । (स्वरितादेरिति । भाष्ये उपलक्ष्यम् । उदात्तादेरन्तानुदात्ताच्च प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । (आश्रीयमाण इति) अस्तेन निपातनेन आश्रीयमाण इत्यर्थः । नन्वेवमनुदात्तादिग्रहणं व्यर्थं स्यादेन आह भाजति । एज्यन्तपरत्वात्प्राह इत्यनेहीति भाष्ये । अनुमात्रोपि प्लुतः प्लुतावैच इति सत्रे भाष्य स्पष्टः । कार्यकालमाश्रित्य श्रवयति । नांवाति । अयं भावः । तत्पक्षे मूर्जेर्द्विरित्यादावुपास्थितं वृद्धिरावेजति पत्रैकवाक्यतयान्वेति । एकं वृद्धिपठन्तु प्रत्यभिज्ञामात्रफलकं अनुवाच एव । एवञ्च भाष्यमानत्वं स्पष्टमवेति । उत्तरस्य त्वयं भावः । अनुवाचकत्वकल्पनापेक्षया तत्रोपस्थितं वृद्धिरावेजति तत्रैव शक्तिग्रहे सवाद्य वाक्यभेदेन मूर्जेर्द्विरित्यस्यार्थं बोधयति । ज्यातिशेमेन यजेतेत्यादी तु शक्तिग्राहकशास्त्रान्तराभावात्प्राग्व्या विधावैव सामानाधिकरण्यान्नापेक्ष्यत्वावगतिः कल्प्यते न तु विद्यमानं शक्तिग्राहकं तथा कल्पनमुच्यते परम्यानुवाचकत्वकल्पनञ्चेति । यत् कार्यकालपक्षे वृद्धिरावेजित्यार्थेन वृद्धिपत्रे तत्रावेज्युपतिष्ठत इत्यर्थः । यथा च ज्यातिशेमादिपशनां यागाविधावैव सामानाधिकरण्यान्नापेक्ष्यत्वावगतिस्तथैहापि मूर्जेर्द्विरित्यार्थं सामानाधिकरण्यान्नापेक्ष्यत्वावगतिः । उपस्थापकेन वृद्ध्याविपरेन उपस्थाप्यस्य वृद्ध्या बोधनात्परं संज्ञासूत्रस्यावगतिर्गतिः नञ् । कार्यकालसंज्ञापरिभाषं भवत्युपस्थितमिव भवति । यच्च भूमितीति शब्दः समसारणमिति सूत्रस्य भाष्येण कार्यकालं संज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रकृत्येष्टुपास्थितामिव भवति । ईदृशद्विवचनं प्रगृह्यमिति ईदृशमिति सूत्रस्य भाष्येण च विरोधान् । स्वज्ञाच्या ह्युपस्थितमिव भवति यचीतीत्येव वक्तव्यं स्यात् । अथ संज्ञेत्यादिप्रकृतसूत्रस्यैवातिकविरोधश्च । प्रकारान्तरात्प्रत्यनप्रत्याख्यानपरभाष्याविरोधश्च । किं च मूर्जेर्द्विरित्यादिप्रकृतसूत्रादिपशनां तदुपास्थितसम्पत्त्या चारिनाश्चन स्वापस्थापनपत्रार्थं ऽन्ये

चतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेपा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः । खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति । अथ क्रियमाणेपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरस्तकालस्येति नियमान् । ननु तः परो यस्मात्प्रोक्तं तपरः नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरविति इहैव स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैप तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसन्देहार्थस्तकारः दकारोपि । अथ मुखमुखार्थस्तकारः दकारोपि । वृद्धिरादैच् ॥

इको गुणवृद्धी ॥३॥ इग्रहणं किमर्थम् । इग्रहणमात्मन्ध्यत्तरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्* । इग्रहणं कियते किं प्रयोजनम् । आकारनिवृत्त्यर्थं मन्ध्यत्तरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं च । आकारनिवृत्त्यर्थं तावत् । याता वाता । आकारस्य गुणः प्राप्नोति ।

प्यन्ति । नैतदास्ति । न ह्यत्र संज्ञाविधावादोचो भाव्यन्ते किं त्वैज्जिभरणत्वात्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां गृहणा संज्ञाप्रसङ्गाद् गुणविधा तेषामपि प्रसङ्गात्तन्निषेधाय तपरत्वम् । एवं स्थिते चोदयन्ति । यद्यर्थस्तकारस्तेन तकारस्य सवन्धाभावात् कथमादित्ये तत्पदम् । उच्यते । तात्पर्येण जयत्वं तकारस्योच्यते आनुपङ्गिकं त्वाकारार्थत्वं ज्ञापकद्वारेण ह्याकारप्रश्लेषेण विशायमाने प्रतिपत्तिगौरवे भवति । सति तु तकारं ऽऽकारस्य स्वरूपप्रतिपत्तिः स्पष्टा भवतीति तकारसहितस्याकस्यासमिध्वानुकार्यप्रतिपादनार्थवन्वाङ्मिक्त्युत्पत्तौ सत्यमादित्ये तत्पदं सिद्धम् ॥ २ ॥

एको गुणवृद्धी ॥३॥ इग्रहणमिति ॥ वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादीनिरासमादिक एव गुणवृद्धी भविष्यति इति प्रश्नः । आः मध्यक्षरति । आकारादीनां स्थानित्वस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । आकारस्याङ्गान्त्यस्य वृद्धीविधावभावादिदंशपाभावाच्चाकारस्य आलोप इति लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसङ्गमुदाहरति यातेति । ग्लायतीति । एचां द्विमात्रत्वाविशेषात्

यानाभावान् तत्रैकपरिभाषानुपस्थित्या ऽऽज्ञातः । वृद्धिपदेनावधानात् । मुजेवृद्धिरित्यादा इकपदोपस्थापकस्यापि विधेयाकाङ्क्षात्वाद् विविधविषये एव तत्पदवृत्तेश्च भवत्येवान्वयः । एवञ्च ज्योतिष्टोमवाक्यद्विलक्षणाच्च नामधेयता दुरुपपादा । किं चापस्याप्यार्थस्य वृत्त्या बाधनात्संज्ञासृजत्वं वा इको गुणवृद्धीविषयस्योपस्थापकत्वात्परभाषात्वं वेत्यत्र विनिगमकाभावः । वृद्धिपादोपस्थापकत्वाच्च दुरुपपादम् । अनुवादेपि संज्ञासूत्रोपस्थितिरणो ऽपगृह्यस्य वृद्धयर्थेव्याप्त्यर्थे भाष्ये स्पष्टातिदिक् । भाष्ये [कितकारः] इत्यस्य तादृशेपि परस्तपर इत्येवमङ्गीकुर्वत इति शेषः । सम्बन्धाभावादिनि । शेषशेषिभावाभावावित्यर्थः । नान्तस्य पदत्वाभावे जयत्वं न स्यादिति ताव । आनुपङ्गिकं फल इत्येति ज्ञापकद्वारेणिति ।

इको गुणवृद्धी ॥२॥ गुणवृद्धिग्रहणस्योत्तरत्र निषेध्यसमर्पणायावश्यकत्वपि इकपदस्यैकः स्थाने इत्यर्थाः । यमाद्यक्षरत्वापि योगावभागाविषयकोऽर्थे प्रश्नो भाष्ये [इग्रहणमिति] । ननु इग्रहणनारादीनां निवृत्तिरक्षयः कर्तुमन्त आह स्थानित्वस्येति । ननु आकारस्य वृद्ध्युदाहरणादिना गुणाशे च आकारादिरादिरादये किं बीजमत आह आकारस्येति । वृद्धिविधौ सिद्धि वृद्धिविधौ अयासीदित्यादा । अपवादस्त्वास्तगिदृश्यां सा बाध्यते इति भावः । इतरवृद्धिविधौ सम्भवेत्याह विशेषाभावादिनि । आकारस्येति । प्यल्लोपादिति पूर्वविप्रतिषेधेनातो लोपस्य वृद्धिगुणबाधकत्वादिनि भावः । प्रचयतीत्यादौ स्वविशेषे इति बाध्यम् । आका-

इग्रहणान्न भवति । सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम् । ग्लायति । म्लायति । सन्ध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति । इग्रहणान्न भवति । व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् । उम्भिता । उम्भितुम् । उम्भितव्यम् । व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति । इग्रहणान्न भवति । आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति । यद्यमातोऽनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करणे एतत्प्रयोजनं कृतीत्याकारलोपो यथा स्यात् । यदि चाकारस्य गुणः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण मिदं रूपं स्यात् । गोदः कम्बलद इति । पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति । ततः ककारमनुबन्धं करोति । सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । उपदेशमामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति । व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । यदयं जनेर्दे शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । डित्करणे एतत्प्रयोजनं डितीति टिलोपो यथा स्यात् । यदि च व्यञ्जनस्य गुणः स्यात् डित्करणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण मिदं रूपं स्यादुपसर्गो मन्दुरज इति । पश्यति त्वाचार्यो न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्दे शास्ति । नैतानि सन्ति ज्ञापकानि । यत्तावदुच्यते । कित्करणं ज्ञापकं नाकारस्य गुणो भवतीति । उत्तरार्थमेतत्स्यात् । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति । यत्तर्हि गापोऽष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति । यदप्युच्यते । उपदेशमामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यतीति । यदि यद्यत्सन्ध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेशमाम-

प्रयत्नाधिक्याभावादकारोपदेशेऽप्येकारो गुणः स्यात् । उम्भतेति । अकारस्योपदेशाद्वादेकारो गुणः स्यात् । पररूपेणेति । अतो लोपस्तु न भवति । आर्धधातुकोपदेशो यदकारान्तं तस्य लोपविधानात् । उपदेशसामर्थ्यादिति । प्रतिपत्तिलाघवार्थमकारमेवोपदेशोऽदित्यर्थः । यदयं जनेरिति । यद्येवं मिदं गुणो विधीयमानो ज्ञापकेन व्यञ्जनस्य निरस्तत्वादिग्रहणाभावाच्च सर्वोपदेशः प्राप्नोति । मिदं इमिदित्याश्रयणादिकारस्यैव भविष्यतीत्युदाहरणः । यत्तावदिति । विशेषप्रतिपादनाय सकलज्ञापकक्षेपः । के चिदाहुः । एकः कित्वेन ज्ञापकेनाकारनिवृत्त्यर्थत्वे निराकृते यदप्युच्यते इति ज्ञापकान्तलोपो गुणच्छायां न पुष्णाति । तस्मादर्थेन क्रमेण सर्वज्ञापकमङ्गोपन्यासं कृत्वा यथा सम्भव ज्ञापकसमर्थेन

रस्य गुणेति । सार्वभालुकाधिधानक्योऽस्त्यनेन । नन्वेकारोच्चारणसामर्थ्याद् गुणो नेत्यत्र आह एषामिति । सर्वेषां विवृण एव प्रयत्न इत्यभिमानः । आर्धधातुकोपदेश इति । शयानिषपत्रश्च नदत्तकालिक इति भावः । प्रतिपत्तिलाघवम् । प्राक्रियालाघवम् । " तेभ्यापि विवृणविट्वा ताभ्यामेवोपायेन चेति " पाणिनीयशिक्षोक्तेः प्रयत्नलाघवमिति बोध्यम् । इग्रहणेति । ततश्च मिदमिति नावयवपक्षो किं तु स्थानपक्ष इति सर्वोपदेशो गुणः स्यादित्यर्थः । भाष्ये (नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति) छविण्यायेन । ननु नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति प्रतिज्ञयाये ज्ञापकसमर्थनमुक्तमित्यत्र आह विशेषेति । एक कित्वे ज्ञापकः । ये विधिं प्रतीति) स्याद्विशेषप्रतिपादनमित्यर्थः । शङ्कते । के चिदिति । यदप्युच्यते इति । समुच्चयाचार्यशङ्कनेति शेषः । आर्थेन

ध्याद्वाध्यते । आयादयोपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युप-
देशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते । यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । गुणं
च प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः । आयादीनां पुनर्निमित्तमेव । यदप्युच्यते जनेर्द्वचनं
ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । सिद्धे विधिरारम्भमाणो ज्ञापकार्थो भवति ।
न च जनेर्गुणेन सिद्ध्यति । कुतो हेतुः । जनेर्गुण उच्यमानो ऽकारो भवति न
पुनरेकारो वा स्यादोकारो वेति । आन्तर्यतां ऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिको
ऽकारो भविष्यति । एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति । पररूपेण शुद्धो भविष्यति ।
एवं तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः । गमेश्च गुण उच्यमान ओकारः प्राप्नोति । तस्मा-
दिग्रहणं कर्त्तव्यम् । यदीग्रहणं क्रियते । औःपन्थाः स इममिति एतेपीकः प्राप्नु-
वन्ति । संज्ञया विधाने नियमः * । संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्त-

कर्त्तव्यम् । आयादयोपीति । एकारोच्चारणस्य सामर्थ्यादिविकृतरूपश्रवणार्थत्वा-
दिति भावः । ये विधिर्मिति । आयादिशस्यैकार एव निमित्तमित्यायादेशो न बा-
ध्यते । न हि ग्लायइत्येव पाठः शक्यः कर्त्तुम् । त्वया ग्लायतइत्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गा-
न्न ध्याख्याति निपातनादात्वं गुणवन्न बाध्म्यते । पररूपेणाति । रूपग्रहणस्यैव प्र-
योजनं यादृक परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति । गमेरप्ययमिति । सप्तम्यां जनेर्द्व
इत्यन्तां ऽन्येष्वपि दृश्यतइत्यत्र डानुवर्तमानो गमेरपि विधीयतइत्यज्ञापकं डित्वमिति
व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्थितम् । संज्ञयेति । गुणवृद्ध्यनुवृत्त्यैव गुणवृद्ध्योरिकः सिद्ध-
त्वाद् द्वितीय गुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापारार्थं विज्ञायते । तेन गुण इत्येवं

रूपमर्थप्राप्तन । भङ्गति । भङ्गः सदृश इति भावः । ग्लायतइत्यादीति । जादिना जग्लायित्वादि । नन्वेव
मात्वमपि बाध्यते न हि तस्य एकारो निमित्तं ग्ले इति पाठोऽपि सुकान्त्वाद भवति आह न ध्याख्येति ।
ध्या इति कृतात्वनिर्देशनैकारोच्चारणस्यात्वाबाधकत्वज्ञापनादिति भावः । न चास्य सौत्रत्वम् । बाध-
कत्वमङ्गीकृत्य सौत्रत्वकल्पनापक्षायोऽबाधकत्वज्ञापनस्य लघुत्वात्तस्याहः । न च रेशब्दादिभ्य आचारकित्वमपि
राखतीत्यादौ सन्ध्यन्तरस्य गुणः स्यादिति वाच्यम् । एजन्तेभ्य आचारकित्वभाव एतद्भाष्यप्रामाण्यादि-
त्यदोषात् । गुणवाति । वैधर्म्यं दृष्टान्तः । ननु पररूपपि गुणानामेवैकतया कदाचित्सानुनासिकोपि स्था-
वत् आह रूपग्रहणस्येति । परं तु अत्र पररूपशब्देन परशब्देन वा यदुपस्थित रूपं प्रयोगस्थं तस्य ग्रहणं
स्थाने जायमानः किं गुणक इत्याकाङ्क्षायांमन्तरत मपरिभाष्योभयगुणकः । प्रकृते चोभयान्तरतमासं-
भवात् परशब्देन यदगुणस्योपस्थितिस्तदगुणक एव भविष्यतीति भाष्याशयाद्गुणग्रहणस्येत्यादि चिन्त्यम् ।
गुणानां शब्दत्वादिदत्त शब्दरूपत्वाभावेन व्यावृत्त्यसंभवश्च रूपग्रहणेनेत्याहः । ननु गमेरप्ययं ड इति भाष्य-
मनुपपन्नं गमो गमश्चान्तात्यन्ताध्वदूरपागति सूत्रं पठितेनान्यत्रापि दृश्यत इति वार्त्तिकेन नमो ऽग्न इत्यादौ
इस्य सत्त्वादत्त आह । सप्तम्यामिति । सप्तम्यां जनेरित्युत्तर पठितेन्येष्वपि दृश्यत इति सूत्रे दृष्टिग्रहणस्य
सर्वापाधिष्वभिचारार्थत्वेन तेनैव प्रकृत्यन्तरासति डे सिद्धेन्तात्यन्तोति प्रकरणस्थं वार्त्तिकं न कार्यमिति
भावः । भाष्ये (आन्तयेतओकारइति) । स्थानत आन्तर्यासिति भावः । ननु तनोतेर्द्व सन्वच्चेति
डिस्क्रणात् व्यञ्जनस्य गुण इति चेन्न । वगादीनामव्युत्पत्तिपञ्चाङ्गीकारात् । न चैवमपि स्थानप्रयत्ना-
न्तरतमेषु इकारादिषु चरितार्थानि गुणादिशास्त्राणि व्यञ्जने न प्रवर्त्तन्त इति वाच्यम् । ईशादौ शकारे
तथाप्यातप्रसङ्गात् । सूत्रमते स्थानप्रयत्नैवद्यासिति भाष्याशयः । स्थानेन्तरतमे इति सप्तम्यन्तरपाठस्य
भाष्ये प्रत्याख्यानैनास्या युक्तैसम्भवदुक्तैकत्वाच्च । भाष्ये (एतेपीति) । ओकाराशयः । एषुग्रहणेऽधिकः
प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः । स इत्यत्र तु न स्यादेवेति भावः । त्वदीनाम इत्यत्र च्यवदीनामिति तु तदोः सः

व्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् । कथं पुनर-
न्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी स्याताम् । प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते ।
क्व प्रकृतम् । वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति । यदि तदनुवर्तते । अदेङ्गुणो वृद्धिश्चेत्य-
देङ्गं वृद्धिसंज्ञा प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिरादैच् । अदेङ्गुणः । वृद्धि-
रादैच् । तत् इको गुण वृद्धी इति । गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । अदेङ्गादैजग्रहणं
निवृत्तम् । अथवा मण्डूकगतयोधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुन्योत्प्लुत्य गच्छन्ति
तद्वदधिकाराः । अथ वा एकयोगः करिष्यते । वृद्धिरादैजदेङ्गुणः । तत् इको गुणवृद्धी
इति । न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति । अथ वान्यवचनाच्चकाराकरणाच्च प्रकृतापवादो

यो गुणो वृद्धिरित्येवं या वृद्धिरिति विज्ञायते । अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणो गुणवृद्धि-
ध्यधिकारादेव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रयणार्थं विज्ञायते ।
अदेङ्गामिति । पूर्वसूत्रे संज्ञासंज्ञिसम्बन्धायां पात्तां यादृशो वृद्धिशब्दस्तादृश एवात्तर-
त्रानुवर्तते इत्यदेङ्गामित्युक्तम् । तेन तन्न चोदनीयं वृद्धिशब्दानुवर्तमान आदैच् प्रत्याय-
यनीत्यादेचां गुणसंज्ञा प्राप्नोतीति संबन्धमिति । संबन्धतस्तान् संबन्धः कर्माणं घञ ।
नपुंसकस्याभिधेयत्वात् नपुंसकानिर्देशः । आदैजग्रहणसंबन्धं वृद्धिग्रहणमदेङ्गुणा इत्यत्रा-
नुवर्तते तेनादङ्गमिति संबन्धने । इह त्वनुवृत्तमादेचा जहाति । कान्तारात्तरायाय साधे-
स्येव त्यागापादाने । अथ वेति । वृद्धिशब्दस्य हाकाङ्क्षावशादुपस्थानं त्वदेङ्गुण इत्यत्र ।
अथ वैकयांग इति । एका भवति ररध्यादियते वृद्धिरादैजदेङ्गुणा भवतीत्येवमकवाक्यत्वं
संपद्यते । यद्यपि प्रतिपात्तिकाले भवति क्रिया भिद्यते तथाप्येककाला प्रतिपात्तिरित्यादेच्
सबद्धा वृद्धिसंज्ञा ऽदेङ्गसबद्धा गुणसंज्ञाति नास्ति वृद्धिसंज्ञाया अदेङ्गभिः संबन्धः ।

सारित्युत्तरार्थं स्यात् संज्ञापमर्जनव्यावृत्त्यर्थं च स्यादिति बोध्यम् । आश्रितान् । आश्रिता गुणवृद्धिशब्द-
व्यापार उच्चारणं यत् आश्रितं विधायमानेषु तदर्थमित्यर्थः । तेनानि । इत्येवमित्यध्याहृत्य स्वरूपपरार्थक-
नाम्न्यतरणं वंशषणादिद्वितीयनाम इति भावः । अत एव संबन्धानुवृत्तिपददर्शनपरमास्य गुणवृद्धी इत्युत्तरार्थं
गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते इति उक्तम् । उपक्रमस्य गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादस्मिन्नादङ्गस्वकारस्यादाह अथ वेति । पुन-
पुनरुपादानसामर्थ्याद्विहस्य गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दादिहानगुणवृद्धि लाक्षणिकमिति भावः । यादृश इति ।
स्वरूपार्थक इत्यर्थः । नन्वेव सति उत्तरत्र निषेधसमर्पणार्थं गुणवृद्धिग्रहणस्य आश्रितार्थेन सामर्थ्यं दुरुपपादयम् ।
अनुवर्तमानस्य स्वरूपपरत्वेन निषेधसमर्पकत्वाभावादेति चत्त । आगन्तुनामन् । नवश इति न्यायिनानेकसूत्रे
गुणपदेत्तर वृद्धिपदार्थास्थित्या तस्मादन्वयः । न च सूत्रे स्वरूपपरस्य तस्य । उत्तरत्र तु श्राव्यतया ऽप्यपरस्य ।
इह इति सूत्रेऽपि न धात्वित्यादितादृशस्येवाप्यपरस्य । इह इति वृत्तिर्निर्देशाच्चोति भाष्याद्यान् । नपुंसकस्येति ।
घञजपः पुसीति तु प्रायिकमिति भावः । यत्तु भावविषयमनेनिति तत्र । मांसं भक्ष्यांश्चेति कर्मण्याणानि
सूत्रस्य भाष्यप्रयोगविरोधान् । तेनानि । अत्रानिर्जयानुवृत्तिर्न स्वकार्याय किं तु वृद्धिशब्दस्याल्पसंबन्धानुवृत्तये
इति भावः । भाष्ये (वृद्धिरादैजदेङ्गुण) इति सूत्रकमनिर्देशः । पुनर्वृद्धिगदाश्रयाभिधानमदेङ्गुणस्य संबन्धानु-
वृत्तिं दर्शयितुं । (इको गुणवृद्धी) इत्यादिस्तु श्रान्यामाभिप्रायेण । (आदैजदेङ्गुणमिति) । स्वरितत्वाप्रति-
ज्ञानेनावेङ्गुणग्रहणवशाज्जिह्वायि निवृत्तमित्यर्थः । क्वाचिच्च आदैजग्रहणं निवृत्तमित्येव पाठः । ननु मण्डूकस्य
ज्वननत्वाज्ज्या गनिसंभवेऽपि शब्दस्य कथं स्यात् आह वृद्धिशब्दस्येति । स्वरितत्वासङ्गाननुवर्तमानस्या-
पीति शेषः । इहेति । इह इति सूत्रस्येव । भंङ्गस्य च न संबन्धः । गुणसंज्ञासंबन्धनादेङ्गं निराकाङ्-
क्षत्वादिति बोध्यम् । नन्वेकयांगत्वं नैकार्थत्वं, भिन्नावयवसंज्ञाद्वयविधानान् । नापि निरन्तरपाठः । तस्ये-
वामीमपि सत्त्वेन करिष्यत इत्यस्यासङ्गतः । योरावित्वादावेकयोग्यनुवृत्तिदर्शनाच्चात आह एक इति ।

विज्ञानं ते यथोत्सर्गेण प्रमत्तस्यापवादो बाधको भवति । अन्यस्याः संज्ञाया वचनाच्च-
कारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्य-
ति । यथोत्सर्गेण प्रमत्तस्यापवादो बाधको भवति । अथ वा वक्ष्यसेतत् । अनुवर्तन्ते
च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति किं तर्हि । यत्नाद्भवन्तीति । अथ वा उभयं

अथ बान्धवचनमिति । यथा कप्रत्ययेनाणं बाध्यते । अस्मदिश्वत्वादनवकाशत्वात्तात्प-
र्याच्च कविधेः । अणोऽनु विपर्येयत् । एतमदङ्गुण इत्यत्र वृद्धिग्रहणमनुवृत्तं सत्सं-
दिह्यो किमुत्तरेयंयहाम्भानुवृत्तिरगह्यार्थापाति । सावकशा च वृद्धिसंज्ञा तात्पर्यं च
नानि । गुणसंज्ञा तु तात्पर्यादसंज्ञाप्रत्यकाशत्वाच्च वृद्धिसंज्ञासंबन्धमदङ्गं बाधते ।
प्रत्ययसंज्ञा तु संज्ञाविशेषणसंयुक्ताधिकारणैव विधेयमाना कृत्यादिसंज्ञाविषयेऽपि
प्रवर्तते । अथ वेति । विभाषातिलमापे मयत्र ह्यमाभङ्गयोरान्यत्वात्त्वजोऽप्राप्ता चादि-
तायां स्वग्रहणस्यानुवृत्तिरश्रिता । अनुवर्तमानश्च स्वग्र यत्नाभावाद्वाहिशात्यादिभिर्न
संबध्यते अपि तु विभाषाश्रत्या यत्नेन तिलादिभिरेव संबध्यते । तथापि वृद्धिग्रहणम-
दङ्गुण इत्यनुवर्तमानमपि यत्नाभावाददङ्गमिति संबध्यते । इह तु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं
गत्तो भवति । अथ वेति अपेक्षातत्त्व लौकिकमधिकारमाश्रयति । समुदायस्य चापे-
क्षायां नास्त्यतदनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति गुणस्यैवापेक्षा युक्तति । समु-

प्रतिपात्तिकाले लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लवकाले । एककालेन । आदेज वृद्धिसंज्ञा देहगुणसंज्ञा भवतीति
सङ्ग्राहकवाक्यार्थबाध एककाल इति भावः । समुदायस्वतात्पर्यकवाक्यार्थबाध इति तात्पर्यम् । यद्वा-
पेक्ष वृद्धिसंज्ञादेहगुणसंज्ञा भवति इत्येको वाक्यार्थबाध इति तात्पर्यम् । प्रातिपत्तिर्वाक्यार्थबाधः । णेरणा-
विशेषणं वाचान्तरवाक्यार्थभेदत्र बाधः । कविचत् एककालां प्रातिपत्तिर्भवतु तावतापि स्वरितस्वगुणप्राति-
पत्तिपदसंबन्धाभावः कुत इति चिन्त्यम् । न च स्वविषयवाक्यजबोधानन्तरं निराकाङ्क्षतयास्वया-
प्राप्ता इह तस्याप्रय स्वतितानङ्गो न ह्यनङ्गयोग इति वाच्यम् । व्यवधानानिबन्धनायामनङ्गसंबन्धाप्राप्तावने-
कसंबन्धाय स्वरितस्यासङ्ग इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादयमत्र भाष्यार्थस्तदधीते तद्वदेत्यत्र द्विस्तद-
ग्रहणादङ्गप्राप्तेननुवच्यभाव इति । स्पष्टद्वयवृत्तसंज्ञासंज्ञाति सूत्रे भाष्ये । एकयोगस्वञ्च ह्युः सजितापाठ
एव । यस्तुत एकयोगेऽननुवृत्तिर्भवति तदस्यास्यांस्मात्तानि सूत्रे द्विस्तदग्रहणाभावात् । तदधीतइति सूत्रे तु
बालानां सुदबोधाय द्विस्तदग्रहणमित्यप्युक्तं तद्वतातवभाष्ये ऽथ समाधिरेकंशिव इत्याहुः ।
ननु वृद्धिगुणसंज्ञयोः सामान्यविशेषस्याभावात्कथमुत्सर्गापवादसाम्यमन आह यथेति । आन
इत्यपवादोऽदेव तद्विषये कस्यागतिरप्यत्र । अत एव तदनिर्वाकावकाशविग्रहस्तद्विशेषैव प्र-
तिरूपं तात्पर्यं च । ननु गुणसंज्ञया वृद्धिसंज्ञायां कृत्यादिसंज्ञयापि प्रत्ययसंज्ञा बाध्यते-
ति आह । एत्येति । न तस्याकाङ्क्षया प्रत्ययसंज्ञायाः संबन्धो येन सनिहितकृत्यादि-
संज्ञया निगन्तुशक्नोति प्रत्ययसंज्ञया संबन्धः स्यात् । किं तु संज्ञाकाङ्क्षया । सा हि स्वस्य बहुविषयत्व-
लाभाय कनेपय नन्तरविषयतामपि पुनः पुनर्विषयान्तरमाकाङ्क्षते । बहुविषयत्वञ्चास्या संज्ञिविशेषा-
संबन्धनाधिकारकरणादवर्जयति इति भावः । प्रकृतं तु न भवति बोध्यम् । यस्मात्प्राप्तिरिति । यत्ना मुक्ते
इति शेषः । सङ्कटगतयोधिकारा इत्यस्यैव स्वरितलिङ्गेनानुवर्तमान यत्नाकाङ्क्षा नैव संबध्यते इति
विशेषणमिभातुमर्थः पक्षः । स च संबन्धाय नव विभाषाग्रहणरूप यत्नविशेष कुर्वतः सुवकृतेऽप्यभिमतः ।
तस्य विशेषस्य प्रागकथनन्त एतद्विशेषप्रमाणं पुनस्तत्परामर्शेन तत्रैव परिहरे मुख्यताबोधनायानि बोध्यम् ।
इदं त्विति । अकस्मिन्-वविशेष पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्न इत्यर्थः । अनुवृत्तिं हि तत्रकत्तव्यं भवतीत्याहुः ।
भाष्ये (उभयं निवृत्तिमिति) स्वरितलिङ्गेनासङ्गाननुवृत्तिरेव तद्वृत्तिरित्यर्थः । अपेक्षेति । इह इत्येताव-
न्भावस्थेनमाकाङ्क्षत्वात् । समुदायापेक्षायाच्च लक्ष्यानुसार इव वाङ्मय । अन्तरस्थेति न्यायेन गुणस्यैवा-

निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे । किं पुनरयमलोन्यशेषः । आहोस्विदलोन्यापवादः । कथं चायं तच्छेषः स्यात्कथं वा तदपवादः । यद्येकं न्यायं तच्चेदं च । अलोन्यस्य विधयो भवन्ति । इको गुणवृद्धी अलोन्यस्येति । ततोऽयं तच्छेषः । अथ नानावाक्यम् । अलोन्यस्य विधयो भवन्ति* । इको गुणवृद्धी अलोन्यस्य चालोन्यस्य चेति । ततोऽयं तदपवादः । कश्चात्र विशेषः । वृद्धिगुणावलोन्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधच्छिदृशित्तप्रतुद्रेष्विग्रहणम्* । वृद्धिगुणावलोन्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधच्छिदृशित्तप्रतुद्रेष्विग्रहणं कर्तव्यम् । मिदेर्गणः । इकु इति वक्तव्यम् । अनन्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । मृजेर्द्विदेः । इक इति वक्तव्यम् ।

दायस्य भेदाभावात् । किं पुनरिति । उभयथा सम्भवाहोपदेशनाच्च प्रश्नः । तत्राङ्गस्य गुण इति पष्ठानिर्देशाच्छिदृशित्तप्रतुद्रेष्विग्रहणम् । तत्र यदि पूर्वमिका ऽङ्गं विशेष्यते । इगन्ताङ्गस्य गुणो भवति । तदा तदाऽन्यस्येत्यन्यस्य भवति तदा सोऽस्य शेषो भवति । यदा त्वङ्गस्येति पूर्वमेवान्यमले पष्ठो नीयते अङ्गान्त्यस्य गुण इति पश्चादिकान्योल विशेष्यते तदा यस्याय विशेष्यगत्या तच्छेषो भवति । अथ त्वङ्गस्येति गुणवृद्धिर्विधौ न स्थानपष्टी । किं तर्हीगोपेक्षया ऽवयवपष्टी । तदा स्थानपष्ट्यभावादलोन्यस्येत्यस्यानुपस्थानमिति तदपवादपक्षो भवति । अप्राप्त्यनुमानमेव हि बाधो वचनेन प्राप्तस्य बाधयोगात् । ततश्चाङ्गावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्येको गुणवृद्धी इत्यर्थः संपद्यते । समुच्चयस्य सम्भवात्तदलोन्यस्यः । न हि गुणवृद्धौ पष्टयया सम्भवतः स्थाने योगो ऽवयवयोगश्चेति । निकटयोपि न भवति एकत्वापष्ट्यर्थम् । तस्मात्तच्छेषः । तदपवादपक्षोऽपि वाचाङ्कितः । यथेकमिति । अनकथयोगेऽपि न यथेकस्मिन् कार्यप्रदेशे स्वस्वानमित्तर्वाध्यापितयाङ्गाद्विगतयोऽवयवयोगेऽप्यभावादिकथाक्यतापपत्तिः । अथ नानेति । अङ्गस्येतीगपक्षयावयवपष्ट्यामिक स्थाने वाचाङ्कितेऽपणात्वादङ्गस्यानुपस्थानमले न्यस्येत्येतस्य । ततश्चानयोर्मित्री उपपत्त्यभावात्तदवयवम् । वृद्धिगुणाविति । मिदादीनामनगन्तत्वादलोन्यस्येत्येतदङ्गभेदप्रदर्शो न रसिपतन्तेति

पेक्षा युक्त्येतन्नास्त्यन्वयः । समुच्चयस्य यत्र यत्र वृद्धी स्यात्तत्कर्मणामनानावयवोति बोध्यम् । पष्टीति । स्थानपष्टीत्यर्थः । पष्टी स्थान इति परिभाषया तत्त्वान्वयः । अन्य च यत्र यत्र गुणवृद्धिगुणाविति विधीयमानो वृद्धिगुणाविक स्थाने इत्यर्थः । अन्तस्वाक्यार्थबाधोक्तमेव प्रत्यक्षमयमिति तत्राङ्गवयवकना बोध्या । गुणधुत्यस्य गुणध्वने विधेयवर्त्तनकस्यर्थः । तत्र यदीति । वृद्धि कर्मणोऽपि यत्र विशेष्यभावे कामचारश्चेति भावः । सोऽयेति । इगन्तस्येति पष्ट्यान्तनाम्न्येत्यनुपपत्तिरिति विशेषणत्वमन्तरिच्छेदकत्वतस्त्येति भावः । तदा तस्याय विशेषणत्वादिति । तच्छेषपक्षे नन्वेव चतुर्थाद्विपरीतपृष्ठभावेति भावः । भाष्ये । इकागुणवृद्धी इति । पूर्वपगन्ताय तेनैव द्वयलाभ इति भावः । पारच्छेदपारिच्छेदकभावकृत एव च शेषशेषित्वव्यवहार इति बोध्यम् । अथ त्वीति । तत्त्वान्तस्वाक्यार्थबाधकाले निर्णीतार्थकत्वेन स्थानपष्टीत्वमभावनया तत्राङ्गतामि पश्चादिक इत्यस्यापि स्थाना पित्त्याशे योग्यत्वेन तत्सादृश्येण चान्यत्रावयवपष्टीत्वमिति तदसम्भवं इति भावः । बाधयोगानिति आत्यन्तिकबाधायोगानित्यर्थः । पक्षि कस्तु बाधः । पादजोऽङ्गावो भवत्येति बोध्यम् । समुच्चयइति । मिदेरन्यस्येकश्चेत्येवमाहारः । नहीति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशनकस्य मानकामिधायकत्वम् । तत्रैव आवयवा न मानमिति भावः । अनकथोगेति । एवमेकं वाक्यमिति भाष्यमपुक्तमिति भावः । उत्तमे कस्मिन्नित्यादि अङ्गाङ्गभावश्च न गुणगुणभाव इत्याह । विशेषयेति । इकः स्थानित्वाति । साञ्च

अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । पुगन्तलघूपधस्य गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । ऋच्छेर्निटि गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । ऋदृशोडि गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । क्षिप्रश्चुद्रयोर्गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य * । सर्वादेशश्च गुणो ऽनिगन्तस्य प्राप्नोति । याता । वाता । किं कारणम् । अलो ऽन्त्यस्येति षष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता । अङ्गस्येति च स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । यथैव ह्यलोन्त्यस्येति षष्ठी अन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता एवमङ्गस्येत्यापि स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तत्र षष्ठ्येव नास्ति कुतो गुणः कुतः सर्वादेशः । एवं तर्हि नायं दोषममुच्यते । किं तर्हि पूर्वापेक्षोऽयं दोषः । ह्यर्थे चायं च पठितः । मिदिमृजिपुगन्तलघूपधश्चिच्छुद्रिशिक्षिप्रश्चुद्रेश्वग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति । मिदेर्गुणः । इक इति वचनादन्त्यस्य न । अलोन्त्यस्येति वचनादिको न । उच्यते च गुणः । स सर्वादेशः प्राप्नोति । एवं सर्वत्र । अस्तु तर्हि तदपवादः । इङ्मात्रस्येति चेज्जुमि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः * । इङ्मात्रस्येति चेज्जुमि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधो वक्तव्यः । जुसि गुणः । स यथेह भवति । अजुहवुः । अविभयुरिति । एवमनेनिजुः पर्यवेविपुः । अत्रापि प्राप्नोति । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणः । स यथेह

सेषु प्रदेशेष्वग्रहणं कर्तव्यम् । दांपान्तरमप्याह सर्वादेशप्रसङ्गश्चेति । अङ्गस्येत्येतद्भेदेन सर्वाङ्गेषु व्याप्रियते । तत्रेगन्तेष्वेवालोन्त्यस्येति विधिः । अन्यत्र तु षष्ठ्या अन्त्येन्यनुपसंहाराद्याता वातेति सर्वादेशो गुणः प्राप्नोति । यथैव हीति । अङ्गस्येति षष्ठ्युच्चारितैवान्त्यमलं नीतेति नास्या अपरं रूपमस्तीति नास्ति सर्वादेशगुणाप्रसङ्गः । पूर्वापेक्षोऽयमिति । मिदादिष्वग्रहणं कर्तव्यमित्यत्रैवार्थे हेतुत्वेनदमुपात्तमित्यर्थः । उच्यते चेति । मिदेरिति चोदनया । इङ्मात्रस्येति । यद्यङ्गस्येतीगपेक्षया स्वयवषष्ठी तदा ऽलोन्त्यस्येत्यस्य निमित्ताभावादनुपस्थानं स्थानषष्ठी । हि अस्योपस्थाननिमित्तम् ।

नालोन्त्यसूत्रप्रवृत्तिं निमित्तं । मत्समुदायोत्तरस्थानषष्ठीत्वाभावात् । अङ्गस्येति च स्थानषष्ठीति भावः । तद्विशेषणत्वाद्धि । अवयवित्वेन विशेषणत्वादित्यर्थः । नानावाक्यत्वामिति । अत्र षष्ठे पुगन्तस्याविनियमार्थमिति बोध्यम् । मिश्रादीनामिति । गुणार्थविधौ परिभाषाद्वयस्य परस्परसम्बन्धापरिच्छागेनोपस्थानं तच्छेषत्वम् । तत्रैकस्या असम्भवे द्वितीयापि न प्रवर्तते इति भावः । भाष्ये (अनन्त्यत्वाद्धि) । तच्छेषपक्षे ऽनन्त्यत्वादिको गुणो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अङ्गस्येति च स्थानषष्ठीति । अङ्गस्य स्थाने गुणो भवति स च यत्रान्य इक तत्रान्यस्येक इत्यर्थ इत्यभिमानस्तदाह भेदेनेति । शास्त्रस्य बहुविषयत्वाद्येत्यर्थः । तत्र गन्तेष्वेति । तच्छेषत्वाद्धिति भावः । अन्यत्र । अनिगन्तविषये गुणशास्त्रे । अन्त्यमलमिति । इकपरिभाषाशेषभूतालोन्त्यपरिभाषयेत्यर्थः । अङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठीति भाष्ये अन्त्यमिकमुपसंक्रान्तेत्यनुकर्षः । एषञ्च संपादकत्राक्यस्येगन्तमात्रविषयत्वादिनिगन्तविषयकलक्षणाभाव एव । आवृत्तौ च न मानमिति भावः । अत एव गापोऽकः कित्त्वं सार्थकम् । हिष हेत्यर्थ इत्याह । मिश्रादिष्विति ।

भवति कर्ता हर्ता नयति तरति भवति । एवमीहिता ईहितुं ईहितव्यमित्यत्रापि प्राप्नोति । ह्रस्वस्य गुणः । स यथेह भवति । हे अग्ने हे वायो इति । एवं हे अग्निचित् हे सोममुत् इत्यत्रापि प्राप्नोति । जमि गुणः । स यथेह भवति । अग्नयो वायव इति । एवं अग्निचितः सोममुत् इत्यत्रापि प्राप्नोति । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोगुणः । स यथेह भवति कर्तारि कर्तारौ कर्तारि इति । एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत इत्यत्रापि प्राप्नोति । घेङिति युगः । स यथेह भवति । अग्ने वायवे इति । एवमग्निचिते सोममुत् इत्यत्रापि प्राप्नोति । ओर्गुणः । स यथेह भवति बाभ्रव्यो मागडव्य इति । एवं सुश्रुत् माश्रुत् इत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । पुगन्तलवृषधग्रहणमनन्त्यनियमार्थम् * । पुगन्तस्तवृषधग्रहणमनन्त्यनियमार्थं भविष्यति । पुगन्तलवृषधस्यैवानन्त्यस्य नान्यस्यानन्त्यस्येति । प्रकृतस्यैष नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् । मार्वधातुकार्द्धधानुकयोरिति । तेन भवे-

ततश्चाङ्गावयवस्यानन्त्यस्यानन्त्यस्य चेको गुणः प्राप्नोतीति दोषः । ह्रस्वस्य गुण इति । समानन्यायत्वादेतदुक्तम् । अङ्गस्यावयवो यो ह्रस्वस्तस्य गुण इति न त्वत्रेकपरिभाषापत्तिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात् । अन्ये त्वाहुः । अत्रापि परिभाषापस्थाने स्मृति ह्रस्वेन-ग्विशेष्यते ह्रस्वस्यको गुणो यथा स्याद् दीर्घस्य मा भूदिति । ओर्गुण इत्यत्राप्यस्या उपस्थानमनन्त्यस्याप्युकारस्य गुणार्थम् । अस्मति ह्यस्या उपस्थाने ऽङ्गस्येति स्थानपट्टी स्यादङ्गं चोकारेण विशेष्यते इत्युकागन्तस्यैवाङ्गस्य गुणः स्यात् । पुगन्तेति । भेत्तल्यादौ गुणे सिद्धं पुनः श्रुतिनियमार्थेति गुरुपधस्यैव हन्तस्यादौ न भविष्यति नापि हे अग्निचिदिन्यादौ । उभयनियमाश्रयणादिति भावः । ननु भेत्तानि दकारस्य ह्रस्वयतीति पकारस्य च यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत्स्यात् नतःस्मि । पुकि अन्तः पुगन्तो, लघ्वी उपधा लघूपधा, ततः समाहारद्वन्द्वनिर्देश इत्यन्यस्य गुणो न भाव्यम् । प्रकृतस्येति । एकेन वाक्येन नियमद्वयस्याभावात्प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात् ।

अनन्त्यस्य चेक इति । यद्यपि जुसि चेत्यादीनां प्रधानभूतेर्विशेषणत्वं तास्मान्नांत परिभाषाया व्यवहित-स्वेको न भविष्यति तथापि प्रत्ययस्याङ्गांशोऽर्थानाकाङ्क्षतया जुसि चेत्यादिनामप्यङ्गत्वेन विशेष्यते इत्यभि-प्रायः । समानन्यायेनेति । गुणप्रकरणविशेषाया सर्वत्राङ्गस्यैव वयवप्रत्ययस्यादिति भावः । निर्दिष्टेति । अनियमे नियमकारिणीत्वात्परिभाषाया इति भावः । अन्ये त्विति । अर्थे भावः । न ह्यनियम इति श्रुतिः स्मृतिर्वा किं तु परिभाषा लिङ्गवती फलवती चेति नियमः । फलरूपेण दद्याद्वा न वदितरमेव शेषोऽपि ह्रस्वस्य त्वस्याङ्गाविशेषणत्वदशावर्त्तननावयवपट्टीत्वबोधनेनानन्त्यस्यापि गुणसम्पादनमव फलं स्यात् । अकारं तु गुणगुणयोरे विशेष इति । तदेतद्व्यति । अनन्त्यस्योप्युकारस्येति । नन्वेव ह्रस्वग्रहण व्यर्थमेत आह दीर्घस्येति । घिसंज्ञा वर्णयोरेवेति पक्षे ङिति गुणस्याग्निचितं इत्यादौ प्रसंगा बोध्यः । पुनः श्रुति पुनर्गुणविधानम् । ननु चेति । बहुव्रीहिसमासः सामर्थ्यादिकपरिभाषानुपास्थितिर्भाति भावः । भिदो दकाराच्चा-रणस्तु भिन्नो भिन्नवानित्यादौ चरितार्थम् । क्तोः किंत्वेनानिग्नक्षणात्वेति निबध्नवृत्ते । पुर्विधानमात्रेण पयसीत्यादौ बलोपार्थम् । ओकाररूपगुणार्थञ्च चरितार्थमित्याशयः । पुर्कोति । लापवाच्यपुरुषे निर्यात् निषादस्यपतिभ्यामेव नियमार्थत्वं न दोषावर्हामत्यर्थः । ननु पुगन्तग्रहणे दापयतीत्यादौ अनन्त्यस्यानि-कोपि गुणार्थं स्यादिति कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न । गुणे उपधावदध्या विशेषाभावात् । प्रकृतस्येति ।

दिह नियमान्न स्यात् ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । ह्रस्वाद्योगुणस्त्वनियतः सोनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति । एवमपि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणोऽनियतः सोनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । अथाप्युभयतो नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः, सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति । एवमप्ययं जुमि गुणोऽनियतः सोनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अने निजुः पर्यवेविपुरिति । एवं तर्हि नायं तच्छेषः नापि तदपवादः । अन्यदेवेदं परिभाषान्तरमसंबद्धमनया परिभाषया । परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रोष्टीयाः पठान्त । नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति । यदि चायं तच्छेषः स्यात्तेनैव तस्यायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि तदपवादः । उत्सर्गापवादयोग्ययुक्तो विप्रतिषेधः । तत्र नियमस्यावकाशः । गङ्गः क च । राजकीयम् । इको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः । चयनं चायको लवनं लायक इति । इहो-

पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गति, न तु सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति । अथापीति । अनन्तरस्य विधेयमिति परिभाषा यदि नाश्रीयेत इत्यर्थः । अथापीति । अङ्गुपगमवादेनोच्यते । आद्यस्यादिन्यायाश्रयणं वा । एकस्मिन् वाक्ये नियमद्वयं न लक्ष्यते । एवमपीति । अने निजुः पर्यवेविपुरित्यत्र लघूपधं चाङ्गं सार्वधातुकं चास्तीति जुमि चेति गुणः प्राप्नोति । हे पिचव्य हे बुद्धे हे बुद्धय इत्यादां चाल लघूपधत्वादनन्त्यस्य गुणोऽप्यारहतः । एव तर्हि । परस्परगोपयिताः स्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानार्थोद्देश्योः परिभाषया प्रदर्शय स्वस्वकार्यप्रतिपादनम् । तत्र यदि कथं चिदंकारपथे सन्निधानं भवति न तावता परस्परगोपयिता भवतीत्यर्थः । अन्यदेवेति । अन्तरशब्दो विशेषणार्थान्यन्यतरशब्दयोरधिकृतः । सह प्रयोगोऽपरीयत्वात् । चयनमिति । अलोन्यपरिभाषायाः प्रयोजनभावाद्वातुपस्थानमित्याशयः । चायक इति । कथमिकपरिभाषात्रोपनिष्ठेन यावताऽच इति स्थानी निर्दिष्टः । अत्राहुः । अच इत्यस्याङ्गविशेषणतयापयोगादचः स्थानित्वाभावाद् वृद्धग्रहणेन लिङ्गेनेकपरिभाषात्राप्युपनिष्ठतएव । भवतीति । इक इति वचनादिकारस्य प्राप्नोति । अलोन्यस्येति

अनन्तरस्येति अर्थः । नन्वनन्तरस्यातिन्यायविरुद्धोऽयं नियम इत्यत आह अनन्तरस्येति । लक्ष्यानुसार-
भानाश्रयण बीजं बोध्यम् । अङ्गुपेत्यवाहः क्लेशनाङ्गीकार इत्याहुः । पिचव्येति । उगवादिभ्योयत् । उवर्णा-
न्तस्याङ्गस्यैकागुण इति व्याख्यानमभिप्रेत्यात्र शेषोपन्यासः परन्तु सोऽश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोतीति भाष्या-
ननुगुणा सा व्याख्याति चिन्त्याय कथं इत्याहुः । क्वाचिन् कथं तुल्यं पिचव्य इति न दृश्यते एव ।
तच्छेष इति शब्दोऽसम्भवतुल्यकत्वमनोपात्ताह परस्परति । विशेषणविशेष्यभावमात्रेण शेषशेषिव्यव-
हारो न क्वापि दृष्टचर इति भावः । अत एवायं एतत्पक्षोक्तद्वयगद्गापि नायं तच्छेष इत्युक्तिः सङ्गच्छते ।
सन्निपात इति । जायमानापि सन्निपातः सावकाशत्वेन विनिर्दिष्टयोग्येयव न तच्छेषत्वापयोगी । अत
एव नापवादत्वमपि उक्तशेषाच्चोक्त भावः । [असम्बद्धमनयेति] भाष्यस्य शेषशेषिभावानापन्नमुत्सर्गापवा-
दभावानापन्नं चेत्यर्थः । नियमाति । अलोन्यपरिभाषायाः पूर्वाचार्यसत्ता नियमइति । तेनैव तस्यायुक्त-

भयं प्राप्नोति मेवति माष्टीति । इको गुणवृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।
 नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । पूर्वश्चायं योगः परो नियमः ।
 इष्टवाची परंशब्दः । विप्रतिषेधे परं यादृष्टं तद्भवतीति । एवमप्ययुक्तो विप्रति-
 षेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । नावय्यं द्विकार्य-
 योगं एव विप्रतिषेधः । किं तर्ह्यसंभवोपि । स चास्त्यत्रासंभवः । को ऽसावसं-
 भवः । इह तावद् वृक्षेभ्यः प्लतेभ्य इति । एकः स्थानी द्वावादेशो न चास्ति सं-
 भवः । यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशो स्याताम । इहेदानीं मेवति मेवतः मेवन्ति
 इति । द्वौ स्थानिनौ एक आदेशः । न चास्ति संभवः । द्वयोः स्थानिनोरेक
 आदेशः स्यादित्येषो ऽसंभवः । सत्येतस्मिन्नसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः । एवमप्य-
 युक्तो विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि मावकाशयोः अपवास्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति । अन-
 वकाशश्चायं योगः । ननु च इदानीमेवास्यावकाशः प्रकल्मसः चयनं चायको ल-
 वनं लावक इति । अत्रापि नियमः प्राप्नोति । नाप्राप्ते नियमेये योग आरभ्यते ।

वचनाद्वकारस्य नैष युक्त इति । इष्टसिद्धये इत्यर्थः । यथादेशपक्षे च पारिभाष्योः
 पौर्वापर्यं न तु कार्यकालतापाम् । द्विकार्ययोग इति । द्वाभ्यां कार्याभ्यां योगस्य
 स्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः । नावद्यामिति । द्विकार्ययोगत्वाभावे
 केवलोप्यसम्भवा विप्रतिषेध इत्यर्थः । इह तावदिति । दातव्यं च यच्चयनन्तरं विधीयते
 एवं च भवत्यनन्तरं न च सम्भावोऽस्ति यद् द्वयोः स्वेन स्वेन निमित्तोत्पत्त्यर्थं स्यात् ।
 इहेदानीमिति । मिदंरित्येका पट्टी । सा यच्चयनसंबन्धे तद्वकारस्य गुणेन भाव्यम् ।
 अथ स्थानपट्टी तदालोक्यस्येति वचनाद्वकारस्य । ना चास्ति सम्भवा युगपदुभय-

इति । स्वाङ्गन स्वस्येत्यर्थः । शेषोपिमात्रमेव मन्वा तन्नेत्यादिनाम् । ननु द्वयोर्नि स्थानपट्टीदर्शनात्पारिभा-
 तुकेत्यात्रावय्येत्येवमपिमात्रपट्ट्या कथमिदमपिमात्राश्रयनमित्यवकाशाऽनन्तरं गलोल्लेखः । अङ्गनेको
 विशेषणेन पुनस्तेत्यादिनियमेन च तत्प्रयोजनानुष्ठानं भाव्यम् । अत्राह पट्टी । अत्रा
 विशेषितान्गनेकावका-
 शसम्भवात्पट्ट्याति गावविस्थादित्येष न जानानीति भावः । इष्टानि । इष्टानिद्विकलकन्दमेव । तस्य युक्त
 स्वमिति भावः । न तु कार्येति । द्वयोरेकदशस्थत्वेन परत्वासम्भवादिनि भावः । यस्तु न कार्यकालपक्षेपि
 पाणिन्युच्चारणरूपपाठकृते परत्वमस्येव । अन्यत्र प्रयोगरूपपक्षे सनेपां भेदजन परत्वस्योच्छेद एव
 स्यात् । प्रयोगसाधनफलकान्येव शास्त्राणि । न चैव कार्यकालपक्षमात्राय त्रिपाद्याभेदां यत्तर्थादेशोऽनु-
 पूर्वाण्येतानि प्रति त्रिपाद्या अस्मिद्धत्वेनाप्रवृत्तिरेव स्यादिति भाष्यायुक्तं विरुद्धधर्मेति वाच्यम् । पारिभा-
 ष्याः सिद्धत्वेन तत्पक्षे ऽसिद्धेनापि कार्येण स्वार्थान्तर्गतार्थसम्भवादित्यष्टमे उपपादय्यमाणत्वाद् ।
 ध्वान्तश्चेद नस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यत्र भाष्यकैयट्योरिति चिन्त्येतत् । ननु द्विकार्ययोग इत्यस्य द्वाभ्यां
 कार्याभ्यामन्यस्य योग इत्यर्थः । उत द्वयोः परस्परयोग इत्यर्थ उभयथापि विपरीतपक्षयोर्दुर्लभः कर्म-
 धारयपूर्वपक्षोऽपि न विरक्तदृश्ये इति नियमेन तस्य दुर्लभत्वात्त आह द्वाभ्यामित्यादि । अत्रापि पक्षे
 विप्रतिषेधशब्देन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह विप्रतिषेधेति । द्विकार्ययोगस्य सम्भवसत्त्वात्त आह केवलो-
 पीति । ननु आ प इति ए आ इति वादशसम्भवास्त्येवत्येन आह । न चेति । द्वयोर्गिति । कार्ययोरित्यर्थः ।
 अनन्तरं यस्मिं दीर्घः साधुरनन्तरं झल्लि पुन साधुमित्यर्थ इति भावः । यादृगुण इत्यादि द्वयोः स्थानिनो
 रेकादेशस्य संभवात्त मिदंरिति । नचास्ति समसो युगादिति । युगाद्वाक्यार्थद्वयसंभवात्त आह भव ।
 ननु उक्तरीत्या प्रयोजनभावानुत्पत्त्यस्याप्रवृत्ता अत्रापि नियमः प्राप्नोतीत्यसंगतमित्येन आह यदीदमिति ।
 एवमभावे संभवति सामानाधिकरण्ये वैवाधिकरण्यस्यान्याप्यत्वात्सर्वत्राङ्गस्येति स्थानपट्टेयः । कृते स्वस्मिन्न-

यावता च नाप्राप्ते नियमे ऽयं योग आरभ्यते । ततस्तस्यापवादोऽयं योगो भवति ।
 उत्तर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि कथं चिदिको गुणवृद्धी इत्यस्याव-
 काशः स्यात् । एवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो भवति मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति इति
 एवमिहापि प्राप्नोति । अनेनित्यः पर्यवेविषुरिति । एवं तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति
 यत्र वृथादिक इति तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया पट्टी प्रा-
 दुर्भाव्येत । तत्र कामचारः । गृहमाणेन वेकं विशेषयितुम् । इका वा गृहमाणम् ।
 यावता कामचारः । इह तावन्मिदमृजिपुगन्तलवृषधच्छिदृशित्तिप्रचुद्रेषु गृहमा-
 णेनेकं विशेषयिष्यामः । एतेषां य इगिति । इहेदानीं जुमि सार्वधातुकार्द्धधातु-
 कहस्वाद्योगुणेष्विका गृहमाणं विशेषयिष्यामः । एतेषां गुणो भवति इकः । इग-
 न्तानामिति । अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते । इह तावन्मिदेरित्यविभक्ति-
 को निर्देशः । मिद एः मिदेः मिदेरिति । अथवा पट्टीसमामो भविष्यति । मिद
 इः मिदिः मिदेरिति । पुगन्तलवृषधस्येति नैवं विज्ञायते । पुगन्ताङ्गस्य लवृषधस्य
 चेति । कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च
 पूगन्तलवृषधं पुगन्तलवृषधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे सतीह
 प्रमज्येत । भिनत्ति छिनत्तीति । ऋच्छेरपि प्रश्निष्ठनिर्देशोऽयं ऋच्छति ऋ ऋ
 ऋताम् ऋच्छत्यृतामिति । दशेरपि योगविभागः करिष्यते । उरङि गुणः । उः

यांगुणस्येत्यर्थः । एवमपीति । यदीदं नारभ्येत गुणवृद्धी कस्य स्याताम् । अलो-
 न्यस्येति चेद्येन नाप्राप्तिन्यायेन तर्ह्यस्यापवादत्वाच्चिप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं च
 क्रोष्टीयमतमसंबद्धपरिभाषान्तरपक्षश्च नोपपद्यते । एवं तर्हीति । प्रदेशार्थत्वादनयोः
 परिभाषयांगुणत्वात्परस्परं संबन्धाभावात्प्रदेशे वाक्यपर्यालोचनया वाक्यार्थस्याव-

वयवपट्टी सेति भावः । [अथापि कथांचिदिति] भाष्यस्य उक्त एवाशय । क्रोष्टीयमतं विप्रतिषेधः ।
 असंबद्धपरिभाषापक्षश्च तदुपजीव्यस्तत्र विप्रतिषेधराहितेऽन्यस्त्वयुक्त एव । क्व संनिपातः क्वान्यतर-
 स्यागः स च तस्येत्यत्र विनिगमकामादेन सर्वेष्टासिद्धिस्तस्माद् द्वयमप्येकपक्षभूतमेव बोध्यम् । प्रवेशार्थत्वा-
 दिति । परस्परं संबन्धाभावादित्यन्तेन सच्छेषत्वासेभवउक्त । पत्रोपस्थितिपक्षे च विधेयसमर्पकत्वेन
 गृहीतगुणाविपश्च्युतिरस्या लिङ्गमित्यप्राप्तरङ्गा । तत्त्वेन महश्च प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तर्धेन
 पवज्ञानकाल एव । तदुक्तं भाष्ये [गुणो भवतीति] । [यत्र] च्यादि । नियमस्तु स्थानपट्टीलिङ्ग इति
 भवान्तर्वाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वेन बाहरङ्गः । एवञ्च मित्राणुपस्थितेऽपारिभाषायाः समानाधिकर-
 ण्यासेभवद्विधेयधिकरणान्वये वृत्ते निमित्ताभावादेवालोऽन्यस्येत्यस्यानुपस्थितिः । सार्वधातुकार्द्धधातुकार्यो-
 र्ध्यावा सामानाधिकरणान्वये ऽलोऽन्यस्येत्यनेनान्यस्येत्यशेषवस्था । एतेनेकस्या अपवृत्तौ अपरापि न प्रवर्तते-
 त्यपास्तम् । पर्यालोचनयोति । प्रदेशे सति संभवं परिभाषाद्वयकवाक्यतया वाक्यार्थः । अन्यथा त्विकपरिभाषा-
 गर्भ एव । अस्या अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । भाष्ये वृद्धिर्भवतीति च्यादि । इति शब्दो यत्रत्यर्थको (इक इत्येनादीनि इकः
 सूत्र इक इति षष्ठ्यन्तानुकरणमित्यर्थः । अनुवृत्तस्य स्वरूपपरत्वेन गुणशब्दो भवतीत्याद्यर्थः स्यादतः
 पुनरपि गुणवृद्धिमहत्तम् । अनुवृत्तस्यार्थपरत्वं तु न । शब्दाधिकापक्षे । उभाभ्याम् गुणशब्दवान् गुणो

अङ्गि गुणो भवति । ततो दृशः । दृशश्चाङ्गि गुणो भवति उरित्येव । त्तिप्रचु-
द्रयोरपि यणादिपरं गुण इतीयता सिद्धम् । सोयमेवं मिद्रे मति यत्पूर्वग्रहणं क-
रोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । इको यथा स्यादनिको मा भूदिति । अथ दृद्धिग्रहणं
किमर्थम् । किं विशेषेण दृद्धिग्रहणं चोच्यते न पुनर्गुणग्रहणमपि । यदि किं चिद्
गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति दृद्धिग्रहणस्यापि तद्भावितुमर्हति । को वा विशेषः ।
अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न क्व चित्स्थानी निर्दिश्यते । तत्रावश्यं स्थानि-

स्थानमित्यर्थः । अथवेति । तच्छेषपक्षे उक्तदोषपरिहारः । त्तिप्रचुद्रयोरपीति । अत्र च
योगविभागः क्रियते । स्थूलादीनां यणादिपरं लुप्यते । ततः पूर्वस्य च गुण इति । अत्र
च स्वरितत्वात् क्षिप्रचुद्रशब्दावेवानुवर्तते स्थूलादयो निवृत्तास्तंषां तु यणादिलोपे स-
त्योगुण इति गुणो भवतीति आभ्युदयदत्राभादित्यासिद्धत्वमनित्यत्वाच्च भवति । तत्र
त्तिप्रचुद्रयोर्येण आदिः पकारो दकारश्च तस्माद्यणादः परं लुप्यते तस्मादेव च यणादेः
पूर्वस्य च गुण इति सिद्धं क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इति । यणादिपरमिति । पञ्चमीममासः ।
यदि तर्हि पुगन्तलभूपधस्येति स्थानी निर्दिश्यते तच्छेषपक्षाश्रयणाच्चात्रकृपपरिभाषा
नापतिष्ठते तदास्य गुणस्यानिगलत्तृगात्वाद् भिन्नं क्षिप्रमनित्यादौ कङ्किति चेति गुणानिपे-
धा न प्राप्नोति । यथा लैगवायन इति । नैप दोषः । कनुसनो किञ्चविधानाज्ज्ञाप-
काद् अनिगलत्तृगात्वेपि लभूपधगुणस्य प्रतिपद्यो भविष्यति । गुणाधिधाविनि । क्वचिन्न

यत्रस्थादिरर्थस्तदुक्तमिति यत्रस्थादि गुणपञ्च यत्र वर्तते इत्याद्यर्थस्तु न यत्रगुण इत्यादावप्यापत्तेः ।
भर्वाणां क्रियाया अन्तर्गृह्यत्वाच्च । अस्मादेव गुणपञ्चग्रहणादेव तयोपयमान इत्यस्य तस्यैकस्य भवतीत्यस्य
वाध्याहार इति बोध्यम् । एतन्मूलकमेवानुवाद परिभाषा नापतिष्ठते इति । यत्र ग । तदेतादृश्यमवापश्रे-
त्यनद्विषयमेव च । अत्राज्ञागतीत्यादौ तु वाक्याश्रयत्वात् स्थानीयपदेनवाकादशाप्यास्ता लिङ्गापस्थि-
तस्य दुर्बलतया नाग्नय इति द्विकृ । पृक्तियन्नइति) सुपसुपेति समासः । भिन्नत्वाच्च गुणापादनं कङ्क-
नात्यस्य निमित्तमप्यन्तर्भावः । इको सावेधातुकार्यधातुकार्योर्गति विशेषणमिति तु न युक्तम् । तस्या-
ङ्गो उरित्यन्ताकङ्कत्वात् । भाष्ये (यणादिपरं गुण इति) । यणानिपरं लुप्यते ऽर्वाक्षस्य गुण इत्यर्थेन
त्तिप्राये सर्वविशो गुणः सिद्धः स्थूलादेः तु आर्गुण इत्येव सिद्धमिति भावः । नन पूर्वस्यैव यणादिपरं यण-
पेक्षातः परमत्यर्थं पूर्वस्य गुण इत्यनेनापि नन एव पूर्वस्य गुणापत्ता स्यातादपु यकारानुगुणः स्यात् । यणा-
दिर्यस्य नष्टप परं लुप्यते ततः पूर्वस्य गुण इत्यर्थं क्षिप्रचुद्रयोरन्यस्य प्रयोजनस्य गुण स्यादेत आह अत्र-
चेति । अनित्यत्वादिति । आमात्रस्य लोपनिवृत्त्यर्थान् इतयोर्लोप इति नपरकृपणादर्थः । तथाह ।
भाम् भवतीति स्थिते परस्वाक्षेपे तस्यासिद्धत्वात्पतः प्रसङ्गात् । यिकारान्यानुपूर्वकार्यभावेन लक्ष्य लक्षण
स्येति न्यायाप्राप्ता प्राञ्जलापवागर्थन्तपरस्त्वमार्ता ऽसिद्धत्वे व्यर्थं मत्तर्जनित्येव ज्ञापकम् । न न्यादाप्य-
नापत्तिः । नञानित्यत्वं मानाभावान् । तस्मान्न चानि । पूर्वस्वस्यावध्याकादश्यां पर्ये ऽवधित्वेन स्वरु-
त्वादुपस्थितत्वाच्च तस्यैवावधित्वमिति भावः । नद् भवनयन व्याचष्ट । पञ्चमीममासइति । सुपसुपयनन ।
भवयवभूते यणादीत्यत्र समुदिते चत्यर्थः । न चैव दृष्टवद्व स्वस्य शब्दभ्यां लोपापत्ति स्थूलादिमादृ-
चर्येणोपान्ययणतः परस्यैव लोपादित्याह । पक्षाश्रयणाच्चापत्तेः । परमापानानित्येन नित्यमकारिणोत्वाच्च-
त्यपि बोध्यम् । एव त्त्मापयति इत्यादौ पुगन्तानि गुण उपपादुदिति न दोषः । कनुसनोर्गति । एतत्क-
ङ्कित्तिर्चेति सूत्रे उपपादयिष्यते । भाष्ये शङ्कन अथपुद्वग्रहणमिति । न क्वचित् स्थानी निर्दिश्यते इत्युक्त्या
सर्वत्रैव न निर्दिश्यते इति प्रतीयते क्वचिदादिपदप्रत्ययान्तज क्वचिदादिपदबोध्याधिकरणतः सर्वत्राभावपत्ती-
नेत्युक्ते । तिसिद्धत्वाच्च (युक्तमन आह क्वचिर्गति । भाष्ये नि टान्यत्र आद्वय-पणु नगार्थमिति) पूर्व (तथाह ।
[कश्चस्थादि) । अविशेषोक्त्यतः साकाङ्क्षीति । प्रत्ययविशेषानाश्रयणमत्राविशेषः । उत्तरस्याविशेषेण-

निर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यम् । वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते । अ-
चोऽज्जिति । अत उपधायाः । तद्धितेष्वचामादेरिति । अत उत्तरं पठति । वृद्धि-
ग्रहणमुत्तरार्थम् * । वृद्धिग्रहणं क्रियते किमर्थम् । उत्तरार्थम् । कृतीति प्रति-
पेधं वक्ष्यति स वृद्धेरपि यथा स्यात् । कश्चेदानीं कृत्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रमङ्गः ।
यावता ज्जितीत्युच्यते । तच्च मृज्यर्थम् । मृजेवृद्धिरविशेषेणोच्यते सा कृति
मा भूत् । मृष्टः । मृष्टवानिति । इहार्थं चापि मृज्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । मृ-
जेवृद्धिरविशेषेणोच्यते मेको यथा स्यादनिको मा भूदिति । मृज्यार्थमिति चेद्यो-
गविभागात्सिद्धम् * । मृज्यार्थमिति चेद्योगविभागः कारिष्यते । मृजेवृद्धिरचः ।
ततो ज्जिति । जिति णिति च वृद्धिर्भवति । अच इत्येव । यद्यचो वृद्धिरुच्यते ।
न्यभाट् अद्यपि वृद्धिः प्राप्नोति । अटि चोक्तम् * । किमुक्तम् । अन्यविकारे
ऽन्त्यभेदशस्य कार्यं भवतीति । वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्वक्प्रकरणात् * । वृद्धे-
स्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् । इक्प्रकरणात् । इग्लक्षणयोग्यग्राह्ययोः
प्रतिषेधः । न चैवं मति मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति । तस्मान्मृजेरिग्लक्षणा वृद्धि-
रेषितव्या । एवं तर्हि । इहान्ये यैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमार-
भन्ते । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति । परिममृजतुः । परिममार्जतुर्नित्यार्थम् । तदि-
हार्थं साध्यम् । तस्मिन् साध्ये योगविभागः कर्षिष्यते । मृजेवृद्धिर्चो भवति ।
ततोचि कृति ! अचि कृति मृजेवृद्धिर्भवति । परिमार्जन्ति । परिममार्जतुः ।
नित्यर्थमिदम् । नियमार्थम् । अजादावेव कृति नान्यत्र । क्वान्यत्र मा भूत् ।
तुः । मृष्टवानिति । ततो वा । वाचि कृति मृजेवृद्धिर्भवति । परिमृजन्ति ।
परिमार्जन्ति । परिममृजतुः । परिममार्जतुर्गति । इहार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्र-
हणं कर्तव्यम् । मिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते मेको यथा स्यादनिको मा भूदिति ।
कस्य पुनर्निकः प्राप्नोति । अकारस्य । अचिकीर्षीत् । नैतदस्ति । लोपोत्र बाधको
भविष्यति । अकारस्य तर्हि प्राप्नोति । अयासीत् । अवासीत् । नास्त्यत्र विशेषः ।

निर्दिश्यतइति नञो व्यवहितेन संबन्धः । क्वचिन्ननिर्दिश्यत एव । आर्गुण इत्यादौ ।
मृजेवृद्धिर्गति । तत्र हि मृजेभिममतस्थान्यनुपादानादलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव स्यादि-
त्यर्थः । अटिपीति । नन्वाङगमात्पूर्वमेव परत्वावृद्धिर्भविष्यतीति लक्षणस्य च प्रवृत्त-
त्वादटि कृते पुनर्लक्षणे न प्रवर्षिष्यते । एव तर्हि विप्रतिषेधानपेक्षयैवात्र चोद्यपरि-
हारायुक्तौ । अचिकीर्षीदिति । पूर्वविप्रतिषेधादतो लोपो यथा चिकीर्षक इत्यादौ ।

त्यस्य स्थानविशेषानुच्चारणेनेत्यर्थस्तथाह तत्र हि मृजेइति । अङगमात्पूर्वमिति । लाट्शे पु कृतेष्वडिति
पक्षे इदम् । अटि कृते इति । विकारान्यानुपुष्या भेदेन लक्ष्यभङ्गाच्चिचन्यमिदम् । परत्वावृत्त्यापि चिन्त्यम् ।
ह्यययोगपक्षासंभवात् । एवन्तर्हीति । लावस्थायामडिति पक्षे इति भावः ॥ भाष्य(अनन्त्यविकार इति) तथापि
सिध्यतीत्याभेदान् । सिद्धान्तस्वन्यायामिग्रहणे कृते नैवाद्यो व्यावृत्तिसिद्धौ सा नैतर्क्येति प्यङ् इति सूचे-

मत्यां वृद्धावमत्यां वा । मध्यत्तरस्य तर्हि प्राप्नोति । नैव मध्यत्तरमन्त्यमस्ति । ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उदबोद्धम् । उदबोद्धम् । उदबोद्धेति । नैतदस्ति । अग्निद्वो ढलोपः । तस्यामिद्धत्वात्तदनन्त्यं भवति । व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । हलन्तलक्षणा वृद्धिर्वाधिका भविष्यति । यत्र तर्हि सा प्रतिपिध्यते नेदीति । अकोपीत । अमोपीत । मिचि वृद्धेरप्येव प्रतिपेधः । लक्ष्णं हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि नावतिष्ठति । अथवा मिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति मिचि वृद्धिः प्राप्नोति । तस्य हलन्तलक्षणा वृद्धिर्वा-

अयासीदिति । परत्वाद्वा मर्गिदो कृतयोगजन्यत्वादाकारस्य नास्ति वृद्धिप्रसङ्ग इति यद्यपि परिहारास्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वाच्चायमाश्रितः । उदबोद्धा-मिति । ढलोपादीनामामिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिस्ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोप-स्यामिद्धत्वादाकारस्य न भविष्यति गोशब्दादाचारिक्वपि कृते ऽगर्वादिनि मध्यत्तरम-न्त्यमस्ति तस्य कस्माद् वृद्धिर्न भवतीति उच्यते । मिचि वृद्धिरित्यत्र धातुप्रहणमृत्तद्वत्ता-मित्यत्र औपदेशिकधातुप्रहणार्थमनुवर्तत इत्येव । लक्ष्णं हीति । नेदीति लक्ष्णमविशे-षणं वृद्धिप्रहणमात्रस्य निषेधं कथयतीति ध्वनतीत्युच्यते । यो हल्युक्तं कथयति स ध्वनतीत्युच्यते । एव मिहार्पि अस्या एव वृद्धेर्निषेध इति नास्ति व्यक्तिः । स्यादेतत् । प्रतिषेधस्यैकनिषेधे चर्त्तितार्थत्वात्पुनः प्रतिषेधान्तरं प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह भ्रम-तीति । सर्वत्र व्याप्रियत इत्यर्थः । स्यादेतत् । यावदेकनिषेधस्य व्यापारस्तावदेव द्वितीयो विधेः प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य च निषेधो ऽशक्यः कर्तुमन्याह मुहूर्तमिति ।

वक्ष्यते इति न विरोधः । तस्मान्मुञ्जैरिति । निषेधस्य सिद्धयः योगाविभागेन कृत्वा स्थानिगमपणायाम्याएवो-पास्थानिरङ्गीकार्येति भावः । सदेकम् इति । गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयकाङ्क्षितं प्राप्नोति सञ्ज्ञा । चाचि इत्येव वच-नम् । अजातावेति तु तत्रविपरिभाषालक्षणायां नृवाद् । अत एवाद्ये वक्ष्यति । ततो ऽपि किञ्चिन्नति । एवञ्च समुज्ज इत्यं समुज्ज्योऽपि विकल्पो भवत्येव । एतेन तदिप्रहणसामर्थ्यामुक्त्या ज्ञातव्यं प्रवृत्तिर्नैव प्रवृत्ताहनेषु न वृद्धिरिति हरत्तान्तमपास्तम् । तुन्वपरिसृज इत्यत्र यदि वृद्धयभाव इष्टस्तर्हि व्यवास्थानां विभाषया नेति बोध्यम् । अजातावेति । विपरीतनियमस्तु न इष्टानयोपान्त । सिचि वृद्धा स्थानां विशेषाभावाश्रयणरूपो ऽविशेषः । उत्तरार्थत्वं स्वण्डितं सिद्धात्स्यात् इत्यर्थमेवेति । ननु स्वण्डयति प्रवेपता (कस्यपुनरित्यादि) । पूर्वविप्रतिषेधेति । पृथक्पाविशब्दित्यादिः । विर्कार्षिक इति । अन्यथा ह्यत्र परत्वाद् वृद्धा युक्ति चिकार्यायक इति स्यात् । परत्वादेवेति । अपवादत्वादित्यर्थः । परश्चेत् उक्तत्वात् । भाष्ये [नैव मध्यत्तरमिति] । वृद्धि योग्यमिति शेषः । उपदेश आन्वावधानादीनां भावः । ग्रन्थमिति । प्रहृत्य वृद्धिरित्यर्थे ऽलान्त्यपरि-भाषाप्रवृत्तैरिति भावः । ढलोपस्यामिद्धत्वादिना । एवं हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्ज्ञानत्वेनेवानी सिचि वृद्धि-रित्यस्य प्राप्त्या लक्ष्ये लक्ष्णस्येव न्यायप्रवृत्तैरिति भावः । धातुप्रहणमिति । मिचि नडाद्ये सिद्ध इति भावः । एवञ्च कथ्याविभ्य आच रक्विपि अकृश्यादित्यादा वृद्धिर्नैति लभ्यते । माधवग्नौ वृद्धि मनुते । बहुलं छन्दसीयता बहुलप्रहणानुवृत्त्या मध्यत्तरान्तनामध्याना वृद्धिर्न मध्यत्र भवत्येवेति नडाशयः । तेन मेषश्चादित्य आचारिक्वपि न वृद्धिरित्यलम् । वस्तुनस्तु नैव मध्यत्तरमिति एवमेतद्व्याप्यप्रामाण्येन मध्यक्षरान्तेभ्य आचारिक्वेव नेत्याहुः । (हलन्तलक्षणा वृद्धिर्वाधिका) । भाष्ये इत्यलक्षणा भावे यतनाप्राप्तिन्यायेनेति भावः । इत्याहोति । इत्याशङ्कायाभाह्यर्थः । निकृत्तान् । चाच्यमाभ्याचन्येभ्य । नेदीत्यत्र हलन्तस्थेत्यनुवर्त्य हलन्तस्य या वृद्धिः प्राप्ता सा सर्वापि नत्यथस्तेनालान्वाव्यायेन न तत्र इति

धिका । तस्या अपि नेटीति प्रतिषेधः । अस्ति पुनः क्व चिदन्यत्रापि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्तमर्गोपि न भवति । अस्तीत्याह । मुजाते अश्वमृनुते । अध्वर्यो अर्द्धिभिः सुतम् । शुक्रं ते अन्यदिति । पूर्वरूपे प्रतिषिद्धे ऽयादयोपि न भवन्ति । उत्तरार्धमेव तर्हि भिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । मिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते । सा कृति मा भूत् । न्यनुवीत् । न्यधुवीत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वाद-त्रोवडादेशे कृते ऽनन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न भविष्यति । यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गं भवति । अकार्पात् । अहार्पात् । गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति । मा भूदेवं हलन्तस्येत्येवं भविष्यति इह तर्हि न्यस्तारीत् । न्यदारीत् । गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति । हलन्तलक्षणयाश्च नेटीति प्रतिषेधः । मा भूदेवम् । लान्तस्येत्येवं भविष्यति । इह तर्हि अलावीत् अयावीत् । गुणे कृते ऽवादेशे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति । हलन्तलक्षणयाश्च नेटीति प्रतिषेधः ।

उभयत्रापि व्यापाराक्षकत्र विश्राभ्यर्तान्यर्थः । तस्या अपीति । अपिशब्दात्सिचि वृद्धेरपि । अस्तीत्याहेति । नान्त पादमव्ययमिति पाठमाश्रित्यैवमुक्तम् । यद्येवं वृत्तादित्यत्र नादिर्चात्यनन पूर्वस्मरणदीधवद् वृद्धेरपि निषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः । संघादुघाचित्यादेशोपकादनन्तरस्य नादिर्चाति निषेधान् । अन्तरङ्गत्वादिति । उवडा-

बोधयम् । बाध्यावशेषाचिन्तायामाह । भाष्य (अर्थवति) । तद्व्याचष्टे (आंशशब्दादिति । स्वप्रतिषेध्य-हलन्तलक्षणवृद्धिप्रतिषेधद्वारा भट्टावसरन्यायन सिचि वृद्धेरप्यभावः प्राप्तपाठेन इत्यर्थस्तदध्वनयन्नाह । भाष्य (अस्तिपुनः क्वचिदित्यादि) । ननु तत्र प्रकृतिभावेन सात्त्विकेतिस्मर्गपावादाद्योनिवृत्तं त्वपवा-देन बाधादुत्सर्गस्येत्यत आह नान्तर्हति । भाष्य (न भवन्तीति) भट्टावसरन्यायनति भावः । पूर्वसव-र्णशेषवद्वृद्धेरपीति । अवर्णादपि यद्यत्प्राप्तमिति बाध्यसामान्याचिन्नारूपक्षणेयं शङ्का सापका-द्वाध्यावशेषाचिन्तैवाश्रियते इत्युक्तम् । पूर्वसवर्णशेष निषिद्धे वृद्धेरपीति पाठे भट्टावसरन्यायानन्यत्वेन क्व-चित्पवादनिवृत्तावपि तद्विषये उत्सर्गपत्रनिज्ञास्यते इति भावः । परं स्वयमेतिभाष्य पूर्वपक्षयुक्तत्वा-त्प्रोढया । भट्टावसरन्यायस्तु नास्त्येवाक्तनिदेशान् । अत एव नान्तः पादमिति सूत्र एडातीत्यनुवर्त्य एडाति यद्यत्प्राप्तिं तस्य निषेध इत्यर्थमाश्रित्य सर्वान्वेधकस्य तस्याक्तमिति वदन्ति । इदार्थत्वे पूर्वपक्षिणा प्रोढ्यापि खण्डिते सिद्धान्ती तदभ्युपेय्याह । (उत्तरार्थमेवेति) । नृध्यात् कुटाद्यौ । भाष्य (अनन्त्य-त्वादिनि) । अत्रो ऽनन्त्यत्वादित्यर्थः । निवृत्तपारभाषाभावे ऽन्यात्मात्रस्य सा प्राप्तीति अनन्त्यत्वा-दित्यसङ्गनमिति चेन्न । हलन्तेषु हलन्तलक्षणया बाधेनास्या वृद्धेरजन्त एव व्यवस्थितिरित्याशयान् । सिद्धा-न्याह । याद तर्हीति ॥ अत्र यदीत्यनेनापवादव्याप्ताद्विषये ऽन्तरङ्गप्रवृत्तिरेव वक्तुमशक्येति वनितम् । इत उत्तरमन्यस्तु सिद्धान्त्याशयानामन्तपूर्वपक्षेयकदेशासिद्धान्त्यकदेशानोरिते बोध्यम् । लुप्रनिर्दिष्ट इत्यत्र पूर्वं निर्दिष्टः पश्चात् लुप्त इत्यर्थे मय्युक्त्यसत्कारित्वात्समासः । न च गुणे कृते वार्णासङ्गमिति न्यायनावं बाधित्वा वृद्धौ अवशिष्टा ऽलावीत्यादयः सिद्धौ वधस्तेषां व्यर्थ इति वाच्यम् । सिचि वृद्धिरित्यस्यापवादव्याप्तानेनैव एतत्परिभाषाज्ञानेनैवास्य प्रवृत्तत्वापात् । न च वकारप्रलपे ऽश्वविशेषाविति शब्द धातानित्यवृद्ध्या-पत्तिः अस्या एकदेशयुक्तत्वेन तदज्ञानेनैवास्य भाष्यस्य प्रवृत्तिः । जिर्णित्यार्थज्ञानवद् इत्याहुः । एतद्भा-ष्यप्रामाण्यास्त धातुः पवर्गीयान्तो ववयाः समानभूतित्वात्लौके दन्त्योऽव्यभूतितिरित्यन्य । अवराट वृद्धय-वृद्ध्योराविवेश इति भाण निवृत्त्ये भाष्य माह प्रयुक्तः । एकादेशे पुनरप्यविशेषस्तद्वस्था इति भवा-नित्युक्तं मैवै त प्रयोजनान्तरासत्त्वेयंकरुष्याय तत्प्रयोगः । अविमन्योर्नेति निषेधश्च मध्येपवादव्यायना-

मा भूदेवम् । लान्तस्येत्येवं भविष्यति । लान्तस्येत्युच्यते । न चेदं लान्तम् ।
 लान्तेत्यत्र सकारोऽपि निर्दिश्यते । किं वकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो वकारः ।
 यत्रेवं मा भवानवीत् । मा भवान् मवीत् । अत्रापि प्राप्नोति । अविमव्यानेति
 वक्ष्यामि । तद्वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । गिर्निश्चयां तौ नियमात्वर्यौ । यत्रप्ये-
 तदुच्यते । अथ वैतर्हि गिश्चर्याः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । गुणे कृते
 ऽयादेशे च ग्रान्तानां नैव्येव प्रतिषेधो भविष्यति । एवं तर्हाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-
 यति । न मिच्यन्तरङ्गं भवतीति । यदयमतो हलादेर्लघोरित्यकारग्रहणं करोति ।
 कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अकोपीत् ।
 अमोपीत् । यदि मिच्यन्तरङ्गं स्यात् । अकारग्रहणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते
 ऽलघूपधत्वाद् वृद्धिर्न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो न मिच्यन्तरङ्गं भवतीति ।
 ततो ऽकारग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्यन्यदेतस्य वचने प्रयोज-
 नम् । किम् । यत्र गुणः प्रतिषिद्ध्यते तदर्थमेतत्स्यात् । न्यकुटीत् न्यपुटी-
 दिति । यत्तर्हि गिश्चर्याः प्रतिषेधं शास्ति तेन नेहान्तरङ्गमस्तीति दर्शयति ।
 यच्च करोत्यकारस्य ग्रहणं लघोरिति कृतेऽपि । तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः * ।
 तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिर्गाम्भेया । पष्ठ्याः स्थानेयोगत्वादङ्गनिवृत्तिः * । पष्ठ्याः
 स्थानेयोगत्वात्मवैपरिभाषिकां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । दाध मधु ।
 पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । अन्यतमार्थं पुनर्वचनम् * । अन्यतरार्थमे-

देशः सिचमवापन्नते । वृद्धिस्तु सिचपरस्मैपदे । लुप्तनिर्दिष्ट इति । तेषां व्योर्वलाति
 भावः । किमत्र प्रमाणमिति चेत् । अभियुक्तस्मरणमेव । गिर्निश्चयामिति । गिर्निश्च-
 ग्रहणमकृत्वा ऽविमर्षा प्रतिषेधार्थं वक्तव्यो एव सति गौरवाभावात् । निमातव्याविति ।
 मेडो रूपम् । परिचयनीयावित्यर्थः । न सिच्यति । न्यायादप्येतात्सम्ययति । येन
 नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गस्य वृद्ध्या बाध्यात् । प्रयोजनं चास्ति । चिर्गिज्यैयङ्लुगन्तानां च
 नयत्यादीनामचिरार्थात् । अजिगर्थात् । अननार्थात् । अच्यार्थात् । इत्यादौ वृद्धि-
 सिद्धिः । अन्यथा गुणायादेशयोः कृतयोर्यन्तत्वाद् वृद्धिप्रतिषेधः स्यात् । पष्ठ्या
 इति । स्वतन्त्रमिदं गुणवृद्ध्याविधायकमिति पूर्वं पक्षः । अन्यतमार्थमिति । नन्व-

तोलान्तस्येत्येवं तेनानेहलादेरिति विकल्पो भवत्येवमिति बाध्यम् । सिचं वृद्धिरिति सत्रन्तु अन्वेषो-
 दित्यादौ गुणे कृते चरितार्थमेतन्मते इति बाध्यम् । कृते ऽस्य चरितार्थार्थोऽपि स्वाध्यायिकाले प्राप्तस्य येन ना-
 प्राप्तिन्यायेन बाध इत्येतद्वाह न्यायादपीत्यादि । बाध्यसीमान्याचिन्तया च सकृदन्तर्गुणबाध इति बाध्यम् ।
 एवञ्च न ज्ञापकोपयोगः । नापि ज्ञापकसम्भवा नापि प्रयोजनं बाधेपरिभाषया ऽचिरार्थोदित्यादौ गुणे
 कृते स्यादेशात्पत्र वृद्धिप्राप्तेः । न वा वकारप्रश्लेषस्य कले नाप्यविमर्षोऽपि प्राप्तिपक्षस्यैव शक्यतां वृद्धि-
 विकल्प एवेति बाध्यम् । नैतदस्ति ज्ञापकमिति बाध्यम् । न्यकुटीदित्याशयान्तरङ्गन्या वृद्धिबाधकगुणस्य
 निषेधेऽपि भ्रष्टावसन्त्यायेन न वृद्धिभावः । सिद्धान्ते न्यायान्वादिनोऽपि भावः । यत्तर्हिदयोरिति । ननु
 गिर्निश्चयान् ऽविमर्षा इति वदन्ते प्रति गिर्निश्चयप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेत् । ज्ञापकत्वे
 संभवानि निमानासंभव इत्याशयात् । यच्च करोतीति । इहग्रहणाभावे ऽकार्योदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्धिबाध-

तत्स्यात् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुण एवेति । प्रसारेण च * । प्रसारेण च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । याता । वाता । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । विषयार्थं पुनर्वचनम् * । विषयार्थमेतत्स्यात् वचि-
स्वपियजादीनां कित्येवेति । उरणूपरे च * । उरणूपरे च सर्वेषामृकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । कर्तृ । हर्तृ । मिद्धं तु पष्ठ्यधिकारे वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । पष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्त्तव्याः । एक-
स्तावत् क्रियते । तत्रैवेमावपि योगो पष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते । अथवा पष्ठ्य-
धिकारे इमौ योगावपेक्षितप्यामहे । अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः । सार्वधातुकार्द्ध-

निकापि यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत् स्यात् न तु नियमार्थम् । नियमाद्धिर्वर्त्तीयस्त्वा-
त् । एवं मन्यते द्वितीयं गुणवृद्धिप्रहणमनुवर्तते । तेन गुणवृद्धिप्रदेशेषु इक इत्यस्योप-
स्थानान्नास्त्यानिक्तः प्रसङ्गः । प्रसारणे चेति । तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः । इयम् इत्यत्र यण
इति स्थानपट्टी । तेन यणः स्थाने इग्भवति स च संप्रसारणसंज्ञ इति वाक्यार्थः
स्यात् । वाक्यभेदेन च कार्यद्वयं विधीयते । कर्तृ हर्तृ इति । अन्तरगतमस्याणां भावा-
सर्वेण्यणः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति । सिद्धमिति । स्वानन्त्यमेषां निवर्तयति । तेन यत्र
पट्टी तत्रैवामुपस्थानम् । अङ्गस्य वच्यार्दानाम्पूत इन्द्रातोर्गन्धादेः । इमावपीति । स्वरि-
तत्त्वादनयोरन्तरालवर्तिभश्चायोग्यत्वात्सम्बन्धाभावः । अथवेति । पट्टीस्थानं योगस्यत्र
योगविभागः करिष्यते । पट्टीति । यदेतदनुक्तान्तं तद्यत्र पट्टी तत्रापतिष्ठते इत्यर्थः । तत्र
योग्यत्वादनयोरैवापेक्षा नान्येषाम् । ततः स्थानयोगेति । पट्टीत्येतदुपतिष्ठते । अथवेति ।
अन्यतरार्थं पुनर्वचनमिति वदताऽध्ययमेव संबन्धः कर्तव्यः । यत्र गुणवृद्धिशब्दाच्चा-

णाय बाध्यविशेषाचिन्तापक्षे त्वया सिचिवृद्ध्यावाहलन्तलक्षणया निषेधेन न्यायेन सिचि वृद्धिप्राप्ते
स्वीकारेण त्वद्वीत्या ज्ञापकमेवेति भावः । एतेन सिच्यन्तवृद्ध्याभावेऽपि परत्वाद् गुणस्य वृद्धिबाधकताया दुर्वा-
स्त्वेनाकोषीदित्यादौ लघुत्वाभावादेव वृद्ध्यभावेऽन इति व्ययमेवेत्यन्त्य ज्ञापकमसङ्गत्त तयापि निषेध-
गुणे वार्णपरिभाषयाऽप्यपेक्षे बाधित्वा प्राप्तवृद्धेर्निषेधाय निर्वाधप्रहणमप्यावश्यकमित्याद्यमप्यसङ्गतामत्य-
पास्तम् । एकदेशयुक्तित्वेनापेक्षात् । एतेनैव ध्वनयन् (याव तर्हीति) सिद्धान्त्युक्तौ यत्यन्तभावसूचितम् ।
एवञ्च न्यनुवर्तिदित्यादौ उवड बाधित्वा प्राप्ताया वृद्धेर्निषेधायलक्षणा सिचिवृद्धिरास्थेयस्युपसंहरति
सिद्धान्तौ (तस्मादिति) भाष्ये । इत्यलक्षणात्वन निषेधायकोषीदित्यादावनिर्वाका गुणव्यावृत्तये चति भावः ।
बाध्यसामान्यचिन्ता भ्रष्टावसरन्यायश्वेकदेशयुक्तिर्न तु सिद्धान्तः । अत एव न्यस्तराीदित्युपक्रम्य हलन्तलक्ष-
णयाश्च नदीति प्रातिपद्य इत्युक्तमित्यलम् । विधायकमिति । इकायणचोत्यादि तु स्वावषयेऽस्य बाधक-
मिति न तद्व्यर्थरूपो दोषः ॥ भाष्ये (इयङ्निर्वात्तार) त्यस्य गुणवृद्धिरूपदेशेनेत्यादिः । पुनर्वच-
वेडगुण इत्यादि रूपम् । नियमाद्धिर्गतिः । प्राप्तबाधानुवादरूपदोषापक्षया परिमङ्गल्यारूपो नियमो गुरु-
मिति भावः । द्वितीयमिति । क्वलविधायकत्वे अनुवृत्त्येव सिद्धेऽह्यगुणवृद्धिप्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः ।
यातीत्यादि निर्देशेगुरोरापि नियमस्याभ्रयणमित्यन्त्ये । तुल्यन्यायेति । पट्टीदर्शनरूपो न्यायः । वाक्यभेदेनेति ।
व्यङ्गः सम्प्रसारणमित्यादि निर्वाहाय सामान्येन संज्ञाविधानार्थं वाक्यभेद आवश्यक इति भावः । विषया-
र्थमित्यस्य निमित्तनियमार्थमित्यर्थः । गुणादिविधावपि अधिकारलक्षा पट्टीत्याह भङ्गस्यति । तत्रोण-
रपर इत्यत्र पट्टीत्यनुवर्त्य पूर्वोक्तार्थः सुलभः । निर्देशोऽपि तत्रानुवृत्त्या पट्टीति सम्बन्धेन तदर्थलाभः ।
तत्रानुवर्त्तनं यदि लौकिकोपकारस्तर्हि स आकाङ्क्षानिबन्धनः । न च पट्टीस्थान इत्यस्याकाङ्क्षेत्य-
तमाह स्वरितत्वाविति । लक्ष्यानुरोधाच्चेत्यपि बोध्यम् । पट्टीति । योगविभागे च पट्टीति सूत्रं साका-
ङ्क्षमिति लौकिकोऽपेक्षालक्षणाऽधिकार इति भावः । आद्यत्वाविति । आख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

धातुकयोगुणो भवतीति । इह कस्मान्न भवति । याता । वाता इदं तत्रापेक्षिष्यते । इको गुणवृद्धी इति । यथैव तर्हि इदं यत्रापेक्षिष्यते एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे । सार्वधांतुकार्द्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी इति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि-
विगृहिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुकं ॥ ४ ॥ धातुग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत । लृञ् । लविता लवितुम् । पृञ् । पविता पवितुम् । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । किं पुनरिदमार्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम् ।

रणेन गुणवृद्धी विधीयते तत्रैक इति उपनिष्ठते इति । अन्यथा याता वातन्यादिषु वि-
ध्यर्थस्य सम्भवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्यते । अवश्यकर्तव्यायां चापेक्षा
यमेकवाक्यतयैवापेक्षास्तु । तैत्तिकरूप एवागो न तु वाक्यभेदेन स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यञ्च ।
तदपेक्षिष्यामहे इति । अस्य स्वातन्त्र्यं निगमितुमित्यर्थः ॥ ३ ॥ इत्युपाध्यायजयटपत्रकैयटकृते
महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुकं ॥ गुणवृद्ध्याः प्राधान्यादयं निषेधो न तु तदगुणा-
भावादिङ्गपरिभाषायाः । दीर्घविधीतामिति चासंबद्धं परिभाषाया निषेधः स्यात् ।
कृत्स्नस्य धातुलोपे गुणवृद्धिप्रसङ्गाभावादनर्थको निषेधः स्यादिति सामर्थ्याद्धात्वै-
कदेशलोपोत्र धातुलोपो ऽभिमतः । अवयवार्कययापि समुदायस्य व्यपदेशदशनात् ।
यथा पटं दग्ध इति । अथवा समुदायशब्दोऽवयवे तदपारंपादितेन । धातुग्रह-
णमिति । उपसर्जनस्यापि यथा परामशस्तथा केषां शब्दानामित्यत्र प्रतिपादितम् ।
वितपि धातुग्रहेण लोपविशेषणमर्द्धधातुकग्रहणं विज्ञास्यते । अनुबन्धलोपस्य
चानैमित्तिकत्वाल्लघितेति गुणनिषेधो न भविष्यतीति प्रष्टव्यम् । सिद्धान्ते तु गुणवृद्धि-
विशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः । अनुबन्धो न धात्वैकदेशः । यस्मादुपदेशात्वे-
त्संज्ञा । प्रयोगे तु लृशब्द एव धातुसंज्ञः केवलमस्मै प्रीत्यर्थं लभते । लृशब्दस्यैव
हि क्रियावाचि-त्वमिति तस्यैव धातुसंज्ञा युक्ता । गौरवतीति । सत्याधेधातुकग्रहणो

उपनिष्ठते इति । अनुवचनं इत्यर्थः । अन्यतरार्थमिति । केवलं विधिः न पुनर्गुणवृद्धिग्रहणवैयर्थ्यमुक्तम् ।
न तु वाक्यभेदेन । एकवाक्यत्वे सम्भवति तस्यापुक्तत्वांमिति भावः । एतेनैव गुण इत्यादि व्याख्यातम् ।
तत्रापि सज्ञाविधाने इगुवाच्यः । अनुवाच्यत्वञ्च व्यट् सम्प्रसारणमित्यादीनां सार्थक्यायावश्यकम् । एव-
ञ्च कुरुष्याथानुवाच्यत्वमेवास्तु न तु विध्यत्वं वाच्यत्वात्प्रादीनामिति वाच्यम् । तदपे-
क्षिष्यामहे इति ॥ एवञ्च यथा त्रिवे स्यान्त्यकाङ्क्षा तथा ऽभ्यासि स्वमस्वान्धविशेषोपश्रवण-
क्षेपे एकवाक्यत्वेनेति भावः । एवञ्च स्वातन्त्र्ये इगुवाच्यमेव । तदाह । अभ्येति । आश्रितो न मानामान-
शिवम् ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसर्वांगरत्ननामशतभट्टकृतमहाभाष्यप्रदीपदाने प्रथमाध्यायस्य

प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

न धातु प्राधान्यादिति ॥ प्राधान्यं च संस्कार्यत्वरूपम् । असंबद्धमिति । आलोच्यस्यत्यननापि ।
इह एव प्रसक्त्या परिभाषानिषेधे वैयर्थ्यम् । कृत्स्नस्येति । दुर्गुणो लोपश्चेति इकुर्मनियान्न कृत्स्नधातु-
लोपोहनीति तदसंभवा नोक्तः । अथनेति । आद्यपक्षे अवयवधर्मस्य समुदाये आरपोन्त्ये समुदायधर्मस्य प्र-
क्षितिनिमित्तस्य अवयवे आरपितत्वमिति भेदः । परामर्शः । शब्देन प्रथमुपादानम् । प्रतिपादितमिति । बुद्ध्या
पृथक् निष्कर्षादिति भावः । लोपविशेषणमिति । सूत्रे अतन्तांमिति भावः । सिद्धान्तत्वमिति । निषेधत्वेन

आर्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । आहो
स्विद् गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणम् । धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते ये
गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । किं चातः । यदि लोपविशेषणम् । उपेद्धः
प्रेद्धः । अत्रापि प्राप्नोति । अथ गुणवृद्धिविशेषणम् । कनोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ।
यथेच्छमि तथास्तु । अस्तु लोपविशेषणम् । कथम् उपेद्धः प्रेद्ध इति । बहिरङ्गो
गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिपेधः । अमिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । यथेवं, नार्थो धातुग्रह-
णेन । इह कस्मान्न भवति । लृञ् । लविता लवितुम् । पृञ्, पविता पवितुम् ।
आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिपेधः । न चैव आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः । अथवा
पुनरस्तु, गुणवृद्धिविशेषणम् । ननु चोक्तं कनोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैप
दोषः । निपातनात्मिद्धम् । किं निपातनम् । चेत्ते कनोपेर्गति । परिगणनं कर्त्त-

शब्दवत्त्वादप्यपदार्थस्य बहुव्रीहिरस्मिन्दिग्यो भवति नान्यथा । क्रमेण सूत्रप्रत्याख्या-
नायार्धधातुकस्य च लोपविशेषणत्वं धातुग्रहणार्थक्यप्रतिपादनाय प्रयुदाहरणोप-
न्यासः । किं पुनर्गति । आर्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा ब-
हुव्रीहपक्षे तृमयविशेषणं चेति पञ्चत्रयसम्भवात् प्रश्नः । प्रेद्ध इति । नन्वादगुणोऽन्ति-
ग्लक्षणा इति तन्निषेधो न भविष्यति । परिहागन्तर्गमिधानादेतन्नाश्रितमित्यदोषः ।
बहिरङ्ग इति । यदा पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिपेधोऽन्तरङ्गः गुणो बहि-
रङ्गः । तदा तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा गुणोऽन्तरङ्गः । पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौ निषेधो बहि-
रङ्गः । सर्वथा बहिरङ्गस्यास्मिद्धत्वादिष्टमिद्धिः । ननु नाजानन्तर्येति निषेधात् कथं प-

गुणवृद्धयोः शब्दप्रधान्यालोपापस्य तद्विशेषणत्वादिनि भावः । न च लोपशब्दोऽधिकरणपत्रन्तः । अदर्शनं लोप
इत्यादि भावसाधनस्यैव प्रसिद्धत्वात् । गणं सानन्वयस्य पाठाद् विशिष्टस्यैव धातुत्वं स्यादन आह अनुबन्ध
इति । यस्मादिति । उपेक्षपत्रभावेपि अन्तरङ्गत्वात्सर्वतः पूर्वं सा धातुसंज्ञा तु प्रत्ययविशेषे विधित्सित इति
भावः । धातुसंज्ञेस्तस्य ज्ञेयो समकालत्वेपि न ज्ञातिरित्याह लशब्दस्यैवेति । अवयवव्यतिरेकाभ्यान्त-
स्यैव क्रियावाचित्वावगमात् । गणपठितक्रियावाचिनां च धातुत्वविधानादिनि भावः । रोर्वीनीति । यद्
लुगन्तस्य रूपम् । शब्दवत्त्वात् । शब्दोपाशानात् । नान्यथानि । अन्यथान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुष एव स्यादित्यर्थः ।
ननु पदयोगजनविन्ना वृत्तिकारस्याचिना न भाष्यकारस्येयम् आह कर्तव्येति । तत्तत्पदयोगजनखण्ड-
नक्रमणेत्यर्थः । क्रममेवाह आर्धधातुकस्य चानि । लोपविशेषणम् भूतत्वात् । गुणादिविशेषणं प्राधा-
न्यात् । तत्र लोपविशेषणत्वे आर्धधातुके परे पूर्वस्य धातुत्वस्य लोप इति वाच्योर्थस्तत्कलितपुक्तम् । भाष्ये
(आर्धधातुकनिमित्ते लोपे इति) : एव गुणवृद्धिविशेषणत्वे आर्धधातुके परे प्रत्यक्सत्त्वा पूर्वस्य धातुत्व
गुणवृद्धी इति वाच्यार्थः । अनुवासेपि इका गुणवृद्धी अचश्चेति परिभाषातिरिक्तपरिभाषाणां प्रवृत्तिस्वी-
कारात्तत्कलितमक्रमम् । (आर्धधातुकनिमित्ते ये इति) । प्राप्नुत इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूचयानि ।
बहुव्रीहीति । उभयानुग्रहादिति भावः । यद्यपि धातुलोप इति समस्तमार्धधातुकविशेषणं तथापि विशेषणशब्दः
परिच्छेदकपर इति न दोषः । नन्वादगुण इति । नन्विह स्थानिकत्वाद्यप्यपि इग्लक्षणः । न चावाप्यनु-
वृत्तिक इति स्वरूपपत्रम् । उत्तमसूत्रं ह्ये स्वरूपपत्रार्थकत्वेवस्थापकशब्दभावादीनि चेन्न इका गुणवृ-
द्धीति सपूर्णमन्वर्थे यत्रान्वयः न धातुत्वपुनिष्ठः इत्यर्थेनास्थापि परिभाषात्वाङ्गीकार इति भावान् ।
यद्वा यत्रान्वयादिते गुणवृद्धी नित्यर्थः । तद्वृत्त्यति । यत्रेकपरिभाषा व्याप्तिर्यत् तत्राय निषेध इति
इकयकारणादिति भाष्यप्रतीक अर्थाधिकारेण स्वरूपपरस्यैव इत्यस्यानुवर्त्तनाद्वा । यदिति । पूर्वं धातुः साध-
ननन्तासिद्धान्तपक्षे इत्यर्थः । तत्रा त्विति । पूर्व धातुरूपसर्गेणनि पक्षे पूर्वमेव ज्ञानस्य निषेधायोगादिति भावः ।

व्यम् । यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधः * । यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 यङ् । वेभिदिता । मरीमृजः । यक् । कुषुभिता । मगधकः । क्य । समिधिता ।
 दृषदकः । वलोपे । जीरदानुः । किं प्रयोजनम् । नुम्लोपसिव्यनुबन्धलोपे ऽप्रति-
 पेधार्थम् * । नुम्लोपे सिव्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो मा भूदिति । नुम्लोपे ।
 अभाजि । रागः । उपवर्हणम् । सिवेः । अस्त्रेमाणम् । अनुबन्धलोपे । लूञ् ।
 लविता । लवितुम् । यदि परिगणनं क्रियते । स्यदः । प्रश्रथः । हिमश्रथ इत्य-
 त्रापि प्राप्नोति । वक्ष्यसेतत् । निपातनात्स्यदादिष्विति * । तत्तर्हि परिगणनं
 कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नुम्लोपे कस्मान्न भवति । इक्प्रकरणान्तुम्लोपे वृद्धिः * ।
 इग्लक्षणयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधः । नैवेपग्लक्षणा वृद्धिः । यदीग्लक्षणयोगुणवृद्धयोः
 प्रतिषेधः । स्यदः । प्रश्रथः । हिमश्रथ इत्यत्र न प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति ।
 अवोदः । एधः । ओन्न इति । निपातनात्स्यदादिषु * । निपातनात्स्यदादिषु

रिभाषाप्रवृत्तिः । यत्र कार्यविध्यावान्तर्त्येणाचाराश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभा-
 पायाः । यथा ऽन्तर्गृह्णाति । तत्र हीकां यगाच्चाति वचनादिगचाराश्रयणम् । अस्मिन्तु
 प्रतिषेधसूत्रे नास्त्यचाराश्रयणमित्यदोषः । यङ्यक्क्यवलोपे इति । य इत्यत्राकारोपि
 विवक्षितः । तेन धातुपाठे यो ऽकारान्तः पठितस्तस्य ग्रहणम् । अन्यथा स्त्रिविः कथं नि-
 वार्येत । वेभिदितेति । वेभिद्यशब्दात्तृच इदं यस्य हल इति यलोपः । मरीमृज इति । य-
 ङोचि चेति यङो लुक् । कुषुभमगधशब्दा कण्डवादिगणपठितौ धातू ताभ्यां यक् । ण्वु-
 ल्लृच्चा । यस्य हल इति यलोपः । समिद्धृषच्छब्दाभ्यां क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययौ ण्वुल्लृच्चा ।
 क्यस्य विभाषति यलोपः । नुम्लोप इति । नुमिति नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । उपवर्हण-
 मिति । वृहिवृद्धौ । इदित्त्वान्तुम् । वृंहरच्यनिर्गतिं वार्तिकेन नलोपः । आस्त्रेमाणमित्य-
 पि चेदं पठ्यते । तत्र नञ्पूर्वात् स्त्रिर्भेदनिन् प्रत्ययः । वकारलोपः । ऊडांशदृक्छान्द-
 सत्त्वादस्य न भवति । परिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यनुबन्धलोपः । प्रयो-
 जनत्वेन पठितः । इक्प्रकरणादिति । तेन यङोक्परिभाषा स्थान्यन्तर्गतवृत्तये व्याप्री-

बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिनि । द्वितीये । बहिरङ्गनिमित्तस्यासिद्धत्वाद् विधिवृत्तिस्तस्मै ऽतिशयप्रधानं निषेधाभा-
 स्येष्टसिद्धिरित्यर्थः । एतेन ज्ञानस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्ग कर्तव्ये ऽनेनासिद्धत्वादिनिपातनेषु ज्ञानन्तरङ्ग पश्चा-
 द्धातवबहिरङ्गस्यानेनासिद्धत्वप्रतिपादनं मानाभावात् कलाभावात् ज्ञापकविशेषश्चेत्यपास्तम् । परन्त्यर्थे पक्षः
 सुदुष्कारपूर्व इत्यादिमुत्रेषु भार्ये दृष्टिर्न इति भार्यान्तमेव सम्यक् । नान्वान् । इत्यञ्च ण्वुल्लृच्चादिनि स-
 म्यग्न ज्ञापिता । अन्यथा बहिरङ्गसिद्धत्वेनैव सिद्धे तद्व्यर्थं स्पष्टमेव । अथोक्तिर्न द्वित्वमात्रांशतम् । धर्मिप्रा-
 हकमानस्य तथैव सत्वान् । अनुपस्थानमिति । अस्यावित्यादि । तत्र हीनि । ततश्च पराशर्याङ्गिणो नन्वर्थः ।
 तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञायते । अत एव भार्ये विधानपक्षसंबन्धस्थले न क्वाप्यनदृक्क्या यथा
 ऽसिद्धपरिभाषाज्ञापकविशेषधर्मसूत्रे उक्तमपि पुनर्वाहकत एव उक्तमिति विवरणकृतः । अस्मादिति । निषे-
 धस्य प्राप्तपूर्वकत्वात्पश्चात्प्रवर्तमाने इत्यर्थः । यन्त्ययान्तोर्णिव पुंलि लोपा व्योर्णिनि यलोपः । वाक्यकारः सूत्र
 ऽव्याप्यातिव्याप्तिपरिहाराय परिगणनमाह परिगणनमिति । अत्र सम्यक्त्वं हीनि लोपः सुपुत्रायलोप इति मत्वा
 यक्क्ययोः परिगणनं बोधित्वेत्पुदाहणञ्च बोध्यम् । ननु नाङ्गप्रत्ययोपदेशकनस्यैव भञ्जेश चिणि
 रञ्जेश चिनि चत्यादिना लोप इति नुम्लोप इत्यसंगतमन आह नामतीति । नन्वनिर्गुदग्रहणा इहे सिद्ध-
 गत आह बहिवृद्धाविति । स नामत्येतानि प्रपञ्चाशयः । ऊडांशदृक् । इत्यन्तर्गतातिव्याप्येन । भार्ये

प्रतिषेधो भविष्यति । न च भविष्यति यदीग्लक्षणयोगुर्वृद्धयोः प्रतिषेधः । स्त्रिव्य-
नुबन्धलोपे कथम् । प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् । आर्धधातुकनिमित्ते लोपे
प्रतिषेधः । न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः । यद्यार्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रति-
षेधः । जीरदानुः । अत्र न प्राप्नोति । रकि ज्यः सम्प्रसारणम् * । नैतज्जीवे-
रूपम् । रक्येतज्ज्यः सम्प्रसारणं भवति । यावता चेदानीं रकि जीवरपि सिद्धं
भवति । कथमुपवर्हणम् । वृहिः प्रकृत्यन्तरम् । कथं विज्ञायते वृहिः प्रकृत्य-
न्तरमिति । अचीति हि लोप उच्यते । अनजादावपि दृश्यते । निवृह्यते । अनि-
टीति चोच्यते । इडादावपि दृश्यते । निवर्हिता । निवर्हितुमिति । अजादावपि-
न दृश्यते । वृहयति । वृहकः । तस्मान्नार्थः परिगणनेन । यदि परिगणनं न
क्रियते । भेद्यते क्लेद्यते । अत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । धातुलोपइति नैवं
विज्ञायते धातोर्लोपो धातुलोपो धातुलोपे इति । कथं तर्हि । धातोर्लोपो यस्मि-
स्तदिदं धातुलोपं धातुलोप इति । तस्मादिग्लक्षणा वृद्धादिः । यदि तर्हीग्लक्ष-

यते तत्रायं निषेध इत्यर्थः । प्रत्ययाश्रयत्वादिति । लोपविशेषणमाधधातुकग्रहणमित्य-
र्थः । जगिदानुरिति । वर्णनिमित्तो ऽत्र वकारलोपो न प्रत्ययनिमित्तः । रकि ज्य इति ।
एवं च जीरेत्यवग्रहः सिद्ध्यति । बहुव्रीहिवाच्य जीरदानुशब्दे रेफाकार उदात्तः ।
वृहिरिति । वृहवृहिवृद्धाविति पाठात् । भेद्यत इति । गुणो णिलोपश्चाधधातुकनिमित्त
इति पक्षद्वयेऽपि दोषः । अपवादविषयपरिहाराच्चान्तरङ्गोऽपि गुणोऽत्र न प्रवर्ततइत्युपन्या-
सः । कथं तर्हीति । बहुव्रीहौ सत्येकाद्धे धातुकनिमित्तत्वं लोपस्य गुणवृद्धयोश्चाश्रितमिति

(इत्यत्रापि प्राप्नोतांति) वृद्धिगति शेषः । न प्राप्नोतांति पाठे निषेध इति शेषः । निपातनाविति । स्यसो
जोष अवशेषादुपप्रथयाहिमथया इति निपातनम् । अस्य नलोपमात्रफलकत्वे नलोपविधानेनैव सिद्धे निपात-
नव्यर्थोपात्तगति भावः । तेनेति । अन्यथागुण इत्यादावपि परिभाषाप्रवृत्तौ तस्यापीग्लक्षणत्वे लंगवायन
इत्यादौ निषेधः स्यादिति भावः । यच्चकपरिभाषेति । न चक इत्यनुबन्धेऽपि न ते इत्येव व्याख्यानमनुचित-
मिति वाच्यम् । मरीभृजः सर्गास्य इत्यादाविकः प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वाभावाग्निसंभाषते । तदाह भाष्ये
(इग्लक्षणयोगिति) यथैतवर्त्यलाभस्तथोक्तम् । इकूपरिभाषालक्षणयोगेति तदर्थः । लोपेति । प्रत्यया-
श्रयत्वादिन भाष्यस्य लोपे आर्द्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयणादित्यर्थः इति भावः । न प्रत्ययेति । प्रत्य-
यस्याभ्युत्पत्त्यादन्तिसत्त्वाच्चेति भावः । अवश्यं जीरदानुशब्दस्यैवमेष व्युत्पत्तिः कार्येत्याह एवञ्चेति ।
अत्रान्नरपदत्वे सत्येवावग्रह इत्युत्सर्गादिति भावः । ननु रदानुप्रत्यये रेफाकारउदात्तः समासे स्वन्तोदात्तः
स्यात्त आह बह्विति । जीरस्य प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरुपेणेत्यर्थः । जीवैर्विधि
तु गुणनिषेधो भवत्येव । एतेनाधधातुकत्वेन यत्र लोपे निमित्तता तत्रैव लोपे निषेध इत्यपास्तम् । वास्ति-
कविरोधात् । यदोचि चेत्यत्रापि तत्त्वेनानिमित्तत्वाल्लोलु इत्याद्यसिद्धपापक्षेत्र । धिव्यादिभ्यस्तु विज-
भाव एव । (भाष्ये यावता चेदानीमिति) । कित्वेन गुणनिषेधादिति भावः । अत्र वलोपो लोपो व्योदि-
त्यनेन । इदञ्च यथाभ्युत्पन्नमते । वलोपप्रत्याख्यानं तु रकिज्य इत्येव शरणम् । पक्षद्वयेपीति । तन्त्रे
योभयविशेषणत्वपक्षपीत्यपि बोध्यम् । गुणो व्याश्रयो णिलोपो यगाश्रयः । अपवादेति । प्रकृत्य चा-
पवादविषयमिति परिभाषयेति भावः । एतेन गुणप्रतिषेधो यत्र सपानकालौ तत्र चरितार्थो निषेधो नान्त-
रङ्गगुणं बाधितुं क्षमन इत्यपास्तम् । न च भेद्यते इत्यत्राहः परस्मिन्निति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्राभा-
वातिदेशस्य च सत्त्वेन स्थानिनि णिचि सति अभवतो निषेधस्य लोपेऽप्यभावातिदेशात्त शेष इति वाच्यम् ।

णयोर्गुणवृद्धयोः प्रातिषेधः । पापचकः । पापठकः । मगधकः । दृपदकः । अत्र न प्राप्नोति । अलोपस्य स्थानिवद्भावाद् * । अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । अनारम्भो वा * । अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः । कथं वेभिदिता । मरीमृजकः । कुपुभिता । समिभिता इति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति । यत्र हलचोरादेशः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । मरीमृप इति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । लुकि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । लुक् क्रियतामल्लोपो वेति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादल्लोपः । नित्यो लुक् । कृतेऽप्यल्लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । लुगप्यनित्यः । कथम् । अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोति । अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अनवकाशस्तीह लुक् । सावकाशो लुक् । कोऽवकाशः । अवशिष्टः । अथापि कथं चिदनवकाशो लुक् स्यादेवमपि न दोषः । अल्लोपे योग-

भेद्यते इत्यादौ भिन्ननिमित्तत्वाद् गुणो न निर्पिध्यते । यत्र हलचोरादेश इति । लुका कृत्स्नो यङ् लुप्यतइत्याशयः । अत्रापीति । कृतेऽप्यकारलोप एकदेशविभक्तमनन्यवद्भवतीति यकारः प्रत्ययसंज्ञो भवत्येवेति भावः । नित्यो लुगिति । लुक्शास्त्रप्रवृत्तिर्नित्या । अनवकाश इति । नाप्राप्ते लोपे लुगारम्भात् । सावकाश इति । भिन्नालोपयो लुगलोपोऽपि अकारस्य लोपो यकारस्य लुक् । ततश्च नास्ति येन नाप्राप्तिन्यायः । अत्रापीति । यङोऽपि चेत्त्यत्र यकाराकारसमुदायस्य यङ इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वादवयवे च यङ्गव्य-

स्थानिवद्भावाभ्रयेण सूत्रप्रत्याख्यानमेवेति तत्राभ्रयणेन सूत्रवत् तत्राभ्रयणेनेवायं ताप इत्याशयान् । भाष्ये (तस्मादिगलक्षणा वृद्धिरिति) प्रतिषेधेति शेषः । अत एवाभाज्जान्यानामृद्धिरिति भावः । अकारलोप इति । अतो लोप इत्यनेन । यङ्लुगन्ताण्ण्वुलि तु सूत्रमनेऽपि निषेधा न । अपार्थक्यात्कानिचलोपाभावान् । मरीमृजकइति । अत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं कृदित्यजादौ वक्ष्यतेइति विकल्पो न व्यवस्थितनिवभाषाभ्रयणान् । नन्वेवं लुक्शास्त्रं व्यर्थं स्यादत आह कृतेपीति । अवशिष्टं तच्छास्त्रार्थमिति भावः । भाष्ये (लुकि कृते इति) । अनवकाशत्वात्तन्तरङ्गानपीति न्यायाच्च लुकि कृतेऽलोपो न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतर आशयानभिष्ट आह परत्वादिनि । ननु यस्य लोपः कृतस्तस्य लुगप्राप्तेरह लुक्शास्त्रेति । गौणत्वादिन । आनि-वेशविषये गौणत्वाङ्गीकारेऽनिदेशवैयर्थ्यापत्तेरिव विन्ययः । किं च भिन्नालोपस्य बाह्यबाधकभावो नृप-यथा व्यर्थोऽस्तीति सप्रसारणस्य वकारश्चास्ति तर्थात् इत्यतिः शेषबाधकता । भाष्यकारोऽपि भिन्नान्यायि-त्यस्य विषयभेदेऽपि प्रत्ययपरत्वबाधकतां वक्ष्यति । तस्मात्कृतं चास्ति तर्थात् तस्मात्प्रतिषेधेऽपि प्राप्त्यपवा-दत्वं भवत्येवेत्याशयः । असंभव एव बाधकत्वमिति वार्तिकानुयायिना सावकाशो लुगप्युक्तं न एवाथा पीत्याहति तदुक्तः । कथं चिति । भाष्ये (अन इत्येवेति) अन्येऽन्यपरिभाषया अन इत्यनुवर्त्तेति भावः । अयञ्च लुकोपवादः । एवञ्चाप्यर्थादवशिष्टस्य लुगिति बोध्यम् । अत्र च भ्रमजोगोपपत्तिं सूत्रादव्ययताभ्यां महत्त्वस्य सङ्गच्छन्नुत्पत्तेनेन योगविभागस्यैतद्विषयत्वेन च कर्वाचिन्नेव पृथगल्लोपो न सत्त्वेति बो-ध्यम् । मरीमृज इत्यत्र विकल्पस्तु न । व्यवस्थितनिवभाषाभ्रयणान् । यद्वा नत्र विकल्प इष्ट एव । तदर्थं सूत्र-कृतोऽन्यतस्कल्पमावश्यकत्वं मनसि निधायैव तामाभ्रय सूत्रप्रत्याख्यानमेव वरमिति भाष्याशयः । लोलुवोरा-दवाङ् अनविष्टादयः पूर्वस्य विधेरभावेन स्थानिवद्भावात् पि नोपभ्रयण । अन्य पूर्वत्वेन दृष्टोल्लोपशब्द-

विभागः करिष्यते । अतो लोपः । ततो यस्य । यस्य च लोपो भवति । अत इत्येव । किमर्थमिदम् । लुकं वक्ष्यति तद्वाधनार्थम् । ततो हलः । हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवति । इह तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत । कृष्णो नानाव वृषभो यदीदम् । नोनुयतेर्नोनाव । समानाश्रयो लुगलोपेन बाध्यते । कश्च समानाश्रयः । यः प्रत्ययाश्रयः । अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति । कथं । स्यदः । प्रश्रथः । हिमश्रथः । जीरदानुः । निकुचित इति । उक्तं शेषे * । किमुक्तम् । निपातनात्स्य-
दादिषु । प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् । रकि ज्यः सम्प्रसारणम् । निकुचितेष्य-
क्तम् । किम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति ॥

पदेशस्य गौणत्वादिति भावः । समानाश्रय इति । तुल्यकालत्वादिति भावः । नोनावे-
त्यत्र तु बहुलग्रहणानुवृत्त्या अनेमिच्छिकोन्तरङ्गो लुकः प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवति । निकु-
चित इति । किञ्चसंयोगेन नलोपे सति उदुपधत्वमिति निमित्तमकिञ्चस्य न भवति ।
यदि तर्ह्यकारलोपः क्रियते तदा जङ्गम इत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावादुपधालोपः प्राप्नोति ।
नैष दोषः । अनङीति प्रतिषेधात् । अनर्थको ऽयमङिति चेत् । लोपस्यापि तर्ह्यप्राप्तिः ।
अजादौ प्रत्यये तस्य विधानात् । ननु लोलुवादिपृवडादयः स्थानिवद्भावेन न सिद्धय-
न्ति । तेषां स्थानिन्यदर्शनात्सम्भवमात्रेणाप्यतिदेशो भवतीत्यदोषः ॥ ४ ॥

एतस्य गुणे कर्त्तव्ये षड्चमीसमासनालोपस्य स्थानिवद्भावसौलभ्यात् । निमित्तत्वेनाभितात्पूर्वस्मादित्यर्थे तु
न मानम् । अतिप्रसङ्गस्य तर्जनस्यत्वेनैव परिहारात् । भाष्यानुक्तत्वात्तदनिवृत्त्याभावेऽपि पूर्वस्मात्परस्याव्यवहि-
तस्यैव ग्रहणेन हे गौरित्यत्रादोषः । पूर्वत्यंशे स्वरग्रहणाद्भाष्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानांशबाधेऽप्यत्र तद्वाधे
मानाभावात् । अतिदेशप्रवृत्तिप्राक्कालिकं च तदंशे व्यवधानं निवृत्तम् । किं चाशास्त्रीयस्यापि तस्य तत्-
स्थानापत्तेर्यद्वर्मलोभ इति लोकन्यायेनान्तर्देशादिति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते । लोल इत्यस्य लोलुवादेशस्तस्य
च गुणघटितो लोलोवत्यंश इत्याहुः । वरीदृश इत्यत्राङनिमित्तगुणस्तु न । अस्याङस्तर्ककणां चरत्वेन ला-
क्षणिकतया वाङ्ग्रहणेनाग्रहणात् । अत एव वरीदृशक इत्यांशे यङन्ताण एवुलि भङ्गनिमित्तगुणाभावः ।
जङ्गमक इत्यांशे यङन्ताण एवुलि उपधालोपश्च, अनङीति निषेधाप्रवृत्तेः । जङ्गम इत्यांशे तृक्तपुक्त्या सप्त-
रायलुगेवेति न दोषः । निजमित्त्व इत्यांशे प्रायङ्गीति नित्ये ल्त्वमिदमेव । सूत्रमते ऽपि न लुमतेति निषेध-
स्यानित्यत्वात् यङ्परत्वमस्ति । न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्ये च न ध्वनिर्नामति तत्रैव निरूपयिष्यामः । यदि
जरीगृहादिः सास्मर्येतिश्चापि संप्रसारणगुणावष्टौ तर्हि सूत्रमते ऽपि न लुमतेति निषेधान्नित्यत्वेन साधनीयौ
भाष्यप्रामाण्यादिष्टाविति गम्यते । अत एव पृथगल्लोपे यडा विषयापहराभावेन अजंती भांदेशे यणि वक्ष्य
इति स्यादित्यपास्तम् । योगविभागस्य कर्त्ताचत्वेन तत्र लुक एव प्रवृत्त्या उच्यतेः पूर्वार्थिनो वान्तेभ्यो विन्-
नास्त्येव । अत्रभिधानात् । इदञ्च लोपाव्यारिति सूत्रे भाष्ये ऽपि ध्वनितम् । एतद्भाष्यविरुद्धप्रयोगा-
णां भाष्यानुक्तानामनभिधानमित्यस्य । न चैवं न धातुलुक्प्रतीत्येव सिद्धे आधिधातुकग्रहणं व्यर्थमिति वा-
च्यम् । लोपार्धधातुक इत्येव षष्ठीतत्पुरुषेण लोपनिमित्तार्धधातुक इत्यर्थेन लुमादेर्व्यावृत्तिरिति सिद्धौ धातुग्रहण-
वत्तस्यापि सत्वात् । भाष्ये (लुकं वक्ष्यतीति) लुगन्तो लोपापवादः अपवादश्च प्रायेण पञ्चाङ्गातीति भवि-
ष्यतिदेशः । ननु भिन्नाश्रययोरेव दीधितृद्व्योरित्यादौ आध्यचाधकाभागे दृष्ट इत्यत आह तुल्यकाल-
त्वात् । बहुलमिति । यडा ऽपि चेति अकारिण । अन्तरङ्ग इति । प्राक् प्रवृत्तकत्वमन्तरङ्गत्वम् । न हि तदाप-
वादत्वप्रवृत्तिरिति भावः । अकिञ्चस्येति । उदुपधाद्भावात्किञ्चकारिति विहितस्येत्यर्थः । एवञ्चाकिञ्चा-
भाव कृङिति चेत्येव निषेधः । सिद्धौ निकुचित इति भावः । सन्निपातः सम्बन्धस्तद्विधान इति कर्मण्यम् ।
अजादौ प्रत्यये इति । यायायतेः क्तिञ्च यातिरित्यांशे । अलोपानाप्त्येवैवग्रहणस्य वैयर्थ्याच्च चिन्त्यमन्तम् ।
अस्य समाधानं स्वस्माभिरुक्तमेव । संभवात् । अत एव न पशान्तसूत्रे वरेमहणञ्चारितार्थम् । सत्यकारि
यदि स्याद्यकारलोपस्तत्र सम्भव उवडादौरिति भावः ॥ ४ ॥

कृति च ॥ ५ ॥ कृति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् * । कृति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । कृत्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । उपधारोत्पीत्यर्थम् * । उपधार्थं रोरोत्पीत्यर्थं च । उपधार्थं तावद् । भिन्नः । भिन्नवानिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । कृतीत्युच्यते । तेन यत्र कृत्स्नान्तरो गुणो भाव्यस्ति तत्रैव स्यात् । चितम् । स्तुतम् । इह तु न स्यात् । भिन्नवानिति । ननु च यस्य गुण उच्यते तत्कृत्परत्वेन विशेषयिष्यामः । पुगन्तलघूपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र कृत्परम् । पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि । पुकि अं-

कृडिति च ॥ कृडिति प्रतिषेध इति । इक इत्यनुवर्तते गुणवृद्धी इति च । तत्र यदीक कृडितीत्यनेन विशेष्यते कृडिति परतो य इगिति तदा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्य चानन्तर्यार्थत्वाच्चितं स्तुतमित्यादावेव निषेधः स्यान्न तु भिन्नो भिन्नवानित्यादाविति तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । यदा तु कृडिद्ग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणं तदा परस्मैस्य अप्रसङ्ग एव । नहि विहितयानिषेधः । अपि त्वनभिनिवृत्तयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तमप्तम्येव कृडितीति भवति । कृडिन्निमित्ता हि तयोः प्रवृत्तिः । उपधारोत्पीत्यर्थमिति उपधाया अपीकः प्रतिषेधार्थं रोरोत्पीत्यङ्गनिमित्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । अत्र हि तिन्निमित्तो गुणो न यङ्निमित्तः । ननु चेति । आकाङ्क्षया पुगन्तलघूपधस्येति संनिधानं मन्यते । तथाहि । कृडिति गुणवृद्धी न भवत इत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुगन्तलघूपधस्यापक्षा । अथ-

कृडिति च ॥ तत्र यदीति । तस्मिन्निर्दिष्टपरिभाषानुग्रहायेत्यर्थः । यदा त्विति । निषेधत्वेन तयोः प्रधान्यावित् भावः । नहीति । अनभिनिवृत्ते पूर्वपरव्यवहारस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्तदनुपस्थानं निवृत्तिर्निषेधे तु वेवत्तहन्तहतन्यायेन चितमित्यादाविकः श्रवणं न स्यादिति भावः । निमित्तानि । अत्र यस्य च भावेनानि सप्तमी । सा च ज्ञापकत्वार्थिका । ज्ञापकत्वं च सबन्धं विनानुपपन्नं सद् विधिशास्त्रकलत्तानिमित्तस्य मादाय पर्यवस्यति । एवञ्च निमित्ततया कृडिज्ज्ञाप्ये गुणवृद्धी नित्यः । तदाह कृडिन्निमित्ता हि तयोः प्रवृत्तिरिति । केचित्तु सिद्धसाध्यसमभिध्याहारन्यायेन निमित्तत्वं फलनीत्याहुः । परं तु कृडिनीत्येतद् गुणवृद्धिविशेषणमेव । भवनक्रियातदभावयोरमूर्त्तत्वेन कृडित्परत्वासम्भवात् । इक इत्यभ्यासाप्यनुवृत्त्युक्तेः । अनुवृत्तावपि तस्य शब्दपरत्वात् । तस्मान्निमित्तग्रहणाभावे कृडिनीति सप्तम्या तस्मान्निर्दिष्टे पूर्वस्येत्युपस्थित्या कृडिति अव्यवहिते पूर्वस्य ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्तेत्यर्थः ; अनुवादं परिभाषा नोपतिष्ठत इति त्विको गुणवृद्धी अवच्छति सूत्रद्वयविषयमेवेत्युक्तं भाष्ये । तस्य निषेधस्यानुपलम्भाच्च । तद्वदिति । भाष्ये (कृडित्यनन्तरं गुणभाष्यस्तीति) । निमित्तग्रहणं तु तत्सामर्थ्यात्परिभाषानुपस्थानं तदप्रत्याख्यानं तु जिज्ञाहिना तदनुपस्थानम् । सप्तम्यां परसप्तम्यां यस्य चेति सप्तम्याः सम्भवाच्च । उपपक्षविभक्तोरिति न्यायान् । सिद्धसाध्यसमभिधारन्यायस्यापि तस्मान्निर्दिष्टा शास्त्रेण बाध एव । अत एव निमित्तग्रहणप्रयोजनावसरे हत इत्युदाहरण्यति । केयदीकरीत्या इकपदानुवृत्तावपि निमित्तग्रहणमिति वाक्तिकस्योक्तिसम्भवेन तदप्रयोजनशानावृत्तिसम्भवः स्पष्ट एवेत्याहुः । उपधाया अपीति । उपधाया रोरोत्पीतीत्यर्थः प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रतिषेधो यस्य तत्तन्निमित्तग्रहणमिति भाष्यार्थ इति भावः । उपधारोत्पीतिभ्यामित्युपधारोत्पीत्यर्थमित्यर्थेन नित्यसमास इत्यन्ये । नन्वेतेनाहं पुगङ्गाय कथन्तत्परत्वेन विशेष्यमत आह आकाङ्क्षयेति । ननु निषेधस्य गुणवृद्धी प्राप्ते कृडित्यत्ययप्रयोगे निषेधाविषये प्राप्ति आकाङ्क्षा नाङ्गं प्रतीत्यत आह अपयीति । निषेधगुणानुपस्थित्यै कृडित्यप्रसङ्गेन प्रत्ययग्रहणमिति

न्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषगे सतीह प्रसज्येत । भिनत्ति । छिनत्तीति । रोरवीत्यर्थं च । त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति । यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते । शचङन्ते दोषः । रियाति । पियाति । धियाति । प्रादुद्रुवत् प्रासुसुवत् । अत्र न प्राप्नोति । शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् । अन्तरङ्गलक्षणत्वादियदुवङ्कोः कृतयोरनुपधत्वाद् गुणो न भविष्यति । एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न च कश्चिद्दोषो भवति । इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि । हतो हथः । उपोयते । औयते । लौयमानिः । पौयमानिः । नेनक्तइति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । इह तावत् हतो हथ इति । प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रति-

वा कङ्कितेति प्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययेनाङ्गं सन्निधाप्यते ततश्च कङ्कितेति भिन्नमित्यादौ लघूपधस्यानन्तर्यात्सिद्धो निषेधः । लघूपधेति । ततश्च समुदायस्यानिर्देशादवयवस्य चेको व्यवधानात्तदवस्थंवाप्राप्तिरित्यर्थः । तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह शचङन्ते दोष इति । सार्वधातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधेऽपि लघूपधलक्षणागुणनिषेधाप्रसङ्ग इत्यर्थः । गियति पियति धियतीति । रिपिगतां धिधारेण इति तुदादौ पाठः । हतो हथ इति । यथैवादिप्रभृतिभ्यः शप इति शप् निवर्त्यते एवमकारोऽपि निषेधेन निवर्त्येतेत्याशयः । नन्विग्लक्षणां गुणो न भवतीति निषेधाप्रसङ्गः । सत्यम् । परिहारान्तरस्य सम्भवान्नैतदाश्रितम् । प्रसक्तस्येति । सामान्यलक्षणेन विशेषलक्षणापरामर्शेन यत्प्राप्तं पुनर्विशेषलक्षणपरामर्शात्स्वरूपणानभिनिर्वृत्तं तस्य निर्वृत्तिः क्रियते । परमार्थतस्तूत्सर्गापवादयोरेकवाक्यताया मप्राप्त्यनुमानं बाध इति सिद्धान्तः । चितमित्यादौ च प्रसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधे वचनस्य चर्गितार्थत्वाद्धतो हथ इति भूताकारनिवृत्तावव्या-

भावः । एवं च प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वात्तस्यैव तद्विशेषणमिति भावः । आद्यव्याख्यायां परिहारभाष्यं योजयति ततश्च समुदायस्येति । द्वितीये त्वेदं बोध्यम् । नाक्षिप्तविशेषणत्वं न्यायमिति । भाष्ये (अङ्गविशेषणे हीति) पुगन्तलघूपधस्येत्यस्य बहुव्रीहिणाङ्गविशेषणत्वं इत्यर्थः । यदीत्यनेन न स्वपक्षस्योपादयतोऽच्यते किं तूभयोः साम्यमुच्येत इत्याह तन्निमित्तपक्षस्यापीति । सार्वधातुकनिमित्तस्य लघूपधलक्षणस्य निवृत्तिमित्तस्य । भाष्ये (अन्तरङ्गलक्षणत्वादि) प्राधान्येनात्र पक्षानन्तर्याश्रयणं तत्रैव नाजानन्तर्यं इति निषेधप्रवृत्तस्तस्या अभावाच्चेति भावः । नन्वदुद्रुवदित्यत्र सार्वधातुकेति गुणात्पूर्वं नित्यत्वाच्चङ्कितं द्विवचनेचीनि निषेधादुपपन्नं द्वित्वात्परत्वाल्लघूपधगुणो दुर्गार इति चेन्न । अन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेः । ओणेरुदित्करणेनोपधाकार्यस्य द्वित्वात्प्राबल्यबोधनेन न क्षतिः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेनोपधाकार्यस्य द्वित्वात्प्राबल्यबोधने यत्र द्वित्वसमाननिमित्तता द्वित्वनिमित्तार्थाग्निति सता वा तत्रैव तत्प्राबल्यबोधनादित्याहुः । भूयः पुनरर्थः । एवमकारो पीति । कङ्कितेरे गुणवृद्धी न प्रयोक्तव्ये इति सूत्रार्थः । तत्र यथा चितमित्यादावसतो गुणारेः प्रागभावः पतिपाद्यतएवं सतोऽपि निवृत्तिः साध्येत । सतोऽपि निवृत्तिरदिप्रभृतिभ्य इत्यादौ दृष्टत्वादिति भावः । नन्विति । तथा चेक इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्सत एवाप्रयोगः प्रतिपाद्यत इति भावः । नेनक्त इत्यत्र निजाम्बयार्णां गुणः श्लाघित्यभ्यासस्य गुणः । प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तत्वयोर्विरोधमाशङ्क्याह सामान्येति । निवृत्तिः । अनभिनिर्वृत्तिः क्रियते । विहितप्रतिषिद्धयोर्विकल्पस्तर्हि स्यादत आह परमार्थेति । गुणविध्यैकवाक्यतया कङ्कितज्ञसार्वधातुकादौ गुण इत्यर्थात् कङ्किते तथोरप्राप्तिरेवेति भावः । सा च पर्युशसविधया । यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधेन वाक्यार्थबोध तत्रो सामान्यशास्त्रज्ञानस्याप्रामाण्यं कल्प्यते । एकवाक्यताफलसंपत्तैकवाक्यतायामित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । भूता-

षेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम् । अयं च धातूपदेशावस्थायामेवाकारः । इह चोपो-
यते औयत लौयमानिः पौयमानिरिति । बहिरङ्गे गुणवृद्धी । अन्तरङ्गः प्रति-
षेधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । नेनित्कइति पररूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्य-
ति । उपधार्थेन तावन्नार्थः । धातोरिति वर्तते । धातुं कृत्परत्वेन विशेषयि-
ष्यामः । यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति । चिनुतः । सुनुतः । लु-
नीतः । पुनीत इति । नैष दोषः । विहितविशेषणं धातुग्रहणम् । धातोर्यो विहित
इति । धातोरेवं तर्हि न प्राप्नोति । नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य कृतीति ।
कथं तर्हि । धातोर्विहिते कृतीति । अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं
तत्र द्रष्टव्यम् । पुगन्तलघूपधस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति कृति नेति ।
अथवा यदन्तस्मिन्योगे किङ्दग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद् गुणवृद्धी न
भविष्यतः । अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युपधालक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेध इति ।

पारः । आदिप्रभृतिभ्य इत्यनेन तु गत्यन्तराभावात्सन्नेव प्रक्रियादशायां शब्दिवर्त्यते ।
यद्येवं भवत इत्यादौ प्रसक्तोऽनभिनिर्वृत्त एव शब्दकारः कस्मादनेन न निवर्त्यते । नैष
दोषः । शब्दभवतीत्यस्यां चोदनायां गुणरूपेणाचोदनान्नायं गुणनिषेधविषयः । उपोयत-
इति । वेओ यकि संप्रसारणे कृते उभयपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गो गुणः । औयतेत्यादौ बहि-
रङ्गाश्रयत्वाच्च वृद्धिवहिरङ्गा । नेनित्क इति । कृत्परत्वेनाङ्गस्य विशेषणदङ्गस्य च
कार्यित्वात्पूर्वपक्षः । उत्तरस्वभ्यासस्य कार्यित्वात्तस्य च पररूपेण व्यवहानादिति ।
धातुं कृत्परत्वेनेति । न धातुलोप इत्यत्रोपसर्जनेपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य स्वरि-
तत्वादिहानुवृत्तिरित्यर्थः । यदीति । कृत्परत्वनन्तरस्य धातोर्गुणवृद्धी न भवत इति वा-
क्यार्थं मत्वा प्रश्नः 'धातोरेवेति । धातोर्विहितस्य कृत्परत्वनन्तरे नेति मत्वा प्रश्नः ।
धातोर्विहित इति । धातोर्विहिते कृत्परत्वनन्तरे यो धातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्य-
र्थः । अथवेति । यत्र गुणवृद्धी विधीयेत तत्र कृत्परत्वेनेत्युपस्थितं इत्येवमयं परिभाषा
भवति । तत्र पुगन्तलघूपधस्येत्यत्रास्या उपस्थाने सति येन नाव्यवधानमिति भिन्नमि-
त्यादौ निषेधो भविष्यति । अथवेति । मा भूत्परिभाषा तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्या-
पेक्षायां यावन्तो यादृशाः प्रतिषेद्धव्यास्तावन्ति प्रतिषेधसूत्राणीति पुगन्तलघूप-
धगुणे प्रतिषेधेऽनवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेपि प्रवर्तते । अथवा यथोद्देशपक्षा-

कारेति । सिद्धाभाषपरिपालने नैव सिद्धौ आसिद्धाभावविधाने गौरवादिने भावः । प्रक्रियायामिति । वस्तुन-
स्तु तत्रापि लुकात्पत्तिरेवाव्याख्यायते इति बोध्यम् । नैषइति । एकान्ता अतुबन्धा इति भावः । अयमेव
न्याय्यइति तस्य लोप इति सूत्रे वक्ष्यति । कार्यित्वादिति । अङ्गस्य गुणो भवति स च तस्मैबन्ध्यभ्यासे क
इत्यर्थ इत्यभिमानः । उत्तरस्त्विति । पक्ष इति शेषः । कृत्परत्वेन यस्य गुणः प्राप्तस्तस्य नेति सूत्रार्थ
इति भावः । भाष्ये (धातुं कृत्परत्वेनेति) परत्वेन निर्दिष्टं यत् कृत्परत्वेन तद्वानु प्रति विहितमिति विशेषयि-
ष्यामः । तथा च धातुर्विहितं कृत्परत्वेन यत् कुतश्चित्परत्वेन व्यवहृतस्य गुणो नेति सूत्रार्थ इत्यर्थः । तद् ध्वनय-
न्नाह मत्वा प्रश्न इति । धातुर्विकरणो वेति । धातुना विहिताविशेषणबलबन्धनतदुभयम् । येन नेति । पुग-
न्तलघूपधोति तत्पुरुष इति भावः । श्रुतत्वात्सार्वधातुकारिकं कृत्परत्वेनेति च पुगन्तादीनामेव विशेषणमित्य-
भिमानः । प्रतिषेधविषयायामिति । गुणवृद्धिश्रुत्या तद्रूपप्रतिषेधकाङ्क्षायां यावद्गुणवृद्धिविधायकशास्त्र-

यदयं त्रिसृष्टिषुषिषिषेः क्तुः । इको भल्ल हलन्ताच्चेति क्तुसन्तौ कितौ करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करणस्यैतत्प्रयोजनम् । गुणः कथं न स्यादिति । यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् । पश्याति त्वाचार्यो भवत्युपधालक्षणस्यापि गुणस्य प्रतिषेध इति । ततः क्तुसन्तौ कितौ करोति । रोरवीत्यर्थेनापि नार्थः । क्तितीत्युच्यते । न चात्र कितं कितं वा पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति । न लुमता तस्मिन्नाति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । तथापि न लुमताङ्गस्येत्युच्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । न लुमता लुमेङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि योसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवतीति । अथाप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । कार्यकालं मंज्ञापारिभाषं यत्र कार्यं तत्र दृष्टव्यम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्तितीति नेति । अथवा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छन्दासी भवति । अथवा बहिरङ्गो गुणान्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अथवा

अथेण भाष्यम् । तथाहि । प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जते इति यदेतस्मिन्नित्युक्तम् । अथवेति । लिङ्गान्निर्दिष्टाङ्गविकला तस्मिन्निति परिभाषोपपत्तिरुच्यते । अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः । बहिरङ्गइति । ततश्चासिद्धत्वान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । अथवेति । ननु बहुव्रीह्यर्थमुभयविशेषणार्थधातुकप्रहणं स्यादिति कथमनवकाशत्वम् । उच्यते । विनाप्याङ्गधातुकप्रहणेन बहुव्रीहिलभ्यते यथैकाचो द्वे इत्यत्र । रोरवीत्यत्रानैमित्तिकत्वाद्बोपस्य गुणनिषेधः पूर्वगं न प्राप्नोतीत्याङ्गधातुकप्रहणसामर्थ्यात्सूत्रान्तरप्राप्तोपि निषेधो बाध्यतइत्यर्थः । यद्गुणमित्तश्च

विषयकनिषेधवाक्यानां व्यक्तिपक्षे विनिगमनाविरहादुपप्लवे इत्यर्थः । प्रधानानिति । अनेन तद्विषयकनिषेधोपप्लवे बाजं दर्शितमित्याहुः । अङ्गविकलति । पूर्वस्य परस्य वेति सन्देहेन तदुपस्थितेरिति भावः । न चैवं नेतिक्ते इत्यत्रापि निषेधः स्यात् । येन नेति न्यायैकवर्णव्यवधानेन एव निषेधप्रवृत्तिर्बाधनात् । न्यायव्युत्पादनेन । न्यायव्युत्पत्तिस्तत्पत्तिपत्तिः । भ्रान्तुगान्तदुस्पादनाद्यर्थः । भाष्ये (हलन्ताच्चेति) नन्वेनाङ्गितकित्वस्य न ज्ञापकत्वम् । त्रिटन्तीत्यः दावमागमनिषेधेन धिप्सनीत्यादां नलोपेन च तच्चारितार्थान् । इको हलित्यपि न । मङ्गिष्ये इकः कङ्कितपरस्तस्यैव संभवादेति चेन्न मुजिहोर्ल्यमकित्सनि इको भल्ल सम्भोर्ति बहुव्यासेन सिद्धे सामान्यतेतिदेशस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेन ज्ञापकासाम्राज्यात् । रुद्रविशेषां क्त्वासन्तौर्धृडशृङ्गुषकुषुक्लिशां रक्तः किञ्चविधानञ्च ज्ञापकं बोध्यम् । अङ्गाधिकारइति । स्वरितलिङ्गासंगतेति भावः । कार्यकातवमिति । तथा च तत्रोपस्थितत्वादिसम्प्राप्ताङ्गाधिकारश्चैकवाक्यतापन्नत्वादेति भावः । स्वरितत्वात्सङ्गवशात्तदधिकारपठितमिव तदधिकारस्यैकवाक्यतापन्नमपि गृह्यते इति तात्पर्यम् । निषेधेपि परिभाषासादृश्यात्परिभाषात्वमुक्तम् । सादृश्यञ्च निषेध्याकाङ्क्षतया तदेकवाक्यतामात्रेणेति बोध्यम् । छान्दसावेति । यङोच्चि चिति चन बहुलं छन्सीत्यनुकृत्य यङो लुक्विधानादित्यर्थः । न च हुशनुवोरितिभूतस्येन हुशनुस्त्वस्य भाषायां यङलुक्सत्ताज्ञापकत्वपरभाष्येणोवर्णान्तभ्यो यङलुग भाषायाः मध्यस्तीति लभ्यते ऽन्यथा ज्ञापिते ऽन्यचारिनाध्यै स्पष्टमेवेति बाध्यम् । तस्यामागमनाज्ज्ञौ कङ्किते क्वचित्तत्सत्ताङ्गीकारे ऽपि सर्वत्र भाषायास्तत्सत्त्वे मानाभावात् । न त्वत्यभाष्यस्यैकवद्व्युत्पत्तिर्वाच्य । गुणो बहिरङ्ग इति गुणस्य बहिरङ्गता बहिर्भूतसार्वधातुकाभ्यस्त्वात् । नन्वसिद्धस्यानिष्पन्नस्यैव निषेधः क्रियते तत्राह असत्त्वाविति । शास्त्रासिद्धत्वात्सासत्त्वबुद्ध्या प्रतियोगिज्ञानाभावात्निषेधानुपपत्तिरिति भावः । उपश्रव्यविशेषणाय बहुव्रीह्यर्थमित्यन्वयः । तथेति । प्रथमस्येतेन क्तु कर्मधारयेपि विशेष्यं शक्यं कर्तुमिति

पूर्वस्मिन्योगे यदाऽऽर्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद् गुणो भवि-
ष्यति । इह कस्मान्न भवति । लैगवायनः । कामयते । तद्धितकाम्योरिकप्रकर-
णात् * । इग्लक्षणयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधः । न चैते इग्लक्षणे । लकारस्य डि-
च्चादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः * । लकारस्य डिच्चादादेशेषु स्थानिवद्भावः
प्राप्नोति । अचिनवम् । अनुनवम् । अकरवम् । लकारस्य डिच्चादादेशेषु स्थानि-
वद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यामुटो डिद्रचनात्मिद्धम् * । यद्यं यामुटो डिद्रचनं शास्ति
तज्ज्ञापयसाचार्यं न डिदादेशाडितो भवन्तीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं नित्यं डितः
इतश्चेति । डितो यत्कार्यं तद्वति । डिति यत्कार्यं तन्न भवतीति । किं वक्तुं

निषेधोन्तरङ्गत्वाद्वाध्यते न सार्वधातुकनिमित्त इति रोमुत इत्यादौ निषेधो भवत्येव ।
एतच्च ह्रान्दसत्वमभ्युपेत्य यङ्लुको भाष्यकारेणोक्तम् । भाषाविषयत्वे तु यङ्लुको
बहूनि प्रयोजनान्यार्द्धधातुकग्रहणस्य सम्भवन्ति । तोतोति । दोदोति । दोधोति ।
जोहोति । मोमोतीत्यादिषु तुर्वीयुर्वीदुर्वीधुर्वीत्यादिभ्यो यङ्लुकि तिपि वकार-
च्छकारयोरालोप इति लोपे कृते ऽस्यार्द्धधातुकग्रहणे ध्रुव्रीहावप्याश्रिते न
धातुलोप इति गुणनिषेधः प्राप्नोति स मा भूदित्येवमर्थमार्द्धधातुकग्रहणं स्यात् । अनेन
चात्र व्यवधानान्नास्ति निषेध इति सति प्रयोजने कथमनवकाशो स्यात् । इग्लक्षण-
योरिति । इक इत्येवं ये गुणवृद्धौ तयोर्निषेध इत्यर्थः । लकारस्येति । अनुबन्ध
इत्सेजकत्वाल्लोपस्थानिति न सन्निधीयतइत्यनलिवर्धाविति निषेधो न प्रवर्तते ।
पिच्य डिन्न भवति डिच्य पिन्न भवतीति भाष्यकारस्य कल्पना न वार्तिककारस्ये-
ति दोषोपन्यासः । कथं नित्यं डित इति । ननु डितो लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो न तु
डित आदेशस्याति । अन्यथा पचावः पचन्तीति लोपः स्यात् । एवं मन्यते । या-
मुटो डित्वेन ज्ञापकेन स्थानिन एव लकारस्य डिद्रव्यपदेश उच्छ्रियते । डकारो-
च्चारणं तु लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वप्यादौ विशेषणार्थं स्यात् । डितो यदिति । स्थानिवद्भा-

न तद् बहुव्रीहिव्यगमकमिति भावः । ननु मुत्रान्तरप्राप्तनिवृत्तिः कथं तत्राह सामर्थ्यात् । अयमा-
शयः । आर्धधातुके इति योगो विभज्यते धातुलोप इति वर्त्तते पट्टीनत्पुरुषश्च । एवञ्च धात्वैकदेशलोपि
सति प्रत्ययास्य ऽन्तरङ्गनया च लुप्तधात्वैकदेशातिमत्ता गुणार्द्धनिषेधश्चार्धधातुक एवेति नियमस्तत्सा-
मर्थ्यादिति । तद् ध्वनयन्नाह यङ्निमित्तार्थेति । भाषातः । दृश्यतेः सार्वधातुक इत्यत्र ह्रस्वग्रहणादिति
भावः । इत्यारभ्यइति । आसिना हुङ्मुळी । गालोपइति । तत्र कडिनीति नातुवर्त्तते तदनुवृत्तिपक्षे
तोतोमीत्याद्युदाहरणम् । नन्वेवमपि कडिनि चेति निषेधोत्र दुर्गा इति नङ्गागं विनास्य चारितार्थं कथ-
मत आह अनेनेति । बहिरङ्गालोपस्य ऽन्तरङ्गे यडाश्रय प्रतिषेधे कार्यमसद्वत्त्वाद् द्वाभ्यां व्यवधानात्तदप्रा-
प्तिः । सनः कित्वेन तु एकव्यवधानमेवाश्रितमिति भावः । वस्तुनस्तु भाष्यप्रामाण्यादेषां प्रयोगाणां लोके
भाव इत्येवाश्रयणीयम् । नांस्वगलक्षणयोगोरित्युक्तावपि लैगवायने इकस्यानिकत्वेनगलक्षणत्वात्त्येवैव गु-
णनिषेधोत्त आह इकइतीति । अर्थाधिकारानुरोधेन पत्रपरपत्रक इति सङ्गम इति भावः । लोपादिति ।
पट्टीयोपस्थितिकाल एवान्तरङ्गत्वाल्लोपप्रवृत्तिरिति भावः । पिदु डिङ्गति । सार्वधातुकमित्यत्रापिदिति योग-
विभागेन प्रसज्यप्रतिषेधेनायमर्थो लभ्यते । तत्र योगविभागसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वप्राप्ता अन्या वा डि-
त्वप्राप्तिः सर्वो प्रतिषिध्यत इत्याशयः । भाष्ये (स्थानिवद्भावः प्राप्नोतीति) तथाचचिनवमित्यादौ
गुणनिषेधप्रसङ्ग इति भावः । ननु डितइति । तथा च न स्थानिवत्त्वेन डित्वं प्रार्थयामि भावः । डिद्रव्यपदे-
शइतिस्थानिसंबन्धिडस्यसञ्ज्ञाभाव एव ज्ञाप्यते लभ्यमभ्य लपटितस्येति व्याख्या कार्यव्यर्थः । यत्कार्ये एव

व्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । यामुट एव डिद्वचनात् । अपर्याप्त-
श्चैव हि यामुट समुदायस्य डिच्चे डितं चैनं करोति । तस्यैतत्प्रयोजनं डितो य-
त्कार्यं तद्यथा स्याद् डिति यत्कार्यं तन्मा भूदिति । कडिति च ॥

वेन लादेशे डिति यत्कार्यं पूर्वस्य तन्न भवतीति ज्ञाप्यते न तु स्थानिन एव डि-
द्वचपदेश उच्छ्रियते । अन्यथा नित्यं डित इति निर्विषयं स्यात् । यामुट एवेति । डि-
तो यत्कार्यं तद्यामुटो न किं चिदतिदंष्ट्रव्यमस्ति किं तु डिति यत्कार्यं विधीयते संप्र-
सारणादिकं तदतिदिश्यते । तच्चेत्स्थानिवद्भावेन स्यादतिदेशो ऽनर्थकः स्यादित्य-
तिदेशः क्रियमाणो निति यत्कार्यं तदभावस्यैव ज्ञापकः । अपर्याप्तश्चेति । समु-
दायस्य डिद्वचपदेशे कतव्यं यामुडमर्थः । यामुट एव ह्यनेन डित्वं क्रियते न स-
मुदायस्य कडडिति चेत्पत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वादगुणनिमित्तेऽपि यामु-
टि डिति गुणनिषेधं सिद्धयति । यदि समुदाये स्थानिवद्भावेन डित्कार्यमभाविष्यद्-
यामुटो डित्वं न व्यधायस्यद् विहितं तज्ज्ञापयति डिति यत्कार्यं तदलादेशे न भव-
तीति । केषां चित्पाठोऽप्यपर्याप्तश्चैव हीति । तत्रावयवडित्वद्वारेण समुदाये डित्वं
विधीयतइति व्याख्येयम् । एवं विद्वतीति निर्मात्तममपीपत्तेऽपि गुणनिषेधः सि-
द्धयति । अस्मिन् पक्षे डितं चैनं करोतीति समुदायः परामृश्यते ॥ ५ ॥

स्येति । प्राप्तमिति शेषः । नन्विति । प्रथमोपस्थितस्वज्ञाशास्त्रवाधापक्षया स्थानिवत्त्वबाध एव युक्त इति
भावात् । यत्स्वन्तरमप्याहान्ययेनालङ्कितत्वेऽतिद्वचपदेशस्यालङ्कितत्वादित्यर्थः । अत्र आदेशस्येत्यर्थस्तु नित्युक्त
मेवातदभावस्येति । ज्ञापकस्य सज्जातीयापक्षत्वादिति भावः । (भाष्ये यामुट एव) इत्यस्य न समुदायस्येत्यर्थः ।
एवस्यावधारणार्थत्वात् । अत्र समुदायस्य डिच्चे स्यात्तदा डितो यत्कार्यं तत्रापि तत्र प्राप्तियोग्यमिति तद-
भावमपि ज्ञापयत् । तथा हि नित्यं डित इत्यादिङित आदेशस्येत्यर्थः । पचावः पचन्तीत्यात्र तु न
शेषः । सार्वभौतकमपि हित्यत्रानुवृत्तीडावत्यस्य लुप्तसप्तमीकतया । डितोऽपि कार्यस्यैवानिर्देशादिति भावः ।
न च यामुटि डिति किं कार्यं प्राप्तमिति । तन्निमित्तग्रहणं निषेधाप्राप्तिरिति वाच्यम् । सम्प्रसारणप्राप्तिः ।
न हि तत्र प्रत्यय इत्यस्तीत्याहुः । नन्वर्थेन कृतस्य लिङ्गस्य समुदायविशेषकत्वात्तामुट् डितित्युक्तावापि समु-
दायस्य डिच्चे भवेत्येव । अत एव तन्निमित्तग्रहणेऽपि निषेधः सिध्यति । तच्च स्थानिवत्त्वेन सिद्धमिति
व्यर्थः डिच्चे स्थानिनोऽद्वचपदेशोच्छेदेऽपि ज्ञापकः स्यात् । डितो यत्कार्यस्तदभावस्थापि वा ज्ञापकः स्यादत-
श्चाह । भाष्ये (अपर्याप्तश्चेति) । अस्य डिच्चेत्यस्य केवल आगमे सम्प्रसारणविधानेन चरितार्थत्वादवयवे
ऽचरितार्थस्यैव च समुदायविशेषकत्वमेव एव पठिता विवेक्याहं डीच निति भावः । डितश्चेन्नमित्यवयव-
मित्यर्थः । यामुट एवेति । यामुट् डिति सामानाधिकरण्यात् । यामुटपरस्य स्वविधानाय स्वरूपपरस्य
डित्वसम्बन्धं नदाविलक्षणायां मानाभाव इति भावः । प्रत्याख्यातत्वादि । स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्समुदाय-
तन्निमित्तत्वस्यावयवे आरोपादापि निषेधप्रवृत्तिरित्यन्य । यदि च समुदायेऽहति । ननु स्थानिवत्त्वेन समुदाय-
स्य डिच्चे यामुटः कथं डिच्चेति चेत्तत्र । तदाऽडित्वसाध्यफलस्य तावतापि सिद्धिरिति भावः । केषां चि-
दिति । अत्र पाठे यामुट एवेत्येवकारः प्रसिद्धयर्थकः । केवलयामुटो डिच्चे व्यर्थं गुणनिषेधं तन्निमित्तग्र-
हणात् । सम्प्रसारणमपि धात्वान्तिष्ठे प्रत्यये एव । एवञ्च सामर्थ्यात्समुदायविशेषकं तादृशं भावः ।
डितं चैनमिति । स्थानिवत्त्वेन डिच्चे सिद्धेऽपीति शेषः । डितोऽयत्कार्यमित्यादि । ज्ञापकस्य सज्जातीया-
पक्षत्वादिति भावः । नहि यामुट्वांशस्य डिच्चेप्रयुक्तं किं चिदनेन डिच्चेन प्राप्तमिति । नित्यं डित
इत्यस्य च डितो लभ्येत्येवार्थान् । आदेशस्य डित इत्यर्थे तु शेष उक्त एव । सार्वभौतकमित्याहो डिदि-
त्यस्य उपमेयं प्रथमादर्शनेन सप्तम्यन्तताया अन्याय्यत्वादिति भावः । नन्विदं डिच्चे स्तुत्यादित्यादावनिग्ल-
क्षणवृद्धबाधनार्थं चित्युरित्याहं जुसिचेति निषेधार्थञ्च चरितार्थमिति चेत्तत्र । डिच्चेऽपि तत्रापि भाष्यो-
क्तकल्पनयेव सिद्धः एतदर्थमेव हि भाष्ये ननुस्वीकारः । यत्त सज्ज्ञापकविधेरनित्यत्वेन वृद्धिवारण-

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । गुणवृद्धी मा भूतामिति । आदीध्य-
नम् । आदीध्यकः । आवेव्यनम् । आवेव्यकः । अयं योगः शक्यो ऽकर्तुम् । कथम् । दीधी-
वेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसो ऽदीधेददीधयुरिति च गुणस्य
दर्शनादप्रतिषेधः * । दीधीवेव्यो छन्दसो विषयो दृष्टानुविधिश्च छन्दमि भवति ।
दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः । अदीधेददीधयुरित्यत्र च
गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः । अप्रतिषेधः । प्रजापतिर्वै यत्किं
चिन्मनसा अदीधेत् । होत्राय वृतः कपयन्नदीधेत् । अदीधयुर्दीशगङ्गे वृतासः ।
भवेद्विदं युक्तमुदाहरणम् । अदीधेदिति । इदं त्वयुक्तम् । अदीधयुरिति । अयं
जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथैव कडिती चेत्सेनं बाधते । एवमेनमपि
बाधते । नैप दोषः । जुनि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं
बाधते । कश्च तुल्यजातीयः प्रतिषेधः । प्रत्ययाश्रयः । प्रकृत्याश्रयश्चायम् ।

दीधीवेवीटाम् ॥ छन्दोविषय बाधिताभापयामेतयोः प्रयोगानामाधत्वाद् दृष्टानुविधित्वा-
च्चेति । यद्यपि भाषायामपि दृष्टमवानुविधीयते । सङ्गे शब्दार्थसम्बन्धवति न्यायात् । तथा-
प्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगश्छन्दमि नास्ति दृष्टस्यैव छन्दस्यैव विधानमिति व्यर्थः । न तु छन्द-
स्येव दृष्टानुविधानमिति । अथवा दृष्टानुविधिरित्यस्यायमर्थः । गुणश्छन्दमि दृश्यते न तु
सर्वत्र गुणनिषेध इति । अदीधेदिति । लङ् । व्यत्ययेन तिप् । अदीधयुरिति । जडि-
त्यादयः पङित्यस्यस्तत्त्वाज्जस्मादेशो भेः । प्रकृत्याश्रयश्चायमाति । ततश्चान्तरङ्ग-
त्वाद्नेनेव भाष्यमिति व्यर्थः । येन नाप्राप्तमिति । कार्यविशेषाच्चिन्तापेक्षादामये न्यायो न तु
कार्यसामान्यं बाध्यामत्यस्यापेक्षायां न्यायावतारः । कथं दीध्यविति । लङ् तिप् इत-
श्च लोपः परस्मैपदोष्वाति इकारलोपः । लोटोडाटावित्युदाहरणम् । इयन् व्यत्ययेनेति ।
इयनो ङित्वाद् गुणाभावः । योधणयोर्दीधीधेव्योरिति कारलोपः । यव चित्तु शब्दव्यत्य-
येनेति पाठः । तर्हि शस्य ङित्वाद् गुणाभावः । परस्मैकाच इति यणोद्देशः । ईडिति ध-

मत एवोत औदिति नासुवोति । तत्र । अस्यार्थस्य भाष्यास्पृष्टत्वात् । जामेनेनेत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषा-
ज्ञापकत्वपरभाष्यासङ्गतेश्च । गनयैवान्यथामिदं जुमि चत्यत्र तस्मैवातीत्यनोचीत्यनुवृत्त्याज्जात्रे जुसि
गुणविधानाच्च चित्तुपुरित्यत्र लोपः । एवञ्चात्रत्यपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशेन एवमि बोध्यम् ॥ ५ ॥

दीधी ॥ भाषायामिति । गनन्यभावा हि विषयशक्त्यर्थ इति भावः । दृष्टस्येति । भाषायान्तु सम्प्रति
प्रयोगे कृष्टस्यापि व्याकरणान्तगन्तुत्वात् शिष्टप्रयोगादिना वावगन्तसाधुत्वस्याप्यनुविधानमित्यर्थः । एवञ्च
वेदे आदीध्यनामस्याङ्गित्वाभावाद्सम्भवदुक्तिकं सञ्जायते भावः । अथवेति । एवञ्च लक्षणस्याव्याप्ति-
प्रतिपादकं भाष्यामिति भावः । व्यत्ययेनेति । दीधीदो ङित्वात्परस्मैपदोपलक्षणमिति । अन्तरङ्गत्वाविति ।
नन्वेवं बहिरङ्गस्य जुसि गुणस्य कथमेनेन निषेध इति चेन्न । सर्वस्यापि गुणस्य प्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरङ्ग-
तयान्तरङ्गनिषेधभावाविति भावः । सर्वत्रनन्यायानाश्रयणे हेतुमाह कार्यविशेषेति । यच्छब्देन तत्त-
द्रूपेण कार्याणां परामर्शादिति भावः । कांचित्तु सामान्याचन्ताविषयत्वेन न्याये योजयन्ति । तदा येन-
त्यस्य स्वेतरणेत्यर्थः । भाष्ये (अकारिणामिति) सिजन्तस्याङ्गस्य मीपामि लघुपदगुणः प्राप्नोति । श्वः
प्रयोगो लुडर्थः । तत्र हि तिपा डांशे टिलोपे च तात्पर्यस्यान्तमङ्गं भवति । तृचि ह्यनङ्गत्वात् गुणप्राप्त-
रिति भावः । भाष्ये (पुनरिडग्रहणस्येति) । न च नेत्यस्य निवृत्तार्थं ननु स्पष्टं चेदं नेड वशीत्यत्र भाष्ये
इति वाच्यम् । कृषिदकदेशोप्यनुवृत्तं इति न्यायेन नडवशीत्यत्र नमोनिवृत्तिसिद्धेरिति भावः । वस्तुत-
स्त्वत्रत्यमिदं भाष्यमेकदेशशुक्तिः । आर्धधातुकस्येति सूत्रस्योडग्रहणस्य नडवशीतिसूत्रे भाष्य प्रत्याख्यान-

अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते क्ङिति नेत्येतस्मिन् प्रातिषेधे जुसि गुण आरभ्यते । कस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते । कथं दीध्यदिति वेव्यदिति च । इयन्व्यस्येन * । दीध्यदिति वेव्यदिति च इयन्व्यस्येन भविष्यति । इत्श्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथमकणिपमरणिषं कणिताश्वो रणिताश्व इति । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्र इडित्यनुवर्तमाने पुनरिडग्रहणस्य प्रयोजनम् । इट् इडेव यथा स्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । गुणः । यदि नियमः क्रियते । पिपठिपतेरप्रत्ययः पिपठीः । दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । आङ्गं यत्कार्यं तन्नियम्यतेन चैतदाङ्गम् । अथवा असिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति ॥

हलानन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ अनन्तरा इति कथमिदं विज्ञायते । अविद्यमानमन्तरं येधामिति । आहोस्विदविद्यमाना अनन्तरं येधामिति । किं चातः । यदि विज्ञायते अविद्यमानमन्तरं येधामिति । अथग्रहे संयोगमज्ञा न प्राप्नोति ।

तमाने इति । नेड्वाशकृतीत्यतः । पिपठीरिति । पिपठिपतेः क्विण् । अतो लोप इत्यकारलोपः । पत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुंषारुति स्त्वम् । पूर्वधासिद्धे न स्थानिवर्द्धति अल्लोपस्य स्त्वे स्थानिवद्भावाभायः । आङ्गमिति । अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गाधिकारविहितं यद्रूपान्तरमित्तदेव निवार्यते इडेव यथा स्यादिति नियमेनैवार्थः । वीरुपधाया इति च दीर्घत्वं नाङ्गम् । यत्तु ग्रहो लिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं तद्वचनाद्भावात् । पिपठिपि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र त्वकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् भलन्तत्वाभावात्तुमभावस्तेन पिपठीर्धिति कथं सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वमिति न शब्दानीयम् । क्वी विधि प्रति न स्थानिवदित्यर्थो व्यवस्थापयिष्यते न तु क्वी लुप्तं न स्थानिवर्द्धति । अथवेति । इडेवेत्यस्मिन्नियमे दीर्घत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति नियमेन व्यावृत्तिः । ततश्च शास्त्रदृष्ट्या अविष्कृतरूप एवेष्ट । प्रयोगएव तु विकृतः । अलावीदित्यत्र तु सिजलोप एकादेशे सिद्ध इत्यासिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वं भवति ॥ ६ ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ कथमिति । किमन्तरशब्दस्य नञा बहुधीहिरथवा अन्तराशब्दस्येति प्रश्नः । अन्तरं विवरम् । वर्णशून्यः काल इत्यर्थः । अविद्यमाना इति ।

तत्करणेन नियमरूपशुद्धिरत्यन्ताभिहितं प्रत्याख्यानास्थायुक्तत्वात् । अङ्गस्येत्यनुवृत्तावपि आङ्गाधिकारविहितविकारस्यैव व्यावृत्तः शब्दमयादेशा लाभाच्च । अन्येपि सिद्धत्ववचनस्य ज्ञापकत्वाभ्यर्थे गौरवमिति बाध्यम् । किञ्चित् । अप्रत्ययस्य इत्यस्याभ्यर्थमाणः प्रत्यय इत्यर्थः । कृत्स्नत्वात्प्रातिपदिकत्वे स्वादयः । झलन्तत्वाभावाविति । स्वाविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणापि नाति द्रष्टव्यम् । ननु कौ लुप्तस्य स्थानिवत्त्वानिषेधवालोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्लभमत्र आह क्वाविति । अलावीदित्यत्रेति । न च समासस्थत्र ह्रस्वाङ्गाविति सिजलोपाय सिद्धत्ववचनं चरितार्थं सिद्धत्वं हि परत्वात्सिजलोपे ततो वृद्धिरन्यथा पूर्वं वृद्धौ स न स्यादिति वाच्यम् । लावस्थायामाङ्गानि पक्षे सर्वतो वृद्धरन्तर्गतत्वेन तत्पक्षे सिजलोपाप्राप्त्या तत्पक्षे वाच्यत्वेन पक्षान्तरेपि सिजलोपाभावस्यैवाभिहितं समाहित्येन रूपस्यैवाभ्यर्थ्यास्यभिधाने सिजलोप एकादेशे इति तु सिजलोपोत्तरप्राप्तसवर्णदीर्घरूपैकादेशविषयमेवेति बाध्यम् । वस्तुतो नियमस्यैकदेशुक्तिरवाहिकलायं विचार इति तत्त्वम् ॥ ६ ॥

हलानन्तराः ॥ अन्तराशब्दो मध्ये इत्यर्थः । नन्वाधारस्येति । कालमात्रस्येत्यर्थः । भर्धेति ।

यात् निर्यायात् । वान्यस्य संयोगादेरिषेत्वं प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते । संयोग आदिष्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि । संयोगौ आदी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति । एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् । यदप्युच्यते । इह च दृष्टकरोति समित्करोति । संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते संयोगोन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । कथं तर्हि । संयोगान्तौ यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । यदप्युच्यते । इह च शक्ता वस्तंति स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते संयोगावादी संयोगादी संयोगाद्योरिति । कथं तर्हि । संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति । यदप्युच्यते । इह च निर्यातो निर्यात इति संयोगादेरातो धातोर्गणवत् इति निष्ठानत्वं प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते संयोग आदिष्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि । संयोगावादी यस्य सोयं संयोगादिः संयो-

ति । तकारे भलि परतः ककारः संयोगो भवत्यादिश्चेति लोपप्रसङ्गः । संयोगाविति । कथं वृत्तावुपसर्जनार्थस्य द्वित्वावगतिर्गिति चेद्, आदिग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा संयोगादिति वक्तव्यं स्यात् । संयोगात्परो य आकारस्तदन्तस्याङ्गस्यैवमित्यर्थोऽभावात् संयोगान्ताविति । अत्रापि संयोगस्य लोप इत्येव संयोगेन पदस्य विंशपणात्तदन्तविधौ लब्धे ऽऽन्तग्रहणमाश्रितसंख्याभेदः संयोगो यथा गृह्यतेत्येवमर्थं विज्ञायते । संयोगयोरिति । पष्ठीसमास आश्रीयते इत्यर्थः । संयोगयोरिति तु द्विवचननिर्देशः स्कोद्वित्वात्तत्समीपयोरपि हलोद्वित्वात्कृतः । तेनायमर्थः । भलि परतो यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगस्तस्यादिः समीपो यः ककारः सकारश्च तयोर्लोप इति । न चैवं सति शक्ता वस्तंत्यत्र लोपः प्राप्नोति । संयोगादेरात इत्यत्रापि संयोगादात इत्यत्र संयोगात्परो य आकारस्त

वप्रतिपादकमिति भावः । संयोगो भवत्यादिश्चेति । प्रत्येकं सञ्ज्ञापत्ते स्कोः संयोगावयवव्यासम्भवेन पष्ठीसमासासंभवात्लाघवाच्च कर्मधास्येति भावः । आदिशब्दश्च पूर्वभूतसमीपवाची । आदिवच्च प्रत्यासत्त्या संयोगत्वाक्रान्तवर्णान्तर्भावस्यैवनि पदान्तादि संयोगादिग्रहणचरितार्थं बोध्यम् । अन्यथा ह्यर्कयनेरप्रत्येयः ऽर्क इत्याशयवत्यकस्यापि लोपः स्यात् । कथं वृत्ताविति । अयं पूर्वपक्षो ऽयुक्तः । संयोगस्य द्वित्ववत्त्वेन प्रतीतेरेवाभावात् । संयोगत्वेनवानिक्तसंयोगप्रतीतिः । न हि वृत्तावनेकत्रापि उपसर्जनान्नेति भाष्यसंमतम् । सङ्ख्याविशेषानवगमस्यैव भाष्यकृताक्तत्वात् । न त्वनक्तानवगम इति तेनोक्तमिति विभाव्यताम् । संयोगास्पद इति । न चाङ्गावयवसंयोगग्रहणायादिग्रहणम् । नत्र यद्यपि सङ्ग्राहतां न फलम् । आर्धधातुकविवक्षायान्तस्याल्लोपविधानात्तथापि खट्वादिभ्य आचार्यैकवचनेभ्यो लिङ् खट्वाद्यादित्याह एववारणं फलमिति वाच्यम् । स्यात्सिच्सूत्रादुपदेशपदानुवृत्त्या घुमास्याद्यन्यस्योपदेशकस्यैव ग्रहणेन नामधातुष्वेत्वाप्रवृत्तेरिति भावः । खट्वादिभ्य आतोधातोर्गिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यनाचार्यैकवचनोपाभावाच्च । सिद्धान्ते तु निर्यायादित्यादिवारणायङ्गावयवसंयोगग्रहणाय तर्हि बोध्यम् । भाष्ये (आर्शं इति) यद्यपि मुख्यदिस्वसुभ्योर्व्याहृतं तथाप्येक आदिशब्दो गौण इति भावः । पूर्ववद् द्विवचनान्तसमासेन शेषपरिहार इति न भाष्यार्थः । उभयत्रापि द्विवचनोपपादान्न आह पष्ठीति । एवञ्च शल्लोपः संयोगार्शवशेषणमर्थवद्भवतीति भावः । आदिशब्दश्च नावयवव्याची असम्भवादित्याह समपिइति । झलादिर्विशेषस्य संयोगस्योपसर्जनस्यापि सौवत्वाद् भूतिः नच शक्तित्वव्यपदेशिवद्भवेन स्वस्यापि स्वसमीपत्वेन शेषस्तदवस्थाः । आदिग्रहणसामर्थ्याद् व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तः वस्तुनस्तु प्रत्येकं सञ्ज्ञेति पक्षो बाध्यवृत्त्या सूत्रात् लभ्यत एवेति व्युत्पादयितुं दुर्गुहाशयः पृच्छति । भाष्ये (कथं कृत्वेति) । तमेवालाभं व्याचष्टे । संयोगेति । एवञ्चान्वयसञ्ज्ञाविरोधात्प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिन्यायो नाश्राप्यतुं शक्यत इति व्यर्थं सहतीति भावः । किं च अतमानन्तर्यं प्रत्येकसञ्ज्ञावाङ्मनोपलक्षणमाश्रित-

गादेरिति । कथं कृत्वा एकैकस्य संयोगमंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्येकं वाक्य-
परिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । दृष्टिगुणमंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृ-
ष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम् अर्थि-
नश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते
यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्ये-
कमिति वचनं प्रत्येकं गुणदृष्टिमंज्ञे भवतः । इहापि नार्थः सहग्रहणेन । अथ यत्र
बहुनामानन्तर्यं किं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगमंज्ञा भवति । आहोस्विदविशेषेण ।
कश्चात्र विशेषः । समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः * । समुदाये संयोगादिलोपो
मस्जेर्न मिद्ध्यति । मङ्कता मङ्कतुम् । इह च निर्गल्यात् निर्गल्यात् । निर्मले-
यात् निर्मल्यात् । वान्यस्य संयोगादेरित्येवं न प्राप्नोति । इह च संस्वरिपी-
ष्टेति । ऋतश्च संयोगादेरितीदृ न प्राप्नोति । इह च संस्वर्यते इति गुणोत्तिसं-
योगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति । इह च गोमान करोति । यवमान करोतीति ।
संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति । इह च निर्गलानो निर्मलान इति
संयोगादेरातो धातोर्यगवत इति निष्ठान्तत्वं न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः
संयोगमंज्ञा । द्वयोर्हलोः संयोगमंज्ञेति चेद्विचनम् * । द्वयोर्हलोः संयोगमंज्ञेति
चेद् द्विचनं न मिध्यति । इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति । इन्द्रीयतेः सन् । इन्द्रिणीय-
पति । नन्दाः संयोगादय इति दकारस्य द्विचनं न प्राप्नोति । न वाज्रविधेः * ।

दन्ताद्धातानन्तर्यमिति सिद्धे आदिग्रहणं द्वित्वसंख्याश्रयणार्थम् । कथं कृत्वेति । संयो-
गसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्संयुज्यन्ते ऽस्मिन् वर्णा इति समुदायः संयोग इत्यर्थाश्रयणात्सह-
ग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । आहोस्विदिति । द्वयोरित्यस्य विशेषस्यानाश्रयणाद्बहुनाम-
वैत्यर्थः । यथा पपांचत्यत्र समुदायस्यैकाचो द्विचनं नावयवस्यैकाचः । यदा तु द्वयो-
रेव हलोरानन्तर्यं तदा द्वयोर्भवत्येव । हल इति जाता बहुवचननिर्देशात् । मङ्कति
मस्जिनशोर्भलीति नुमि कृते न सजानां संयोगमंज्ञा न तु सजयोरिति सलोपाप्रसङ्गः ।
निर्गल्यादिति । य संयोगो नामावङ्गादि यश्चाङ्गादिर्गकारलकारसमुदायो नास्ती
संयोगः । इन्द्रिणीयपतीति । अत्र द्वौ संयोगौ नदौ द्रौ च । तत्र दकारस्य संयोगादि-
त्वाद् द्विचननिषेधप्रसङ्गः । न वाज्रविधेरिति । अजाश्रयः प्रतिषेधविधिरज्रविधिः ।

व्ये विशेषणत्वमोचितम् । तत्त्वं संभवति उपलक्षणत्वस्यान्यादयस्त्वान् । किं चाद्यन्तग्रहणमर्थार्थं द्विचन-
न्तैव विग्रह इत्यर्थस्य नियमेनाभासः । बहुवचनान्तेनापि संभवादित्याहुः । वस्तुतो ऽन्वर्थमंज्ञा चिन्त्या,
तत्राश्रयणे घटपटौ संयुज्यते यत्रेत्यादौ संयोगानुयोगप्रतियोग्यानिर्क्तस्यैवान्यपदार्थनया प्रतियोग्यत्पत्र-
त्वेन तद्व्यातिरिक्ततदघटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य सञ्ज्ञापत्तावनिष्टापत्तेः । तस्मान्महासञ्ज्ञाकरणं प्राचा-
मनुरोधनेत्येव न्यायः अत एव भगवता गर्गवण्डनन्यायमोचितस्य सहग्रहणं प्रत्याख्याते न तु महासञ्ज्ञये-
त्यलम् । नन्वविशेषणेत्यस्य द्वयोर्बहुनाञ्चात् नार्थः । वाक्याविशेषस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । मस्जेः दोषदानस-
ङ्गतश्चात आह द्वयोरित्यस्येति । अत एव भाष्ये समुदाये संयोगादिलोप इति वक्ष्यति । तत्र युक्तिमात्रं य-
थेति । भाष्ये पूर्वं धातुरूपसर्गेणेत्याश्रित्य क्वाचित् क्वाचित्च वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयेण दोषोपन्यासः । हलइति
जातावेति । वस्तुतो हलो न हलश्चेत्येकशेषः । स्वारितावेति सूत्रे ऽनुदात्तानामित्यत्र भाष्ये तथैव वक्ष्यमा-
णत्वात् । परेऽनन्तरादिति । तस्मादित्युत्तरस्थस्योपास्येति गतिभावः । चन्द्रीयतेः सन्निधानं यथेष्टं नामधातुर्व

न वा एष दोषः । किं कारणम् । अज्विधेः । न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । अजादोरिति वर्तते । अथ यद्वेवं बहूनां संयोगमंज्ञा अथापि द्वयोर्द्वयोः । किं गतमेतदियता मूत्रेण । आहोस्विदन्यतरस्मिन् पक्षे भूयः मूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । यदा तावद्बहूनां संयोगमंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते । अविद्यमान-मन्तरमेवामिति । यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगमंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते । अविद्यमाना अन्तरा येषामिति । द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्विद्यते न वा । एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति । यान् हि भवानत्र पष्ठ्या प्रतिनिर्दिशति एतेषामन्येन व्यवयेन भ-

अजादेरिति कर्मधारयः तेनाच्च आदेः परेऽनन्तरा न्द्रा न द्विरुच्यन्ते इन्द्रशब्दे तु दकारो नकारेण व्यवहितत्वाद् द्विरुच्यत एव । अविद्यमानमिति । बहूनां चानन्तरत्वे समुदाय-द्विवचनबहुहनामेव संयोगमंज्ञा न द्वयोर्द्वयोः । अविद्यमाना इति । मध्ये य आधेयः स द्वयोर्द्वयोरैव मध्ये भवतीति संसर्गार्वाहप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वाद्वहुषु द्वयोर्द्वयोः संयोगमंज्ञा भवतीति पक्षः । द्वयोश्चैवान्तरेति । अन्तरान्तरेण युक्त इति द्वितीया कस्मादत्र न भवति । उच्यते । यदा मध्यापेक्षया नियतावधिरूपत्वं विवक्ष्यते । त्वां च मां चान्तरा कमण्डलुः । अग्नी अन्तरा धवस्वदिगवन्तरेति तदा द्वितीया । यदा तु नियतावधित्वं न विवक्ष्यते अपि तु संबन्धमात्रं तदा पण्ड्येव भवति । तदा हि न ज्ञायते किं तयोरेवावधित्वमुतान्यसहितयोरित्यवधिनियमाभावाद् द्वितीयाया युक्तग्रहणादनियतावधिविवक्षाविषयाया अभावः । यान् हीति । एवामिति बहुवचननिर्देशादिति न बोद्धव्यम् । बहुत्वस्याविवक्षणात् । अन्यथा शिक्षत्यादौ द्वयोरनं स्यात् । तस्माद्योसावन्तरेण स द्वयोर्भवति न वेति यदुक्तं तत्रोच्यते । यदा द्वयोर्द्वयोरन्तरा न भवति तदा बहवोऽनन्तरा

ति द्वितीयैकाकां द्वित्वं नकारसहितस्यैव । आद्यवयवाच्च परत्वाभावेन तन्निषेधाप्रवृत्तोरिति बोध्यम् । बहूनां चाविवरत्वमिति । बहूनाञ्चानन्तरत्वे इति क्वचित्पाठः । नन्वत्र विग्रहे कर्मित्यादां कमयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तयोर्मध्ये वर्णशून्याच्छब्दाभावादिनि चेन्न । वर्णशून्यकालव्यवायावधारणे फलाभावात्सामर्थ्येन सवर्णकालव्यवायापि व्यावर्त्यते इत्येवोपपत्तिः । द्विवचनमिति । एवामिति बहुवचनादिति न भवितव्यम् । तस्य सूत्रं हल इतिवत्स्त्वात् । अन्तराशब्देन विग्रहोऽपि तत्तत्तात्पर्यम् । अन्यथा द्वयोरनं स्यात् । किं त्वन्तराशब्देन विग्रहाद्बहूनां समबधाने तेषामन्यनन्तरत्वादिति भावः । संसर्गविप्रयोगावैव भाष्ये दर्शयति । [द्वयोश्चेति] । विद्यतइत्यन्नं दृष्टान्तायम् । अवस्ता धेनुरित्यादां विप्रयोगोऽपि विशेषावगतिहेतुर्दृष्टः । अन्तरा विद्यतइति न विद्यतइति वा यत्तद् द्वयोरेवत्यर्थः । नियतावधिरूपत्वात् । अवधिर्वा हि अन्यासाहितत्वे एव तयोर्नियमेन भवति । अन्यसाहित्ये तु न तत्रावधित्वस्य नियमेन प्रतीतिरवधित्वविवक्षायामेव च द्वितीयेति भावः । यस्य च नियमेनावधित्वं तस्यैवावधित्वविवक्षाशब्देनेति तात्पर्यम् । नियतत्वमन्यासहितत्वं तद्विशब्देन यावधिरूपता सा विवक्षिता यत्र भवतीत्युत्तरार्थः । अन्यथा अवधित्वविवक्षार्थां द्वितीया तत्त्वाववक्तार्यां षष्ठीत्यर्थः स्यैव शब्दतो लोभेन नियमेन कथनमधिकं स्यादिति बोध्यम् । युक्तग्रहणादिति । न च तद्भावेऽन्तरान्तरेण शब्दाभ्यां द्वितीयापत्तिः । तयोरेवत्येव विशेषाभावात् । न च प्रथमावाधनेन सपूर्वायाः प्रथमाया इत्यस्याप्रवृत्त्यर्थम् । व्यवस्थितविभाषया तस्य सुपाहरित्यात् । तस्माद्युक्तग्रहणं सम्बन्धविशेषस्य प्रतिपादनाय अवधित्वस्य प्रतियोगित्वस्य वा । तेन प्रयोगमन्तरेणेत्यापि सिद्धम् । एवञ्च सम्बन्धमात्राविवक्षार्थां षष्ठ्यवेति भावः । ननु भाष्ये द्वयोरिति षष्ठीद्विवचनानिर्देशस्य द्वित्वस्यानिति बहुवचननिर्देशोऽनुपपन्न इति चेन्न । प्रकृते द्वयोरित्यनेन न केवलं वर्णो निर्दिष्टो । तथा सति तयोरेवावधित्वं द्वितीयापत्तिः । किं त्वन्यसहितापि । अत एव षष्ठी । एवञ्च त्रयाणां समबधाने द्वयोः समुदाययोरवधित्वविवक्षयेव द्वयोः समुदाययोरनन्तरत्वे तत्समुदायवार्तिहलां बहुत्वात्तदुपपत्तिः । अनन्तरा इत्यनेन च न विद्यते अन्तरा यौ वर्णौ तौ च समुदाया-

वितव्यम् । अस्तु तर्हि समुदाये संज्ञा । ननु चोक्तं समुदाये संयोगादिलोपो म-
स्जेरिति । नैष दोषः । वक्ष्यन्तेतत् । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेमिदनुषङ्गसंयोगादिलोपा-
र्थमिति । अथ वा विशेषेण संयोगसंज्ञा विज्ञास्यते द्वयोरपि बहूनामपि । तत्र
द्वयोर्या संज्ञा तदाश्रयो लोपो भविष्यति । यदप्युच्यते । इह निर्गल्यात् । नि-
र्गल्यात् । निर्गल्यात् । निर्गल्यात् । वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति ।
अङ्गेन संयोगादि विशेषयिष्यामः । अङ्गस्य संयोगादेरिति । एवं तावत्सर्वमाङ्गं
परिहृतम् । यदप्युच्यते । इह च गोमान करोति यवमान करोतीति । संयोगान्त-
लोपो न प्राप्नोतीति । पदेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः । पदस्य संयोगान्तस्ये-
ति । यदप्युच्यते । इह च निर्गलानो निर्गलान इति संयोगादेरातो धातोर्यगवत
इति निष्ठान्तत्वं न प्राप्नोतीति । धातुना संयोगादि विशेषयिष्यामः । धातोः सं-

इति तेषामेव प्राप्नोति । यदा हि बहूनां मध्ये भिन्नजातीयो भवन्ति तदा मा भूत् । तद-
भावे तु प्रवर्तितव्यमेव बहूनां संज्ञया समुदायद्विवेचनवदित्यर्थः । अन्त्यात्पूर्वं इति ।
तच्चानुषङ्गलोपार्थमवश्यं वक्तव्यम् । अन्त्यादन्तरं नुमि सन्त्यनुपधात्वान्मग्न इत्यत्र
नलोपो न स्यात् । कृतेपि संयोगादिलोपे तस्यामिदत्वादननुपधात्वमेव नकारस्य । अवि-
शेषेणेति । बहुष्वन्तरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहूनामर्थात्प्राप्त्यमिदानीमविशेषः । कार्या-
र्थत्वात्संयोगसंज्ञाया विशेषाभावादकया संज्ञया सर्वेषामनुग्रहणास्मिद्ध्या द्विवेचनेन
वैधर्म्यादिविशेषणेत्युक्तम् । बहूनां संनिधौ बहूनामव संयोगसंज्ञान्यस्मिन् पक्षे आश्रीय-
माणो मस्जेर्दोषान्त्यात्पूर्वं इति परिहृतः । शेषान् दोषान् परिहर्तुमाह यदप्युच्यतेइति ।
पाठक्रमदार्थक्रमो बलीयानिति मस्जेरि यस्यानन्तरगमदं दृष्टव्यम् । निर्गल्यादित्यादिषु
यद्यपि त्रयो हलः सन्निहितान्स्थानापि कार्याभन्वात्संज्ञायास्त्रिषु कार्याभावादङ्गपदधा-
त्ववयवस्य संयोगस्य तेषु तेषु लक्षणांश्चाश्रितत्वात्समुदाये कार्याभावं चावयवानां स्वका

वनन्तरं न विद्यते तेषां च मुख्यान्तैकशेषादिति न दोषः । नस्मर्वमभिप्रेत्याह यदा द्वयोर्द्वयोरिति । द्वयवयव
कसमुदाययोगित्यर्थः । यान् वर्णान् द्वयोः समुदाययोगित्यर्थकपक्षया पानां विद्यतेति भाष्यार्थः इति भावः ।
धानन्तरा इत्यस्यात्र पक्षे व्यावर्त्य दर्शयन् पूर्वोक्तमवश्यं दुष्टान्तैकशेषादित्यत आह यदाह बहूनामिति । न च
संयोगादेर्दोषकसकार्यविगम्योन्नतग कस्य चित्सर्वोपि संयोगो येति सगमयो न्याश्रयन्तग न कर्त्तव्यमिति तेषां
संयोगत्वं स्यादिति वाच्यम् । वर्णोन्नतग विद्यमानत्वेनानन्तरत्वाभावात् । सर्वविधाऽनन्तरत्वस्यैव तन्निमित्तत्वा-
दित्याहुः । (अनुषङ्गः) नकारस्त्रिलोपोऽन्तांशानामित्यनेन । बहूनामर्पति । न्यायतः सञ्ज्ञात्सम्भवमात्रे-
णमुक्तम् । न तु फलोदाहरणमस्य न्याय्यमस्ति । ध्वनिनञ्जेदमङ्गं संयोगादिमिति ग्रन्थेन भाष्ये ।
ननु द्विवेचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यादिति कथंभनन्तपक्षाभ्यानमन आह कार्येति । द्विवेचनं हि
श्रवणार्थमेव न शास्त्रीयकार्यार्थम् । एकस्याचो बह्ववयवस्य गुणपरिच्छेदश्च । एकैतं द्विवेचनं सर्वानुग्रह-
श्चेति वैषम्यम् । ननु पक्षान्तरं व्यवधानात्तत्सत्यभावात्तदित्यत आह पाठेति । शब्दस्यार्थप्रत्यायनाङ्ग-
त्वेन गुणत्वात्परीयः क्रम आर्थक्रमाविरोधं दुर्बल इति भावः । अङ्गपदधात्ववयवेति । संयोगादेरित्यादावा-
द्यन्तशब्दयोरवयववाचिनयेति भावः । अयमाशयः । अङ्गादेरावयवे वा व्यञ्जनत्रयाभावान् त्रयाणां
फलाभावात्संज्ञाप्राप्तिं कथं द्वयोर्न स्यादिति । यद्यपि सामानाधिकरण्यान्वयेपि अङ्गाद्यवयवस्यैव संयोग-
स्याश्रयणं नान्यस्येति अङ्गेन संयोगादि विशेषयिष्याम इत्यनुपपन्नं तथापि संयोगरूपमादिमङ्गेन परिच्छे-
न्यामः । अङ्गाद्यवयवसंयोगस्यैव बहुव्रीहिणाश्रयणमित्यर्थ इति न दोषः । एवञ्च बहूनामर्थात्प्राप्त्यश्रयणे

योगादेरिति । स्वरानन्तर्हितवचनम् * । स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भव-
न्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । व्यवहितानां मा भूत् । पचति पनसम् । ननु
चानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न भविष्यति । दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेपि* ।
व्यवहितेप्यनन्तरशब्दो दृश्यते । तद्यथा । अनन्तराविमौ ग्रामावित्युच्यते । तयो-
श्चैवानन्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति । यदि तर्हि अन्तरशब्दो व्यवहितेपि
भवति आनन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदे-
कप्रतिषेधार्थम् * एकस्य हलः संयोगसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । यद्ये-
कस्य हलः संयोगसंज्ञा स्यात् । इयेप । उयोप । इजादेश्च गुरुमतो नृच्छ इत्याम्
प्रसज्येत । न वा ऽतज्जातीयव्यवायात् * । न वा एप दोषः । किं कारणम् ।
अतज्जातीयस्य व्यवायात् । अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति । कथं
पुनर्ज्ञायते । अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवतीति । एवं हि कं चित्
कश्चित्पृच्छति अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति । स आह । नानन्तरे । वृषलकु-
लमनयोरन्तर्गतं । किं पुनः कारणं क्व चिदतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं
भवति क्व चिन्न । सर्वत्रैव अतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति । कथमनन्तराविमौ
ग्रामाविति । ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव शालाममुदाये वर्तते । तद्यथा. ग्रामो

यारम्भाद् द्वयोरैव संज्ञा प्रवर्तत इति भाष्यार्थः । व्याख्यानान्तरमत्र क्लृप्तत्वान्नोक्तम् ।
पचति पनसमिति । हल इति वचनाददा सह सकारमकारयोर्मा भूः संज्ञा तयोरेव तु
प्राप्नोति । ततश्च सलोपप्रसङ्गः । एकप्रतिषेधार्थमिति । अनन्तरा इत्यनेन संज्ञाया विषयो
निर्दिश्यते । यत्रानन्तरव्यवहारस्तत्र संज्ञा न चेकाकिन्यनन्तरव्यवहार इति भावः ।
एकप्रतिषेधस्य च प्रयोजनम् इयेपेत्यादाविजादेरित्यामां निवृत्तिः । गुरुमद्वचनमिया-
यत्त्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् । वृषलकुलमिति । यद्यपि ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं

फलाभाव इति स्पष्टमेवोक्तम् । क्लृप्तकल्पनया तादृशसंयोगानयनस्तु नानभिधानादित्याशयः । अत्रापि पु-
षस स्वमे इत्येव पाठो न तु षस रास्ति स्पष्टमिति । एतद्भाष्यप्रामाण्याज्जात्यस्यैव स्यात्तथाभाष्यप्रामाण्या-
च्चेति बोध्यम् । व्याख्यानान्तरमिति । पाठक्रमाच्चाध्यायव्याचक्षते । न प्राप्नोतीत्यत्रेति शब्दो यस्मा-
दर्थ उत्तरान्वयी यस्मादङ्गन संयोगातिविशेष्यते ऽङ्गावयवः संयोगो गृह्यते इत्यर्थः । एवञ्च बहूनामेव सं-
योगत्वे यः संयोगो नामावद्भावययो यश्चाङ्गावयवो नास्ति संयोगस्तस्मादेव न प्राप्नोतीति यदपि नः प्यसत् ।
यतो ऽविशेषेण संज्ञोच्यते इति शेष इति तत् क्लृप्तम्, शेषपूरणम् । इतः स्वरसतो वाक्यसमाप्त्यर्थतायाः
प्रतीयमानत्वाच्च । एवन्तावत्सर्वमाङ्गं परिहर्तुमत्यस्यास्वारस्याच्च । हलइतीति । तद्धि असावित्यादौ
स्काराणि सलोपवारणायवश्यकमिति भावः । नृचति । आनन्तर्यस्य सप्रतियोगिकत्वादिति भावः ।
प्रकृते चान्यस्य प्रतियोगिना ऽनुपादानादुपस्थितो हलेव प्रतियोगित्वेनाश्रित्य इति बोध्यम् । भाष्ये
(उवाचोति) प्रसङ्गाच्चारितम् । तस्य तस्य विकल्पतामकत्वात् । उवाचोति कवर्गद्वितीयान्तो वा पाठः ।
दयायति । इण लइत्यस्याम्यस्थानां व्यपदेशिवद्भावाद्धित्वमस्ति गुरुमत्त्वन्तु न । न चैयङि कृते गुरुमदि-
जादित्वाशम् स्यादिति वाच्यम् । लिङ्भावनृसंनियोगेन सपन्नस्य गुरुमदिजादित्वस्य लिङ्भावनकत्वाभावादिति
भावः । कुलमत्र गृहम् । ब्राह्मणकुलमपीति । तत्तद्वृषेण ग्रहणं तस्यापि विजातीयत्वादिति भावः ।
भाष्ये [अजयोरन्तरिति] । षष्ठ्युपादानाद्व्यसहितयोरवधिष्वसूचनात्तद्वृषेणः ग्रहणबोधनात् । ब्राह्मणकुल-

दग्ध इति । अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा, ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्ये-
षु वर्तते । तद्यथा, ग्रामो गतो ग्राम आगत इति । अस्ति सारण्यके समीपके स-
स्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा, ग्रामो लब्ध इति । तद्यः सारण्यके समीपके सस्थ-
ण्डिलके वर्तते तमभिममीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते ऽनन्तराविमो ग्रामाविति । सर्वत्रैव ह्यत-
ज्जातीयकं व्यवधायकं भवति ।

मुखनासिकावचनानुनासिकः ॥ ८ ॥ किमिदं मुखनासिकावचनम् ।
मुखं च नासिका च मुखनासिकम् । मुखनासिकं वचनमस्य सोऽयं मुखनासिका-
वचनः । यद्येवं, मुखनासिकावचन इति प्राप्नोति । निपातनादीर्घत्वं भविष्यति । अथ
वा मुखनासिकावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । अथ किमिदमावचनमिति ।
ईपद्रचनमावचनमिति, किं चिन्मुखवचनं किं चिन्नासिकावचनम् । मुखद्वितीया

तथापि भिन्नजातीयमव्यवधायकमिति यदुक्तं तदनेन निवर्त्यते । ग्रामशब्दोऽयमिति ।
केचिदर्थभेदेन शब्दभेदमिच्छन्ति प्रत्यभिज्ञानं तु सामान्यनिबन्धनम् । अन्ये तु एकशब्द-
त्वं तत्र चानेकशक्तियोग एकशक्तित्वेति दशनाधिकल्पः । तत्र यदा एकशब्दत्वपक्ष-
स्तदा तद्यः सारण्यके इति भाष्यं शक्तिभेदादुपचरितभेदाश्रयम् । भेदपक्षे तु ग्रामश-
ब्दोऽयं बहुर्थ इति भाष्यम् । अभिन्नसामान्यनिमित्तकत्वाध्यवसायाश्रयम् । तद्यः सार-
ण्यक इति । ततश्च ग्रामशब्दो नदीनां पर्वतानां चान्तर्भावाद्भवधायकत्वाभावादान-
नन्तर्यं ग्रामनञोरुच्यते । ग्रामं नाध्येयमित्यत्र तु ग्रामशब्दो वाटपरिक्षेप वृत्तिः । शुचां
देशोऽध्ययनप्रतिपादनतात्पर्यात् यतश्च समीपार्थायत एव ॥ ७ ॥

मुखनासिकावचनानुनासिकः ॥ प्राणयङ्गत्वात्समाहारगुह्यं हृस्वत्वेन भाष्यम् ।
अवचनमिति नञ्समासाश्रयणे ऽर्थो न संगच्छते इति प्रश्नः । किमिदमिति । निपात-
नादिति । प्रसङ्गेनास्य लौकिकशब्दस्य साधुत्वं ज्ञाप्यते । निपातनानां च बाधकत्वपक्षे
मुखनासिकावचनमिति न भाष्यमयाधकत्वपक्षे तु भाष्यमेव । ईपद्रचनमिति । भागस्य-

स्याध्यवधायकत्वं वेत्यन्ये । निबन्धानायात । नयोश्चान्तरा नञश्च पञ्चमाश्रयन्तानि भाष्येणेत्यर्थः । (ग्राम
शब्दो ऽयमिति) त्यस्य [तद्यः सारण्यक इत्यस्य चार्तिगाथायाह] किमिदमिति । ग्रन्थाश्रानेकार्थत्वाविति
तदाशयः । सामान्यञ्च ग्रामशब्दत्वाति । अन्ये निवर्ति । व्यक्तभेदकल्पनायां गौरवमिति तदाशयः ।
तत्र चेति । निरूपकभेदाच्छक्तिभेद इति भावः । एकमिति । समवायिकत्वमनये रसोरूपवानित्यादिप्रयोगव-
दन्यार्थबाधकाले ऽन्यार्थबाधो वारणीयः । तदर्थसंबन्धनं शक्त्यग्रहान् । तत्तदर्थविशेषशक्तिभेदेन च
नानार्थत्वव्यवहार इति भावः । तत्र येति । एकशक्तित्वपक्षे स्वर्थभेदादुपचरितभेदाश्रयणमिति बा-
ध्यम् । ग्रामशब्दोऽयं बहुर्थ इति न मुख्यार्थमेव । अत्र सवार्थानरूपनिवृत्तीनां वृत्तेरिति एकशब्दबोध-
त्वेनाभेदबाधनदिकशक्तित्वपक्षे भाष्यबाधितः । तत्र वृत्तन्तिकास्तिक्त्यायाः कर्त्तृ । शालासमुदायादे-
ग्रामशब्दस्य वृत्तिरस्तीत्यर्थः । वाटपरिक्षेपा नाम शालासमुदायरक्षणाय सर्वतो मार्गप्रतिरोधकं यत्परित-
क्षिप्यते तदुच्यते । सारण्यकसमीपकवृत्तिस्त्वत्र न गृह्यते इत्याह शुचाविति । समीपानि च ॥ ७ ॥

मुखना ॥ प्राणयङ्गत्वादिति । एतेन तरेतरयोगगुह्यं रूपासिद्धिरित्युक्तम् । अर्थ इति । अभि-
मतोऽर्थ इत्यर्थः । सांज्ञत्वादिति कुतो नोक्तमित्यत आह प्रसङ्गेनेति । अबाधकत्वेति । पक्षे स्थित्य-
नेनाबाधकत्वस्वीकर्तृवृत्तिमतमसङ्गतमित्युक्तम् । भाष्यकृतसमनरूपापक्षः । बाधकान्यत्र निपातनानीति-
सर्वोपपत्तेः भाष्योक्तः । आत्मन् पक्ष इति । आङ्गहितस्येति शेषः । वस्तुन आद्यपक्षकवाच्यतया आ-

वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । मुखोपसहिता वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । अथ मुखग्रहणं किमर्थम् । नासिकावचनो-
नुनासिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्राप्नोति । मुखग्रहणे पुनः क्रिय-
माणे न दोषो भवति । अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् । मुखवचनोनुनासिक इती-

मुखेनोच्चारणाद्भागस्य नासिकया । अस्मिन् पक्षे मुखनासिकवचनमित्यपि भवति । यां
हीपदुच्यते स उच्यते एव । यथा इपच्छुक्लोपि शुक्ल एव । मुखद्वितीयेति । मुखस-
हायेत्यर्थः । तत्र नासिका मुखसाहचर्यान्मुखशब्देनोच्यते । मुखं च तन्नासिका च मुख-
नासिका सा वचनमस्येति । मुखोपसहितेति । मुखस्य च नासिकायाश्च यदन्तरालं
स्थानान्तरमेवानुनासिकस्य दर्शयति । तत्र मार्माप्यान्मुखं च तन्नासिका चेत्युभाभ्या-
मन्तरालं व्यपदिश्यते पदसंस्कारपक्षे तु मुखनासिकापदानिरपेक्षं वचनमित्येतदं
लिङ्गसर्वनामनपुंसकाश्रयेण संस्क्रियते । पश्चात्स्त्रात्वस्य पदान्तरमस्मन्धेन प्रतीयमान
त्वाद् बहिरङ्गत्वान्डीप्सत्ययो न भवति । यदा तु स्त्रात्वाश्रयेण वचनातिपदं व्युत्पाद्यते
तदा मुखनासिकावचनीक इत्येव भवति । अत्र चानेकदर्शनम् । अनुनासिकस्य पूर्वः
परो वा भागो मुखेनोच्चार्यते भागो नासिकया । तत्र नासिकावचनभागानुरागवशाद्
मुखवचनोपि भागो नासिकावचन इव लक्ष्यते । यथा संयन्तत्यत्रानुनासिकयकारानुरा-
गाद् अकारानुनासिक इव प्रातिभाति । अत्र च प्राप्तादवासिन्यायो नास्ति भागस्यैव मु-
खेन नासिकया चोच्चारणाच्च तु समग्रस्य । अन्यथा तु दर्शनं मुखनासिकान्तरालं स्था-
नान्तरमेवानुनासिकस्येति । अत्रापि नास्ति प्राप्तादवासिन्यायः । यदा तु सव एव वर्णो
मुखेन नासिकया चोच्चार्यते तदा प्राप्तादवासिन्यायेन भाष्यकारो मुखग्रहणं प्रत्या-
चष्टे । यथा भ्रष्ट्रेणोखया चापक्वः सूप उभाभ्यां व्यपदिश्यते । यमानुस्वाराणामेवेति ।

उरहितैतत्पदवचनपञ्चाभ्यां समासस्थानभिधानमेवेत्याहुः । ननु भागस्य मुखोच्चार्यत्वेन मुखनासिकं
वचनमुच्चारणकरणस्य वर्णस्येत्यर्थको मुखनासिकवचन इति प्रयोगस्तत्रासङ्गतोऽन आह बोधोति ।
सहायेति । अव्युत्पन्नो द्वितीयशब्दः सहायवाच्येत्यर्थः । शाकपाथिवादिवाद् उत्तरपदलोपः शब्दानित्यत्वापत्ति-
रत आह तत्राति । परन्त्वहं चिन्त्यम् । भाष्यकृता एवं रीत्या तदप्रत्याख्यानात् । मुखस्य चेति । उपशब्द-
स्य सामर्थ्यादीति भावः । यद्यपि वचनशब्दे कर्मणि ल्युटि मुखनासिकेनावचने मुखनासिकया वचन, इति
वा तत्पुरुषापि वक्तुं शक्यस्तथापि कर्मणि तस्य बाहुलकलभ्यत्वात्कारणे ल्युटा बहुव्रीहिरेवाश्रितो भाष्यः ।
तत्रान्यथोनासिकाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रात्वविशिष्टस्यैव कारणत्वेन ल्युटि ङीप् न कृतश्चेति कबापत्ति-
रत आह पदसंस्कारेति । भागस्य मुखेनोच्चारणाननुभावादहं तत्राति । तस्यास्ति इति सूत्रस्वरसाङ्गणानां
सखण्डत्वमित्याशयः । ये तु तत्तद्देशावाच्छत्रवाद्यमिषातस्य तत्तद्वर्णजनकत्वात्स्थानानां करणत्वमेव । स्था-
नव्यवहारस्तु वर्णजनकवायुसंयोगाधारत्वाद्बर्णाधारत्वमारोप्य । अत एवात्तरसूत्रं भाष्ये अस्यन्त्यनेन वर्णानि-
त्यास्थानीति करणे व्युत्पत्तिर्दर्शनेति वदन्ति । तन्मते प्राप्तादवासिदृष्टान्तासंगतेराह भ्राष्ट्रेण चेति । एतेन क-
ण्ठावृक् तु स्थानं नासिका तु करणीति मन्त्रोक्तमपास्तम् । अत एवात्र सूत्रं हरिणा । स हि वर्णो न मुख-
नेव नापि नासिकयैव चात्मवृत्ति लभते किं तु शयनानुपलब्धशक्तिनाऽन्यतरकरणमाभित्यान्यतरकरणेऽभि-
हिन्यमाने आत्मव्याक्ति लभते इत्युक्तम् । यमा नाम वर्गपञ्चमे परं वर्गाद्यचतुष्टयान्यनमसदृशो वर्णः । आदि-
तश्चत्वारो वर्णा इति विवरणेपि चतुःशब्दस्य चतुःसदृश लक्षणा हेतुः । अत एवागवहस्वर्वातपादकहय-
वरदसूत्रस्य भाष्यावरोधः । न्यायावतरिति । कचदत्तपानामवेत्येवकारोप्येवैव पक्षे नासिकाया आस्थबाह्य-
त्वपक्षे च बोध्यः । अप्रतिपत्तिरिति । अत्र विडवनाजिनइति वक्तुं शक्यम् । योऽनुनासिक इत्यत्र त्वप्राति-
पत्तिः । नत्र अभि ग्रन्थेऽप्युक्ते सकलप्रातिपत्तिः । चकारलोपेति । निष्ठावत्त्वकुशयोः सङ्ख्यात्वात् पचेरनुनासोप-

त्युच्यमाने कचटतपानामेव प्राप्नोति । नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभयवचनानां सिद्धं भविष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा । केचित्प्रासादवासिनः । के चिद् भूमिवासिनः । के चिदुभयवासिनः । तत्र ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवाशिग्रहणेन । ये तूभयवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि के चिन्मुखवचनाः के चिन्नासिकावचनाः के चिदुभयवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन । ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन । ये उभयवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनानां । भिद्धम् । यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैव दोषो न प्रयोजनम् । इतरेतराश्रयं तु भवति । का इतरेतराश्रयता । सतोनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चानुनासिको भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । अनुनासिकसंज्ञायामितरेतराश्रयै उक्तम् * । किमुक्तम् । भिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दाः नित्येषु च शब्देषु सतोनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते । न संज्ञया अनुनासिको भाव्यते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः । किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्ननिवर्तकत्वात्सिद्धम् । निवर्तकं हि शास्त्रम् । कथम् । आडस्मायविशेषेणोपदिष्टोऽनुनासिकस्तस्य सर्वत्राननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते । छन्दस्यचि परत आडोऽनुनासिकस्य प्रसङ्गेनुनासिकः साधुर्भवतीति ।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥ तुल्या मम्मितं तुल्यम् । आस्यं च

प्रासादवासिन्यायानवतारपक्षे इति भावः तत्र । विधिप्रदेशेषु यमानुस्वारा एवादंशाः स्युः । विङ्गोऽनुनासिकस्यादित्यादिषु त्वनुवादप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामसम्भवादप्रतिपत्तिः स्यात् । कचटतपानामिति । पक्वामिति चक्राग्लोपप्रसङ्गः । आदनपणित्यत्रानुनासिकस्य किमलं । कडितीति दीर्घप्रसङ्गः । प्रासादवासिन्यायेनेति । अयं न्यायः क्रियाशब्देष्वेव न रूढिशब्देषु । नैव दांपइति । अनुवादे तावद् यमानुस्वाराणामसम्भव एव विधावप्यान्तरतम्यन्मुखवचनस्योभयवचनो भविष्यति न तु केवलं नासिकावचनः ॥८॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ चन्वारात्र पक्षाः सम्भवन्ति । छन्दोगर्भो बहुव्रीहिः । त्रिपदो बहुव्रीहिः । तुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । आस्यप्रयत्न-

देशवनर्त्तित्वनेनेति भावः । ननु प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणप्रत्याख्यानवस्तुममेव कुतो न प्रत्याख्यायत इत्यत आह भवामिति । योगेन ह्युभयग्रहणं स रूढिषु नास्तीत्यर्थः । अनुनासिकशब्दस्य च रूढिशब्दत्वम् । तस्य क्रियाशब्दत्वेन वक्तुमशक्यम् । अनु पश्चात्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्निति योगस्य प्रसङ्गेनपु निरूपयितुमशक्यत्वात् विनिगमनाविरेहेण युगपदुभयोर्व्यावृत्तेः । एतेनानु पश्चात्नासिकागत इत्यर्थको नासिकानुगत इति योगोपि परास्तः । यथाकथंचिद्योगोपपत्तिर्न तु रूढिरेव कालेनेति विक ॥ ८ ॥

प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम् । तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सर्वणमंजं भवति । किं पुनरास्यम् । लौकिकमास्यम् । ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात् । कथं पुनरास्यम् । अस्यन्त्यनेन वर्णानिति आस्यम् । अन्नमेतदास्यन्दतइति वा आस्यम् । अथ कः प्रयत्नः । प्रयत्नं प्रयत्नः । प्रपूर्वाद्यतैर्भाविमाधनो नङ् प्रत्ययः । यदि लौकिक-

शब्दयोस्तत्पुरुषः ततो बहुव्रीहिरिति । तत्र द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरिति पक्षे वार्तिकस्यावतार इति तमेव भाष्यकारः पूर्वं दर्शयति । तुल्या संमितमिति । व्युत्पत्त्यर्थमेव तुलोपादीयते । रूढिशब्दस्त्वयं सदृशपर्यायः । यथा प्रवीणः कुशलप्रतिलोमोनुलोम इत्यवयवार्थाभावः । एवं तुल्यशब्देऽपि । किं पुनरास्यमिति । किं मुख्यमथ तत्र भवं ताल्वादिकं स्थानमिति प्रश्नः । लौकिकमिति । पशुरपत्यं देवतेत्यादिवत् प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्यपि ताल्वादिकमपि लौकिकमास्यं तथापि तत्र यागवशादास्यशब्दो वर्तते इति भट्टिति न तत्प्रसिद्धमिति मुख्यमेव प्रसिद्धत्वालौकिकमित्युक्तम् । तस्यैव च प्राथम्याद् ग्रहणं युक्तमित्यर्थः । ओष्ठादिति । काकलकं हि नाम ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः । कथं पुनरिति । यदि निर्मितवशात्प्रवर्तते । ततस्ताल्वादिष्वपि प्रवर्तिष्य इति प्रश्नः । अस्यन्त्यनेनेति । सत्यपि निर्मिते रूढिवशान्मुखे एव प्रवर्तते न ताल्वादिष्वित्यर्थः । कृत्यल्युट इति करणं ण्यत् । अस्मनमत्र जातिस्फोटपक्षमिव्यक्तिः । व्यक्तिसफोटपक्षं तूत्पत्तिः । अन्नमेतदिति । आङ्पूर्वात्स्यन्दतेरन्येष्वपि दृश्यतइति डः । एतदास्यं कर्म अन्नं कर्तुं आस्यन्दते द्रवीकरेति अन्नप्रक्षेपणेन मुख्यस्य द्रवत्वात्पादनात् । अथ कः पुनः प्रयत्न इति । किं प्रयत्नं प्रयत्नः । अथ प्रारम्भो यत्स्येति प्रश्नः । भावसाधन इति । भावेऽभिधेये नङ्प्रत्ययः क्रियते । तेन नङ्शब्दस्यैव भावः साधने भवति । किमास्योपादानइति । आस्यएव सर्ववर्णानां निष्पादनादिति भावः । नास्मिकापि न बाह्या

तुल्यास्यम् ॥ तत्पुरुषइति । तुल्यास्यशब्दयोर्भूतव्ययकारित्वात्पूर्वपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । आस्यप्रयत्नशब्दयोश्च साधन कृतेत्यनेन समासः । ननु स्थानादिकं न तुल्या संमीयते ऽत आह व्युत्पत्त्यर्थमेवेति । किं मुख्यमिति । अतद्विद्वान्तर्द्विद्वान्तास्यशब्दविषयकसन्देह इत्याशयः । तद्विद्वान्तमपि लौकिकमेव न वैदिकमित्यत आह पशुरिति । इति । पशुश्रवणमात्रेणेत्यर्थः । निर्मितवशात् । अवयवार्थवशात् । जातिस्फोटोति । वर्णानिति वर्णपदे बोधकपरमः । तत्र जातेर्बोधकत्वे तस्या नित्यत्वादभिधेयान्तरसन, नन्दाश्रयव्यक्तीनां वाचकत्वे तूत्पत्तिरिति भावः । अत एव वर्णानिति बहुवचनं सङ्गच्छते । एकैव व्यक्तस्तत्तद्वर्णानामिव्यक्ता वाचिकेति पक्षे तदसंगतिः स्पष्टेव । इव चित्तव्यक्तिसफोटपक्षे ऽभिव्यक्तिः । जानिस्फोटपक्षतूत्पत्तिरिति पाठः । अयमेव सांप्रदायिकः पाठः । एकैव व्यक्तिर्वाचिका कत्वादिकं तु ध्वनिनिष्ठे ध्वनिविशेषव्यङ्ग्ये वा सा च नित्येति व्यक्तिसफोटवाद्दत्तव्यक्तिसफोटपक्षे । बहुवचनं त्वेकस्यैव बहुरूपत्वाद्धारोपिन-बहुत्वमाशय नयम् । व्यक्तयो ऽनन्ता जन्याश्च । तत्र जातिरेव शक्तेन जातिस्फोटवाद्दत्तव्यक्तिसफोटपक्षे । अन्येष्वपीति । दृशिग्रहणाद्वात्स्वन्तरादपि स इति भावः । ननु साधनरूढेन कारकशक्तिरभिधीयते इति भाष्ये साधनत्वमनुपपन्नमत आह । भावेऽस्ति । नङ् । यजयाचित्यनेन । ननु तुल्यावास्यप्रयत्नमात्रो येषां जनकावित्यर्थे नासिकास्थानम्रडादिनिवृत्तप्रथमास्योपादानं स्यादत आह नासिकापीति । एवञ्चास्यग्रहेण कृतेऽपि तद्व्यावृत्तिरुपपादयति भावः । वस्तुतस्तु अवधारणगर्भसमाप्ते ह्रस्वाकारादीर्भ्रूस्वाकारादीनां साधनार्थानापत्तिः । तज्जनकवायुसंयोगानामपि तल्यत्वात् । अनवधारणगर्भसमाप्ते वस्तुनासिकाव्यावृत्तिरपि दुरूपपादेवेति भाष्यशयः । एवञ्च नासिकाया बाह्यत्वेऽपि न क्षतिः । अत एव मुखनासिकेति सूत्रे मुखञ्च नासिकाचेति, मुखद्वितीया नासिकेति च विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये । नह्यवयवार्थविषये एव प्रयोगः सचेत-साम् । सहस्तो देवदत्त इत्यादौ विद्यमानवार्त्ता सहशब्दः । अत एव मुखवचनो ऽनुनासिक इत्याद्युच्यमाने कचदत्तपानामेव प्रसज्येतेति भाष्ये एवशब्दः सङ्गच्छते । अन्यथा यमादीनां डादीनाञ्च मुखवचन-

मास्यम् । किमास्योपादाने प्रयोजनम् । सर्वेषां हि तत्तुल्यम् । वक्ष्यत्येतत् । प्रय-
त्नविशेषणमास्योपादानमिति । सर्वर्णमंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामा-
न्यात् * । सर्वर्णमंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो भवति । जवगडदशाम् । किं कार-
णम् । प्रयत्नसामान्यात् । एतेषां हि समानः प्रयत्नः । मिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्र-
यत्नं सर्वर्णम् * । मिद्धमेतत् । कथम् । आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते
सर्वर्णसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि
तत्तुल्यम् । प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । मन्ति ह्यस्याद्वाह्याः प्रयत्नाः ते हापित्य
भवन्ति । तेषु सत्स्वमत्स्वपि सर्वर्णमंज्ञा मिद्धा भवति । के पुनस्ते । विवारसंवारी,
श्वामनादौ, घोषवदघोषता, अल्पप्राणता, महाप्राणतेति । तत्र वर्गाणां प्रथम-
द्वितीया विवृतकण्ठाः श्वामानुप्रदाना अघोषाश्च । एकं ऽल्पप्राणा इतरे महा-
प्राणाः । तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः । एकैल्पप्राणाः ।

वर्णोत्पत्तिनिमित्तं किं तर्ह्यस्यान्तश्चर्म चित्तमस्ति पणवचर्मवत् तत्संवद्धा रेखा
नासिका तस्यां वायवमिधाताद्वर्णोत्पत्तिः । विस्मर्जनीयस्यैकीयमतेनोरस्यत्वात्साव-
र्ण्याभावेपि न दोषः । वक्ष्यतीति । नास्य परीक्षावसर इति भावः । सर्वर्णसंज्ञायामिति ।
द्वन्द्वे प्रयत्नस्याभ्येनाविशेषणान्मुखप्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपि प्रसङ्गः । भाष्ये
शकारः प्रत्याहारपाठवशात्पाठितः । अत्र प्रत्याहारे जवगडदानां प्राप्नोतीत्यर्थः शका-
रस्य तु विवृतत्वात्स्पर्शानां स्पृष्टत्वादप्रसङ्ग एव । ततश्च ऊर्ज इत्यादौ भ्रगंभरीति

त्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टेव । आस्थानन्तर्गतत्वे तु न दोषः । मुखगाववचनत्वाभावात् । प्रासादवागिन्यायप्रदर्श-
कभाष्येणापि ध्वनितमन्तः । कथं तान्कास्यान्तर्गतत्वपक्षे तु सर्वे मुखपदे मुखवायवपरे ब्राह्मणवर्गप्रख्यायेन
च नासिकातिरिक्तावयवग्रहणम् । एतकारश्चाप्यर्थः । इष्टान्तोप्येकांशेन बाध्य इति । नन्ववमपि विस्मर्जनी-
यत्वावृत्ते न तस्यान्त आह विस्मर्जनीयस्येति । ननश्चाप्येषां कण्ठाविस्थानमेषेति भावः । ऊर्गस्यमन्
ऽप्याह । सावर्ण्याभावेर्षानि । नन इहानीमव किं नोच्यते ऽन आह । नास्यात् । द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेष-
णादित्यस्योपयोगश्चिन्त्यः । अथेति । एतद्गुणममहताभ्यप्रत्याहार इत्यर्थः । ऊर्गं अन्नं स्माज्जात ऊर्गं ज ।
आस्ये इति । देशविशेषणवैयर्थ्याभिप्रायेण प्रश्न इति भावः । न च नासिकाया आस्थानन्तर्गतत्वपक्षे तद-
व्यावृत्तये देशविशेषणमावश्यकमिति वाच्यम् । अनुनासिकाकागादा कण्ठादिषु नाध्वामिधातादभिव्यक्त्येषु
वर्णेषु नासिकाभिघातेनानुनासिक्य धर्म उत्पद्यते इत्यनुभवेन वृद्धिर्गवैचर्मवत्सावर्ण्यावश्यकत्वाद गुणस्येति
वाच्यम् । आनुनासिक्यसदग्रहार्थं तथैवका । ऽथमात्मत्यादिभाष्येकथं तेषां तथैव तामिन च तेषु नासिका-
या देशत्वाभावस्य कल्पत्वात् । आदिष्वपि तथैवत्यभिमानात् । देशपदेन तात्वादिस्थानमेषोच्यते इति जव-
गडादिषु न दोषः । भाष्ये (प्रयत्नविशेषणमिति) । देशप्रयत्नमिति द्वन्द्वस्तु सौत्रस्वात्साधुमिति भावः ।
स्पृष्टेत्यादि । आस्थानन्तर्गततत्त्वस्थानेषु जिह्वाघ्रांशानां वर्णाभिव्यक्तिजनकस्पर्शोपस्पर्शोपावस्थानसमीपा-
वस्थानरूपभ्यन्तरकार्यकारिप्रयत्नविशेषः । एतः परं चिन्त्यन्त तेषां आस्थानन्तर्गतत्वमास्थानन्तर्गततत्त्वस्थानेषु
वायुसंयोगजनकत्वेनतिवाध्यम् । आस्ये इत्यस्य चकार्यं तदजनक इति शेषो वा । भाष्ये (नहापिता
इति) । सर्वर्णसंज्ञा स्वनिमित्तत्वेन ब्राह्मणप्रयत्नान् जहातीति तया न स्थानमिच्छत्वे हापिता इत्यर्थः (विवा-
रसंवारौ) । कण्ठबिलस्य विकाससङ्ख्यायां । विवृतः कण्ठो यः श्वासो ऽनुप्रदीयते यात्यर्थः । । एकं । उक्त
वाक्ययोः प्रथमोपात्ता । (तादा) वर्णोत्पत्त्यनन्तरभावां अनुपगमरूप शब्दः । [यथा तृतीया] इत्यनेन
तेषामल्पप्राणत्वं बोधितम् । देशविशेषणमप्यास्यग्रहणमावश्यकमिति गुडाशयेनाह । भाष्ये (आनुनासि-
क्यमेषाभिको गुण इति) । अयं भावः । अत्र देशपदेन तात्वादिस्थानमुच्यते । स्थानशब्देन च योग

अपरे महाप्राणाः । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः । अनुनासिक्यवर्जम् । अनुनासिक्यमेपामधिको गुणः । एवम्प्यवर्णस्य मवर्णमंज्ञा न प्राप्नोति । बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य । सर्वमुखस्थानमवर्णमेक इच्छन्ति । एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते । आस्ये येषां तुल्यो देश इति । व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति । मिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्याममेवास्तु । ननु चोक्तं मवर्णमंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नमभ्यासादिति । नैष दोषः । नाहि लौकिकमास्यम् । किं तर्हि । तद्विदितान्तमास्यम् । आस्ये भवमांस्यम् । शरीरावयवाद्यत । किं पुनरास्ये भवम् ।

लोपप्रसङ्गः । एवमपीति । आस्ये येषां तुल्यो देश इत्यास्येन देशो विशिष्यते । तत्र व्यभिचाराभावादास्येन देशस्य विशेषणमयुक्तमित्यर्थः । प्रयत्नविशेषणमिति । तस्य सम्भवव्यभिचारमद्भावादित्यर्थः । बाह्यप्रयत्नव्युदात्ताच्चत्वार आभ्यन्तरा गृह्यन्ते । स्पृष्टतेषु स्पृष्टतामवृत्तताविवृत्तताख्याः । बाह्यं ह्यास्यादिति । काकलकस्याधस्तादुपजत्रस्थानमवर्णस्यैक इच्छन्ति । सति च बाह्यदेशसम्भवे तदव्यवच्छेदायास्येन देशो विशिष्यतइति प्रश्नः । सर्वमुखेति । अवर्णनिष्पत्तौ सर्वमेव मुखं व्याप्रियतइति नास्य बाह्यस्थानता । एवमपीति । अवर्णस्यास्यमेव देशो न त्वास्ये देशः व्यपदेशिवद्भावेनेति । सर्वावस्थायुक्तमास्यमास्यशब्देनोच्यते । देशशब्देन तु विशिष्टवाचस्था वर्णात्पादनहेतुः । तत्र बुद्धिकृतभेदाश्रयेण व्यपदेशः । नहीति । प्राथमकल्पिकमित्यर्थः । यौगिकस्य तु व्यवहितस्य ग्रहणम् । स्थानमिति । तात्वादि करणमिति । स्पृष्टतादि ।

रूढ्या वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगानुयोगि तात्वाव्यच्यते । तत्र यद्यपि अकारादीनां गुणमात्रजनिका नासिका स्वरूपस्य कण्ठादीर्षयाभिव्यक्तिसिद्धे स्तथापि आदीनां स्वरूपस्य न केवलतात्वादिना नापि केवलनामिकया अभिव्यक्तिर्गति विनिगमनाविगृहाद्भावावच्छिन्नवायुसंयोगस्यैव तज्जनकत्वात्तर्षा नासिकापि स्थानम् । न चैव स्वङ्क करोषीत्यादि चारुतार्थ परसर्वणेश्च सत्यन्तेत्यादि न प्रवर्त्तते । उक्तरीत्या आदीनां नासिकास्थानत्वाभावेन स्थानत आन्तर्याभावादिति वाच्यम् । स्थानेनतर्गतम् इति सत्तम्यन्तपाठः । स्थवृत्तिस्वेनास्या युक्तैर्गर्भसत्ता । अनुनासिकाकाशानामपि सा स्थानमिति स्वयुक्तमेव । एवं हि उत्पादकसाधुभेदात्कङ्करोरिव स्वरूपभेदस्यैवापत्तौ अभेदकगुणरत्नेपि निरनुनासिके सानुनासिकग्रहणानापत्तिः । एवञ्च यावत्स्थावसाम्ये सवर्णसत्तेति सिद्धान्ते नासिकारूपदेशभेदात्कण्ठादीनामप्राप्तसावर्ण्यसिद्धये आस्येन देशविशेषणमावश्यकम् । नासिकाया अभ्यान्तर्गतत्वेपि मुखनासिकान् सूत्रेनासिकानिरेक्तावयवकमुखस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यावच्छाद्यस्यपदेन तादृशस्यैव ग्रहणं बोध्यम् । अन्यथात्र स्थान एतत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः । आस्यग्रहणव्यावर्त्यानां सावर्ण्यानुपयुक्तानां प्रदर्शनमेव ह्यत्र प्रकान्तम् । न चेत्ये प्रयत्नविशेषणमास्यग्रहणव्यावर्त्यमेवास्तु । अनुनासिक्यकारादीनां आदिभिः सावर्ण्यव्यावर्त्येनैतत्फलञ्च तत्रमुद्रितत्रमतीत्यादौ अनुस्वारस्य यथीत्यनेन यकारलसारयोगानुनासिकयोगभाव इति वाच्यम् । अनुस्वारस्य नासिकास्थानत्वेन स्थानतोन्तरतमयोन्नयोरिव प्रवृत्तेः । अनुनासिक्यादीनान्तु उक्तरीत्या न नासिका स्थानमित्यशेषात् । इदमेव ध्वनयितुं गुण इत्युक्तम् । भुणपदेन च सावर्ण्यानुपयोगिना आन्तरनम्यपरीक्षोपयोगिनो विवारादय उच्यन्ते । एवञ्च तत्सादृश्यान्नापि गुणशब्दप्रयोगः । अत एव बाह्यप्रत्यक्षानुपक्रम्या 'मोनुनासिकानह्वावि' इति शिञ्जायायुक्तम् । अत एवादत्तादिभिः सहैकादशबाह्यप्रयत्न इति कैयटो वक्ष्यति । उदात्तादीनामपि वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रशेषे गुणत्वेन व्यवहृतात् । अत एवमव्यवर्णस्य सञ्ज्ञा न प्राप्नोति बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्यैवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते आस्ये येषां तुल्यो देश इति भाष्ये स्वरसनः सङ्गच्छते । अन्यथा प्रयत्नविशेषणमात्रस्योक्तदेशविशेषणत्वाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आस्येन देशविशेषणाभावात्त दोष इत्येव वक्तव्यं सर्वमुखेत्यादिसमाधानस्यापि निदलत्वापत्तिश्च । एके इत्यनेन सर्वम्

स्थानं करणं च । एवमापि प्रयत्नो ऽविशेषितो भवति । प्रयत्नश्च विशेषितः । कथम् । नहि प्रयत्नं प्रयत्नः । किं तर्हि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः । यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः । एवमप्यवर्णस्य यदोश्च सवर्णमंज्ञा प्राप्नोति । प्रश्लिष्टावर्णावेतौ । अवर्णस्य तर्ह्योश्च सवर्णमंज्ञा प्राप्नोति । विवृततरावर्णावेतौ । एतयोरेव

जिह्वाया अत्रोपाग्रमध्यमूलानि वा । यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यं तस्याप्यास्यं भवत्वाद् आस्यग्रहणेन ग्रहणात् । सत्यमेतत् । प्रत्येकं तु व्यापारनिरामार्थमुभयोरुपादानं तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णमंज्ञा भवति । अधिशोषित इति । आस्येनेत्यर्थः । इन्द्र-पक्ष एवात्र स्थित इति प्रश्नः । ततश्च बाह्याः प्रयत्ना न त्यक्ताः स्युः । प्रारम्भो यत्नस्येति । अत्र पूर्वं स्पष्टतादयश्चत्वारः पञ्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्त प्राणाख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादश प्रयत्ना उत्पद्यन्ते । एतमर्पति । संध्यन्तरेषु प्रथमभागस्याकारेण सादृश्यात्सवर्णमंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः । प्रश्लिष्टावर्णाविति । नात्र भागविधेकोऽस्ति पांसूदकवदित्यर्थः । अवर्णस्येति विभागोत्र सुलक्ष्य इति प्रश्नः । ततश्च नाव्यमित्यत्र यस्येति लोपप्रसङ्गः । एतयोरिति । ततश्च एत पे इत्योकारोऽपि स्यात् । भाव्य-

तत्तु कण्ठस्थानमिति ध्वनयति । व्यवहितस्येति । यद्यपि स्नाढ्योऽङ्गापहारिणी तथाप्यास्यपत्रोपादानसामर्थ्याद्व्यवहितस्यापि ग्रहणमिति भावः । तात्वादीनि । शिक्षायां नूनं रूपेणैव वर्णस्थानत्वकथनाविति भावः । एतेन तात्वादिष्वध्याभागाभेदादुपपत्तिर्ना सवर्णमंज्ञा न प्राप्नोति इत्यपास्तम् । आस्यभवशाब्देन तदुपादाच्छब्दस्यैव ग्रहणतात्पर्यात् । ननु प्रयत्नपदेनैव तदग्रहणसिद्धिरिति आह जिह्वाया अग्रस्थानि । प्रत्येकं त्विति । प्रत्येकनिर्वापितसादृश्यग्रहणनिरामार्थमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञापकतापि प्रत्येकव्यापारनिरासः सूकरस्थानापि यावतास्यभवैक्याववक्षायां ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तिः । तत्तज्जनकवायुसंयोगानामतुल्यत्वान् । अतः प्रयत्नपदमास्यपदेन स्थानमात्रग्रहणार्थं स्थान करणञ्चानि भाष्ये करणपदेन वायुसंयोगोऽपि प्रयत्नग्रहणाच्च नातिप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् । अत एव यावत्स्थानत्रयपरिणामेन तुल्यस्थानाविति भाष्येन न विरोध इति विकृ । भाष्ये (प्रारम्भो यत्नस्येति) अत्र यत्नस्येति निर्धारणे पट्टी । ज्ञातोऽन्वकवचनम् । आरम्भ इति ईरुर्मणि पञ्च । यत्नानां मध्ये प्रथमं वर्णोत्पत्तेः पूर्वमाभ्यर्ण्यमाण इत्यर्थः । अत्रापि नासिकाया अग्रहणमुपपादित्वात्वेति बोध्यम् । अत्रैवं बोध्यम् । शब्दप्रयोगेच्छयाऽप्यत्रयत्नाभिप्रदेशाभिप्रेतितो वायुसंयोगान् मूर्धपर्यन्त गत्वा ततः प्रतिनिवृत्तो यत्नविशेषसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वायाविस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहृत्य वर्णान् भिद्यन्तकिं ततो यत्नविशेषसहायेन परावृत्तिसमये गलविवर्णादीनां विकृतादीन् कर्णेति । तत्र ये तत्तत्स्थानाभिधानका यत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्तत्कार्यकारित्वात्तस्य प्रयत्ना इत्युच्यन्ते । आभ्यन्तरा इति प्रारम्भ इति च गलविवर्णादिविकासादिकाराश्चास्त्वबिर्भूतदेशे कार्यकर्त्वाद्वाह्या इति । एव भावाकालिकत्वादि कमपि वाय्वस्त्वकृतमिति नाभिप्रदेशाभिप्रेत्यत्र एव कश्चिद्विज्ञानाऽप्येव वायुं प्रयत्नं कश्चिदधिकमिति नश्य यत्नस्य वायुप्रेरणारूपं कार्यमाभ्यबाह्यदेशमिति तस्यापि व्यावृत्तिकास्यपदेनोक्ता अडङ्गसूत्रं भाष्ये । मूर्धेन प्रतिहते वर्णोत्पत्तेः पूर्वं स्पष्टतादयः पञ्चान्निवृत्ते प्राणाख्ये इत्यन्वयः कथं । अत एव 'सोदीर्घो मूर्ध्व-भिहता वक्रमापद्य मारुतः । वर्णाऽज्जनयत ' इति शिक्षया न विरोध इति विकृ । भाष्ये (यावता रम्भ) इत्यत्र यदीत्यस्य यद्यपीत्यर्थः । अकारोऽपि । नतश्च स्वसवर्णकारस्य तत्र सत्येन तदुपादा तुल्यस्थानत्वेनावर्णोऽङ्गाः सावर्ण्ये गलव्यमित्यत्र यस्यां 'लोपप्रसङ्ग इत्याभिमानः । पांसूदकेति । प्रश्लिष्टावित्यस्य प्रकर्षेण श्लिष्टौ मिलितावित्यर्थः । ततश्च तदननुभवेन केवलतात्वादिस्थानकत्वेन च न तथाः सावर्ण्यप्राप्तिरिति भावः । विभागान्निति । एवञ्च पूर्ववत्तयोः सावर्ण्ये प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । भाष्ये (एतदुत्तरं विवृततरां वर्णाविति) । एवञ्च तदुपादा एतयोरपि विवृततरत्वेन प्रयत्नभेदाधस्वेन न सावर्ण्यम् । अकारस्य ततो ऽपि विवृततरत्वात्तेनाप्यनयोर्न सावर्ण्ये फलाभावश्चेति भावः । एतयोरेवेति । यत्किं चिस्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञेत्यभिमानः । क्वचित् । अवसो ऽसौर्वा-

तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । नैतौ तुल्यस्थानौ । उदात्तादीनां तर्हि सवर्ण-
संज्ञा न प्राप्नोति । अभेदका उदात्तादयः । अथवा किं न एतेन प्रारम्भो यत्न-
स्य प्रयत्न इति । प्रयतनमेव प्रयत्नः । तदेव च तद्धितान्तमास्यम् । यत्समानं
तदाश्रयिष्यामः । किं सति भेदे । सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवि-
तव्यम् । कुत एतत् । भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा । यादि हि यत्र सर्वं समानं तत्र
स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । यदि तर्हि मति भेदे किं चित्समानमिति
कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति । शकारच्छकारयोः पकारठकारयोः सकारथकारयोः
सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । एतेषां हि सर्वमन्यन्तमानं करणवर्जम् । एवं तर्हि प्रयतन-
मेव प्रयत्नः । तदेव हि तद्धितान्तमास्यं न त्वयं द्रन्द्रः । आस्यं च प्रयत्नश्च आ-

मानेनापि क्वचित्सवर्णग्रहणदर्शनात् । अभेदका इति । लिङ्गेनैतत्प्रतिपादितं न शास्त्रे
एते स्वशब्दापादानमन्तरंगं कार्येषु भिद्यन्तइति । तेन प्रारम्भभेदप्युदात्तादीनां मिथः
सवर्णसंज्ञा भविष्यति । यत्समानमिति । स्पृष्टत्वस्य समानत्वाद्द्वर्ग्याणां बाह्यप्रयत्न-
भेदेऽपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति । किं सतीति । स्पृष्टताद्यभेदाद्विधागादिभेदेषु यथा भवति
तथा स्पृष्टतादिभेदेषु विवाराद्यभेदात्प्राप्नोतीति प्रश्नः । सत्येवेति । भ्रूणे भरीत्येवान्यथा
ब्रूयात् । यथासंख्यनिरासार्थं हि तत्र सवर्णग्रहणं कृतम् । शिण्ढ इत्यत्र डकारस्य
ढकारे परतो लोपार्थम् । यदि च यत्र सर्वं समानं तत्रैव सवर्णसंज्ञा स्याद् डकारढकारयो-
र्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात् । सर्वमिति । वर्ग्याणां प्रथमद्वितीया
इत्यस्यां शिक्षायां पठितमप्रापत्वादि । करणं तु भिन्नम् । वर्ग्याणां स्पृष्टत्वादूपमणां च
विवृतत्वात् । सति च सवर्णत्वे निश्चिद्वन्न निष्पृष्टं निस्स्थानं मधुलिटस्थानमित्यत्र

बो म इत्यादि । भाष्ये (नैतो तुल्यस्थानाविति) । तौर्लानि परसवर्णग्रहतत्त्वानासामितिनिरदेशाद् यावत्स्था-
नसाम्यमत्र विवर्त्तितमिति भावः । यत्तेषां समुदितं स्थानमिति । तत्र । "दन्त्योष्ठयो वः स्मृतौ बुधेः ॥ ए ए
तु कण्ठघणतालव्यावि" ति शिक्षायां प्रत्येकं तत्र भव इत्यधिकारस्ययचनापत्तेः । इन्नोष्ठ इति पाठस्त्वसङ्गतः
शरीरावयववत्समुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् । स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववत् । स्वजनकवायुसंयोगाव-
च्छेदके कण्ठादौ स्वाधारत्वमारोप्य कण्ठ भव इत्याद्युपपत्तिः । शरीरे न वेदनेत्यप्येवमेवेति दिक् । (उदात्ता-
दीनां तर्हीति) । यावन्स्थानैक्यवद् यावत्प्रयत्नैक्यविवर्त्तनाविति भावः । स्वशब्दा उदात्तादिशब्दाः । एव-
ञ्चात्र प्रयत्नशब्देनोदात्तादीनां न ग्रहणमिति भावः । भाष्ये (उदात्तादीनां सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोती) त्यस्य
(आस्थेन प्रयत्नोऽविशेषित) इत्यस्य च समाध्यन्तरमाहैकदेशी । [अथवा किं न एतेनेति] । नोऽस्माकमे-
तेन प्रारम्भो यत्नस्येत्यर्थकप्रयत्नशब्दाश्रयणेन किमित्यर्थः । क्लिष्टत्वाविति भावः । बाह्यप्रयत्नभेदेष्विति । एव-
मुदात्तादिभेदेषु भविष्यतीत्यपि बोध्यम् । यद्यापि सवर्णसंज्ञाया न प्रयत्नभेदगर्भेत्वं तथापि ज्ञापकावित-
र्थसिद्धिरित्याह ह्यो ह्यरीति । भाष्ये [सत्येव हि भेदेति] यत्किं चित्प्रयत्नभेदे सत्येत्यर्थः । [कुत एत-
दिति] । सूत्राक्षरैस्तदलाभ इति प्रश्नः । समापत्तेः । भेदाधिष्ठानाहीति । यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदेत्यर्थः । तत्र ज्ञाप-
कमाह यदि हीति । सवर्णसंज्ञावचनमित्यस्य सवर्णपरोक्षधारणमित्यर्थः । संज्ञा स्वणुविस्सवर्णस्येत्याद्य-
र्थमावादिशक्नोति बोध्यम् । भेदादिति । बाह्यप्रयत्नभेदावित्यर्थः । नन्वेवं यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदेत्यर्थः । सा-
वर्ण्यपत्तिरिति चेन्न । ज्ञापकात्प्रयत्नांशे यावत्प्रयत्नसमानत्वत्यागापि स्थानांशे तत्प्राप्ते मानाभाव इत्याश-
यात् । यत्तुल्येकेषामित्यादिनिर्देशः स्थानांशे यावत्स्थानतुल्यत्वविवर्त्तनाच्च । यत्तु तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वात्स-
वर्णसंज्ञा भेदाधिष्ठानेत्यर्थ इति । तत्र । तेन सावर्ण्यनियामकप्रयत्नयोः स्थानयोश्च परस्परभेदाभेदेषु वर्णानां
यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदस्य ततोऽलाभात् । स्थानानामन्तस्तत्कालरूपोपाधिभेदेन भेदो बोध्यः । भाष्ये [यदि

स्यप्रयत्नमिति । किं तर्हि त्रिपदोयं बहुव्रीहिः । तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति
अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । तुल्य आस्ये तुल्यास्यः । तुल्यास्यः प्रयत्नः
एषामिति । अथवापरस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः ।
तुल्य आस्यप्रयत्न एषामिति । तस्य * । तस्येति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स तस्य सवर्णसंज्ञो यथा स्यात् । अन्यस्य तुल्यास्य-
प्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञो मां भूत् । तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात् * । तस्येति
न वक्तव्यम् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न भवति । वचन-
प्रामाण्यात् । सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । यदि हि अन्यस्य तुल्यास्यः प्रयत्नो
ऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात् । सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । संबन्धिशब्दैर्वा तुल्य-
म् * । संबन्धिशब्दैर्वा पुनस्तुल्यमेतत् । तद्यथा । संबन्धिशब्दाः । मातरि वृत्ति-
तव्यं पितरि शुश्रूषयितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति ।
संबन्धाच्चैतद्गम्यते । या यस्य माता यश्च यस्य पितेति । एवमिहापि तुल्यास्यप्र-

भरो भरीति लोपः प्राप्नोतीति । ऋद्धना निष्क्रान्तमिति प्रादिसमाप्तः । अनचि चेति
शकारस्य द्विवचनम् । तुल्य आस्यइति । तद्धितान्त आस्यशब्दा न स्वाङ्गवाच्येवेत्य-
मूर्द्धमस्तत्कादित्यलुङ्ग भवति । तद्धितान्तास्यशब्दाश्रयणमामर्थ्यादेवाम्यइत्येकत्वं
विवक्ष्यते । तेनैकस्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्याश्रीयते । अथवेति । मयूर-
व्यंसकादित्वात्सम्यन्तोत्तरपदस्तत्पुरुषः । तस्येति । यत्तदानीत्याभिसम्बन्धादाह
यो यस्येति । अन्यथा वर्णान्तःपञ्चत्या तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे लब्धे तदाश्रयम-
न्यस्यापि कार्यं प्राप्नोति । सूटारम्भस्तु रेफोष्मणा निवृत्त्यर्थं स्यात् । तस्यावचन-
मिति । तस्येत्ययमनुकरणशब्दः तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः । सवर्णसंज्ञावचनमिति ।
न च रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थं वचनं, रेफस्यापि रेफः सवर्णो भवत्येव । एवमृष्मसु द्रष्ट-
व्यम् । एवं वचनसामर्थ्याद्दोषं परिहृत्य शाब्दन्यायेन परिहर्तुमाह सम्बन्धिशब्दैरिति ।

तर्हि सति भेदः इत्यादिसिद्धान्तवचः । । शकारच्छकारयोगिति । । तस्मात्प्रारम्भो यत्नस्येति आवश्यक-
मिति भावः । ननु निदृश्येयत्र हलः प स्वाभाविक्यं लोपप्राप्तिरत आह अनचि चेति । तत्रैकैकशो प्रोक्त्या
समाधानमाह एवं तर्हीत्यादि । स्वाङ्गवाच्येवेति । अमूर्धेत्यादिपठ्यासादेव स्वाङ्गं लब्धे स्वाङ्गादिति पुनः शु-
तिरसधारणार्थेति भावः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेन लोप इत्यन्ये । तन्मेवेति भिन्नस्थानानामपि स्थानेन आह तद्धि-
तान्तास्येति । आस्यपदोपादानसामर्थ्याच्च तदग्रह इति भावः । एकत्वं विवक्ष्यते इति । तादृशत्वात् विनापि प्र-
त्यासत्त्या प्रयत्नयोरेकास्यभववृत्तित्वलाभ इत्यन्ये । त्रिपदश्चद्वितीया सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातापत्तेः पूर्वपदार्थप्र-
धानतत्पुरुषस्याप्यगतिरगतिरित्याङ्गाद्वे तृतीय आश्रित रेफोष्मिति । रेफोष्मणा सवर्णा न सन्तोऽस्तुक्तोरिति
भावः । तस्यावचनमिति वार्तिके तच्छब्देन कस्य परामर्शोऽत आह तस्येत्यव्ययमिति । तस्यावचनामित्यत्र ष-
ष्ठीतत्पुरुष इति भावः । एवञ्च स्यो न विभक्तिमिति लुगभावः । वस्तुतस्तच्छब्देन पूर्वोक्तस्य तस्य शब्दस्य
परामर्श इति वक्तुं युक्तम् । रेफस्यापीति । रेफोष्मणामित्येतादृजातीयसवर्णाभावप्रतिपादनपरमित्यर्थः । तत्र
रेफांशे । तुल्यास्यप्रयत्नासंभव एव ऊष्मसु तु नाङ्गलाविति निषेधादिति बोध्यम् । एवञ्च व्यावर्थाभावेन
सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्याद् यस्य तस्येति लप्स्यत इति भावः । ननु सवर्ण इति सञ्ज्ञाशब्दस्य कथं संब-
न्धिशब्दत्वमत आह तुल्यास्येत्यादि । स्वार्थभिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धानामन्तः शब्दः संबन्धिशब्दे इति भावः ।

यत्नं सवर्णमित्यत्र संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्वगन्तव्यम् । यत्प्रति यत्तु-
ल्यास्यप्रयत्नं तत्प्रति तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति। ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः *। ऋका-
रलृकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया । होतृ लृकारः । होतृकार इति । किं प्रयोजनम् ।
अकः सवर्णो दीर्घ इति दीर्घत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यसेतत् ।
सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम्, लृति लृ वा वचनमिति । तत्सवर्णे यथा स्यात् ।
इह मा भूत् । दध्यलृकारः । मध्यलृकार इति । यदेतत्सवर्णदीर्घत्वे ऋतीति एतदृते
इति वक्ष्यामि । ततः लृति । लृकारे परत लृकारो वा भवतीति । ऋत इत्येव । तन्न

सम्बन्धिशब्दाविति । तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्तत्समानार्थोपि प्रदेश-
वाक्येषूपपात्तः सवर्णशब्दः सम्बन्धिशब्दः । यथा तुल्याय कन्या दातव्यं त्युक्ते न शृद्धेण
तुल्याय ब्राह्मणः कन्यां ददाति अपि त्वात्मना । तथेहापीत्यर्थः । ऋकारलृकारयोरिति ।
स्थानभेदान्न प्राप्नोतीत्यारम्भः । अत्र चानयोरैव श्रुतत्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा विज्ञायते
न त्वेतयोरन्येन सहैति बोध्यम् । वक्ष्येत्येतदिति । तत्र लृवावचनमित्यत्र दीर्घ इत्यनु-
वर्तते । तत्र लृति लृशब्दे विकल्पिते प्राप्त एव पक्षे दीर्घो भविष्यति । स च भवन्
लृवर्णस्य दीर्घाभावादवर्णस्यान्तरतम्यादीर्घं ऋकारो भविष्यति । तत्सवर्णो इति ।
यद्यविधाय सवर्णसंज्ञां तदुच्येत अज्मात्रस्य लृति तत्कार्यं स्यात् यथा दध्यलृकारइति ।
तस्माद्विधेया सवर्णसंज्ञा । ऋत इति वक्ष्यामीति । ऋकारस्य ऋकार एव सवर्ण इति
ऋत्येव भविष्यति । ततः लृति । ऋत इत्येव । इदं चासवर्णार्थम् । तेन लृति रूपद्वयं
सिद्धम् । तत्रासंहितायामृकारं होतृ ऋकार इति रूपं संहितायामपि ऋत्यक इति
शाकलप्रकृतिभावं एतदेव रूपम् । शाकलाभावे होतृकारं होतृकार इति रूपद्वयम् ।
लृकारं ऽसंहितायां संहितायां च शाकले होतृ लृकारइति । शाकलाभावे होतृकारो

परं तु अत्र सूत्रे हन्तनिर्देशलभ्यो तुल्यास्यन्यप्रयत्नशब्दावित्यर्थः भाष्यस्य । सवर्णशब्दा हि प्रदेशोपि सवर्ण-
पञ्चत्वेन न तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति अस्य संबन्धिशब्दत्वं द्रुपपादमुपक्रमोपसंहाराभ्यां चैव-
मेवाश्रितम् । उपक्रमं हि तुल्यास्यं च तुल्याप्रयत्नञ्च सवर्णसंज्ञा भवतीत्युक्तमित्याहुः । ऋकारलृकारयोरिति
अत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावः । वार्त्तिकेणैवैव पाठ इति प्रामाणिकः । सावर्ण्यप्रतियोग्यान्निर्देशादाह
अत्र चेति । भाष्ये । होतृलृकारः होतृकारइति । लृकारशब्दा देवतावाचीत्येके । विवृतस्य लृकारस्य दीर्घ-
स्याभावादृकारो दीर्घ उदाहृत इति बोध्यम् । नैतदस्तीति (सवर्णसंज्ञाया इति शेषः) । नन्वीषत्पृष्टेन
मुक्तोपि विवृतदीर्घः सवर्णसंज्ञां विना दुर्लभो ऽत आह तत्रेति । भाष्ये तद्वचनद्वयारम्भेपि सवर्णसंज्ञा-
वश्यकस्याह तत्सवर्णो इति । अज्मात्रस्येति । अनज्ज्यावृत्त्यर्थमक इति वर्त्तते । सवर्णसंज्ञाभा-
वात्सवर्ण इति नानुवर्त्तते इति भावः । खण्डयति । यदेतादीनि भाष्ये । सवर्णइतीति । आद्यवार्त्तिके
सवर्णग्रहणमनुवर्त्तते इति भावः । तेन लृतीति । सिद्धान्तेपि व्यवस्थितविभाषया अनभिधानेन वा
होतृलृकारे पूर्ववार्त्तिकं गम्य लृकारं चोत्तरवार्त्तिकं न प्रवर्त्तते एवं कृ इति दीर्घस्य ऋकारे परं पूर्वस्य तस्यैव
लृकार उत्तरस्य चाप्रवृत्तस्तत् एवेति भावः । रूपद्वयमिति । ईषत्पृष्टयदिति विवृतदीर्घयदिति चेति भा-
वः । तत्रासंहितायामिति । समासे संहिता नित्या असमासे स्वीदृशे रूपं दुर्लभम् । होतृशब्दे विभक्ति-
श्रवणापत्तेः । होतृशब्दस्य नपुसके सवुद्धौ रूपमित्यप्यसिद्धिप्रमितिं चिन्त्यम् । भाष्ये तु होतृलृकार
इति दीर्घप्रवृत्तियोग्यदृशाच्चारण मिति स्थिते इति शेषः । एवं शाकलं होतृलृकार इत्यपि चिन्त्यम् । सव-
र्णस्वविधायकवचनाभावं एतद्विचारसत्त्वेन तत्र ऋत्यक इत्यस्याप्राप्तिः । इकासवर्ण इत्यपि न समास इति
निषिद्धम् । नित्यग्रहणन्तु तत्र भाष्ये प्रत्याख्यानमित्याहुः । सवर्णसंज्ञास्यनेनैकैव सिद्धे तद्वचनं न

वक्तव्यं भवति । अवश्यं तद्रक्तव्यम् । ऊकालोज्ज्वलह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते ।
न च ऋकार लृकारो वाजस्ति । ऋकारस्य लृकारस्य चात्त्वं वक्ष्यामि । तच्चा-
वश्यं वक्तव्यम् । प्लुतो यथा स्यात् । होत् ऋकारः । होत्कारः । होत् ३ कार
इति । होत् लृकारः होत्लृकारः । होत्लृ ३ कार इति । किं पुनरत्र ज्यायः । सव-
र्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः । दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति । अपि च ऋकारग्रहणेन
लृकारग्रहणं संनिहितं भवति । यथेह भवति ऋकारः । खद्वलृकारः । माललृकारः ।
इदमपि सिद्धं भवति । खद्वलृकारो माललृकार इति । वा मुप्यापिशलेः । उप-
कारीयति । उपाकारीयति । इदमपि सिद्धं भवति । उपलकारीयति । उपालकारी-
यति । यदि तर्हि ऋकारग्रहणेन लृकारग्रहणं संनिहितं भवति । उरगपरः ।

होत्लृकार इति रूपद्वयम् । तत्र वक्तव्यमिति । द्वावप्येतां दीर्घां ऋ लृ इति तत्र
ऋकारे कदा चिद् इति दीर्घः कदा चिद् इति । लृकारेपि ऋ लृ इत्येतां भविष्यतः
सत्यां सवर्णसंज्ञायामिति भावः । न चेति । अर्धतृतीयमात्रत्वादिति के चिदाहुः ।
अन्ये तु ईषत्स्पृष्टकरणात्वादनयोर्ऋकारलृकारयोश्च विवृतत्वात्ताभ्यां तयोरग्रहणादन-
त्त्वमाहुः । अत्त्वं वक्ष्यामिति । सत्यत्त्वे दीर्घसंज्ञा तयोर्भविष्यति । येषां तु मतमर्ध-
तृतीयमात्रावेताविति तेषां मते सत्यप्यत्त्वं द्विमात्राभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति ।
तस्माद् द्विमात्रावेतावभ्युपगन्तव्या । तच्चावश्यमिति । त्वयापि ऋवावचनम्लवावच-
नमिति ब्रुवताऽत्त्वमनयोर्वक्तव्यम् । अन्यथा विधानमात्रमव तयोः स्याद् नाचकार्यं
प्लुतः । सति त्वत्त्वे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद् ग्रहणं सति प्लुतसंज्ञा भवि-
ष्यतीति प्लुतसिद्धिः । किं पुनरिति । एकैकस्मिन् संहितायां शाकलाभावपक्षे रूप-
द्वयं साध्यम् । तच्चावश्यमपि सिध्यति । तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथा सिध्यति
तथा पूर्वमवाक्तम् । सत्यां तु यथा सिध्यति तथोच्यते । अकः सवर्णो दीर्घ इ-
त्यत्रान्तरतमत्वदीर्घत्वयोरुपादेशपण्योर्विवाचितत्वाद्भुवर्णविशिष्टकामसम्भवात्त्रिकल्पः
यश्चान्तरतमो नामो दीर्घो यश्च दीर्घो नामावन्तरतम इति द्वयोर्ऋकारयो रेफद्वययु-
क्तत्वाद्विवृतत्वाच्च कदा चिद्रेफद्वययुक्त ऋ भवति कदा चिद्विवृत ऋकारः । लृकारेपि
कदा चिद्विवृतान्तरतम ऋकारः कदा चिद् लृकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः । लपर-
त्वमिति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । रपर इत्यत्र र इति लगिति लृकाराकारेण प्रत्या-

कार्यमित्याह भाष्यम् । तत्र वक्तव्यमिति । । इतर आह । अवश्यमिति । । अर्धतृतीयमिति । ताव-
तापि स्थानप्रयत्नसाम्येन ताभ्यां ग्रहणं स्यादित्युक्तेराह ईषत्स्पृष्टेति । विवृतत्वाभावे उपस्थितरेफायम-
यत्नस्याग्रे मानाभावावेति भावः । नाभ्यामिति । असावर्ण्यावेति भावः । भाष्ये वचनद्वयप्रत्याख्या-
नवाद्याह ऋकारस्येत्यादि । सत्यत्त्वे इति । अथैवमत्रापि पाठादिति भावः । नाचकार्यमिति ।
तस्य प्लुतसंज्ञा । तत्स्थाने प्लुतश्चेति भावः । अत्र पक्षेपि उक्तयुक्त्या ह्रस्वऋकारलृकारस्थानिकदीर्घ-
कदिशातिरिक्तविषये आद्यस्य ह्रस्वऋकारलृकारस्थानिकदीर्घकान्तेषां तिरिक्ताविषये द्वितीयस्य न साधु-
त्वमिति नातिप्रसङ्गः । पक्षयोस्तुल्यफज्जता चेति बोध्यम् । तदव ध्वनयन् पृच्छति । भाष्ये [किपुन-
रचेति] । ऋकारइति । विवृत इत्यर्थः । लृकारइति । ईषत्स्पृष्ट इत्यर्थः । भाष्ये [दीर्घत्वं चैव इति]
ईषत्स्पृष्टविवृतरूपां दीर्घां वर्ण इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे अपि चेत्यादिना । खद्वलृकार इति । होत्
लृकार इत्यस्याप्युपलक्षणम् । वचनस्य काव्यवर्णनाराह व्याख्यास्यामीति । अन्ये तु लणसूत्रस्था-

लृकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति लृकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । अमखां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थम् । तदेव सखां रेफवाधनार्थं भविष्यति । इह तर्हि रषाभ्यां नो णः समानपदे इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदितम् । मातृणां पितृणामित्येतदर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । क्लृप्यमानं पश्येति । अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायाम् इह कस्मान्न भवति । प्रक्लृप्यमानं पश्येति । चुटुतुलशर्व्यवाये नेति वक्ष्यामि । अपर आह । त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्णैर्लेशसञ्च व्यवाये नेति वक्ष्यामीति । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्तइति योमौ लृकारे लकारस्तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति । यद्येवं, नार्थो रषाभ्यां नो णत्वे ऋकारग्रहणेन । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्तइति योसौ ऋकारे रफः तदाश्रयं णत्वं भविष्यति । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥

नाजझलौ ॥ १० ॥ अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽज्झलत्वात् * । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् । अज्झलत्वात् । अच्चैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्चम् । इकारः

हार आश्रीयते । तत्रान्तरतम्याहकारस्याण रपर लृकारस्य लपरः । असत्यामिति । असत्यां सवर्णसंज्ञायामुरण् रपर इत्यत्र लृकारग्रहणं कतव्यं भवति । प्रक्लृप्यमानमिति । कृत्यचइति णत्वप्रसङ्गः । त्रिभिश्चति । पूर्वस्मादयं विशेषः । एवं च शरन्तभूतोपि पकारः साक्षाण्णत्वनिमित्तत्वाद् व्यवधायकत्वेन नाश्रीयते इह तु तस्यानुपादानमेव । वर्णैकदेशा इति । अवयवस्य स्वव्यापारानिवर्तनात् । अग्रहणपक्षे तु चुम्नादिराकृतिगणत्वाण्णत्वाभावः । ऋदिताम् लृदितां च भेदनानुबन्धनिर्देशाद् भेदेन चोपादानादनुबन्धकार्येषु परस्परग्रहणाभावाच्चर्यतिकराभावः ॥ ११ ॥

नाजझलौ ॥ अकारहकारयोर्गिकारशकारयोश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञा प्राप्ता निषिध्यते । अत एव निर्देशादचामज्झलौ हलिभः सवर्णत्वानिषेधः । अज्झलोरिति । प्रकृतत्वात्सवर्णसंज्ञाया इति बोध्यम् । शकारप्रतिषेध इति । द्विवचनान्तस्य समासो भेदाभिधानत्वात्सवर्णसंज्ञायाः । इकार इति । अत्र सूत्रे अजितीकारो

कारस्यानुनासिकत्वे ऽन्तान्तस्यैव भगवान् पाणिर्निलकारो नाचार्यन् प्रत्याहारेणैव निर्वाहान् तस्मात्पूर्वं वचनं कार्यमित्येव भाष्याशब्द उचित इत्याहुः । आन्तेरिति । रभ्युते रपरा लभ्युतेलपर इत्यर्थः । लवणसंज्ञावासां तद्भाववादेन प्राति तवाप्यावश्यकं तदित्याह नच्चावश्यमिति । लृकारस्याणलपरइत्येतत् । साक्षादिति । रषाभ्यामितिवचनादित्यर्थः । नन्वत्र लकाराभाव इत्यत आह भाष्ये [वर्णैकदेशा] इत्यादि । अग्रहणपक्षे त्विति । प्रक्लृप्यमानमित्यत्र क्लृप्यमानमित्यत्र चेति भावः । आद्ये कृत्यच इति द्वितीये ऋषणात्रस्यांत प्राप्तिः । भेदेनेति : बाणु गम्ह इति भेदेनानुबन्धनिर्देशः नाज्झलोपिशास्वृदितां पुषादिश्रुताद्यल्लित इति च भेदेनोपादानमित्यर्थः ॥ ६ ॥

नाजझलौ ॥ अकारत्यादि । एवञ्च हरिरित्यादि दीर्घः शयनमित्यादि यणार्पात्तारिति भावः । अत एवेति । पूर्वसवर्णनिर्देशनिर्देशादित्यर्थः । किं चैवं सति अकः सवर्णं, शरो शरि सवर्णं, इत्यस्यासङ्गतिरित्यापि बोध्यम् । भेदाभिधानत्वादेति । व्यकलैक्ये हि तुल्यास्यप्रयत्नत्वात्संभव इति भावः । (सवर्णग्रहणेनेति) भाष्ये । सवर्णग्रहणेनाणुदिसत्रेणेत्यर्थः । अत्र हि सूत्रे इति । तच्चारितस्यैव प्रत्यायकतामत्रवत्पूर्वपक्षी न जानाति प्रत्याहारेण जातिग्रहणमिति च न जानाति । ननु सति सवर्णस्य इकारः शकारं गृही-

सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्च हल्षु चोपदेशाद्धत्वम् । तत्र को दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषः * । तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परश्शतानि कार्याणि । भ्रूरो भ्रुरि सवर्णइति लोपो न प्राप्नोति । सिद्धमनच्त्वात् * । मिद्धमेतत् । कथम् । अनच्त्वात् । कथमनच्त्वम् : स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणाम् । ईषदित्येवानुवर्तते । स्वराणां च विवृतम् । ईषादिति निवृत्तम् । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा * । वाक्यापरिममाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वर्णानामुपदेशस्तावद् उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकाला आदिरन्त्येन महेतेति प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञो-

गृह्यमाणः सवर्णं गृह्णातीति शकारस्यापि ग्रहणमस्ति । स्वात्मनि क्रियाविरोधादस्मिन्नेव सूत्रे इदं न व्याप्रियतइति सवर्णत्वनिषेध इकारशकारयोरनास्ति । यभ्येति चेत्यादौ तु शकार इकारेण न गृह्यते । अनेन सवर्णत्वनिषेधात् । इह तु स्वात्मनि व्यापारो नास्ति । अस्ति च पूर्वेषां सवर्णत्वमिकारशकारयोरिति भावः । प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायाऽत्र नास्ति । अपवादत्वस्यैवासेपत्या । परश्शतानीति । शतात्पर्याणि शताधिकानीत्यर्थः । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनात्ममामः । पारस्करादित्वात्सुडागमः । सकारस्य इचुत्वम् । अनाच्च चेति द्विवचनम् । भ्रूरो भ्रुरीति लोपाप्रसङ्गाद्विशकारश्रवणप्रसङ्गः । शरोच्यर्नाच्च चेत्यत्र त्विकारेण शकारो न गृह्यते । अनेन सवर्णत्वनिषेधादित्यस्ति शकारस्य द्विवचनम् । सिद्धमनच्त्वादिति । सूत्रप्रत्याख्यानसाधारणमुक्तम् । प्रयत्नभेदादङ्गलाः सवर्णसंज्ञायाः प्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः । वाक्यापरिसमाप्तेरिति । भवतु वा तुल्यास्यप्रयत्नत्वं तथापीहकारेण शकारो न गृह्यते । सवर्णसंज्ञायाश्चास्मिन् सूत्रे ऽनिष्पादात् । अस्मिन् हि सूत्रे निष्पन्नं

ज्ञातुं । तदेव च न नाङ्गलाविति निषेधात् । आह स्वात्मनीति । यद्यपि स्वाध्यायो ऽभ्यस्तव्य इत्यात्मानमपि विषयीकरोतीति एकस्य विषयत्वविषयित्वयोर्नि विरोधस्तथाप्येतद्वाक्यार्थबोधोत्तरमन्यत्र निषेधेपि स्ववाक्यार्थबोधात्प्राक् स्वघटकपदार्थोपस्थितिवलायां स्ववाक्यार्थबोधरूपसावर्ण्याभावज्ञानाभावाज्ञानकारशकारयोस्तदभावबोधनमिति भावः । अपवादस्यैवासंपत्त्यति । अपवादस्य नाङ्गलावित्यस्यासंपत्त्या प्राग् बोधनाभावेन स्वविषये ऽप्राप्तिः न घटकपदोपस्थितयोः शकारशकारयोरनापवातविषयत्वमित्यर्थः । बहुलेति । मयूरस्यं सकादित्वात्सुपुपेति वा समास इत्याचनम् । ननु कथं शस्यं द्वित्वम् । अनाच्च चेति शरोच्येति वा निषेधापत्तेरिति आह शरोच्येति । ननु प्रयत्नभेदानान्यत्वं सूत्रमेव व्यर्थं स्यात्त आह सूत्रेति भाष्ये (ईषदित्येवेति) । एङ्गो परस्परसावर्ण्याभावात् विवृतत्वव्याख्यानाभावे सवर्णसंज्ञानियामकत्वस्य सूत्रमते ऽप्यावश्यकत्वेन न ताश्चित्य सूत्रानारम्भ एव ज्यायान् । किं च दीर्घप्लुताकारहकारयोः सावर्ण्यव्यावृत्त्ये इदमपि तस्यावश्यकमिति भावः । (वाक्यापरिसमाप्तेर्विति) अन्यथा नाङ्गलावित्यस्य निषेधस्य स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तां तत्र पूर्वपक्षस्थेवानुत्थानं स्यादिति भावः । अनिष्पादपदपदादयति अस्मिन् हीति । सूत्रे निष्पन्नं इति । जानन्तवाक्यार्थबोधे इत्यर्थः । प्रवर्तते इति । एतं परस्परं सवर्णसंज्ञा इति प्रमा रूपं निश्चयज्ञानं निष्पद्यत इत्यर्थः । तदेव च लक्ष्यसंस्कारकमिति भावः । निष्पद्यतवस्थायाम् । वाक्यार्थबोधावस्थायाम् । सवर्णत्वेपु निष्पन्नेषु । तत्र सवर्णत्वनिष्पत्तिरष्टविषये सवर्णपदव्यत्यन्तमहः । नापि स्वात्मनीति । अनिष्पत्तेरिति भावः । अङ्गुलिनिष्पत्त्या अङ्गुल्यष्टविषयसवर्णपदवाच्यत्वज्ञानस्यानिष्पत्त्या । भाष्ये (तावन्) । प्रथमम् । (उपदेशोत्तरकालेति) । ज्ञानस्य संज्ञाविधानादिति भावः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेत्यादेरिष्टविषये सवर्णसंज्ञासत्तित्वग्रहणान्तदन्तरकालमणुविहितवकाराग्निभिः

त्तरकालमगुदित्मवर्णस्य चाप्रत्यय इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति । न चात्रेकारः शकारं गृह्णाति । यथैव तर्हीकारः शकारं न गृह्णाति एवमीकारमपि न गृह्णीयात् । तत्र को दोषः । कुमारी ईहते । कुमारीहते अकः सवर्णइति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । यदेतदकः सवर्णइत्यत्र प्रत्याहारग्रहणम् । तत्रेकार ईकारं गृह्णाति । शकारं न गृह्णाति । अपर आह । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽज्झलत्वात् । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् । अज्झलत्वात् । अच्चेव हि शकारो हलच । कथं तावदच्त्वम् । इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वम् । हल्पूपदेशाद्धलत्वम् । तत्र को दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परशतानि कार्याणि । भरो भरि सवर्णइति लोपो न प्राप्नोति । सिद्धमनच्त्वात् । सिद्धमेतत् । कथम् । अनच्त्वात् । कथमनच्त्वम् । वाक्यापरिममाप्तिर्वा । उक्ता वाक्यापरिममाप्तिः । अस्मिन्पक्षे

सत्यपवादविषयापरिहारेण इष्टे विषये सवर्णसंज्ञा प्रवर्तते । न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्त्यवस्थायाम् । ततश्चाङ्गेपूपदेशसंज्ञा प्रत्याहारसवर्णत्वेषु निष्पन्नेष्वगुदित्सवर्णस्येत्येतदस्य च्वावित्यादौ प्रवर्तते न त्वङ्गेपूपदेशादिषु । नापि स्वात्मनि । ततश्चात्र सूत्रेङ्गानिष्पत्त्यागुदित्यस्याप्रवर्तनादिकारेण शकारस्य ग्रहणात्सवर्णत्वं शकारयोः सिद्धम् । एवमीकारोप्यत्रेकारेण न गृह्यतइतीकारशकारयोः सवर्णत्वमस्तीति कुमारीशते इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्राप्तमचीत्यनुवृत्त्या निवार्यते । तत्र क ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तते न क्व नेति विषयविभागप्रदर्शनाय चोद्यं करोति । यथैव तर्हीति । इकारस्य ह्यत्राग्राहकत्वं दृष्टमित्यकः सवर्णं दीर्घ इत्यत्रापि प्राप्तमिति प्रदनः । अनच्त्वमेव वाक्यापरिसमाप्त्या साध्यते न तु प्रयत्नभेदेनेत्याह अपर आहेति । अस्मिन् पक्षेति ।

स्वसवर्णत्वेन ज्ञातानां ग्रहणं बोधयति इत्यर्थः । अपरिसमाप्तिश्च सवर्णनिर्णये विना तदग्रहणबोधनासामर्थ्यामत्यर्थः । तज्जन्ये शक्तिग्रहे बाधकसंभावेनाहिनाप्रामाण्यसंभावेनासत्त्वादिति तात्पर्यम् । यत्तु नाज्झलावित्यतः प्राक्तुलशस्येत्यस्य बोधाभावेन सवर्णपदार्थज्ञानाभावात्पुनरित्यस्य वाक्यार्थाबोध इत्यर्थ इति । तत्र । अभावज्ञाने प्रमियोगिज्ञानस्य कारणतया तुल्याम्येत्यतः प्राक् निषधवाक्यार्थाभावे न तु विपरीतमित्यवधारितेति विक । सिद्धमिति । अत्रत्यात्पदार्थोपस्थितिकाल वाक्यार्थबोधरूपसावर्ण्याभावज्ञानाभावादिकारशकारयोः सवर्णत्वज्ञानेप्यगुदित्सूत्रजस्येष्टविषये वाक्यार्थबोधरूपशक्तिप्रहत्याभावत्रिका-रेणात्र शकारग्रहणमिति भावः । ननु वाक्यापरिसमाप्त्यन्यायस्यास्मदाशङ्क्येति प्रवृत्तत्वेपि पाणिनेस्तत्तच्छास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या तत्तद्विषयज्ञानस्य प्रागपि सत्त्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्यैतच्छास्त्रासाध्यत्वेन च नाज्झलावित्याशं सवर्णाभिप्रायेण प्रयोगः स्यात् । अस्मदाशीना बोधस्तु न तत्तात्पर्यज्ञत्याख्यातुपरम्परया लक्षणया भविष्यतीति शकारयोः प्रतिषेधः प्राप्नोति एवमकारयोरपीति चेत् । ज्ञानसत्त्वेपि तदभिप्रायेण प्रयोगे तात्पर्यग्राहकाभावात् । करिष्यमाणसंज्ञाद्यभिप्रायेण पाणिनिव्यवहाराभावस्यैव प्रतिपादनाद्य । अत एव हलन्त्यसूत्रे इतरेतराभ्यमाशङ्क्य एकशेषेण समाहितं भाष्ये । अन्यथा पाणिनिना हल्पदार्थस्य ज्ञातत्वेन तस्यान्योन्याभ्यमाभावात्तत्र तदभिप्रायेण प्रयोगे बोधधृबोधस्य लक्षणयापपत्तो तत्पर्यन्तानुधावनमनर्थकः स्यात् । मम तु पाणिनेस्तथा व्यवहाराभावात् शेषः । उक्तार्थे ज्ञापकमप्युपन्यस्यति एवमीकारोपीति । अत्र पक्ष दीर्घानुताकाराभ्यां हकारे सातर्ण्य-

वेसेतदसमर्थितं भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् । अस्तु वा शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा मा वा भूत् । ननु चोक्तं परशतानि कार्वाणि । भरो भरीति लोपो न प्राप्नोतीति । मा भूल्लोपः । ननु च भेदो भवति सति लोपे द्विशकारकम् । असति लोपे त्रिशकारकम् । नास्ति भेदः । असत्यपि लोपे द्विशकारकमेव । कथम् । विभाषा द्विवचनम् । एवमपि भेदः । असति लोपे कदा चिद् द्विशकारकं कदा चित् त्रिशकारकम् । सति लोपे द्विशकारकमेव । स एष कथं भेदो न स्याद् । यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा तु स लोपः । यथा ऽभेदस्तथास्तु ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि-
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

ईदूद्देद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥ किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृह्यमंज्ञो-
च्यते । तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केपाम् ।

एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति । इह तु साध्यभेदः सिद्धेरनन्तर्यं हेतुरनन्तर्यस्य वाक्यपरिसमाप्तः । एतच्चेति । अस्तु वा ग्रहणमिकारेण शकारस्येति वाक्यशेषा-
ध्याहागत् प्रतिज्ञाविकल्पार्थो व शब्द इत्यर्थः । ननु चेति । श्रुतिकृतं भेदमुपगम्या-
च्यते । स एष कथं भेदो नैत्यत्रैवच्छेदः । भेद एवेत्यर्थः । अपर आह । स्याद्भे-
दो यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा तु स लोप इति ततो नास्ति भेद इत्यर्थः ।
द्विवचनमपि विभाषा । यरेणुनास्किंनुनास्किं वेत्यतो वेत्यनुवर्तनात् । लोपोपि
विभाषा भयो ह्यन्यतरस्यामित्यतो ऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः ॥

इति महामहोपाध्यायजयशुभ्रकैयटकृतं व्याकरणमहामाष्यप्रदीपं

प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥

ईदूद्देद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ किमर्थमिति । ईदूत्तोरनगन्त्याद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थे नोपप-
द्यते तपरत्वम् । उदात्तादीनामभेदकत्वाद् गुणान्तरयुक्तानां सवर्णानां ग्रहणार्थमपि
नोपपद्यते । जातिपक्षापि दीर्घोच्चारणात्प्रत्यक्षाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां
चेष्यत एवेति इष्टव्याघानं प्रत्युत तपरत्वं करोतीति प्रश्नः । तपर इति । व्यक्तिपक्षो

वारणन्तु प्रश्लेषाद्बोध्यम् । तत्र तात्पर्यग्राहका बलात्स्वित्यादिनिर्देशाः, प्रागुक्तं भाष्यञ्चानं बो-
ध्यम् । प्रवर्शनाय । बोधनाय । भाष्य (यद्वेति) तद्बोधवेलायां वाक्यपरिसमाप्तिर्भावः । एकत्रेति ।
तुल्यार्थानां विकल्प इति न्यायादित्यर्थः । मा ना मुदित्यनन्तर्यप्रतिज्ञाया आशयमाह अस्तुवेति । ननु
'व्यञ्जनपरस्यैकस्थानेकस्य वा नोच्चारणे विशेष' इति न्यायात् कथं भेद इत्यनभाह श्रुतिकृत-
मिति । भाष्ये (असति लोपे त्रिशकारमिति) वचनं प्रष्टव्यः । किं द्विशकारं न स्यादिति तदाशय उत त्रिशकारं
स्यादिति । आद्ये आह असत्यपीति । द्विशकारं भवत्येवेत्यर्थः । द्वितीये आह एवमपीति । विभाषा
द्विवचनेपीत्यर्थः । एवमपीत्यनेन भेद एवेत्युक्तत्वा तदपवाजनावसर यदि लोपो न स्यादिति वाच्यं किमुच्यते
नित्यो लोपः स्यादिति अतः स्थित्वा भिन्नकर्तृकत्वेन योजयान स एष इति । त्रिशकारमष्टमेवेति तात्पर्यम् ।
शयोहइति । इदं वृत्तिरीत्या । भाष्यरीत्या तु वा ऽवसानइत्यन इति बोध्यम् ॥ १० ॥ इति श्रीशिवभट्टसुत
सनीगर्भजनानेशभट्टकृतं भाष्यप्रदीपौद्योति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं पादं चतुर्थमाह्निकम् ॥

ईदूद्देत् ॥ व्यक्तिपक्षे ईदूत्तान्तरयोरुपादानं भिन्नकालनिवृत्त्यर्थे वा गुणान्तरयुक्तप्रगृहणाय वा
स्यात् । तत्र नाद्य इत्याह ईदूत्तेति । एवञ्चाणुदिनित्यस्य प्राप्यभावात् तद्वाचकतपरस्यप्रवृत्त्यर्थे
तपरत्वमित्यर्थः । तपरसूत्रेऽणग्रहणाननुवृत्त्या तस्य प्राप्तवापि फलाभावात् द्वितीय इत्याह उदात्तादीनामिति ।
ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थे स्यात्तत्पक्षे हि तपरस्य नित्यमर्थमेवेत्य तभाह जातीति । प्लुतानाञ्च

उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । प्लुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अतत्कालत्वात् । नाहि प्लुतास्तत्कालाः । असिद्धः प्लुतः । तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु । कथं ज्ञायते सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्विति । यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अप्लुतादप्लुतइत्येतन्न वक्तव्यं भवति । किमतो यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु । संज्ञाविधावभिद्धः । तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । संज्ञाविधौ च सिद्धः । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति । इद्वेदद्विवचनं प्रगृह्यमिति । किं पुनः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम् । प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो

भेदकाश्च गुणा इति भावः । केषामिति । प्लुतानामग्रहणप्रसङ्गात्प्रश्नः । उदात्तेति । क्व चिदनुनासिकग्रहणमस्ति तद्गुणप्रसङ्गेनोच्चारितं न हि प्रगृह्योऽनुनासिकः सम्भवति । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति निषेधात् । प्लुतानां त्विति । व्यक्तपक्षाश्रयणादयं दोषो न तु तपरत्वात् । असिद्ध इति । शास्त्रसिद्धत्वाश्रयणाच्च प्लुतबुद्धावस्यतां प्रगृह्यत्वं विधीयमाने द्विमात्राविषया बुद्धिः प्रवर्तते । तथा हि वक्ष्यति । असिद्धत्ववचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमांशलक्षणप्रतिषेधार्थं चाति । यदयमिति । असिद्धत्वे प्लुतः प्रकृत्येत्यवभाष्यणायोगात् कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावाऽनुमीयते । सामान्येन स्वरसन्धिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते । न तु प्रकृतिभाव एव । यथा रोक्तुं एवं सोऽसर्गं सापवादे च प्रकरणमिति प्रकृतिभावेऽपि प्रगृह्यत्वं हेतुं सिद्धत्वमुच्यते । किमेतन्म्येति । प्रकृति भावएवाश्रयात्सिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः । इतरो लाघवं दर्शयति अप्लुतादिति । सिद्धे हि प्लुते तन्न वक्तव्यं भवति । अतोतीति, तपरत्वादेवोत्त्वात्प्रसङ्गः । किमत इति । यथादेशे संज्ञापरिभाषे प्रगृह्यसंज्ञा स्वरसन्धिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीति प्रश्नः । कार्यकालमिति । कार्यार्थत्वाद् गुणानां

प्यन एवेति । एतच्च शब्धे भाष्ये एव स्फुटम् । इष्टध्यायानमिति । जानिपक्षे इदृशोऽपि तपरत्वेनैव प्लुतस्यावृत्तित्यभिमानः । भेदकाश्च गुणा इति । भेदकत्वात्स्वरस्येति वार्तिकोक्तं तद्विषये भेदकपक्षोप्यस्तीत्यभिमानः । इदं प्रयोजनमावृत्तेरेव तत्त्वदेशे अणुत्सर्गवैषम्ये सिद्धेः । ननु तत्कालसवर्णसंग्रहार्थं तपरत्वमुक्तं नातत्कालव्यावृत्त्यर्थं तत्कुतः प्लुतानां न प्राप्नोतीत्यन आह व्यक्तपक्षेति । इदृशो इदमदेशे तु तपरत्वादेव दोष इति बोध्यम् । ननु इति शास्त्रादिसमभिव्याहारे कार्यार्थं प्रगृह्यसंज्ञापवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्लुते तेन स्थानिनो निवृत्तत्वेन प्लुतासिद्धत्वेऽपि कथं स्थान्याश्रया प्रगृह्यसंज्ञेत्यत आह शास्त्रेति । प्रवृत्तेऽपि शास्त्रेऽसिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तिबुद्धप्राप्त्येव प्लुतबुद्धभावाद् द्विमात्रविषयाया बुद्धेस्त्रिमात्रे सत्त्वाद् द्विमात्रबुद्ध्या त्रिमात्रस्य संज्ञेत्यर्थः । एतेन शास्त्रासिद्धत्वाच्छास्त्रापवृत्तौ स्थानिनः प्रगृह्यत्वेऽपि पुनः प्लुत तस्य तन्न स्यात् । न च स्थानिवचनम् । अनन्विधाविति निषेधात् । प्लुतस्थान्यन्वृत्तिधर्मत्वात् । एवञ्चागच्छतमर्गो ३ इत्यादावणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकः स्यादित्यपास्तम् । ननु प्राधान्यात्कार्यासिद्धत्वमेव स्यात्त आह तथाहीति । उत्सर्गः । स्थानी । सामान्येनेति । तदुत्सर्गपीत्यर्थः । ननु प्रकृतिभावो न स्वरसन्धिप्रकरणस्यस्तत्राह सोऽसर्गमिति । तदुत्सर्गनिरूपितापवादस्यस्यात्रापि सत्त्वेनेवमपि तत्प्रकरणस्येवेति भावः । प्रगृह्यत्वेहेतुके प्रकृतिभावेऽपीत्यन्वयः । प्रकृतिभावेऽप्येति । प्लुतप्रकृतिभाव इत्यर्थः । भाष्ये (एतस्य) तस्य स्वरसन्धिप्रकरणविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्यर्थः । कार्यार्थत्वादिनि । तदेकवाक्यतापन्नं

यथा स्यात् । मा भूदेवम् । प्लुतः प्रकृत्येवैवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । उपास्थिते हि दोषः स्यात् । अप्लुतवदुपस्थितइत्यत्र पठिष्यति, ह्याचार्यः । वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम् । प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गो न्येन विहितत्वादिति । तस्मात्प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या । प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् । यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्येत । एवमप्येकार एव एकः सवर्णान् गृहीयात् ईकारोकारौ न गृहीयाताम् । किं कारणम् । अनगत्वात् । यदि पुनर्ह्रस्वानामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्येत । नैवं शक्यम् । इहापि भ्रमज्येत । अकुर्वहि अत्र । अकुर्वह्यत्रेति । तस्मादीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या । दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोति । एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत्सिद्धः प्लुतः स्वरमधिष्विति । असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति । कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तं प्लुतप्रगृह्या अचीति । प्लुतभावी प्रकृत्येत्येवमेतद्विज्ञायते । कथं यत्तत्प्रयो-

कार्यस्य च प्रधानत्वात् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः । उपास्थिते हीति । उपस्थितमनार्प इतिकरणः । अग्री ३ इत्याद्यं प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिपिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव इष्यत तदाह पाठ्यतीति । यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति स प्लुताश्रयप्रकृतिभावः प्रातपेधाधिषयः । देवदत्ता ३ इति देवदत्तेति । यदि पुनरिति । ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् प्लुतानां न भिद्यति न पुनस्तत्तत्त्वात् । अयमत्राशयः । आकृतिपक्ष आश्रयिष्यत । दीर्घोच्चारणाच्च प्रयत्नाधिक्याद्भ्रस्वाना न भविष्यति । प्लुतानां तु प्रवर्तिष्यते । एवमपीति । अयं भावः । आकृतिपक्षे यथा ह्रस्वानां प्रयत्नाधिक्यानन् भवति तथा दीर्घोच्चारणाम्नामध्याद्देशेऽप्यतिरिक्त्येवाकृतिर्गृह्यतइति प्लुतानां न स्यात् । यथा स्थूलं गामानयेत्युक्ते न कृशस्यानयने भवतीति । आकृतिपक्षेपि विशिष्टैवाकृतिर्दीर्घा व्यक्तिर्गृह्यते । तथा चानणत्वादीदन्ता ग्राहकौ न यान्ताम् । यदि पुनरिति । ह्रस्वसहचर्यादिकारापि ह्रस्वशब्देनाभिधीयतइति ह्रस्वानामिति बहुवचनम् । तत्र ह्रस्वानिर्देशे अणत्वादाकृतिपक्षे वा यत्नाधिक्याभावाद् भिन्नकालानां गृहणे सि-

संज्ञासूत्र तत्प्रकरणमर्थमिति भावः । प्रतिषेद्धेइति । अप्लुतवद्भावेन बाधिते इत्यर्थः । भाष्ये (प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधेति) । प्रगृह्याश्रय प्रकृतिभावे प्लुतप्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रगृह्याश्रयस्यापि कुतो न निवृत्तिरित्यत्र आह अन्येनाति । प्रगृह्या प्रकृत्येत्येतत्तत्त्वार्थः । नन्वावशोपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे सति प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधा प्लुतवर्तीति बाधितो व्यर्थ इत्यत्र आह युज्विति । न पुनस्तत्परत्वादिति । तद्वक्ष्यति भाष्ये 'दीर्घाणाञ्चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोतीति' । प्लुतानान्विष्यति । तत्परत्वाभावे इत्यर्थः । तत्परत्वे तु तत्परसूत्रस्य जातिपक्षेऽनगत्यापि नियमार्थत्वात् स्यादिति भावः । ईत्वादि ईत्वाद्यनतिरिक्तं मन्यते । आकृतिरिति । विना 'यत्नयुच्चारण जातिनिर्देशाभावादेव इत्युक्ता-युच्चारणीयायां लापवाय ह्रस्व एव प्रयोक्तव्यं गुरुदीर्घोच्चारणेन तदुच्येत्कल्पकलणस्य विहाय विशेषणत्वस्यैवाश्रयणाद्विशिष्टव्यक्तिस्यैव जातिर्गृह्यते इति न्यूनकालव्यक्तिकगताया इवाधिककालव्यक्तिकगताया अपि न ग्रहणमिति भावः । भिन्नभिन्नव्याप्यजातिस्वीकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः प्लुतेऽभाव एवेत्यपि बाध्यम् । एष्यजातेस्तु प्लुते सस्वात्तेन प्लुतग्रहणं भवत्येव । ततो लघुव्यक्तेरभावाच्च । नन्वेवं भाष्येऽनणत्वादिति हेतुरसङ्गतोऽन आह आकृतिपक्षेपीति । ईदृशे विषये तत्तद्विद्वत्विजातिविशिष्टा व्यक्तेरेव गृह्यत इत्यर्थः । जातिप्राधान्ये फलाभावाद् व्यक्तित्वेन कार्यसंबन्धाश्रयेण गौरवाच्च तस्यायुक्तत्वाच्च । तादृशेष्ट-

जनमुक्तम् । क्रियते तन्न्यास एव । अप्लुतादप्लुतइति । एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्य-
कार्यं तत्प्लुतस्य न प्राप्नोति । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । एवं तर्हि किं
न एतेन यत्नेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति । यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम् । अत्र
चासावसिद्धः । तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । कथं पुनरिदं विज्ञायते
ईदादयो यद् द्विवचनमाहोस्विदीदाद्यन्तं यद् द्विवचनमिति । कश्चात्र विशेषः । ईदा-
दयो यद् द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य विधिः * । ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या
इति चेद् अन्त्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विवेया । पंचथे इति । पंचते इति । वचनाद् भवि-

ध्यतीत्यर्थः । प्लुतभावीति । प्लुतो भावी यस्य सः प्लुतभावी स्थानी प्रकृतः तस्यैव
प्रकृतिभावः । ननु प्लुतस्यासिद्धत्वात्स्थान्यपि प्लुतभावित्वात् प्लुतव्यपदेशे कथं
लभते । नैप दीपः । प्लुतो ह्यस्य भावीति बुद्ध्य प्रकल्पनमेतत् । न च तत्र प्लुत-
स्यासिद्धत्वम् । अन्यथा प्लुतो ऽसिद्ध इत्ययमपि व्यवहारो न स्यात् । कार्यकाल-
पक्षमाश्रित्याह एवमपीति । ततश्चाग्नी इत्यत्राप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिपेक्षे क्रिय-
माणे प्लुतस्य सिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावादनुनासिकः स्यात् । यथोद्देशपक्षाश्रयेण तु
परिहारः । कथं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वासंज्ञापरिभाषस्य कार्यकालतय न्या-
य्या । नैप दीपः । यदाहुर्दृश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमसिद्धाय भविष्यति
किं चिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणायते तदा सम्भवत्येवायं पक्षो यथाश्रुत-
प्राहिप्रतिपन्नैरुक्तः । महावाक्याथेपर्यालोचनप्रवृत्तप्रातिपन्नैरुक्तः कार्यकालपक्षः ।
कथं पुनरिति । ईदादयो याद संज्ञिनस्तादृशोपणं तु द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्वमी-
दोदानां न सम्भवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां संज्ञायाः ताव्यम् । अथ द्विवचनं संज्ञि
तद्विशेषणमादादयस्तदा तदन्तर्विधिरप्रधानेन प्रधानस्येति ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति
पक्षः । तत्राभयोरपि पक्षयोर्दीपदर्शनात्प्रश्नः । पंचते इति । इकारोत्र द्विवचनं

व्याक्तग्रहणं ऽप्यणुत्वाभावात् ततो माहकारिणि भावः । भाष्य (तस्मादीषाणामेव तपराणामिति) गुणान्त-
र्युक्तसमहायसन्देहाय चेत्यर्थः । कर्मधारयममं व्युत्स्यति प्लुतो भावीति । यद्यप्याश्रयसिद्धत्वेनापि
सिध्यति, तथापि शास्त्रबोधोपेत्या लक्षणप्रयणमुचितमिति भाष्याभप्रायः । प्रकृतइति । प्लुतशब्देन बो-
धित इत्यर्थः । बुद्ध्येति । शास्त्रीयं कार्यं ऽसिद्धत्वं न चायं व्यवहारः शास्त्रीयं कार्यमिति भावः । कार्य-
कालपक्षमाश्रित्येति । अयं भावः । तत्र पक्षे संज्ञाशास्त्राणां न पृथग बोधकत्वम् । पूर्वत्रासिद्धमिति
चातिदेशः कार्यार्थः, कार्यज्ञानञ्च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्वा वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्यत्वमेव तस्य । किं च
पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन पूर्वत्रेवमसिद्धमिति तदर्थः । नत्र कार्यकालपक्षे तत्तद्देशोपास्थितसंज्ञापरिभा-
षाणामप्यासिद्धत्वबोधनम् । एवञ्च प्लुतवृष्ट्या ऽनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन नदेकवाक्यतापन्नस्यापि तद्वृष्ट्या
ऽसिद्धत्वेन प्लुतशब्दे ऽनुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वग्रहणेन ईदृदेद् अदसोमादिस्थस्य ग्रहीतुमशक्यत्वमिति ।
यथोद्देशे तु स्वातन्त्र्येण संज्ञादीनां कार्यबोधकत्वात्तत्प्राति प्लुतासिद्धत्वबोधनं शक्यमेव । एतेन कार्यकाल-
पक्षेपि पाठकृतपूर्वत्वाभातिरित्यपास्तम् । भाष्य (यत्सिद्धे प्रगृह्यति) प्लुतं सिद्धकाण्डस्य यत्प्रगृह्यकार्य-
मित्यर्थः । यत्प्रगृह्यकार्येदृष्ट्या प्लुतः सिद्धस्तइति यावत् । यथोद्देशोति । नन्वत्र पक्षे ऽग्नी ३ इत्यादि प्लुत-
स्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेव प्लुताभावपक्षे ऽनुनासिकप्रतिबन्धेन फलवत्यां संज्ञायान्ततः प्लुतं तं द्विमात्र-
त्वेन पश्यन्त्या आप संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावाश्लिषित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाच्चाप्रगृह्यत्वेनानुना-
सिकः स्यादिति चेन्न । संज्ञायाः कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्यसिद्धिरूपबीजस्य सत्त्वेन पुनस्तस्याः सुल-
भत्वात् । एतेदेव ध्वनयता प्लुतस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीत्येनकारः प्रयुक्तः । प्लुतात्प्राक् संज्ञायाञ्च
तत्काला एवेति सत्यं इत्यलम् । प्रणायते । बोधयते । ईदाद्य इति । प्रायम्यारदसो मादित्यनेनैकरूप्याच्छेति

प्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । खट्वे इति माले इति । अस्तु तर्हि ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनमिति । ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनमिति चेदेकस्य विधिः । ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया । खट्वे इति माले इति । न वाद्यन्तवत्त्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । आद्यन्तवत्त्वात् । आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति । अथवा एवं वक्ष्यामि ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनान्तमिति । ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधः * । ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्यंगारं कुमार्यंगारम् । वध्वोरंगारं वध्वंगारम् । एतद्धीदाद्यन्तं श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन । सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य । यदयमीदृता च सप्तम्यर्थ इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयन्त्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति । तच्च हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्या-

न भवति अपि तु तस्यान्तः । वचनादिति । द्विवचनावयवे द्विवचनशब्दो वर्तिष्यत इत्यर्थः । अस्तीति । मुख्यं सम्भवात् गोणस्य ग्रहणमन्यार्यामित्यर्थः । खट्वे इतीति । अन्तादिवचनेत्यादिशब्दावदेकारो द्विवचनम् । एकस्तीति । अमहायस्येत्यर्थः । ईदृताः केवलयोगेन सम्भव इति वचनसामर्थ्यात्तयोरेव सिद्धयति । एकारान्तस्य तु द्विवचनस्य पचते इत्यादौ सम्भवात्खट्वे इत्यत्र न सिद्धयतीति दोषः । येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वस्य च रूपस्येति नाश्रितमिति दोषोपस्थापः । अथवेति । प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति द्विवचनेन तदन्तोर्वाधः । पश्चाद् द्विवचनान्तमीदादिभिर्विशिष्यत इत्ययं तृतीयः पक्षो भवति । ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनान्तमिति । ननु संज्ञावर्था प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावः । सुप्तङन्तं पदमित्यत्रान्तग्रहणेन ज्ञापित इति कथमेतत्पक्षोपपत्तिः । चतुर्थपक्षप्रतिषेधपाय वक्ष्येति तज्ज्ञाप्यकार इति नैतदप्ये चोच्यम् । दोषान्तरंगोमं पक्षं निराकर्तुमाह लुकि प्रतिषेध इति । दोषसंज्ञावैतदास्य पक्षस्य निराकरणस्तदन्तविध्यभावाच्च नोक्तः । कुमार्यंगारमिति । कथं पुनरत्र द्विवचनान्तस्य समासः । यावता वत्ता संख्याविशेषो न गम्यते । नैष दोषः । यथा तावकीन इत्यादावादेशेन संख्याविशेषो व्यज्यते तथेहापि सत्यां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वं व्यज्येतेति दोषोपस्थापः । सप्तम्यामिति । ईदृतां सप्तमीत्येव तदन्तविधौ सति प्रत्ययलक्षणेन सामो गौरा अर्थाश्रित इत्यादौ सिद्धायां सप्तमीत्येव तदन्तविधौ सति प्रत्ययलक्षणं प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । तच्च हीति । आद्यन्तवद्भावानाश्रयणाय तृतीयः पक्षः परिगृहीतः । तत्र च दोषप्रतीतिविधानार्थ-

भावः । तदेति । अन्तशब्दोऽवयववचनस्तदन्तस्येति बहुव्रीहिश्रुत्यर्थः । अथेति । सज्ञाया आनन्तर्यान्तेन विशिष्टित्यस्यानुग्रहाच्चैतं भावः । भाष्ये (अन्तस्येति) । द्विवचनान्तस्य वर्णस्येत्यर्थः । गोणस्येति जघन्यत्वसामान्याल्लक्षणिकमपि गोणपदेन गृह्यते इति भोव । प्रथमापस्थितदृष्ट्यागेन एकारान्तोऽङ्ग-यादाने बीजमाह ईदृता इति । नाश्रितामिति । वार्तिककृतेति शेषः । तदन्तविधिरिति । अस्मादेव वचनाच्छब्दस्वरूपं विवेच्यमात्रायेति भावः । इत्ययं तृतीयः पक्ष इति । व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमस्य बीजम् । तदन्तविध्यभावाच्च नोक्त इति । ईदादिभिः श्रूयमाणत्वेन द्विवचनाविशेषणमेव न्याय्यमित्यनेनैव प्रत्ययलक्षणं रूपो दोषो नोक्त इत्यपि बोध्यम् । आदेशेनेति । एकार्युष्मदादेशेर्विहितेन तवकाद्यादेशेनेत्यर्थः । प्रकृतिभावेनेति । अन्यथाऽनुपपद्यमानेनेत्यर्थः । एवं हि सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जकाभावादस्य

मः । ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति । ईदाद्यन्तं यद्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति । एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्यतां शुक्ल्यास्तां वस्त्रे इति । अत्र प्राप्नोति । अत्र हीदादि च द्विवचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन । अत्राप्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । लुक्क्रियतां शीभाव इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्छीभावः । नित्यो लुक । कृते शीभावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्यो लुगन्यस्याकृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्य कृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । शीभावोऽप्यनित्यः । न हि कृते लुकि प्राप्नोति । उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः । शीभावे कृते लुक । अथापि कथं चिन्नित्यो लुकस्यादेवमपि दोषः । वक्ष्येत्येतत् । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्यग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति । इदं चापि प्रत्यग्रहणमयं चापि संज्ञा-

मधिकमर्थग्रहणं शापकं कर्तव्यं भवतीति सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः । ईदादिभिरिति । अत्र पक्षे कुमार्यगारमित्यत्राप्रसङ्गः । न ह्यत्रेददेदन्तं द्विवचनम् किं तर्हि ओसिति सकारान्तम् । तदन्तमिति । द्विवचनान्तमित्यर्थः । ईदाद्यन्तमिति । ईदादिभिः साक्षात्समुदायस्य सम्बन्धाभावाद् ईदादिशब्देन ईदाद्यन्तमुच्यते तेनेदाद्यन्तान्तमित्यर्थः । शुक्ल्यास्तामिति । शुक्लशब्दाद् द्विवचनम् । तस्य नपुंसकाच्चेति शीभावः । ततश्चिच्चप्रत्ययः । शीशब्दस्य सुप इति लुक । अस्य च्वावर्तिव तद्विद्वान्तत्वात्सुप तस्याव्ययादिति लुक अत्र हि शीशब्द ईकारान्तं द्विवचनं तदन्तश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति । अत्र हीदादि च द्विवचनमिति । ईदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते । क्व चित्तु पाठः । ईदाद्यन्तं च श्रूयतेति । तत्रैवं व्याख्येयम् । ईदाद्यन्तं च श्रूयते सूत्रे तदन्तविधिरीदादिभिर्द्विवचनस्याश्रयतइत्यर्थः । यस्त्वयमस्य च्वावर्तिकारः स द्विवचनस्य न कश्चिदिति न तदभिप्रायेण भाष्यं व्याख्येयम् । अथापि कथं चिदिति । स्थानविशेषानपेक्षायां कृताकृतप्रसङ्गत्वेन लुकशास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः । अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते तेनान्तरङ्गानपीति न्यायेन शीभावस्य लुग् बाधक इत्यर्थः । एवमपि दोष इति । पक्षस्योत्थानमेव नास्तीति तत्पक्षासम्भव एव दापः । अवश्यमिति । यदाश्रयणभयादयं पक्षोऽङ्गीकृतः । तस्याद्यन्तवद्भावस्यास्मन्नपि पक्षेऽवश्यमाश्रयणमङ्गीकृतम् । अग्नी इत्यत्र हीकार एव द्विवचनं न त्वोकारान्तम् । तस्मादिति । द्वितीय एव पक्षोऽस्त्वित्यर्थः । मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यवार्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत् ।

प्रयोगस्यासाधुत्वापत्तिरसाधुप्रयोग च भगवताऽश्रद्धयतापत्तिरतः । एवंपार्थतावच्छेदकसंप्रतिषेधेन बोधो न तु सङ्ख्यावत्त्वेनेत्येव भाष्यसंमतमतो वृत्तो सङ्ख्यावत्त्वगमऽप्यनेकार्थप्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभाव इति बोध्यम् । सुतरामिति । अकरणत्वरूपं गुरु तस्य च ज्ञापकत्वाश्रयणमिति सुतराङ्कारवार्थमर्थः । (ईदादिभिरिति) भाष्ये । श्रुतस्याश्रुतेन सबन्धो न्याय्य इति भावः । साक्षात् । द्विवचनमनपेक्ष्य । समुदायस्य । प्रत्ययान्तस्य । नन्वत्र पक्षे न द्विवचनेनराशिं विशेष्यते इति कथमीशदि च द्विवचनमिति स्थितं न्नाह ईदादीति । तदन्तत्वञ्चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । श्रूयते सूत्र इति । यच्छ्रूयते सूत्रे द्विवचनान्त-वाशब्दान्तमिति भाष्यं योजनेत्याशयः । अनित्यत्वेऽपि लुकः शीभावे नित्यशब्दतुल्यबलत्वात्परत्वादिति पूर्वोक्तमनुपपन्नमतो भाष्यं शीभावोऽप्यनित्य इत्युक्तम् । कृते लुकि तस्यापिस्तु प्रसङ्गरूपपदपर्यत्या-भावादिर्भावाः । अग्नीइतीति । अद्वैतइत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् द्वितीयइति प्रत्ययाशे तदन्तविधिसत्त्वेन

विधिः । अवश्यं खल्वस्मिन् पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्यः । तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ॥

अदसो मात् ॥१२॥ मात्प्रगृह्यमंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेधः* । मात्प्रगृह्यमंज्ञायां तस्य ईत्वस्य ऊत्वस्य चासिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति । तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमी अत्र । अमू अत्र । अमी आमाते । अमू आमाते । ननु च प्रगृह्यमंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति । वचनार्थो हि सिद्धे * । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थमेतत्स्यात् । अगोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादगो प्रगृह्यस्यानुनासिकोदसो नेति । विप्रतिषेधाद्वा * । अथवा प्रगृह्यमंज्ञा क्रियताम् अयादयो वेति । प्रगृह्यमंज्ञा भवि-

मणीवोष्पस्येति तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमानार्थस्य । रादसी वेत्यादिस्तु च्छान्दसः प्रयोगः । छन्दसि तु सर्वे विधयो विकल्पन्ते इति ॥ ११ ॥

अदसो मात् ॥ मात्प्रगृह्येति । अस्मिन् सूत्रन्यासे इत्यर्थः । ऊत्वस्य चेति । चशब्दान्मत्वस्य च । आश्रयस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणे च कार्यं प्राप्नोति नादेशलक्षणाभित्ययादिप्रसङ्गः । अमी आमाते इत्यादिदेशः प्राप्नोति अमू आमाते इत्यादिदेशोऽमी अत्रेत्यत्र एकादेशः । ननु च द्विपदाश्रयत्वाद्विहङ्गा अयादयोन्तरङ्गेष्वीत्वादिष्वसिद्धा इति पूर्वाभावे कथं पूर्वशासिद्धमितिनामासिद्धत्वं स्यात् । नैष दोषः । नाजानन्तर्ये इति विहङ्गपरिभाषानिर्वाहः । ननु चेति । यद्येतावत्पक्षे आश्रयसिद्धत्वं भविष्यतीत्यर्थः । कार्यकालपक्षमाश्रित्याह वचनार्थो हाति । वचनस्य प्रयोजनमित्यर्थः । नैकमिति । अनेककार्यासिद्धयर्थं संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यत इत्यर्थः । अन्यत्तु सूत्रमेकेनापि प्रयुज्यते मुद्रगादणित्यादि । तत्रैवायमिति । न च तत्रोद्देशग्रहणं कर्तव्यं मादिति वा । यस्मादगोनुनासिकोऽवमाने विधीयते पूर्वेण गकारेणागग्रहणमिति अस्मै अमुके अमुकाभ्यामन्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्ग एव । तदेवं कार्यकालेऽपि संज्ञार्परिभाषा प्रकरणो-

पक्षद्वयस्यैकत्वबुद्ध्या तस्य मध्यमत्वोत्कार्गितं बोध्यम् । एतन्निमित्तं वृत्तिकारोक्तमित्यर्थः । ॥ ११ ॥

अदसो मात् ॥ अस्मिन्निति । मात्प्रवर्तने इत्यर्थः । यदि तु अदसोदादित्युच्यते तात्पर्यं पूर्वोत्तरसाहचर्याववर्णभित्रोऽज औकारिकारूप एव तत्र न स्यादेष इति भावः । इदमेव ध्वनयितुमदसः प्रगृह्यमंज्ञायामिति नोक्तम् । नन्वीत्वात्वयोरसिद्धत्वापि अदसोमादित्यत्र दृष्टान्तं निवर्त्य मात्प्रौकारिकयोरपि प्रगृह्यत्वात्रायादिप्रसङ्गोऽन आह चशब्दान्मत्वस्येति । एवमेवेतिनामल्पिगन्वाभावादेवमपि न प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति भावः । नन्वीत्वादीनामसिद्धत्वापि तन्निवर्तिनाकाराद्यभावेन कथमयादिप्राप्तिः* । किं प्रायादीन् प्रत्यसिद्धत्वापि प्रगृह्यमंज्ञायामाश्रयसिद्धत्वेन तत्संज्ञायान्नन्मामर्थ्यान्नायादयोऽन आह शास्त्रेति । नादेशलक्षणमिति । प्रकृतिभाव इत्यर्थः । प्रगृह्यत्वव्यनुनासिकपुरुषासेन चित्तार्यामेति भावः । एकादेशः । एङः पदान्तादतीति । नाजानन्तर्ये इति । उत्तरकालप्रवृत्तिकं अयादावजानन्तर्यादिति भावः । त्रिप्रापिकेऽन्तरङ्गे बाह्वङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तैर्यसंज्ञनीयसूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात्तत्र दोष इति परं । यद्येतावदेति । नन्वाश्रयसिद्धत्वेन । गृह्यत्वेऽपि मूलावगतिस्तिद्धत्वात्प्रायादिक स्यादेवेति चेन्न । एवमपि संज्ञाशास्त्रवैयर्थ्यात्त्रयाभ्य-
जनायादिकं प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इत्याशयान् । भाष्ये (यत्सिद्धमिति) न च तत्र पूर्वसूत्रेणैव सिद्धिः । अद्विवचने तदप्रवृत्तेः । पूर्वसूत्रविषये यद्येतावदेति भाष्यकृताङ्गीकाराच्च । नन्वीशब्दपञ्चविनायाच्च करणमित्यत आह नचेति । हेऽमुक अमुका इत्यादौ तु अरस इत्यादर्थं न विद्यते वक्ष्य स्थानं सो यस्य तादृशा-
रस इत्यर्थे नानुनासिकः स्वमतेऽपि भवत्येवेति भाष्याशयमाह । तादृशानामनभिधानमेवेत्यन्ये । प्रकरणोत्क-

प्यति विप्रतिषेधेनाति । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परे ऽयादयः । परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति अदसो मादिति । एवमप्युक्तो विप्रतिषेधः । कथम् । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । एचामयादयः । ईदृतोः प्रगृह्यसंज्ञा । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्ह्यसंभवोपि । स चास्त्यत्रामंभवः । कोमावत्रामंभवः । प्रगृह्यसंज्ञाऽभिनिर्वर्तमाना अयादीन् बाधते । अयादयो ऽभिनिर्वर्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञाया निमित्तं

त्कर्षेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यार्था सत्यसिद्धत्वं बाधिष्यतइत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्धेति । अयावेकादेशप्रतिषेधो वक्तव्यः, विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञेति विकल्पार्थो वाशब्दः । नैकं प्रयोजनमित्यादिस्तु परिहारे भाष्यकारेणोक्तो न वार्तिककारेणिति न तदपेक्षो विकल्पः । नैष युक्त इति । इष्टमिदमेव इति भावः । कारिष्यतइति । आश्रयिष्यतइत्यर्थः । इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह सूत्रविपर्यास इति । अभिप्रायं प्रकाशयितुमाह एवं तर्हीति । द्विकार्ययोगो हीति । द्वाभ्यां कार्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविपर्ययत्वाद्धिप्रतिषेधः । असम्भवापीति । असम्भव एव विप्रतिषेधः स तु कदा चिद् द्विकार्ययोगो भवति कदा चित्केवलोपि । तथाहि । सति सम्भवं द्विकार्ययोगो न विप्रतिषेधः । यथैकस्य दधान्तरडागमद्विवचनं भवतः । अदधादिति । क्वाचिदेकस्य द्विकार्ययोगाभावेण्यसम्भवा भवति । यथा त्रपृष्णामित्यत्र नुमुटोः प्रकृतिप्रत्ययमक्तयोः परस्परनिमित्तव्याघातात् । अयादीन् बाधतइति । प्रकृतिभावविधानात् । निमित्तमिति । इत्वमूत्वं च । आर्षेणिति । संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासितेत्यर्थः । सर्वेति । प्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थः । भाष्ये (विप्रतिषेधाद्धेति) । अन्तरङ्गत्वात्प्रत्वाद्वा कृत पदान्तरसमभिध्याहारं ऽयादयः परत्वात् संज्ञासिद्धौ तस्मान्मर्थान्मुखादिक प्रकृतिभावे प्रत्याप नासिद्धम् । आश्रयाच्च संज्ञां प्रत्यपि नासिद्धमिति भावः । ननु प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमानेत्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण घटन एव विरोध इत्ययुक्तमनवित्यत आह इति । भाष्ये (परंवेति) । पूर्वपाठेपि तत्र बाधार्थबोधभावेनेति भावः । कथमिति । पाठकृत स्वगनं पूर्वत्वमनपगतमिति प्रश्नः । उत्तरयति कार्यकालमिति । तत्पक्षे संज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशदेश एवार्थबोधस्तदुत्तरञ्च विरोधोपस्थितिस्तत्कार्यज्ञान चेति तत्रत्यपरत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजमिति भावः । परैवेत्यकारण पाठकृतं पूर्वत्वं विद्यमानमपि विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न नियामकमिति सूचितम् । परिभाषाणान्तु, तत्पक्षेपि तत्तद्देशं ऽर्थबोधोपस्थितेति तद्विषये विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ पाठकृतमेव तांत्र्यामकमिति तात्पर्यम् । आकडारम्भभपसंज्ञाविषये तु यथोक्तं शपक्ष एवेति तत्र परया पूर्वबोधसिद्धिः । व्यङ्ग्यं सप्रसारणमिति सूत्रस्य भसंज्ञायाः कार्यकालस्वरं भाष्ये त्वेकदेशयुक्तिरिति तत्रैव निरूपयिष्याम । परं तु पूर्वैत्यस्य संज्ञापदेन तत्कार्यं प्रकृतिभावउच्येत इति भावः । आशयानभिज्ञस्य पदेन (कथमिति) । एकदेशिन उत्तरं (कार्यकालमिति) व्याशीत्याहुः । एतेन कार्यकालपक्षेप पाठकृतपरत्वमयादीनामिव । अन्यथा ङमो हस्वादन्वीत्यादि त्रिपादीत्ये कार्यकालपक्षे एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात्तत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्येवेति सिद्धान्तासङ्गतिरुभयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वासंभवादिष्यपास्तम् । द्वाभ्यामिति । योग इति । कर्मणि घञ् । द्विकार्यशब्दस्य पात्राद्यन्त्वादन्वीलिङ्गस्य योगशब्देन कर्त्तृकरणौ कृतेति समासः । ईदृतोऽप्रगृह्यसंज्ञेत्यस्य तत्कार्यं प्रकृतिभाव इत्यर्थः । कदाचिदिति । एवञ्च प्रकृते केवलासंभवरूपः स इत्यर्थः । केवलाद्विकार्ययोगो न सर्वथा विप्रतिषेध इत्याह तथाहीति । इत्वमूत्वं चेति । तद्विधानेन संज्ञाभावे तत्कार्यप्रकृतिभावाविधातः स्पष्ट एवेति भावः । केचित्तु संज्ञाकार्यस्य अयादिभिर्विप्रतिषेधो ऽयुक्तः । वाक्यसंस्कारपक्षे मूत्वाहितः पूर्वमेवायादिप्राप्त्या मूत्वाद्युत्तरञ्च संज्ञायां तत्प्राप्त्या युग-

विघ्नन्तीत्येषो ऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः, एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । सतोर्हि विप्रतिषेधो भवति न चात्रेत्योत्वे स्तः । नापि मकारः । उभयमप्यासिद्धम् । आश्रयात्मिद्धत्वं च यथा रूढत्वे । आश्रयात्मिद्धत्वं भविष्यति । तद्यथा । रूढत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति । किं पुनः कारणं रूढत्वे आश्रयात्मिद्धो भवति । न पुनर्यत्रैव रुः सिद्धः तत्रैवोत्वमप्युच्यते । नैवं शक्यम् । असिद्धे ब्रुत्वे आदगुणाप्रसिद्धिः * । असिद्धे ब्रुत्वे आदगुणस्याप्रसिद्धिः स्यात् । वृक्षोत्र । प्लक्षोत्र । तस्मात्तत्राश्रयात्सिद्धत्वमेव पितव्यम् । यथा तत्राश्रयात्मिद्धत्वं भवति । एवमिहाप्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । अथवा प्रगृह्यमंज्ञावचनमामर्थ्यादयादयो न भवि-

श्रयात् सिद्धत्वमिति । प्रगृह्यमंज्ञायां कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावादीत्वादीनां तेषामयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते । तथाहि । सतोर्हि विप्रतिषेधो भवतीति पूर्वपक्षे ईदादीनामव स आक्षिप्तः । तत्रायादीनां चयने लाघवः । अग्रे ऽत्रेत्यत्रावकाशः । ईत्वादीनां तु यत्रायादीनामप्रसङ्गः सोऽवकाशः । अमी स्थिता अमू स्थिता अमीभ्य इति । अमी अत्रेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादीत्वादय एव भवन्ति । अत्र व्याख्यानान्तरं क्लिष्टत्वाच्चोपन्यस्तम् । न पुनर्यत्रैवेति । रो. सुपीत्यस्यान्तरगत उरतीति वक्तव्यम् । एवं चासिद्धत्वं न बाधितं भवति । अत्र पाठक्रमे ऽसिद्धत्वस्य प्राप्त्यभावात् प्लुतस्य चोत्वे सिद्धत्वात्तत्कालत्वाभावादप्लुतादप्लुते इति न वक्तव्यं भवति । अथ वेति । यथोद्देशः-

पत्पाप्यभावान् । तस्मान् प्रगृह्यमंज्ञावचनं तज्जनकमुत्पत्तिकं लक्षयित्वा तस्यायादिभिर्विप्रतिषेधे इति वार्तिकार्थस्तमपि दृश्यति । भाष्ये (एवमपीति) कार्यित्वेनाश्रयणादिति । तस्मात्संज्ञायादीन् प्रत्यपि सिद्धत्वमित्यर्थः । यथोद्देशे इवम् । कथं कार्यकालमिति तु प्रकृतिभावायां विप्रतिषेधविषयमिदानीं तु स नेति स्पष्टमेव । असिद्धत्वाभावादिति । ईत्वादीनामासिद्धत्वाभावादित्यन्वयः । सामान्यत एवासिद्धत्वाभावबोधनमित्यर्थः । तेषां मीत्वादीनाम् । परत्वादिति । ईत्वादिषु जातिषु तेषामसिद्धत्वाभावव्यादीनामप्रसङ्ग एवेति भावः । व्याख्यानान्तरमिति । प्रगृह्यत्वकार्यप्रकृतिभावनायादीनां विप्रतिषेधपरमेव भाष्यम् । सतोऽसिद्धस्य युगपत्पाप्यामित्यर्थः । वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्वादीनामासिद्धत्वेन ततः प्रोगव तत्प्राप्तिः कृतं त्वीत्वादावस्येति न तयोर्धुगपत्प्राप्तिरिति भावः । तदर्थं न चात्रेत्यादि । अत्र अथादिप्राप्तिकालः । असत्त्वे हेतुः । उभयमप्यासिद्धमिति । पूर्वचासिद्धनेति शेषः । परितर्कान् आश्रयादिति । पदसंस्कारपक्षे एवात्राधीयनइति भावः । एवञ्चोभयोर्धुगपत् प्राप्तिः प्रगृह्यमंज्ञायान्तर्कार्यं च तयोः सिद्धत्वाव्याधीन् प्राप्तिं चासिद्धत्वादिषुपपन्नो विप्रतिषेध इति । वाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति क्लेशः । परे त्वनुक्तताविप्रतिषेधस्य ऽतन्तन्मन्तर्यनपरस्तेन व्याख्यापेक्षयेऽमेव युक्तम् । पक्षान्तररपि परिहारकारणादित्याह । रो. सुपीत्यस्यान्तरमिति । न चैवं हाशे चेत्यस्येत्यनुत्तरत्वाद्गो रीति दृष्ट्या ऽसिद्धत्वापत्तो मनोऽप्यासिद्धिः । हा हे कोप, रो रीत्यनयोर्योगे ऽनुनासिक इत्यतः पूर्वं पाठः कार्य इत्याशयान् । अनुनासिकपटुर्भावेन चार्गिताध्यमाशङ्क्याह यथोद्देशान् । 'एतद्वच्य-नसामर्थ्यादिति वार्तिकं तद्व्याख्यानभाष्यञ्चेत्यर्थः । पूर्वभाष्यस्य व्याख्यानान्तरादिति वाक्यसंस्कारपक्षे ऽप्याह अथवेति । वस्तुतस्तु प्रकृतिभावोपास्थितसंज्ञायान्तर्गतासिद्धत्वेनाश्रयणरूपवचनसामर्थ्यादयादीन् प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यते इति कार्यकालेति न शेषः । किं च यथोद्देशेऽपि संज्ञां प्राप्तिं नोमत्तत्वेनाश्रयणात्तद्व्याख्या मीत्वस्य सिद्धत्वेन संज्ञायामनुनासिकप्रतिबन्धेन चार्गिताध्यमस्येत्यर्थः । प्रकृतिभावविषयकसंज्ञोपपन्नसामर्थ्याश्रयेण तु किं विशिष्य यथोद्देशाश्रयेणैवमुपक्रमस्य भाष्येऽपि बोध्यमित्याह । भाष्ये 'योगविभागाद्दे'ति वार्तिकं व्याचष्टे (अथवेति) असत् इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे उत्तरत्र मतिविषयस्य, विज्ञो-

ष्यन्ति । अथ वा योगविभागः कारिष्यते । अदसः । अदसः परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति । ततो मात् । माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति । अदस इत्येव । किमर्थो योगविभागः । एको यत्तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः अपरो यदसिद्धः । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अमुया अमुयोरिति । किं च स्यात् । यद्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रमज्येत । नैष दोषः । पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः । न चैष पदान्तः । एवमप्यमुकेत्र, अत्रापि प्राप्नोति । द्विवचनमिति वर्तते । यदि द्विवचनमिति वर्तते अमी अत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि एदन्तमिति निवृत्तम् । अथवा ऽऽहायमदमो मादिति । न च ईत्वोत्वे स्तः । नापि मकारः । तत एवं विज्ञास्यामः । मार्थादीदाद्यर्थानामिति । उक्तं वा* । किमुक्तम् । अदस ईत्वोत्वे स्वरे वहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये । प्रगृह्यसंज्ञायां चेति । तत्र

पक्षाश्रयेणैतदुच्यते । कार्यकालपक्षेऽप्याह अथ वेति । अदस इति सम्बन्धसामान्ये पृष्ठी । अदस. सम्बन्धिन ईदूदेत इति । इहापीति । अदस टा अदस ओस अत्वं टाप् सवर्णदीर्घत्वम् आङि चाप इत्येत्वम् । अदे आ अदे ओस इति स्थिते अदस इत्यत्र मादिति विशेषणाभावात्प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामयादेशाप्रसङ्गः । अमुकेऽति । अदस इत्यनेन प्राप्नोति । एदन्तमिति । ईदूतोरेव स्वरितत्वप्रतिष्ठानादिति भावः । अननुवृत्तिरेव च निवृत्तिः । यद्येवं मादूग्रहणं न कर्तव्यम् । एदूग्रहणानिवृत्त्यैवामुकेत्रेत्यत्राप्रसङ्गात् । नैतदस्ति । सति मादूग्रहणे योगविभागो भवति नान्यथा । एकयोगे परिहारान्तरमप्याह अथ वेति । मार्थादिति । मार्थ एव स्थानी मशब्देनोक्त ईदूदेदर्थश्च ईदूदेदिति । न चास्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति । बुद्धिपरिकल्पनायामसिद्धत्वाभावस्योक्तत्वात् । उक्तं वेति । असिद्धत्वमेवात्र प्रतिपिद्धमित्यर्थः । स्वरे इति । अर्चीत्यर्थः । वहिष्पदलक्षणे इति । द्वितीयपदव्यवस्थित इत्यर्थः । तेनैकपदव्यवस्थिते ऽचि असिद्धे ईत्वोत्वे । तेनामुया ऽमुयोरित्यत्रायादेशो भवत्येव । प्रगृह्यसंज्ञायां चेति । प्रगृह्यसंज्ञायामेव सिद्धत्वेन सिद्धे लक्ष्ये प्रपञ्चार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः । तत्र सकिं दोष इति । मात्परं यदीदाद्यन्तमिति दोषोपन्यासः । पूर्वसूत्रे हि तदन्तं गृहीतमितीहापि तदन्तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः । स्वरितत्वेन शब्दमात्रमनुमीयतइति उत्तरेभिप्रायः । तत्र मादूग्रहणेन गृ-

षणानापत्तिरत आह संबन्धेति । यत्तत्सिद्धइति । मत्वं इति शेषः । यत्र कार्यं मत्वं सिद्ध तत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः । (अपरायदसिद्धइति) । यत्र मत्त्वमसिद्धं तदित्यर्थः । ननु समस्तस्वास्समुदायानुवृत्तिः स्यात्तत्कथमेतो निवृत्तिरत आह ईदूतोरेवेति । नान्यथेति । सिद्धान्ते तु व्यर्थमेव मादूग्रहणमिति भावः । 'भाष्ये मार्थादीदाद्यर्थानां' वेति वार्त्तिकं व्याचष्टे (अथवाहेति) । ननु एवं सति अदे ऽदौ इत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेपि मत्त्वमव्ययो कृतयोरीकाराशीनामप्रगृह्यत्वावितर्ह्यर्थमाल्बधित्वेन प्रगृह्यत्वाभावादिति चेन्न । प्रवेशे प्रगृह्यस्थानिकस्यापि लक्षणया ग्रहणेनादोषान् । द्वितीयेति । द्वितीयपदस्थेचि यत्कार्यं तत्रासिद्धत्वं नेत्यर्थः । अन्ये तु 'अथ वा वचनसामर्थ्यादित्यादि भाष्ये भाष्यकृत एवोक्तिरत एव सांप्रतपुस्तकेषु वार्त्तिकपाठ इत्याहुः । अन्ये तु अन्ये 'उक्तं वेत्यस्य' वार्त्तिकत्वं मत्वा कोशे वार्त्तिकपाठो भ्रष्ट इत्याहुः । सिद्धेइति । प्रगृह्यत्वे सिद्धत्वमयादीन् प्रति सिद्धत्वं विना सप्रयोजनं नेति सामर्थ्यान्तान् प्रत्यपि तौ सिद्धाविति भावः । विशेष्यासंनिधानं कथं तदन्तविधिरत आह पूर्वसूत्रेइति । अर्थधिकारादिति भावः । शब्दमात्रमिति । एवञ्च विशेष्याभावात् तदन्तविधिरिति भावः ॥ १२ ॥

सकि दोषः * । तत्र सककारे दोषो भवति । अमुकेत्र । न वा ग्रहणविशेषण-
त्वात् । न मादग्रहणेन ईदाद्यन्तं विशेष्यते, किं तर्हि, ईदादयो विशेष्यन्ते मा-
त्परे ये ईदाद्य इति ॥

शे ॥ १३ ॥ इह कस्मान्न भवति कारेकुशे वंशे इति । शेऽर्थवद्ग्रहणात्* ।
अर्थवतः शेषब्दस्य ग्रहणं न चैषोऽर्थवान् । एवमपि हरिशे बभूशे इत्यत्रापि
प्राप्नोति एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति ।
अथवा पुनरस्तु अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्येति । कथं तर्हि हरिशे बभूशे इति । एकोत्र
विभक्त्यर्थेनार्थवान् । अपरस्तद्धितार्थेन । समुदायोऽनर्थकः ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥ निपात इति किमर्थम् । चकारात्र जहा-
रात्र । एकाजिति किमर्थम् । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षेत्रम् । एकाजित्यप्युच्यमाने ऽत्रापि

हेमानमीदूदं द्विशेष्यते । तेनामुकेत्रेत्यत्र व्यवधानाद्वापाभाव एवायांगविभागे दोषप्रस-
ङ्गादेदन्तमिति निवृत्तामित्युक्तम् । एकयांगं तु तन्निवृत्त्या न किञ्चित् प्रयोजनामिति न वा
ग्रहणविशेषणत्वादित्युत्तरमुक्तम् ॥ १२ ॥

शे ॥ इह कस्मादिति । अत्र हि प्रत्यक्षमेव शे इति रूपम् । युष्मं अस्मं इत्यत्र
तु शकारस्यानुबन्धस्य स्मरणादनुमेयमिति प्रश्नः । शेऽर्थवद्ग्रहणादिति । स्वशब्दस्ये-
त्येवान्तरङ्गत्वादेह्यत्वादसाधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपवद्व्यस्याप्यङ्गीकारणार्थं
रूपग्रहणं कृतम् । अत्र च शेषब्दोऽनर्थकः । समस्येकवचनं त्वर्थवत् । तयोः समुदायो-
र्थान्तराप्रादुर्भावादन्र्थकः । एवमपीति । अत्र हि मत्वर्थीयसमस्येकवचनयोरर्थवताः स-
मुदायोऽर्थवानेव । अययवधर्मानां विधानात्समुदायस्यापि प्रश्नः । लक्षणेति । प्रतिपदोक्तं
हि भट्टिति प्रतिपत्तिर्भवति । लक्षणां तु लक्षणां नुसन्धानद्वारेण बहिर्लक्षेति न तस्य
ग्रहणम् । अय वेति । अर्थवत्समुदायस्यापि कस्य चिदानर्थक्यम् । यथा दश दाडिमा-
दिवाक्यस्य पदार्थानां परस्परसमन्वयाभावादित्यापि हरिशेषब्दवाच्यार्थगतसंख्याधिक-
रणशक्तिप्रतिपादनाय प्रवृत्ता समर्था न शप्रत्ययमात्रप्रतिपादनार्थनान्वर्तन्ति शेषब्द-
स्यानर्थक्यम् ॥ १३ ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ निपात इति किमर्थमिति । निपातस्य वैकाचोऽर्थव-
त्त्वात् प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात् कल्पितरूपत्वात् कल्पनायाश्च निय-
माभावात् प्रश्नः । चकारात्रेति । अन्ययव्यातिरकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः ।

शे ॥ प्रत्यक्षमेवेति । एवञ्च (इहेति) भाष्यस्य इहैवेत्यर्थः । (युष्मदिति) युष्मां सुलुगिति
विभक्त्यविशेषः शेषब्दः इत्यर्थः । शशासावयवेषु तस्य ग्रहणादित्यर्थः । शक्तिग्रहणपरिचयप्रतीतिकत्वेनान्तर-
ङ्गत्वम् । अर्थप्रतीतावपि प्रतीयमानत्वमहेत्येवम् । शब्दान्तरप्रत्ययनादसाधारणत्वम् । अप्रादुर्भावाऽप्रतीतिर-
त्वर्थीया लोमादिशः । आनर्थक्यमिति । प्रत्यक्षानुमानकन्यायापेक्षया रूपग्रहणानुमानार्थवत्पारिभाषा
प्रचलेति भावः ॥ १३ ॥

निपात ॥ आनर्थक्यादिति । अर्थवत्त्वानिश्चयार्थः । तत्र हेतुः कल्पितरूपत्वादिनि । ततः
किं तत्राह कल्पनायादिति । अत एव कोषच्छानिपमन्ये शक्तिर्वा वदान्ति । तत्रेयेनाऽर्थवत्त्वमिति न निश्चितं
शक्यत इत्यर्थः । निपातग्रहणाभावं एकाजिति वगैर्ग्रहणार्थवत्पारिभाषाया अप्रवृत्तावर्थवद्ग्रहणे मानाभाव
इति चेन्न बहुव्रीहिरित्याशयात् । गौणमुख्यन्यायस्य तु नह प्रवृत्तिः । पशुशस्त्रेण शस्त्रत्वे लब्धे एकाङ्ग-
ग्रहणस्य गौणमुख्यसङ्ग्रहायत्वात् न्यायानित्यत्वाच्च । एतन् सर्वानर्थानान्निरिरेभवद् ई अभवित्यादौ

प्राप्नोति । एषो ऽपि हेकाच् । एकाजिति नायं बहुव्रीहिः एको ऽज् यस्मिन्
सो ऽयमेकाज् एकाजिति । किं तर्हि । तत्पुरुषो ऽयं समानाधिकरणः । एकः
अच् एकाच् । एकाजिति । यदि तत्पुरुषो ऽयं समानाधिकरणो नार्थ एकग्रह-
णेन । इह कस्मान्न भवति प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं क्षेत्रम् । अजेव यो निपात इत्येवं
विज्ञायते । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अजग्रहणसाम-
र्थ्यार्ति । यदि हि अच्चाव्यच्च तत्र स्याद् अजग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्ति
ह्रन्यदजग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । अजन्तस्य यथा स्याद्भलन्तस्य मा भूत् ।
नैव दोषो न प्रयोजनम् । एवमपि कुत एतत् । द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः
समवस्थितयोराद्यन्तवदेकस्मिन् येन विधिस्तदन्तस्येति च । इयमिह परिभाषा

निपातो ऽपि केवलो न प्रयुज्यते द्योतकत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः । अततेडः ।
अ आगच्छ आगच्छत्यापि प्रत्युदाहरणम् । एकाजिति किमर्थमिति । एकग्रहणसाम-
र्थ्याद्बहुव्रीहिं मन्यते । ततश्च प्रेदं ब्रह्मत्यनिष्टनिवृत्तिर्न कृतेति प्रश्नः । तत्पुरुषो ऽय-
मिति । अन्तरङ्गत्वाद् द्वर्तिपदार्थप्राधान्याच्चेति भावः । नैव दोष इति । ननु पुरो ऽहि-
रिति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्रास्यत्वं न स्यात् । नैव दोषः । प्रगृह्यमेक्षायां स्त्वस्यासिद्ध-
त्वात् । सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात् उत्वे तु स्त्वमाश्रयात्सिद्धम् । एवमपीति । अ-
न्यतरनिवृत्त्या ऽजग्रहणस्यार्थवत्त्वादज्मात्रं गृह्यते तदन्तं निरस्यते विपर्ययस्तु न भव-
तीति विशेषाभावात् प्रश्नः । पारार्थ्यसाम्यात् संज्ञातिदेशो परिभाषाशब्देनोक्तः । सा-
वकाशयोरिति । निरवकाशस्य बाधकत्वादवमुक्तम् । तत्र तदन्तविधेरवकाशः । ओरा-
वश्यके, लाव्यं पाव्यम् । आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः । मिदंचो ऽन्त्यात्परः । तानि यानीति ।
अत्र हि साक्षादन्त्यग्रहणमस्तीति तदन्तविध्यभावः । समवस्थितयोरिति । इह प्राप्त-

प्रगृह्यत्वं न स्याद् शेषमुख्यन्यायादिन परास्तम् । अनर्वादिष्वेव च्यन्तप्रतिषेध आरब्धः । अन्वयेति ।
व्याकरणानुसन्धानानुगृहेताभ्यामप्यर्थः । तस्यैव चास्मच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वादिनिर्भावः । वस्तुतो ऽनर्थ-
कनिपातेऽपि अस्य प्रवृत्तिरालम्ब्ये भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादन्वयवत् एव ग्रहणमिति न नियमः । प्रश्नाशयस्तु अना-
दिति पर्युदाहरणस्य ग्रहणमिति । उत्तराशयस्तु पर्युदासनं तथा ऽऽश्रयणे न मानम् । निपातग्रहणा-
देव तेन प्रत्ययानुकरणे एतत्प्रवृत्तिरिति । अ आगच्छत्यत्रापि प्लुते प्रकृतिभावो दुर्वार इति परास्तम् ।
प्लुताभावे कथं चिदुदाहरणत्वं यदि तर्हि सर्ववर्तीत्यं तथा बोधः । एकग्रहणमिति । स्वाङ्गसमुदायं स्वाङ्गत्वाभा-
वाच्चसमुदायऽच्त्वाभावेनैकग्रहणं विनापि कर्मधारयार्थलाभादिति भावः । अन्तरङ्गत्वं हेतुमाह वृत्तीति ।
भाष्ये (इहकस्मादिति) । अजन्तो निपात इत्यर्थ इति प्रश्नः । (अजेव य इति) निपातनाज्विशेषणा-
दित्यर्थः । (किंवक्तव्यमिति) । निपातस्य न्यायप्राप्तविशेष्यत्वाभावादेत्यर्थः । (यदि हीति) । अजन्त-
ग्रहणेऽग्रहणैकत्वमिति भावः । (प्रगृह्यसंज्ञायामिति) । ननु सान्तस्य प्रगृह्यत्वे एकदेशविकृतन्यायेन
रान्तस्यापि तत्त्वात्प्रकृतिभावः स्यादिति चेन्न । प्रकृतिभावेऽप्यसिद्धत्वात् अथ निपातस्य विशेष्यतयाजन्त-
इति व्याख्यानप्यजग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजन्तपरिग्रहेण केवालाज्जुप्यवृत्तिरजग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि
निधाय पृच्छति । (एवमपीति) भाष्ये । अन्यतरनिवृत्त्येति । निपातस्य विशेषणत्वे तदन्तपरिभाषाप्रस-
क्तिरिव निवृत्तिः । विशेष्यत्वे त्वाजिति विशेषणसामर्थ्यात्तदन्तस्यैव ग्रहणं मुख्याजन्तपरिमहादाद्यन्तवदित्यस्य
निवृत्तिरिति भावः । विपर्ययः । निपातस्य विशेष्यत्वेनाजन्तपरिग्रहः केवालाज्जा निवृत्तिरिति । इतिविशेषा-
भावादिति । अत्र च कारणाभावादित्यर्थः । संज्ञा येन विधिरिति । अतिदेश आद्यन्तवदिति । लाव्यमिति ।

भविष्यति आद्यन्तवेदेकस्मिन्निति । इयं च न भविष्यति येन विधिस्तदन्तस्येति ।
 आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । इयमिह परिभाषा भवति आद्यन्तवेदेकस्मिन्निति । इयं
 च न भवात् येन विधिस्तदन्तस्येति । यद्यमनाडिति प्रतिषेधं शास्ति । एवं
 तर्हि सिद्धे सति यदज्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ।
 अन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हल्-
 ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् । सिद्धिमिति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति । अनाडिति
 किमर्थम् । आ उदकान्तात् । आदकान्तात् इह कस्मान्न भवति । आ एवं नु
 मन्यसे आ एवं किल तदिति । मानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणम् । अननुबन्ध
 कश्चात्राऽऽकारः । क पुनरयं मानुबन्धकः क्व निरनुबन्धकः । ईपदर्थे क्रियायोगे
 मर्यादाभिर्विधौ च यः । एतमातं डितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरडित् ॥

याः । आचार्यप्रवृत्तिरिति । यदि तर्हि लिङ्गेन तदन्तविधिनिर्गक्रियते तदा तन्मूलाद्यन्त-
 वत्परिभाषा कथं प्रवर्तते । नैप दोषः । आद्यन्तवदित्यस्यापस्थानाय तदन्तविधिः प्रथमं
 सन्निधीयते पश्चात्तु लिङ्गात् परित्यज्यते । अथ वा लिङ्गादज्ग्रहणं निपातनं विशेष्यते इति
 विशेष्येण च तदन्तविधेरभावादिनिर्देशस्यापि मा भूत् प्रवृत्तिस्तत्फलसंपत्त्या तत्तं प-
 रिभाषा भविष्यतीति । एवं तर्हीति । संज्ञाया विधीयमानत्वात् प्राधान्यात् संज्ञाया गुण-
 त्वात् पशुना यजेततिवत् संख्याविवक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्यत्र जातिसंप्रत्ययार्थम् ।
 अचसमुदायग्रहणशङ्कानिगमार्थं हेकग्रहणं ज्ञापनफल सम्पद्यते । किं पुनः स्याद् यद्य-
 त्त्राचसमुदायस्य ग्रहणं स्यात् । उच्यते । इह अडु अंपेहीति समुदायस्यैका संज्ञा स्याद्
 नावयवानां समुदायैकाज्जिद्विचनवदित्यन्यस्यैव प्रकृतिभावाद्यणादेशो न स्यात् ।
 पूर्वयोस्तु स्वरसन्धिः स्यात् अचसमुदायपरिग्रहानुरोधेनैवाच्च निपातसमुदायो गृह्यते
 एकनिपातस्याचसमुदायस्याभावात् । अनाडिति किमर्थमिति । डिङितोराकारयोर्वि-
 पयविभागप्रदर्शनाय पश्चाद्विह कस्मादिति । अनुबन्धनिवृत्तौ विशेषापत्तिज्ञानात् प्रदत्तः ।
 अर्थवशाद् विशेषावस्थाय इत्युत्तरम् । ईपदर्थे । आ उष्णमोष्णमिति । आडोपदर्थे इति

उडुशब्दे इत्यत आदेश्येकं पश्यन्निधानात्नेति भावः । (यदि तर्हीति) एवञ्च इयमिति भवतीति भाष्यमनु-
 पपन्नमिति भावः । ननु पूर्व प्रवर्त्य पश्चात्परित्यागापेक्षया प्रवृत्ता जायवीमत्याभिप्रेत्याह । (अयवेति) ।
 ननु एकग्रहणाभावे च सप्तशतस्य स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमेकग्रहणं तत्राह संज्ञाया इति । गृह्यत्वमिति । संज्ञा-
 पकारकत्वादित्यर्थः । पशोरपि यागोपकारकत्वाद्गृह्यत्व, न हि याग परवर्तीति तु यागार्थः पशुः । ग्रहं
 संमार्ष्टित्वाहं तु ग्रहार्थत्वात्संमार्गस्य ग्रहस्य प्राधान्यमिति न तदगनसङ्ख्या विवर्त्तनं भावः । परं तु संज्ञा
 स्वकार्यद्वारा संज्ञ्युपकारिका न तु संगी संज्ञापकारकः । अन्यथा ग्रहापि कर्मत्वेन संमार्गार्थः स्या-
 दिति विधेयविशेषणं विवक्षितमनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमिति मीमांसकमर्थान्तेव ज्यायसो भाष्यसमता
 चेतीह चिन्त्यम् । तस्मात् स्वाङ्गसप्तशतं स्वाङ्गत्वाभाववत्सप्तशतस्यैवाभावान्न तदग्रहणप्रसक्तिरित्येक-
 ग्रहणं विनापि सिद्धिरिति तज्ज्ञापकमिति भाष्याशय इत्याहुः । (जातिं हणामित्यस्य) तज्ज्ञात्याश्रयानेक-
 व्यक्त्यग्रहणमत्यर्थः । अन्यथा जातिग्रहणेपि जातेरेकैकव्यक्त्यङ्ग्यतया सङ्गतिरेव । प्रवृत्तिनिमित्ततया
 जातिग्रहणस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्यावक्तव्यत्वाच्च । (इहेत्यादि) अत्रैव चिन्त्यम् । सप्तशतसंज्ञायवयवानामनु-
 ग्रहान्नात्र द्विवचनव्यायः । नापि निपातसप्तशतस्य निपातग्रहणं ग्रहणं स्वाङ्गसप्तशतस्य स्वाङ्गग्रहण-

ओत् ॥ १५ ॥ किमुदाहरणम् । आहो इति उताहो इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमाहारो ऽयम् । आह उ आहो इति । उत आह उ उताहो इति । तत्र निपात एकाजनाडित्येव सिद्धम् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे । अथ वा प्रातिषिद्धार्थो ऽयमारम्भः । ओषु यातं मरुतः । ओषु यातं बृहती शक्वरी च । ओ चित्सखायं सख्यावष्टत्याम् । ओतश्चिप्रतिषेधः * । ओदन्तो निपात इत्यत्र च्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनदः अदः अभवत् अदो ऽभवत् ।

चोक्तम् । क्रियायोगे । आ इतः । एतः । प्रादिषु हि डित्पठ्यते । आङ् मर्यादाभिविध्योरिति समासविधौ डित्तिर्दिष्टः । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् आ अहिच्छन्नात् आहिच्छन्नादिति विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिः । पूर्वप्रकान्तस्य वाक्याथस्यान्यथात्वद्योतनायाऽऽकारः प्रयुज्यते । आ एवं नु मन्यसे । नैवं पूर्वममेस्थाः संप्रति मन्यसे इति वाक्यारम्भसूचनायाऽऽकार इत्यपरं । तथा स्मृतः सूचक आकारः प्रयुज्यते ततः स्मृतो ऽर्थो निर्दिश्यते । आ एवं किल तदिति ॥ १४ ॥

ओत् ॥ निपातसमाहारो ऽर्थमिति । अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदुइत्यादीनां दर्शनादर्थभेदाभावे ऽपि निपातसमाहारत्वमुक्तम् । एवं तर्हीति । चादिषु तथा पाठादिति भावः । ओषु यार्तामिति । आ उ ओ इत्यत्रान्तवद्वाद्वाद्वाव्ययमार्डिति अनाडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पयुदासे तु सति न दोषः । तत्र ह्याङ्सदशसंस्कारस्याङ्गसहकादेश आदिवद्वावादुकारग्रहणेन गृह्यते इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा । तस्याश्च प्रयोजनं क्व चिच्छाखायामां आयर्तामिति पाठे प्रकृतिभावः । अदो ऽभवदिति । च्यन्तत्वेनात्र निपातत्वम् । ऊयादिर्च्चीत्यत्र निपाताधिकारात् प्रतिषिद्धार्थत्वादस्य अथमत्र प्राप्तिरिति चेद्, उभयार्थत्वाददोषः । तथा ह्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमाना

नैव एकैकत्र सूत्रचारिताध्यासित । तस्मात्तत्तदशब्ददेशे अशब्दानुकरणे उक्तसमुदायानुकरणे वार्तितपरं निपातसंज्ञके अउभकारादित्यादां प्रगृह्यत्वं स्यात्तद्व्याप्यकगृहणमिति तत्त्वम् । भाष्ये (दम्भेति) । दम्भेः सान्निध्यं दम्भ इत्येतीत्वे सनीवन्तेति इडभावपक्षे इक्षसमीपां नकारो न ततो ज्ञातः सन् परः यतश्च भास्वरः सत्र स इक्षसमीप इति 'इलन्ताच्चेति' किच्चाभावं 'आनादनामि'ति नलोपो न स्यादिति चोद्ये आत्याश्रयान्नकस्येक्षसमीपत्वं सनश्च तस्मात्परत्वात्मात्रिकत्वे धिप्सतीति सिद्धिरित्यर्थः । अनेन सामान्यमध्यवर्हिते एवेति सूचितम् । प्रदर्शनाय । प्रदर्शने कारयितुमन्यर्थः । किं चिद्विधानाद्योपात्तस्यान्यविधानाय पुनरुपादानमन्वादेशः । प्रकृते च विधानद्वयाभावादेतमित्यन्वादेशो न कृत इत्याहुः । विना तेनेत्यादि । यथा आ काशी वृडा देव इत्यादीं काशीमभिधाय काशी वर्जयित्वेति वार्थः ॥ १४ ॥

ओत् ॥ दर्शनादिति । वरं चार्शना पारंपुर्यार्थानाञ्च लोकपीत्यादिः । अर्थभेदाभावेपि । तत्रानात्वभावेपि । अवयवा अनर्थकाः । निपातसमुदाय एवार्थवार्तिते भावः । उशब्दोऽत्रनिरनुबन्धकः । तेन उम् इत्यनेन सिद्धिरिति न भूमितव्यम् । पयुदासे त्विति । वस्तुतः पयुदासेपि दोषः । आङ्भिन्नत्वस्याशास्त्रीयत्वात् । न च स्वाश्रयमाङ्भिन्नत्वम् । आङ्त्वस्य पूर्वान्तवत्त्वनातिदेशे ऽतिविशयमानविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यस्य निवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । न चान्तवत्त्वमव दुर्लभं शास्त्रीयकार्यभावाविति वाच्यम् । तत्रापि प्रातिषेधस्य गम्यतया शास्त्रतात्पर्यावश्यकत्वेन प्रगृह्यत्वाभावात् शास्त्रीयतया न्तवत्त्वप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । तस्याश्चेति । प्रगृहेषु पदपाठे इति शब्दप्रयोगनियमादां फले विशेषे 'बोध्यः । भाष्ये (ओतश्चिप्रति) । पूर्वसूत्रवत्प्रात्ययिकादौगण्डुख्यन्यायास्याप्रवृत्तिरित्याशयः । प्रतिसिद्धयत्वाविति ।

तिरो ऽभवत् । न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति । एवमपि अगौः गौः समपद्यत गोऽभवत् । अत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति । तद्यथा । गौरनुबन्धो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति न वाहीको ऽनुबन्ध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः । गौस्तिष्ठति गामानयेति । अथाश्रयएतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्धवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥

प्रतिबन्धाभावाददो ऽभवदित्यत्रापि भवति ओं पु यातमित्यत्रापि परत्वाद्नाडिति प्रतिपेधं बाधते इति प्रतिपिद्धार्थमपि स्यादिति को विरोधः । ओंकारस्य प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्युत्तरम् । एवमपीति । ओंकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्वमस्ति । गमंडो इति साक्षादुच्चारणात् । यस्य हि साक्षादुच्चारणं नास्ति आदुगुण इत्यादिसामान्यलक्षणो न यद्रूपं निष्पाद्यते तत्साक्षात्कमुच्यते । एवं तर्हीति । गुणादागतो गौणः यथा गौशब्दस्य जाड्यादिगुणानिमित्तो ऽर्थो वाहीकः । मुख्यमिव प्रधानत्वान्मुख्यम् । तत्र स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेनार्थपरिग्रहस्य शापितत्वादर्थवतः कार्येण भवितव्यम् । स चार्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते गौणे ह्यर्थे शब्द प्रवर्तमानो मुख्याभारोपणेन प्रवर्तते । अनियतश्च गौणो ऽर्थः । तस्माल्लौकिको ऽयं न्यायो गौणमुख्ययोरिति । गोऽभवदित्यत्र च जाड्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितमिति गोणत्वमर्थस्य । गोऽभवदित्यत्र वृत्तां प्रकृतेः कर्तृत्वं संघाभवन्ति ब्राह्मणा इति बहुवचनदर्शनात् । प्रकृतौ च गोत्वमारोपितं न तु मुख्यमिति प्रगृ-

प्रतिषिद्धसंज्ञाक पदे प्रतिषिद्धत्वेनोच्यते । परत्वादिति । निषेधाश्च बलीयांस इत्यस्य तु नायं विषयः । तस्य पूर्वेण सङ्घादात्तत्वाधिकत्वादिना भावः । प्रतिपदोक्तस्येति । न च प्रतिपिद्धार्थयोग्यमागम इति पूर्वभाष्यासङ्गस्यात्रनत्परिभाषाया अप्रवृत्तिरित्यन्वादाच्चनेति वाच्यम् । अस्म्यकदेश्चोक्तत्वात्तदध्वनयन् भाष्ये आह । (एवमपीति) । ननु लक्षणेन प्रतिपादितत्वादिमपि लाक्षणिकमत्र आह यस्य इतीति । प्रधानत्वात् । अर्थान्तरप्रतीतिनिषेधतया प्रतीयमानत्वान् तादृशार्थबोधकत्वात्तदस्यैव गौणत्वं मुख्यत्वञ्च बोध्यम् । गौणमुख्यन्यायबीजं दर्शयितुमाह तत्र स्वं रूपमिति । प्राथम्यमेवापवादयति गौणे हीति । आरंभाय हि पूर्वं तदुपस्थापितत्वादित्येकानि भावः । मुख्यार्थारोपणेति । आरोपितसिद्धत्वात् मानवकादिसमभिव्याहारं सिंहशब्दार्थइति भावः । मुख्यस्यैव ग्रहणे युक्त्यन्तरमाह 'आनयत' इति । सिंहशब्दस्य माणवकबलीवर्दीनिषु प्रयोगादिति भावः । एतेन 'वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरौक्तस्य लाक्षणिकत्वमित्यादिचिन्त्यमि, त्यपास्तम् । अनर्थेव तस्यापि वारणाद्, ह्यावामभेत्यादस्तज्ज्ञापकस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषावित्यस्वमात्रज्ञापकतया वर्णग्रहणे सर्वत्र तदप्रवृत्तां मानाभावाच्च । नन्वेवमपि अर्थवत्परिभाषासुलकत्वात्तदुदव विंशष्टरूपापादानविषयेति कथमत्र वर्णग्रहणे प्रवृत्तत्वात्तत्वाप्यर्थः सत्त्वाविति वाच्यम् । निपात इति विशिष्टरूपापादानमन्वात् । निपातसज्ञा हि व्यापिपदोपस्थितत्वात्तीनां सति संभेदार्थवतामवेति ये सार्थकान्तेषां निपातपदेनापि न तत्त्वार्थविंशष्टानामवोपास्थितिरिति प्रकृतसम्बन्धनिपातपदेन मुख्यार्थकानिपातानामेव ग्रहणं न तु गौणार्थकानामिति भावः । एवञ्च कार्यकालपक्षेपि च्यन्ता निपाता इत्यस्यात्रानुपस्थितिरित्यपरिभाषावशात् । विंशष्टरूपपदेन चार्थवद्वयमेवाच्यते । प्रकृते गौणत्वमुपपादयति जाड्यादिनेति । आरंभे बीजमाह प्रकृतः कर्तृत्वमिति । एवञ्च गोऽभवदित्यस्य गोभिन्नकर्तृक गोसदृशरूपेण भवतमर्थः । यत्र च योग्याश्रयशापादेना मुख्यगोस्यप्राप्तिस्तत्र चिद्वैद्यने इति गोसदृशरूपेण भवनप्रतीतिस्तस्य गोणत्वमिति भावः । ननु सुवर्णपिण्डः स्यादगङ्गासदृश कुण्डले भवत इति भाष्ये विकृतेरपि कर्तृत्वदर्शनादुक्तं वृत्ताविति । एवञ्च च्यन्ते प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भावः । प्रकृतेरेव कर्तृत्वे हेतुमाह सङ्घाभवन्तीति । ननु शब्दाश्रये चेति भाष्यस्यार्थारहितवर्णमात्राश्रये इत्यर्थः

उज ऊँ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इह कस्मान्न भवति । आहो इति उताहो इति ।
उज इत्युच्यते न चात्रोजं पश्यामः । ऊजो ऽयमन्येन सहैकादेश उजग्रहणेन
गृह्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोज एकादेश उजग्रहणेन न गृह्यते इति । यदय-

ह्यत्वाभावः । शब्दाश्रये चेति । स्वार्थे वृत्तात् प्रातिपदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृ-
तेषु शब्दान्तरसन्निधानाद् गौणत्वं प्रतीयते । तस्य च स्वार्थस्य मुख्यव्यपदेशो नास्ति
गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्दत्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावेऽभावाच्छब्दाश्रये चेत्युक्तं न
त्वत्रार्थो नापेक्षते । तत्र यथा श्वेतं छागमालभेतीति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासम्बन्धः ।
वाक्यायास्तु न्यायात् पश्चात् परस्परेण । एवं गां वाहीकमानयेति पूर्वक्रियाभिसम्बन्धा-
पेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां वाक्यायास्तु न्यायात् सामानाधिकरण्याद् गौणार्थप्रादुर्भावं
भवतीति पदकार्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तं शब्दाश्रये चेति ॥ १५ ॥

उज ऊँ ॥ इह कस्मादिति । निपातसमाहारं मत्वा प्रश्नः । यद्यमिति

प्रतीयत स चायुक्तः सर्वनामस्थानम् शशाभिप्रप्रातिपदिकस्यैत इत्यनेन विशेषणाननयोरपि विशिष्टशब्दा-
श्रयत्वात्त आह स्वार्थे इति । स्वार्थानिप्रयुक्तकार्येण पूर्णस्य पदस्यार्थप्रतिपादनाय प्रयोगार्हस्य पदार्थान्तरा-
न्वयबोधप्रतिपत्तिस्तथा गौणार्थप्रतीतिरिति भावः । आक्षेपे आक्षिप्तस्य वा शब्दे ऽन्वये मानाभावाच्च । गौणा-
पेक्षयान् । मुख्यशब्दस्य गौणापेक्षया संबन्धिशब्दत्वात् गौणाभावे गौणस्यवृद्धयसंनिधाने मुख्यव्यपदेशस्य
मुख्यपदस्याभावानित्यन्वयः । एवञ्च शब्दाश्रये चेति भाष्यस्य मुख्यव्यपदेशाहितस्वार्थबोधकप्रातिपदिकरू-
पशब्दाश्रये इत्यर्थः । पदव्यपदेशाहितस्य कार्यत्वेऽऽनाश्रयणमिति फलितामिति तात्पर्यम् । ननु द्विती-
यादः कर्मत्वाद्यर्थकस्य कारकत्वज्ञानसापेक्षतया गां वाहीकमानयेत्यादेः विशिष्टस्य क्रियासंबन्धेन कर्म-
त्वेपि तर्जभाषानाय जायमाना द्वितीया नमुशयस्याप्रातिपदिकत्वात्पत्येकं प्रवर्तते ततश्च पूर्वमेव गौण-
त्वात्तावञ्च न स्यादत आह तत्रान् । अतः क्रियासंबन्ध इति । द्वितीयाभ्युत्पत्त्या कल्पित इत्यर्थः ।
विभक्त्यन्तरेण हि उपस्थितार्थस्य क्रियान्वय इति ततः प्राग्युगे साक्षात्परं परासाधारण्येन द्वयं च साक्षात्
सामान्यतः क्रियाजन्यकलाश्रयत्वात्तविवक्षयोभयत्र विभोक्तृरिति भावः । वाक्यायास्तु न्यायात् । आका-
ङ्क्षाविमूलकशक्त्या । पश्चात् विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरम् । एवमिति । द्वितीयादः सामान्यतः क्रियासंबन्ध-
ज्ञानापेक्षत्वात् तज्ज्ञानमूलकद्वितीयावृत्त्या गोपनार्थस्य वाहीकान्वयः पश्चादेव । एवञ्च कर्मणोरेव
विशेष्यविशेषणभावः । न तु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति भावः । यत्तु विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकसंबन्धरू-
पत्वेन तयोः संबन्धबोधः प्रतिकृत इति भूतेर्वाक्यापेक्षया शीघ्रं प्रवृत्त्या प्रथमे तयोरन्वयबोधः पश्चादगु-
णद्रव्ययोः परस्पराश्रयबोधः । एवञ्चां वाहीकमानयेत्याभावपीति कैयटार्थे व्याख्याय दूषयति । गां वा-
हिकं पाठयेत्यादौ यत्र गौणार्थप्रादुर्भावं विना क्रियासंबन्ध एवासंभवी तत्र पूर्वमेव गौणत्वावगतेरात्वाद्यना-
पत्तिरिति तत्रैके परास्तम् । विभक्त्यन्तरेणैव प्रयोगेण तत उपस्थितानामर्थानामितरान्वयेन प्रातिपदिक-
मात्रार्थेन पूर्वमन्वय इत्यस्य वक्तुमप्यशक्यत्वाच्च । तादृशबोधव्यकल्पने गौणाच्च । अनुभवाभावाच्च ।
किं च अपरस्याप्रयोगेण बाह्यभिः सर्वत्र परस्यैव गौणार्थत्वग्रहण अस्त्वं त्वं सपद्यते अमहान महान भू-
तस्त्वद्भवतीत्यादौ भाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेशीयादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यमात्रविषयत्वमुपात्त-
विशिष्टरूपविषयत्वं बोध्यम् । अतएवात ईप्सयादः श्रुतसदृशस्यापत्यमित्यर्थेऽपि प्रवृत्तिः । किं च
गौणमित्युक्ते सर्वा क्रिया प्रसक्त्यर्थवत्सूत्रस्य भाष्यबलात्संस्कृत्य संस्कृत्य वेशान्युत्सृज्यते तेषां
यथेष्टमभिसंबन्धी भवति इति वृद्धिसूत्रस्य भाष्याच्च सामान्यतः क्रियाजन्यकलाश्रयत्वादेरेव द्वितीयादि-
नियामकत्वेन मदुक्त्याख्येव तस्योचिता । प्रयोक्ताऽपि पदान्वेयार्थे मुख्ये गौणे वा प्रययुक्ताति न तु प्रा-
तिपदिकादिक्रमणेति सूत्रच्यते पदकार्येति । सामानाधिकरण्यादिति । इदमुपलक्षणे पठनादिक्रिया-
न्वयादित्यपि बोध्यम् ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥

उज ऊँ ॥ प्रश्न इति । एवञ्चात्र ऊँ आदेश प्राप्नोतीति भावः । संज्ञासिद्धिरिति । निपात
एकाजित्यनेनेत्यर्थः । स्थानिवद्भावेन तु नैतद्व्ययम् । एकादेशस्यान्यत्वंतिभर्मत्वात् । एकादेशस्यान्यत्वात्-

मोदित्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति । नैतदास्ति ज्ञापकम् । उक्तमेतत्
प्रतिषिद्धार्थो ऽयमारम्भ इति । दोषः खल्वपि स्याद् यद्युक्तेकादेश उज्ग्रहणेन न
गृह्येत जानु अस्य रुजात जानु अस्य रुजति । जान्वस्य रुजति । मय उजो वो वेति वत्त्वं
न स्यात् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे । अथ वा द्रावुंकाराविमौ । एको ऽननुबन्धकः । अपरः
सानुबन्धकः । तद्यो ऽननुबन्धकस्तस्यैव एकादेशः । उज इति योगविभागः * ।
उज इति योगविभागः कर्तव्यः । उजः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा
भवति । उइति । विति । तत ऊँ । उज ऊँ इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्याचा-
र्यस्य मतेन दीर्घो ऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च, उँ इति । किमर्थो योगविभागः ।
ऊँ वा शाकल्यस्य * । शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा यथा स्यात् ऊ

एकादेशे कृते आदिवद्भावात् संज्ञासिद्धिः । इह रूपत्रयं साध्यम् । उ इति । विति ।
ऊँइति । तच्चेकयोगेन न सिध्यति । एकयोगं ह्युज इति श्रुतिगदेशेन श्रुतत्वात् सम्ब-
ध्यते न प्रगृह्यसंज्ञया सा तु निपात एकाजनाडिति नित्येवास्य भवति शाकल्यश्रुत्यनु-
वृत्त्या चादेशे विकल्पितं रूपद्वयं स्यात् । उ इति । ऊँ इति न तु वितीति । तदर्थमाह
उज इति योगविभाग इति । उज इत्यत्र शाकल्यस्येति प्रगृह्यमिति चानुवर्तते तत्र प्र-
गृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते नान्येषामिति स्मृत्यन्तर्गनुसन्धानद्वारेण विभाषा
संपद्यते । उ इति वितीति । ऊँ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापश्यते तदा प्रगृह्यस्योक्तेः
नित्यमादेशः स्यात् । ततश्च विति ऊँ इति एते उ एव रूपे स्याताम् । तस्माच्छाकल्यप्र-
हणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सति त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति । ऊँवा शाकल्यस्येति । शा-

वृत्तिर्भवेत्तु नायम् । उज्जति सप्तम्यर्थाप सत्त्वात् । तेनान्नाविबद्धावेन तादृश्यान्तिदेशे ऽपि न बाधः । भाष्ये
(यद्युज्जति) सामान्येन ज्ञापकमिति भावः । यत्वाभावपक्षे ऊँ आदेशो न स्यादित्यपि त्रीणि बोध्यः ।
नित्येवेति । आदेशाभावपक्षे इत्यर्थः । न तु वितीति । न च उ इतीत्यस्य निरनुबन्धकाकारमादाय सिद्ध-
त्वेन शाकल्यानवृत्तिसामर्थ्यात्पक्षे वितीति भावव्यतीति वाच्यम् । मय परम्वे । काश्चित्तीत्यादौ मकारसहि-
तनिरनुनासिकवकारार्थादनिरुपसिद्धिप्रसङ्गात् । शाकल्यानवृत्तिसामर्थ्यात्त्रिपदानेति प्रगृह्यत्वाभावे मय इति
वत्त्वस्यासिद्धत्वेनेका गणणीति वत्त्वे ऽनुस्वारपक्षे । उ इतीत्यनः सानुबन्धकबोधस्यापीष्टत्वेन नदनापक्ष-
श्चेति भावः । अन्ये तु अनेन प्रकारेणानु प्रगृह्यस्य ऊँ आदेशस्य च विधानेन तस्य निपात इति प्रगृह्यसं-
ज्ञापवादेन तद्विशेषविकल्पे ऊँ इति वितीति । असिद्धात् न तु उ इति । अना योगविभागः । न चापवादे
विशिष्टे ऊँ आदेशे हि असात निपातइति प्रगृह्यत्वम्यात् । अपवर्त्तमानापवादस्यास्तर्गबाधकत्वाभावादेन एव
परममध्ये इत्यव्ययीभावोच्चे उत्सर्गः षष्ठसमामो भवतीति वाच्यम् । प्रगृह्यपत्रस्य सर्वत्र साक्षादुद्देश्यसं-
बन्धस्य क्लृप्तत्वेनात्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावान् सत्र विधानेन वाक्यभेदस्याप्यभावात्स्थानियद्वाजेन च
ऊँ इत्यस्य प्रगृह्यकार्ये बोध्यमेवञ्च पक्षे प्रगृह्यत्वाभावे ऽयस्य तात्पर्यान्नेनभाव निपात इत्यस्य प्रवृत्तिरि-
त्याहुः । प्रगृह्यस्येति । अनुवर्त्तमानप्रगृह्यपत्रस्यादेशेन संबन्धे उग्रमाश्रय नित्यं प्रगृह्यसंज्ञकस्य ऊभा-
वस्य विधानापत्ता योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य वैयर्थ्यापत्तर्गनुवर्त्तमाने प्रगृह्यपत्रे षष्ठ्यन्ततया विप-
रिणमस्य स्थानिना संबध्यत इति भावः । नृ एवेति । न च उ इतीति रूपमपि निरनुबन्धकाकारमादाय-
सिद्धम् । सानुबन्धकप्रतीत्यनापत्तेः । मय परम्वे किम्वितीत्यादौ मकारसंज्ञितनिरनुनासिकवकारार्थादन-
सिद्धम् । वस्तुनस्तु उग्र इत्यस्यानानुवृत्तम्यार्थाधिकागदप्रगृह्यपत्रेव । प्रगृह्यनीतचादेश-
रूपासिद्धिप्रसङ्गाच्च । वस्तुनस्तु उग्र इत्यस्यानानुवृत्तम्यार्थाधिकागदप्रगृह्यपत्रेव । प्रगृह्यनीतचादेश-
विशेषणमेव । तथैव भाष्यस्वरसादिन ऊँ इति उ इति च रूपे स्यातां न तु वितीति तदर्थं विकल्पानु-
वृत्तिः । ऊँइति दीर्घोच्चारणात्प्रगृह्यपत्रस्यात्र संबन्ध इति सर्वमवगतम् । किमर्थो योगविभागइति ।

इति उ इति । अन्येषामाचार्याणां मतेन विति ॥

ईदृतौ च सप्तम्यर्थं ॥ १९ ॥ ईदृतौ सप्तमीसेव * ईदृतौ सप्तमीसेव सिद्धं नार्थो ऽर्थग्रहणेन । लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्धवेत् । लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । क्व । सोमो गौरी अधिश्रितः । इष्यते चात्रापि स्यादिति तच्चान्तरेण यत्र न मिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम् । नात्र सप्तमी लुप्यते । किं तर्हि । पूर्वसवर्णो

कल्यस्य श्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति । एतदेव व्याचष्टे । शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति । प्रगृह्यसंज्ञा ऽऽदेशश्च । तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्देशात् प्रदे-
शेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयः । तथापीहोत्र इति पृष्ठीनिर्देशात् स्वरूपपदा-
र्थकः संपद्यते ॥ १८ ॥

ईदृतौ च सप्तम्यर्थं ॥ ईदृतौ सप्तमीत्येवेति । सप्तमीसहचरितं यदीदृदन्ते सप्तम्यां वा परतस्तत् प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः । लुप्त इति । संज्ञाविधौ प्रत्यय-
ग्रहणं तदन्ताविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणं सप्तम्या एव संज्ञीनात्वादसत्याश्च कार्या-
भावात् प्रत्ययनिमित्तं यत्रान्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणसद्भावाद् गौरीत्य-
त्राप्रसङ्गादर्थग्रहणं कृतम् । अर्थग्रहणं सति अर्थनिमित्ता संज्ञेयं भवति न प्रत्ययश्रवण-
निमित्तंति लोपे ऽपि सिध्यति । पूर्वसवर्ण इति । सति च पूर्वसवर्ण एकादेशं चादिव-

प्रगृह्यसंज्ञेशयोः शाकल्यमते एव प्राप्त्या एकप्रयोगे एव प्रवृत्ति स्यादेवञ्च ऊं इति वितीति च रूपे ते चैकयोगेऽपि सिध्यत इति प्रश्नः । एवञ्चैकयोगे वितीति न सिध्यतीति प्रागुक्तकथञ्चिन्नस्य एवेति बोध्य-
म् । शाकल्येति । एवञ्च योगविभागसामर्थ्याच्छाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्च तत्र यथाश्रुतं किं न वि-
कल्पमात्रतात्पर्यकमिति विकल्पद्वयेन सकलैर्वास्तुिगिति भावः । एवञ्च शाकल्यमतेनैव विकल्प फलि-
तः । तत्राह । भाष्य (शाकल्यस्य विभाषां) । शाकल्यमते ऊं आदेशविकल्प उत्फलानि तद्दर्शयति ।
प्रगृह्यसंज्ञादेशश्चेति । तस्मिन् पर्यायेणोभये सिध्यतीत्यर्थः । ननु प्रगृह्यमित्यस्य प्रथमान्तस्य कथमुज्ज-
इत्यनेन पष्ठधन्तेनावय इत्यन भाह यद्यपीति । फलरूपतयाति । फलं संज्ञाया बोध्यतया संज्ञितः ।
तेन च तद्वैधक लक्ष्यं । तद्रूपतया । तत्समानाविभाक्तकतयेत्यर्थः । द्विवचनाद्यभिधेय इति बहुव्रीहिः
प्रगृह्यशब्दवर्गमित्रं द्विवचनात्ति बोधः । प्रगृह्यशब्दवत्त्वेन च द्विवचनादि प्रगृह्यपदाभिधेयमिति बोध्य-
म् । स्वरूपपदार्थक इति । उज्जो वाचक प्रगृह्यपदार्थकमिति भावः । वस्तुतः पूर्वत्रापि शब्दपर
एव शब्दार्थयोरभेदात्सामानाधिकरण्य पदं शुक्ल इतिवत् । प्रकृते तु पदस्य शुक्ल इत्यत्रैवोक्तरीत्या वैय-
धिकरण्येनावय इति न कश्चिद्बाधः । केचित्तु पञ्च वृद्धिपदाभिन्नाऽत्रैव इति उपस्थितिः । संज्ञावा-
क्ये तु तथा शाब्देबाधः । द्विवचनाद्यभिधेयइत्यस्य द्विवचनार्शिशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः । पृष्ठीसम-
भिव्याहरे तु विशेष्यतया स्वरूपपदार्थक इति कैयटे योजयन्ति ॥ १८ ॥

ईदृतौ च ॥ ईकारोकारात्मकसप्तम्या असंभवं मत्वाह सप्तमीसङ्केत्यादि । तात्पर्यानुपपत्त्या
च लक्षणंति भावः । सप्तम्यां वेति । सप्तमीति एते लुप्तसप्तमीके व्याख्यास्यतइति भावः । जघन्यवृत्तिक-
ल्पमपिक्षेपे व्याख्यमिति तात्पर्यम् । लुप्तायामपीति । न लुप्तेति निषेधस्तु अनित्यत्वात् सप्तम्यां परत
इत्यर्थे ऽपीति भावः । ननु प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधा ईकाराद्यन्ते यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थे प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं
सोमो गौरी इति तत्राह संज्ञेति । सप्तम्या एवेति । सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यन्तत्वे सप्तमीसहचरितला-
क्षणिकत्वे च न मानमिति भावः । यद्यपीकाराकारसप्तम्योरसंभवं एव तत्र मानं । तथापि वचनादिस्थादिना
तद्वक्ष्यतीत्यत्र तात्पर्यम् । असत्याश्च कार्याभावाति । प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं हि सन्धिकार्याभावफलकप्रकृ-
तिभावः । लुप्ते पष्ठपदप्रसङ्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वेन सन्धिकार्याप्राप्त्या प्रकृतिभावानुपयोगात्सत्कार्या-

उत्र भवति । पूर्वस्य चेत् सवर्णोऽसावाडाम् भावः प्रसज्यते * । यदि पूर्वसवर्णो
आट् आम्भावश्च प्राप्नोति । एवं तर्हि आहायमीदृतौ सप्तमीति । चास्ति सप्तमी
ईदृतौ । तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनाद्यत्र दीर्घत्वम् * । नेदं वचनाल्लभ्यम् ।
अस्ति हान्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते ।
एति न शुष्कं सरसी शयानमिति । सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति । मोमो गौरी
अधिश्रित इति । तत्रापि सरसी यदि । तत्रापि भिद्यम् । कथम् । यदि सरसी-
शब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति । अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः । कथम् । दक्षि-
णापथे हि महान्ति सरांभि सरस्य इत्युच्यते । ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे । एवं

ज्ञावाद्भवताकारः सप्तमीति सिद्धा संज्ञा । आडाम्भाव इति । एकादेशं वाधित्वा ऽऽडामौ
स्याताम् । वचनादिति । सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यतइति वचनसामर्थ्यात् सप्तमीशब्देन सप्त-
मीसहचरितस्य ग्रहणान्मुख्यकल्पनाऽसम्भवे गोणी कल्पना गृह्यते इत्याश्रयणात् सिध्य-
तीति भावः । मुख्यकल्पना सम्भवत्येवमप्याह यत्रेति । सरसीत्यत्र सरःशब्दात् परस्य
ङित्शब्दस्येर्वाडयाजोकारणमुपेक्ष्यार्थमितीकारं कृते भवताकारः । सप्तमीति तत्रैव
स्यान्न तु गौरित्यत्रेति भावः । सरसी यदीति । यदीति सम्भावनायाम् । तस्मात् स्थित-
मेतद्वचनात् सर्वत्र लुप्तायामपि सप्तम्यां भविष्यतीति नार्थो ऽर्थग्रहणं । ज्ञापकमिति ।
ईदृदेदित्यत्र तृतीयचतुर्थपक्षयोरात्यर्थः । इह प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्ययलक्षणं स्यात्
तदेदृतौ च सप्तमीत्येव सप्तमीसहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदृदन्तं तत् प्रगृह्यसंज्ञा-
मिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणं तत् क्रिय-
माणं प्रत्ययलक्षणाभावं सूचयति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात् तदन्त-
पक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफलाभावादाह भावेति । वाच्यत्वं नयामिति । सं-
ज्ञायामिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्वपदमिति स्यात् प्रगृह्यसंज्ञाति

भाव इत्यर्थः । तदेवाह प्रत्ययानामन्तमित्यादिना । (पूर्वसवर्णे इति) स य सुभां मुलुगिस्थनेन ।
एकादेशमिति । परत्वाद्गोणांङाङ्गस्य वदोऽयस्त्वाच्चेति भावः । एवञ्च ङघनेन भारीत्यायो लुक् आवदथं
कत्वेन तदर्थमर्थग्रहणमिति तात्पर्यम् । सर्वत्रेति । ननु ययोऽस्याऽस्या लो नार्थं तत् इत्यादौ धात्वुपोः
पूर्वसवर्णदेशे च ईदृदन्तसप्तमीसप्तमात्कथमन्तर्दति चेन्न । ईदृदन्तसप्तमी प्रगृह्यम्, अन्तः, एच द्विवचन-
मित्येव सिद्धे स्थलान्तरं ईदृतां सप्तमीति मुख्यचनसामर्थ्येन सप्तमीसहचरितग्रहणमिति भाष्यशयात् वाप
इति केचित् । तन्न । न चास्ति सप्तमी ईदृतामिति भाष्यागङ्गतेः । तस्मादेतज्ज्ञाप्यप्रामाण्यात्तत्त्वमिति
धानमिति तच्चम् । सरः शब्दादीति । सरसशब्दस्यामुन्नन्त्वेनागृहात्तत्त्वात् स्वरव्यञ्ज्याद् 'एति न शुष्कं
सरसी शयान' मित्यत्र सरसीत्यस्यान्तोऽन्तत्वं बोध्यम् । निराकृतं । सप्तम्यां यद्विशब्दोऽनुपपन्न इत्यत
आह संभावनायामिति । शास्त्राणि चेत्यनेन स्याति तद्विशेषे मर्दित्ववद्वचनामिति भावः ।
सरसीशब्दो यदि ङोषन्नस्त्वदान्तोदात्तत्वं न्यायमिदम् । अमुन उगन्नन्तान् ङोषन्नत्वं तु स्वरव्यञ्ज्या-
देव त्वम् । एवञ्च ततो लुक्तेवोक्तयोम सिद्धे इत्यादिति वाचित्ते ईकागदेशे न विधेय इति भाष्या-
शयः । तस्मात्पूर्वोक्तरीत्या वचनसामर्थ्यात्लुप्तेऽपि सिद्धिः । सप्तमीसहचरितत्वञ्च प्रत्ययलक्षणेन बो-
ध्यम् । संज्ञायामिति । अत एवाग्रे भाष्ये जहत्स्वार्थोवृत्तिरिति सङ्गच्छते । न च वाक्येन संज्ञानव-
गमादस्य नित्यसमासत्वे वाक्यमर्थ इति विग्रहो नास्ति इति वाच्यम् । वाक्यान्वित्तोऽनुवगमेन नित्य-
समाससदृशत्वेपि न तद्विधायके वाग्रहणात्संज्ञ इति समासापेक्षाभूतानान्ताद्विधये विग्रहाभावे मानाभा-
वात् । ध्वानतञ्चेद द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यते । सप्तमीसहचरितमिति !

तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । कुमार्योगारं कुमार्यगारम् । बध्वोरगारं बध्वगारम् । प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । मा वा पूर्वपदस्य भूत् । अथ वा पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणम् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः । नद्यामार्तिर्नद्यातिः । अथ क्रियमाणो ऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । जहत्स्वार्थावृत्तिरिति । अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव । अजहत्स्वार्थायां च न दोषः । समुदायार्थो ऽभिधीयते ॥ ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तार्थग्रहणाद्भवेत् । पूर्वस्य चेत् सवर्णो ऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसो यदि । ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा ध्वदाप् ॥ २० ॥ धुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम् । धुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । दाधाप्रकृतयो धुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयो-

तदर्थमर्थग्रहणम् । अर्थेति । अस्यैवात्र सप्तम्यर्थ इति प्रदत्तः । जहत्स्वार्थेति । समासस्यैवार्थवत्त्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवदानर्थक्यात् सप्तम्यर्थो नास्तीत्यर्थः । समुदायार्थ इति । वृत्तौ हि पूर्वपदं स्वार्थमप्याभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसस्पृष्टस्य प्रधानार्थस्याभिधानात् पांसूदकवत् स्वार्थस्य विवेकानवगमात् समुदायार्थो वृत्तौ संस्पृष्टरूपेणैवाभिधीयते । सप्तम्यर्थग्रहणेन यावानर्थो वाक्ये सप्तम्यन्तनाभिधीयते केवलो ऽसंस्पृष्ट उद्भूतस्तस्यैवेह ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा ॥

दाधा ध्वदाप् ॥ दाधाशब्दयोर्मंज्ञा विधीयमाना रूपान्तरयुक्तान दोदेङ्घ्र्येतां न प्राप्नोतीत्याह धुसंज्ञायामिति । किं प्रयोजनमिति । दोदेङ्घ्र्येतामेजन्ताना-

प्रत्ययलक्षणेनेति भावः । नर्णपदानयक्यासिति । से रियातिनेति समासे ऽस्य रुढिशब्दत्वात्स्वयवार्थाप्रतीतिरिति भावः । 'वाप्यामश्व' इति विग्रहप्रदर्शनन्तु स्यन्तरादिपदानां स्येन तरतीत्यादिविग्रहप्रदर्शनवद्बोध्यम् । अत एव 'जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र स्थावीरेणापनी' इति वृद्धकृत् ॥ भाष्ये (अथाजहत्स्वार्थायामिति) । सुप्सुपानि समासने केवलयोगात् इत्यर्थः । प्रधानार्थनर्पाति । अश्वपशुशक्तिसमुदायशक्तिसहकारेण गृहीतशक्तिकाङ्क्षापीपशान् स्वार्थविशिष्टप्रधानार्थस्यैवापस्थितिरित्यर्थः । तत्र समुदायशक्तिः संसर्गांश एव । तत्राह स्वार्थसंस्पृष्टस्येत्यादि । विवेकानवगमात् पृथगनुपस्थितिरित्यर्थः । पांसूदकं मिलितं यथा संस्पृष्टमेव ज्ञानविषयो न तु पृथक् तथा समासात् संस्पृष्ट एवापस्थितिविषयो न तु पृथगित्यर्थः । यावानित्यस्य विवरणं केवल इति । क्वचित् विवृणोति । असस्पृष्ट उद्भूत इति । असंस्पृष्टत्वं विशेषणाविशिष्टत्वम् । उद्भूतत्वमितराविशेषणत्वमिति बोध्यम् । समुदायरूपार्थः पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थो ऽभिधीयते ऽभिधाभिः परस्परसहकारणोपस्थाप्यत इति भाष्यार्थः । अथग्रहणसामर्थ्यात् सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नार्थकमर्थग्रहणमिति भावः । गोरीत्यादौ त्वस्यैव गौर्यापशानां सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वम् । समाभ्यव्याहृतपशान्तरार्थानन्वयित्वेनापस्थितिविषयत्वस्यैव सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वरूपत्वात् । न चार्थग्रहणेपि गौरीत्याद्यसिद्धिः । सप्तम्यर्थे ईकाराद्यभावात् ईसाद्यन्तमित्यर्थस्तु दुर्लभो विशेष्यभावाविति वाच्यम् । सामर्थ्याच्छब्दरूपं विशेष्यमाशय तदन्तर्वाधिरिति भावः ॥ १६ ॥

दाधाध्व ॥ दाधाशब्दयोर्मिति । प्रयोगस्यशधारूपानामिव सूत्रे ऽनुकम्पणाशेति भावः । दोदेङ्घ्र्येतामेजन्तानामिति । एषाञ्चात्र प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति, न्यायाशशतीति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणा-

जनम् । आत्वभूतानामियं संज्ञा क्रियते । सा आत्वभूतानामिव स्यात् । अनात्व-
भूतानां न स्यात् । ननु च भ्रूयिष्ठा नि धुमंज्ञाकार्याणि आर्धधातुके तत्र चैत
आत्वभूता दृश्यन्ते । शिदर्थम् । शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । शिसात्वं प्रति-
पिध्यते तदर्थम् । प्रणिदयते प्रणिद्याति प्रणिध्यतीति । भारद्वाजीयाः पठन्ति ।
धुमंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्विकृतार्थम् । धुमंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । किं
प्रयोजनम् । शिद्वर्थं विकृतार्थं च । शित्युदाहृतम् । विकृतार्थं खल्वपि । प्रणि-
दाता प्रणिधाता । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रति-
पदोक्तस्यैवेति । प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामिव स्यात् । लक्षणेन ये आत्वभूता-
स्तेषां न स्यात् । अथ क्रियमाणे ऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते दाधाः
प्रकृतय इति आहोस्विदाधां प्रकृतय इति । किञ्चातः । यदि विज्ञायते दाधाः
प्रकृतय इति स एव दोषः । आत्वभूतानामिव स्यात् । अनात्वभूतानां न स्यात् ।
अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इति । अनात्वभूतानामिव स्यादात्वभूतानां न
स्यात् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधां प्रकृतय इति ।
कथं तर्हि । दाधा धुमंज्ञा भवन्ति प्रकृतयश्चैषामिति । तत्तर्हि प्रकृतिग्रहणं

मनुकरणानि व्यवस्थाप्याऽऽत्वे कृत्वे ददातिदधातिदधत्यनुकरणानां चकंशे कृते
ब्रह्मनिर्देशात् सिद्धा दादेडधेटामपि धुमंज्ञा कृतात्वानां चेषां स्यान्निवद्भावेन सिद्धति
प्रश्नः । आत्वभूतानामिति । भवते । प्राप्त्यर्थादाधृपाद्धेति विभाषितणिचः कर्तरि कर्मणि
वा क्तप्रत्ययः । तत्र आत्वं भूता आत्वेन वा भूता आकाशना इत्यर्थः । न लक्षणेन
कृतात्वा इति विज्ञेयम् । अस्याप्ययमभिप्रायः । एजन्तानुकरणत्वं प्रमाणाभावात् प्रकि-
यागौरवाच्च प्रयोगएव ये आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणानामयमेकंशपनिर्देशः ।
सामान्यानुकरणं वा दा इति वा इति पृथक् पदं निर्दिष्टमिति । प्रणिदयतइति । धुम-
ज्ञायां सत्यां नर्गदेति णत्व भवति । प्रणिदयतीति ध्यतेर्देङो वा रूपं प्राणिधातीति धेटः ।
लक्षणेति । लाक्षणाकं हि लक्षणासन्धानद्वारेण प्रतिपत्तिर्याहिरङ्गा प्रतिपदांके त्वन्त-
रङ्गा । कथमिति । दाधाप्रकृतय इति पृष्टासमासः कर्मधारये वा उभयथाप्यव्याप्तिरिति
प्रश्नः । दाधा प्रकृतय इति दीयतइत्यादादीन्वादेः । आत्वभूतानामिति । दागादाजधा-

च्चात्वमिति भावः । अत्र च पक्षे लक्षणप्रतिपदोक्तप्राभाषानिगृह्यत्वरिभाषातीनां न प्रवृत्तिः । सर्व-
ेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वात् । दारयतिधारयत्याश्च नानपमङ्गः । नयोनिकरणे आत्वासम्भवेनह दृष्ट इत्यनयो
रनुपात्तत्वाद् दीङोपि नेह ग्रहणम् । एच्चिषयाभावेन नदनुकरणे आत्वासम्भवति बोध्यम् । नन्वात्वभूता-
नामित्यस्य ज्ञानात्वानामित्यर्थं दाणातीनां संज्ञा न स्यान्निराया पृथानपानश्च स्यादत आह भवतीति ।
प्राप्तात्वानामित्यर्थः । प्रमाणाभावादिनि । प्रयोगार्थत्वाच्छास्त्रस्थोपस्थितप्रयोगस्यानुकरणे संभवति अनुप-
स्थितैजन्तानुकरणे प्रमाणाभाव इत्यर्थः । गौरवाच्चेति । शङ्कस्तुजाशवाखे कृते प्राणिदातित्यत्र नर्गदेति
णत्वानापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । एकशेषस्य सर्वदा धारूपाणामानन्त्येन ज्ञानासम्भवाद् दुर्ज्ञेयत्वेऽप्याह सामा-
न्येति । ननु समाहारबन्धे दाधमिति स्यादन्वयः दाधातिनि स्यादत आह पृथक्पदमिति । सो रुखे यत्वे
लोपे च निर्विसर्गं साधु । विकृतानान्नादधोर्गिति सर्वे धर्णानवत्यर्थं दाग्रहणपर्यालोचनया धुमं सुलभ-
मिति मत्वा वार्तिके शिद्वर्थमित्युक्तम् । भारद्वाजीयेस्तु नावद्विवेकासमर्थान्मनि विकृतार्थमित्युक्तम् । प्र-

कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ईदृतौ च सप्तम्यर्थे इति । वक्ष्यामि दाधा ध्वदाप् । अर्थ इति । नैवं शक्यम् । ददातिना समानार्थान् रातिरासतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतिनाहुः तेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव । न कर्तव्यम् । शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन । अवश्यं तत्र मर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । प्रणिमयते प्रणयमयतेत्येवमर्थम् । तत् पुरस्तादपकृष्यते घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति । अत्रापि प्राप्नोति । अथाक्रियमाणे ऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति । प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यामिति । आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञायते । यथैव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञायते । एवं क्रियमाणे ऽपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञास्यते । विकृतार्थेन चापि नार्थः । दोष एवेतस्याः परिभाषायाः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति गामादाग्रहणेष्वाविशेष इति । समानशब्दप्रतिषेधः * समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रनिदारयति

आम । प्रकृतयश्चैषामिति । प्रत्यासत्त्येषामिति लभ्यते । अर्थ इतीति । एतद् द्वितीयं वाक्यम् । सन्निधानाच्च दाधामर्थं यो वर्तते स घुसंज्ञ इति प्रकृतीनामपि सिध्यति । तत्पुरस्तादिति । नेर्गदात् सूत्रे घुमाशब्दयामध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं तदुभाभ्यामभिसम्भन्स्यते । प्रनिमिनोतीति । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यात्त्वविधानाद्भवति माप्रकृतिवमनयोः । गामादाग्रहणेष्वाति । अस्य चार्थस्य दैपः पितृत्वमदाविति पितृप्रतिषेध सामान्यग्रहणाथ लिङ्गम् । अन्यथा ऽस्य लाक्षणिकत्वादत्र ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधार्थेन पितृत्वेन । सामान्यापेक्षया च निरनुबन्धकग्रहण इति लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति च परिभाषाद्वयानुपस्थानमिह ज्ञापयतीति धेदो ऽपि सिध्यति । दादाद्धे-
रित्यत्र वाद इत्येव धेदो निवृत्त्यर्थं सद्भेदो घुसंज्ञां ज्ञापयति न हि दधातिनिवृत्त्यर्थं द इत्येतत् । तस्य दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानाद् दद्धावाऽप्रसङ्गात् । समानशब्दानामि-

षित्वात्त्यादेशो लाक्षणिकत्वं स्फुटयति यत्तर्दोवेति । प्रकृतय इत्यस्य सापेक्षत्वादाह ईत्वादेरिति । दातिनाति । आत्वभूता इत्यनेन उपदेशे अकारान्ताएषोच्यन्ते तद्भिल्लक्षणास्त्वनान्वभूता इति भावः । प्रत्यासत्त्येति । एषश्चैषामिति नापूर्वमिति भावः । एतत्सामर्थ्यादेव लाक्षणिकानामप्यनुकरणमनुमास्यत इति तात्पर्यम् । नन्वेकवाक्यत्वे सारयत्याद्येकदेशानर्थक्यावृत्त्यर्थमेव तत्त्वज्ञा न त्वन्वयरूपप्रापकमत आह एतर्दाह्वीयमिति । अर्थवत्परिभाषयैवानर्थक्यावृत्तौ सिद्धयामर्थग्रहणानुपपत्तिर्वाक्याभार्यैवेति भावः । भाष्ये (प्रीणातीति) । यथा पितृभ्यः प्रीणातीत्यादेशः । ननु तत्राभयान्वयाय प्रकृतिग्रहणद्वयं कर्त्तव्यञ्चैव करणं युक्तमत आह तदुभाभ्यामिति । घुप्रकृतिमाशब्दना ३०३ सन्निधानाविशेषादुभयप्रकृतिगृह्यते इति । प्राणद्वयेति प्रणिमयत इति उभयत्रापि णत्वं सिध्यतीत्यर्थः । आत्वाविधानादेति । एज्जपये इकारान्तानामात्वविधानादेति भावः । भाष्ये (एवं क्रियमाणेपीति) । णत्वाविधौ माङ्गस्यतीति निर्देष्टव्यमिति भावः । यद्यपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया मीनातिमिनोत्यादेशानां ग्रहणाभावे वक्तुं शक्यस्तथापि मेढो ग्रहणवारणाय गामादाग्रहणेष्वाविशेष इत्युक्तेमाग्रहणे तदप्रवृत्तिर्भावे इत्यस्य योगे णत्ववारणाय च डित्वात् आवश्यक इति तात्पर्यम् । सामान्येति । एतदसूत्रगृहीतशेषविशेषा परिभाषागृहीतगामापेक्षया परिभाषाद्वयपक्षया चेत्यर्थः । निरनुबन्धकं । स च हा ऽवखण्डन इत्ययम् । धेदोपीति । अन्यथा

प्रतिधारयति । दाधा घुसंज्ञा भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति । समानशब्दाप्रतिषेधो
 ऽर्थवद्ग्रहणात् * । समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः ।
 घुसंज्ञा कस्मान्न भवति । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवतोदाधोग्रहणात् । न चैतावर्थ-
 वन्तौ । अनुपसर्गाद्वि * । अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा
 भवन्ति । न चैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः । यद्येवम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति ।
 प्रणिदापयति प्रणिधापयतीति । अत्रापि नैतौ दाधवर्थवन्तौ नाप्येतौ दाधौ
 प्रति क्रियायोगः । न वा ऽर्थवतो आगमस्तदगुणीभूतस्तदग्रहणेन गृह्यते यथा
 ऽन्यत्र * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अर्थवत आगमस्तदगुणीभूतो
 ऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । यथा ऽन्यत्र । तद्यथा । अन्यत्रापि अर्थवत आगमो
 ऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । क्वाऽन्यत्र । लघिता चिकीर्षतेति । युक्तं पुनर्यन्नित्येषु

ति । समानश्रुतीनामित्यर्थः । प्रतिधारयतिधारयतीति । दृङ्ध्रङ्गिर्णिचि वृद्धावाकारे
 कृते दाधाशब्दे । संपद्येते चार्थवन्तौ पश्चात्तु रपरत्वं क्रियमाणमागमभूतत्वादित्यत्वं न
 करोतीति प्राप्तिः । अर्थवद्ग्रहणादिति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यस्य स्वं रूपमित्य-
 नेन ज्ञापितत्वात् । उरसा रपर इति चाण्विधीयमान एव रपरो भवतीति वृद्धिः क्रिय-
 माणा रपरा भवतीति दारधारोरेवार्थवत्त्वं न तु तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा । अनु-
 पसर्गाद्विति । अभ्युपगम्य घुसंज्ञां दापे परिहरति । घुसंज्ञापेक्षया यस्योपसर्गत्वं तस्मात्
 परस्य नेर्षा परतो गतत्वं विधीयते । अत्र दाधापेक्षया नास्ति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं किं तु
 दार्धांगरेपेक्षेत्येदापः । इहापि तर्हीति । अत्रापि पुकि कृते पकागन्तो ऽध्वान् न केव-
 लो दाशब्दः पुगन्तमेव च प्रत्युपसर्गत्वं न दाशब्दं प्रतीति प्रश्नः । न वा ऽर्थवत इति ।
 लब्धात्मकस्य भावस्य निमित्तवशादुपचयोपचर्यो व्यपदेशाहानि न कुरुतः । यथा देव-
 दत्तस्याङ्गाधिक्याङ्गच्छेदो । इहाप्यन्तरङ्गत्वात् कृतायां दार्धांगसंज्ञायां पश्चादुत्पन्नः
 पुगागमो व्युपपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमित्येदापः । अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदे-
 शाहानि न करोति यथा सत्यपि रेफे अकाराकारयोर्गुणवृद्धिव्यपदेशाहानि । इह त्वर्थ-

ऽस्य लक्षणिकत्वाद् ग्रहणाप्रसक्तिः । यस्तु मानुषबन्धकत्वाति नत्र । निरनुबन्धकस्य धात्वस्याप्रसिद्ध-
 त्वात् । ये तु दाविषयमेव तदज्ञापक मन्यन्ते तन्मते भिदशे ज्ञापकान्तरमाह वेतिवति । समानत्वं नार्थं
 तद्व्याह श्रुतीनामाति । तौचेति । एतेनानर्थकत्वात्तयाधुस्वे नैत्यपास्तम् । पश्चादिति । प्रणिदापयतीत्यत्र
 पुगिर्वाति भावः । आगमभूतत्वात् । आगमस्वरूपत्वात् । अभ्युपगम्योति । अत्राति प्रतिषेधार्थेन तैपः
 पित्त्वेन वेदादित्येनैव च परिभाषामात्रानुपस्थानज्ञापनसंभवादिनि भावः । किंस्थिति । तयोर्वि क्रियावाचित्वा-
 दिति भावः । भाष्ये (तदगुणीभूतइति) श्रुतिद्वयागमो विहितः स तदगुणीभूतः शास्त्रेण तदवयवत्वेन
 बोधितो ऽतस्तदग्रहणेन तदग्रहकेण तद्भाषकेन गृह्येन बोध्यने आगमार्थशिष्ट इति परिभाषार्थः । तत्राह ।
 लब्धात्मकस्येति । तेन दार्धांगव्यावृत्तिः सूचिता । अपच्ययइति दृष्टान्तार्थम् । अन्तरङ्गत्वादीनि । इहे
 व्योदेशः । कार्यकाले तु गत्वादेशा सज्ञा ऽसिद्धा स्यादिति बोध्यम् । वस्तुनः कार्यकालपक्षे पूर्वं पुनः प्रवृ-
 त्तावापि क्षेपो दाशब्देन ग्रहणाद् धुस्व सुकर्ममेवाति चिन्त्यम् । व्युपपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमिति ।
 स्वविशिष्टं तथारानयनाविति भावः । अकाराकारयोरिति । रेफविशिष्टयोरित्यर्थः । इह स्थिति । घुसंज्ञासुच
 इत्यर्थः । अत्रेवं बोध्यम् । अङ्गावयवाकारस्य सुविधायकानेमुगिति सूचारम्भसामर्थ्येन कृत्स्नवृत्त्यग्रहणे
 नास्याः प्रवृत्तिः । तेन त्रिदीये इत्यादौ यणादिकं न । अयमेवार्थो भाष्ये ऽर्थवद्ग्रहणेन ध्वन्यत इत्याहुः ।

नाम शब्देष्वगमशामनं स्यात् । न । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभि-
र्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः । अथ
युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वपदेशाः स्युः । बाहं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् ।
तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । अपदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति ।
अनागमकानां सागमकाः । तत्र कथम् । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।

यतो ग्रहणादर्थवत् इत्युक्तम् । यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेण विशेष्यते तदा ऽयं परिहारः ।
ण्यर्थविशेषणत्वे तु प्रस्य दार्धो प्रत्यनुपसर्गवाणं गन्तं न भवत्येव । तद्गुणीभूत
इति । प्रयोगसंपादनउपकारक इत्यर्थः । युक्तं पुनरिति । ततश्च नित्येष्वगमविरोधात्
तद्वद्वारेणाऽऽदेशविधानाद्वाप्यशब्द एवार्थवाच्यं दाशब्द इति तदवस्थो दोष इति भावः ।
अथ युक्तमिति । तत्रापि स्थानिनमपनीयाऽऽदेशः क्रियतइत्यनित्यत्वप्रसङ्गः । यश्चाभया-
दोपो न तमेकश्चोद्यः । बाहमिति । प्रसङ्गवाची स्थानशब्दो न निवृत्तिवाची ततश्च
सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दा बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जनद्वारेण प्रतिपाद्यन्ते । आगमस्त्व-
वस्थितस्याऽपूर्वः क्रियमाणा नित्यत्वं विरुणद्धि । आदेशास्तर्हीमे इति । इड् भवतीत्यत-
द्वारेण तद्व्यस्यतव्यादेशः क्रियते । सर्वइति । आगमा अपीत्यर्थः । सर्वपदादेशा इति ।

प्रयोगेति । इड् चिन्त्यम् । आगमवत्प्रत्ययादपि प्रयोगसंपादने उपकारकत्वेन तेषामपि प्रकृतिग्रहणेन
महोपापत्तिः । मूलयुक्तेस्तत्त्वत्वात् । अस्य मूलयुक्तिवत्त्वाभावे तु तत्कथनवयवार्थोपात्तस्मन्मन्मदुक्तव्याख्येय
उच्यते । भाष्ये (यन्निर्वाह्येति) । विद्यदादिबुद्ध्यर्थप्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यादिरूपाः सर्गाद्यकालिकोत्पत्ति-
मन्तः प्रलयकालिकनाशवन्तश्चातं पक्षे इति भावः । दाप्यशब्द एवार्थवाच्यं दाशब्दइति । स तु न दाशब्द
इत्यर्थः । एवञ्च घृत्वाभाषं तदवस्थो दोष इति भावः । श्रुतस्यानपठ्यभावास्थानिवस्वस्य नैताद्विषये प्रवृ-
त्तिरिति तात्पर्यम् । कूटस्थत्वं व्याचष्टे । भाष्ये (अविचालिभिरिति) । तद्विषयमनपायेत्यादि । बुद्ध्यान्म-
त्वर्थीये पञ्चात्रसमासः । नन्वेतावतावपि स्वपक्षस्थापनाद्वैतपिण्डकल्पमस्य स्यादत आह यश्चेति । प्रस-
ङ्गवाचीति । षष्ठी स्थान इत्यत्रत्यः प्रसङ्गश्च बुद्धेरिति भावः । सन्तएवप्रयोगे नित्याइति । आवेशरूपा
इत्यर्थः । बुद्ध्यान्मज्जननिमज्जने यथाक्रमपदादेशस्य स्थाननिश्चयः । भाष्ये (शब्दान्तराहति) । तद्बुद्ध्या
प्राप्तयामित्यर्थः । (आदेशास्तर्हीमेइति) इमं आगमत्वेन व्यवहित्यमाणा अपितथा विधीयमाना अपि आदे-
शास्तस्मादपि भविष्यन्तीत्यर्थः । आगमनाविन्यायेकनाशक्यतया आर्धधातुकस्याद्यावयव इडित्यर्थे वृत्तिर्नित्य-
त्वानुपपत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन केवलतद्व्यवृद्धौ प्रमत्तायामिकारादि साधुरिति बोधः । तेनात्रापि
बुद्धिविपरिणाममात्रस्यैव सत्त्वेन न नित्यत्वहानिरिति भावः । यदागमा इति न्यायस्य चात्रापि पक्षे सत्त्वा-
त्यगिणपयतीत्यादि न शेषः । यत्स्वत्र पक्षे आगमत्व नास्त्येवोतिवद्वन्ति ते मान्याः । अनागमकानामित्यादिव्यवहा-
रासङ्गते । निरवयवकबुद्धिनिमज्जनसावयवकबुद्ध्युन्मज्जनेनागमत्वव्यवहारस्यापि निर्बाधत्वात् । तत्कथ-
मिति प्रश्नं तुल्यन्यायत्वादाह सर्वे सर्वपदेति । यथा एरुनिश्चादो अवयवयोः श्रामस्थान्यावेशभावोपि नित्य-
त्वानुपपत्तिमूलकं समुदाययोगपि स कल्प्येन एवम् । अवयवत्वेन विधानेपि अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरक-
ल्पनेन निरवयवसावयवबुद्ध्योर्विपरिणाममात्रावेशत्वव्यवहारो गौणो नित्यस्वरक्षणाय कल्प्यत इति ।
यथा च तत्र कल्प्यमानस्थान्यादेशभावेन श्रुतावयवस्थान्यादेशभावस्य न त्यागाऽत एवाचः परस्मिन्निस्था-
दीनामुक्तिसम्भवः । तथात्रापि श्रुतावयववाच्यविभावस्य न त्याग इति यथागमा इत्यतत्प्रवृत्तिरव्यहतेति ।
इवृशस्थान्यावेशभावे स्थानिवत्त्वस्य न प्रवृत्तिः । स्थानिवदिति श्रुतेः श्रुतस्थान्यादेशभावादानुपपत्तिमूलकतया
कल्प्यमानस्थान्यादेशभावके एसात्त्यादावेव तत्प्रवृत्तिः । न त्वत्र केवलानुमानिकं । अत एव लावस्थाय
भाडिति पक्षेडादिनिर्वाहस्यापिबाधत्यादौ न पिबाध्यादेशा इति ईदम् । तदेतदाह इड् भवतीत्येतद् द्वारेणेति ।
आगमा अपीत्यर्थ इत्यस्य तथेत्यादिः । अत एवाप्ये वक्ष्यति बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमामि-
भावद्वारेण क्रियते इति । एतेनागमा अपीत्येव सर्वपदस्याख्यायामेकदेशविकारो हीति वाक्यशेषविरोधः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते । दीङः प्रतिषेधः स्थाध्वोरिच्चे * । दीङः प्रतिषेधः स्थाध्वोरिच्चे वक्तव्यः । उपादास्ता ऽस्य स्वरः शिक्षकस्येति । मीना-
तिमिनोतीत्याच्चे कृते स्थाध्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नोति । कुतः पुनरयं दोषो जायते ।
किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात् । रूपग्रहणादिसाह । इह खलु प्रकृतिग्र-
हणादोषो जायते उपादिदीपते । मनि मीमावुरभलभेति । नैप दोषः । दाप्रकृ-
तिरित्युच्यते । न चेयं दाप्रकृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः । एजन्ता-
नामपीकारान्ताः । न च प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते । स तर्हि प्रतिषेधो
वक्तव्यः । न वक्तव्यः । घुमंजा कस्मान्न भवति । सन्निपातलक्षणो विधिरनि-

पदशब्देन न सुमिडन्तं गृह्यते ऽपि तु कार्यं प्रतिपद्यमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तत् सर्वं पद-
म् । एकदेशविकारे हीति । यद्यपि सर्वविकारे ऽन्यनित्यत्वं यथा पिठरस्यस्य पयसः
पाकादिषु । तथापि विकाराभावप्रतिपादनपरमेतत् । वृद्धिर्विपरिणाममात्रं स्थान्यादेशा-
गमागमिभावद्वारेण क्रियत इत्यर्थः । यद्येवं दाशब्दस्य दाप्शब्द आदेशः क्रियत इति
दाशब्दस्यानर्थक्यप्रसङ्गः । नैप दोषः । नित्यताममर्थनायाऽऽदेशपत्त आश्रितः । प्रक्रि-
यायां तु कल्पितायामागमागमिभाव एव । अन्यथागमादेशयोर्भेदं व्यवहारो न स्यात् ।
दाङ इति । उपादीस्त्विति स्थिते मीनातिमिनोतीत्याच्चे कृते दारूपत्वादर्थवत्त्वाच्च
घुमंजाप्रसङ्गः । इह खल्विति । एचो विषये आत्वविधानाद्दीशब्द एव दाप्रकृतिरिति
दोषः । न चेयमिति । एच एव स्थानं आत्वविधानादित्यर्थः । सन्निपातंति । अकित्व-
सन्निपातनान्त्यं क्रियते यदि चात्र घुमंजा स्यात् स्थाध्वोरिच्चेति कित्वं स्यादित्यकित्व-
स्य व्याघातः स्यादिति घुमंजां प्रात नैवाकार आत्मानं दर्शयन्तीति घुमंजा न प्रवर्तते ।

आदेशत्वापवादिकाया विकारव्यापकीभूताभावप्रतिपत्त्या एतत्कार्यनित्यत्वानुपपत्तेः सकलपञ्चावृत्तत्वादि-
पास्तम् । पद्यमानमिति । कार्यवत्तया प्रतीयमान प्रकृत्यादीत्यर्थः । सर्वपदस्य च पञ्चय कः । सर्वशब्दश्चा-
भावव्यवकारमर्थवाची । यत्रेवमिति । एव चेनवययस्यानर्थक्यात् सजा एकः एवं वा इत्यस्य तु न संज्ञा
कार्यकालपत्ते संज्ञाया णत्वदेशस्यत्वेन पुनरुपपत्तिरित्यात् । एवं प्रवृत्तेः । न च पूर्वोदाशब्दस्य त्रयग्रहणेन
ग्रहणम् । यत्रागमा इत्यस्याभावात् । पूर्वोक्तरीत्या स्थानवत्त्वाप्रवृत्तेर्भावं भावः । आदेशपक्षमिति । वृ-
द्धिर्विपरिणामपक्ष इत्यर्थः । कल्पितप्रक्रियादशायान् न कल्पितगमत्वात्तद्व्यवहारान्याम इति यत्रागमा
इत्यादिः सर्वेनात्रापि पत्ते न दोष इति भावः । सन्निपातपारभाषाया वीट् आत्वे तारूपाश्रयधुत्वे न ।
प्रकृतिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् तन्निबन्धनमपि नान गृह्यते । भाष्ये (कुतः पुनरिति) । आश-
यमविदुष उत्तरम् । (रूपग्रहणादिति) इह खलु प्रकृतग्रहणादिति । घुमंजाग्रहणं प्रकृतिग्रहणस्य संज्ञा
जायते ऽतस्तत्र प्रकृतिग्रहणं दृष्टमिति भावः । अर्थकदेशो एनं दोष परिहर्त्तमाह । (न च्युर्वाति) । तद्व्या-
चष्ट । (एच एवेति) । मीनातीत्यस्यापदेशकाले प्रवृत्तिवर्गो न जानाति । एवञ्च साक्षादप्रकृतिनामये
व्यवहितप्रकृतेर्न ग्रहणमिति भावः । आतफलगुत्वात्वनन्मने वृषणानामितिवशा भाष्यकृतं नानं दृष्टव्यम् ।
यत्तिदं वार्त्तिकमतम् । न च नित्यत्वेनानमित्यागवाङ्मनस्त्वनित्यत्वेनयुजाद्यासिद्धि । तत्राकारान्तलक्षणप-
त्यविविधिरिति वचनेनैव तस्मिन् । भाष्ये त्वनित्यत्वेनप्रत्याख्यानायाच्चवषये आत्वमित्यादिनित्यमित्यन्यामिति ।
तत्र । तादृशवार्त्तिकस्यानुपपत्तमाह विपरीतं मीनातीति सूत्रे उपपत्तवचनं कर्त्तव्यं ण्यत्रयुत्तिसदृश्य-
मिति वार्त्तिकं तत्रोपदेश एव इति विरुद्धमित्याशङ्क्य एच्चिद्वदिति भाष्यकृता व्याख्यातम् । न तु भवदुक्त-
वार्त्तिकं तत्प्रत्याख्यानं वा भाष्ये दृश्यते । एवञ्च प्रकृतिग्रहणे घुमंजायां वार्त्तिककारोक्तं दृष्टमव न तु तद-
नुशाधेन गुरुभूतवचनान्तरकल्पनाभिनिवेशः । न ह्यकं दृष्टमनपरिष्कारं गुरुप्रकारेण क्रियमाणेन किञ्चि-
रफलमित्याहुः । अकिञ्चेति । एचो विषयस्यान्यथाऽसम्भवादिति भावः । कित्वमिति । तदभावमिति-

मित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति । दाप्प्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् * । दाप्प्र-
तिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति । अवदातं मुखम् । ननु चाऽऽत्वे कृते भवि-
ष्यति । तद्ध्यात्त्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेजन्तत्वात् । सिद्धमनुबन्धस्या-
ऽनेकान्तत्वात् * । मिद्धमेतत् । कथम् । अनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् । अने-
कान्ता अनुबन्धाः । पित्प्रतिषेधाद्वा * । अथ वा दाधा ध्वपिदिति वक्ष्यामि ।
तच्चाऽवश्यं वक्तव्यम् । अदाविति ह्युच्यमाने इहाऽपि प्रमज्येत । प्रणिदापय-
तीति । शक्यं तावदनेनादाविति ब्रुवता वान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातुम् । सूत्रं तर्हि
भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं दाप्प्रतिषेधे न दैपीति । परिहृतमेतत् ।
सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति । अथैकान्तेषु दोष एव । एकान्तेष्वपि न दोषः ।
आत्वे कृते भविष्यति । ननु चोक्तं तद्ध्यात्त्वं न प्राप्नोति किं कारणमनेजन्त-
त्वादिति । पकारलोपे कृते भविष्यति । नह्ययं तदा दाध भवति । भूतपूर्वगत्या
भविष्यति । एतच्चात्र युक्तम् । यस्मैवेष्वेव मानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञा-
यते । अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-

अत्र केचिदाहुः । दीङस्तृजादावात्त्वं घुसंज्ञा भवत्येवंति प्रणिदातेति गान्धं भवति * ।
अत एव वार्त्तिककारेण स्थाध्वोर्स्त्वइति विशेषो निर्दिष्टः । अन्ये त्वाहुः । निर्देश एवै-
जन्तानामनुकरणानामात्त्वं कृते दाण्दाज्ञायां चकंशेपे द्वन्द्वे च दाधा इति निर्देशा-
द्दीङो नास्ति प्राप्तः । नहि तदनुकरणस्यात्त्वमस्ति अगुणाविपयत्वात् । दाप्प्रतिषेधइति ।
दाप्प्रवने इत्यस्यैव निषेधः स्यादित्यर्थः । अवदातमिति । तत्त्वमत्र प्राप्नोति । शक्यं
तावदिति । दाप्प्रदोषो धातुषु वान्तो पठितव्यो । तावत्येवंति । इत्संज्ञायां सत्यामेव प्रयोगे
दाशब्द एवायं पित्कार्यं तु लभते इत्यर्थः । अथेवंति । अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे उपदे-

योगशिष्टस्त्वात्स्वमपि नाति कार्याभावाद् घुस्त्वस्याप्रवृत्तिरिति भावः । प्रणिदातेति । ननु प्राणिदीयते इत्यत्र
नित्यणत्वप्रसङ्गात् तत्त्वविधा प्रकृतिग्रहणार्थेति चेन्न । इष्टापत्तेः । अन्ये त्वाहुर्गतिः । अत्रार्त्तिकबीजन्तु
वार्त्तिकभाष्यविरोधाद् न तथा सूत्रतात्पर्यमिति । अजुगेति । गुणानामित्प्रत्ययपसङ्गाभावादित्यर्थः । इत्यस्यै
वंति । न तु रूप इत्यर्थः । तस्य पकारो भ्रममाणे आत्वायोगादिति भावः । ननु पकारो लुप्तेति कथमात्त्वमुपदेशकाले
एजन्तत्वाभावाद् नानुबन्धकृतामस्याद्याभ्रयणे तु प्रकृतेपि न दोष इति चेन्न । उपदेश इति षष्ठ्यर्थे सप्तम्याः
सत्त्वेनापविद्यमानस्यैजन्तस्येत्यर्थेन लुप्ते आत्वप्रवृत्तेः । सति तु तस्मिन्नात्त्वमेजन्तत्वाभावाद् । यस्मात्परो नास्ति
तत्त्ववान्तशब्दप्रवृत्तिरिति दिक् । तत्त्वमिति । अथ उपसर्गात् इत्यनेनेत्यर्थः । भाष्य (अनेकान्ताइति) । एव-
ञ्च पकारसत्त्वेपि एजन्तत्वानपायात्त्वप्रवृत्तिरिति भावः । तच्चावश्यमित्यादि विपद्यितु भाष्य (अशक्य-
न्ताविति) । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु पुनर्नऽशास्त्रेति निषेधो न शक्यो वारयितुं गामादाग्रहणं वि-
रोधाद् शास्त्र्यापि पकारापलाक्षितशब्दग्रहणमेवेति भावः । वान्तपक्षेपि चत्वेन पश्य सिद्धत्वात्तास्ति सूत्रमेव ।
सूत्रं तर्हिइति । अपिदिति न्यासे इत्यर्थः । शङ्कते । नह्ययमिति । उत्तरयानि । भूतपूर्वेति । तत्त्वम् । श्रुत्या
पकारबैशिष्ट्येन अनयेति भावः । इत्संज्ञायामिति । उपदेशोत्तरकाल जानायामेवेत्यर्थः । मेङ्गइति । बन्म-
रङ्गत्वात्पदार्थान्नित्यसम्बद्ध एव गृह्यते, न तु परान्तरसन्निधानेन बाहिरङ्गव्यनीहारवृत्तिरिति भावः । केचित्तु
माङ्कोऽनभिधानात्स्वाप्रत्ययानुवृत्तिरिति न तस्य महणमस्याह । उदीचां मेङ्ग इति वरीचामइत्यस्याप्युपल-
क्ष्यामिदम् । न चानुबन्धसत्त्वं मे इत्यस्य धातुत्वाभावात्कथमात्त्वमनुबन्धलोपे एव धातुत्वमित्यर्थेन 'न धा-

यति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति । यदयमुदीचां माडो व्यतीहारइति मेडः सानु-
बन्धकस्याऽऽत्वभूतस्य गृहणं करोति । अथ वा दावेवायं न दैवस्ति । कथमव-
दायतीति । श्यन्विकरणो भविष्यति ॥

आद्यन्तवदकस्मिन् ॥ २१ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तव-
द्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् * । सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमास्ति स

शपजन्तानामात्वमुच्यमानं दैवं न प्राप्नोतीति शपकोपन्यासः । माड इति । मेडो
ग्रहणं न माड । मेडो व्यतिहारं नित्ययोगात् । माडस्तु विवक्षावशाद् व्यतिमिमीत-
इति कादाचित्कत्वाद् व्यतिहारयोगस्य । प्रणिदानं व्यतिहार इत्येकोऽर्थः । उदीचां
मेड इति तु न कृतम् । एवं हि नाऽनुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति न शापितं स्यात् । अथ
वेति । दिवादिषु दापशोधने इति पाठ्यतइत्यर्थः ॥ २७ ॥

आद्यन्तवदकस्मिन् ॥ एकशब्दोऽसहायवाची न संख्यावाची । बहुष्वपि व्यवस्थि-
तस्यैकत्वसंख्याऽस्तीति किमेकस्मिन्नित्यनेन कृतं स्यात् । एकस्मिन्नित्युपमेयं सप्तमी-
निर्देशादाद्यन्तवदित्युपमानात् सप्तम्यन्ताद्वतिर्विज्ञायते यथा मयुरावत् पाटलिपुत्रं प्रा-
कार इति । द्वयोर्हर्चुपमानोपमेययोरप्यधाराऽऽद्यसम्बन्धप्रतिपादनाय वाच्यं प्रयुज्यते ।
यदि च तयोर्भिन्निवैकैकत्वं स्याद् उपमानोपमेयभाव एव न गम्यते । सर्वातिदेशानां
कार्याऽतिदेशस्य प्राधान्यात्तत्संबन्धोऽऽश्रयणम् । किमर्थमिति । व्यपदेशिवद्भावेनैव सि-
द्धत्वान्न कर्तव्यमित्यर्थः । इतरे मुख्यं सम्भवति गौणे न स्यादित्याह सत्यन्यस्मि-
न्निति । आद्यन्तो विद्येते र्यास्मिन् शास्त्रे तदाद्यन्तवत् तस्य भावात् प्रवर्तनादित्यर्थः ।
क्वचिदाद्यन्तभावादिति पाठः । तत्र व्यपदेशिवद्वचनामिति । सर्वकार्यसिद्धयर्थं व्यापकं
कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र निमित्तसद्भावात्मुख्यो व्यपदेशो यस्याऽस्ति स व्यपदेशो यस्तु

तुलोष' सूत्रे भाष्यकथयताः स्पष्टत्वादिति वाच्यम् । आत्वाविधायके भानोऽस्त्यस्यासम्बन्धाद् गवादिशब्दाना-
मुपदेशाभावात्तात्त्विकः । हेरप्रभृतीनामुपदेशेषु निषामाशित्परत्वाभावात् नात्वम् । प्रसज्यप्रतिषेधेषु प्रत्यसत्तया
शित्प्रत्ययपरत्वेद्योग्यानामेजन्तानामेव ग्रहणात् योष इति द्विक । दिवादिष्विति । ननु ताच्छीलिकं चानशि
हायमान इत्यत्र स्वरं भेदः श्यन् भानोरुदात्तत्वं शापं चानशोन्तोदात्तत्वमिति चेन्न । सति शिष्टादपि विक-
रणस्वरान् सार्वधातुकस्वरस्य बलौयस्त्वोक्तकृत्यथाप्यन्तादात्तत्वात्तत्प्रायादात्तं द्विक ॥ २० ॥

आद्यन्तव ॥ बहुष्वपीति । यद्यनुत्तमासङ्कृष्टा पसिङ्कृष्टाबाधिका । तथापीतरंषां बुद्धिर्विषय-
त्वाभावे बहुमध्यस्थेयैकत्वाङ्गीकारात्तदंशः । यथा शने पञ्चाशदिति भावः । किमर्थमस्मिन्नित्यनेनेति । तद्धि
सभासनेयेन भव इत्यर्थं भाकारस्यादित्वे तस्य वृद्धत्वेन प्राप्तच्छाभावार्थं वरिद्रातेर्विर्णान्नलक्षणयोऽभा-
वार्थश्च । अत्रच स्वरं विशेषः । उपमेयं सप्तमीमन्त्यं सप्तम्यन्ताद्वैतो मानमाह द्वयार्गिति । प्राकारपदवाच्येने-
तिशेषः । आधारार्थेयसम्बन्धेति । आधारत्वाधेयत्वरूपसम्बन्धप्रतिपादनायेत्यर्थः । न गम्येनेति । उपमान-
प्रकारकोपमेयविशेष्यकबोधे समानवैभक्तकत्वस्य तन्त्रत्वादिति भावः । सर्वातिदेशानामिति । स्मरानिषत्त-
त्वात्स्यशास्त्रव्यपदेशकार्यातिदेशानां मध्ये इत्यर्थः । प्राधान्यासिति । सर्वेषां कार्यार्थत्वातिरिक्तं भावः ।
मुख्ये व्यपदेशिनि । गौणे व्यपदेशिसदृशे । नन्वाद्यन्तवद्भावातिरिक्तं न वतिः सत्यन्यस्मिन् मुख्याद्यन्तत्वान् । नापि
मनुज् । आद्यन्तशब्दवच्छास्त्रसद्भावस्य परपूर्वसत्त्वानपक्षत्वेन सत्यन्यस्मिन्नित्यस्यायागादित आह आद्यन्ता-
विति । आद्यन्तशब्दावित्यर्थः । एवञ्चाद्यन्तवद्भावादित्यस्याद्यन्तपदवच्छास्त्रप्रवृत्तित्यर्थः । क्वाचिदिति ।
आद्यन्तवद्भावातिरिक्तं तदर्थः । सर्वकार्येति । आद्यन्तापशिष्टाद्यन्तानपशिष्टसर्वकार्यसिद्धयर्थं गुर्वपि व्यप-

आदिरित्युच्यते । मत्पन्यास्मिन् यस्मात् परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते । मत्पन्यास्मिन्नाद्यन्तवद्भावादितस्मात् कारणाद् एकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न मिध्यन्ति इष्यन्ते च स्युरिति तान्यन्तरेण यत्नं न मिध्यन्ति इत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्गचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र व्यपदेशिवद्गचनम् * । तत्र व्यपदेशिवद्भावा वक्तव्यः । व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । एकाचो द्वे प्रथमार्थम् * । वक्ष्यत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देश इति । तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् पपाच पपाठ । इयाय आर इत्यत्र न स्यात् । व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । पत्वे चाऽऽदेशसंप्रत्ययार्थम् * । वक्ष्यति आदेशप्रत्यययोरित्यवयवपृथगेति । एतस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति । इह न स्याद् इन्द्रो मावक्षत् सदेवान्यक्षदिति । व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति स तर्हि व्यपदेशिवद्भावा वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम् * । अन्तरेणैव वचनं लोकविज्ञानान् सिद्धमेतत् । तद्यथा । लोके शालाममुदायो ग्राम इत्युच्यते । भवति चेतदेकस्मिन्नप्येकशाला ग्राम इति । विषम उपन्यासः । ग्रामशब्दो ऽयं बह्वर्थः । अस्त्वेव शालाममुदाये वर्तते । तद्यथा । ग्रामो दग्ध इति । अस्ति वाटपार्श्वे वर्तते । तद्यथा । ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति च मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा । ग्रामो गतो ग्राम आगत इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्पर्ण्डलके वर्तते । तद्यथा । ग्रामो लब्ध इति । तद्यः सारव्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीति व्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते । वक्तव्यमिति । वक्तुं लट् तिप् इतिश्च लोप इतीकारलोपो लटोडाटावित्यङागमः सिप् कुत्वम् । अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्याचयवः सकार इति पत्वं न स्यात् । अवचनादिति । अवचनं वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारादित्यर्थः । इह तावदियायेति । इणाधानुः प्रयोगभेदाद्बहुरूपः । एति । इतः । यन्ति । अयनम् । आयकः । अगात् । गमयतीति । तस्यायमेकोऽजवयव इव लक्ष्यते । अथवा

वेतिवदिति आद्यन्तवदित्यस्य स्थानं कार्यमिति भावः । सेनेनेति । तेन तुन्यमिति तर्तार्यायां सर्वविभक्त्यर्थान्तर्भावात्तृतीयांताह्वतिहक्त इति बोध्यम् । भाष्ये (तस्मिन्क्रियमाणेऽङ्गि) तस्मिन्नाध्यायमाणे इत्यर्थः । पपाचेति । नन्वत्र धातुरेव प्रथम एकाज न तु धातोः प्रथम एकाजिति कथमत्र व्यपदेशिवद्भावं विना प्राप्तिरिति चेन्न । आदिपद्यायप्रथमस्त्वस्य सृजणेवातिशेसासंज्ञया तत्र व्यपदेशिवद्भावस्त्वस्य मुख्य प्रयोजनमित्याशयान् । इत्यस्येत्यादां तु द्विवचनेऽपीति रूपस्थानिवत्त्वादजगत्यातिरिक्ताभावेन तेकाचत्वमिति बोध्यम् । अवयववचन्येति । प्रत्ययांश इति भागः । एतस्मिन् क्रियमाणे इति अवयवप्राप्ते आध्यायमाणे इत्यर्थः । विज्ञानशब्दो व्यवहारावर्थास्त्याह व्यवहारादिति । तस्मात्तत्त्वव्याख्यानभाष्ये (अन्तरेणैवेति) । यथा लोके व्यवहारो वक्ष्यते त्वेव सिध्यति तथा शास्त्रेण वचनं विना सिध्यतीत्यर्थः । अगादित्यादि । इणो गा लुङि णा गभिरबोधन इत्येवमौ । एकाच असहायोजित्यर्थः । नन्वेकाचो ऽवयवोना द्विवचनमिति गम्यायमवयवत्वस्य बहुरूपस्य भवितव्यं द्विवचनेत्यत आह अथवा । काल्पनिकभेदेन व्यवहारो दृष्टान्तमाह एवमिति । व्यप-

ण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते एकशालो ग्राम इति ।
 यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदं पदसमुदाय ऋक् ऋक्समुदायः सूक्तमित्युच्यते। भवति चै-
 तदेकस्मिन्नप्यैकवर्णं पदमेकपदा ऋक् एकचं सूक्तमिति। अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः।
 पदं नामार्थः ऋङ् नामार्थः सूक्तं नामार्थ इति । यथा तर्हि । बहुषु पुत्रेष्वेतदु-
 पपन्नं भवति । अयं मे ज्येष्ठो ऽयं मे मध्यमो ऽयं मे कनीयानिति । भवति चैतदे-
 कस्मिन्नपि अयमेव मे ज्येष्ठो ऽयमेव मे मध्यमोऽयमेव मे कनीयानिति । तथा
 ऽमृतायामसोप्यमाणायां च भवति प्रथमगर्भेण हतैति । तथा ऽनेत्याऽनाजिगमि-
 पुराहेदं मे प्रथममागमनामिति । आद्यन्तवद्भावश्च शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । अपृ-
 ऽथवतो धातारयं वर्णरूप एको ऽजित्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एका-
 जिति । एवं शिलापुत्रकस्य शरीरमिति अनेकक्रियाविषयस्याऽवस्थानुरिद्धमेकावस्था-
 युक्तं शरीरमत्यस्ति व्यपदेशः । एवं स्निग्धस्य इष्टमहितो ऽपि हृष्टो ज्ञोऽपिर्षदित्यादौ
 वृत्तित्यादौ केवला ऽपीति तस्यायं सकार इति व्यपदिश्यते । लोकानिरुद्धश्चायं व्यव-
 हार इति लोकवच्छास्त्रेऽपि व्यवहाराद्वैतमुख्यन्यायां ऽत्र नावतरति । पदसमुदाय
 इति । पादपर्यायः पदशब्दः । तथा चैकपदा ऋगिति पाद एव विवक्षितः । न तु ऋच-
 कस्याश्चिदप्येकमेव पदं भवति । अत्राऽप्यर्थेनिति । पदादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ
 इत्यर्थः । अभेदोपचाराच्चार्थ एव पदादिभिरभिधीयते । अयमेव मे ज्येष्ठ इति । प्रथम-
 रूपतयाध्यवसायान्मध्यमकार्यकरणाच्च मध्यम इति व्यपदिश्यते । अन्या न जनिर्निति
 बुद्ध्या कनीयानिति व्यपदिश्यते । अमृतायामिति । बहुकृत्यां ऽपि प्रसृता प्रथमपुत्रेण
 का चिद् हन्यते तथा या प्रसोष्यते सा ऽपि का चित्पूर्वोत्पन्नेन पुत्रेण हन्यत इत्युभयो-
 रूपादानम् । नाऽपि प्रसृता नाऽपि प्रसोष्यते कुक्षिस्थेनैव गर्भेण हता प्रथमगर्भेण हते-
 त्युच्यते अपत्यपर्यायां गर्भशब्दः । तत्र तस्या एव योग्यताध्यवसायेन भाविगर्भविच-
 क्षया प्रथमगर्भेण हतेत्युच्यते ऽद्यन्तरेषु बहुपुत्तत्वे स्मति आद्यगर्भस्य प्रथमव्यवहार-
 दर्शनात् तथाविधस्य प्रथमगर्भव्यवहारः । अनेत्येति बहुकृत्यां ऽप्यागतः पूर्वमागमनं
 स्मृत्वा प्रथमव्यपदेशं तत्र मुख्यं करोत्येव आजिगमिपुत्रश्च भार्वाङ्गागमनानि बुद्ध्या
 व्यवस्थाप्य कुर्यादेव प्रथमव्यवहारं, यस्तु सृष्टेर्वागतं सोऽपि करोति प्रथमव्यवहार-
 मिति प्रतिपादनार्थमनेत्यानाजिगमिपुत्रित्युपात्तम् । तत्रान्यसर्वान्धेषु बहुष्वप्यागमनेषु
 आद्यस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधत्वात् स्यादेकस्मिन्नप्यागमने प्रथमव्यवहारः ।
 इदानीं योगं प्रत्याख्यातुमाह अपूर्वेति । यद्यपि बहुष्वर्वास्थितेष्वद्यन्तशब्दौ प्रयुज्येते

देशो भेदनिबन्धनसम्बन्धव्यवहारः । शास्त्रेपीति । लोकाप्रामिद्धत्वेनैव तस्यागं बीजं तच्च न प्रकृते इति
 भावः । पादपर्यायइति । वर्णसमुदायः परमिष्यत् तं पदशब्दं यथाभूत एव । पदादीनामिति । एकवर्णं पद-
 मित्यादौ । ननु अर्थस्य पदत्वे कथमत आह अभेदेति । तदुपचारात् शब्दार्थयोरेकाशक्तिर्वाच्यम् । पदा-
 दिभिः । पदशब्दादिभिः । अर्थमिति । तस्मात्पूर्वस्याभावादिनैव भावः । मध्यमकार्यं तत्सम्बन्धजमुखावकम् ।
 बहुकृत्योपीति । यथा परशुरामेण रेणुका । तथा येति । सम्प्रति गर्भिणीत्यर्थः । गर्भस्थमादाय तत्रापि प्रथ-
 मव्यवहार इत्यर्थः । ननु या सूता सा न गर्भेण हता भवति किं स्वपत्येनेति गर्भेण हतायां तद्व्यतिरेकप्रदर्श-
 नमयुक्तमत आह अपत्यपर्यायइति । तच्छब्दार्थ बाह्येनैव न्यव्यत । तत्र प्रथमव्यवहारं बीजमाह तस्या-
 एवेति । ऽद्यन्तरेषु । बहुप्रसववतीषु । तथाविधत्वेति । अविद्यमानपूर्वगर्भस्येत्यर्थः । नन्वागमनं विनष्टं न

वानुत्तरलक्षणत्वादायन्तयोः सिद्धमेकस्मिन् * अपूर्वलक्षण आदिरनुत्तरलक्षणो
ऽन्त एतच्चैकस्मिन्नपि भवति । अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादेतस्मात् कारणाद् एकस्मि-
न्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्यन्तीति नार्थ आद्यन्तवद्भावेन । गोनर्दी-
यस्त्वाह सत्यमेतत् सति त्वन्यस्मिन्निति कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।
आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययज्जिदाद्युदात्तत्वे * । प्रत्ययस्यादिभूदात्तो भवतीति ।
इहैव स्यात् कर्तव्यं तैत्तिरीयः । औपगवः कापट्य इत्यत्र न स्यात् । जित्वा-
दिनित्यमिति । इहैव स्याद् अंहिचुम्बकायनिः । आग्निवेश्यः । गार्ग्यः । कृतिरि

तथाप्यपूर्वानुत्तरत्वमाश्रयन्तयोः प्रवृत्तिनिमित्तं तच्चैकस्मिन्नप्यस्तीति नार्थः सूत्रेण ।
भाष्यकारस्त्वाह सति त्वन्यस्मिन्निति । नह्यनर्पक्षतप्रतियोगिनोराद्यन्तयोः प्रवृत्तिरि-
त्यर्थः । कस्मादेकस्मिन् मुख्ये आद्यन्तव्यपदेशो नास्तीति कर्तव्योऽयं योगः । यद्यपि
लौकिकेन व्यपदेशिवद्भावेनाद्यन्तव्यपदेश एकस्मिन्नपि सिध्यति । तथापि गौणत्वा-
त्कार्येण न भवितव्यमिति यस्य भ्रान्तिः स्यात्तं प्रति योगोऽयमागच्छव्यः । प्रत्ययज्जि-
दाद्युदात्तत्वमिति । प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं ज्ञाति चाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । कथं पुनर्भिन्नवि-
भक्त्योर्द्वन्द्वः । उच्यते । प्रत्ययस्य यदाद्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययोऽपि विषयमिति प्रत्ययेपि
तदुच्यते । यद्वा ज्ञाति यदाद्युदात्तत्वं तद् ज्ञातोऽपि सर्वान्वय भवतीति नाऽस्ति भिन्न-
विभक्तित्वम् । अदोरवित्याद्युदात्तत्वनिवृत्त्यर्थोत्पत्त्याल्लिङ्गादकाचोपि प्रत्ययस्याद्यु-
दात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविषयमेव लिङ्गं स्यादिति कारोकारयोः प्रत्यययोराद्युदात्त-
त्वं न स्यात् । विशेषणार्थं वा पित्करणं स्यात् तथादिसूत्रे इत्यज्ञापकं स्यात् । गार्ग्य इति ।
अत्र परत्वाद्यस्येति लोपे कृतं आदित्वाभावात्प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वरविधौ

प्रथममागमनामिति व्यवहारसम्भवादेनेत्येवं प्रथममागमनमित्यसङ्गतमत्र आह बहुकृत्वमिति । अनन्त्य-
स्येत । पूर्वमिति शेष इति भावः । तथाविधत्वादि । भाष्यमानप्रवागमनत्वादित्यर्थः । परं तु परकृत्वादिप-
र्शान् अर्थशब्दसमुदायवृत्तीनि तस्य शब्दमात्ररूपवर्णपादकृत्वाद्यवयव इत्येव भाष्यार्थः । न तु शुद्धार्थान्य-
पस्येति । तथाऽप्रीतिः । एकत्वं सक्तं पठत्यादिब्यवहारानापत्तेश्च । एव चार्थवतो भातारयमेकोऽवर्ण-
रूप इति अर्थस्य त्यागापादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजितानि कैयटोक्तं चिन्त्यम् । एतद्भाष्यस्येत्या तस्य
मुख्यव्यवहारेण व्यपदेशिवद्भावावेषयत्वात् । कैयटस्येत्या शुद्धार्थस्यान्यपदार्थत्वेऽत्रापि तथैवास्तु शब्दा-
र्थयोर्भेदाच्च शब्दस्यैतत्त्वमिति । अत्रापि न व्यपदेशिवद्भावप्रयोजनम् । किं चेत्काजितं बहुव्रीहिणा प्रथम-
मस्येष्टुपस्थितावयवस्य विशेषणम् । तस्य चानर्थकत्वामिति अर्थस्योपादानेत्यागावत्यसम्बद्धौ । एतदेव ध्व-
नयता पदं नामार्थ इति भाष्ये उक्तम् । धात्ववयवत्वं तु कैयटोक्तस्या तत्त्वं शक्यम् । अत एव बहुव्रीहि-
निर्देशानुपपत्तिरेव व्यपदेशिवदित्याश्रयेण बीजमुक्तम् । (अत्राप्यर्थेनेति) भाष्यस्य पदादेशस्यार्थस्यार्थेन
युक्तत्वादित्यर्थः । अर्थशब्दोभयवृत्तिपदस्वरूपत्वादीत्याशयः । परं नामार्थ इत्यादिस्थित्यर्थः । यथातर्हीति ।
यथैकास्मिन् सत्त्वमार्तापेण युगपज्ज्येष्ठत्वादिब्यवहारस्तथैकस्मिन्नापिपानेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वस्याप्या-
रोपेणैकास्त्वत्वादिब्यवहारोपपत्तिर्हीनये तृतीये च दृष्टान्ते प्रथमस्तुपलङ्गणे चरमस्यापि । तृतीये कदाचिच्च-
रममागमनमित्यापि व्यवहारात् । आद्यन्तवद्भावश्च शक्योऽवक्तुमित्यस्य प्रकारान्तरेणापीति शेष इत्याहुः ।
वस्तुतस्तु ईदृशेषु पातञ्जलोक्तं विकल्पात्मकं वस्तु शून्यमेव ज्ञातमिति आरोपोपयोग एव । लोकव्यवहार-
वृत्तेनापि शास्त्राद्या व्यवहार इति तत्त्वम् । गोनर्दीयपद व्याचष्टे भाष्यकार इति । अनर्पक्षतप्रतियोगिनोः ।
अनर्पक्षतपरपूर्वयोः । आद्यन्तयोः । आद्यन्तरूपार्थयोः । प्रवृत्तिः । आद्यन्तशब्दप्रवृत्तिरि-
त्यर्थः । तथापीति । वस्तुतो लोकनिरूढत्वाद् गौणत्वमेवात्र नास्तीत्यर्थः । कथामिति । भिन्नार्थभक्त्यन्तयोर-
समप्रधानत्वेन साहित्याप्रतीतिरित्यर्थः । इकारोकारभोरिति । उपाधिः । चकारोपरित्यागः । सामान्यापेक्ष-

त्यत्र न स्यात् । बलादेरार्धधातुकस्येद् प्रयोजनम् * । आर्धधातुकस्येड्वलादे-
रितीहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति । जोषिषद् मन्दिषदिसत्र न स्यात् । यस्मिन्
विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम् * । वक्ष्यति यस्मिन् विधिस्तदादावलग्रहणइति ।
तस्मिन् क्रियमाणे अचि श्नुधातुभ्रुवां व्योर्गिडुवडौ इहैव स्यात् श्रियः भ्रुवः ।
श्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्यात् । अजाद्यादृत्वे प्रयोजनम् * । आडजादीनाम् । इहैव
स्याद् ऐहिष्ठ ऐक्षिष्ठ । ऐष्ठ अर्थैष्टेयत्र न स्यात् । अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजना-
नि । अन्तवद् द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम् * । ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यमितीहैव
स्यात् पचेते इति पचेथे इति खट्वे इति माले इतीत्यत्र न स्यात् । मिदचोऽन्त्या-
त्परः । प्रयोजनम् ॥ इहैव स्यात् कुण्डानि वनानि । तानि यानीत्यत्र न स्यात् ।
अचोऽन्त्यादि टि प्रयोजनम् * ॥ टित् आत्मेनपदानां टरे इतीहैव स्यात् कुर्वते
कुर्वथि । कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् । अलोऽन्त्यस्य प्रयोजनम् * ॥ अतो दीर्घो
यजि गुपि च इहैव स्यात् घटाभ्यां पटाभ्यामिति । आभ्यामित्यत्र न स्यात्
येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम् * अचो यद् इहैव स्यात् चेयं जेयम् । एयमध्ये-
यमित्यत्र न स्यात् । आद्यन्तवदकस्मिन् कार्यं भवतात्यत्रापि भिद्धं भवति ॥

स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च नास्ति द्वयन्त्वम् । स्वरविधां व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वान्नास्ति
हलपेक्षमप्यादित्वम् । कृतिर्गति । क्तिनो नित्वं तादां च निति कृत्यतावित्येवमर्थे स्यात् ।
सौवर्ग्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतदन्ताश्रित्येतदुक्तम् । जोषिषदिति । लिङ्गर्थे लेट् ।
इट् ईटीति च ज्ञापक स्मिज्विषयमेव स्यादिति सिप इणत स्यात् । यस्मिन् विधिरिति ।
स्वस्य च रूपस्येति नानुवर्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । अजाद्यादृत्वे इति । सूत्र-
काराऽपेक्षया प्रयोजनोपन्यासः । वार्त्तिककारस्तु अजादीनामटा स्मिद्धमित्याह अन्त-
वदिति । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव गतार्थे प्रपञ्चार्थोयमुपन्यासः । कुरुतइति । अर्थ-
वना व्यपदेशिवद्भावात् तदशब्दाऽकारस्यानर्थकत्वादित्थं प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । आभ्या-
मिति । अत्र द्वे अन्तवत्त्वे उपयुज्यते । अकारान्तस्याङ्गस्थ अलोऽन्त्यस्य दीर्घो भवतीति
पृथक् प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । पर्यामिति । ईडां रूपम् । इणस्तु इत्यमिति भवति ॥२०॥

ज्ञापकत्वेप्याह विशेषणार्थं वेति । आहन्तुम्बकात्प्राचामवृद्धादिति किन् । आग्नवशाद्गर्गादियत् । स्वरवि-
धाविति । नन्वस्य स्वरोद्देशके विधावित्यर्थो वा हल स्वप्नाप्रावित्यर्थो वा । उभयथापि नेह प्राप्तिरिति चेत्
सत्यं, मत्र सूत्रेऽजन्तगोपक्षमवावित्वं गृह्यते । अन्यस्याच्च एव नष्टावत्येवनेनापस्थित्वाविति भाव्याश-
यात् किं च स्वेणमित्यादावाशुशक्तत्वं न स्यादिति वेपः । मित्रवन्तु वृद्धयेनया सावकाश बोध्यम् । क्ति-
नइति । अनकाङ्क्षस्तु चिरंजितीदित्योऽर्जमभानात् क्तिनभाव इति भावः । ननु तदन्तसप्तमांस्ते गार्ह्याग्री
समुदाये मुख्य एवाविः सम्भवतीति न दाप इत्यत आह सौवर्ग्य इति । ज्ञेयइति । सिद्धहर्त्ते लेटीति सिप ।
इट् ईटीति । न च यममनमातामित्यत्र बलावित्यस्य सम्बन्धे कलाभावात्कथमेतदज्ञापकम् । कलादित्य इति
सूत्रे बलावित्यस्य सम्बन्धसत्त्वेन मध्येऽपि सम्बन्धस्यैव न्याय्यत्वान् । अत एव सप्तमे भाव्ये 'एकाग्रस्ती
बलीति' चित्युक्तम् । येन विधिरिति । तेनैव हीदूदेद्विवचनमित्यत्र तदन्तवर्धिरिति भावः । अर्थवनेति । तत्र-
स्याप्यर्थस्य न्यायोपाशानाभ्यां भेदः सुकर इति भावः । इदं चिन्त्यम् । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन सिध्यति तथापि
गौणत्वान्नो यस्य भ्रान्तिस्तं प्रति सूत्रारम्भ इति पूर्वग्रन्थवैरोपाशसूत्रकारेण सदज्ञानात् तदुदाहरणसम्भवा-
च्चार्यवनेति चासहायत्वस्यैवोपलक्षणं सहायस्य प्रायेणानर्थकत्वान् तदशब्दाकारासहाय एव । येन स-

तरप्तमपौ घः ॥२२॥ घमंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः * ॥ घमंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः । नद्यास्तरो नदीतरः । घमंज्ञायां नदीतरे ऽप्रतिषेधः * ॥ अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । घमंज्ञा कस्मान्न भवति । तरङ्ग्रहणं ह्यौपदेशिकम् * । औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणम् । न चैष उपदेशे तरणशब्दः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव मानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते । यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपीर्णहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे मानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । को ऽसौ । उपदेशो नाम । न चैष उपदेशे तरणशब्दः । अथ वा ऽस्त्वस्य घमंज्ञा को दोषः । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रमज्ज्येत । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येवं तत् । यदा तर्हि मैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति ।

तरप्तमपौ घः ॥ आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणाएव तादी घः पितौ घ इति वा कर्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाकरणं स्वाधिक्यं तरवस्तीति सूचनार्थम् । तेनाल्पात्तरमिति सिद्धं भवतीत्याहुः । नदीतर इति । तरतेऽर्द्धदोरवित्यप् । सर्वत्र चानुबन्धाः स्मर्यमाणा एव कार्ये प्रति हेतुर्वै लभन्तइति घमंज्ञाप्राप्तिः । साहचर्यं चेह व्यवसाहेतुः सर्वत्र नाश्रीयते । तथाहि । द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थग्रहणं चतुश्शब्दविशेषणार्थं कृतमन्यथा द्वित्रिश्चतुश्शब्दसाहचर्याच्चतुश्शब्दापि कृत्वोर्थ एव ग्रहीष्यतइति किं कृत्वोर्थग्रहणेन । अप्रतिषेधइति । न प्रतिषेधइति प्रतिषेधनक्रिया नञा निर्गम्यते । भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे अनर्थकः प्रतिषेध इति । औपदेशिकमिति । उपदेशः प्रयोजनमस्य तत्र वा भवमौपदेशिकम् । यत्रास्येति । अनुबन्धयुक्तमित्यर्थः । न चैष इति । काल्पनिकमस्य तरणत्वं न तु साक्षाद्विद्विष्टम् । समानाधिकरणेष्विति । आतिशायनिकश्च स्वार्थिकत्वात् समानार्थकरणः । यदा तर्हीति । ननु तीर्णगिति भवितव्यम् । एवं तर्हि तीर्यन्त इति

हायनाचामन्तस्त्वस्य बहुव्रीह्यस्य चापपत्तिस्नादृशसहायाभावात् । अन्यथा ऽऽद्यन्तवद्भावापि न स्यात् । विजातीयकन्याविसहायसत्त्वेऽप्येकपुत्रस्यायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहाराद् ईदृशस्यलोपि लोकासिद्धत्वमित्याहुः । इत्यमिति । एतत्तु शास्त्रेति त्रयोप विधानादित्यर्थः ॥ २१ ॥

तरप्त ॥ प्रकरणोत्कर्षेण । प्रकरणे संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनैत्यर्थः । स्वार्थे इति । अनातिशायनिकस्यापि संज्ञाविधानार्थमत्र सूत्रम् । स चानिर्विघ्नायैवात् स्वार्थे । तस्य संज्ञाफलं चोद्वेचरैवोद्वेचस्तरामित्यादौ किमेच्छिद्व्यवधारित्याममिद्विगिति भावः । इत्याहुः । अत्राक्षिर्बाजन्तु भाष्यानुक्तिः । ननु नायन्तरवित्यत्र आह सर्वत्र चेति । ननु तमप्साहचर्यात्तद्धित एव नगो ग्रहीष्येत इति नास्त्यवन्तं तरे प्रसक्तिरत आह साहचर्यमिति । प्रत्ययप्रत्यययोगिनि परिभाषापि नाश्रितेति बोध्यम् । इह शास्त्रे । वस्त्वर्थमिति । तात्पर्यार्थमित्यर्थः । असन्नेह इतिवत् प्रतिषेधस्याभाव इत्यर्थको न गम्यमानः । एवञ्चायं क इति भाष्योक्तमध्यमपदलोपी समास इति न भवितव्यमिति भावः । तरपग्रहणं तरणशब्दः । औपदेशिकमुपदेशप्रयोजक इत्यर्थो भाष्यस्य, तदाह । उपदेशः प्रयोजनमिति । पञ्चाञ्जकइत्यर्थः । न चैष उपदेशे तरणशब्दः इति भाष्यस्वरसात्तदाह तत्र वाभवमिति । (उपदेशे इति) भाष्ये । भव इति शेषः । (सर्वेष्वेव मानुबन्धकग्रहणेष्विति) भाष्यं प्रकृताभिप्रायं शब्दमात्रग्रहणेपि स्वं रूपमित्यनेन रूपाभ्युपगमिति बोध्यम् । यत्रास्येति । यत्रास्येतद्रूपं तत्र घसंज्ञेत्यर्थः । एवञ्चापदेश एव घसंज्ञा प्रयोगे तु स्यानिवद्भावेन सति बोध्यम् । काल्पनिकमिति । ऋदोरविति सूत्रपथोलोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यर्थः । स्वार्थिकत्वात् । प्रकृत्यभिहितद्योतक-

स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं तत् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । समानाधिकरणेषु
घादिष्वित्युच्यमाने इह प्रमज्जेत । महिषीरूपमिव ब्राह्मणीरूपमिवेति ॥

बहुगणवतुडतिसंख्या ॥ २३ ॥ संख्यामंज्ञायां संख्यागूहणम् * । संख्या
मंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । बहुगणवतुडतयः संख्यामंज्ञा भवन्ति । संख्या
च संख्यामंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । संख्यामंप्रत्ययार्थम् । एका-
दिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येव संप्रत्ययो यथा स्यात् । ननु चैका-
दिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता ते नास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो
भविष्यति । एवमपि कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इतरथा ह्यसंप्रत्ययो ऽकृत्रिम-
त्वाद्यथा लोके * ॥ अक्रियमाणे हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः
संख्येत्येव संप्रत्ययो न स्यात् । किं कारणम् । अकृत्रिमत्वात् । बहुदीनां
कृत्रिमा मंज्ञा । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । यथा लोके ।

तर इति सामान्येन पदं संस्कृत्यते पश्चान्नया विशण्यते इति न दोषः । स्त्रीलिङ्गेष्विति ।
स्वार्थिकश्च प्रकृतिलिङ्गानुविधानात् स्वालिङ्गः । महिषीरूपमिवेति । इवशब्दो भिन्न-
कर्मः । तेनायमर्थः । महिषीइवेयमाकृतिगिति । तत्र सुप्सुपति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात् २२

बहुगणवतुडतिसंख्या ॥ संख्यासंप्रत्ययार्थमिति संख्याया एकादिकायाः
संख्याप्रदेशेषु संप्रत्ययार्थमित्यर्थः । ननु चेति । यथा पशुरपत्यं देवतेति लौकिकोर्थो
गृह्यते तथेकादिकापि संख्या ग्रहीष्यते इत्यर्थः । कृत्रिमाकृत्रिमयोगिति । न्यायोयम् ।
तथाहि । सर्वार्थाभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा विशिष्टेर्धे संख्यवहाय । नियम्यते

त्वान् । समानाधिकरणः । प्रकृत्या समानविषय इत्यर्थः । समानाधिकरण्यं चैकादिकेभ्यश्चाध्वजनकत्व-
मिति बोध्यम् । (ननु नागिगिति । कृते परस्य क्तिनो निष्ठावद्भवनान्नयम् । सामान्येनेति । अनिर्द्धारित-
कर्मविशेषणेत्यर्थः । अन एव परस्यम् । यत्तज्जपः पुंसोऽप्युक्तः । (महिषीरूपमिवेति) । नान्वदमसमस्त सम-
स्तं वा । नाशः । उत्तरपत्राधिकाराद्विशदस्य चानयात्वानप्राप्तिः । किं च रूपशब्देनाकार्याभिधानात्कस्या-
कृतिरिव महिषीति साकाङ्क्षं स्यात् । नान्यः । पट्टितत्पुरुषे वेद्यभिधान्याह्रस्वाप्राप्तिः । विशेषणसमासे तु
पूर्वनिपातवैपरिण्यापत्तिः । तस्मादुपमागर्भसमासस्य विग्रहवाक्यार्थमदम् । स च समासो नोपमानानि सामान्य-
वचनैरित्यनेन रूपशब्दस्योपमेयत्वाच्चक्येति साधारणधर्मावाचकत्वान् । साधारणधर्मा ह्यत्र विमृष्टत्वादिः ।
नाप्युपमितं व्यापारिर्भाति । रूपशब्दस्योपमेयत्वाच्चस्वेन पूर्वनिपातवैपरिण्यापत्तिः । तस्यापमानवाचिष्वे तु
कस्य रूपमिति विशेषणस्य सापक्षत्वादुपात्तं न स्यादेत आह इवशब्द इति । सुप्सुपेति च । ह्रस्वत्वं स्यादिति ।
अप्रत्यययोगेति घत्वे तत्साहचर्यादुपादेरप्रत्ययस्यापि ग्रहणं स्यादिति भावः । यद्यपि रूपमित्युक्ते कस्य रूप-
मित्युक्ते कस्य रूपमिति अस्याकाङ्क्षा तथापि प्रधानस्य साकाङ्क्षत्वात्तत्र शेषः ॥ २३ ॥

बहुगण ॥ संख्यात्वेन संप्रत्ययस्य लोकत एव सिद्धेराह एकादिकाया इति । संख्यासंप्रत्ययेति वार्त्ति-
के संख्येति संप्रत्यय इत्यर्थः । एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशोत्पत्तिं शेषपरण बोध्यम् । (संख्येत्येव)
इति भाष्यस्य संख्येत्येतच्छब्दाभिन्न इत्यर्थः । शब्दार्थप्रत्ययानामनंतराध्यासात्सकरो इति पातञ्जलसूत्रान् ।
एतच्च पातञ्जलसूत्रवृत्तावुपपादितमस्माभिः । नारद इत्येवाभि इत्यानावप्येवम् । एवञ्च कर्मत्वाप्रसाक्त-
रेव संख्याशब्दजन्य इत्यर्थः संख्येत्याकारक इत्यर्थः च एवशब्दान्वयानुपपत्तिस्तदुपादानवेत्यर्थऽप्यानि
बोध्यम् । संख्या ग्रहीष्यतइति । सूत्रे त्वधिकसंप्रत्ययार्थमिति भावः । न्यायोयमिति । अभ्यासासिद्धिनासिद्धा-
विषये चैतन्न्यासापयोगो द्रष्टव्यः । नियम्यतेइति । सर्वार्थबोधकत्वेन लोके तत्रैव गृहीतशक्तिकृतया ऽन्यत्र
शक्त्यग्रहणं च अधिकसंप्रत्ययत्वाद्गृहीतशक्तिप्राप्तकत्वात्प्राप्त्यस्य नियमत्वं चिन्त्यम् । न्यायबोधिजन्तु प्रकरण-

गोपालकमानय कटजकमानयेति । यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पाल-
यति यो वा कटे जातः । यदि भर्हि कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति ।
नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति अत्रापि प्रमज्जेत । पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसाम-
र्थ्यान्न भविष्यति । तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गायमुने इति । एवं तर्हि आ-
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्विशेषेभ्यो भवतीति । यदयं विपाटशब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति
इह तर्हि प्राप्नोति । नदीभिश्चेति । बहुवचननिर्देशान्न भविष्यति । स्वरूपविधि-
स्तर्हि प्राप्नोति । बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति । एवं च न वेदमकृतं भवति
कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति । न च कश्चिद्दोषो भवति । उत्त-
रार्थं च * । उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । णान्ता पट् । पकारनकारा-
न्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । पामानो विप्रुप इति ।
इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन । ननु चोक्तम् । इतरथा ह्यसंप्रत्ययो ऽकृत्रि-
मत्वाद्यथा लोक इति । नैष दोषः । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः

तदा तत्रैव प्रतीतिं जनयति नान्यत्र । नदीपौर्णमासीति । यू स्यात्स्यौ नदीति संज्ञा-
विधानात् संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु स्वरूपस्य । अशब्दसंज्ञेति निषेधात् । पौर्णमासीति
नियमार्थं पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणमीकारान्तानां न स्यादिति चेत् । एवमप्यपौर्णमा-
स्याग्रहायणीभ्य इति वक्तव्यं स्याद् ऊकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवोक्तान्तं पौर्ण-
मास्याग्रहायणीशब्दस्माहचर्याद् ग्रहीष्यन्ते । तद्विशेषेभ्य इति । गङ्गादिभ्यः । यदयमिति ।
नित्यार्थः पाठः स्यादिति चेत् व्यवस्थावर्तमानपया विपाटशब्दस्य नित्यपृज् भविष्य-
तीत्यदोषः । बहुवचनं न । अन्यथाप्यनद्या इत्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहापि कर्तव्यः
स्यात् । न चेदमकृतमिति । अनाश्रितमित्यर्थः । उत्तरार्थं चेति । अयं हि सूत्रोपात्तः
संख्याशब्दः स्वरूपपदार्थकः । उत्तरत्र संज्ञानिर्देशेन प्रयोजनम् । इहार्थेनेति । इहार्थो

मिति भाष्ये एव स्फुटीभवित्यति । नियमार्थमिति । नियमश्च सामान्यावश्ये एव न कालवाच्यविषयो व्या-
ख्यानादतो गौर्याद्यन्तर्निषेधः । नन्वनर्तिसंज्ञकेभ्यो ऽपि खलप्यादिभ्य ऊकारान्तैः स्यादन्त आह ऊका-
रग्रहणेनेति । वस्तुतस्तु गोपमस्तनियमापेक्षया नदीशब्दे कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबाधज्ञापनमेव ज्ञायः । भाष्ये
(तद्विशेषेभ्यस्तर्हीति) प्रासङ्गिको शङ्का तां व्याचष्टे गङ्गादिभ्य इति । अत्र गङ्गा परियमुनमित्युदाहरणं । अत्र
हि तां च अन्तोदात्तत्वम् । तदभाव परिपत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवोऽस्ति पूर्वपत्रकृतिस्वरूपमित्याहुः ।
नित्यार्थ इति । नदीपौर्णमासीत्यत्रान्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । व्यवस्थितेति । अत्र च ज्ञापकपरमिदमेव
भाष्यं मानम् । कौंचिदस्माद्भाष्याज्ज्ञेति सूत्रे ऽन्यतरस्याग्रहणं निवर्त्तयन्ति । बहुवचननिर्देशादेवेति । तस्मा-
दपीत्यर्थः । अशब्दसंज्ञेति निषेधादित्यपि बोध्यम् । तत्प्रत्याख्यानं त्वयमेव हेतुः । अतो ऽस्मान्निषेधाज्ज्ञेति पौ-
र्णमासीत्यादौ स्वरूपग्रहणमिति दुर्लभमित्यपास्तम् । लक्ष्यानुसारणं तत्प्रत्याख्यानसामर्थ्येन तस्याच्चाप्रवृत्तेः ।
नदीभिश्चेत्यादि तु लक्ष्यानुसारिवार्थग्रहणेन तद्वाचकानां ग्रहणमिति विक्र । अस्य न्यायत्वादकृतमित्युक्त-
मत आह अनाश्रितमिति । स्वरूपमिति । न चैवं बह्वादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । शब्दार्थयोरभेदादपि
तदुपपत्तेरिति भावः । संज्ञानिर्देशेनेति । संख्याशब्दबाध्यपञ्चादिशब्दपरं संख्याशब्दनिर्देशेनेत्यर्थः । सामा-
न्याति । अर्थशब्दोक्तसामान्यं प्रति इहार्थो यस्येत्यस्य विशेषत्वानित्यर्थः । भाष्ये [अर्थादित्यादि] । लोके
कृत्रिमग्रहणे न कृत्रिमत्वं कारणं किं त्वन्येनेति भावः । अर्थं सामर्थ्यं तत्रैव दर्शयति । [अर्थो वाच्येति] ।

कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । अर्थो वा ऽस्यैवसंज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवति । इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्यमिति । आतश्चार्थात् प्रकरणाद्वा । अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांशुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु गोपालकमानय कटजकमानयेति । उभयगतिस्तस्य भवति माधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति । यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । एवमिहापि प्राप्तोति । जानाति ह्यसौ बद्धादीनामियं संज्ञा कृतेति । न यथा लोके तथा व्याकरणे । उभयगतिः पुनरिह भवति । अन्यत्राऽपि नावश्यमिहैव । तद्यथा । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा । कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम् । कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यत्राऽकृत्रि-

यस्येति सामान्याविशेषभावाच्च पौनरुक्त्यम् । आतश्चेति । इतश्चेत्यर्थः । अर्थः । सामर्थ्यम् । यथा गोपालकमानय मागतकमध्यापयिष्यतीति यष्टिहस्तस्याध्यापनासम्भवात्संज्ञिनो ग्रहणम् । प्रकरणां प्रस्तावो यथा भोजनप्रकरणे सन्धवमानयेति लवणे प्रतीतिगमनप्रकरणे त्वश्ये । ग्राम्यमिति । ऊहितुमस्यम् । पांशुलपादमिति । अचिरोपितम् । अत एवाप्रकरणज्ञम् । उभयगतिरिति । किं संज्ञेयं यस्य कस्य चिन्नादिष्टा स्यादुत यष्टिहस्तास्य विवर्त्तितः स्यादिति संदेहवान् भवतीत्यर्थः । साधीयो चेति । यो मम प्रसिद्धः सोऽनेन चोदितो न च ममैवंसंज्ञकः प्रसिद्ध इत्येवं मन्यते । लोके च गोपालशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः संज्ञ्यन्तरं निवर्तयति क्रियानिमित्तं त्वर्थं न निगम्यति तुल्यजानार्यावपय एव हि नियमो भवति । एवमिहापीति । बद्धादय एवात्र संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः । न यथा लोक इति । संख्याशब्दो हि बद्धादिप्रातिपादनाय संज्ञान्वेन विनियुक्तो न त्वकादिसंख्यानिर्गसाय । अधिकार्थप्रतिपत्त्यर्थेनादिह संज्ञाकरणस्य । कर्मणि द्वितीयेति । ऊचाप्रातिपदिकादनाभिहितं कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते । न च क्रियायाः संख्या सम्भव-

नस्य वाक्यस्याथाऽध्यापनाविरूप प्रयोजनम् । एव सज्ञा केन भवति तत्राभ्येव सामर्थ्यमित्यर्थः । प्रकृतं वेति । इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्यमिति तत्र प्रयोजनं प्रकृतं बुद्धिस्थं भवति सज्ञाया बुद्धिस्थत्वात्तत्त्वर्थः । इदमेवेषामपि पदार्थनियामकानामुपलक्षणम् । यथापि सार्द्धयोगापहारणन्यथैव सम्भवति । तथापि प्रकरणादिसहकृतो योगो ऽपि बलवानित्यभिप्रेत्यत्रमेवाक्तम् । अन्यथमुक्ता व्याप्तिके गार्थ्यादेर्नृत्वं प्रतिपादयितुं भाष्ये [आतश्चेति] । उभयगतिः उभयविषयकं ज्ञानं नात्यर्थमन्देशरूपमित्याशयनाह । किं संज्ञयमिति । ब्रह्मतात्पर्यविषयसन्देशवानित्यर्थः । ननु सन्देशयोगापहारकत्वेन कथं मन्देश इति चेन्न । तत्तत्पुरुषं प्रति प्रसिद्धरूढपर्यवेव योगापहारकत्वेन नान्यस्याति भावान् । तद्वै ध्वनयन्नाह । (साधीयइति) क्रियाविशेषणमव्ययं वा इत्यर्थकम् । (यष्टिहस्तज्ञांमप्यति) नाद्विषयमेव नात्यर्थं प्रदीप्यन्तित्यर्थः । ननु सज्ञाकरणस्य नियमार्थत्वाद्योगार्थप्रतीतिः श्रोतुं भ्रम इत्यत्र आह । (एवमन्येन लोके इति) । इममपि स्वर्गत्या । अत्र शास्त्रे प्रकृताः बुद्धौ संनिहिता । अनेनात्रापि प्रकरणमस्तीत्युक्तं भवति । बुद्धिसंनिधिष्वप्रकरणम् । सज्ञात्वेन विनियुक्त इति । ज्ञापिताज्ञानशाक्तिक इत्यर्थः । अत एव न नियमार्थेत्याह नास्ति । तुल्यन्यायेन संज्ञासूत्रमाश्रित्य नियमार्थत्वाभावः सूचितः । इह सङ्ख्याप्रवेशः । अधिकार्थस्यादिनान्वेति । भाष्ये (न यथेत्यादि) व्याख्यातृपरम्परावगतवस्तुतात्पर्यानुपपत्त्या प्रकरणाद्यनारेणाभयगतिरिति भाष्यार्थ इत्यन्य । कर्मणि सङ्ख्यायामिति । कर्मगतसङ्ख्यायामित्यर्थः । न चेति । तस्या अद्वयत्वेन द्वयधर्मलिङ्गाद्योगादिनि

मस्य । तथा साधकतमं करणमिति कृत्रिमा करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभय-
गातिर्भवति । कर्तृकरणयोस्मृतीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम् । शब्दवैरकलहाभूकण्व-
मेधेभ्यः करणे इत्यत्राऽकृत्रिमस्य । तथा आधारोऽधिकरणमिति कृत्रिमा अधि-
करणसंज्ञा । अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगातिर्भवति । मत्तम्यधिकरणे चेति कृत्रिमस्य
ग्रहणम् । विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवाचीत्यत्राऽकृत्रिमस्य । अथ वा नेदं संज्ञा-
करणं तद्वदतिदेशोऽयम् । बहुगणवतुडतयः संख्यावद् भवन्तीति । स तर्हि
वतिनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि
वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ।
तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह । संख्याव-
दिति गम्यते । अथवा ऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्येकादिकायाः संख्यायाः
संख्याप्रदेशेषु सम्प्रत्यय इति । यदयं संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति तिशद-
न्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि कृत्रिमा सन्ता शदन्ता
वा संख्या ऽस्ति । ननु चेयमस्ति डातिः । यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति ।
यच्चाऽपि सन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । ननु चोक्तं डसर्थमेतन् स्यात् । अर्थव-
द्ग्रहणे नानर्थकस्येति । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं न च डतेस्तिशब्दो ऽर्थवान् ।

तीति सामर्थ्यात्कारकस्य ग्रहणम् । कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र तु धातोः साक्षात् क्रियायां
वृत्त्या क्रियाया एव ग्रहणम् । कण्वमेधेभ्यः करण इति । तव्यादिप्रत्ययात्पत्यर्थं धातुसंज्ञा
क्रियते क्रियावाचिनश्च तव्यादयः साधने उ पद्यन्त इति सामर्थ्यात् क्रियाग्रहणम् ।
विप्रतिपिद्धमिति । द्वन्द्वावयवानां शक्यतेर्नाभिधायित्वादिधिकरणं द्रव्यं गृह्यते । तद्वद-
तिदेशोयमिति । संख्याकार्यातिदेशोयमित्यर्थः । यदि हि संज्ञा स्यादृषुभादिसंज्ञावदे-
काक्षरा क्रियते तस्मात्संज्ञिकार्थाभिधायी संख्याशब्द उपादीयमानोतिदेशार्थत्वमस्य
बोधयति । अथर्वाति । गुरुसंज्ञाकरणादिकादयः संख्याशब्देन प्रदेशेषु न त्यज्यन्त इति
लिङ्गेनाप्यनुमीयत इत्यर्थः । अर्थवत इति । ननु गम्यसंभवं इय परिभाषोपतिष्ठते । डत्य-
न्ता च कृत्रिमास्ति । डतेश्च तिशब्दोनर्थक एवेति तस्यैव निषेधः स्यादित्यज्ञापकस्य-
न्तायाः प्रतिषेधः । नैष दोषः । अतिशदन्ताया इत्युच्चारणकालपर्यवतस्तिशब्दस्य-

भावः । यद्यपि रूपवादिस्त्रस्य भाष्यादेकत्वं क्रियायामस्ति तथापि द्वित्वासमाव इति तात्पर्यम् । कारकम् ।
शक्तिमद् द्रव्यम् । साक्षात्क्रियायामित्यस्य क्रियायामिव न तु कर्मकारके इत्यर्थः । अन्यथा साक्षात्पदप्रयो-
जनं चिन्त्यं स्यात् । न हि धातोः परस्परस्याप कारके वृत्तिरस्ति येन यद्वापुर्वर्या चारितार्थे स्यादित्याहुः ।
धातुसंज्ञा क्यङन्तस्य समाद्यन्ता इत्यनेन । साधने । कारके । तव्यादया ऽन्तः कारकापक्षितक्रियावाचिन
एवात्पद्यन्त इत्यन्वयः । एवं सर्वसंज्ञाविषये समाधाय प्रकृतविषये समाधानान्तराप्याह । (अथवेति) ।
अब्रह्मदत्त इत्युक्तिविषयस्याब्रह्मदत्तत्वं स्फोरयितुं अब्रह्मदत्तव्यक्तिं निर्दिशति (एष अब्रह्मदत्त इति) । असङ्ख्यां
सङ्ख्येत्याहोति । नियतविषयपरिच्छिन्नहेतुर्हि सङ्ख्या । एवञ्च बहुत्वादिस्संख्यात्वामातं भावः । बहुत्वं हि
स्यादिसंख्याव्यापकाखण्डोपाधिरूपम् । गुर्विति । नन्यतिशदन्ताया इति लिङ्गात्कन्विधौ कृत्रिमा न गृह्ये-

अथ वा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणात्तत्प्रयोजनम् । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायते । संख्यायते अनयेति संख्या । एकादिकया चापि संख्यायते । उत्तरार्थेन चापि नार्थः संख्याग्रहणेन । इदं प्रकृतमुत्तरत्राऽनुवर्तिष्यते । इदं वै संज्ञार्थमुत्तरत्र च संज्ञविशेषणेनार्थः न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । खल्वप्यन्य-
त्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादिर्भवति । यच्चावदुच्यते न चाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति तद्यथा । शाल्यर्थः ।

ग्रहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य । अयं धाति । ननु महत्याः संज्ञायाः करणात्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञानां भवत् संज्ञा यथा सवादीनामेव सर्वनाम-
संज्ञा न त्वाधिकानाम् । तेन बहुगणशब्दयोः सङ्ख्यैवपुन्यवाचनोऽस्मिञ्ज्ञा मा भवेका-
दीनां तु कथं स्यात् । नैप दाप । इहान्वयसंज्ञाकरणेन तावदुपपन्नं सञ्ज्ञी सर्वं
आलिप्त्यते । तैर्नकादीनां तावद् ग्रहणं भवति पश्चाद्बहुगणवतुडतीति भूयादिनिवृ-
त्त्यर्थं व्याख्यायते । अत एव सङ्ख्यैवपुन्यवत्स्योर्बहुगणशब्दयोः संज्ञा न भवति । तद्व-
दतिदेशपक्षेऽपि परस्परमाहचर्यात् संख्यावाचनोरेव भूयादिनिवृत्त्यर्थं नियमायातिदेश-
क्रियते इति आतप्रसङ्गा न भवति । संज्ञविशेषणेनार्थ इति । प्दान्तेत्यनेन विशिष्टं
संज्ञेन प्रतिपादयितुमुपयोग इत्यर्थः । न चान्यार्थमिति । एकशब्दत्वदर्शनइति भावः ।

नेति चेन्न । शास्त्रवाधापत्तयोभयग्रहणज्ञापकत्वस्यैवाध्यायमिति भावः । (नपडान्) । अतिसदन्नाया इ-
त्यस्य बहुव्रीहिर्गर्भतत्पुरुषत्वेन संख्याविशेषणनया विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानमय कारणत्वाच्च तत्परज-
न्यापस्थिति कालेयवदनर्थक्याः सम्भवन पूर्वमर्थवत् एव ग्रहणं निर्णयनं पश्चात्संज्ञापदार्थावयवतायां जाय-
मानानुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापकत्वमेव कल्प्यते इति भावः । एतत्पक्षद्वयं महाज्ञाया अनुप्रादकत्वं वक्तुमशक्यम् ।
तन्मूलकान्तान्तरस्यापि इत्यपि गत्वानित्यर्थः । भाष्ये (संज्ञावतार्थमिति) । नामप्रसिद्धमनन्तरं । यतोऽन्यत्त्व-
धीयो न भवति सा संज्ञेति । नदर्थानुगतानामिति । संख्यानकारणतत्त्वमनाधिकरणमेख्याशब्दवदभिज्ञा
बह्वाद्य इत्यर्थमिति भावः । कथंभ्यामिति ' महासंज्ञाकरणमय चार्थानर्थनया कृत्रिमन्यायबोधं मानाभावा-
दिति भावः । सर्वइति । नियतानियतसंख्यावाच्यमित्यर्थः । आलिप्त्यतेइति । संख्यानि विभक्तमत्र इति शेषः ।
एवञ्च संख्यानकरणीभूताः संख्यासंज्ञा इत्यर्थः । संज्ञाया मञ्ज्याकाङ्क्षितया तद्वच्चक पत्रमुपस्थितान्व-
र्थवाच्यक्रमेण कल्प्यते इत्यर्थमत्रात्रापि इति भावः । नियमार्थमिति । बहुगणेन द्वितीयसञ्च संख्याति वृत्ते ।
आनियतसंख्यावाच्यताञ्चबह्वादीनामिति भावः । अनप्येति । अन्वर्थत्वाध्ययणादेवेत्यर्थः । संज्ञा न भवती-
ति । प्राप्तेरेवाभावादिति भावः । संख्यावाच्यनोरेवेति । बहुगणयोग्येत्यर्थः । नियमायति । नियमफलक इ-
त्यर्थः । परे तु परस्परसादृश्यस्तस्य व्याप्यकार्यवाच्यनोरेव बहुगणयोग्येहणम् । न तु सङ्ख्यैवपुन्यवचनयो-
रिति व्यर्थान्वर्थसंज्ञा । तस्मात्प्रेदशेषु लोकप्रसिद्धकृतयोग्यस्यापि ग्रहणार्थं महती संज्ञेति भाष्याशयः ।
'असंख्यां सङ्ख्येत्यर्हति' भाष्येण बह्वादिषु सङ्ख्यापत्रयोगार्थभावाद्येनान्वयान्तरायागविभागो व्यर्थः । 'एकादि-
कया चापि संख्यायते' इत्यस्य एकादिकया संख्यायते सापि संख्याप्रवेशाय यथा गृह्यतेति महासंज्ञाकरणमि-
त्यर्थः । अस्तु शक्यालङ्कारः । उभावपि शक्यालङ्कार एव । यद्वा बह्वादिकयापि संख्यायते स्वव्याप्यान्वयादि-
द्वारेत्यर्थः । वक्ष्यन्त इत्यन्तर्थावदाविशब्दकतिशब्दयोर्ध्यापि साक्षात्संख्यानकरणीभूतार्थपरिपादकत्वमुप-
पादायितुमशक्यं तथापि कर्तात्यत्र संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रसार्थकत्वेन तत्त्वम् । एवं वक्ष्यन्तेऽप्युदाहि-
त्वाद्वाहः । भाष्ये (संज्ञार्थमिति) । संज्ञा शब्दस्वरूपं तत्त्वकमित्यर्थः । संज्ञानिरूपितसंख्याशब्दनिष्ठास्त्य-
वगमार्थं स्वरूपपरमिति भावः । ननु प्दान्तेत्यनेन संख्या विशिष्यते इति संज्ञाविशेषणं संख्याग्रहणमित्यनु-
क्तमत्र आह प्दान्तेति । भाष्ये (संज्ञा) । षट्संज्ञासंज्ञा विशिष्यते स्वतरेव्यावृत्तनया प्रातिपाद्यते येनत्यर्थः ।

कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते। उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते । यद-
प्युच्यते न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्त्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहि-
र्भवतीति । भवेद् द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येन विशेषणाभिसंबध्यते
तस्य तस्य विशेषको भवति । अथ वा सापेक्षो ऽयं णान्तेति निर्देशः क्रियते । न
चाऽन्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति तेन संख्यामेवापेक्षिष्यामहे। अध्यर्धग्रहणं च समासकन्वि-
ध्यर्थम् * । अध्यर्धग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थम् । समा-
सविध्यर्थम् । कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अध्यर्धशूर्पम् । कन्विध्य-
र्थम् । अध्यर्धकम् । लुकि चाऽग्रहणम् * । लुकि चाऽध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं

भवतु तर्हि प्रतियोगं शब्दभेद इत्याह न खल्वपीति । यथा गोधा देशान्तरगमनमा-
त्रेण गोधात्वं न जहाति एवं शब्दोपि रूपान्तरं न गृह्णात्येवेत्यर्थः । अन्यार्थमपीति ।
पदार्थानां शक्तिवैचित्र्यात् । शब्दस्त्विति । स्वारतत्वाद्वाक्यान्तरे शब्दान्तरं वाक्या-
र्थानुग्राहिवस्तुप्रतिपादनयोग्यमनुमीयते । सादृश्यात् तत्त्वाध्यवसाय इत्यर्थः । सापेक्षो-
यमिति । स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः कृतः । तत्र प्रकृतत्वादप्यपदार्थत्वेन संख्या स्वरितत्वेन
विनाप्यपेक्ष्यतइत्यर्थः । अध्यर्धग्रहणं चेति । वार्तिकं संख्याग्रहणं कर्तव्यत्वेन स्थितं
तदपेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः । विध्यर्थं चेदं ग्रहणम् । अध्यर्धशब्दस्य त्रिभाग-
चतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात् । अर्धशब्दश्चैकदेशवाची न संख्यावाची । एक-
देशादिशब्दवत् । तस्याधिशब्देन समासे कृते यौगिकोऽर्थः प्रतीयते न संख्या । अध्य-
र्धशूर्पमिति । अद्धेन शूर्पेण क्रीतमिति दिक्संख्येइत्यनुवर्तमानं तद्वितार्थेति समासः ।
ततः शूर्पादप्रत्ययतस्यामिति अजप्रुओ वा अध्यर्धपूर्वोति लुक् । अध्यर्धकमिति । सं-
ख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन् । द्विगोरित्येव सिद्धमिति । समासविध्यर्थमिति
सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते चान्यस्मिन् कार्ये
विधीयमानइत्यर्थः तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । अन्ये त्वाहुः । अध्यर्धशब्दः

ननु स्वरितत्वबलेनानुमीयमानस्य शब्दान्तरत्वाच्छब्दभेदार्थभेदस्य सत्त्वेन न चान्यार्थमित्ययुक्तमत आह
एकेति । यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञानं तद्वानुवर्त्तते न तु तज्जानीय शब्दान्तरमिति भावः । अर्थाधिकार एव
आभ्यहितस्तदर्थस्य आयाग्यत्वादिसम्बन्ध इति भावः । इत्याहेति । इत्याशङ्क्याहेत्यर्थः । भाष्ये (न ख-
ल्वपीति) प्रकृतमनुवर्त्तनादेशान्तरगमनादन्यद्भवतीति न खल्वित्यन्यथः । यथेति । सर्पणस्योभयत्र तुल्यत्वेन
प्रसक्तमहिषज्जोधायां वार्यतइति नार्थः । सर्पणस्याहिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् किं तु देशान्तरगमनं ना-
न्यत्वापाठकमित्यर्थ इति भावः । रूपान्तरम् अर्थमेवम् । पदार्थानामिति हन्तुः । शक्तिवैचित्र्याद् । अनेक-
शक्तिव्यावृत्त्यर्थः । एवञ्च पूर्वञ्च तथा शक्त्या स्वरूपपरस्यापि उत्पत्त्यान्यथा शक्त्या योग्यतावशादर्थपरत्वे
बाधकाभावः । शब्दाधिकारो ऽयं लक्ष्यानुग्राहार्थाय इति भावः । (भवेद् द्रव्येष्वेतदेवस्याहेति) । स्यादिति
सम्भावनायां लिङ् । भवेदिति प्रार्थनायाश्च । द्रव्यं विषयं पूर्वोक्तार्थकर्तृका सम्भावित्वा सत्ता भवत्वित्यर्थः ।
शब्दभेदेनवापि न क्षातिरित्याह शब्दस्त्विति । येनयेनाविषयेणेति । विषयश्च इति विशेषः । परिच्छेद्यः । तस्य
तस्य विशेषकः परिच्छेदकः । तत्परिच्छेदकार्यवानर्थ एव शब्दो भवतीत्यर्थः । तदुपपादयति स्वरितत्वे-
नेति । अध्यर्धसंख्यावाचित्वलुक्तमुपपादयत्यर्थशब्दश्चेति । ननु समासकन्विध्यर्थे विधीयमाना संज्ञा कथं
लुकेतिनिमित्तमत आह समासेति । समासपदेन द्विगुसमास एव । तस्यैव संख्याकारित्वान् । तन्निमित्तक-
मपि द्विगुनिमित्तकमेवेत्याह तेनद्विग्यति । भाष्ये (अधिकग्रहणञ्चेति) लुगाभिन्नसंख्याकार्यसिद्धयर्थम्-

भवति । अर्धपूर्वद्विगोलुगमंज्ञायामीति । द्विगोरित्येव सिद्धम् । अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः * । अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थमेव । समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अर्धपञ्चमशूर्पम् । कन्विध्यर्थम् । अर्धपञ्चमकम् । अधिकगृहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्धयर्थम् * । अधिकगृहणं चालुकि कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासोत्तरपदवृद्धयर्थम् । समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्धयर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः । उत्तरपदवृद्धयर्थम् । अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः । अलुकीति किमर्थम् । अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः । बहुव्रीहौ चाग्रहणम् * । बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । संख्यायाऽव्ययामन्नादृगाधिकसंख्याः संख्येयइति । संख्येत्येव सिद्धम् । ब्रह्मादीनामग्रहणम् * । ब्रह्मादीनां गृहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यामंप्रत्ययो भविष्यति । ज्ञापकात्सिद्धम् । ज्ञापकं किम् । यदयं वतोरिद्वेति संख्यायां विहितस्य कनो ब्रह्मन्तादिदं शास्ति । वतोरिव तज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

संख्यावाच्येव । तथा हि गण्यते । एकोऽध्यर्धो द्वौ अध्यर्धौ अर्द्धतृतीय इति । तन्मते नियमायमध्यर्धशब्दस्यैव संख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात् सार्धादीनां मा भूदिति । वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमस्तस्य च समासकन्विध्यर्थं संख्यात्वं न कार्यान्तरार्थमित्यर्थः । अधिकषाष्टिक इति । अधिकया षष्ठ्या क्रीत इति संख्याविशेषणमधिकशब्दो न संख्येति वचनम् । तद्वितार्थेति समासः । प्राग्वतेषु । अलुकीति वचनान्नुकि कर्तव्यं संख्यासंज्ञा नास्तीत्यध्यर्धपूर्वेति लुङ् न भवति । ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेति उत्तरपदवृद्धिः । नतूत्तरपदवृद्धयर्थमिति । वचनान्नुङ् न भविष्यति किमलुकीत्यनेन । नैतदस्ति । अहंत्यर्थात् परंस्वर्येषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावात्तत्र वीतरपदवृद्धिः स्यात् । ज्ञापकात्सिद्धमिति । एकादिविभ्रियतसंख्यावाचित्वं ब्रह्मादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः । योगापेक्षमिति । अस्य योगस्य प्रत्याख्यानादेतद्योगापेक्षमिति न बाधव्यम् । किन्तु योगानपेक्षत इति योगापेक्षम् । यदयं बहुपुगगणमङ्गस्य तिष्ठुक् वतोरिष्ठुक् षट्कर्तृति डाट्टे परत आगमं शास्ति तज्ज्ञापयति भवति संख्याकार्थमिति ॥

धिकग्रहणं सङ्ख्यासंज्ञायां कर्तव्यमित्यर्थः । नन्विति । त्रिंशत्त्रिंशु तद्विधानाविति भावः । परेष्वर्थेभिरिति । तमधीष्ट इत्यादिष्वित्यर्थः । नियतसंख्यायाश्चित्त्वमिति । नियतविषयपरिच्छिन्नत्वं तत्स्वरूपसङ्ख्यायाश्चित्त्वमित्यर्थः । भाष्ये (यदयमिति) । न च वैपुल्यादिवाचिनामपि संख्याकार्यापत्तिः सङ्ख्यापदार्थं सम्बन्धिब्रह्मादिग्रहणात्तापनेन चरितार्थस्य सर्वथा तदसंबन्धित्वेपुल्यादिवाच्यकग्रहणतापने सामर्थ्याभावात् पूणादिभ्या उडर्थं बहुगणोति सूत्रे कृतेपि ज्ञापकावश्यकत्वमिति भावः । कश्चित्तु 'वतोरिद्वे' स्थनेन सङ्ख्यानकरणत्वाभाववसामप्यन्वेषां प्रयोगेषु वृक्षमानसङ्ख्याकार्याणां संख्याकार्यं ज्ञाप्यते । तेनाधिकादीनामपि सिद्धं तदाह । योगापेक्षमित्यर्थः । एतेन पूणादिभ्यः शास्तिप्रसङ्गापि यागिनि इत्याहुः ॥ २३ ॥

ष्णान्ता षट् ॥ २४ ॥ षट्संज्ञायामुपदेशवचनम् * । षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । उपदेशे षकारनकारान्ता संख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शताग्रष्टनोर्नुम्नुडर्थम् । शतानि सहस्राणि । नुमिं कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति । उपदेशग्रहणान्न भवति । अष्टानामिसत्राऽऽत्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद्वर्जित । उक्तं वा । किमुक्तम् । इह तावच्छतानि सहस्राणीति मन्त्रिपातनश्रणो विधिरानिमित्तं तद्विघातम्येति । अष्टनोऽप्युक्तम् । किमुक्तम् । अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाशेषकमाकारान्तस्य नुडर्थमिति । अथवा आकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते पकारान्ता नकारान्ता आकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा भवतीति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । मधपादो द्युम्न एकास्ताः ।

ष्णान्ता ॥ षट्संज्ञायामिति । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन प्रतिपादनं गुणैः प्रापणमुपदेशः । तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे या पकारनकारान्ता संख्या सा षट्संज्ञेत्यर्थः । नुम्नुडर्थमिति । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची तत्र नुमि शतानीत्यादौ षट्संज्ञानिवृत्तिः प्रयोजनम् । नष्टि तु विधीयमाने षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनम् । अष्टानामिति । परत्वान्नित्यत्वाच्चात्वे कृते नुटोऽप्राप्तिः कार्यकालत्वात्संज्ञाया प्रवृत्तेर्नास्त्यन्तरङ्गत्वम् । अष्टनो दीर्घेति । तत्र हि दीर्घग्रहणमष्टमिति सुप उदात्तत्वनिवृत्त्यर्थं क्रियते । यद् च कृतात्वस्य षट्संज्ञा न स्यात्तदा ष्टमिति परत्वात् षट्स्वरो भल्युपोत्तममिति भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन, कृते च तत्कृतात्वस्यापि षट्संज्ञा ज्ञापयति ततश्च अपवादत्वात् षट्स्वरोऽनेन बाध्यतइति दीर्घपक्षइवादीर्घपक्षेऽपि विभक्तेः स्वरः स्यादिति कर्तव्यन्दीर्घग्रहणम् । एकास्ता इति । सङ्ख्यावाचित्वाऽभ्युपगमवादी व्यत्ययेन बहुवचनं

ष्णान्ता षट् ॥ स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थोच्चारणस्यान्यत्रापदेशत्वप्रसिद्धेरुपदेशग्रहणे षट्स्वादिषु न स्यादन्त आह प्रकृतीति । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपादनरूपं यद् गुणैः प्रापणं तदुपदेशपदेशाच्च गृह्यत इत्यर्थः । एतन्निप्रायेणोपदेशाज्जातं सूत्रं वक्ष्यामि संकीर्णबुद्धेशोपदेशाविति । प्रत्ययाद्युपदेश इति । आदिना ऽऽगमः यथा सप्तनाशं सप्यशम्यान्तुदं चानि । प्रकृत्यादिभिरुपदेशे प्रातिपदिकस्वरूपबोधने या ष्णान्ता संख्या निष्पन्ना भवति सत्यर्थः । यद्यपि शतानीत्यादौ नुमागमोपदेशेन नान्तसंख्यानिष्पत्तिरस्ति तथापि विभक्त्युत्पत्त्यवधिभूतप्रातिपदिकस्वरूपनिष्पादकानामेव तेषां ग्रहणं न तु विभक्तिर्निमित्तकानामपि बहिरङ्गत्वादिति भावः । तत्राति । नुमनुटार्थः प्रयोजनं यस्यानं बहुव्रीहिरिति भावः । नन्वन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव षट्त्वं प्रवृत्तमात्वेपि बहिरङ्गतया आत्वस्यासिद्धत्वाच्च निवर्त्यतीत्यत आह । कार्यकालेति । सुप उदात्तत्वेति । अष्टन इति प्राप्त्यर्थः । आद्युदात्तत्वात् क्वाचित्कोऽपपाठः । यद्वा दीर्घग्रहणं षट्त्वे यथोद्देशपक्षाभ्यगणस्यैव ज्ञापकं तद्वर्तिव च षट्संज्ञाज्ञापकत्वं तत्पक्षे आत्वस्य बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वेन नान्तत्वबुद्ध्या षट्त्वमस्यैव, स्पष्टं चेदमष्टनो दीर्घादित्यत्र कथं । किं च यथोद्देशपक्षे षट्त्वं स्थानिवद्भावनापि सुलभं नकारान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य समवायधर्मत्वेन तन्निमित्तकनुडावेरत्विधत्वाभावादिति बोध्यम् । न आत्वस्य । नत्वत्वाद्दृष्टवान्ति प्रयोग एवासङ्गत इति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्वस्यापि ज्ञापनात् । यावता विनानुपपत्ते तत्सर्वं ज्ञाप्यत इति सिद्धान्तान् । परत्वाविति । अष्टनस्वर आत्वपक्षे चरितार्थः । न च तत्पदव्युत्पत्तमष्टत्वस्यादौ अष्टस्वरः स्यादिति वाच्यम् । सकृद्गतिन्यायाभ्यगणान् । अपवादत्वादिति । न च स्वरप्रवृत्तेः पूर्वमन्तरङ्गस्याप्येकदेशस्याप्रवृत्तार्थद्वितुपमित्यादिसूच्यभाष्यसमतत्वेनाष्टाविस्थासावष्टस्वरश्चरितार्थ इति वाच्यम् । अष्टनो घृतादिस्वादिन्तोऽन्तः

एका इति । नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव संख्यापरः । तद्यथा ।
 एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्रयः । एकहलानि ।
 एकाकिभिः सुदुर्कैर्जितमिति । असहायैरित्यर्थः । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा ।
 प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेकेति । अन्येत्यर्थः । सधमादो घुम्न एकास्ताः । अन्या
 इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः । इह तर्हि प्राप्नोति । द्वाभ्यामिष्टये
 विंशत्या चेति । एवं तर्हि मन्त्रमे योगविभागः करिष्यते । अष्टाभ्य ओम् । ततः
 षड्भ्यः । षड्भ्यश्च यदुक्तमष्टाभ्योऽपि तद्वति । ततो लुक् । लुक् च भवति ।
 षड्भ्य इति । अथ वा उपगिष्ठाद् योगविभागः करिष्यते । अष्टन आ विभक्तौ ।
 ततो रायः । रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति । हलीत्युभयोः शेषः । यद्येवं

मन्यते । अन्यथाचित्वाश्रयं तत्तरम् । इह तर्हीति । द्वाभ्यामिति । षट्स्वरः स्यात् ।
 सप्तम इति अष्टाभ्य इति कृतात्वानुकरणादौष्ठ्याविधानसमाध्याच्च लुङ् न
 विधीयते । हलीति । ततश्चाष्टानामिति नुटि कृते आत्वं भवति । जशसोऽस्त्वष्टाभ्य इति
 कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकादत्वं भवति । कृतात्वस्य हि निर्देशस्य प्रयो-
 जनं यत्रात्वं तत्रादत्वं यथा स्यादिति । यदि होतृकृतात्वनिर्देशस्य प्रयोजनं न स्यात्तत्ता-
 द्घवार्थमष्टाभ्य आशिर्न द्र्यात् । यद्येवमिति । हलादाबुच्यमानमात्वमौज्ज्मोने प्राप्नोती-
 ति यत्राष्टाभ्यस्य प्राधान्यं तत्रादत्वेन भवितव्यम् । तत्रैव चौष्ठेनान्वयमनुमीयते इति

स्वेनैकादेश उदात्तेनैव तत्रान्तोदात्तत्वमिच्छ । पूनादानस्य पाठो चर्दमेव भाष्ये मानम् । गोणे प्रिया-
 द्वाभिरित्यादौ षट्स्वरगुणस्वरयोः प्रवृत्तिरस्त्येव । तेषामर्नामधानाच्च । एतेन कवष्टन् शब्दोऽन्यत्पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरैणाद्युदात्त इति कड्याद्यत्येक्यकदेशस्वरणासिद्धेस्तथाष्टनम्बः सावकाश इति पराम्भम् । तस्या
 प्यनभिधानात् । ननु संख्यावाचित्वेव एका इति बहुवचनमनुपपन्नमन्यत्र तु पदमञ्जायाः प्रामाण्यं नैत्यत
 आह संख्येति । षट्स्वरइति । पदात्रचतुर्भ्यो हलादौष्ठ्येन । न च पान्तान्तसाहचर्यादकारा-
 न्तो बहुवचनान्तएव गृह्यत इति नायं दोषः । साहचर्यस्य संप्रदायवस्थापकत्वाभ्यासात् । कृता-
 त्वेति । ततश्च कृतात्वस्य कार्यकालपक्षे ऽग्न्यापि षट्स्व जन्तुशान्नुटिर्गोष्ठिरित्यर्थः । औष्ठ्वेति । अत
 एव विभक्ते जशसोऽनुवृत्तिर्न । तथा हि सानि लुग्यानिर्देश्येनेति तद्व्यर्थं स्पष्टमेव । विपरीतं तु न
 व्याख्यानात् । ततश्चेति । न च सानिपातपरिभाषयात्वं न स्यात् । अष्टानामिति रूपन्तु नुटि नोपधाया
 इति दार्ढ्यं नलोपं च सिद्धमिति वाच्यम् । असिद्धस्यापि तद्विपातकविधेयनया ऽनुवृत्तिर्बोधनेन नलोपस्या-
 प्यनापत्तः । अत एव पुण्यस्त्वस्यानिमित्तं स्यादवीर्यमिति भाष्ये कृन्मज्जनशुभे उक्तम् । जानातमिष्व
 न ज्ञापकेन ह्रस्वावपय नवप्रवृत्तिर्गतिं च क्रियते वक्ष्यति । अन्यथा पुण्यपश्या ह्रस्वस्य बाह्यङ्गासिद्धनया
 तस्या अप्राप्ते । भाष्याद्यसङ्गतिः स्पष्टेव । किं चानिर्देशकनिमित्तविधानाभावाभावाय नास्या अप्रवृत्तिः ।
 एवं हि लक्ष्मीत्यादौ संवृद्धिह्रस्वे कृते संवृद्धिलोपे कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन निमित्तविधानाभावात्तत्रास्या अति-
 व्याप्तिपरतत्त्वस्य भाष्यविराधः । किं च गार्ह्येनैत्यादा सानिपातपरिभाषया नलोपे निन्दान्तमङ्गः ।
 यलोपस्य बहिर्भूततृडनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गनया ऽसिद्धत्वात् । वस्तुनम्बु षट्स्वगोष्ठिपानानिमित्तको नृद न
 च तस्य सानिपातस्यात्वं विधातकं नापि नलोपः स्थानान्तरादिन नयोः कृतयोर्गोष्ठि षट्स्वसत्त्वाच्च पक्षे बोधि-
 मह्यं पुनः प्रसङ्गपक्षे अष्टभिरित्यत्र षट्स्वरं कृते ऽष्टस्वरक्यावृत्त्यर्थे ऽत्रात्वावकृत्पञ्चानाध्यामिन बोध्यम् ।
 अतिरेकावषयोपि तत्प्रवृत्तौ तु सिद्धे न इष्टम् । अत्राद्याजशसोऽन्तत्वात् न स्यादेव आह जशसोऽन्त-
 ति । भाष्ये (प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति) । इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यथा उपकर्षानादिषु वात्सव्यस्य
 वैकल्पिकतया तस्य दुर्वारत्वेन भाष्यासङ्गतेः । ननु जाम ज्ञापकसिद्धान्त्यप्रामाण्येनाश्व प्रामाण्यं यच्चानि ।
 बहुवचननिर्देशादिति भावः । षड्भ्य इत्येतत्साहचर्यादस्य प्राधान्यं एव प्रवृत्तिर्गतिं भावः । तस्य च

प्रयाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति । प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति प्राप्नोति । यथा-
लक्षणमप्रयुक्ते ॥

इति च ॥ २५ ॥ इदं इतिग्रहणं द्विः क्रियते संख्यासंज्ञायां षट्संज्ञायां
च । एकं शक्यमकर्तुम् । कथम् । यदि तावत् संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां
न करिष्यते । कथम् । णान्ता षडिसत्र इतीत्यनुवर्तिष्यते । अथ षट्संज्ञायां
क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते । इति चेत्तत्र संख्यासंज्ञाऽप्यनुवर्तिष्यते ॥

जस्यप्यात्वमत्र ज्ञापकान्न प्राप्नोति, विभक्तिमात्रे त्वात्वं विधीयमानमौजसोः सिध्यति ।
अष्टन आ विभक्तावित्यत्र पदाङ्गाधिकारं तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति तदन्तर्विधिस-
द्भावाद्बहुवचननिर्देशाभावाद् गुणभूतेष्वप्यर्थे आत्वेन भाव्यमित्यत्रापि सिद्ध्यतीति
प्रश्नः । यथालक्षणमिति । यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिः
तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यम् । तदत्र मा भूदात्वमित्यर्थः । नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते
प्रवर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात् ॥ २४ ॥

इति च ॥ यदि तावदिति । तत्र वतुसाहचर्यात्तद्वित एव इतिगृह्यते न तु
पानेर्दति कृत् । अथेति । तत्र सङ्ख्यासंज्ञाया अनुवर्त्तनादन्वयत्वाच्च तस्याः सङ्-
ख्याप्रश्नाविषय एव इतिगृह्यते न त्वाणादिकः ॥ २५ ॥

यथा प्रकारान्तराय गौणेऽप्रवृत्तिस्तथा सर्वादिसूत्रे उपपादयिष्यते । शुद्धलक्षणैकवक्षुष्कस्यात्र पूर्वपक्षि-
त्वाविति तात्पर्यम् । औशत्वेनेति । औशेत्यर्थः । स्वप्रत्ययप्रयोगस्तु अनुकरणात् अनुकार्यरूपे भावे
इति बोध्यम् । आत्वे इत्यादिभाष्यप्रयोगात् । औशत्वेनेति । तद्विधायकसूत्रस्यात्वनिर्देशेनेत्यर्थः ।
अत्र गौणे । ज्ञापकाविति । अस्य प्राप्तयोग्यमपीति शेषः । क्वचित्तु ज्ञापकाविति न दृश्यते ।
नन्वपकर्षपक्षेऽपि अष्टनो विहितमात्रं कथन्तस्ते स्यावन् आह पदाङ्गेति । बहुवचननिर्देशाभावाविति ।
साहचर्याभावावित्यपि बोध्यम् । लक्षणैकवक्षुष्कस्यैवात्तरमिति मत्वा व्याचष्टे तत्र मा भूदात्वाविति ।
पक्षान्तरेऽपि अनभिधानाशङ्काभाव एव बोध्यः । यन् भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति तत्र । अपकर्षपक्षे
आत्वसाधकोपायाभावेन फलभेदापत्तेः । नन्वयं भाष्यार्थो न युक्तः । तथा हि सतीष्यत एवेतदित्यत्र
ह्ययात् । किं चाप्रयुक्ते इति वाक्यशेषोऽसङ्गतः प्रयुक्तेऽपि लक्षणातिरिक्तमसत्त्वात् प्रयुक्तानां हीदमन्वा-
ख्यानामिति भाष्योक्तेरित्यर्थः नैव वेति । लक्षणस्याभावोऽलक्षणस्य योग्यता यथालक्षणमित्य-
व्यथीभावः । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यता न तु लक्षणस्येत्यर्थः । एवञ्च तादृशप्रयोगोऽसाधुरिति
भावः । किं च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकवक्षुष्कतया इयमेव व्याख्या ज्यायसी । एवञ्च हरदत्तादीनां प्रिया-
ष्टनृशङ्काविषु आत्वाविप्रवृत्तिविचाराऽन्यत्र तत्प्रयोगविचारः प्रामाणिक एवेत्यवधार्यम् । एतेन पूर्वव्या-
ख्यानं ऽस्य साधुत्वमुत्तरव्याख्यानेऽसाधुत्वमिति विरुद्धार्थकव्याख्यानद्वयमयुक्तं, किं च अष्टाभ्य इति नि-
र्देशात्कृताकारादेवाष्टनो जशशसरोशिति तद्विषयेऽप्यात्वम् । अन्यथा ऽष्टन इत्येव ह्ययाविति साप्तमि-
कभाष्ये एकवचननिर्देशात् प्रधान एवौशात्वे इति प्रश्नाशयोपि चिन्त्य इत्यपास्तम् । गौणे प्रियाष्टादीनाम-
नभिधानमित्यत्रत्यसिद्धान्तानुसारं तद्भाष्यस्य सत्त्वात् । अरुह्यैव व्याख्यानान्तरप्रवृत्तेश्च ॥ २४ ॥

इति च ॥ २५ ॥ भाष्ये (यदि तावदिति) णान्ता च षडिति सूत्रं पाठ्य तत्र चकाराद्यङ्गात्स्वरितलि-
ङ्गानुवर्त्तमान इतिग्रहणं संभूत्येत इति भावः । ननु पातरिति । एवञ्चायाधिकाराविहापि तद्वित-
त्येव ग्रहणमिति भावः । सङ्ख्येति महासंज्ञासामर्थ्यात्तत्र सङ्ख्याप्रश्नविषयइतिरेव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् ।
भाष्ये (इतिचेत्यत्रेति) चकाराष्टसंज्ञानन्तरं करणाच्चात्तं संज्ञाद्वयस्यापि विधानमित्यर्थः । अन्व-
यत्वाच्चोक्तं । संख्यायतेऽनयेति हि सः । न च तस्यार्थस्य उल्लेखं संभवः । सङ्ख्याप्रश्नविषयस्यनु-
न तदर्थ इति चिन्त्यमेतत् । तस्मादुणादीनामप्युत्पन्नं तत्र इतिरिति तस्यामहणमित्युचितम् । व्युत्प-
त्तावपि पातेः कतिनापि सिध्यतीति न तत्र इतिनियम इति बोध्यम् । सङ्ख्याप्रश्नोति । संनियोगादि-
व्याख्याश्च षट्संज्ञापि तस्यैवेति भावः ॥ २५ ॥

क्तवत् निष्ठा ॥ २६ ॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः * । निष्ठा-
संज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोतो गर्त इति । निष्ठासंज्ञायां
समानशब्दप्रतिषेधः * । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः
प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति । अनुबन्धोऽन्यत्वकरः ।
अनुबन्धः कियते सोऽन्यत्वं करिष्यति । अनुबन्धो ऽन्यत्वकर इति चेन्न लो-
पात् * । अनुबन्धो ऽन्यत्वकर इति चेत्तन्न । किं कारणम् । लोपात् । लुप्यते
ऽत्रानुबन्धः । लुप्ते ऽत्रानुबन्धे नान्यत्वं भवति । तद्यथा । कतरदेवदत्तस्य गृहम् ।
अदो यत्राऽसौ काक इति । उत्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति । एवमहापि लुप्ते
ऽनुबन्धे नष्टः प्रत्ययो भवति । यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्येयं संज्ञा
कृतेति । तद्यथा । इतरत्रापि कतरदेवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति ।
उत्पतिते काके यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवति । अन्ततस्तमुद्देशं जानातीति । सिद्धवि-
पर्यासश्च * । सिद्धश्च विपर्यासः । यद्यपि जानाति संदेहस्तु तस्य भवति । अयं
स तशब्दो लोतो गर्त इति अयं स तशब्दो लूनो गीर्ण इति । तद्यथा । इतर-
त्रापि कतरदेवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पतिते काके यद्यपि
तमुद्देशं जानाति सन्देहस्तस्य भवति इदं तद्गृहमिदं तद्गृहमिति । एवं तर्हि का-
रककालविशेषात् सिद्धम् । * । कारककालविशेषावुपादेयौ । भूते यस्तशब्दः
कर्मणि कर्तरि भावे चेति । तद्यथा । इतरत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भ-

क्तवत् निष्ठा ॥ इहानुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते । प्रयोगश्चैषां लुप्तत्वान्ना-
स्ति । यत्र च सारूप्यं तत्र च सन्देहः । कथमस्यानुबन्धकार्यं कृतमस्य न कृतमिति
पूर्वपक्षाभिप्रायः । सिद्धान्तवादी तु मन्यते । अध्वेयानुबन्धेन नियतमन्विधाना
अर्थाः कारककालादयो लक्ष्यन्ते । तद्दर्शनादनुबन्धस्मृतां च तल्लक्षितानां कार्याणां
साधुत्वं विज्ञायते । तत्र यदा देवदत्तेन लूनः शालीरिति कश्चित्प्रयुङ्क्त, तदा लक्षणक्षः
कर्मभूतकालावगमात् कप्रत्ययं मन्यते । यदा तु लोतमालभेतेति प्रयोगस्तदा मेघवाची
लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यते । सिद्धविपर्यास इति । सिद्धो विपर्यासः
संशय इत्यर्थः । इदं तद्गृहमिति । बुद्धेरनवस्थितत्वमननं प्रतिपाद्यते । न त्वेतद् द्विर्व-

क्तवत् ॥ अनुबन्धानां निरर्थकत्वमात्रं विशेषणत्वात् न भवादुपलक्षणत्वेन तद्वदस्मात्पूर्वोक्तलक्ष्यत्वं मन्य-
मानो वास्तविकमारभत इत्याह इहति । सारूप्यं, प्रयोग इति शेषः । मन्यते इति । निश्चिन्तामिति
संनिधानं येषामिति विग्रहः । कारकोति । न तशब्दमात्रं लक्ष्यं किं त्वर्थविशेषाद्यवच्छिन्नमिति भावः ।
तद्दर्शनादिति । कालादिज्ञानादित्यर्थः । तन्प्रत्ययान्तमिति । ककारानुपलक्षणः प्रयुक्त इति निश्चिन्तामिति
र्थः । भाष्ये । (नष्टं गृहमिति) । अज्ञातमित्यर्थः । नष्टः प्रत्यय इति । अज्ञातानुबन्धः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।
सानुबन्धकस्येति । पूर्व यः ककारवास्तस्येत्यर्थः । उद्देशम् । ऊर्ध्वदेशम् सिद्धविपर्यासश्चेति । अन्वयः ।
सिद्धस्तु विपर्यास इत्यर्थः । यद्यपि विपर्यासो भूमात्मकनिश्चयस्तथाप्ययथार्थत्वसाम्यादिह संशयोऽस्मिन्
इत्याह संशय इति । बुद्धेरनवस्थितत्वमिति । सन्देहाभिनय इत्यर्थः । निश्चिन्तामिति । पदार्थविषयत्यामी-
ष्ट्यामशेषात्तु हि बीप्तेति भावः । भाष्ये [कारकोति] । कालातिरिक्तप्रत्ययार्थपरम् । [वैदिकां

वति सो ऽध्रुवेण निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा । एवमपि प्राकीर्णैश्चापि प्राप्नोति । लुङि सिजादिदर्शनात् * । लुङि सिजादिदर्शनात् भविष्यति । यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते । प्राभिचेति । दृश्यन्ते ऽत्रापि सिजादयः । किं वक्तव्यमेतत् । नाहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । यथैवायमनुपदिष्टान् कारककालविशेषानवगच्छति । एवमेतदप्यवगन्तुमर्हति । यत्र सिजादयो नेति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममार्हिकम् ॥५॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥ सर्वादीनीति कोऽयं ममामः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति । यद्येवं च न वीप्साद्यर्थाभावात् । प्राकीर्णैति । अत्र भूतकालो ऽस्तीति भावः । दृश्यन्तेवेति । सिजादीन्यादिशब्दः प्रकारं तत्र प्राभिच घट देवदत्त इति प्रयोगं कर्त्रेकत्वाद्यवगमाल्लुङन्तस्यायं प्रयोगो न निष्ठान्तस्येति प्राप्तपद्यते । अङिजघृपृथूपिभ्यः क्त इत्यस्य निष्ठासज्ञा न भवति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्वाहुलकाद्वा अन्यथा निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वं स्यात् ॥ २६ ॥

इति श्री कैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे पञ्चममार्हिकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ कोर्यामिति । ननु नपुंसकबहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहिनश्चयात्समासान्तराशङ्क्य नास्तीति प्रश्नानुपपत्तिः । एवं तर्हि किमयं बहुव्रीहिरित्याहोस्विद्बहुव्रीहितपुरुषयोगिकशेषः । यथा कतन्तेभ्यः कण्धादिभ्य इति चेति प्रश्नः । तत्र सारूप्यार्थं सर्वश्चास्मादादिश्च सर्गादिरित्यत्रादिशब्द उपादीयते न त्वस्य प्रयोजनान्तरमस्तीति तत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वर्गमन्तानां यस्योत्तरस्वराविधिः स पुण्डरीके वेति । भाष्ये । एवञ्च साक्षादितरव्यावर्त्तकं विशेषणम् । स्वापस्थाध्यायद्वारा इतरव्यावर्त्तकमुपलक्ष्यामिति भावः । प्राकीर्णैति । यद्यप्यत्र निघातप्रवृत्तेन निष्ठात्वकृतेन विशेषस्तथापि यन्माप्रकीर्णैत्यस्योपलक्षणमिदम् । अत्र हि निषान्वर्थीति निघाते निषिद्धे निष्ठा च द्व्यजनादिना निस्थमाद्युदात्तत्वं स्यात् । असंज्ञायामपि तत्प्रवृत्तिं मन्यते आदिः सिचइति विकल्पास्त्वस्य इति भावः । सिचो ऽत्र लुप्तत्वेनादर्शनात् आदिशब्दार्थः । अङिजघृषीति । यद्यप्यत्रोपलक्ष्यकालकारकाद्यभावस्तथापि गुणभावदर्शनात् क्तार्थमित्यवगातः । एवञ्च समादेविधिवत्सक्तकगोशोपलक्षितः प्रकृत्यर्थानुवादी इच्छार्थो वा सकारो भवतीत्यर्थः । अनुवादे मन्यते इत्यादि तादृशनकारोपलक्षिते सकारे इत्यर्थः । अत एवाटञ्चत्यदि सार्थक्यम् । अन्यथा यत्र सृष्टे आण न तत्र वृद्धिरित्येन यत्र चेत्येन प्रयोगो न तत्राडिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति सर्वमवगतम् ॥ २६ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसर्गागर्भजनागजीमद्विरचिते भाष्यप्रदीपेऽष्टोत्तरे प्रथमाध्यायस्य

प्रथमे पादे पञ्चममार्हिकम् ॥ ५ ॥

सर्वादी ॥ नन्वेति । आदिशब्दस्य तत्त्वपुंस्त्वेन एकवचनान्तत्वेन च समासान्तरे नपुंसकत्वबहुत्वानुपपत्तिरिति भावः । प्रकृते नपुरुषः कर्मधारयः । दृष्टान्तं षष्ठीतत्पुरुषः । नन्वेत्येति । कर्मधारयघटकस्येत्यर्थः । बहुव्रीहेर्वशेषं युक्तमाह तत्र नपुंसकमिति । नपुरुषस्तु पुंलिङ्ग इति भावः । स्वर्गमन्त्रानामिति । स्वर्गेण विलक्षणानां मध्य उत्तरमूत्रेण यस्य स्वर्गविधारित्यर्थः । कर्मधारयः समासस्येत्यन्तादात्तः । पास्तु बहुव्रीहौ प्रकृत्येति, परशास्त्रान्तादात्तपूर्वपद इति बोध्यम् । तत्राद्य सर्वशब्दस्य सज्ञा न प्राप्नोति ।

सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः । बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते । तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा । चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स एवानीयते न गावः । नैष दोषः । भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । चित्रवाससमानय लोहितोष्णीषा कृत्विजः प्रवरन्तीति । तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । इह सर्वनामानीति पूर्वपदात्मंज्ञायामग इति णत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिशिष्यतइति वा बहुव्रीहेः शेषः । वक्ष्यमाणेन न्यायेन विनाप्येकशेषेण सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह बहुव्रीहिरिति । एवमपि संदेहः किं प्राथमकान्वेषको बहुव्रीहिः । अथ बहुव्रीहितपुरुषयोरेकशेषेण बहुव्रीहिरिति पृच्छन्ति कस्य विग्रह इति । तानीमानीति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्शयते । अन्यथा यथा चित्रा गावोऽस्येति गवां विशेष्यत्वं तद्वदश्च विशेषणत्वमवगम्यते तथैहाप्यवगम्यते । अत्र चार्थं बहुव्रीहौ नैष्यते । यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं गवां विशेषणभावस्तदा तु बहुव्रीहः । अत एव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुणिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्शयते । तानीमानीति सर्वनामद्वयोपादानेन प्रत्यक्षविषयत्वादिदंशब्दस्य गणपाठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञानं सूचयति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणा उपलक्ष्यमानि तेषामपि कार्यं संविज्ञानं तद्गुणसंविज्ञानम् । तत्र चित्रगुणानीयतामिति स्वस्वामिभावमन्वयः पृष्ठार्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिन एवान्वयं न तु गवाम् । दण्डा विपाणी चानीयतामित्यत्र तु संयोगसमावायलक्षणेन मन्वयेन मन्वान्वयं कार्यं विज्ञायमाने उपलक्षणस्याप्यन्तर्भावो भवति । इहाप्यादिशब्दस्यावयववाचित्वादुद्धृतावयवभेदस्समुदायस्समासार्थः । तस्य च समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदन्तर्भूतानामेव पृथक् प्रयोगत्वात्कार्यार्थतया संज्ञया भवितव्यमिति सर्वशब्दस्यापि सा सिध्यति । यथा देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते देवदत्तोपि यदि ब्राह्मणो भवति स्वशालास्थश्च तदा अन्ये तु सिध्यन्तीति विशेषः । वक्ष्यमाणेन । तद्गुणसंविज्ञानं । प्राथमकान्वेषकः । एकशेषान्नपेक्षत्वेन प्रथमप्रतीतिः । वक्ष्यमाणन्यायानामज्ञस्य प्रदेन इति भावः । विग्रहप्रदेनोत्तरं तानीत्याद्याधिक्यथनमशुक्तमत आह अन्यपदार्थस्येति । नैष्यते इति । प्रथमान्नान्यपदार्थप्राधान्यं बहुव्रीहिविधानादिति भावः । नन्वेवमपि तानीत्येव सिद्धे इमान्तीति व्यर्थमन आह सर्वनामद्वयति । सर्वनामद्वयोपादानेन तद्गुणसंविज्ञानं सूचयतीत्यन्वयः । प्रत्यक्षेति । उद्धृतावयवभेदस्य गणपाठितस्य तद्वदस्येदमा परामर्शाच्च अ सर्वशब्दस्यान्तर्भावादिनि भावः । गुणत्व दर्शयति उपलक्षणानीति । प्रकारतया उन्वयानीत्यर्थः । कार्यं संविज्ञानमिति । तच्च द्वेषः । कर्त्तव्यं विशिष्टस्य क्रियायां सतिधानभावेन यथा क्रियायोगाभावेपि शुक्लवाससं जीज्येति । अत्र चित्त विशेषणस्यापि क्रियायोगेन यथा शुक्लवाससं पश्येति । कार्यं यत्र तद्भावमिति तत्र तद्गुणत्वमित्यर्थः फलितः । एव तद्गुणसंविज्ञानं निर्दिशष्ट्येनगन्वयः । अन्यत्र तदुपलक्षितस्येति भेदः । अथ शब्दशक्तिभावगम्योन्नतभावः कार्यित्वम, कार्यसमीहितं वा । एवञ्च यत्र संयोगसमावायान्तरसंबन्धेन संबन्धन्यपदार्थस्तत्र तद्गुणः । अन्यत्रान्तद्गुण इत्युत्सर्ग इति गालार्थः । ननु प्रकृतं न संयोगा नापि समावाय इत्यत आह ईहापीति । एवञ्च समवायेन संबन्धिनोऽन्यपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेषाच्चित्तमित्यर्थः । बहुवचनोपपत्तये आह उद्धृतावयवभेदइति । अवयवगतसंख्यापेक्षं बहुवचनमिति भावः । नन्वेवं समुदायस्यैव संज्ञा स्यादेत आह तस्य चेति । युगप्रयोगाभावात् पृथक् प्रयोगसत्त्वाच्च कार्यार्थया संज्ञया तदन्तर्भूतानामेव प्रवर्तितव्यमित्यन्वयः । 'पृथक् प्रयोगत्वादिति' पाठे बहुव्रीहस्त्वो बोध्यः । सिध्यतीति । विनिगमनाविरहादिनिभावः । नन्वेवं सर्वशब्दस्य सम्बन्धविशेष्य-

पेधो वक्तव्यः । सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः ॥ सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न भविष्यति । किमेतन्निपातनं नाम । अथ कः प्रतिषेधो नाम । अविशेषेण किं चिदुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव । अविशेषेण णत्वमुक्त्वा विशेषेण निपातनं क्रियते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याऽभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति । ननु च निपातनाच्चाऽणत्वं स्यात् यथा प्राप्तं च णत्वम् । किमन्येऽप्येवं विधयो भवन्ति । इको यणचितीति वचनाद् यण् स्यात् । यथाप्राप्तश्चेक् श्रूयेत ।

सोप्यानीयतएव । णत्वं प्राप्नोतीति । राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सन्तमसन्तं वाचयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यन्तइति णत्वप्रसङ्गः । प्रयोगे च सण्त्वा अणत्वादच नित्या एव शब्दाः । तत्र संज्ञायां सणत्वा एव साधवोऽसंज्ञायां त्वणत्वा एवेति शास्त्रव्यापाराण्णत्वं प्राप्नोत्येव । सर्वार्थाभिधानयोग्यशब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वस्यापि न विरोधः । निपातनादिति । लोकप्ययं णत्वरहित एष प्रयुज्यते तस्यात्र प्रसङ्गेन साधुत्वं प्रतिपाद्यते । किमेतदिति । भवत्वस्य साधुत्वं णत्वप्रतिषेधे त्वस्य तात्पर्याभावाद्विकल्पः प्राप्नोतीति भावः । इतरः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं पर्यनुयुङ्क्ते । अथ क इति । सर्वत्रैव ह्यप्राप्त्यनुमानं बाधः । निपातनञ्चापि णत्वाप्राप्त्यनुमानमिति भावः । ननु चेति । प्रतिषेधस्य निवृत्तावेव तात्पर्यम् । निपातनस्य तु तद्रूपसाधुत्वप्रतिपादने न तु रूपान्तरनिवृत्ताविति भावः । इको यणचितीति । यणो हि साधुत्वं प्रतिपाद्यते न त्विग्नित्वतिरिक्त्यर्थः । पट्टचात्रेति । ततश्च संहिताविषये स्वाभाविकोऽप्रयोग इकः पट्टानिर्देशेन प्रतिपाद्यते यथा दर्भाणां स्थाने

स्वाभावात्कथं तस्य सर्वनामत्वमेत आह यथेति । स्वरूपेणापलक्षणमपि सर्वशब्दः समुदायान्तर्भूततया सम्बन्धविशेषोप । यथा देववृत्तान् विशेषणमपि देवदत्ता ब्राह्मणत्वेन विशेष्य इति भावः । (अन्यपर्यन्तादिति) भाष्यस्यान्यः पदार्थो यस्य तत्त्वादित्यर्थः । ननु सर्वनामशब्देन यदि व्युत्पन्नस्तथा संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवर्त्तिकारम्भानुपपत्तिर्नोचित्यपूर्वोत्तरपक्षभागभावान् पूर्वपक्षमिति णत्वाप्राप्तिरत आह राजेति । सन्तमन्वर्थसंज्ञायाम् । असन्तं शुद्धरूढे रथन्तरादेः । आश्रित्येति । द्वितीयविषये आरोप्येत्यर्थकं सामावशेषे रथकरणकतरणकर्तृत्वमारण्य साधुत्वान्वाख्यानं यथा तथा सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थमाराण्यप्रकृतेरिति न वात्तिकानुपपत्तिर्नापि णत्वाप्राप्तिरिति भावः । ननु शब्दनित्यताविरोधात्कथमसतो णत्वस्यापादानमत आह प्रयोगे चेति । ननु संज्ञा चेत्कुत्रिमा तदा शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिरसंज्ञा चेन्न णत्वप्राप्तिरत आह सर्वार्थेति । शक्तिनियमनं शक्तिसम्बन्धबोधनमेवेत्याहुः । न च भूयो संज्ञाबामिति सूत्रे भाष्ये यत्संज्ञायां विधीयते तत्र न संज्ञायामभिधेयायामित्यर्थः । किं तर्हि तत्तत्कार्यविशिष्टेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थ इति वक्ष्यते । ततश्चात्र कथं णत्वाप्राप्तिः । न हि कृतणत्वेन संज्ञावर्गातिरत एव रघुनाथादिशब्दे न णत्वमिति वक्ष्यम् । आधुनिकविनियोगस्य ज्ञेयं शास्त्रानुगतस्यैव विनियोग उचित इत्याशयात् । अत एव महत्याः संज्ञायाः कारण एतत्प्रयोजनमिति वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते । अनार्हादिविनियुक्तसंज्ञास्थले तु यथा विनियुक्तानामिव साधुनत्वमिति रघुनाथादौ णत्वभावोऽध्वपारामाणसंज्ञाभूतगव्यतिशब्दे च न वक्षोपः संज्ञात्वमङ्गापत्तोति विक् । साधुत्वादित्यत्र कुनो नाक्तमेत आह लोके इति । साम्यं दर्शयति । सर्वत्रैवेति । निपातनञ्चेति । भावाभावयोरैकत्र विरोधादिति भावः । नत्विति । प्रयोगभेदेन च भावाभावविरोधपरिहाह इति भावः । भाष्ये [किमन्येपीति] । अन्येपि विधयः किमेवंजातीया इति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण प्रश्नः । आशयानामज्ञ उत्तरयति । [भवन्तीति] । यथा स्थानवदादेश इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्तं भवति यथा प्राप्तस्यादेशप्रयुक्तस्य न निवृत्तिरिति भावः । शङ्कते । इको याप्तीति । अस्य यदि भवन्तीत्यादिः । तस्य संहन्तेति । स्थानिनो निवृत्तिर्नाम तत्साधुत्वबुद्धनिवृत्तिः । सा च संहितायां शाकलाभावे इति

नैष दोषः । अस्यत्र विशेषः । पठ्या ऽत्र निर्देशः क्रियते । षष्ठी च पुनः स्थानिनं निवर्तयति । इह तर्हि कर्तरि शब्दो दिवादिभ्यः श्यन्निति वचनाच्च श्यन् स्यात् । यथाप्राप्तश्च शप् श्रूयेत । नैष दोषः । शवादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । तत् तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शबिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते । इह तर्हि अव्ययसर्वनाम्नामकचूपाक् ढेगिति वचनाच्चाकच् स्याद् यथाप्राप्तश्च कः श्रूयेत । नैष दोषः । नाप्राप्ते हि के ऽकजारभ्यते म बाधको भविष्यति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव ।

शरैः प्रस्तरितव्यामिति न तत्र दर्भा प्रस्तीर्यन्ते ॥ इह तर्हीति । विकल्पः प्राप्नोतीति भावः । समुच्चयस्तु न भवति एकेन परदेशस्याऽवष्टब्धत्वाद्धातुसार्वधातुकयोश्चाऽर्थोभिधाने एकेनैव साहायकस्य सम्पादनात् । शवादेशा इति । श्यन्श्च शित्करणं ज्ञापकं स्थानिवद्भावाभावस्य । तेन करोतीत्युपप्रत्ययस्याऽपिस्त्वाद्नुदात्तत्वं न भवति कुर्वतीत्यत्र शप्श्यनोर्नित्यमिति नुमागमो न भवति । आदित्यधिकाराद्धा । रुधादिभ्यः श्नमित्यत्र रुधादीनां श्रुतत्वात्तेषामेवाव्यादच्चः परः श्नम् भवति न तु शपः परः । यथा च भ्रूताङ्गोपधयोर्मन्यतरस्यामिति रमागमो रोपयोर्निवर्तक एव शपः श्नम् । इह तर्हीति । देशभेदाद्विशेषाभावे ऽपि काकचोरका-

भावः । प्रस्तीर्यन्त इति । किं तु तत्प्रसङ्गे शराः प्रस्तीर्यन्त इति शेषः । तथा च स्थानषष्ठीनिर्देशो उभयत्रापि सापेक्षमिति भावः । विकल्प इति । स्थानषष्ठ्यभावेनाभयत्र तात्पर्याभावात्तत्र भावः । परदेशस्येति विकर्णावधौ धातोः परस्त्वधिकारेण धातोः परो विकरणं प्रयोक्तव्य इत्यर्थादिति भावः । ननु धातोः परो विधानस्य इत्यर्थे पूर्वं श्यन्ति विहिते पश्चाच्छब्दोपि स्यात् तिङ् विकर्णवत् । सार्वधातुके इति च विषयसप्तमी स्यादत आह धात्विति । सहायक सहायकार्यम् । ननु श्यन्देशमानादेशस्य स्थानिवद्भावात्पित्वे करोतीत्येव विकरणस्यानुदात्तत्वं स्यात् । न च सतिःऽष्टस्वरत्वीयस्त्वस्य विकरणान्यविषयत्वेनाप्रत्ययस्य कथमुदात्तत्वं सिद्धान्तेष्विति वाच्यम्, सार्वधातुकस्वरापेक्षयैव विकरणस्वरस्य तेन दुर्बलत्वकथनावत् आह श्यन्श्च शित्करणमिति । न च शित्त्वं नियमार्थं स्यात् शिद्वे न पिदानि । शित्वस्य नियमार्थकल्पनापेक्षया श्तिदेशाभावात्तद्विपर्ययस्यात् । श्तिदेशाभावात् तत्राप्यावश्यक एव । क्व चित्तु शित्करणमिति पाठः । तद्वि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् स्थानिवत्त्वेन न निर्दन्त्याद्युदात्तत्वात् स्थानिवत्त्वात्पित्वेनानुदात्तत्वं तु लसार्वधातुकस्यापि अनुदात्तत्वात् श्यन्नुदात्तत्वं धातोर्नुदात्तत्वं सिद्धमेवेति तदुपपत्तिः सत्तत्ज्ञापकमिति भावः । परन्त्वय पाठः स्थानिवत्स्त्वस्यैक्यदर्शपरुद्धः । आदित्यधिकाराद्धेति । तुष्णीत्यादौ नित्यनुस्यूतास्यैव पूर्वोक्तसमाधेरावश्यकः । शप्श्यनोर्निति सूत्रस्य श्यन्प्रथमप्युक्तार्थं ज्ञापकमिति बोध्यम् । नन्वेवं शेषः परः श्नम् स्यादत आह रुधादिभ्य इति । सार्वधातुके इति सप्तम्या रुधादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीकल्पनात्तेषामेवाव्यादच्चः परः श्नमिति भावः । तृणह इति निर्देशश्च रुधादीनामागमस्यैव लिङ्गम् । नन्वेवं शपः श्वर्यं स्यादत आह यथाचेति । शप इत्यस्य षष्ठीकल्पनसामर्थ्यादिति भावः । भाव्ये (विहितः प्रत्यय इति) । शब्दरूपः प्रत्यय इत्यर्थः । एकार्थत्वादिति । अज्ञातादेरेकेन ध्यातितत्त्वात् द्वयोः समुच्चय इति भावः । येन नाप्राप्तिन्यायेनाकज्ञादीनां बाधकत्वे परेणोक्ते सिद्धान्ती तेनैव न्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमेवेत्याह निपातनमपीति । भाव्ये (एतादिति) सतत सन्ततमित्युभयानेत्यर्थः । श्लोकोन्यार्थमवश्यमिति । एकदेशानुमित्तद्वाग

नाप्राप्ते णत्वे निपातनमारभ्यते तद्वाधकं भविष्यति । यदि तर्हि निपातनान्यप्ये-
वंजातीयकानि भवन्ति । समस्तते दोषो भवति । इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते
विभाषा लोपमारभन्ते समोह्यततयोर्वेति । सततम् । संततम् । साहितम् । संहि-
तम् । इह पुनर्भवान्निपातनाच्च लोपमिच्छति । अपरस्पराः क्रियासातत्यइति ।
यथाप्राप्तं चाऽलोपम् । संततमित्येतन्न सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः । बाधका-
न्येव हि निपातनाभि भवन्ति । संज्ञापसर्जनप्रतिषेधः * । संज्ञापसर्जनीभूतानां
सर्वादीनां प्रतिषेधा वक्तव्यः । सर्वा नाम कश्चित्ताम्रं सर्वाय देहि । अतिसर्वाय
देहि । स कथं कर्तव्यः । पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणम् * ।
पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः । शुद्धानां पाठितानां संज्ञा कर्तव्या । सर्वा-
र्थत्वाद्विकल्प एव चाद्यते न समुच्चयः । कर्तव्यो ऽत्र यत्न इति । लुम्पेदवश्यम् इत्ययं
श्लोकोऽन्याथेमवश्य पठितव्यस्तेनैव सततं सन्ततमिति च सिध्यति न तु निपातनेने-
त्यर्थः । सांतर्त्यामिति चानभिधानात् व्यञ्जन्तस्य प्रयोगाभावः । पुगणशब्देन पुरातनश-
ब्दस्य बाधः प्राप्तः एषे दर्शादित्यान्न भवति । संज्ञापसर्जनीभूतानामिति । ये विषयान्तर-
दृष्टास्तएवमामवस्थां प्राप्ता इति चित्रत्वाच्चित्रप्रत्ययनिर्देशः । सर्वाय देहीति । पदका-
र्येषु गौणमुख्यन्यायो न तु प्रातिपदिककार्येष्विति शब्दाश्रयं च वृद्ध्यान्वं इत्यत्रोक्त-
मिति प्रसिद्धचप्रसिद्धवशा म्भवन्नपीह स नोक्तः । समासकृतच्छिन्नाव्ययसर्वनामा-
ऽसर्वालङ्गा जातिगोक्तद्रव्योपनिर्वाशनी सञ्ज्ञेत्येतदनेपथ्यं संज्ञाप्रतिषेधः । तत्र ह्यर्पोक्षते
परया पूर्वा संज्ञा बाध्यतइति संज्ञासञ्ज्ञया सवनामसंज्ञाया बाधनात्प्रसङ्गाभावः । अत-
सर्वायति । प्रादिसमासो ऽय बहुव्रीहौ संज्ञाप्रतिषेधात् । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया-
मिति तदन्तर्विधिः परमसर्वस्मादित्याद्यर्थ आश्रितः । पाठादिति । यथा तिङो गोत्रादी-
नित्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादपाठविशेषणं तथैवापि सर्वादिसन्निवेशो विश-
सातय इति निर्देशेन स एव श्लोका ज्ञाप्यते इत्यर्थः । नन्विति । निपातनेन सततमिति न साध्यत इत्यर्थः ।
नन्वेवं सन्ततात्प्राज्ञं सातन्त्यमित्यापि स्यादत आह इति चानभिधानार्थात् । अत एव भगवता
सन्ततमिति न सिध्यति इत्येवंक्तं न तु सूत्रोच्चारितसंज्ञातीयं सातन्त्यामिति न सिध्यतीत्युक्तम् ।
पुगणशब्देनेति । पुगणश्लोकात्प्राप्तव्यत्र निपातितनेत्यर्थः । पूर्वोद्गादित्वादिति । एवञ्च तेनेनाभ्योरपि सा-
धुत्वं न तु निपातनेनात भावः । चित्रप्रत्ययति । गणपाठोभ्यः संज्ञापसर्जनानां भटात्सञ्ज्ञाया अग्राप्ती प्रति-
षेधानर्थक्यमिति शङ्काव्युत्तराय भाव्यं चित्ररूपात् इति भावः । तत्तत्परित्यागोपवन् तदर्थं उपसर्जनस्वमप्या-
रोपितमिति चैक्यपक्षीतिरिति तात्पर्यम् । पदकार्येष्विति । न च संज्ञा तयोप भावः । इदमेव वार्तिकं नस्य
न्यायस्य पदकार्यविषयत्वे लङ्गमिति तात्पर्यम् । अत एवाभिव्यक्तपदार्थो ये इति न्यायस्याप्यत्रापवृत्तिरिति
बोध्यम् । अत्र न गुणयोगेन लक्षणरूपरूपं गौणत्वमेत आह प्रसिद्धेन । तन्मूलं प्राप्तद्वत्वादिमन्त्रापि
तुल्यमित्यर्थः । समासेति । अनन क्रमेणताः संज्ञा एकसंज्ञाधिकारं कार्या इति वक्ष्यताकडागमूत्रे । तदनेप-
थ्यायं संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः । एकद्रव्योपनिवेशनीति । लौकिकसंज्ञालक्षणम् । एतेन सवनामादिसंज्ञास्वनेकावि-
षयस्त्विदमप्यामिति परास्तम् । नन्वितिसर्वस्य गुण पाठाभावात्संज्ञामूत्रे विशेष्यसन्निधानेन तदन्तर्विधेरभा-
वाच्च कथमत्र प्राप्तैरत आह प्रयोजनमिति । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तर्विधिरिति भावः । एत-
त्तदन्तर्विधिकलत्वेन परमस इत्यस्याप्यन्यासः क्वचिद्दृश्यते स चिन्त्यः । त्यदादीनाम् इत्यादावङ्गविशेषण-
त्वमूलकतदन्तर्विधिना सिद्धत्वात् । स्मैभावो तु विहितविशेषणमिति बोध्यम् । यथाति । यथा तत्सूत्रं निषा-
तविधायक वाक्यभेदेन पाठविशेषणञ्च तथैवापीत्यर्थः । यद्यविशेषणेत्यस्य सर्वकार्यामित्यर्थस्तर्हि नेत्याह
विशेषणं चतुस्तरमन्यासङ्गतिरिति आह क्रियस्त्वेषामिति । यद्यपि स्मायाद्यापि न सर्वेषां कार्येषुभयवशादाव-

ख्यायते तमेवमभिसंभन्त्स्यामः । अनुपमर्जन अ अदिति । किमिदं अ अदिति । अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपमर्जनस्य द्रष्टव्यौ । यद्येवम् अतियुष्मद् अत्य-
स्मद् इति न सिध्यति । प्रशिष्टानिर्देशोयम् । अनुपमर्जन अ अ अदिति । अका-
रान्ताद् अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपमर्जनस्य द्रष्टव्यौ । अथवा अङ्गाधिकारे

कौम्भकारेय इति यथा स्यादिति न चाग्निनि कृद्ग्रहणं तद्धितो ऽप्यणस्तीति । नैतद-
स्ति । स्त्रीप्रत्यये चानुपमर्जनेनेति तदादिनियमाभावात् कारशब्दादपि ङीपि कुम्भका-
रीशब्दात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढग्भविष्यति । अनुपमर्जन अ अदिति । सुपां सुलुगिति
षष्ठ्या लुक् । अ अ अदिति । अकारात्कारात्कारौ विशेष्येते । अकारात्परौ यावकारा-
त्कारौ तावनुपमर्जनस्येत्यर्थः । पञ्चम्या अदित्यर्थं तु युष्मदस्मदभ्यामनकारान्ताभ्यां
विधीयतइति परिभाषानुपस्थानादुपमर्जनाभ्यामपि भवति त्यदादीनाम् इत्ययमकारा-
त्परस्य हलः स्थानं विधीयतइति आकारान्तात्परौ ऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानाद्-
तितदित्यत्र न भवति । एवं तु प्रियां ङावस्येति बहुव्रीहौ कृते अकारान्तादविधानात्प-
रिभाषानुपस्थानादन्वं प्राप्नोति । तदोम्सस्माविति च सत्वमविशेषितमित्युपमर्जनस्या-
पि प्राप्नोति । तत्रायं समाधिः । त्यदादीनाम् इत्यत्र त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुप-

सिद्धिरित्याशयः । अनुपमर्जनादिति किमर्थं बहुकुरुचरा तदन्तविधिना प्राप्नोति । अन उत्तरं पठति अनु-
पमर्जनग्रहणमनर्थकमिति । तत्र भाष्यकुरुचरागोनावयवभाष्येण च तस्य वार्तिककृत्सिद्धान्तस्वपत्तेः ।
यत्तु तदुत्तरं वचनद्वयं ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताधितिषेधम्यातिर्धोवरी । पूर्वसूत्रानिर्देशो वा ऽऽपिशला ब्राह्मणी-
ति तत्वाचार्यदेशोयस्य । तत्राद्यस्य पूर्वत्र तदन्ताधितिषेधोप उत्तरत्र तदन्ताविध्यभावनं बहुकुरुचरादावप्रा-
प्त्या ऽस्य सार्थक्यानुपपादनात्तदुक्तत्वम् । अन्ये तु ऽस्त्रायामित्यस्याप्यवशेषणत्वात् स्त्रियां योषिवहित इ-
त्यादिना भाष्य एव द्रष्टव्यम् । तेनाद्यस्यैव वार्तिककृत्सिद्धान्तत्वं बोधितम् । इदन्नहि प्रयोजनम् । प्रधानेन
तदन्ताविध्यर्थमिति तु तत्र भाष्यकृता स्वयं सूत्रप्रयोजनमुक्तमिति न विराधः । अयं हि तत्र भाष्याशयः ।
अनुपमर्जनस्त्रीप्रत्यये तदशिनियमाभावात् कदाचित् कारीशब्दादपि स्यादिति पक्षे कुम्भकारेय इत्यस्या-
पत्तिः । यदुक्तं कुम्भनेत्यादि तत्तच्छब्दम् । निष्कृत्यापत्येनकार्याभावाभावेपि समुदायेनकार्याभावे ऽवयवेनापि
तस्यैव सत्वात्सामर्थ्यादिति । विशिष्टसम्बन्धपक्षे विशेष्यसम्बन्धस्याव्याहृतश्च । अनाभिधानेन प्रत्याख्यानन्तु
न चमत्कारकारि । अत एव परमगार्हस्थ्यपत्यमित्यर्थं तद्वैकेशगार्हस्थ्यशब्दात्प्रत्यये परमगार्हस्थ्येण इति येन-
विधिगिति सूत्रं भाष्ये उदाहृतमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । न च तदन्ताविधावापि व्यवशेषिवङ्गावनं कथला-
वपि ङीष् दुर्वारः । अनुपमर्जनादित्येतत्सामर्थ्येन व्यपदेशिवङ्गावाप्रवृत्तेः । मुख्यव्यपदेशिना ऽभावे एव त-
द्विवेशप्रवृत्तेश्च । न च स्त्रीप्रत्ययेषु तदशिनियमाभावेन कारीशब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽनपेक्षयात्समासपि
कदाचिद् ढक् स्यादेवेति वाच्यम् । यतः प्रत्ययग्रहण इति नियमेनाधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न गृह्यत । अस्याप-
त्यमिः एषेत्यमित्यर्थं यामिप्रोक्षेति फक्रोऽनापत्तेः । एवञ्च तान्नपेक्षेनानेन तस्यैव सङ्ग्रहा नन्वतद्वावर्त्य-
स्य गृह्यत । अयमेव अधिकारोपपत्त्यर्थं ज्ञापक इत्याहुः । एकपक्षे तु तद्व्यतिषेधमात्रानुपपत्तेराह सुपामिति ।
अअदित्यत्र वा इति लुप्तपञ्चम्यन्तं तदाह अकारादिति । अकारान्तादिति भाष्ये ऽन्तग्रहणन्तु फलिता-
र्थपरं यथा कथञ्चिद् न तत्र तदन्ताविधिरिति भूमितव्यम् । विशेष्यार्तिनधानात् । प्रायेण भाष्येपि अ-
कारात्कारात्कारावित्येव पाठः । शेषे लोपस्थान्यलोपत्वपक्षे विधानात्तरमकारात्परस्वसम्भवादाह विधीय-
तइति । तदुक्तं भाष्ये (शिष्यमाणाविति) । (अपारहृतमेवेति) । एवञ्च तदपारितोषाङ्गाव्ये पक्षान्तरमिति भाव
इति केचित् । परे तु इदं समाधानं सर्वग्रहणमनर्थकार्थं प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्यैवाप्यस्य उदाहरणविषये
तस्य प्रधानेपि तदन्तं प्रवृत्तिरिति विशेषं बोधयन् तद्वारकयुक्त्येवोपमर्जनेपि व्यावृत्तिरित्यर्थं रीत्या तत्फल-
कत्वाभावमुपमर्जनप्रतिषेधस्य बोधयितुमकरोती पक्षान्तरमाह (अयमेति) । अन्त्यं समाधानद्वयन्तु सा-
धारणमित्याहुः । स्वार्थद्वारेणेत्यादिर्विवरणन्तर्द्वयगतेत्यादि । गृह्यमाणविभक्त्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तेन

यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति । यद्येवं परमपञ्च परमसप्त षडभ्यो लुगं न प्राप्नोति । नैष दोषः । पट्प्रधान एष समासः । इह तर्हि मियसक्यना ब्राह्मणेन अनङ् न प्राप्नोति । सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति । यद्येवमतितद् अति- तदौ अतितद इति अत्वं प्राप्नोति । तच्चापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् डतरादिभ्यः पञ्चभ्य इति पञ्चमी अङ्गस्येति पृष्ठी तत्राशक्यं भिन्नविभ- क्तिवाद् डतरादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विशेष-

सर्जनानां तेषां ग्रहणं तत्साहचर्याद् द्विशब्दाऽपि तथाविध एव गृह्यन्ते । सत्त्वविधा च तथाविधानामवानुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः । अतिस्वार्थित्यादौ त्वविशेषकार्यमपरिहृत- मेव । गृह्यमाणविभक्तेरिति । गृह्यमाणानां त्यदादीनां डतरादीनां च स्वार्थद्वारेण संबन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसख्याकर्मादिवान्विनी तस्या इत्यर्थः । यद्येवमिति । गृह्य- माणाद् विहिता या विभक्तिरित्येवं संबन्धं मन्वानस्य प्रश्नः । आर्थः संबन्धोऽत्र गृहीत इत्युत्तरं भिन्नायः । यद्येवं पञ्चकाः शकुनय इति कनः स्वार्थिकत्वाज्जसो लुक् प्राप्नो- ति । उच्यते । कनि कृते शब्दान्तरत्वान्नान्तरत्वाभावान्नाथं पट्संज्ञक इत्यदोषः । युष्म- दस्मदभ्यां ङसोऽशित्यत्र त्वङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यतइत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति । प्रियस

विभक्तौ विधीयमानस्य साहचर्यापि सदग्रह इति भावः । षडभ्य इति षट्पञ्च पञ्चमीति मन्वानः शङ्कते यद्येवमिति । कनः । सङ्ख्याया सज्ञासदपत्यनेन विहितभ्य । कनीति । कनि कृते कत्रन्त एव सख्यावाची न प्रकृतिः स च न नान्त इति षट्त्वाभावात्ततः परस्य जसो न लुगित्यर्थः । षडभ्य इति पञ्चम्येव षडभ्य परयोः प्रत्यासत्त्या षडर्थगतसंख्याविधायिनोर्लुगित्यर्थ इति भावः । युष्मादभ्यां ङसोऽशित्यन्तग्रन्थोऽत्र पुनरुक्तः । अनुपसर्गश्च वक्ष्यमाणत्वात् । परं तु गृह्यमाणविभक्तिरित्यस्य गृह्यमाणान्नितविभक्तिरित्येवार्थः । अद्वैतविषयमेतत् । कतरान्तस्यानाभिधानमभिप्रेत्य तत्रादृशभावपक्षेऽपि इत्यभिप्रेत्य वा नून्यन्यायात् षडभ्य इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेति तत्रानिप्रसङ्गं शङ्कते यद्येवमिति । परमपञ्चम्याऽङ्गोके गणनायां व्यवहारा- भावेन षट्त्वाभाव इति लुगमासिगिति प्रश्नः । सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्याविशेष्यकयोश्च मतकत्वेन विविधस्यापि षट्त्वमस्येव । गणनायां प्रसिद्धानामेवंह संख्यावाचिनां ग्रहणमित्यत्र न मानमित्युत्तरं पञ्चम्यन्तस्य त्वदु- क्तसम्बन्धेन विभक्त्याऽन्वयो दुरुपपादः । आरुत्तौ मानाभावश्च । षट्प्रधान इत्यस्य त्वर्थाभिनयपदार्थप्रधानाऽतः सप्तशयोपि षट्संज्ञक इत्यर्थः । षट्यन्तस्यपि विहितत्वसम्बन्धनान्वय इत्याशयः शङ्कते इह तर्हीति । वष- म्युपपादयन् स्वाशयमाह इह तावदित्याहनेति भाष्यर्यमाहुः शक्यते । स च न स्वाङ्गमिति भावः । अङ्गा- र्थेति । प्रकृतशब्देनाङ्गम् । एतच्चापानि वक्तव्यं तच्छब्देनैवैशाद्वयवहितपरमशास्त्र नाप्यवहितस्य अस्याह गृह्यमाणित्यादि । अर्थद्वारकमिति । डतरादिभ्यां विहितो यायस्त्वानपादकस्त्वमोरित्यर्थः । तदर्थकप्रत्यय- विधानेऽपि विधानमस्तीत्यभिमानः । डतरादिभ्य इत्यस्य षट्पञ्चम्येवं तु भिन्नविभक्तित्वादिनां भाष्यवि- रोधः । परं तु विधानस्य सर्वयानाश्रयणेत्यर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यमिति स्वयन्याविरोधस्तस्माद्विहितवि- शेषणमिति यथाश्रुतमेव भाष्यम् । परमकर्तृदित्यत्रादडाह न भाष्यान्तः मानमस्ति । प्रकृतभाष्यन्तु विपरी- तम् तदभावबोधक्रममेवेति प्रामाण्यकाः । त्यत्रादिप्रकृतिकविभक्त्यावित्यर्थं मन्वा शङ्कते यद्येवमिति । उक्ता- शयनाह त्यत्रादिप्रधानइति । अङ्गस्येति सूत्रेणोभसंज्ञितयोरेव विविधविभक्तित्वसम्बन्धमाशङ्क्याङ्गानामभि- नयमिति सम्बन्धं वक्ष्यति तेन न्यायनात्रापि सम्बन्धसम्भवादिदयमेकैदयुक्तस्तस्माद्विशयानुसारान् षडभ्यो डतरादिभ्य इति सूत्रद्वयं विहितविशेषणं भाष्यसम्मतं तस्यार्थस्य लक्ष्यविरोधेन भाष्यकृता वृषणाकारणा- दित्याहुः । भाष्ये अकारविषयेषु समाधानं वक्तुमाह । (इहेति) । इह तावदिति । लक्ष्यानुसारश्च तत्र तत्र तथा तथा व्याख्यानं बीजम् । अङ्गस्य विभक्त्यावित्याङ्गाप्यगतायप्रतिपादकाविभक्त्यावित्याद्यर्थः । षट्यन्तत्वेन तथान्वयस्य सूपपादत्वाहिनि भावः । नङ्समासेपानि उत्तत्पदार्थप्रधानत्वादिनि भावः । आति कतरादित्युक्त-

षयितुमन्यदतो विहितात्मसयाद् इतरादिभ्यो यो विहित इति । इहेदानीमस्थि-
धिसक्थ्यक्षणासनडुदात्त इति । त्यदादीनामो भवतीति । अस्थ्यादीनामित्येषा षष्ठी
अङ्गस्येत्यापि । सदादीनामित्यपि षष्ठी अङ्गस्येत्यापि । तत्र कामचारः । गृहमाणेन वा
विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा । यावता कामचारः, इह तावदस्थिदधिसक्थ्यक्षणासन-
डुदात्त इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः । अस्थ्यादिभिरनङ्गम् । अङ्गस्य विभक्ता-
वानङ्ग भवति अस्थ्यादीनामिति । इहेदानीं सदादीनामो भवतीति गृहमाणेन विभक्तिं
विशेषयिष्यामः । अङ्गेनाकारम् । सदादीनां विभक्तावां भवति अङ्गस्येति । यद्येवमतिः
अत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । सदादिप्रधान एष समासः । अथवा नेदं संज्ञा-
करणं पाठविशेषणमिदम् । सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च
विशेषे ऽवतिष्ठते । यद्येवं संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति । सर्वनाम्नः स्मे । आमि ।
सर्वनाम्नः मुडिति । अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वनाम सर्व-
नाम्न उत्तरस्य डेः स्मे भवति । सर्वनाम्न उत्तरस्याऽऽमः मुडु भवति । यद्येवं

कथ्येति । सर्काथशब्दश्चकटावयवचचनो ऽत्राति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षणांरिति समासान्ते-
न कृतः । प्रकृतविभक्ताविति । अङ्गार्थसंवाधिन्यां विभक्तावित्यर्थः । तच्चापीति । गृह-
माणविभक्तेरिति सप्तमीनिर्दिष्टं यदुच्यते इति च । इतरादिभ्यो यो विहित इति ।
अर्थद्वारकं विधानमाश्रयतव्यम् । तेन परमकतरदित्यत्रापि भवति । गुण्यदस्मद्भ्यां
ङसो ऽशित्यत्र तु प्रकरणे ऽङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यते अर्थद्वारेण गुण्यदस्मद्भ्यां तु पर-
त्वमात्रेणेत्यतियुष्मादित्यादावपि कार्यं भवति । अतिभ इति । श्लेभनः स इति प्रादिस-
मासः । नङ्समासे ऽप्यसः । अषट् । अकतरदिति भवति । सर्वेषां यानीति । स्वविष-
यापेक्षया सर्वनामत्वं बोद्धव्यम् । यथा गो वादेः स्वविषयापेक्षं सर्वगतत्वं न तु सर्वा-
दीनि परस्पर पर्यायतां यान्ति । भिन्नार्थत्वात् । एतेषां चापीति । ततश्च सर्वस्मिन्ना-

दीत्या चिन्त्यमेव । अत्रापि पक्षेऽति सर्वायेत्याहो दोष एव । परमसर्वत इत्यादिसङ्ख्ये तदन्तस्यापि सर्वनाम-
त्वावश्यकत्वेन सर्वनाम्नां विहितस्य डेः स्मे इत्यर्थेऽपि स्मेभावस्य दुर्वास्त्वान् । अनेप्येकैदशयुक्तिरिदं पक्ष-
यमतः सर्वसाधारण समाधिमाह । भाष्ये (ऽयमनिदमिति) । द्वन्द्वं चेत्यादिभिश्च सर्वाहित्वस्यैव निबधस्तत्प-
युक्तकार्याभावे पर्यवस्यति । एवं विकल्पोपलब्ध्यामानः । ननु सर्वार्थवाचकत्वं न पूर्वादिशब्दानामित्यसङ्गत-
मेतत्त आह स्वविषयति । लोकानिरुद्धप्रवृत्तिनिमित्तेन या अभिधेया यत्क्यस्ताः स्वावषयः । ननु सर्वा-
दिगणपठितानां शब्दानां सर्वेषां सर्वार्थकत्वेन पर्यायत्वाद् व्याख्यातकलशोत आह नत्विति । नन्वेवं
घटादिशब्दानामपि स्वविषयापेक्षसर्वनामत्वाद् घटायेत्याहो स्मेभावस्यापत्तिरिति चेन्न । तद्विधायकेषु सर्व-
नामग्रहणसामर्थ्येन सकृदङ्गहीतशक्त्येन स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविरुद्धानेकजातीयार्थबोधकानामिव सर्वनामप-
त्वेन ग्रहणात् । एतदेव ध्वनयितुं सर्वेषां नामानि न बहुवचनान्तर्पूर्वपदको विग्रहो दर्शितो भाष्ये । भाष्ये (सं-
ज्ञोपसर्जनेचेति) । संज्ञा त्वकद्रव्यनिष्ठत्वात् सर्वेषां नामोपसर्जनमपि पदान्तरार्थसंसृष्टार्थवृत्तित्वात् प्राधा-
न्येन सर्वेषासुपस्थापकं नामपदस्वारस्येन तथैव लभ्यादित्यर्थः । उपसर्जनांशे विशेषे इत्यस्य विशेषणे इत्य-
र्थः । भाष्ये (एतेषाञ्चापीति) । दृष्टान्तरम् । एतेषाञ्चापि । घटादिशब्दानामपि । एकैकस्य । तस्य त-
स्यापि । स स विषयः । सर्वाद्यर्थो विषयः । तस्मिन्तस्मिन् विषये । सर्वाद्यर्थरूपे विषये । यो यः शब्दो, घ-
टादिशब्दो वर्तते । तस्य तस्य, घटादिशब्दस्य सर्वाद्यर्थे वर्तमानस्येत्यक्षरार्थः । तद्व्याचष्टे ततश्चेति । पदे-
पदार्थानभिधायकाङ्क्षाविमुक्तशक्तित्वात्संसृष्टाव्यर्थप्रतीतिर्जन्यत इत्यभिहितान्वयवादे शङ्कते न-

चातः सर्वनामानि । संज्ञोपसर्जने च विशये ऽवतिष्ठेते । अथोभस्य सर्वनामत्वे को ऽर्थः । उभस्य सर्वनामत्वे ऽकजर्थः * उभस्य सर्वनामत्वे ऽकजर्थः पाठः क्रियते । उभकौ । किमुच्यते ऽकजर्थ इति न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि । अन्याभावो द्विवचनटाव्विषयत्वात् * । अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः । किं कारणम् । द्विवचनटाव्विषयत्वात् । उभशब्दो ऽयं द्विवचनटाव्विषयः । अन्यानि च सर्वनामकार्याण्येकवचनबहुवचनेषूच्यन्ते । यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाव्विषयः । क

नमपि जहत्स्वार्थमजहद्वा अतिक्रान्तार्थविशेषणतामापन्नमतिक्रान्तार्थवृत्तिर्भवत्यति-
सर्वायेत्यत्र वाक्ये त्वसंस्मृतिर्यत्वात् स्वार्थमात्रं प्रतिपाद्यतो न विशेषे ऽवस्थानम् ।
यतो न लघीय इति । शब्दव्यवहारो लघुस्ततोऽपि लघीयो नाम । तत्र गुरुसंज्ञाकर-
णात्सर्वादीनां विंशष्टो धर्मो ऽनुमीयते नूनमेतानि संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तं सर्वनामत्वेन
युक्तानि । यतस्तदनुरूपा तेषां संज्ञा कृतेति सर्वनामकार्यमन्तर्गणकार्यं च सर्वनाम-
त्वयुक्तानामेव भवति न संज्ञोपसर्जनानाम् । अन्याभावेऽति । टाव्विषयस्यमपि न
द्विवचनादन्यत्र बोद्धव्यम् । तत्राभादुदात्तो निन्यमित्यत्र नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं
वृत्तिविषये उभशब्दप्रयोगो मा भूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयपुत्र इत्यादि

अतिक्रान्तार्थविशेषणतामिति । एवञ्च प्राधान्येन न सर्वार्थोपस्थापकत्वमिति भावः । जहत्स्वार्थत्वं
तु सर्वोपस्थापकत्वंमेव नति बोध्यम् । भाष्ये [अथवा महतीति] अयं भावः । अनेकार्थासाधारणश-
क्तिमहसहकारतः प्राधान्येन स्वाविषयसर्वार्थोपस्थितिजनकत्वसमाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहा-
संज्ञया तादृशसर्वादीनामेव गण्येनुरक्षणम् । तत्र संज्ञायास्तत्त्वाभावः स्पष्ट एव । उपसर्जनस्यापि न प्राधान्येन
तदुपस्थापकत्वं, नामपदस्वारस्येन तथैव लाभात् । उपसर्जनं हि इतरविशेषणतथैव स्वार्थोपस्थापकम् ।
सर्वादीनि तदन्तानि च सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीत्यर्थः । सूत्रस्य तदन्ते च तत्प्राधान-
समासं वयमर्थितादृशशक्तिसहकारेण स्वाविषयसंबोधकत्वं विशेष्यतयाऽस्त्येवेति विक्रि । ततोपि लघीयो
नामेति । संज्ञेत्यर्थः । तन्नाम संज्ञा तथान्यद् लघुतरं नास्तीत्यन्वयो भाष्ये । यद्वा संज्ञा च नामेति पर्यायप्रदर्शनम् ।
तच्च यतो नान्यल्लघीयस्तत् । एवञ्च संज्ञायां सर्वतः शब्दव्यवहाराद्व्यतिरिक्तत्वं सिद्धम् । लघ्वर्थमित्यस्य
लघ्वेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । नन्वन्वयसंज्ञत्वं नाम योगरूढत्वं तत्र योगार्थस्य रूढ्यर्थेनैवान्वयानियमान्
पृथगुद्देश्येनान्वयात् कथं सर्वावाचकानामेव संज्ञेत्यत आह अनुमीयतइति । नूनमेतानीति । गण-
पठितानीत्यर्थः । भाष्ये (ऽयं भस्येति) । उभयत इत्यादेरुभयशब्दपाठेनैव सिद्धेरिति भावः । ननु टाव्वन्ते
सर्गनाम्नः स्यादित्याद्यन्यसर्वनामकार्यसंभवास्येवेत्यत आह टाव्विषयत्वमपीति । अन्याभाव इत्यत्र हेतुत्वे-
नोपाशानाविति भावः । एवञ्चोभशब्दः केवलाद्विवचनविषयटाव्वसहितद्विवचनविषयोर्वैत्यर्थ इति टाव्वमह-
णमनुवादमात्रं नापूर्वमिति तात्पर्यम् । द्विवचनटाव्विषयत्वे उपपत्तिमाह तत्रेति । द्विविध्यामिति सूत्रस्यैव-
त्यस्यास्वरितस्वादिवानुवृत्तां तत्पस्थानिकत्वेनायत्तस्तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फलीभावेन महाविभाषाया-
अप्यसंबन्धसिद्धौ प्रत्ययान्तरस्वपक्षे तन्निवृत्तां दोषाच्च नित्यग्रहणं योगविभागेन स्वार्थैकानादेशभूताद्यप्र-
त्ययान्तरविधायकमिति भावः । अत्र च नित्यशब्दस्य वाच्यार्थविरोधाद्विकल्पानुवृत्तिः । अयमप्याद्यावात्
एव प्रत्ययसंबन्धेराज्ञाप्रवृत्तानुवृत्तेः । वृत्तिविषये इति । अत एवोभौ साम्यास्येति निर्देशः सङ्गच्छते ।
इदं च सूत्रे योगविभागस्वेष्टसिद्धयर्थत्वाद् उभाविति निर्देशाच्च उभयान्यत्रेति वास्तिकाच्च द्विवचना
श्रवणं यत्र तथैव प्रवर्त्तते नान्यत्र तेन नातिप्रसङ्गः । [द्विवचनविषयत्वादीति] भाष्यस्य द्विवचनसत्त्वे
एवोभशब्दः साधुरित्यर्थः । द्विवचनासत्ता च वृत्तिविषय एवेत्याशयेन कैयटे वृत्तिविषये इत्युक्तम् ।
कशानामिति अस्योभशब्दस्यार्थप्रतिपादकः कः शब्दान्यत्र तसिलादीविषये द्विवचनाभावो भवतीत्यर्थः ।
उभयोन्यत्रेति । द्विवचनविषयत्वाभावासंभवाद्यामीति भावः । लुग्विषये लुका विषयस्यैवापहा-
रात्त दोषः । संभावनानिवशाच्चेवोभशब्दस्य पाठाभावेऽप्युभयत इत्यादीसिद्धिः । अन्यथोभाषसिलादेः

इदानीमस्यान्यत्र । भवति उभयोन्यत्र उभयशब्दो ऽस्यान्यत्र भवति । उभये देवमनुष्याः । उभयो मणिरिति । किञ्च स्याद् यदग्रत्राकञ् न स्यात् । कः प्रसज्येत । कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः । उभशब्दोऽयं द्विवचनटाव्विषय इत्युक्तम् । तत्राकचि सत्यकचस्तन्मध्यपतितत्वाच्छक्यते एतद्रक्तुं द्विवचनपरोऽयमिति । के पुनः सति नायं द्विवचनपरः स्यात् । तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या । यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचनपरः । एवमाप्यपि सति नायं द्विवचनपरः स्यात् । तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या । अवचनादापि तत्परविज्ञानम् । अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरो ऽयं भविष्यति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एकादेगे कृते द्विवचनपरो ऽयमन्तादिवद्भावेन । अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति

भवति । द्विदण्ड्यादिभ्यश्चेत्यत्र निपातनादुभा वाह्नीत्यादयः साधवः । कश्चेदानीमिति । रूपे स्वरे च नास्ति विशेषः । अवग्रहे च नास्त्यादरो न हि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः । उभकाभ्यां हेतुभ्यामुभकयोर्हेत्वोऽगति पट्टान्तर्नाये सिद्धे । निमित्तकारण-हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात् । उभयशब्दोऽयमिति । द्विवचने ऽनन्तरे श्रयमाणे उभयशब्देन साधुना भाव्यं न तुमे न व्यवहिते । के पुनः सतीति । पूर्वस्य द्विवचनस्य लुप्तत्वादपरस्य केन व्यवधानात् । तत्र कविषये व्यवहितद्विवचनविषय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यम् । यथैव तर्हीति । ननु द्विवचनटाव्विषयत्वादित्यत्र दाप उपपत्तत्वाच्चाद्यानुपपत्तः । एवं तर्हि टाव्विषयत्वमेकवचनबहुवचनयोर्मा भूदित्येवमर्थमाप्याप द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तम् । अवचनादिति । स्वार्थिकत्वादाप उभाथस्याहानादाप सिद्धा द्विवचनपरतेत्यर्थः । केऽपि तुल्यमिति । द्विवचनविषयत्वादित्यत्र

नर्तुमशक्यतया द्विवचनस्य लुगभावे तद्विषयस्यैव सत्त्वेनायजनापत्ता उभयम इत्याद्यासिद्धिः । मम तु यद्यत्र तसिलादिः स्यात् तर्हि लुगापि स्यादिति सभावनया विषयाभावसंभावना ऽस्त्येवंति न वाच्यः । इदमेव ध्वनार्थितुं विषयपदमुपात्तम् । उभयोऽभ्यत्राति वार्तिके उभयशब्देन स्वाधिकारयजनस्यावयवावार्थकायजनस्य च ग्रहणमिति भावः । रूपइति । नन्वकाच्य उभशब्देन तद्विशिष्टस्य ग्रहणादुभकावयवयो यस्येत्यर्थे उभकयो मणिरिति प्रयोगः सिध्यति के तु नेति फले विशेषः स्पष्टः । एवमज्ञानोभयोर्घट इत्यर्थे ऽकचि उभकघट इति रूपम् । के ऽयच्च उभयकघट इति स्यादितिरूपे विशेषः स्पष्ट एवेति चेन्न । भाष्यप्रामाण्येनानभिधानात् । अत एव हरिणा उभयान्यत्रेति वार्तिकमूलभूत "उभयस्य द्विवचन टाप च लोपश्च यस्येति" व्याकरणान्तरसूत्रमुदाहृतम् । तन्मते ह्येषां प्रयोगाणामभावः स्पष्ट एवेति बोध्यम् । स्वरचेति । चित्स्वरप्रत्ययस्वराभ्यामुभयत्रापि अन्तोदात्तत्वस्येव सिद्धिरिति भावः । उभकाभ्यामित्यादिवचनविष्यन्तो ग्रन्थः प्राप्तः । पुनरेव दर्शनात् । श्रयमाणइति । विषयशब्दलभ्योयमर्थः । श्रूयमाणस्य ऽप्य साक्षात्स्वरूपोपदेशात्वा वेत्यन्यत् । व्यवधानादिति । द्विवचनविषयत्वस्याव्यवहितस्यैव निवेशादित्यर्थः । उभघटावित्यादौ व्यवहितद्विवचनपरस्य साधुस्त्वारणाय कविषयइति । एवञ्चेतद्विवचनकारणलापवार्थमुभशब्दपाठ इति भावः । भाष्ये (एवमाप्यपीति) । टापा व्यवधानादिति भावः । अन्तरेणापीति । क्षीर्धे तर्हि विशिष्टस्यान्तवद्भावेनोभशब्दस्त्वमिति भावः । आबन्तादिकवचनाद्यापचितस्तु नेत्याह स्वार्थकत्वाविति । एवञ्च तत एकवचनादौ द्विवचनविषयत्वं कथमिति न वक्तव्यमिति भावः । किं वक्तव्यमेतदित्यादिरन्तादिवद्भावेनेत्यन्तो ऽपाठः । अवचनाशपीत्यस्य वक्तव्यत्वाभावेन किं वक्तव्यमिति प्रश्नासङ्गतः । तथा भ्रममूलको वा प्रश्न इति बोध्यम् । इत्यपीति । कृत्रिमाकृत्रिमभावस्य तु नेह प्रवृत्तिः तस्या इह शाब्दे

चेत्के ऽपि तुल्यम् * । अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपि अन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति । कथम् । स्वार्थिकाः प्रसयाः प्रकृतितो ऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति । अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि । भवतो ऽकच्छेपात्वानि * । भवतो ऽकच्छेपात्वानि प्रयोजनानि अकच । भवकान् । शेषः । स च भवांश्च भवन्तो । अत्वम् । भवादगिति । किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् । उदाहरणमात्रमिहाह । तृतीयादयोऽपि दृश्यन्ते । सर्वनाम्नस्तृतीया च । भवता हेतुना भवतो हेतोरिति ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥ दिग्ग्रहणं किमर्थम् । न बहुव्रीहा-

द्विवचनशब्देन प्रत्ययो न गृह्यते किं नहि द्वयार्थाभिधानसमर्थ इत्यर्थः । उभयत उभयत्रेति त्रतसोरव्ययत्वाद् द्वित्वाभिधानसामर्थ्यं नास्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते न तूभशब्दः । एवं प्रत्याख्यातो ऽक तर्था उभशब्दस्य पाठः । सर्वनाम्नस्तृतीयाचेति पट्टीतृतीयाः पाठ इति के चित् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वाणां प्रायदर्शनमिति वचनात्तदर्थोऽपि पाठो न कर्तव्य इत्यन्ये । अथ भवत इति । अनकारान्तत्वात् स्मा-याद्यभावात्प्रश्नः । शेष इति । पाठे सति त्यदादित्वाच्छेपा भवति । तृतीयादयो पीति निमित्तकारणहेतुषु सर्वाणां प्रायदर्शनमित्यनपेक्ष्यैतदुक्तम् । इदं तु प्रयोजनम् । भाव-तायनिः भवच्छुः । भवन्मयः । पूर्वनिपातश्च । भवन्मित्रः । भवतष्टकञ्जमावति वृद्ध-त्वात् टफञ्जसौ । गुणवचनसंज्ञावाचनं च । भवतो भावा भावत्यमिति मा भूत् ॥ २७ ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । दिग्ग्रहणमिति । एकस्मिन् विषये विकल्प-प्रतिषेधयोरस्मभवात्सामर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः । वचनमन्तरेणाभि-

ऽनाश्रयस्य सङ्गभासंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तः । अस्य लोकासङ्ख्यवस्थाबाधकत्वेन तच्च न्यायाप्रवृत्तेश्चेति भावः । नतूभकाविति वद् उभतइत्याद्यापि प्रसज्यतेत्यत आह उभयत इत्यादि । तयोरव्ययत्वेन विभक्त्यन्तीत्यस्वा-र्थिकत्वेन आधिकरणापादानशान्तविशेष्यकबाधजनकत्वात् । द्विवचनत्वञ्च सङ्गभाप्रकारकसंख्यविश-ष्यकबाधजनकत्वम् । अभेदविषयो वृत्तिविषयः । उक्तमर्थं प्रश्नपूर्वं व्युत्पादयति । भाष्ये (कथं स्वार्थि-का इति) । यतः स्वार्थिकाः प्रकृतितो ऽविशिष्टा अन्यार्थविशेष्यकबाधजनका अतः प्रकृतिगृह्यते अन्-नेति प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिभूतो भवच्छास्त्राहकेण द्विवचनशब्देन तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि ग्रहणमित्यर्थः । तेनाभयत इत्यादेर्व्यावृत्तिः । प्रकृतिग्रहणेनेत्यनेन कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तिर्ध्वनिता । द्विवचनञ्च टाप्ताहचर्यात्प्रत्यय एव गृह्यते । एतन्मयं टाप्ग्रहणन्तेनाभयोहभावित्वञ्च समासे भवत्स्वेवा-यजित्याहुः । एवं प्रत्याख्यातइति । किञ्च अकज्मात्रार्थत्वं उभाव्ययसर्वनाम्नामकजित्वेव पाठेन सिद्धे-संज्ञाप्रयोजकं गणे पाठो व्यर्थः । साहचर्याच्च संज्ञादेव्यावृत्तिरिति बोध्यम् । (इहं त्विति) । भाष्ये आदिपदसंग्राह्यामत्यर्थः । भावतायनिरिति सति पाठे त्यदादीनि चेति वृद्धत्वं उदीचां वृद्धादिति फिम् । भवच्छास्त्रेति । विषयदेव्याश्चदेति चेन्न सर्वनामोपकरणोदाहरणविशः । भवन्मय इति । नित्यवृद्धेति मयद् । भवन्मित्रे बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोर्गति पूर्वनिपातः । भवतष्टगिति । शत्रन्तानवृत्तय वृद्धग्रहणं तत्रानु-वर्तत इत्यर्थः । गुणवचनेति । एकसंज्ञाधिकार सकलप्रातिपदिकविषयगुणवचनसंज्ञेति परा सर्वनाम-संज्ञेति भावः ॥ २७ ॥

विभाषा दि ॥ एकास्मिन्निति । सर्वत्र परत्वात्प्रतिषेधे विकल्पस्य वैयर्थ्यम् । सर्वत्र वा विकल्पे भावाभावयोस्तेनैव सिद्धत्वात्प्रतिषेधानर्थक्यमिति तयोरेकविषयत्वासंभव इति भावः । भाष्ये दिगुपदिष्टे-इति । दिक्शब्दोच्चारणेन विहित इत्यर्थः । बहुव्रीह्यावेति शेषः । व्याप्यधर्मातिदेशे व्यापकधर्मस्यास्या-

विति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेधे इति । दिग्वृ-
हणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । दिगुपादिष्टे विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः ।
अथ समासग्रहणं किमर्थम् । समास एव वा बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद् बहुव्रीहि-
वद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति । वक्षिणदाक्षिस्यै देहि । अथ बहुव्रीहिग्र-
हणं किमर्थम् । द्वन्द्वे मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधो भविष्यति । नाप्राप्ते प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते सा यथैव
न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधते । एवं द्वन्द्वे चेत्येवमपि बाधते । न बाधते । किं
कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते न बहुव्रीहावित्येतस्मिन्-
प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते । द्वन्द्वे चेत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ।
अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवमियं विभाषा न
बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधिष्यते । द्वन्द्वे चेत्येनं प्रतिषेधं न बाधिष्यते ।
अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः । इह कस्मान्न भवति । या पूर्वा सोत्तरा अस्यो-
न्मुग्धस्य सो ऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धः । तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति । लक्षणप्रतिप-
दोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । यद्येवं, नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन । द्वन्द्वे कस्मान्न
भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं
मतो विषयभेदो न लभ्यतइत्युत्तरम् । समास एवेति । मुख्य इत्यर्थः । अस्यस्तु तत्कार्य-
लाभाय तद्वचनपदेशं लभते इत्युमुख्यः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति, द्वन्द्वे चेत्यनेन सर्वा-
द्यन्तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधो नावयवानामिति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति
पुंवद्भावः । येन नाप्राप्तइति । अयमत्रार्थः । न बहुव्रीहावित्यनेन सर्वः स्वविषया व्याप्तः ।
द्वन्द्वे चेत्यनेन तु न व्याप्तः । विभाषा जसीति जसि विकल्पाविधानात् । यदि चानेन
द्वन्द्वे विभाषा स्याद् जस्यनुवाददोषः प्रसज्येत । बहुव्रीहौ त्वनुवाददोषमलभमाना
कृतार्था सती परत्वादियं विभाषा द्वन्द्वे चेत्यनेन बाध्यते । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति ।

प्रातिषेधास्तमासोप्ययमत आह मुख्यइति । वक्षिणदक्षिणस्येति । आबाधे चेति द्वित्यनबहुव्रीहिवद्भावो ।
नावयवानामिति । न बहुव्रीहावितिवद् द्वन्द्वे अधिकारितं नेत्यर्थो न । यद्यपि द्वन्द्वेऽपि उक्तनावयवभेदसमुदायस्य
प्राधान्येन तं प्रति बहुव्रीहिरिव द्वन्द्वस्य गुणत्वेन तदप्राप्तेरयमेवोचितस्तथापि त्यक्तादीनां द्वन्द्वाभावेनादन्ते
काकचोरावसेषण फलाभावात् । अस्यपर्यायत्वच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन मानम् । बहुसंमतत्वात् । गणै-
तस्य विभाषा जसीत्यस्यासङ्गतं भावः । एवञ्चेवं सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेव । सूत्रकृता तदनु-
पगमाद्वा कृतं तत् । अत एव कुक्कुटमयूयादित्यादुपसर्जनद्वन्द्ववारणाय द्वन्द्वे नानि वर्चनमात्रं गोस्त्रियो-
रिति सूत्रे भाष्ये इति बोध्यम् । पुंवद्भावइति । इदं भिन्नम् । मात्रमहणेन सिद्धेः । ननु यथा बहुव्रीहौ द्वन्द्वे
चेत्यप्राप्तावधीयं प्रवर्तते तथा द्वन्द्वे न बहुव्रीहावित्यप्राप्तिरिति किमुच्यते नचाप्राप्ते इतीत्यन आह अयमभा-
र्यइति । एवञ्च न आप्राप्ते इत्यस्य भाष्ये बहुव्रीहावित्यादिः । द्वन्द्वे चेत्यस्य तु द्वन्द्वे इत्यादिः । एवञ्च बहुव्री-
हौ सर्वत्र निषेधप्राप्तिर्द्वन्द्वे तु द्वन्द्वे चेत्यस्य न सर्वत्र प्राप्तिर्जास विभाषया बाधाविति भावः । सर्वः स्वाविषय-
इति । सर्वो दिग्बहुव्रीहिरित्यर्थः । न व्याप्तइति । सर्वो दिग्द्वन्द्व इति शेषः । युक्त्यनन्तरमप्याह यदि चेति
भाष्ये (यापूर्वा सोत्तरिति) । यद्यपि वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्वेगविधेयत्वं प्रतीयते । या पूर्वत्वप्रकारकज्ञा-
नविशेषा सा प्रसिद्धोत्तरा यस्या इत्यर्थान् । एवञ्चोत्तराशब्दस्य पूर्वनिर्वाणः प्राप्तिरिति तथापि समासे तदप-

कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव न बहुव्रीहाविति । द्वितीयं कर्तव्यम् । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत् । एकैकस्मै देहि । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समासइति वर्त्तते । तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः । समासो यो बहुव्रीहिरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवयवभूतस्याऽपि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत् । वस्त्रमन्तरमेपा तइमे वस्त्रान्तराः । वसनमन्तरमेपां तइमे वसनान्तराः । वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्च वस्त्रान्तरवसनान्तराः ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥ किमुदाहरणम् । प्रियविश्वाय । नैतदास्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्याति चैतत् । बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानामिति । तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम् । इदं तर्हि ह्यन्याय इयन्याय । ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यम् । नैष दोषः । वक्ष्यसेतत् । संख्यासर्वनाम्नोर्यो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति । इदं चाप्युदाहरणम् । प्रियविश्वाय । ननु चोक्तं विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति । वक्ष्यसेतत् । वा प्रियस्येति । न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । किं तर्हि । असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम् । किं प्रयोजनम् । अकञ् मा भूदिति । किञ् स्याद् यद्यत्राकञ् स्यात् । को न दिक्समास इति व्यपदेशो दिङ्नामानीति विहितस्य न्यायः । तत्र हि दिक्शब्दोऽस्ति । वस्त्रान्तरंति । उपसर्जनप्रतिषेधो वार्तिककारस्य न सूत्रकारस्य । न बहुव्रीहावित्यारम्भात् तन्मतेनेदं प्रयोजनमुक्तम् ॥ २८ ॥

न बहुव्रीहौ ॥ प्रियविश्वायेति । प्रियशब्दस्य विश्वविशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते । ह्यन्यायेति । संख्यायाः संख्येयपरतन्त्रत्वाद्विशेषणत्वं सर्वनाम्न एवेति नियमः कथमिति चेदुच्यते । विशेषणत्वात्सङ्ख्यायाः पूर्वनिपाते प्राप्ते एवमर्थमुपसङ्ख्यानं स्यात् सर्वनामसङ्ख्ययोः सन्निपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादिति ।

सीत्या पूर्वापरस्य ज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षणेन गुणवाचकत्वाद् विशेषणत्वेन पूर्वनिपात इति बोध्यम् । तत्र हि विक्र शब्दोऽस्तीति । न च शेषमहणनानेकप्रहणेन वा सिद्धे उभयोपाशनेन पुनर्विधानद्वारा सर्वत्र विशेषविहितत्वात्सोपि प्रतिपक्षः । स्पष्ट चेदमान्महत इत्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । पूर्वशब्द उत्तरशब्दः समस्यते इत्येव विधानकल्पनेपि विक्रशब्दः समस्यत इत्येव विधानकल्पने मानाभावेन तत्र विक्रशब्दाभावाविति भावः । भाष्ये (अवयवभूतस्यापीति) । प्रधानन्यायेनास्य न स्यात् । अस्य समुद्भूतं प्रति गुणत्वादिति भावः । तत्रेव अवयवत्वेन सूचितम् । समुदावयवत्वाद्धर्तिपदार्थम्येति बोध्यम् । वसनशब्दो गुह्याधीति नैकशेषः । अन्तरशब्दस्य सर्वनामत्वेपि परनिपातो राजदन्तादित्याद् बोध्यः । तन्मतेनेति । किं चावयवयोः सर्वनामत्वेपि द्वन्द्वस्य तस्याभावेन सर्वनाम्नोऽविहितत्वाज्जडा न शेष इत्येकदेशयुक्तिरित्वाद् भाष्यम् ॥ २८ ॥

न बहुव्रीहौ ॥ नियमः कथमिति । सङ्ख्याया अपि तेन पूर्वनिपातविधानाविति भावः । प्राप्ते इति । सप्तमी विशेषण इत्यनेन । नैष इति । लक्ष्यानुरोभाति भावः । नन्वेवं वार्तिके संख्यामहणं व्यर्थं विशेषणत्वात् तस्य पूर्वनिपातप्राप्तेरिति वाच्यम् । परिच्छेदकत्वरूपविशेषणताया अन्यत्रापि संभवात् । भाष्ये वृत्तिकारोक्तं सूत्रार्थमाह (नखल्वपीति) । नस्यार्थस्य यथा लाभन्त्या वक्ष्यते । बहिरङ्गव्युत्पादनाय पदान्त-

स्यात् । कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः । व्यञ्जनान्तेषु विशेषः । अहं पिता अस्य मकत्पितृकः । त्वकं पिता अस्य त्वकत्पितृक इति प्राप्नोति । मत्कत्पितृकः त्वत्कत्पितृक इति चेष्ट्यते । कथं पुनरिच्छताऽपि भवता बहिरङ्गेण प्रतिषेधेनाऽन्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधितुम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो विधिर्बाधते । गोमाप्त्रिय इति यथा । क्रियते तत्र यत्नः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति । ननु चेहापि क्रियते न बहुव्रीहविति । अस्त्यन्यदेतस्य वचनं प्रयोजनम् । किम् । प्रियविश्वाय । उपसर्जनप्रातपेधेनाप्येतत्सिद्धम् । अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्येव प्राथमकल्पिकः । यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तस्येदं ग्रहणम् । गोनर्दीयस्त्वाह । अकचस्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तमंशयौ । त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम् * ।

वक्ष्यत्येतदिति । नैष वाक्यार्थो यस्त्वया कल्पित इत्यर्थः । व्यञ्जनान्तेष्विति । उपलक्षणमेतत् । द्विकपुत्रो द्विकपुत्र इत्यत्राऽपि विशेषदर्शनात् । कथं पुनरिति । अन्तरङ्गत्वात्संज्ञानिमित्तेनाऽकचा तावद्भाव्य पश्चात्पदान्तरसंनिधाने वर्तिष्यार्थविशेषणान्यपदार्थविवक्षायां बहिरङ्गेण बहुव्रीहिणेत्यर्थः । अन्तरङ्गानपीति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सामान्येन ज्ञापकम् । बहिरङ्गोऽपि समासाश्रयो विधिरन्तरङ्गं बाधते इत्यस्यार्थस्येति भावः । क्रियते तत्रेति । लुग्विषयमव तज्ज्ञापकमित्यर्थः । अस्त्यन्यदिति । अत्र हि विधिप्रातपेधौ समानकालौ कार्यकालत्वात्संज्ञाया इति मन्यते । अयं खल्वपीति । सूत्रोपाख्य एवायमर्थ इति प्रतिपादयति । अप्रयोगसमर्थाय यत्प्रक्रियावाक्यं तत्राऽयं प्रतिषेधो न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हः । तस्य पृथंगव प्रयोगात्तादर्थ्याभावात् । गोनर्दीयस्त्वाहेति । सूत्रप्रत्याख्यानमेतद् यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम् । स्वरः स्वाङ्गाश-

यादि । वार्त्तपदार्थविशेषणेति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहिणिति । ततो बहिरङ्गबहुव्रीहिर्नामित्येकं निषेधेनानि शेषः । सामान्येनेति । न लुग्विषयमवेति भावः । उत्तरपदग्रहणं चात्र ज्ञापकं अन्तर्वर्त्तिमुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धेरित्यादि सप्तमे निरूपयिष्यामः । गोमाप्त्रिय इत्यत्र लुका हल्ङादिनां बाध्यते न नुमवीची नाना भावः । भाष्ये (ननु चेहापीति) । वैयधिकरण्येन सबन्धाश्रयतामाध्यादन्तरङ्गस्यापि निर्वृत्तित्यर्थः । प्रथमार्थे सप्तम्याश्रयणेन सामानाधिकरण्येनैव सबन्धो न तु विध्यध्याहारणेत्याशयेनाह अस्त्यन्यदिति । बाधयति । बहुव्रीहौर्विभक्त्युत्पत्तौ सर्वनामकार्यस्मादाविप्राप्तेरिति भावः । तत्रावयवानिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि बाध इति तात्पर्यम् । ननु एतत्प्रकरणस्य सप्तमर्तिर्निर्देशः प्रथमार्थाः । अत एव द्वन्द्वे चेति निषेधः समुदायस्यैव । एवञ्च वाच्यवृत्त्याऽऽसत्वाद्यन्तस्य निषेधा न लभ्यते इत्यत्र आह भाष्ये (अयं खल्वपीति) । एतेन बहुव्रीहवित्यत्र चिकीर्षित इत्यध्याहारणं सिद्धे बहुव्रीहिपदस्य लक्षणं व्यर्थान् परान्तम् । ननु चान्यत् सूत्रेति । भाष्ये (एकपद्यमे) कार्यभावाः । एककार्यकालिकाया वा एकविभक्तित्वं बाध्यम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं यथा लभत तस्यैव ग्रहणमित्यन्वयः । तथाच तादर्थ्यादिति पाठः कथ्यते । तत्र बहुव्रीह्यर्थवाक्ये संज्ञाया अपाठ्या तस्य पदपर्यन्तं लक्षणं बाध्या । तत्रैतद् बहुव्रीह्यर्थान् पदानीत्यनेन सूचितम् । ननु वाक्ये निषेधश्चक्रे पितेति प्रयोगो न स्यात् किं च सुपरत्वाभावात्साहो न स्यातामेत आह अप्रयोगेति । तत्रैतद्वृत्तिकारान्तं वृषयति अकचस्वरौ इति । एषा स्मृतिर्गविसायास्त्वप्रकरणविषया । सूत्रप्रत्याख्याननेति । समुदाये निषेधस्य महासंज्ञाया उपसर्जनप्रतिषेधेन वा सिद्धत्वाति भावः । एवञ्च महासंज्ञासिद्धार्थावुवाचकं प्रपञ्चार्थं सूचम् । एव द्वन्द्वे चेत्यापि सप्तमर्तिं सूत्रकृता दृश्यम् । यथोत्तरमिति । उत्तरांशस्य बहु

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः । आढ्य-
पूर्वाय देहीति । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानान्तर्यक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामि-
ति वचनात् * । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमन्तर्यकम् । किं कारणम् । पूर्वा-
दीनां व्यवस्थायामिति वचनात् । पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते न
चात्र व्यवस्था गम्यते ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥ समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थम् ।
अयं तृतीयासमासो ऽस्येव प्राथमकल्पिकः । यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्ति-
कत्वं चेति । अस्ति च तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । तृतीयासमासार्थानि पदानि
तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तस्येदं ग्रहणम् । अथवा समास
इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति
च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यन्त । तृतीया तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनाम-
संज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय देहि । संवत्सरपूर्वाय देहि । ततो ऽसमासे ।
असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासेन पूर्वाय
देहि । संवत्सरेण पूर्वाय देहीति ॥

दामदन्तानामित्वाद्युदात्तत्वम् । आढ्यपूर्वायेति । अत्रहुप्रीत्यर्थं वचनम् । नचाऽत्रेति ।
प्राधान्येनेति भावः । अत्र हि पूर्वत्वमाढ्यत्वस्य विशेषणम् । यथाऽतिपूर्वायेति
पूर्वार्थो ऽतिक्रान्तस्येत्युपसर्जनत्वात्पूर्वार्थस्य न भवति संज्ञा । मयूरव्यसकादित्वा-
च्चाऽत्र समासः ॥ २९ ॥

तृतीया समासे ॥ अत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्दलाभे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्य
वाक्यस्य ग्रहणं सति मासेन पूर्वायति प्रयोगः साधुः । वाक्यभेदेन च मुख्ये
समासे निषेधः । अथवेति । पर्युदासाश्रयणात्समाससदृशस्य वाक्यस्य ग्रहणम् ।
पूर्वसदृशेति च प्रतिपदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते ॥ ३० ॥

लक्ष्यदर्शित्वात् । स्पष्टत्वेन धिन्विकृण्व्यासति सूत्रे भाष्ये । एतेन सूत्रसार्थक्याय वृत्तिकारोक्तं व्याख्या-
नमेव प्रबलमित्यपास्तम् । शिङ्गितसर्वनाम । स्वरोदाहरणं विधापयामेति । भाष्ये (भूतपूर्वस्येति) ।
भूतपूर्वार्थकपूर्वाद्यन्तस्य समासस्येत्यर्थः । प्राधान्येनेति । प्रयोगकालरूपस्यावधेर्हीटान् बोधेन व्यवस्थासत्त्वेपि
पूर्वार्थस्योपसर्जनत्वात् न भवन्तीति भावः ॥ २९ ॥

तृतीया ॥ अयमपि समुदायनिषेध एव । सर्वाद्यन्ततृतीयासमासः सर्वनाम नैत्यर्थः । प्रयो-
गार्हस्येति । मासेन पूर्वाय देहीति भाष्योदाहरणादिति भावः । भाष्ये (तादर्थ्यादिति) च लोकदृष्टयोक्तम् ।
लोको हि तस्मादेव वाक्यात् वृत्तिनिर्वात्रां मन्यते । नन्वेवं सति समुदायस्य निषेधो न लभ्यते ऽत आह
वाक्यभेदेन चेति । आवृत्त्येति भावः । भाष्ये (अथवाति) । योगाङ्गमिति । योगरूपमङ्गमष्टाध्याध्या
इत्यर्थः । तृतीयासमासे सर्वादीनीति तृतीयासमासरूपाणि सर्वाद्यन्तानीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वशक्यस्य निषे-
धेपि समासस्य तदनिषेधादुदाहरणे स्मे स्यात् । अवयवस्य तत्त्वेपि ततो विभक्तरविहितत्वात् शेषः ।
सम्प्रत्युच्चारणन्तु सूत्रानुरोधादिति बोध्यम् । तृतीयायाः सर्वादीनीति तृतीयान्तात्पराणीत्यर्थः । तद्वर्जीजं
वर्शयति पर्युदासाति । भाष्ये पञ्चम्युपादानात्पूर्वपदभूतेनास्य प्रवृत्तिः । सदृशस्येति । प्रयोगार्हत्वेन समा-
ससमानपदार्थकत्वेन च सादृश्यम् । प्रतिपदोक्तइति । तेन मासेन कृतं य पूर्वस्म इत्यत्र तदर्थके मासपूर्वस्मे
इत्यत्र च न दोषः । अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितानन्यान्सर्वादीन् निहाय पूर्व एवोदाहृत इति बोध्यम् ॥ ३० ॥

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥ जसः कार्यं प्रति विभाषा अकञ्चि न भवति
द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधात् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥
अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात् * । अवरादीनां
च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । गणे पठितत्वात् । गणे ह्येतानि
पठ्यन्ते । कथं पुनर्ज्ञायते स पूर्वः पाठः । अयं पुनः पाठ इति । तानि हि पूर्वा-
दीनि इमान्यवरादीनि । इमान्यपि पूर्वादीनि । एवं तर्ह्यचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स
पूर्वः पाठः । अयं पुनः पाठ इति । यदयं पूर्वाविभ्यो नवभ्यो वेति नवग्रहणं

विभाषा जसि ॥ जसः कार्यं प्रतीति । जस इजसीति निर्देशादिकारेण ईकारस्य
ग्रहणादित्याहुः । अन्ये तु कार्यकालत्वात्संज्ञाया जसः शून्यत्रैवापस्थानं मन्यन्ते ॥ ३२ ॥
पूर्वपरा ॥ अवरादीनां चेति । किमर्थं प्रतिपदं पूर्वादीनि जसि विभाषार्थं
पाठितानि यावता गण एवार्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यसर्वनामसंज्ञार्थं पठ्यन्ते । तत्र
पूर्वादीनि नवेत्येव सूत्रं पठितव्यम् । प्राप्तविभाषा चैवं भाविष्यति । तेषामेवाऽत्र प्रत्य-
भिज्ञानाद् गण एवार्थनिर्देश पाठविशेषणं भाविष्यति । यथा तिङो गोत्रादीनीत्यत्र
कुत्सनामक्षिण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणमिति वार्तिककाराऽभिप्रायः । अवरादीनामि-
त्यत्र प्रकारार्थं आदिशब्दस्तेन पूर्वपरशब्दावपि गृह्येते । कथं पुनरिति । पृथं गणपाठो
नियतसंनिवेशो व्यवस्थितः पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्र प्रमाणाभावात् । आदिशब्दः प्रका-
रवाची इष्टो व्यवस्थावाची च तत्र सर्वादीनीत्यत्राऽदिशब्दस्य प्रकारार्थताऽपि
संभवति । प्रकारार्थताप्रदर्शनाय पश्चादभिगुक्ता गणान् पठन्ति । यदुक्तम् । श्रेण्यादयः
पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण इति । कृतादयश्च वृत्तिकारनिर्दर्शनार्थं पाठिताः । तत्र वेदे
मध्यमस्यामवमस्यामिति प्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थताऽऽदिशब्दस्य सर्वादीनीत्यत्र संभा-
व्यत इति प्रश्नः । तानि हि पूर्वादीनीति । पूर्वकालपाठितत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दो
ऽभिधीयते । तेनाऽयमर्थः । सर्वादीनीत्यत्र व्यवस्थावाच्यशब्दः । प्रकारवाचित्वे

विभाषा ॥ इकारेण । तदन्तरस्य सर्वनामकार्यस्याभावाद् इति भावः । तत्र जसीति च
लुप्तसप्तमीकं लुप्तद्वितीयान्तं वा । अव्यतिरिक्तं । जसीत्यस्य च जगत्पठिते सर्वनामकार्यवधायकसूत्रे द्वन्द्व-
विभाषेति संज्ञाविकल्पाद्योपातिष्ठने इत्यर्थ इत्यभिमानः । भाष्ये (अकञ्चि न भवती) त्यस्य समुदाय-
निष्कृताबोधको कत्र न भवतीत्यर्थः । कृताकषा समामस्तु भवत्येव । तत्र सर्वान्तत्वात्तन्नेन
विकल्पो भवत्येव । समुदायकुम्भाविबधार्था केनायं विकल्पः । द्वन्द्वस्य सर्वान्तत्वाभावादाति
बोध्यम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

पूर्वपरा ॥ भाष्ये [पुनः सूत्रपाठ इति] । गणपाठोत्तरकालिकं सूत्रपाठ इत्यर्थः । ननु
पूर्वादीनि नवेत्येतावत्युक्ते गणस्यमहणन प्राप्तविभाषास्येऽभावनात्पर्यकत्वेन गौरवादर्थान्तरे एवाप्राप्त-
विभाषा स्यादत आह तेषामेवात्रांत । नवेत्यमर्थवशापत्नाभो न स्यादत आह गणे एवेति । प्रकारार्थ-
इति । वस्तुतो लक्ष्यत्तरत्वाद्वाच्यान्तरत्वाच्च सूत्रेऽवशब्दस्य पूर्वनिपात उचित इत्याशयेनावरादी-
नामित्युक्तिवार्तिककृत इति बोध्यम् । ननु सर्वादीनीति व्यवहाराद् गणपाठस्य पूर्वना निश्चीयते
ऽत आह आदिशब्दइति । ननु गणपाठस्य निर्दर्शनार्थत्वे आदिपदस्य प्रकारार्थता स्यात्
तदेव कुत इत्यत्र आह तत्र वेद इति । प्रकीर्तेति । सर्वनामकार्यवत्येव सादृश्यमिति भावः ।
छान्दसः प्रयोगइति । एवञ्च सर्वादीनीति व्यवहारादयं गणपाठस्य पूर्वस्यतिष्ठति इति भावः । अत्र वदन्ति ।

करोति । नवैव हि पूर्वादीनि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । व्यवस्थामसंज्ञायामिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एवं विशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्यन्ते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आदिपर्युदासेन पर्युदासो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नैषां आदिपर्युदासेन पर्युदासो भवतीति । यदयं पूर्वत्रासिद्धमिति निपातनं करोति । वार्त्तिककारश्च पठति जशभावादिति चेदुत्तरत्राभावादपवादप्रसङ्ग इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । जसि विभाषां वक्ष्यामीति ॥

हि कृत्स्नादीनामपि संज्ञा स्यात् । मध्यमस्यामिति तु व्यत्ययेन च्छान्दसः प्रयोगः । इमान्यवरादीनीति । अवसरकालपाठात्पूर्वशब्दो ऽवरशब्देनोच्यते । तेन पूर्वं गणपाठः । पश्चात्सूत्रपाठ इत्यर्थः । हेत्वभिधानमन्तरेणाऽशक्योऽयमर्थः प्रतिपत्तुमित्याह इमान्यपीति । नवग्रहणमिति । तत्र हि नवग्रहणं त्यदादीनां निरासार्थं क्रियते । यद्विच नियतसंनिवेशां गणपाठः पूर्वस्ततोऽधिकव्यवच्छेदाय नवग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तर्हीति । प्रतिनियतविशेषणाभिधानाय प्रतिपदपाठ इत्यर्थः । एवं विशिष्टान्येवेति । पाठविशेषणं गणोऽर्थनिर्देश इत्यर्थः । द्व्यादिपर्युदासेनेति । त्यदादीनि पठित्वा गणो कौञ्चित् पूर्वादीनि पठितानि । तत्राऽद्व्यादिभ्य इति तसिलादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति । तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा तसिलादिविधानार्थं विधीयते तेन द्व्यादिपर्युदासो बाध्यते । यथा अनुलंघ्यइति पुनर्विधानेन हेतुतृतीया बाध्यते । वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते । यथा ऽमि पूर्वः संप्रसारणाच्चेत्यत्र वाक्याभेदेन वा छन्दसीति संबन्धाच्छान्दसि विकल्पः क्रियते इति भावः । इदं तर्हीति । यदि पूर्वादीनि नवेत्युच्येत तदा गणपाठोऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधान एवोपयुक्तत्वात् पाठविशेषणं प्रमाणाभावादप्राप्तविभाषेयमर्थान्तरे पूर्वादीनां जसि विज्ञायेत । प्राप्तविभाषायामुक्तानुवादोपप्रसङ्गादप्राप्तविभाषायामपुनर्विधानात् । विभाषामिति । प्राप्तविभाषामित्यर्थः । प्रतिपदपाठं

तानि पूर्वादीनीत्यनेनैव गणपाठस्य पूर्वस्य सिद्धे इमान्यवरादीनीति व्यर्थम् । अस्य हि पूर्वादीनीत्यर्थः कैयटात्कथ्यते । न चायं सूत्रपाठस्य पुनः पाठस्य साधकः । किं चमान्यपि पूर्वादीनीति शाङ्खाप्यनुपपन्ना स्वदुक्तरीत्या हेतोरभिधानात् । एवञ्च हेत्वभिधानमन्तरेणेत्याद्यापि चिन्त्यमव । तस्मादत्रादिशब्द आश्रयवाची भीष्मादिश्च सुबोधन इतिवत् । तानि गणपाठितानि पूर्वकालाश्रयाणि । इमान्यष्टाध्यायीपाठितानि अवसरकालाश्रयाणि इत्यर्थः । एवञ्च तत्तत्कालकृतस्यापूर्वादिव्यवहार इति भावः । तत्र मानाभावमूलकं शाङ्कत । इमान्यापि । अष्टाध्यायीपाठितान्यापि । पूर्वादीनि । पूर्वकालाश्रयाणीत्यर्थः । अत्रापिरेवार्थे ऽन्यथोक्त्योः परस्परपेक्षया पूर्वकालत्वासंभवेनापिरनर्थक एव स्यात् । सर्वाङ्गीनीत्यादौ सर्वत्रादिशब्दः प्रकार एव तत्तत्कार्यस्येव न सादृश्यम् भार्त्तिकप्रसङ्गस्यनाभिधानान्नित्याद्यः । ध्वनितं च इदं कस्येति सूत्रं भाष्ये इति । (नवैवेति) भाष्ये । अष्टाध्याय्यां पूर्व्याद्विज्ञिसूत्रीपाठितानीत्यर्थः । अष्टाध्याय्याः पूर्वकालस्य पूर्वादीनि सूत्रेष्टाध्यायीसूत्रपाठितानामव तेषां ग्रहणं स्यादिति भावः । प्रतिनियतमिति । पूर्व्यादिसप्रत्यय व्यवस्थायामित्यादि स्वशब्दस्यैवाज्ञातीत्यादि अन्तरशब्दस्यैव बहिर्गोत्यादि विशेषणविधानायेत्यर्थः । अष्टाध्यायीपाठेन यथा द्व्यादिपर्युदासाभावस्तथा दर्शयति तत्र पुनरिति । पुनः संज्ञाविधानेन पुनः कार्यविधानद्वारा द्व्यादिपर्युदासो बाध्यत इत्यर्थः । इतिपुनर्विधानेनेति । एतत्संज्ञाकल्पितेन द्वितीयापुनर्विधानेनेत्यर्थः । अन्येव जसि विकल्पो न स्यादत आह वाक्यभेदेन चेति । विभाषा जसित्यनुवृत्त्येत्यर्थः । जशभावादिति चेदुत्तरचेति । ठाठ लोप इति सूत्रे वार्त्तिकमिवम् । एभिश्च सूत्रवार्त्तिकप्रयोगेस्त्यशब्दः पूर्वमेव गणे पूर्वादिपाठ इति बाध्यत इति भावः । पाठविशेषणं प्रमाणाभावादिति । व्याख्यानान्तिरिक्तप्रमाणानामादिति

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥ आख्याग्रहणं किमर्थम् । ज्ञातिधन-
पर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्याद् । इह मा भूत् । स्वे पुत्राः स्वाः
पुत्राः । स्वे गावः स्वा गावः ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥ उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं बहि-
योगेण कृतत्वात् * । उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहिर्योगेण
कृतत्वात् । बहिर्योगइत्येव सिद्धम् । न वा शाटकयुगाद्यर्थम् * । न वा ऽनर्थ-
कम् । किं कारणम् । शाटकयुगाद्यर्थम् । शाटकयुगाद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । यत्रै-
तन्न ज्ञायते किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति । अत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी

चान्तरेणासंकरेणार्थनिर्देशोऽशक्यः कर्तुमिति भाष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः ॥३४॥

स्वमज्ञा ॥ आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । आत्मिनिज्विषयस्वैश्वर्य-
वाची । आख्याग्रहणमिति । स्वं पुत्रा स्वे गाव इत्यत्र स्वशब्दः आत्मियत्वमेवाह
पुत्रादिशब्दस्तु ज्ञातिधनयोर्वर्तते न स्वशब्द इति प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः ।
तस्य यथा स्यादिति । प्रतिषेध इति शेषः । इह मा भूदिति । असत्याख्याग्रहणे स्वे पुत्रा
इत्यादौ स्यादेव प्रतिषेधः । अत्राप्यात्मीयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञाति-
धनयोर्वर्तते पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्याद् आख्याग्रहणे तु सति न दोषः । स्वशब्दो
प्यत्रात्मीयस्याऽख्या न तु ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः ॥ ३५ ॥

अन्तरम् ॥ बहिरित्यनावृत्तदेश उच्यते । तेन योगो बहिर्योगः । स च बाह्यस्य
भवतीत्यन्तरे गृहा इति नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । यदा तु बहिशब्देन
बाह्य उच्यते बाह्येन योगो बहिर्योग इति तदा नगराभ्यन्तरे ये गृहास्ते उच्यन्ते ।
उभयथापि स्वर्यते । उपसंव्यानशब्दोऽपि कर्मकरणार्थभेदाद्भिन्नार्थः । ततः सर्वथा
बहिर्योगात् सिद्धि मन्वाह उपसंव्यानिति । न वेति । समानप्रमाणं शाटकयुगे अप-
रिहिते इदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः । अत्रापीति । यथोपसंव्यानत्वं
भाविबुद्ध्या व्यवस्थाप्यते तथा बहिर्योगोऽपि यर्थः । अन्ये त्वाहुः । आदिशब्दो वार्तिके

भावः । तथा व्याख्यानं बाधकमाह उक्तानुवादिति । भावांशे इत्यर्थः । अभावनात्पर्यकत्वेन गौरवं दोष
इत्यपि बोध्यम् । नन्वप्राप्तविभाषास्त्वाराण्यार्थमात्रनिर्देशः क्रियतां किं प्राप्तपत्रपाठेनेत्यत्र आह प्राप्ति-
पदेति । असंकरेणेति । सप्तस्त्वेव व्यवस्थासंबन्धः स्येऽज्ञातिधनयोरन्तरे बहिर्योगोक्तिरित्येवंरूप इत्यर्थः ।
एवमप्याद्यसूत्रे पूर्वाशीति व्यवस्थायामसज्ञायामित्येव कुता न स्यान्नतम् । सप्तनामेव व्यवस्थायां वृत्तिरिति
चिन्त्यम् ॥ ३६ ॥

स्वमज्ञाति ॥ आत्मीयत्वमेवाहोति । आत्मीयत्वेनैव नन प्रतीतिर्न तु धनत्वादिनेत्यर्थः । ईह-
शविशेषलाभार्थमेवाख्याग्रहणम् । तदभावे आत्मीयत्वादिना ज्ञातिधनवाच्यं किं निषेधः स्यादित्युत्तरम् ।
प्रतिषेधइति शेषइति । अज्ञातीत्यादिप्रतिषेध इत्यर्थः । न तु ज्ञातिधनयोरिति । ज्ञातिधनधनत्वयो-
रित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अन्तरम् ॥ भिन्नार्थज्ञानं नानार्थ इत्यर्थः । ततः सर्वथोति । कर्माणि द्विर्यथाव्याख्यानं करणं
आद्याव्याख्यानं नोति बोध्यम् । नन्वल्पमहस्परिमाणायामन्तरीयत्वोत्तरीयत्वनिर्णयो भाविष्यतीत्यत्र आह
समाने इति । पञ्चयमपि सप्तम्यन्तम् । भाष्ये (किमुत्तरीयं किमन्तरीयम्) न्येन ज्ञायत इत्यन्वयः ।

भवति निर्ज्ञातं तस्य भवति; इदमन्तरीयमिमुत्तरीयमिति । अपुरीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अन्तरायां पृरि वसति । वाप्रकरणे तीयस्य ङित्स्वूपसंख्यानम् * । वाप्रकरणे तीयस्य ङित्स्वूपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयायै द्वितीयस्यै । तृतीयायै तृतीयस्यै । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । द्वितायाय द्वितीयस्यै । तृतीयाय तृतीयस्यै ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥ किमर्थं पृथग् ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिव्येव पठेरन् । चादीनां वै असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च । अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते न निपातसंज्ञैव स्यात् । नैवं शक्यम् । निपात एकाजनाङ्कित प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत । क इव केव । एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु तच्चाऽशक्यम् । वक्ष्यत्येतत् । अव्ययं नञ्कुनिपातानामिति । तद्गरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात् । तस्मात् पृथग्ग्रहणं कर्तव्यम् । उभे च संज्ञे कर्तव्ये ॥

शाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रोपात्तस्तत्र शाटकानां त्रये चतुष्टये वा तृतीयचतुर्थयोर्बहिर्योगाभावादुपसंख्यानग्रहणं कर्तव्यम् । अपुरीति । गणसूत्रपठतर्कतव्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ग्रहणप्रसङ्गात् । इह त्वेनेन नाथः । अत इति जसः शीविधानादावन्तात्प्राप्त्यभावात् । पुः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यन्तरे क्रियते एव चित्प्राकाराद्बहिरिति अस्ति पुरो बहिर्योगः ॥ ३६ ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ किमर्थमिति । स्वरादिषु किंचित्क्रियाप्रधानं किं चित्साधनप्रधानमिति असत्त्ववचनत्वाच्चादिव्येव स्वरादीनि पठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः । स्वरादीनां पुनरिति । स्वस्ति वाचयति स्वः पश्येति क्रियासम्बन्धे अनेकशक्तिदर्शनात्सत्त्ववाचिन्वनिश्चयः । लोहितगङ्गमित्यादीनामव्ययानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनाद्व्यक्तमेव सत्त्ववाचित्वम् । न निपातसंज्ञैवेति । प्राग्निश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चाद्योऽसत्त्वे इति सूत्रन्यासः कार्य इत्यर्थः । स्वरादीनामिति । किमोऽदिति अत् प्रत्ययो दक्षिणादाजत्याच् केन प्रभृतयस्तु कृत एकाचः सन्तीति भावः । तच्चाशक्यमिति । अव्ययसंज्ञायामेव सत्या मव्ययमेकाजनाङ्कित सूत्रं कर्तव्यं ततश्चात्प्रभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति । अथ चाद्य इकाजनाङ्कित क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वविशेषणमलभ्यम् ॥ ३७ ॥

तृतीयचतुर्थयोरिति । गरीरसंयुक्तयोरित्यर्थः । भाष्यस्य स्वयं भावः । बहिर्योग इति स्मर्यते । तेन परम्परया बाह्यसंबन्धस्यापि सिद्धिरिति । ननु जाति विकल्पविधायकसूत्रस्य वार्तिकोदाहरणं सप्तम्यन्तमयुक्तमत आह गतेति । पः शाब्दस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थः । स च स्त्रियामेव तदाह । इह त्विति ॥ ३६ ॥

स्वरादि ॥ क्रियाप्रधानमिति । क्रियायामेव विशेषणमित्यर्थः । यथा हिक्वादि । एतच्चोत्तरसूत्रे केच्येते स्पष्टम् । किंचिदिति । यथोच्चैरादि । अनकशक्तीति स्वस्तिष्ठति स्वरागत इत्यादावित्यर्थः । अनेककारकशक्तियोग एव च सत्त्वमिति भावः । भाष्ये (सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानाञ्चे) त्वस्याव्य-

तद्विदितश्चासर्वविभक्तिः ॥ १८ ॥ असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योप-
संख्यानम् * । असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । विना
नाना । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सर्वविभक्तिर्हविशेषात् * । सर्वविभक्ति-
र्होप भवति । किं कारणम् । अविशेषेण विहितत्वात् । त्रलादीनां चोपसंख्या-
नम् * । त्रलादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । तत्र । यत्र । ततः । यतः । ननु

तद्विदितश्चाऽसर्वविभक्तिः ॥ इह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषे-
धाद् यद्यपि केवलस्य प्रत्ययस्य ग्रहणं तथापि प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति
वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्तस्याव्ययसंज्ञा विज्ञायते । तत्र वृत्तिकारणेन व्या-
ख्यातम् । असर्वा विभक्तिर्यस्य साऽसर्वविभक्तिरिति । तत्र यदाऽयमर्थः यस्य तद्वि-
तस्याऽसर्वा विभक्तिः कार्या यस्मान्न सर्वा विभक्तिरुत्पद्यते इति तदा न दोषः । यदा तु
यस्य तद्विदितस्योत्पत्तौ निमित्तत्वेनाऽसर्वा विभक्तिराश्रिता साऽसर्वविभक्तिः । यथा
सर्वैकान्येति दाप्रत्ययस्य सप्तम्यवोत्पत्तिनिमित्तमिदं यस्मिन् सूत्रार्थे विनानानेत्य-
स्याव्ययसंज्ञा न सिध्यति, नहि विनञ्प्रयामित्यत्र प्रतिनियता का चिद्विभक्तिराश्रिते-
त्याह असर्वविभक्ताविति । अतिव्याप्तिश्चाऽस्मिन् सूत्रार्थे दाक्षिरितीजः पृष्ठेयं निमित्त-
मिति संज्ञाप्रसङ्गात् । अविभक्तिर्नामन्तस्येति । अश्रयमाणाविभक्तिकमव्ययसाविभ-
क्त्यानुच्यते तन्निमित्तस्य यस्येभ्यं न च प्राप्नोति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । न तु
सामान्येनाऽविभक्तिर्नामन्तस्य संज्ञा विनया विशालविशङ्कटादीनामपि प्रसङ्गात् । किं
पुनरिति । एकवचनमुत्सर्ग इति वचनात् क्रमव्यतिक्रमे कारणाभावाद् विनानानेत्य-
त्रापि असर्वा विभक्तिरुत्पत्तौ निमित्तमिति प्रश्नः । सर्वविभक्तिरिति । अविशेषणोत्प-
द्यन्ते उत्पन्नानां नियमः क्रियत इत्यव्ययात् सर्वा विभक्तय उत्पद्यन्त इत्यर्थः । अवि-
शेषादिति । विशेषस्याऽनाश्रयणादित्यर्थः । त्रलादीनां चेति । आदिशब्दस्य प्रकाशना-

यसंज्ञेभ्यत इति दोषः । लोहितेति । अव्ययोभावाश्चेति स्वरादिषु पठ्यते इति मने इदम् । नन्वसंख्या-
भावाच्चादिषु पाठाभावाच्च कथं निपानत्वमन आह प्राप्नोति । किमिति । तद्विदितश्चान्न तद्वि-
दितश्चातिव्यापकमेव भवति । एतत्प्रयोजनसत्त्वादेव केवलानामपि तेषां सज्ञा स्यादिति भावः । भाष्ये ।
[एवंतर्ह्यव्ययेति] । प्राप्नोतिभावस्य स्वरादीनां आद्योत्पत्ते इति पाठोपनिमित्तः । तदा प्राप्नोति । यां
७ व्याख्यः । असत्वे इति योगादभावात्तात्पत्ते इति पाठोपनिमित्तः । तदा नाय दोषः । तस्माद्व्याख्या-
७ दोषः । न च तत्र प्राप्नोतिभावो वाच्यम् । ऊर्ध्वदिनामसङ्ग्रहापत्तिः । एवं निपाना अकृता इत्यादि-
पि दोषा बाध्यः ॥ ३७ ॥

तद्विदितश्चा ॥ यद्यपि केवलस्येति । एवञ्च केवलतद्विदितत्वेनापि विभक्तेरभावेनामन्तविभ-
क्तिरिति विशेषणमव्यापकत्वात् भावः । वाचनिक इति । शब्दरूप विशेषणमात्राय तदन्तविधिरिति
भावः । किं च केवलानां सज्ञायां प्रयोजनाभावः प्रयोजकाभावश्च । अव्यये सज्ञालक्षणेति हि तत्प्रयोजक
इति बोध्यम् । वाचनिकोत्पत्त्याय सूत्रार्थे दर्शयति । तत्र वृत्तिकारणेति । सर्वविभक्तिरिति । सर्वविभक्ति-
केत्यर्थः । प्रतिनियतेति । एवञ्च विशेषणः कस्या अपि निमित्तत्वेनानाश्रयणात्प्राप्तविभक्तिर्नामन्तकाय-
मिति भावः । ननु सुबन्तान्तद्विनात्पत्तेरविभक्तिनिमित्तस्तद्विदितोऽप्रतिपत्तिरिति आह अश्रयमाणा इति । तन्नि-
मित्तस्येति बहुव्रीहिः । ननुत्सर्गत् एकवचनमपि सर्वासां स्यादिति बहुवचनान्तरप्रदेशः सर्वविभक्तिर्निमित्त-
त्वमव्याहतमत आह क्रमव्यतिक्रमेति । प्रथमान्तिक्रमे कारणाभावेन प्रथमाया एवैकवचनामिति न तत्र
इत्यर्थः । अविशेषणेति । द्वैककारित्याद्येकवाक्यतामनपेक्षेत्यर्थः । उत्पन्नानां नियम इति । उत्पन्नानां साङ्ग-
बलान्नियमेन लोपेनेव निवृत्तिः क्रियत इत्यर्थः । इदमप्यर्थनियमं सजानीयापेक्षप्रत्ययनियमं च बाध्यम् ।

चविशेषेण एते विधीयन्ते । पञ्चम्यास्तसि सप्तम्यास्त्विति । वक्ष्यसेतद् इतरा-
भ्योऽपि दृश्यन्तइति । यवि पुनरविभक्तिश्शब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्युच्यते ।
अविभक्तावितरेतराऽऽश्रयत्वादप्रसिद्धिः * । अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः
संज्ञायाः । का इतरेतराश्रयता । सत्यविभक्तित्वे संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया
चाऽविभक्तित्वं भाव्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च का-
र्याणि न प्रकल्पन्ते । अलिङ्गमसंख्यमिति वा * । अथवाऽलिङ्गमसंख्यमव्य-
यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । एवमपीतरेतराश्रयमेव भवति । का इतरेतराश्रयता ।
सत्यलिङ्गासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चाऽलिङ्गासंख्यत्वं भाव्यते ।
तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । नेदं
वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता च । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा ।
समानमीहमानानां चाभीयानानां च के चिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । तत्र किम्
स्माभिः कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत् । तर्त्तर्हि वक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति ।
न वक्तव्यम् । सिद्धं तु पाठात् * । पाठाद्वा सिद्धमेतत् । कथं पाठः कर्तव्यः ।
तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्त्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । मान्तः । तसि-

चित्वास्तसिलपि गृह्यते । वक्ष्ययेतादिति । भवदादिप्रयोगएवाप्राप्तिश्चोद्यत इत्यर्थः ।
यदि पुनरिति । प्रयोगे योऽभ्ययमाणाविभक्तिः सोऽव्ययमित्यर्थः । न च दधिमध्विन्य-
त्रातिप्रसङ्गो दध्नीत्यादौ विभक्तिश्रवणात् । अविभक्ताविति । अव्ययत्वादाविभक्तित्व-
मविभक्तित्वादव्ययत्वमिति दोषः । अलिङ्गमसङ्ख्यामिति । अविभक्तिरव्ययमित्यस्य
लक्षणास्य दूषितत्वाद् अत्रापि तदेव दूषणमिति प्रदर्शनायां वाशब्दः । अलिङ्गासङ्-
ख्यत्वस्य लौकिकत्वाच्चात्रेतरेतराश्रयत्वमिति पूर्वपक्षः । एवमपीति । अर्थमपि कश्चित्
क्वचिच्छास्त्रादेव प्रतिपद्यतइति भावः । सिद्धं त्विति । वार्तिककारस्येतरेतराश्रयदोषः
स्थित एवेति तुशब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः । भाष्यकारेण त्वितरेतराश्रयदोषः परिहृत
इति वाशब्दार्थस्तुशब्दो व्याख्यातः । य एव प्रकारवचने थात्स एव प्रत्यादिभ्यो विधी-
यते इति नाऽव्याप्तिः । मान्तश्च । आम् । अम् । तसिः प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि तेनैकदिक्

विशेषस्थेति । द्वैकवैरित्यादिकथाकथनात् पर्येत्यर्थः । ज्ञापकादिभिर्नानि पक्षे इयमेवेति विशेषस्ये-
त्यर्थः । ननु ब्रह्मादीनामित्युक्त्वा ब्रह्म प्राक् पठितस्य तसिलः कथमुदाहरणज्ञानमत आह आदिशब्द-
स्थेति । ननु विनेत्यादावपि पदवाय विभक्त्युत्पत्तिरार्थक्येत्यत आह प्रयोगेति । बध्नीत्यादाविति ।
प्रयोगमात्रे विभक्त्यभावां निवृत्तिरिति भावः । अव्ययत्वाविति । अविभक्तित्वस्य स्वाभाविकत्वेऽव्ययत्वा-
न्मुप इत्यस्य वेद्यार्थप्रसङ्गादिति भावः । ननु पूर्वलक्षणस्य दूषितत्वाद्वाशब्दोऽसङ्गतोऽत आह अविभक्तिरिति ।
वाशब्दइति । प्रयुक्त इति शेषः । एतज्जाप्यर्थो वाशब्द इत्यर्थः । अलिङ्गमित्यपि यदुच्यते एवमपि अव्यो-
न्याश्रयइत्यर्थः । शास्त्रादेवेति । तदद्योतकार्वाचिन्तलुक् शास्त्रादेवेति भावः । वाशब्दार्थ इति । वाशब्दस्यार्थ-
इत्यर्थो यस्येति बहुव्रीहिः । अयञ्च पाठः स्वरादिषु कार्यइति बोध्यम् । स च पञ्चतित्वादिभ्योऽव्यय-
तत्त्वित्वादेति सूत्रादिभ्योऽव्ययक इति भावः । प्रज्ञेत्यादि स्थाल् न परिगणितमध्यवर्तीत्यत आह सएवेति ।
प्रकारवचन इत्यत्र प्रकारः सादृश्यं विशेषश्च । तत्र शब्दशक्तिमाहात्म्यात् प्रस्ताविभ्य उत्पन्नेन सादृश्यव्यत्ये-
किमाविभ्यस्थाना तु विशेषः । एतञ्च प्रज्ञपुर्वेति सूत्रं व्यर्थमेव । लोके प्रयोगस्तत्रविधानादिति भावः । अम्

वती । कृत्वोऽर्थाः । नानाजाविति । अथवा पुनरस्त्वविभक्तिशब्दे ऽव्ययसंज्ञो
भवतीत्येव । ननु चोक्तमविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इदं
तावदयं प्रष्टव्यः । यद्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्तिका-
ञ्छब्दान् प्रयुज्जते ये त्वेते वैयाकरणेभ्यो ऽन्ये मनुष्याः कथं ते ऽविभक्तिकाञ्छ-
ब्दान् प्रयुज्जतइति । अभिज्ञाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम् । आतश्चा
भिज्ञाः । अन्येन हि वस्नेनैकं गां क्रीणन्ति । अन्येन द्वावन्येन त्रीन् । अभिज्ञाश्च
न च प्रयुज्जते । तदेवं संदृश्यताम् । अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनाऽत्र विभक्तिर्न
भवतीति । तच्चाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम् । किं चिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं
किं चित् क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम् । हिक्क पृथगिति

तसिञ्चेति । कृत्वो ऽर्थाः कृत्वसुचसुच्याः । अथवेति । वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसम्ब-
न्धावगमादेकत्वादिव्यवहारवदलिङ्गमङ्ग्यत्वमप्यव्ययार्थस्य प्रसिद्धमित्यर्थः । अत्रै-
वोपपत्तिमाह तच्चापीति । किं चिदिति । अव्ययानां द्वैध्वमेवेति प्रतिपाद्यते अलि-
ङ्गासङ्ख्यमप्रतिपादनाय । अन्ये त्वाहुः । किं चिदव्ययं क्रियाप्राधानं किं चित्साधन-
प्रधानम् । अन्यस्तु नापि क्रियाप्रधानं नापि साधनप्रधानम् । यथा स्वः पश्य । लोहित-
गङ्गा उन्मत्तगङ्गा देश इति । तथा चात्र नपुंसकत्वं, अव्ययीभावश्चेत्यन्वाच्यायते पूर्वं च
भाष्यकारेणाक्तं स्वरदीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां चेति । तस्माद्वाहुव्या-
भिप्रायेणाऽलिङ्गमसङ्ख्यमव्ययमित्युच्यते । उच्चैर्नीचैरिति । सपुंसकं वर्तते इति
साधनप्रधानता । हिक्क पृथगिति । क्रियाविशेषणत्वादेयां क्रियाप्राधान्यम् । क्रियापद-
प्रयोगमन्तरेणापि पृथगं देवदत्त इत्यादिप्रयोगः क्रियाऽऽक्षेपादुपपद्यते । शब्दशक्तिस्वा-
भाव्याच्चैकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोस्तनैर्कादिकं तस्मिन्त्यणतस्माभिर्भ्रमन्त्वम् । तत्र
पैलुमूलमिति द्रव्यं प्राधान्येनाभिधीयते । पीलुमूलत इति तु द्रव्यापमर्जनमृतीयार्थ

अच्छन्दसीत्यम् । किमेत्तिङ्क्रियाय । प्रतियोग इति तसि । शब्दप्रतिषेधस्तीति । तदपहणं निश्चयम् । हृष्टा-
न्तार्थमित्यन्ये । भाष्ये (वति) स्तेन तुल्यमिति विहितं न तु परमार्थरुद्धमस्तीति विहितम् । उदाहरणं निवृत्त
इत्यादौ तस्य लिङ्गसंख्याभेदवदर्थान्तरात् । एकत्वादिद्वयवहाराविति । पराविपदानामिति शेषः । अलि-
ङ्गासङ्ख्यत्वमपि । तथा च सङ्ख्याभावादेव विभक्त्यनुपपत्तिरिति अविभक्तिरिति व्यासाम्यदुष्ट इति
भावः । अव्ययानामप्युप इति सूत्रं तु न्यायमिच्छाया अनुपपत्तेरन्वाख्यापकं प्रत्ययसंज्ञमपि धारणा
परत्वादिस्वादनार्थमिति तात्पर्यम् । नन्वेतेशाकरणौ सङ्ख्याया अज्ञानादेव तद्व्यवहारविभक्तिर्न प्रयुज्यत
इत्यत आह । भाष्ये (भिज्ञाञ्चेति) । पद इत्यादौ तेषां एकत्वनादिप्रयोगकरणाविति भावः । युक्त्य
न्तरमप्याह आतश्चाभिज्ञाइति । वस्नो मृत्त्यम् । अथेवेति । अलिङ्गासङ्ख्यमप्येवमर्थः । उपपत्तिपूर्वकं
क्रियाप्रधानत्वाविष्कारः । एवमनुगम्यमानमित्यन्वापराधमानमित्यर्थः । नापि साधनप्रधानमिति । किं तु
द्रव्यप्रधानमिति शेषः । तस्माद्वाहुव्येति । एतच्च तादृशमङ्ग्यपादेन स्वरादीनामप्यलिङ्गमङ्ग्यत्व-
मनुमीयते । अनेककारकशक्तियोगमात्रेण तु सत्त्ववचनमिति भावः । उन्मत्तगङ्गादीनामु वाच्यनिकम-
व्ययत्वमव्ययीभाव इति महासंज्ञयापि सूच्यते सत्त्वप्रधानता तु इदं स्पष्टि सत्त्वनाम्ना परामर्शान् । ग्या-
न्याद्यर्थकप्रतामिस्थाद्यापि सत्त्ववचनमित्यन्ये । ननु तदर्थं कारकान्वयाभावात् तस्य क्रियात्वमत आह
क्रियाविशेषणत्वादि । क्रियायामेव विशेषणत्वादित्यर्थः । कथान्तनुपनन्नादवशिष्टे भावः । स्वरादीनां ।
घरादीनाञ्च स्वः पतिर्घटोदकमित्यादी नामार्थेभ्यश्च । एतेन तेषामपि क्रियाविशेषणत्वात्क्रियाप्राधान्य
दुर्वारमित्यवस्तम् । अत एवेतदर्थं न कारकानामन्वयः तदन्वययोःस्य साध्यस्वरूपक्रियात्वस्य तथाभावात् ।
क्रियाविशेषणिति । स्थित्यादिक्रियाक्षेपादित्यर्थः । द्रव्य प्राधान्येनेति । पीलुमूलसमानाङ्ग्यमिति हि नञ्

क्रियाप्रधानम् । तद्वित्तश्चापि कश्चिद् विभक्त्यर्थप्रधानः । कश्चित् क्रियाप्रधानः । तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानः । विना नानेति क्रियाप्रधानः । न चेतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो ऽस्ति । अथाऽप्यमर्बविभक्तिरित्युच्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । इदं चाऽप्यद्यत्वे अतिबहु क्रियते । एकस्मिन्नेकवचनम् । द्वयोर्द्विवचनम् । बहुषु बहुवचनमिति । कथं तर्हि । एकवचनमुत्तमर्गः करिष्यते । तस्य द्विवह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः । न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते । न सर्वाः

इति तस्य साधनप्रधानता । अद्यत्वइति । सूत्रारम्भकालादित्यर्थः । पूर्वं हि न्यासान्तराऽऽश्रयेणा सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अतिबहुति । एकस्मिन्नित्यपनीय एकवचनमिति सूत्रं कर्तव्यम् ततो द्विवह्वोर्द्विवचनबहुवचने इत्येवं कर्तव्यम् । तेन द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । एकवचनं त्वेकस्मिन्नापि भविष्यति अलिङ्गासङ्ख्येभ्यो ऽव्ययेभ्यश्च । ननु कर्मणि द्वितीयेत्यादीनां कर्मादपु द्वितीयादीनां नियतत्वात्कथमेकवचनाव्ययेभ्यः स्यात् । नैष दोषः । एतदर्थमेवैकवचनमित्येतन् क्रियते अप्राप्तप्राप्तार्थम् । तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति । द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते । न सर्वा विभक्तय उत्पत्तौ निमित्तमस्येति येन वृत्तिकारेणा व्याख्यातं तन्मतं दूषितम् । इदानीं वृत्तिकारान्तरमतं विशेषदर्शनेन संस्क्रियते । न चाप्येवमिति । एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकारकात्स्न्येऽपि वर्तनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः सप्ताव्ययेभ्य उत्पद्यन्ते इति न स्यादसर्वविभक्तित्वम् । कथं तर्हीति । द्रव्यकात्स्न्येवृत्तिः

बाधः । द्वयोपसर्जनइति । तस्यप्रत्ययभिधेयद्रव्योपसर्जनं प्रकृत्यभिधेयस्त्वनीयार्थ इत्यर्थः । तृतीयायञ्च तत्र साहित्यं पीलुमूलेनैकादृक् पीलुमूलतः । एकदिकस्यपीलुमूलसाहित्यमित्यर्थः । अन्ये तु पीलुमूलेन समानविधीत्ययत्केमभ्यर्थकरणशक्तप्रधानं पीलुमूल इतीत्याहुः । भाष्ये (न चेतयोरर्थयोरेति । यद्यपि क्रियायामेकत्वसंख्या रूपपसुञ्ज भाष्ये उक्ता पञ्चानुरूपमित्यादिवाच्यायाश्च नपुंसकत्वयोग उक्तमथापि अव्ययवाच्ययोरेतयोर्लिङ्गसंख्याभ्यामयोग इत्यर्थान्न दोष इति दिक् । सूत्रारम्भकालेऽपि । यद्यपि न्यासान्तरेऽपि एकस्मिन्निति बह्वेव तथापि एकग्रहेण सति ज्ञापकादितः सर्वावभक्त्युत्पत्तावस्य सूत्रस्याप्यनर्थक्यमिति एतत्सूत्रपाठकाले एतत्सूत्रसहितमेकस्मिन्नित्यतिबहु व्यर्थं क्रियत इति एकग्रहणं त्यक्त्वाऽस्य सार्थक्यं वक्तुं योग्यमित्यर्थ इति भावः । न्यासान्तरेति । पाठाश्रयेणालिङ्गासंख्यामन्त्रेण वैत्यर्थः । भाष्ये [अतिबहुति] बहुशब्दे वेपुत्ययाञ्चि अतिबहुशब्द व्यर्थः । क्रियत इत्यर्थः । अलिङ्गासंख्येभ्यइति । द्विवचनबहुवचनविधायकयोर्द्विवचनबहुवचनविधाने एकवचनस्यार्थान्तर्भावे कर्माणोऽसिद्धत्वेन सामर्थ्येदिति भावः । अप्राप्तिश्च कर्मत्वाद्यभावप्रयुक्तेव न तु प्राप्तिप्राप्तिकर्माभावाप्रयुक्तापि सुखविध्यैकवाक्यत्वात् । तेन निङन्तादिव्या भाषातिरति बाध्यम् । किं च सर्वथा उपप्राप्तिवाक्य विधायकत्वमिति पचतिकल्पमित्यादौ न सर्वैकवचनाप्राप्तिरिति बोध्यम् । यद्यप्यानिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे विधीयमानस्यास्य म द्वित्वादेः प्राप्तस्तथापि पञ्चकप्राप्तिपदिकार्यपेक्षे एकत्व इव द्वित्वाभावापि प्राप्तिरित्याक्षेपनाह बाध्यत इति । अत्र पक्षे द्वैककार्यरिति सूत्रमपि विध्यर्थमेवेति भावः । यद्यपि अव्ययान्मर्बविभक्त्युत्पत्त्याय न्यासादूषितस्तथापि सामान्योपपत्त्ययनियमे एकवाक्यतया विधाने वा कस्या अव्यप्राप्त्येऽपि विधायकमिति तस्यैव सूत्रसार्थक्योपपादनामिदम् । एवञ्चैतरेव तयोरन्यतरपक्षाश्रयणस्यैकपक्षे वाक्यार्थान्वयित्वस्य च ज्ञापकमिति बोध्यम् । एतत्सर्वमुत्सर्गपदेन भाष्ये सूचितम् । तन्मतामिति । साक्षिरित्याद्यावन्निष्ठागोरेतराभ्योपि दृश्यन्त इत्येतद्विहितत्रादादिविषयव्याप्तेरिति भावः । वृत्तिकारान्तरेति । तद्विमहे यस्येति अपादानस्यैव

असर्वाः । असर्वा विभक्तयो यस्मादिति । कथं तर्हि । न सर्वा असर्वा असर्वा विभक्तिरस्मादिति । त्रिकं पुनर्विभक्तिर्भङ्गम् । एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र । ततः परे चाभिमतता न कार्यास्त्रियः कृद्दर्था ग्रहणेन योगाः ॥१॥ कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्चितता ये । तेषां प्रतिषेधो

सर्वशब्दः । एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषा विभक्तिर्नोत्पन्ना भवतीति भवत्येवाऽसर्वविभक्तित्वम् । यदा त्वयं न्यायः प्रथमाऽतिक्रमे कारणाभावात्प्रथमाया एवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यतइति तदा असर्वा विभक्तयो यस्मादित्यापि विग्रह आश्रितं न दोषः । यदा तु खलेकपोतिकान्यायेन सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षस्तर्हि तदुक्तम् । अव्ययीभावाद्व्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते । तावदेव तृतीयासप्तम्यांयदुल्लभ्यस्योपपादनात् । एवं गतइति । यदा असर्वा विभक्तिरस्मादिति विग्रह आश्रयते । तदेवं विज्ञाने सत्येतावच्छृङ्गाणामस्यसर्वविभक्त्यव्ययमिति । पञ्चमूत्रा न कर्तव्या । एतदसर्वविभक्तिस्थे कृत्यपि तुल्यम् । यस्य कृन्मेजन्त इत्यनेनाऽव्ययसंज्ञाप्यते । मान्तस्येति । सूत्रोपलक्षणम् । ततः परइति । कृन्मेजन्त इत्यास्मात् सूत्रात्परं कृद्दर्थाः कृत्भङ्गाविषयाः क्त्वातोऽसुन्कसुन इत्यर्थः । ग्रहणेनोच्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः । योगाश्च न कर्तव्याः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः पञ्चेत्युपसंहारः । इदानीमातव्याप्तिर्परिहागर्थे तद्धितग्रहणं कर्तव्यं तस्मिन् कृते कृन्मेजन्त इत्याद्यापि कर्तव्यमिति दर्शयति । कृत्तद्धितानामिति । संख्याविशेषमिति । तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तेषामिति । असति तद्धितग्रहणे एकादीनामनद्धितान्तानामप्यसर्वविभक्तित्वात् प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति तद्धितग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिन् कृते स्वरादिग्रहणं कर्तव्यम् । स्वरादीनामनद्धितान्त-

संबन्धव्यवस्थया पठ्यति ध्वनयितुं भाष्ये (यस्मात्) श्रुतम् । विशेषेति । एकवचनान्तविघटनरूपको विशेषः । नन्वेवं सर्वविभक्त्येकवचनोत्पत्तौ बहुवचनान्तविघटनरूपान्तरतो भाष्ये (नचापीति) । तद्व्याख्येयं प्रकरोति । सर्वा विभक्तय इत्यस्य सर्वप्रकारा इत्यर्थः । अव्ययकाम्भ्यं तु बहुवचने व्यर्थमिति भावः । एकवचनान्तविग्रहे तु अव्ययकाम्भ्यं एव सर्वशब्द इति नान्त्याये नान्त्यापिनोपि दाक्षिण्यदावन्त्यापिनिति भावः । भाव पञ्चनिकल्पामत्याये च क्रियायाः स्वन एवेकवचनवचनमेव । तच्च भावः प्रथमपुरुषस्यैव लास्यमानाधिकरणयुग्मशब्दाभावात्तत्र रूपपरमुत्र भाष्ये स्पष्टम् । भाष्येभ्योपि प्रथमेकवचनमेवास्तु इत्याह यदा स्थितिः । प्रथमेति । अनन्तनिगमभावि गोशब्दस्यपि बाध्यम् । ननु भाष्यान्तपक्षेभ्योभ्यो युगपरसर्वावभक्त्येकवचनानां कर्तुमशक्यत्वे परस्परपुक्तः । किं तु यात्कचित्त्वं न तस्य लुकि साधनेव परस्परसंपादनात् । विभक्त्यन्तरोत्पत्तौ मानामात्रं बहुवचनान्तविघटने न दोषोऽयं आह ग्लकपोमेति । बाणः क्रमवृत्तित्वाद्युपपद्व्याख्यासंभवेपि वृद्धिर् युगपरसर्वावभक्तिर्लुकि शक्येति भावः । विनिगमनाविरहोऽयं बीजं शक्तिशब्दायाञ्च बुद्धिरेव मुख्यः । असाधूच्याख्यायोगानां यद्वा प्रधानानुगमेन गुणावृत्तस्त्वस्यः प्रकृत्यस्युरिति भावः । परे तु प्राथम्यं स्वादिमूत्रे प्रथमाया नियमशास्त्रे पर्यालोच्यमया विनिश्चया इति न निश्चयमकमिति प्रथमातिक्रम इत्याद्यमङ्गलं न न्यायाध्यायने निजानुचयाणामित्यत्र अयाणामित्यस्यावृत्तान्तस्य व्यावहारिकग्रहणस्य वैयर्थ्यसंख्याहुः । तावनेति । दाह्योर्गते वक्तव्ये तृतीयादिग्रहणन्तु वैयर्थ्यार्थमिति भावः । इदमेव ध्वनयितुं पञ्चयोगान्परव्याख्येयः । [एवमेति] इति भाष्ये । प्रातिपदिकेति । असर्वविभक्त्येति न्यासेनैव सिद्धत्वादित्यर्थः । भाष्यलोके [त्वनेति] । अध्ययमज्ञाविधावित्यर्थः । पञ्चानि । स्वरादिशब्दाविव्ययीभावश्चेत्यन्तः । ये इति यच्छब्दस्य सच्छब्दसाक्षात्क्षणादाह नित्यस्येति । तत्रैव सूत्रं स्यादित्यमिति शक्तिर्लोकं सिद्धन्तु पाठादित्यप्यनाभितं स्याद् । एवमेवमशब्दादौ वाच इति शब्दोत्तरत्वेनोत्तरभा-

भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । एको द्वौ बहव इति । तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठेः ॥ २ ॥ पाठेनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते सेह न प्राप्नोति । परमोच्चैः परमनीचैरिति । तदन्तविधिना भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अत्युच्चैः । अत्युच्चैर्मौ । अत्युच्चैम इति । उपसर्जनस्य नेति प्रतिपेधो भविष्यति । स तर्हि प्रतिपेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिपेध इहानुवर्तिष्यते । स वै तत्र प्रत्याख्यायते । यथा स तत्र प्रत्याख्यायते इहापि तथा शक्यः प्रत्याख्यातुम् । कथं च स तत्र प्रत्याख्यायते । महतीयं संज्ञा क्रियतइति । इहापि च महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणएतत्प्रयोजनम् । अन्वर्था संज्ञा यथा विज्ञायेत । न व्येतीत्यव्ययमिति । क्व पुनर्न व्येति । स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणा एकत्वाद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् के चिद्वियन्ति के चिन्न वियन्ति । ये न वियन्ति तदव्ययम् । सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

त्वात् । ननु भयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादस्वविभक्तित्वं तथा गोदौ वरणा इति तत एवामपि तद्धितश्चास्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह कृत्तद्धितानामिति । प्रतिपदं तद्धिताः पाठितव्या येनामव्ययसंज्ञेयतइत्यर्थः । तस्माद्गुणपाठ एवाश्रयितव्यः प्रपञ्चार्येस्तु सूत्रारम्भः । तदन्तविधिनेति । प्रयोजनं सर्वनामव्ययसंज्ञायामिति वचनेनेति भावः । अत्युच्चैसाविति । शक्तिप्रधानान्यव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति । यथा दोषामन्यमहः । दोषाभूतमहरिति । ता उच्चैदशब्दस्य प्रक्रियायां द्वितीयागतस्य समासः । क पुनरिति । श्लोके सममीनिर्देशात् प्रदर्शोप सममी निर्दिष्टा । सदृशमिति । लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावात् । विभक्तिष्विति । कारकेषु । तत्र यानि साधनप्रधानानि अव्ययानि तेषां शक्यन्तरावनावेशात् क्रियाप्रधानानां च शक्तिसं-

व्ययवतारयति ननुभवेति । अत एवाभयान्यत्रत्यस्याशहरणम् उभयं दभया इति भाव्यं सर्वादिषु च वक्तव्यम् । गोदाविस्थादौ वरणादिभ्यश्चेति आतृगर्थकलुपि पुक्तवज्ञात्प्रत्ययार्थस्य द्वित्वातीति बोध्यम् । इत्याहिति । इत्याहाङ्गायामित्यर्थः । भाव्यं (च) स्वयं कृत्तद्धितानामित्यत्र कृदग्रहणं कृतामव्ययसंज्ञाविधायके सूत्रे विगणे पाठे इति सूचितम् । कृदित्युपलक्षणमव्ययीभावश्चेत्यस्यापि तदाह तस्मादिनि । तत्रैव गणपाठमाश्रित्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यष्टाध्यायीपाठः प्रस्थाप्यते । तदाह । प्रपञ्चार्यस्त्विति । शङ्कोत् । भाव्ये (पाठेनेयमिति) । स्वरादिनिपातमितीत्यर्थः । नन्वस्यादया द्वितीयोऽप्युक्तः कथमुच्चैः शब्देनाधिकरणशक्तिप्रधाननाद्वितीयान्तं समास इत्यत्र आह शक्तीति । द्वितीयान्तस्येति । अतःक्रान्तार्थान्यथोऽप्यकर्मद्वितीया-न्तस्येत्यर्थः । दोषामन्यमित्यत्र कर्मणीत्याधिकार आत्ममाने स्वरा । द्विने रात्रि मन्यत इत्यर्थः । प्रश्नपीति । व्येतीत्यस्य विविधं प्रकारं गच्छन्तीत्यर्थः । केवत्यस्य कि विषये इत्यर्थ इति भावः । अन्वयोऽप्यनुसारणकानीति प्रश्न उत्थितः । अत एवाम् उक्तम् । एतानर्थान् के चिद्वियन्तीत्यादि । विपूर्वस्थेणो रूपम् । ये न वियन्ति एतानर्थान्येन वियन्ति विविधप्रकारवापकास्त प्राप्नुवन्ति । तन् तद्वाचकमव्ययमित्यर्थः । द्वित्वा-वेर्यधर्मत्वाद् इति बोध्यम् । ननु विभक्तिवचनशब्दयोः प्रत्ययपरत्वेन्यतरवेद्यर्पमत आह कारकाविति । त्रिपयसप्तस्य एताः । सादृश्यं तत्तद्विज्ञाद्यभावाद्युयोगित्वेन । नन्वेवं स्वरादिष्वानां कर्मत्वादिसाधयत्वेन सकलकारकविषये न कारकाभावाद्युयोगित्वरूपं सादृश्यमत आह तत्र यानीति । साधनं शक्तिः । तादृशाः

कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥ कथमिदं विज्ञायते । कृद्यो मान्त इति आहोस्वित्
कृदन्तं यन् मान्तमिति । किं चाऽतः । यदि विज्ञायते कृद्यो मान्त इति । कार-
याञ्चकार हारयाञ्चकारेत्यत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते कृदन्तं यन्मान्तमिति ।
प्रतामौ प्रतामः । अत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छमि तथास्तु । अस्तु तावत् कृद्यो
मान्त इति । कथं कारयाञ्चकार हारयाञ्चकारेति । किं पुनराऽव्ययसंज्ञया
प्रार्थ्यते । अव्ययादिति लुग् यथा स्यादिति । मा भूदेवम् । आम इत्येवं भविष्य-

न्धाभावात् सर्वासु च विभक्तिष्वित्युक्तम् । वचनेष्विति । एकस्यादिषु । अव्ययीभाव-
स्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेपि वचनादव्ययत्वम् । यथा स्वत्यादीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
तत्र यान्यसत्त्वभूतार्थाभिधायीन्यव्ययानि तेषां लिङ्गादिभिरयोगः । तेषां द्रव्यधर्मत्वात् ।
सत्त्ववाचिनामपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्तदयोगो यथा युष्मदस्मदोर्लिङ्गायोगः । केचिन्
लिङ्गादिविशेषणार्थेणात् तत्सामान्येन तु योगमव्ययानामाहुः । तदयुक्तम् । लिङ्गादि-
सामान्यसंज्ञावे प्रमाणाभावात् । यन्न व्यतीति । नानात्वे न गच्छतीति सत्त्वधर्माश्च
गृह्णातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कृन्मेजन्तः ॥ कथमिति । किं मेजन्तग्रहणेन कृद्विशेष्यते पृथं पश्चात् कृता
तदन्तविधिः । आहोस्वित्पूर्वं कृता तदन्तविधिः पश्चात् कृदन्तं मेजन्तग्रहणेन विशेष्य-
तइति प्रश्नः । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनात् तदन्तविधिः । अथ वा
अन्वर्थसंज्ञाभ्रयणाप्रत्ययग्रहणे संज्ञाविभावप्यत्र तदन्तविधिर्भवति । नहि केवलस्य
प्रत्ययस्याप्रयोगार्हस्य नानागमनमनानागमनं वा सम्भवति । कारयाञ्चकारेति । लिङ्ग
कृत् स च मान्तो न भवति । प्रतामाविति । किपि लुप् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेतद्भवति
भ्रुत्या च मान्तम् । अव्ययादिति लुगिति । ननु हल्ङ्वादिर्लोपेन स्मिदत्वात्किं लुका
प्रयोजनम् । यदा तर्हानुः योगवशाद् द्वित्वबहुत्वावगतिस्तदास्ति द्विवचनबहुवचनोत्प-

न्पुष्पैरादीनि । तेषु च कारकशक्त्यन्तरयोगात्सर्वकारकविषयकाभावानुयोगित्वमस्त्येवेत्यर्थः ॥ शक्तिः
कर्मत्वादिः । वचनादिति । अव्ययीभावश्चेति वचनादित्यर्थः । संज्ञाभावाभिनि वार्थः । महाकार्य इत्यादौ
भावस्य फलत्ववत् वाच तद्भावस्य कारणत्वमिति बोध्यम् । यथेति क्रियाहेतुकसंबन्धविशेषयोनिका लि-
ङ्गादिविशेषणार्थेणात् तत्सामान्येन तु योगमव्ययानामाहुः । तदयुक्तम् । लिङ्गादि-
सामान्यसंज्ञावे प्रमाणाभावात् । यन्न व्यतीति । नानात्वे न गच्छतीति सत्त्वधर्माश्च
गृह्णातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कृन्मेजन्तः ॥ किं मेजन्तइति । कृतो मेजन्तस्य प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा उत कृदन्तस्येति न शङ्काः,
प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधिरन्याशयः । पश्चादिति । मेजन्तो यः कृत्तन्तमव्ययमित्यर्थः
इति भावः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिर्वाहः प्रयोजनमिति । ननु तद्वचनमप्रत्यययोगे
चरितार्थमत आह अथान्वर्थेति । एवञ्चाव्ययत्वप्रयोजकस्य महासंज्ञालक्ष्यार्थस्य केवलप्रत्ययेष्वभावात्-
तदन्तविधिरिति भावः । अनर्थेव रीत्या सर्वादिगणे इतरइतमाभ्यां तदन्तविधिर्बोध्यः । नानागमनमिवानाना-
गमनमपि न संभवति । संभावितप्रतियोगिवेश एव तदभावबुद्धेः शब्देन जननात् संभावितप्रतियोगिताव-
च्छेदक एवात्राश्रय इत्यादिना भवबुद्धिवदित्याशयः । लिङ्ग कृषिति । तिङ्भाविस्वाभावनातिङ्गिति न
कृषप्रतिषेध इति भावः । प्रतामाविति । तमे वित् । अनुनासिकस्येति वीर्थः । भ्रुत्या चेति । तथा

तिं । न सिध्यति । लिङ्ग्रहणं तत्राऽनुवर्तते । लिङ्ग्रहणं तत्र निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति । इष्यते च प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेष्यते । एवं ह्यह । कृञ् चाऽनुप्रपञ्च्यते लिटीति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति । अथ वा पुनरस्तु कृदन्तं यन्मान्तमिति । कथं प्रतामौ प्रताम इति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययमंज्ञा भवतीति । यदयं प्रशान्शब्दं स्वरादिषु पठति । कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः * । कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आधये आधेः । चिकीर्षोरिति । अनन्यप्रकृतिरिति वा * । अथ वा अनन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भवतीति वक्त-

तिरिति लुगेपितव्यः । अकञ्च तु न भवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञातादिभिर्योगाभावाच्च । इष्यते चेति । पूर्वोक्ताद्धेतोस्तरषाद्यनुत्पादादनुप्रयोगएव तरषाद्युत्पत्तिः । समाप्तार्थस्य प्रकर्षादियोगादित्यर्थः । तत्रैवार्थं ज्ञापकमाह आतश्चेति । तत्र ह्युक्तं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति । प्रशान्शब्दमिति । तस्य मो नो धातोरिति नत्वस्याऽसिद्धत्वात्सिद्धमव्ययत्वमिति भावः । तुल्यजातीयस्य धातोरनियमेन व्यावृत्तिः क्रियते इति कारयाञ्चकारिति भवत्येव मान्तस्याव्ययसंज्ञा । शान तेजन इत्यस्य तु प्रशानिति रूपं न भवति । तस्य क्विबन्तस्य प्रयोगादर्शनात् । लावयन्तेर्लो रित्यस्यापि न भवति । अस्मादेव ज्ञापकात्लाक्षाणिक-तथाज्ञौकारस्य । अनिकारोकारेति । एच एताद्विशेषणं न मकारस्य व्यवच्छेद्यासम्भवात् । आधयइति । गुणे कृते अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरिति न्यायादव्ययसंज्ञा स्यान्न त्वयादयः । अन्तरङ्गत्वादेव च सुब्लुक् स्यात् । परिभाषान्तरप्रयोजनार्थं लक्षणाप्रतिपदोक्त-योरित्येतदनाश्रितम् । लाक्षाणिक ह्यनुमेयं प्रतिपदोक्तं तु प्रत्यक्षमिति तस्यैव ग्रहणं न्यायम् । सन्निपातः संश्लेषः । तन्निमित्तो यो धाधिः स तद्विधातस्यानिमित्तं ते सन्नि-

धाव्ययत्वाल्लुक् स्यादिति भावः । द्विवचनेत्यादि । ननु संख्याया अनुप्रयुज्यमानोत्तरतिङ्गैवाभिव्यक्तत्वा-त्कथं द्विवचनादिप्रसङ्ग इति चेत् । उपलक्षणादिम् । सवैकवचनोत्पत्तिपक्षे ऽमात्रिलुगर्थमिदमावश्यकमिति न शेषः । अव्ययान् सुपोलुगितिज्ञापकात्सर्वविभक्तिरिति पक्षे च अकज्यन्तर्ह्यामन्तस्याव्ययत्वमष्टक्यमत-भाह अकञ्चास्तीति । अपरिसमाप्तार्थत्वञ्च संख्याकारकांश्चिषयकंतिथताकाङ्क्षत्वम् । अत एवानुप्रयोगः प्राध्यते स्वार्थे परिपूर्णस्यैव चार्थान्तरणं संबन्ध इति भावः । ननु तरबाद्यनुत्पत्तावामन्तार्थे प्रकर्षाविपरीतिः कथमत भाह अनुप्रयोग एवेति । तदुपपन्नत्वेनैवैतद्गणसंप्रकर्षप्रतीतिः । कारकाविवक्षित्यर्थः । भाष्ये लुक्-पदमदर्शनमात्रपरमिति भावः । धातुत्वेन तुल्यजातीयतयाह धातोरिति ॥ तस्य क्विबन्तस्येति । अत्र चैव-मेव भाष्यं मानम् । प्रशामाविति तु शान्तिमहाचक्रस्य शान्त्यर्थकस्यैव च गणो पाठस्तस्यैव स्वभावेन लिङ्गा-द्यभावात् । वस्तुतो गणे मान्तपाठः । प्रयोगे एव तु नत्वं यथा स्वरादीनां गणे रेफान्तिपाठः प्रयोगे तु विस-र्गादिति भाष्याशयः । अस्मादेवेति । धातुमात्रापेक्षं ज्ञापकमिति भावः । लाक्षणिकत्वाद्देति । वर्णग्रहणेपि तत्प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । भाष्ये (अनिकारोकारेति) । यस्वन्तर्ह्यान्त्रिल्ययोगबहुव्रीहिणोपदेशो एजन्तमि-त्यर्थादत्र न शेष इति । तत्र । परिभाषयैव सिद्ध्यन्तग्रहणं न कार्यमिति तदशयान् । गुणे कृतइति । तत्र कृते सुबनपक्षत्वेनान्तरङ्गाव्ययसंज्ञा सुप्संबन्धजपेक्षत्वादयादयो बहिरङ्गाः । अन्तरङ्गत्वादेवेति । ननु वर्ण-मात्रापेक्षयायाव्य एवान्तरङ्गाः । एवन्तर्हि अन्तरङ्गत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तैरान्तरङ्गानपीतिन्यायेन लुगिति बोध्यम् । तेन च लुक् इव तत्प्रयोजकानामपि प्राबल्यबोधनेनानेनैव गुणे ऽप्राप्तिर्बाधित्वा व्ययत्वं बोध्यम् । तादृघातस्येति । कर्मण्यणित्याह । तामिति । न चानया लुको बाधे ऽपि सत्तावाधे मानाभावः । साक्षात्परम्प-

व्यम् । किं पुनरत्र ज्यायः । अनन्यप्रकृतिरिति वचनमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं
 भवति कुम्भकारेभ्यो नगरकारेभ्य इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वा संनिपातल-
 क्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । संनि-
 पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र
 विशेषः । एषा वा परिभाषा क्रियेत । अनन्यप्रकृतिरिति वोच्येत । अवश्यमेषा
 परिभाषा कर्तव्या । बहुन्यतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि पुनस्तानि ।
 प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तु ग्विधेर्गामिणि कुलम् * । ग्रामिणि कुलं सेनानि कुलमित्यत्र
 ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुर्गिति तुक् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विध-
 रनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । बहिरङ्गं ह्रस्व-
 त्वम्, अन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं । नलोपो वृत्रहभिः * । वृत्रहभि-
 र्भ्रूणहभिरित्यत्र नलोपे कृतं ह्रस्वस्य पिति कृति तुर्गिति तुक् प्राप्नोति । संनि-
 पातं यो विहन्ति तस्येत्यर्थः । ग्रामिणिकुलमिति । इको ह्रस्व इति पूर्वोत्तरपदसंनिपा-
 तनिमित्तं ह्रस्वत्वं तुको न निमित्तम् । तुकि हि सति पूर्वोत्तरपदयोगानन्तर्यविघातः ।
 यदा तु ह्रस्वमात्रस्य तुगागमो न तदन्तस्य अवयवावयवाश्चसमुदायावयवो न भवति
 तदैतन्प्रयोजनं न त्वन्यथा । बहिरङ्गमिति । द्विपदाश्रयत्वात् । यदपि ह्रस्वो नपुंसके
 प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वं तदपि अर्थाश्रयत्वाद्वहिरङ्गम् । तुक् तु वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः ।
 यदि तु सन्निपातलक्षण इत्याश्रीयते तदा ग्रामिणच्छ्रमिन्त्यत्रापि तुग्न स्यात् । ह्रस्व-
 त्वतुगागमयोस्त्वत्र स्वाभ्यादन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं नास्तीति च्छलक्षणास्तुक् सिद्धो भव-
 रथा वा तद्विघातकमात्रस्यानया प्रतिबन्धात् । अत एवापादास्ति यत्र कित्वं न । अन्यथा अनया साक्षाद्विधे-
 यसन्निपातविघातककृदितिर्त्तानि निषेधाप्रवृत्तिः स्यात् । कित्वन्तु स्यादेव । तत्फलन्तु सन्निपातविघात-
 द्विरेव । एवञ्चापादास्तीति क्वं स्यात् । अत्र हि किर्त्तनं न काप्यतिर्दोषः । इत्येकाने तत्कार्यागमयान् ।
 तस्माद्व्यपदेशातिरेक एव । तस्मात्सन्निपातविघातकशास्त्रप्रवृत्तिर्निमित्तानि निषेधानामज्ञाया अप्येतनाप्रवृत्तिः ।
 अकजाव्यर्थसंज्ञा तु न । अन्तर्ज्ञायान्तर्या बहिरङ्गगुणविरसिद्धत्वात् । एतौ तर्गते । अधिकृतेनोत्तरपदेन
 उपेक्ष्यश्लेषादिति भावः । अवयवेति । तथा उपनिमित्तमित्यभिमानः । वस्तुनस्तु इगन्तुपेक्षस्योत्तरपदस-
 न्निपातविघातः पूर्वपदस्येगन्तत्वं सन्निपातविघातश्चेति भाष्याशयः । एवं वृत्रहभिरित्यत्र नान्तस्य स्वादिसन्नि-
 पातविघातः । नान्तस्वादिसन्निपातनिमित्तकपदस्थानिमित्तको हि नलोप इति । लोके पाण्याद्यनयवाङ्मयवि-
 र्भुजपुरुषाद्यवयवत्वव्यहारात् कैयटाक्तं विन्यम । किं च भवितेत्यादौ तासवयवेदो लघुपदाङ्गावयवत्वेन
 प्राप्तस्य गुणस्य रीधीर्वीर्यादिमानं निषेधो व्यर्थः स्यात् । न च ह्रस्वावयवत्वमुको यत्रागमादिति न्यायेन ग्रहणेन
 तुग्विशेषस्य ग्रहणान्न सन्निपातविघातः । अनियुगिति ज्ञापकेन तदनङ्गीकारात् । एतेनावयवावयवस्य
 समुदायावयवत्वे अवयवावयवेषु अवयविनां समवेतत्वापत्तौ घटस्यापि परमाणुषु समवेतत्वेनाप्रत्यक्षसमवेत-
 तया बाधुवृक्षसंयोगवदप्रत्यक्षत्वे न्यादिति परास्तम् । प्रयोवयवमनिकर्म्मण्यैव फलबलात् कारणत्वेनाहतेः ।
 संयोगन्यक्षे तु यावदाश्रयप्रत्यक्षमव हेतुः फलबलादिति विक । अस्ति ह्रस्वेन समाधानञ्चावयवकमित्यत्र
 यत्पीति । अर्थाश्रयत्वादिति । इदन्त्यादेशे सन्तस्य प्रतिषेधा वक्तव्य इति स्थानिवत्सुचस्येन वात्तिकेन
 तत्प्रत्याख्यानपरां भाष्येण च विरुद्धं प्रातिपदिकरूपसमुदायाश्रयत्वादानं वक्तु युक्तं तदेवाह वर्णाश्रय-
 त्वादिति । इयञ्च बहिरङ्गत्वेन साङ्गिर्ज्ञानान्तर्य इति निषेधमनाश्रित्य । कुल ग्रामिणि इत्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वे-
 संनिपातपरिभाषयेव न तुक् । प्रातिपदिकस्याजन्तत्वसंनिपातेन जातह्रस्वस्य नवविघातकत्वात् । एतेन
 परनिमित्तकत्वेन कृत्वपि स्वज्ञानसापेक्षत्वेन च तुगापि ह्रस्वसमान इति नपुंसकह्रस्वत्वे तुगा दुर्गा इत्यपास्त-
 मिति अनुपपन्नमेव वक्ष्यामः । तुकि संनिपातपरिभाषाश्रयेण शेषमप्याह यदि त्वाति । अत्रापि वर्णाभाषाश्र-

धातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धो नलोपः । तस्यामिद्धत्वान्न भविष्यति । उदुपधत्वमकिच्चस्य निकुचिते * । उदुपधत्वमकिच्चस्यानिमित्तम् । क्व । निकुचिते । निकुचितमित्यत्र नलोपे कृते उदुपधाद्धावादिकर्मणोरन्यतरस्यामित्यकिच्चं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्राऽकिच्चम् । न धातुलोप आर्द्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति । नाभावो यजि दीर्घत्वस्यामुना * । नाभावो यजि दीर्घस्यानिमित्तम् । क्व । अमुना । नाभावे कृते अतो दीर्घो यजि मुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । न मु टादेश इति । आत्वं किच्चस्योपादास्त * । आत्वं किच्चस्यानिमित्तं स्यात् । क्व । उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । आत्वे कृते स्थाध्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणा विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत् । दीङः प्रतिषेधः स्थाध्वोरिच्चे इति । तिसृचतसृत्वं डीव्विधेः * । तिसृचतसृत्वं डीव्विधेरनिमित्तम् । क्व । तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्तीति । तिसृचतसृभावे कृते ऋन्नेभ्यो डीव्विति ति । असिद्धो नलोप इति । नलोप सुप्स्वरेत्यसिद्धं बहिरङ्गमिति वा । निकुचितइति । कुन्नेभावे क्तप्रत्ययः । अनदितामिति नलोपः । तत्र किच्चा निमित्तमुदुपधत्वमुदुपधादित्यकिच्चस्यानिमित्तमिति गुणो न भवति । अमुनेति । न मुनइत्यस्यायमर्थः । न कर्तव्यं मुभावः सिद्धो भवति न तु ने परतो यदीर्घत्वं प्राप्नोति तत्र तथा च मुभावस्यासिद्धत्वादकारान्तत्वादीर्घप्रसङ्गः । तस्मिन् कृते अदसो ऽर्सेगति दीर्घस्य दीर्घ उकारः प्राप्नोति ततश्चामुनेति स्यात् । उकारसन्निपातानिमित्तस्तु नाभावा दीर्घत्वस्याऽनिमित्तमिति सिद्धममुनेति । न मु टादेश इति । अनेकाविभक्त्यन्तस्तत्र समास आश्रितः । टाया आदेशः टायामादेश इति । उपादास्तेति । एज्विपयआत्त्वविधानादकिच्चसन्निपातनिमित्तमात्वं स्थाध्वोरिच्चेति किच्चस्याऽनिमित्तं किच्चसन्नियुक्तं चेत्त्वमिति यत्वेन तुगन्तरङ्गः पूर्वपठोत्तरपठोभ्यां ह्रस्वो बहिरङ्गस्तद्वाध्वस्यागणनाच्च तस्माच्च तुगन् भवत्येवेत्यन्वे । वृक्षहभिरित्यादौ परसंज्ञाद्वारा नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वम् । असिद्धमिति । सुबनिरपेक्षतुगपेक्षया पदत्वद्वारा तदपेक्षनलोपो बहिरङ्ग इति भावः । यदीर्घत्वं प्राप्नोतीत्यस्य तत्रापि उभावः सिद्ध इत्यर्थ इति शेषः । तत्रैत्यस्य च एवञ्चेत्यादिः । क्वाचिन्तु प्राप्नोति तत्र तथा च तत्रेति पाठः । असिद्धत्वावेति । शास्त्रासिद्धत्वावेति भावः । कृतदसोसोरानि । ननु मुत्वासिद्ध्या उकार एवाकारबुद्धौ मुपि चेत्त्यन्तस्तेनैवार्थे आकारे मस्य स्वन एव सत्त्वात्परेणैवोभावेन कथमेनेन दीर्घाकारप्रवृत्तिरिति चेन्न । लोकसिद्धसंनिधेयशिष्टन्यायेन मत्वस्यापि निवृत्तदस्परत्वसत्त्वान् । नचाचः परिस्मन्नानि स्थानिवत्वादीर्घस्य नान्यतरापाय इति वाच्यम् । पूर्वपठोत्तरपठेन न स्थानिवदिति निषेधान् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्तु न लक्ष्यभेदादित्यभिमानः । के चिन्तु अमाना, अज्ञाना इति वापात्तारित्याहुः । दीर्घत्वस्येति । उकारस्वरूपविनाशकस्येत्यर्थः । नन्वेवमपि टादेश एव सिद्धत्वं स्थित आह अनेकेति । अनेकविभक्त्यन्तपूर्वपठ इत्यर्थः । संबन्धसामान्यपेक्षया समास इति तात्पर्यम् । किच्चस्येति । भाष्येपि स्थाध्वोरिच्चेति किच्चं प्राप्नोतीति पाठः । इत्त्वमिति पाठ किच्चसाहचर्यमित्यर्थः । किच्चवारणेपीत्वं स्यात्त आह किच्चेति । नास्ति

ङीप् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ।
 एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिमृचतसृभावे कृते ङीष्
 भवतीति । यद्ययं न तिसृचतसृ इति नामीति दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति । इमानि
 तर्हि प्रयोजनानि । शतानि सहस्राणि । नुमि कृते णान्ता षडिति षट्संज्ञा
 प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ।
 शकटौ पद्धतौ । अत्वे कृते अत इति टाप प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनि-
 मित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । इयेष । उवोष । गुणे कृत इजादेश्च गुरु-
 मतौ ऽनुच्छ इत्याम् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति
 न दोषो भवति । तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य * । तस्यैतस्य
 कित्वाभावे न भवति । यद्यमिति । ननु ममस्त्वर्थमेतत्स्यात् । प्रियतिसृणां ब्राह्मणा-
 नामिति । अत्र ह्यङ्गं पुंसि वर्ततइति नास्ति ङापः प्राप्तिरिति केचित् । तदयुक्तम् । न
 हि ङीष्विधाने ऽङ्गाधिकारो ऽस्ति तत्राऽवयवस्य स्त्रीत्ववृत्तित्वाद् ङापः प्राप्तिः केन
 धार्यतइति ज्ञापकमेव । ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात् भवसादिष्वनयो पाठो न कर्तव्यो
 भवति । शतानीति । विभक्तिसन्निपातनिमित्तो नुमागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिभुक्तो
 न निमित्तम् । णान्ता षडित्यन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमित्यत्र न भविष्यतीति
 चेत् । सङ्ख्यासम्प्रत्ययार्थं बहुव्रीह्यर्थं तत् स्यादित्यदोषः । शकटाविति । विभक्तिस-
 न्निपातकृतमत्वं यदि टापो निमित्तं स्यादानन्तर्यं विहन्येत । शास्त्रीयं च कार्यं ऽन्तादि-
 यद्वाधो नाऽनन्तर्यं लौकिकं टापि च सति शकटार्थमिति स्यात् । अथ धारति तपर-
 करणेनाऽप्यत्र टाव् निवर्तयितुं शक्यते इदुतोर्हि स्थाने मात्रिक एवाकारो भविष्यति
 भाव्यमानत्वाद्वा सर्वणस्याकारो ग्राहको न भविष्यतीति लक्षणान्तरणोऽपि प्राप्तस्य
 दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं तपरकरणं स्यात् । इत्येवेति । अमि सति लुक् स्यादिति
 प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य विघातः स्यात् । उपविदेति विकल्प्य औपश्रक्तुः उपतुरि-
 त्वादौ सावकाश इत्युच्येति नित्य आम्प्रसज्येत । प्रतिपदविधेस्तु मलवत्त्वात्परत्वाच्चा-
 ङीपइति । यत्स्वन्तरङ्गत्वानुसमासात्पूर्वमेव ङीप्इति । तत्र । अन्तरङ्गानर्पानि व्यापमानवर्त्तित्विभक्त्याश्र-
 यतिसादेशस्याप्रवृत्तेः । ज्ञापकमेवेति । उपसर्गे तु नाम्य प्रवृत्तिर्विभक्तौ लिङ्गाविशिष्टाप्रवृत्त्यात् । नन्वेवं
 स्वसात्पिपाठो व्यर्थः स्यादेत आह ज्ञापकादेवेति । एवमेवेतज्ज्ञापकपरभाव्यपामाप्यात्म पाठोपामागिक
 इति भावः । विभक्तिभुक्ति । तन्निमित्तमज्ञायाश्चेत्यपि बाध्यम् । अन्तग्रहणमिति । तन्मासाध्यादेरिति
 मन्यते सामाध्यमसिद्धामिति परिहारः । सख्येति । बहुव्रीहेः । फल सख्यामिप्रत्यय । विभक्त्येति । यः
 परस्य ङीप् धरन्तानेशशब्दाकार इति सूत्रार्थान् । उपानशान्वमात्रयोगेन विधीयमानमत्त्वमङ्गप्रत्ययसंनि-
 पातकृतमित्यर्थः । नन्वेकदेशेनवद्वात्र टाव् व्यवधायकान् आह शास्त्रीये चेति । ननु टापि वृद्धकादेशे
 शकटाविति सिद्धयेन आह टापि चेति । वृद्धः परत्वादाङ्गत्वाच्च याङामाविति भावः । संपद्यत इति ।
 तपरत्वाद्धि सर्ववर्णदीर्घत्व न स्यात् । लुक् स्यादेव । किं च शकटाविन्यादेः वृद्धिर्वाप्यत्र न स्यादिति चिन्त्य-
 मिहम् । लुक् स्यादिति । लुगभावेपि शकटाविनियमप्रतिपत्तिन गुणो ज्ञानस्तज्ञानन्तर्यविघातस्य सत्त्वे-
 नैतत्कथनस्योपयोगश्चिन्त्यः । ननुपविदेत्यादिधातुद्वारेण्यमङ्गमन आह उपविदति । तत्र न द्विवचन-
 त्वात् गुरुमत्त्वमिति भावः । प्रतिपदविधेरिति । क्वाचिदगुणे क्वाचिद् द्विवेकदेशे गुरुमत्त्वादिजातौगम्यत-
 त्वात्प्राप्तमिति भावः । परत्वादिनि । तदुक्तस्य उपतुरित्यस्यावकाशत्वमप्युपगम्यरमुच्यत । उवाच्येति कर्वादि-
 लीयान्तो वा भाष्ये पाठः । उवाचिर्कल्पेन पक्षे आमभावेपि कृताद्विषाद् उवास्याद् दुर्वा एवाव । रूपे चास्त्ये

लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात् । क्व । अत इज्, दाक्षिः । घ्राक्षिः । न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः । अङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यात् । आत्वं पुग्विधेः क्रापयति * । आत्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात् । क । क्रापयतीति । पुग् ह्रस्वत्वस्यादीदपत् * । पुग् ह्रस्वत्वस्याऽनिमित्तं स्यात् । क । अदीदपदिति । सदाद्यकारष्टाब्विधेः * । सदाद्यकारष्टाब्विधेरनिमित्तं स्यात् । क । या सेति । इड्विधिराकारलोपस्य ययिवान् * । इड्विधिराकारलोपस्याऽनिमित्तं स्यात् । क । ययिवान् तस्थिवानिति । मनुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिधातस्य * । मनुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिधातस्याऽनिमित्तं स्यात् । क । अग्निमान् वायुमान् परमवाचा

आपि विकल्पेनैव भाष्यमित्यनुदाहरणमेतत् । गुरुमत इति नित्ययोगे मनुवाश्रयणादपि शक्योऽत्रामभावः प्रतिपादयितुम् । दाक्षिरिति । प्रयोगे व्यर्वास्त्वस्यैवेकारस्याऽन्वाख्यानमनेन क्रियतइति संनिपातलक्षणत्वं प्रत्ययस्य सम्भाव्यते । न प्रत्यय इति । कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागेनाऽन्वाख्यानात्प्रकृतेरविद्यमान एव प्रत्यय उत्पाद्यतइत्याशयः । अङ्गसंज्ञेति । सत्यामङ्गसंज्ञायामकारलोप इति स्यादानन्तर्यविघातः । तत्र वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादिति । अङ्गसंज्ञाद्वारेणेत्यर्थः । अत्र के चिद्वर्णाश्रय इति व्याचक्षते । तेषामत्रेयाद्यनुदाहरणम् । अन्ये ववर्णाश्रय इत्यकारप्रदलेषमाहुः । क्रापयतीति । णिचिं वृद्धौ कृतायामात्वं पुको न निमित्तं स्यात् । अङ्गस्य य आकारस्तस्य पुगित्यवयवभक्तं पुकं मत्वा दोषोपन्यासः । अग्निमानिति । पूर्वमुदात्तमाश्रित्य मनुप

इव विशेष उवाचाञ्चकारिति । उपस्वामि आषाञ्चकारिति परे । नित्ययोग इति । इजावर्गुरारित्युक्तावापि भनृच्छ इति प्रतिषेधादिजादेर्गुरुमत इत्यर्थान्ने मनुप्रवहणादिति भावः । परं त्वेवं सत्यनृच्छ इत्यस्यानर्थक्यथापत्तिः । तुगुपत्ते प्राग गुरुमत्त्वाभावात् उम्भादीनां गुरुमनामाननापत्तेश्च । तेषामाशीर्लिङि गुरुमत्त्वाभावादिति भाष्याशयमाहुः । नन्विप्रत्ययो नाभयाधिष्ठानसंबन्धलक्षणसन्निपाताश्रय इत्यत आह प्रयोगेति । अन्वाख्यानं साधुत्वेन । प्रत्ययस्य साधुत्वावच्छिन्नस्य । आविद्यमानएवेति । मन्मध्यानां तथैव प्रतीतेः साधुत्वा-न्वाख्यानं साधुत्वस्य सन्निपातनिमित्तकत्वं न प्रत्ययस्येति भावः । सत्यामिति । यस्मादित्यस्य प्रत्ययविधौ-देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नादित्यर्थेऽवर्णान्तादिभिः तदङ्गसंज्ञमिति सूत्रार्थ इति भावः । यद्यङ्गसंज्ञाऽनिमित्तं कथं तर्हि वार्तिके प्रत्यय इत्युक्तमत आह तत्रोतिआवेति । इतश्चानिम्न इति ढक । परं तु वार्तिकस्याशयमाशयः । निमित्तनिमित्तिनोः सम्बन्धवद् विशेषणविशेष्येयाः संबन्धोऽपि सन्निपातः । एवञ्च प्रातिपदिकस्याहन्तत्वंसंबन्धनिमित्तः प्रत्ययस्तद्विघातस्यानिमित्तमिति । इममाशयमजानानः शङ्कते । (नप्रत्ययइति) एकेशश्रुत्तरयति । (अङ्गसंज्ञा तर्हीति) युक्तञ्चैतदुपजीव्यविशेषस्यान्याद्यत्वं हि एतन्नयायमूलम् । तस्य च प्रकृतेऽपि सत्त्वान् । अतिप्रसङ्गस्तु त्वयेव मयाप्यानेत्यन्वेन मुशकवारणः । अत एव यामणिकुलमियावौ नपुसक-ह्रस्वत्वे तुङन । उपजीव्यस्य प्रातिपदिकाजन्तत्वंसंबन्धस्य विघाताद् । बहिर्ङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वं न । तस्य तत्त्वाभावात् । शैवो गाङ्गेयइत्यानावप्यङ्गसंज्ञायाः लोपनिमित्तस्थानापत्त्या वर्णाश्रय इत्यशस्य वार्तिके वैयर्थ्यापत्तेरच्यताहुः । आत्वं क्रीङ्गीनां णावित । स्वाङ्गस्याव्यवधायकत्वादाह आकार इति । भुत-त्वात्तत्त्वेव पुगिति भावः । परं तु पुकोऽङ्गभक्तत्वेऽपि न क्षतिः । यादृशयोः सन्निपातः पुग्निनिच तस्य विघातसत्त्वाद् यदागमा इति परिभाषाया तदग्रहणेन ग्रहणेऽपि सूत्रभूतसन्निपातस्याभावात् । अत्र नैदमेव भाष्यमानम् । ह्रस्वत्वन्तुग्विधेरित्यादि च । सिद्धान्ताशयस्तु परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रयणीयमित्येवेत्याहुः । भाष्ये (पुक्ह्रस्वत्वस्येति) यथाकारसन्निपातनिमित्तः पुग् । ह्रस्वे हि तद्विघातः स्पष्ट एव । न च ह्रस्वस्य चङ्परिगणनिमित्तस्य णिनिमित्तपुगपत्तया बहिर्ङ्गत्वेनासिद्धत्वात्कथमत्र परिभाषाप्राप्तिः । एतज्जाप्यप्रामा-ण्येनानयाऽसिद्धत्वापि निवृत्तिर्स्वाकारात् । किं च तथा शास्त्रीयकार्येऽसिद्धत्वेऽपि लौकिके सन्निपातेऽसिद्धत्वाभावात् । भाष्ये (इड्विधिरिति) । बर्षकाज्जादित्याकारान्तलक्षण इड । नियमशास्त्रायाञ्च विधि-

परमवाचे इति । नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्य * । नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्या निमित्तं स्यात् । क नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु इति । नदीह्रस्वत्वे कृते एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरिति सम्बुद्धिलोपो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । ङ्यन्तादिसेवं भविष्यति । न सिध्यति । दीर्घादित्युच्यते ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । ह्रस्वत्वं क्रियतां सम्बुद्धिलोप इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वाङ्ग-स्वत्वम् । नित्यसम्बुद्धिलोपः । कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति अकृते ऽपि । अनित्यः सम्बुद्धिलोपः । महि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति । किं कारणम् । मन्निपातलक्षणो वि-धिरनिमित्तं तस्येति । एते दोषाः समा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थो ऽनया परिभाषया । नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्त्तव्या लक्षणं वा न प्रणेषम् । नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । न च मृगास्मन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः, प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्, कुत एतत्-नहि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्मान्नान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमे-षा परिभाषा कर्त्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु ॥

उदात्तत्वं क्रियमाणं पूर्वस्य निघाते न कुर्यात् । परमवाचेति । अन्तोदात्तादुत्तरपदा-दिति विभक्त्युदात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिघातस्या ऽनिमित्तं स्यात् । मा भूदिति । ह्रस्वादिषूत्रे दीर्घग्रहणमदृष्टेदमुच्यते । तत्र कृते ऽपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भावाद्भवि-ष्यतीति भावः । ब्रह्मबन्धुशब्दापेक्षया च नैतदुच्यते । तस्याङ्गावन्तत्वात् । नित्य इति । कार्यं तावान्नित्यम् । तद्येन केन चिल्लक्षणं न भवत्विति भावः । सम्बुद्धिलोपस्यावकाशो हे देवदत्तेति । भूयांसो वेति । दुष्टप्रतिपादनाय प्रकर्षांगोपः । सर्वोदिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानादुक्त्यवाचिनोऽत्र समा इति प्रयोगः । अस्ति समशब्दः सर्वपर्यायः । यथा समराज्यं वर्तते सर्वेषां राज्यं वर्तत इत्यर्थः । वेदं ऽपि मानः समस्य दृढञ्च इति प्रयोगः । सर्वस्य दुर्धियो मान इत्यर्थः । तत्र प्रयोजनानामल्पव्या-प्तान्येवोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः । प्रतिविधेर्यामिति । तत्र विधानमामर्थ्यादङ्गो वशवि-चालो भविष्यति । कष्टायति ज्ञापकाद्यशब्दे दीर्घो भविष्यति । न यामयोरिति लिङ्गा-

मुख्येनैव प्रवृत्तिरिति भावः । पूर्वमिति । ह्रस्वनुङ्ग्यामित्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवृत्तिरिति भावः । ह्रस्वत्वमस्वार्थेत्य-नेन । ननु ह्रस्वग्रहणे निरवकाशत्वेन सन्निपातपरिभाषाबाधकं स्यान्न आह संबुद्धिलोपस्येति । भाष्ये (एते दोषाः समा इति) । वार्त्तिके ककारोक्तगलपयो जनापक्षमिदम् । यद्यपि प्रयाजनानि नव दोषा अष्टौ तथापि अल्पान्तरत्वात्सम्बन्धोक्तः । यद्वान्यत्रापि दोषाः संभाव्यत इत्यभिमानः । ननुक्तदोषाणांमुक्तपयो-जनैश्चो बहुस्त्वमेव न कुनन्तान्तशयेन आह दृष्टयेति । अन्ये तृक्तपु दृष्टिनप्रयोजनानिपुक्तत्वा स्थित-प्रयोजनत्रयपेक्षया भूयस्त्वात्करित्याहुः । ध्यायतेतिचि षष्ठ्यैकवचने आना धातोर्वाति लोपे दुराश-नाशरभध्येष्विति उत्तम उत्तरपदादौ । एत्वे दृढञ्च इति तत्राह दृढिय इति । सर्वस्य दुर्वृद्धेरर्हतिरुपपन्नो नो-स्मान्मा वधीदित्यर्थः । दुःस्थिता धीर्येषामिति विमर्श गतिकारकपूर्वकत्वाभावाद्यण न । तस्मान्नार्थ इति । पूर्वपक्षाशयमाह तत्रेति । सिद्धान्ती समापत्ते । भाष्ये (नहीति) । परिभाषायाः कर्त्तव्यत्वं युक्त्यन्तर-मप्याह सिद्धान्ती । (दोषाः खल्वपि) लक्षणमिति । उपलक्षकं रूपं नास्तीत्यर्थः । तत्र विधानेन । आहवाप्रतिप्रत्ययसन्निपातनिमित्ताङ्गसंज्ञा नादृशमन्निपातविधानं विना यस्येति लोपस्य चारिता य-भावादीति भावः । कष्टायति । आकारसन्निपातानामिति ङर्थो यज्जिनिमित्तंक्षीघ्रस्थानिवत्त स्यादिति भावः ।

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥ अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुगमुखस्वरो-
पचाराः * । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनम् । किम् । लुगमुखस्वरोपचाराः ।
लुक् । उपाग्नि प्रसग्नि । अव्ययादिति लुक् सिद्धो भवति । मुखस्वरः । उपा-
ग्निमुखः प्रसग्निमुखः । नाव्ययादिकशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवस्तेभ्य इत्येष प्र-
तिषेधः सिद्धो भवति । उपचारः । उपपयःकारः । उपपयः काम इति । अतः
कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । किं पुन-
रिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् । परिगणनमिषाह । अपि खल्वप्याहुः ।
यदन्यदव्ययीभावस्याव्ययकृतं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति । किं पुन-
स्तत् । पराङ्गवद्भावः । पराङ्गवद्भावे ऽव्ययप्रतिषेधश्चोदितः । उच्चैरधीयान
नीचैरधीयानेत्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपाग्न्यधीयान प्रसग्न्यधीयान ।
अकच्यव्ययग्रहणं क्रियते उच्चकैर्नीचकैरित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । उपा-

दाय भविष्यति । ययिवानिति वस्वेकाजादित्ययं नियम इत्यो न त्वपूर्वो ऽयं विधिरिति
आकारस्य लोपः । आपयतीत्याकारान्तभक्तः पुन व्यवधायकः अदीदपदिति लिङ्गाद्
ह्रस्वः । यदयं माग्नतोपणेति जानातेर्मित्वमुपधाह्रस्वार्थं शास्ति तज्ज्ञापयति पुकि कृते
उपधाह्रस्वत्वं भवतीति नहि जानातेरकृते पुकि ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । अग्निमानिति
अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषा स्वर्गविषया संनिपातपरिभाषां बाधते । एङ्ह-
स्यादित्यत्रापि गुणात्संयुद्धंरिति वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याः संनिपातपरिभाषाऽभावः ।
दर्वीत्यत्र च्छन्दसि गुणाभावपक्षे छान्दसो लुग्भविष्यति ॥ ३६ ॥

अव्ययीभावश्च ॥ प्रयोजनमिति मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानौ प्रयोजनम् ।
यथा मशकार्थो धूम इति । अपि खल्विति । एवं खल्वित्यर्थः । परिगणमनेन दृढीक्रिय-
ते । उपाग्न्यधीयानोति । अग्निस्मीपे, अधीयानेत्यर्थः । तत्र षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचन-

नचैवं हाषाः साकल्येनेति भाष्यविरोधः । कष्टायति यादेशो दीर्घत्वस्येति ग्रन्थे भाष्यपुस्तकेषु भूतो
न हाषः । एवञ्च समा इत्यपि यथाश्रुतेमेवेत्याहुः । लिङ्गादिति । इत्यनिषधर्थव्यर्थ्यादिति भावः । तत्पूर्व-
इति क्रादिनियमाध्यातुकस्येडित्येवङ्सिद्धमिति नेडाकारान्तसन्निपातनिमित्त इति भावः । परे तु निय-
मशास्त्राणां विधिष्वेव भार्ये त्वितरनिवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेनाकारान्तसन्निपातनिमित्तं एवेडित्य-
नित्यत्वेनैवात्र समाधानं युक्तमित्याहुः । आकारान्तेति । अङ्गस्यत्यनेन सामानाधिकरण्यस्योचितत्वादिति
भावः । अत्र यदुक्तं तत्प्रागेवाक्तम् । तज्ज्ञापयतीति । अतएव भरजपीति निर्देशः सङ्गच्छते । मितं ह्रस्व
चोपधाया इत्यनुवर्तत इति भावः । ह्रस्वभाविनीति । अचश्चेत्युपास्थितेति भावः । अचश्चेत्यस्य श्रुतत्वेन
तद्वाधकत्वापेक्षया ऽस्यैवानुमिनस्य लोकन्यायसिद्धस्य बाधकत्वाच्चितोति तात्पर्यम् । बाधतेइति ।
ह्रस्वनुङ्भ्यामित्यत्रोपास्थिततयोपास्थिनसामर्थ्यादिति भावः । गुणाभावेति । असादिषु छन्दसि वाच्यन-
मिति वचनादिति भावः ॥ ३६ ॥ ४० ॥

अव्ययीभावश्च ॥ उपचारोनाम अत्र कृदिति विहितविशेषस्थानिकसत्त्वम् । यथा मशकार्थइति ।
एमेदेव निवृत्तिकारणमिति पानङ्जलैर्ष्ववाह्यत । अनेनेति । अव्ययनरवचनसंवादेनेत्यर्थः । तत्र वक्तव्य
इत्यन्ते तत् । तत्र गदन्यदित्यन्यत्वे प्रतियोगिनस्त्वय उक्ता इत्याहुः । किं पुनस्तत्पराङ्गबाधित्यादिना तस्यै-
वोदाहरणप्रदर्शनम् । पठेति । अत्र च कारकत्वम् । तेन समुदायस्य पाठमाभाषितस्य चेत्याद्युदात्तत्वम् ।

ग्निकं प्रत्यग्निमिति । मुमि अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते । दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपकुम्भमन्य उपमणिकमन्य इति । अस्य च्चौ । अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते । दोषाभूतमहर्दिवामभूता रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपकुम्भीभूतम् । उपमणिकीभूतम् । यदि परिगणनं क्रियेत नार्थो ऽव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञया । कथं, यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते लुगिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्यव्ययीभावाल्लुगिति । यदयं नाव्ययीभावादत इति प्रतिषेधं शास्ति । उपचार इति । अनुत्तरपदस्थस्येति वर्तते । तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति । न चैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रेवायं ब्रूयान्नाव्ययादव्ययीभावाच्चेति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥ शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः * । शिसर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः प्राप्नोति । कुरडानि तिष्ठन्ति । वनानि तिष्ठन्ति । असमर्थसमासश्च । असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यो ऽनपुंसकस्येति । न हि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि । भवतिना । न भवति नपुंसकस्येति । यत्तावदुच्यते । शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेध इति । नाप्रतिषेधात् * । नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्य नेति । किं तर्हि । पर्युदासो यं यदन्य-

मिति पञ्चवद्भावो भवति । न चैकमिति । सामान्यलक्षणमकप्रयोजनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रेवायमिति । न चोक्तं तस्मान्मुखस्वरणात् भवितव्यामत्याहुः । अन्ये तु वर्णयन्ति । अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वयसंज्ञाविज्ञानान्मुखस्वरगन्वृत्तिर्भवतीति नार्थः सूत्रेणेति । के चित्तु स्वरादिपाठास्मिद्धायामव्ययसंज्ञायां पुनर्वचनमनित्यन्वज्ञापनार्थं तेन कतिपयान्येवाव्ययकार्याणि भवन्तीति नार्थः परिगणनेनेत्याहुः । तेषां वचनमन्तरेण विशेषे प्रमाणाभावः ॥ ४१ ॥

शि सर्व ॥ सुडनपुंसकस्येति चेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः । सुद्धीपुंसयोरित्यस्मिन् न्यासे न दोष इत्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण पूर्वपक्षः । पर्युदासाश्र-

भाष्ये (यदयं नाव्ययीभावादिनि) स ह्यनन्तरन्वातव्ययादाप्सुपइनस्यैव निषेधो न तु सुपो धात्वित्यस्योति उपमणिकमुख इत्यादौ तत्रिषेधेन चरितार्थमिति न भूतमव्ययम् । न चान्तामिति । भाष्ये यदीत्यसंदिग्धसंदिग्धवचनं वेदः प्रमाणं चेदिति वत् । तस्मात्तत्र ग्रहणं कर्तव्यम् । सूत्रञ्च न कार्यमिति भाष्याशय इति वयम् । अन्ये स्विति । चिन्ना ह्यारोपितमव्ययत्वं वास्तवमनव्ययत्वञ्च प्रतीयते इति यथालक्ष्य किं चिन्व्ययकार्यं भवति किं चिन्नेतीदं सिद्धमिति भावः । विशेषः कार्यविशेषः । किं च द्विवेदं सुबद्धमिति । न्यायेन पुनर्विधानात् सार्वत्रिकत्वमेव स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । एवात्राव्ययीभावस्याव्ययत्वात्कथञ्चेति हरत्ताद्युक्तं चिन्त्यम् । भाष्यविराधात् । अन्येतु मुखस्वर नाव्ययीभावादिनि नोक्तम् । सूत्रञ्च कृतम् । तस्मादव्ययस्य प्रयोजनं नद्या उपकूलमित्यादौ षष्ठीसमासप्रतिषेधादित्याहुरिति मतं हरिटीकायां स्पष्टम् । तदपि खल्वप्याहुः रित्यादिभाष्याननुगुणम् ॥ ४१ ॥

शिसर्वना ॥ भाष्येऽसमर्थसमासश्चेति दूषणान्तरम् । तत्रासामर्थ्यमसम्बन्धात् । चेन वाक्यभेदस्यापि

अपुंसकादिति । नपुंसके न व्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा * । अथ वा अनन्तरा या प्राप्तिः सा निषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्ति बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । यदप्युच्यते । अमर्थममासश्चायं द्रष्टव्य इति । यद्यपि वक्तव्यः । अथ वैतर्हि वदन्ति प्रयोजनानि । कानि । अमूर्त्यम्पश्यानि मुखानि । अपुनर्गैयाः श्लोकाः । अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति ॥

नवेति विभाषा ॥ ४४ ॥ नवेति विभाषायामर्थसंज्ञाकरणम् । नवेति वि-

येण सिद्धान्तः । अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्यप्रतिषेधे ऽप्यदोषः । तत्र सुडित्यनेन या प्राप्तिस्सा निषिध्यते न तु शिसर्वनामस्थानमिति प्राप्तिः । अन्यथा शिसर्वनामस्थानमिति निरवकाश स्यात् । नपुंसकस्यैव हि शिः सम्भवति । ननु चेयमिति । परत्वादित्यर्थः । प्रतिषेधयुक्तयुक्तत्वाच्च विरोधसद्भावः । तत्र परत्वात् सुडिति प्राप्तिः पूर्वा प्राप्ति बाधते तामपि प्रतिषेध इति दोषः । नोत्सहते इति । अपवादाविषयपरिहारेणास्याः प्रवर्तनादित्यर्थः । अथ वैतर्हि इदानीमित्यर्थः । तत्र स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्यं अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधे ऽपि नञ्समासां ऽस्तीति ॥ ४२ ॥

नवेति ॥ नवेति विभाषायामिति । समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्य चानुकार्यगार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पात्तः स्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमा-

संग्रहः । पशुशस्तेति । एवं हि समर्थसमासकवाक्येन लभ्यते । यद्यपि पशुशस ऽपि लक्षणा तथापि दोषद्वययुक्तप्रसज्यप्रतिषेधापेक्षया लघुत्वेति भावः । वस्तुतो नञो निपातत्वेनानेकार्थत्वात् पशुशसपक्षे लक्षणेतिरिक्तं वचः । पशुशसपक्षं सुडित्यनेनैकवाक्यतया तस्याप्राप्तापि आद्यस्य प्राप्तौ न मानामति तात्पर्यम् । भाष्ये (नपुंसके न व्यापार इति) निषेधस्येति शेषः । अप्राप्तेरिति । वार्तिकस्य पूर्वसूत्रविहितसंज्ञायाः प्रातिषेधाप्राप्तेरिति अक्षरार्थः । भाष्ये तु वस्तुर्थ उच्यते । अन्यथा । सुडित्यनपक्षे नपुंसकसम्बन्धिमात्रस्य निषेध इत्यभिमानः । सुदमबन्धे तु इति चिन्त्यम् । शसः शा चरितार्थत्वात् । ननु संज्ञाया एकत्वेन कार्यैक्यं विरोधाभावात्कथं परत्वमत आह प्रतिषेधेति । शास सावकाशत्वात् । एवञ्चोभयार्थगपया सम्भवरूपो विरोधास्तिति भावः । पूर्वा प्राप्तिमिति । एवञ्च सकृदगतिन्यायेन पुनर्न प्रवर्तते इति भावः । अपवादाति । एव च स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यबाधिकेति तन्व्यायावसरो नेति भावः । इदानीमित्यर्थ इति । तथाप्यर्थ इत्युचितम् । यद्यपि वक्तव्य इत्युपक्रमान् । स्त्रीपुंसयोरिति । मात्राधिक्येपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । पुस्त्रियोरिति तु वक्तुमशक्यं तस्यासाधुत्वाद् इति बोध्यम् । अत्र पशुशसप्रसज्यप्रतिषेधोः समफलत्वोक्त्या शास्त्रापातितस्य प्रतिषेधे विकल्प इति मीमांसकोक्तं चिन्त्यम् । सामान्याविशेषन्यायेन बाधस्यैवोचित्यात् । स्वाभाव सम्भावितस्यैव च प्रतिषेध इत्यादि मञ्जूपायां विस्तरः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

नवेति विभाषा ॥ ननु समुदायस्य समासग्रहणनियमेनाप्रातिपदिकत्वात् नवेति विभाषायामित्यनुपपन्नमत आह समुदायस्येति । वार्तिकोच्चारितसमुदायस्येत्यर्थः । नन्वेवमपि समुदायस्यानाबन्तत्वात् कथं याडाशित्यन आह स्त्रीप्रत्यये चेति । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनोक्तं व्यङ्ग्यं सप्रसारमित्यत्र भाष्यादि-तवचनेनेति भावः । यत्तु हलङ्घाबिति दीर्घग्रहणादिति तत्र । बहुभ्रयसीत्यादौ लोपार्थं प्रत्ययग्रहण इति तदन्तविधिना ळपन्तेत्यर्थे तस्य स्वाविप्रत्ययलङ्घयस्माद्विहितस्तद्विधेरेति तद्विशेषणतया यङ्गणनेत्येत्यर्थेन निष्कौशादिभ्योवृत्तये दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वादिति दिक् । अनुकरणस्याबन्तत्वेन प्रकृतिसंयुक्तकरणमिति

भाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या । नवाशब्दस्य यो ऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शब्दसंज्ञायां ह्यर्थसंप्रत्ययो यथान्यत्र * । शब्दसंज्ञायां हि सत्त्वामर्थस्यासंप्रत्ययः स्यात् । यथान्यत्र । अन्यत्रापि हि शब्दसंज्ञायां शब्दस्यैव संप्रत्ययो भवति नार्थस्य । क्वान्यत्र । दाधा ध्वदाप् । तरप्समपौघ इति । घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थः * । इतिकरणः क्रियते सो ऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति । किं गतमेतदितिना । आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम् । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा । लोके गौरित्ययमाहेति गोशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति । सो ऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यामावर्थपदार्थकता तस्याशब्दपदार्थकः संपद्यते । एवमिहापि नवाशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यामौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं प्रत्याययति । नवेति यद् गम्यते नवेति यत्प्रतीयते इति । समानशब्दप्रतिषेधः * ॥ समानशब्दानां

भावाद्याङ्गमौ भवतः । अथ वा नवेत्युच्चार्य या विभाषा कृता तस्यामिति व्याख्या । तत्र लोके क्रिय पदसंनिधाने नवाशब्दयोरीं ऽर्थो द्योत्या विकल्पप्रतिनंप्रथलक्षणाः स संज्ञित्यर्थः । अन्यथा विभाषाप्रदेशेषु नवाशब्दावेवादेशौ स्याताम् । घुग्रहणेण्विति । शब्दस्य संज्ञाकरणात्प्रदेशेषु तस्यैव संप्रत्यय इत्यर्थः । इतिकरण इति क्रियते इति करणः कर्मणि ल्युट् । शतश्राप्तां करणश्चेति समासः । क्रियतइति सामान्यविशेषभावेन निर्देशः शब्दाधिक्यादिति । उपहासपरमेतच्चोदकस्य वचनम् । शब्दार्थरूपाभावादिति भावः । गौरित्ययमाहेति । यद्यपि नित्ये शब्दार्थसंबन्धे उपात्तस्यार्थस्य त्यागो नास्ति तथापि प्रसिद्धवशादेतदभिधीयते । अर्थपदार्थकतायाः प्रच्युत इति । तत्त्वतस्त्यादावेव स्वरूपपदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः । सादृश्यात् न तमर्थमनभिष्यक्तमितिशब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्यासकृदितरुच्यते । अर्थपदार्थकतेति । संबन्धे भावप्रत्ययः ।

न्यायात् । तस्यानित्यत्वाच्च न प्रत्ययान्तत्वं प्रयुक्तपानिपतिकत्वानर्हं इति बोध्यम् । अथवेति । कृता उच्चारिता । समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमसमासेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभाक्तमिति भावः । नामपदसन्निधाने नवा शार्दीत्यादेशं प्रत्ययार्थावगनेनाह क्रियापदेति । अन्यथेति । प्रकरणादिवशाच्चाचार्यविशेषावसाय इति भावः । ननु दाधाध्वदायां न घुग्रहणादिना दार्ष्टान्तां प्रत्ययः । किं तु दाधाशब्दसंबन्धेऽप्येत आह प्रवेशेण्विति । भाष्ये (घुग्रहणेण्वित्यादे) घुग्रहणेण्वित्यर्थः । करणल्युटि अर्थान्तराह कर्मणीति । नाहुलकाशेति भावः । सामान्येति । पाके पचसीतवत् । भाष्ये स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतः शब्दपदार्थकः सम्पद्यत इत्यन्वयः । स्वस्मात्पदार्थात्तस्यस्य विवरणं या साविति । दार्ष्टान्तिके च शब्दपदार्थकता स्वरूपमिति वचनात् । तस्या इत्यस्य प्रच्युत इति शेषः । काऽसौ लौकिकार्थस्तत्राह नवेति । यद्गम्यतइति । सादृश्यादिति । नवेति यत्प्रतीयतइति । स लौकिकार्थ इति शेषः । यद्यपीति । एवञ्च स्वस्मात्पदार्थादित्यनुपपन्नं सर्वस्यापि स्वपदार्थत्वात् । प्रच्युतिश्चानुपपन्नेति भावः । त्यागो नास्तीति चार्थान्तरग्रहणाभावस्यान्युपपत्तौ सर्वस्यापि स्वपदार्थत्वात् । प्रच्युत्युक्तिकारायुक्ताविति भावः । वस्तुनां न प्रच्युत्यादिकमिष्याह तत्त्वइति । सादृश्यादिति । अर्थभेदाच्छब्दभेद इति पक्ष इवम् । एकशब्दत्वं त्वभेदादिति बोध्यम् । वस्तुतः

प्रतिषेधो वक्तव्यः । नवा कुण्डिका नवा घटिकेति । किं च स्यात् । यद्येतेषामपि विभाषा संज्ञा स्यात् । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । दक्षिणपूर्वस्यां शालायाम् । अचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात् । न वा विधिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधसंप्रत्ययो यथा लोके * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । विधिपूर्वकत्वात् । विधाय किं चिन्नव-
त्युच्यते । तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । तद्यथा लोके । ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा । नेति गम्यते । अस्ति कारणं येन नवेति लोके प्रतिषेधवाचि-
नः संप्रत्ययो भवति । किं कारणम् । विलिङ्गं हि भवान् लोके निर्देशं करोति । अङ्गं हि समानलिङ्गो निर्देशः क्रियतां प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति । तद्यथा । ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा । प्रत्यग्र इति गम्यते । एतच्चैव न जानीमः । क्व

संबन्धात्प्रच्युतो ऽर्थादपि प्रच्युतो भवति । समानशब्दप्रतिषेध इति । समानः शब्दो वाचको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः । विभाषा दिक्समास इति । विभाषाशब्दे-
नाभिनवलक्षणो ऽर्थः प्रत्याख्यते तत्र प्रत्यग्रवाची यो दिक्समास इति संप्रत्ययः स्यात् । तत्र दिशो नित्यत्वान्नवपुराणत्वासंभवात्तन्निमित्तो यदा शालायां व्यपदेशः दक्षिणपूर्वा शाला सा चाभिनवा तदा संज्ञा स्यादित्यर्थः । संज्ञाकार्यव्यङ्ग्यं च प्रत्यग्रत्वं स्यात् । न वा विधिपूर्वकत्वादिति । प्रदेशवाक्यार्थं पर्यालोच्येयं संज्ञा व्यवस्थाप्यते । प्रदे-
शेषु च कार्याणि विधाय विभाषाशब्द उच्चारितो नवार्थं गमयति । तत्र लोकवन्निपा-
तार्थवगतिर्भवति । न तु प्रत्यग्रार्थवगतिरित्यर्थः । विलिङ्गमिति । भिन्नलिङ्गं
व्यधिकरणमित्यर्थः । विलिङ्गत्वेन वैयधिकरण्यं लक्ष्यते न तु प्रतिषेधवाचिनो नवा-
शब्दस्य लिङ्गयोगो ऽस्ति । एतच्चैवेति । नैव क्व चिद्व्याकरणे समानलिङ्गो निर्-
देश इत्यर्थः । विभाषा सेनासुरेति यद्यपि समानलिङ्गो निर्देशः तथापि भिन्नविभक्ति-

प्रच्युत्यङ्गीकारो तथैवार्थोर्ध्वाविषयत्वबोधाविषयत्वे एव न तु मुख्यविनि बाध्यम् । पदार्थविपर्यासकृति ।
लोके शब्दविशेषणकार्यपतीति शब्देऽर्थविषयकशब्दस्य । इति शब्दसमासेऽपि विपरीतमिति विपर्यासः ।
भाष्येऽपि (स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युत) इत्यस्य विशेष्यभूतादिनि शेषः । अन्यथार्थपन्नाते शब्दानालिङ्गिताया अ-
भावेन एतदमङ्गतिः स्यादिति विक् । इतिकरणस्यार्थनिर्देशार्थत्वे स्थिते नैव समानानां शब्दानां प्राप्तिरन-
भाह समानइति । प्रत्यग्रेति । यद्यपि न चेह वयं विभाषाग्रहेण सर्वोदीन्याभिसम्भर्तम इति भाष्यपर्यालो-
चनया सर्वोदविशेषणत्वलाभान् प्रत्यग्रत्वं समासविशेषणमयुक्तं तथापि विस्वाचकसर्वोदीन्यामर्थस्य विशेषो
नवपुराणत्वासंभवादुदाहरणपरभाष्याच्च तत्र सर्वोदीनीत्यनेन तद्व्यपदितसमासे लक्षणीय इति भावः । तन्नि-
मित्तं इति । लक्षणोऽर्थः । तत्रासंज्ञेति । न बहुव्रीह्यान्विता निषेधे प्राप्ते इव नित्यार्थं स्यादिति भावः । भाष्ये
(अचिरकृतायामिति) तस्यां बाध्यायामित्यर्थः । संप्रत्ययः स्यादित्यस्य संज्ञाया इति शेषः । ननु प्रदेशे
विभाषाविनिन्यात्रै न नवाशब्द उच्चारितो नवान् विभाषेति सूत्रे तु न किञ्चिद्विधायोक्त पूर्वोत्तरसाहचर्ये-
णास्य संज्ञासंज्ञात्वादित्यत आह प्रदेशेति । इयं संज्ञेति । नवेतिविभाषेत्यतस्तत्संज्ञासुधार्य इत्यर्थः । कार्याणि
सर्वनामसंज्ञाविनि । नवार्थम् । नवाशब्दार्थम् । विभाषाशब्दस्यार्थसंज्ञात्वात् । क्वचित्तु तथैव पाठः । भाष्ये
(नवेत्युच्यते) इत्यस्य तदर्थबोधको विभाषाशब्द उच्यते इत्यर्थः । प्रतिषेधवाचिन इति । प्रतिषेधवाच्यं
शब्द इति प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । नस्विति । एषञ्च प्रदेशानुगुणेन प्रकृतसूत्रेऽपि न प्रत्यग्रवाचिनो ग्रहणमि-
त्यर्थः । भिन्नंति । अग्रे समानलिङ्ग इति वर्णनाद्विशब्दो भिन्नार्थ इति भावः । नस्विति । अग्रव्यवस्थादिति
भावः । नैवेति । भाष्ये (क्वचित् क्रियते) इत्येतच्चैव न जानीम इत्याशयः । नवा विधीत्युक्तवतो

चिद्व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देशः क्रियतइति । अपि चात्र कामचारः प्रयोक्तुः
शब्दानामभिसम्बन्धे । तद्यथा । यवागूर्भवता भोक्तव्या न वा । यदा यवागूशब्दो भु-
जिना संवध्यते भुजिर्नवाशब्देन तदा प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यवागू-
र्भवता भोक्तव्या न वा । नेति गम्यते । यदा तु नवाशब्दो यवागूशब्देनाभिसंब-
ध्यते न भुजिना तदा प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यथा यवागूर्नवा
भवता भोक्तव्या । प्रत्यग्रेति गम्यते । न चेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादी-
न्यभिसम्बन्धमिः । दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्तीति ।
किं दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति । विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं
प्रतिषेधमज्ञाकरणात् * । विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुश्राव, शुश्रुवतुः,
शुश्रुवुः, शिश्वाय, शिश्वियतुः, शिश्वियुः । किं कारणम् । प्रतिषेधमज्ञाकरणात् ।
प्रतिषेधस्येयं संज्ञा क्रियते । तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् ।
सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यप्रतिषेधात् । विधाय
किं चिन्नवेत्युच्यते । तेनोभयं भविष्यति । विप्रतिपिद्धं तु * । विप्रतिपिद्धं त
भवति । अत्र न विज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति । न

त्वात्सामानाधिकरण्याभावः । अपिचेति । तत्र सामर्थ्याद्विशेषावगतिः । यदा अप्राप्ते
यवागूर्भोजनं वाक्यमुदाहर्यते तदा प्रत्यग्रार्थावगतिः । यदा त्वातुरं प्रति यवागूर्भोजन-
निषेधार्थमुच्यते तदा निषेधावगतिः । न चेहति । क्रियायाः प्राधान्यात्सर्वं विभा-
षाग्रहणेन सम्बध्यते न तु त्वदङ्गमित्यर्थः । तदेवं स्थितमेतत् । न वा विधिपूर्वक-
त्वादिति । विध्यनित्यत्वमिति । विकल्प इत्यर्थः । नवाशब्द एक एव निपातः प्रति-
षेधवाची तस्यैहोपादानादिति भावः । परिहारान्तराभिधानाय तु न बहुव्रीहाव-
त्यभिसम्बद्धं स्यादिति नोक्तम् । सिद्धं त्विति । प्रतिषेधाद्विधेरनुपपद्यते ततो विकल्पः-
सेत्स्यतीत्यर्थः । विप्रतिपिद्धं त्विति । एकविषययोर्विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः ।

ग्रन्थः । एवञ्च शास्त्रे समानलिङ्गनिर्देशस्य क्वाप्यभावान् न क्वापि प्रत्यग्रार्थावगतिरित्याशयः । ननुभय
विधान्वयसंभवे कथमन्यतरनिर्णय इत्यत आह तत्रानि । अप्राप्ते यवागूर्भोजनइति । अत्र नैवत्येनावगत
इत्यर्थः । प्रत्येकनायेनि शेषः । न तु नवङ्गमिति । भवति क्रियाकनेन्द्रियरूपं तदङ्गमित्यर्थः । भाष्ये । (विभाषा-
भवन्तीति) । अत्र विभाषेत्यग्रं सर्वनामानां शेषः । भवति विभाषेत्यस्य सर्वनामानां न्यायः । ननु विक-
समासेऽपि निस्थानिषेधे न बहुव्रीहाविति सामान्यसंबन्धे सिद्धे विभाषाविगतिं सूत्रस्य वैयर्थ्यापासरत
आह परिहारान्तरात् । इति सिद्धे विभाषा विगत्यसंबद्धं स्यादित्यर्थः । ननु प्रसक्तस्य निषेधे भाव एव न
इष्टो न तु विकल्पोऽन आह प्रतिषेधादिति । विभाषा इतिभ्यादां पितृव्ये विधेरनुमाने कथित्येन इत्यर्थः ।
निषेधानुपपत्तिकल्पितशास्त्रेण प्रसज्येति वार्त्तिकार्थ इति भावः । एवञ्च षोडशीप्रहणाप्रहणवैकविषय-
त्वाद्दिकल्पासिद्धिरिति तात्पर्यम् । ततइति । अन्यथा कल्पितशास्त्रं व्यर्थं स्यात् । प्रसालनाद्धीति न्यायादि
शेधात्त्र निषेधार्थमेव तदिति भावः । ननु विकल्पो विरुद्धविषय एवेति किमुच्यते विप्रतिपिद्धं न्विति भव
आह एकति । युगपदिति शेषः । विप्रतिषेधोपापादकं भाष्यम् । अत्र नेति । प्रसजति भावमिति शेषः ।
प्रसज्यते इति प्रसङ्गो विधिः । प्रतिषेधविषयादित्यस्य कालावशेषविशिष्टात्तनोन्वय नत्रैव कालान्तरविशिष्टे

वा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । प्रसङ्गसामर्थ्यात् । प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधिर्भविष्यति । अन्यत्र प्रतिषेधविषयात् । प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यति अन्यत्र विधिविषयात् । तदेतत् क मिद्धं भवति । या अप्राप्ते विभाषा । या हि प्राप्ते विभाषा कृतमामर्थ्यास्तत्र पूर्वैणैव विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव सम्प्रत्ययः स्यात् । एतदपि मिद्धम् । कथम्, विभाषेति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम् । उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत । नेति च वेति च । तत्र या तावदप्राप्ते विभाषा तत्र प्रतिषेध्यं नास्तीति कृत्वा वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति । या हि प्राप्ते विभाषा तत्राभयमुपस्थितं भवति । नेति च वेति च । तत्र नेत्यनेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति । एवमपि विधिप्रतिषेधयोर्गुणपदचनानुपपत्तिः । विधिप्रतिषेधयोर्गुणपदचनं नोपपद्यते । शुशाव, शुशुवतुः, शुशुवुः । शिश्वाय, शिश्वियतुः, शिश्वियुः । किं कारणम् । भवतीति चेन्न प्रतिषेधः * । भवतीति चेत् प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नेति चेन्न विधिः * । नेति चेद्विधिर्न सिध्यति । मिद्धं तु पूर्वस्थोत्तरेण बाधितत्वात्* ।

न वा प्रसङ्गेति । सामर्थ्याद्विधिप्रतिषेधयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः । महती संज्ञेति । तेन द्वाघत्र संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः । यदि हि केवलः प्रतिषेधः संज्ञी स्यात् संज्ञाकरणमनर्थकं स्याद् विभाषाप्रदेशेषु नेत्येव ब्रूयात् । तत्र समुदायस्येय संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विकल्पप्रतिषेधावुपनिष्ठते । अप्राप्तविभाषासु च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याव्यापाराद्विकल्प एवोपनिष्ठते । एवमपीति । यद्यपि विरुद्धयोरेका संज्ञा क्रियते तथापि प्रदेशेषु युगपद्विरोधाद्भावाभावा विधातुं न शक्येत इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । उभयत्र विभाषासु प्रतिषेधेन समीकृतं विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्ततइत्यर्थः । यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात् । आपूर्वी च या संज्ञाविभाषाश्रिता सैव प्रदंशवाक्यं प्वाश्रीयते । उभयत्रविभाषार्था चेयं

इत्यर्थः । निषेधसामर्थ्यलक्षणेऽयमर्थः । सामर्थ्यात्प्रतिषेधाविषयादित्यत्र विधिरित्युक्ते यत्फलते तदाह । प्रतिषेधविषयादन्यत्र विधिरित्युक्ते यत्फलितं तदाह प्रतिषेधसामर्थ्यात्चेति । इवमपि पूर्ववद्व्याख्येयं तद्व्यवयवाह पर्यायइति । भाष्य (याहि प्राप्तइति) । केवलंभयत्रविभाषारूपा वेत्यर्थः । कृतसामर्थ्यइति । पूर्वैणैव क्लृप्तशास्त्रेणैव । विधिकृतसामर्थ्यो विहितानधिकल्पकानिषेधविशक्तिक इत्यर्थः । एवञ्च तत्र विकल्पप्राप्त्यभावात्प्रतिषेधमात्रप्रत्ययः स्यादिति भावः । एतद्भाष्यापि सामान्यशास्त्रप्राप्तिनिषेधे विकल्पं वर्त्तते भीमासक्ताः परास्ताः । (महत्याः संज्ञायाइति) भाष्येण संज्ञेन न कर्त्तव्येति विवक्षितं न तु लक्ष्मी कर्त्तव्येतीत्याह यन्निर्हन्ति । समुदायस्येति । प्रत्येकवर्मावच्छिन्नस्याभयस्येत्यर्थः । विकल्पप्रतिषेधाविति । प्राप्तविभाषाविषय इत्यर्थः । निकल्पएवामेयानि । उभयाः संज्ञाकरणेपि निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाद् द्वितीयस्यैवोपस्थितिरिति भावः । अप्राप्तविभाषाशब्देन केवलाप्राप्तविभाषोच्यते । युगपदिति । अनवगतसंज्ञाद्वयक्रमापस्थानस्य चोद्यमेतदित्याभिप्रायः । भावाभावाविति । इमावैव भाष्ये विधिप्रतिषेधशब्देनोक्तौ । भाष्य (पूर्वस्थोत्तरेणेति) । पूर्वस्य प्रतिषेधस्य उत्तरेण विकल्पेन । बाधश्चात्र न निषेधप्रवृत्तिप्रतिबन्धः किं तु तत्फलस्याभावनिष्ठसर्वकालिकत्वस्य प्रतिबन्ध इति बोद्धव्यम् । नन्वेवमपि पूर्वाक्येन न शब्द एवादेशः स्यात् तर्कार्थपरत्वे मानाभावात्त आह इतिकरणइति । एवञ्चाभयप्राप्तिशब्दान्वय इति भावः । एवञ्चार्थद्वयसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव वाक्यभेदेन क्रमेणान्वय इति भावः । एवञ्च केवलाप्राप्तविभाषायाभयत्रविभाषायाञ्च क्रमेण निषेधविकल्परूपस्थितः । शुद्धाप्राप्तविभाषयान्तं निषेधस्यान्वया-

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वविधिमुत्तरो विधिर्वाधते । इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थं
इत्युक्तम् । साध्वनुशामने ऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम् * । सा-
ध्वनुशामने ऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात् । समासश्चैव
हि विभाषा क्रियते तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात् । अस्तु यः साधुः
स प्रयोक्ष्यते । असाधुर्न प्रयोक्ष्यते । न चैव हि कदा चिद् व्याकरणे राजपुरुष
इत्येतस्यामवस्थायामसाधुत्वमिष्यते । अपि च द्वेधा ऽप्रतिपत्तिः * । द्वेधं शब्दाना-
मप्रतिपत्तिः स्यात् । इच्छामश्च पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वेधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्या-
दिति । तच्च न मिथ्याति । यस्य पुनः कार्याः शब्दाः । विभाषामौ समासं
संज्ञौ । प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्यानुपयोगात् । तथाहि । प्राप्त-
विभाषासु पक्षे निवृत्तिः क्रियते पक्षे तु प्रवृत्तिः स्थितेति । अप्राप्तविभाषासु च पक्षे
कार्यस्य प्रवृत्तिः क्रियते पक्षान्तरे त्वप्रवृत्तिः स्थितेति नास्ति तत्र संज्ञाफलम् । विभाषा
श्वेरित्यत्र तु यदि विधिमुखेन विभाषाश्रुतिः प्रवर्तते पितृस्त्वेव सम्प्रसारणां विभाषा
स्यात् । किंसु यजादित्वाच्चित्यमेव स्यात् । अथ प्रतिपेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा कित्स्वेव
विकल्प इति पि सु न स्यात् । संज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिपेधे कित्सु प्रवृत्तिः पश्चाद्विधि-
मुखेन सर्वत्र पक्षे सम्प्रसारणस्य प्रवर्तनादिष्टं सिध्यति । यदा तु प्रातिपक्ष्यं भेदं
विभाषा श्वेरित्यस्य व्यापारः क्व चिद्विधिमुखेन क्व विप्रतिपेधमुखेन तदा संज्ञा-
करणमन्तरेणापि सिध्यतीति अशिष्योऽयं याग इति वक्ष्यते । अशिष्यो वा र्थादित्वा-
दिति । साध्वनुशासनइति । साधुः प्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य साधुत्वस्यैव प्राधा-
न्याद्विकल्पेन सम्बन्धः स्याद् न तु तदङ्गभूतानां समाससंज्ञादीनामिति भावः । ततश्च
विभाषा श्वेरित्यस्यायमर्थः स्यात् । विभाषा श्वयतेस्साधुः सम्प्रसारणं भवति पक्षे त्वसा-
ध्विति । अस्तु यः साधुरिति । यथा भक्ष्याभक्ष्यसन्निधौ भक्ष्यमेवापादीयते । न चैव
हीति । सर्वदा त्वस्य साधुत्वं नोभयरूपत्वमित्यर्थः । द्वेधा ऽप्रतिपत्तिरिति । साधु-
त्वविकल्पेन विभाषाग्रहणस्योपयुक्तत्वात् शिष्ययतुर्गित्यादि रूपं न सिध्यतीत्यर्थः ।

योग्यत्वाच्छुद्धविकल्पोपस्थितिरिति तात्पर्यम् । पूर्वं विकल्पाप्रवृत्तौ सत्यन्तरमाह आनुपूर्वी भवति । अनुप-
योगादीति । उभयगतिरिह्युक्तैर्लोकगृहीतविकल्पशक्त्यैव सिद्धीरिति भावः । पक्षे निवृत्तिरिति । एवञ्च
तत्र निषेधतात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः । अप्राप्तेति । तत्र विधितात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः ।
पितृस्त्वेवेति । तत्राप्राप्तेरिति भावः । एकस्याभयत्र तात्पर्यम् न संभवतीत्याशयः । भावतात्पर्यकतालोभेन
पितृस्त्वयैव स्यादिति तत्त्वम् । अस्योभयत्रविभाषाविषयत्वं भाष्ये विभाषा श्वेरित्यस्यैवोदाहरणदानेन
बोधितम् । एवञ्च तदर्थमावश्यकं ऽस्मिन् अन्यत्रापि स्वशास्त्रगृहीतसङ्केतेनैव बोधान्न्या हि प्राप्तं विभाषा
तत्रोभयपुष्टिस्थितमित्याहुस्तन्माध्यविरोध इति दिक् । साधुत्वप्रतिपादनाच्छास्त्रस्येति पाठः । शास्त्रस्येति
कर्तुः शेषत्वे षष्ठी । क्वचित्तु साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्यान्तः पाठः । प्राधान्यादिति । यद्विह परिनि-
ष्ठितं तस्माद्विधातुं अर्थापत्तिकल्पितवाक्यस्यैव मुख्यत्वात्तन् मुख्यतया साधुत्वस्यैव विधानादित्याशयः ।
तदङ्गभूतानामिति । नदुर्हश्यभूतानामित्यर्थः । भाष्ये (यस्य विभाषा क्रियते इति) । यस्त्वम्बन्धेन विभाषास्यत
इत्यर्थः (समासश्चैव हीति) । हि यतः समासो विभाषा क्रियते समासो विभाषास्युच्यते तत्र समासादेशेन
साधुत्वविधानात्तस्यैव विकल्पः स्यादिति भावः । साधुत्वञ्च जानिर्विशेषः । समासप्रकरणौयविभाषाधि-
कारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादहं विभाषा श्वेति । साधुत्वविकल्पे वृषणमाह भाष्ये (नचैवेत्यादिना) ।
तद्व्याचष्टे सर्वदा स्थितिः । सादृश्यादसाधुत्यागपुरःसरं साधुपादानं दुष्करमित्यादि, बोध्यम् । तत्र साध्वनुशा-

प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति । किं तर्हि । कर्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये युगपद् द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अर्थगसर्थशब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगेण न भवितव्यम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । आचार्यदेशशीलनेन च तद्विषयता * । आचार्यदेशशीलनेन च यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति । इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य । प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति । गालवा एव ह्रस्वान् प्रयुज्जीरन् प्राप्नु चैव हि फिन् स्यात् । तद्यथा । जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदानमवाच्यत् । तस्मान्ना जामदग्न्यः पञ्चावत्तं जुहोति । यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः गालवग्रहणं तस्य पूजार्थम् । देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् । ननु च

यज्ञ इति । तत्र यआकृतेरेकत्वात्तस्याश्च परत्वादानन्तर्याच्चादोषः । तद्व्यदाद्यस्त्वेकाकृतियुक्ता न भवन्ति नापि ब्रूम इति । एकस्याः प्रकृतेः सर्वं भवन्तीति न ब्रूमः, किं तर्हि प्रत्ययान्तरेण प्रकृत्यन्तरस्यात्तेषात् कर्तव्यमिति प्रयुयुस्मिन्ते करणीयादीनामपि प्रयोगः प्राप्नोति । अर्थगत्यर्थ इति । तद्व्यत्तव्यानीयर इत्यस्माद्वाक्याद्वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते । तत्प्रतिपादकानि धातास्तद्व्यद्भवति भावकर्मणोरित्यादीनि । तत्र कर्तव्यशब्देन तस्यार्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दो न प्रयुज्यते । आचार्येति । आचार्यस्य देशस्य च पुनः पुनः संकीर्तनमाचार्यदेशशीलने तत्र तस्य शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्यात् । सर्वप्रयोक्तृत्वप्रसङ्गे गालवस्येति नियमार्थं स्यात् । यस्य पुनरिति । अनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्य नित्यत्वपक्षे नास्ति प्रयोक्तृनियमः । केवलं गालवः स्मर्तृत्वेन निर्दिष्टः ऽस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमिति पूजार्थमाचार्यग्रहणम् । शास्त्रस्य ह्यतार्थप्रतिपादकत्वात्पूजा भवति । कीर्त्यर्थमिति । कीर्त्तयित्वा तेषां स्वर्गाद्यवस्थानं चिरं भवति । यथा इन्द्रद्युम्नादीनाम् । ननु च यस्यापी-

स्वाद्यन्ताविति सूत्रे भाष्य एव वक्ष्यमाणत्वात् । व्यवहितेपीति । लोके मयादर्शनाश्रिते भावः । आनन्तर्यमाशेष्येति । अनेन पराविशङ्कनामव्यवहित एव प्रवृत्तिरत एव व्यवहितनाशचेति सूत्रं सार्थकमिति भावः । शास्त्रे तु सर्वथा न व्यवहितं प्रवृत्तिरित्याह निर्दिष्टग्रहणं त्विति । तृतीयार्थः । छन्दसि परपि परभत्याशावपि उत्तराङ्गविकलनस्मादितपरिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः । कथं तर्हीति । सरूपसूत्रे इति भावः । एकाकृतीति । एकानुपूर्वी हि एकाकृतिरत्र । भाष्ये (नापि ब्रूम) इत्यस्य नैव ब्रूम इत्यर्थः । अर्थोपि सधुसायत्येति शङ्कमानं प्रत्याह तद्व्यर्थात् । प्रत्ययादिसंज्ञा तद्व्यत्तव्यानीयर इति बहुवचननिर्देशात् प्रत्येकमिति प्रत्येकमेव भावाद्यर्थकत्वामिति भावः । पुनः पुनः सङ्कीर्तनामिति । अत्र पुनः पुनरित्यस्योपयोगश्चिन्त्यः । एकैकस्मिन् शास्त्रे तदभावाच्च । नस्मात्सङ्कीर्तनमात्रमेवात्र शीलनमिति बोध्यन्तेन वक्तव्यबुध्यते इति वास्तविकानुगम्यः । अत एवार्थे भाष्ये तत्कीर्तनं चेत्येवोक्तम् । तद्विषयत्वमुपपादयति सर्वप्रयोक्तृति । इको ह्रस्वो भवति तत्प्रयोक्तृत्वञ्च गालवस्यत्यादिक्रमेण सूत्रार्थः । भाष्ये (प्राधुन्येन) प्रादेश एव किन्प्रयोगः स्यादित्यर्थः । अनादित्वादिनि । एवञ्च गालवाऽनिरक्ताशेष्टेऽपि प्रयुज्यमानस्याग्निप्रयमासंभवः । किञ्चेतत्पक्षे शास्त्रे रत्यागव्यन्यायेन कल्पनशब्दविषयमिति कल्पनशब्दे प्रयोक्तृनियमासंभव इति भावः । शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति । एवञ्च पूजार्थमित्यस्य स्वशास्त्रपूजार्थमित्यर्थ इति भावः । तदेवाह शास्त्रस्य हीति । भाष्ये (देशग्रहणं चेति) । अनाऽऽचार्यग्रहणम् । देशग्रहणस्य पूजार्थत्वं नु वक्तुमशक्यं देशस्य स्मर्तृत्वाद्यभावाविति भावः । स्थिरं भवतीति । ततश्च देशकीर्त्तौ तद्विषयानां स्वरवस्थानमित्यर्थः । तेन च पाणिनेरपि तदिति भावः । ननु नित्यशब्दवाचि गालवादिग्रहणस्य पूजार्थत्वे ह्रस्वाभाषविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं न स्यात् तत्पक्षे सल्लघुपायेन साधुसाधुविवेकाय शा-

यस्यापि कार्याः शब्दास्तस्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं स्यात् । देशग्रहणं च की-
र्त्यर्थम् । तत्कीर्तने च द्वैधाऽप्रतिपत्तिः * । तत्कीर्तने च द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः
स्यात् । इच्छामश्च पुनराचार्यग्रहणेपु देशग्रहणेपु च द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः
स्यादिति । तच्च न सिध्यति । अशिष्यो वा विदितत्वात् * । अशिष्यो वा पु-
नर्यं योगः । किं कारणम् । विदितत्वात् । यदनेन योगेन प्रार्थ्यते तस्यार्थस्य
विदितत्वात् । यपि हेतां संज्ञां नारभन्ते तेषां विभापेत्युक्ते ऽनित्यत्वमवगच्छ-
न्ति । याज्ञिकाः खल्वपि संज्ञामनारभमाणा विभापेत्युक्ते ऽनित्यत्वमवगच्छन्ति ।
तद्यथा । मेध्यः पशुर्विभापितो मेध्यो ऽनङ्गान् विभापित इति । आलब्धव्यो ना-
लब्धव्य इति गम्यते । आचार्यः खल्वपि संज्ञामनारभमाणो भूयिष्ठमन्यैरपि शब्दै-
रेतमर्थं संप्रत्याययति । बहुलमन्यतरस्यामुभयथा वा एकेषामिति ।
अप्राप्यते त्रिसंशयः * । इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः ।
अप्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति ।

ति । कार्यपक्षेपि पूजा शक्यते व्याख्यातुं यस्माद् गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्त्वम-
पि प्रयुङ्क्ष्वेति स्तुत्यर्थोऽर्थवादः स्यादित्यर्थः । इदानीं कार्यपक्षे दूषणमाह तत्कीर्त-
नइति । कार्यपक्षे ऽयमर्थः स्याद् यस्माद् गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्प्रयोक्तव्यमिति ।
ततश्च ह्रस्वत्वस्य विकल्पो न स्यात् । नित्यत्वपक्षे तु गालवो ह्रस्वत्वस्य स्मर्ताऽन्यो
दीर्घस्येति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्प सिध्यतीति नित्यपक्षे एव युक्तः ।
अशिष्यो वेति । वाशब्दो विकल्पे । तेनाकृतपक्षे उभयत्रविभाषार्थं सूत्रं कर्तव्यम् ।
व्यक्तिपक्षे तु लक्षणेभेदेन लक्षणभेदात्कच चित्किं चिल्लक्षणं विधिमुखेन प्रवर्तते कच
चिन्निषेधमुखेन प्रवर्तते इतीष्टसिद्ध्या सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । अप्राप्त इति । अधि-

क्षमिति चेन्न । गालवः स्मर्ता नान्य इति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्पसिद्धेः । वामग्रहणे एव कर्त्त-
व्ये गालवग्रहणं व्यर्थमिति शङ्कानिगसार्थन्तु भाष्ये पूजार्थमित्युक्तम् । भाष्ये (तत्कीर्तने चेति) । आचा-
र्यदेशकीर्तने चेत्यर्थः । यस्य कार्याः शब्दास्तस्येति शेषः । तदेवाह इदानीमिति । प्रयुक्तमिति ।
कृतमित्यर्थः । नित्यपक्षे तिष्ठति । कार्यपक्षे त्वेवं वक्तुमशक्यम् । यतो गालवेन कृतातः कर्त्तव्यो नान्येन
कृतो ऽतो न कर्त्तव्य इति । अन्येन कृतस्य पुनः करणवैयर्थ्यात् । न ह्यन्यकृतस्य पुनः करणमस्ति ।
नान्येनान्यकृतस्याकरणम् । सादृशस्यैव करणात् । एतेनान्येन कृतस्यानुवादो ऽन्यकृतत्वबोधनद्वारा
विकल्पबोधक इति परास्तम् । पाणिनिकृतानामपि पञ्चो व इत्यादिनामन्याकृतत्वेन तेषामपि विकल्पापत्ते-
श्च । तस्मात्कार्यवासे सङ्गत इति विकृ ॥ ननु लोकतो ऽनित्यत्वाय लामेपि निषेधविकल्पोरालाभे इत्यत-
वाह । भाष्ये (आचार्यः खल्वपीति) एवं च द्विकोस्तिवाद्युभयत्रविभाषायां यथा तत्र तथोर्लभस्तथा
विभाषापदघटितेपि भावव्यतीति नार्थः सूत्रेणेति भावः । वाशब्दो विकल्प इति । यत् अर्थस्य साक्षि-
त्वबहिर्भाषापदार्थस्यैव संज्ञात्वम् । तत्रापीतिः संबन्धान् । न च पदजन्यपदार्थापस्थित्यभावनान्वयासं-
भवः । विकल्पवाचिपदस्य तदर्थे लक्षणाभ्युपगमान् । एवञ्च लक्षणातात्पर्यमाहकामिदं सूत्रम् । अर्थेन
संज्ञात्वमिति च तदर्थोक्तिमशब्दमात्रस्य संज्ञात्वमस्तु इति शब्दसंबन्धसामर्थ्यादिति । तत्र । एकस्थानेक-
संज्ञायाः साक्षि उद्देशानां अनाकृतिः संज्ञेति बुद्धिसूत्रस्य भाष्यविरोधाच्च । तेनाकृतीति । तस्य लक्ष-
णजातौ विधिमुखेन प्रवृत्तौ पितृव्येव स्यान्निषेधमुखेन प्रवृत्तौ कित्वेव स्यान् न तु सर्वत्रेति सूत्रं कर्त्तव्यं सति
च सूत्रे लिट्स्वजातौ प्राप्तस्य निषेधे तस्यामव विकल्पो विधीयमानः सर्वत्र सिध्यतीति भावः । प्रस्था-
नानाशयमाह व्यक्तपक्षे तिष्ठति । कचचित्चिद्विधमुखेनैव नवयः । किं चिल्लक्षणमुभयत्र विभाषारूपम् ।

द्वन्द्वे च विभाषा जसि । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं च अप्राप्ते कथं चोभयत्रेति । उभयशब्दः सर्वादिषु पठ्यते तद्यपश्चाद्यजादेशः क्रियते तेन वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते अवच-
प्रत्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरम् उभयीति ईकारो न प्राप्नोति । मा भूदेषं मात्रजि-
त्येवं भाविष्याति । कथम् । मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रसाहारग्रहणमाक-
संनिविष्टानां प्रत्याहारः । मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात् । यदि प्रत्याहा-
रग्रहणम् । कति तिष्ठन्ति । अत्रापि प्राप्नोति । अत इति वर्तते । एवमपि तैल-
कारोयम् । त्रिसंज्ञया इति । त्रिष्वर्गेषु संशयो यासु तास्त्रिसंज्ञयाः । द्वन्द्वे चेति ।
प्रकरणोपलक्षणार्थमेतदुपासम् । प्रथमचरमतयेत्यत्र तयग्रहणे संशयः । तत्र तय-
शब्दस्य प्रयोगेन सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वाम्बर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा केवलस्य प्रयोगाभाव-
त्तदन्तस्यैव सर्वनामत्वसंभवात्प्रत्ययग्रहण इति परिभाषया वा तदन्तविधिः । तत्र
यदि सर्वादिग्रहणेन तथान्तं विशेष्यमे नेमशब्दो व्यवभिचारात्प्रथमादयस्त्वसंभवाच्च
विशेष्यन्ते । तदोभयशब्दस्य जसि नित्या संज्ञा विभाष्यत इति प्राप्तविभाषा स्यात् ।
अथ सर्वादीनीति निवृत्त पूर्वविप्रतिषेधश्च तदा प्राप्तविभाषा । अथ परविप्रतिषेधस्त-
दोभयत्रविभाषा । प्रत्ययान्तरमिति । आदेशपक्षे पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रत्यया-

उत्तरश्च तु कश्चित्प्रतिषेधमुख्येनेत्येव पाठः । परे तु आकृतिपक्षे किं तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तियप्य-
लक्षणम् । उत तज्जात्याश्रययात्किञ्चिद्विषयम् । नाशः । सूत्रारम्भेपि न पदपाठितवाक्यस्य तद्विषयताया न-
क्तुमशक्यत्वात् । तस्य यत्किञ्चिद्विषयता वापदितस्य सर्वविषयमेति तु दुर्लभम् । नान्यथापि । न
ब्राह्मण इत्यादिन्यायौ ज्ञानपक्षे सर्वव्यक्तियप्यताया एव दृष्टत्वात् । किं च तत्र किं विधिमुख्यप्रवृत्त्या वि-
द्विषयत्वं निषधमुख्यप्रवृत्त्या किद्विषयत्वं ध्वञ्च विनिगमनाविरहात्सर्वं विनाप्युभयमुख्येन प्रयुक्ताविष्टासंज्ञः ।
न च भावतात्पर्यकता पिद्विषयत्वं विनिगमिका । विभाषापथमने इत्यादौ त्रिसंज्ञयानुपपत्तेः । भाव-
तात्पर्यकतालाभमाप्राप्तविभाषात्वस्यैव संभवात् । विप्रतिषेधशास्त्रकलात्तत्त्वभाष्यतात्पर्यकतापि स्यादिति
षत्प्रकृतेति तुल्यम् । तस्मात्प्रवृत्तयः ऽपि सूत्रप्रत्याख्येति भाष्यतात्पर्यम् । किं च सर्वे कृत त्रिसंज्ञया प्राप्त-
विभाषास्वपि तत्प्रवृत्तिः स्यादिति सोच्छेदेनेव । लक्ष्याद्भूतारावप्रवृत्तौ तु सूत्रं चर्यमेवेति भाष्याशयः ।
एतदेव ध्वनयन्ति संशयो प्राप्तिविभाषां दर्शयति । त्रिसंज्ञास्यप्राप्तिविभाषात्वमेवेति भ्रमनिवासितरयोरपि
कथनमित्याहुः । इत उत्तरमित्यस्य लाभे युक्तिमाह अधिकार इति । संशयत्रयस्य क्वाप्यभाषाहा
चित्तिविति ॥ द्वन्द्वश्च विभाषा जसीत्युक्तोभयशब्दोदाहरणसङ्गतमन आह उपलक्षणेति । विभाषा जसी-
त्यस्य द्वन्द्वविषयतया द्वन्द्वश्च संज्ञानिषेधेन सर्वनामगतीयाप्राप्तिविभाषात्वनिश्चयेन निषेधीयप्राप्तिविभाषा-
त्वनिश्चयेन वा त्रिसंज्ञस्यैवाभावाति भावः ॥ द्वन्द्वे इत्यस्यासम्बन्धे पूर्वदीर्घा जसि विकल्पास्मिन् व्यर्थः
स्यादिति तात्पर्यम् । ननु तयशब्देन कथं संशयः प्रथमादिमुद्देशेन प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा सर्वादिमुद्देशेन तु
उभयशब्दस्य समुदाशयेति भिन्नविषयत्वेनाप्राप्तिविभाषात्वनिर्णयान्न आह तत्रेति । तयशब्देनेत्यस्य
तदन्तविधिरित्येनानावयः । अन्यत्वेन कथन्नदन्तविधिः आह केवलस्थेति । सर्वनामत्वसंभवात् ।
सर्वार्थबोधकत्वसंभवात् । तथा च तस्य सर्वार्थबोधकत्वासंभवात्सामर्थ्येन संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणप-
विभाषया तदन्तविधिगति भावः ॥ पूर्वविप्रतिषेधश्चेति । सर्वादिस्त्वान्वयश्चात्र संज्ञा जस्येति सावकाशा
द्वित्यादिषु च विकल्प उभयशब्दे अस्तु उभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधः । न च नित्या संज्ञा ऽन्तरङ्गा । अन्तरङ्गप-
विभाषाया अप्रवृत्तेः । नथाह । नान्तरङ्गं बलीय इत्यस्या अत्र विषय युगपत्प्राप्यभावात् । जसि सर्वनाम्नो
विहितत्वसंपत्तये तस्या पूर्वमेव प्रवृत्तिरस्यास्तु असुप्त्यनन्तरमिति स्पष्टम् । नाप्यसिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग
इत्यस्याः अन्तरङ्गात्तरं बहिरङ्गप्राप्तिरनया तत्प्रवृत्तिर्वाग्यितुमशक्यत्वात् बहुशस्यतासत्वात् । तदन्तरमप्ये-
तत्प्रवृत्त्या पक्षे तदभावाविशिष्टस्य साधुत्वबोधने पूर्वविप्रतिषेध त्रिसंज्ञयस्यैव भाष्योक्तस्यासङ्गत्वापत्तेरिति

मात्रा घृतमात्रा अप्रापि प्राप्नोति । सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भविष्यति प्रत्या-
हारेण ग्रहणम् । ऊर्णोतिर्विभाषा । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च
प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं चोभयत्र । असंयोगाल्लिङ्गं किदिति वा नित्ये प्राप्ते अ-
न्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते अन्यद्दि कित्त्वमन्यद्दि किञ्चित्त्वम् । एकं
चोन्वित्तिकतो । यद्येकं द्वित्तिकतौ, ततः संदेहः । अथ हि नाना, नास्ति संदेहः ।
यद्यपि नाना, एवमपि संदेहः । प्रौर्णवीति । सार्वधातुकमापिदिति वा नित्ये प्राप्ते
ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । विभाषोपयमने । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र
वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं च उभयत्र । गन्धनइति वा नित्ये
प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते गन्धनइति निवृत्तम् । अनुपसर्गा-
द्वा । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं चोभयत्र ।
वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अ-
प्रप्त वृत्त्यादिष्विति निवृत्तम् । विभाषा दृक्षमृगादीनां प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति
संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं चोभयत्र । जातिरप्राणिनामिति वा

गन्धरपक्षे भाषितः । उभावुदात्त इत्यत्र तयस्येति नानुवर्तते तदा प्रत्ययान्तरमयञ्
भवति । तैलमात्रेति । प्रत्याहारे सति चकारेण मात्रशब्दो न विशेषित इति हुयामाश्रु-
चमिभसिष्यस्त्रन्निनि व्रनतादपि मात्रशब्दान्डीप्रसङ्गः । सदृशस्यापीति । प्रमाणे
वर्तमानान्तरमेव यो मात्रज्ञविहितः स प्रत्याहारेण गृह्यते इत्यर्थः । ऊर्णोतिर्विभाषेति । विभा-
षोर्गोरिति सूत्रं यद्यसंयोगाल्लिङ्गं किदित्यत्रानुवर्तते ऊर्णश्च संयोगान्त एवेत्यसंयोगग्रह-
णाद्वाक्यभेदेनार्णोः परस्येडादिलिङो नित्यं कित्त्वं प्राप्तं विकल्प्यते ततः प्राप्तविभाषा ।
इदुपजीवनार्थं तु स्थानान्तरे सूत्रं पठितम् । अथ तत्र सूत्रं नानुवर्तते परविप्रतिषेधश्च ततो
ऽप्राप्तविभाषा । अथ पूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्रेति संशयः । अन्यद्वीति । व्यपदेशाति-
देशोयमिति कित्त्वङित्त्वयोर्भेदः । एकं चेदिति । कार्यातिदेशपक्षे गुणनिषेधस्य कार्य-
स्यैकत्वादेकत्वमनयोरित्यर्थः । प्रौर्णवीति । लङुत्तमेकवचनम् । सार्वधातुकमापिदि-
त्यत्र यदि विभाषोर्णोरित्येतद्वाक्यभेदेन संवध्यते ततः प्राप्तविभाषा । अथासम्बन्धः
पूर्वविप्रतिषेधश्च तत उभयत्रविभाषा । परविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते । विभाषोपयमनइति यदा

विक्र ॥ भाष्ये (तेन वेत्यादि) तेन नित्ये प्राप्ते वा अन्यत्राप्राप्ते वेत्यन्वयः ॥ प्रत्ययान्तरोति । एवञ्चोभयश-
ब्दे ऽस्याप्राप्तेरप्राप्तविभाषात्वमेवेति भावः । न विशेषितइति । न प्रत्याहारपक्षक इतरव्यावर्तकः सधु-
हायानुबन्धस्यावयवानुबन्धत्वाभावादिति भावः ॥ प्रमाणे इति । सदृशस्यैव तत्संनिवेशे सत्त्वास्ति भावः ।
भाष्ये (ऊर्णोतिर्विभाषिति) । ऊर्णोर्भातोः कित्वाविषये विभाषेत्यर्थः । वाक्यभेदेनेत्यस्य विकल्प्यत इत्यने-
नान्वयः । इदं सर्वं द्वित्वकित्त्वयोरेक्याभिमानेन । किमर्थं तर्हि पुरस्तात्कृतमत आह इदुपनि । शङ्कते
भाष्ये (अन्यद्वीति) । तद्व्याख्यामेवइति । तथा च त्रिसंशयत्वानुपपत्तिरिति भावः । गुणनिषेधस्येति ।
यद्यपि द्वित्विकाश्याणि भिन्नानि बहूनि सन्ति तथाप्यूर्णोतायन्यासभव इति भावः ॥ इत्यत्रेति । इत्यत्रैवे-
त्यर्थः ॥ वाक्यभेदेनेति । पृथक्पाठसामर्थ्यादिति भावः । परविप्रतिषेधे त्विति । विज इदित्यतो ऽर्थाधिकार-
राद्वेजङ्गम एव गृह्यत इति पक्षे वित्यपि बोद्धम् । यमो गन्धन विभाषोपयमने इत्येते सिचः कित्त्वविधा-
यके । वेति । गन्धनं सूचनम् । उपयमनं स्वीकारः । गन्धनान्नमिति बहुवीहिः । तत्र गन्धनपूर्वके स्वीकरणे
यदि कित्त्वविकल्पः ततः प्राप्तविभाषेत्यर्थः । परभूतासु रीपजनेति भिन्नासु अप्राप्तविभाषासु पूर्वविष-

चाऽप्राप्ते कथं बोधयत्र । आक्रोशइति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते आक्रोशइति निवृत्तम् । एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं चोभयत्र । उदकस्वोदः संज्ञायामिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते संज्ञायामिति निवृत्तम् । स्वादेरिञि, पदान्तस्यान्यत्तरस्याम् । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चा ऽप्राप्ते कथं चोभयत्र । इजोति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते इजोति निवृत्तम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाऽप्राप्ते कथं चोभयत्र । चादिभिर्योग इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते चादिभिर्योग इति निवृत्तम् । ग्रा यङि, अचि विभाषा । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाऽप्राप्ते कथं चोभयत्र । यङीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते यङीति निवृत्तम् । प्राप्ते च * । इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः त्रिसंशयास्तु भवन्ति । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । विभाषा विप्रलापे । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं चोभयत्र । व्यक्त्वाचामिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते व्यक्त्वाचामिति हि वर्तते । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति

विरोधः । आभीक्ष्ण्यइति निवृत्तमिति । पूर्वविप्रतिषेधश्चेति भावः । नृञादीनामिति । आक्रोशइत्यत्र यद्यच्छकौ इति नानुवर्तते ततोऽयं संशयः । एकहलादाविति । पूरयितव्यस्य चास्ति संज्ञा उदपानमिति । चादिभिरिति । प्रतिषेधस्याप्राप्तविभाषा स्थाप्यते । विधेस्तु प्राप्तविभाषैव । यङीति वेति यङ्लुकि कृते अजादिः परः संभवति । निजेगिलइत्यत्र पञ्चाद्यचि कृते षडोचि चेति लुक् । प्राप्ते चेति । प्रकृतानुवृत्त्या प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते । अन्यत्र वेति विप्रवदन्ति शकुनय इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधश्च यदीति भावः । विभाषोपपदेन इति । कर्त्रभिप्राय क्रियाफलाविषये आत्मनेपदं भवतीत्येवं प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते । अथ तु तदर्थद्योतनायात्मनेपदं क्रियते तदोपपदेनैव द्योतितत्वादप्राप्तविभाषा

बुद्धिष्विति सूत्रे इत्यर्थः । यच्चत्काविति । अच्त्का वशक्तावित्यतः तदनुवृत्तौ न निःसन्देहमप्राप्तविभाषाति भावः । एतज्ज्ञाप्यविरोधाच्च तत्राच्यकावित्यनुवृत्तिपरा ग्रन्था अनुक्ता एवमेति तात्पर्यम् ॥ यङ्लुकीति । अचि विभषितयश्च यङीति वर्तते । अत्रोभयार्थद्वयार्थोऽव्यवहितपल्वासंभवात् भूतस्याचीत्यस्य परविशेषणत्वं यङीति विषयतत्त्वमी अचि परं यङविषये रेफस्य लप्समित्यर्थः । तत्र विभाषारम्भसामर्थ्याद् यङ्लुकः पूर्वं शो यङीति न भवति । न लुप्ततेति निषेधानित्यत्वेन पृथगल्लोपेन स्थानिवद्भावेन वा यङविषय इति प्राप्तविभाषास्वोपपत्तिः । यङीत्येतद्विप्रवृत्तौ विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्य लत्वम् । समुदायलुक्कपि न लुप्ततेति निषेधान्न तस्याप्तिरित्यप्राप्तविभाषास्वोपपत्तिः । उभयत्र विभाषात्वे स्त्रियुपपत्तिः । शो यङीत्येतदप्राप्त प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति विभाषाया असिद्धत्वाभावः । लुक् पूर्वं यङीत्यस्य न प्रवृत्तिः । अन्तरज्ञानपीठे न्यायेन लुक्तस्तत्प्रयोज काचप्रत्ययस्य च पूर्वं प्रवृत्तेः न च लुकि न लुप्ततेति निषेध यङपरत्वाभावाद शो यङीत्यस्याप्राप्ते कथमुभयत्र विभाषत्वमिति वाच्यम् । इतोऽप्यप्राप्तिरिति । अथ त्विति ।

संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं बोधयत्र । स्वरितजित इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते स्वरितजित इति हि वर्तते । तिरोन्तुद्धौ, विभाषा कृजि । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं बोधयत्र । अन्तर्द्वाविति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्तेऽन्तर्द्वाविति हि वर्तते । अधिरीश्वरे, विभाषा कृजि । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं बोधयत्र । अधिरीश्वर इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते अधिरीश्वर इति वर्तते । दिवस्तदर्थस्य, विभाषोपसर्गे । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं बोधयत्र । तदर्थमेति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते तदर्थस्येति वर्तते । उभयत्र च । इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः । उभयत्र ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । हृको-रन्यतरस्याम् । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते कथं बोधयत्र । गतिबुद्धिप्रत्ययमानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र प्राप्ते तावत् । अभ्यवहारयति सैन्धवान् अभ्यवहारयति सैन्धवैः । विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैः । अप्राप्ते हरति भारं देवदत्तः । हाग्याति भारं देवदत्ताम् । हारयति भारं देवदत्तेन । करोति कटं देवदत्तः । कारयति कटं देवदत्ताम् । कारयति कटं देवदत्तेन । न यदि । विभाषा साकाङ्क्षे । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोधयत्र । यदीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र प्राप्ते तावत् । अभिजानामि देवदत्ता यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः । यत्कश्मीरेष्ववसाम । यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि । अप्राप्ते । अभिजानामि देवदत्ता यत्कश्मीरान् गमिष्यामः । कश्मीरानगच्छाम तत्रौदनं भोक्ष्यामहे तत्रौदनमभुञ्जमहि । विभाषा श्वेः । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते

स्यात् । गतिबुद्धीति । तत्र विपूर्वा हरतिर्गत्यर्थो ऽन्यत्रपूर्वः प्रत्ययस्तीनार्थः । करोतिः क चिदकर्मको यथा विकुर्वन्त सैन्धवा इति । यदीति वेति । प्रतिषेधे प्राप्ते इत्यर्थः । लट्

तथा च स पक्ष एतद्भाष्यविरुद्ध इति भावः । वस्तुना द्योतकत्वपक्षे ऽपि व्यतिलुनीने गार्ग्यार्थीत्याशे द्योतकत्वमुच्चयस्य द्वावित्याशे द्योतकत्वाच्चकसमुच्चयस्य च दृष्ट्वेनात्राप्यात्मनपत्रप्राप्तिस्तीति प्राप्ति-भाषा हूपपादेति चिन्त्यमेतत् ॥ भाष्ये (गतिबुद्धीति नित्ये प्राप्ते इति) । नित्यमशास्त्राणां विधिपूर्व्येन प्रवृत्तिरिति भावः । तत्र विपूर्वं इति विहरति प्रामित्याशे गच्छन्तीत्यर्थवगमाश्रिते भावः । भाष्ये (ऽप्राप्ते हरति भारमिति) । ननु गत्यर्थत्वादस्यापि प्राप्तिरस्येति चेन्न । प्रापणार्थस्येति गत्यर्थत्वाभावात् न गतीति

कथं वा अप्राप्ते कथं बोभयत्र । कितीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र प्राप्ते तावत् । शुशुवतुः, शुशुवुः । शिष्वियतुः, शिष्वियुः । अप्राप्ते । शुशाव, शुशविथ, शिश्वाय, शिश्वायिथ । विभाषा संघु-
षास्वानाम् । संपूर्वादि घुपेः । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते
कथं वाऽप्राप्ते कथं बोभयत्र । घुषिरविशब्दन इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र
वा संघुषिता वा उभयत्र वेति । उभयत्र प्राप्ते तावत् । संघुष्टा रज्जुः
संघुषिता रज्जुः । अप्राप्ते संघुष्टे वाक्यमाह संघुषितं वाक्यमाह । आङ्पूर्वात्स्वनेः प्राप्ते
ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं बोभ-
यत्र । मनसीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र
प्राप्ते तावत् । आस्वान्तं मनः । आस्यनितं मनः । अप्राप्ते । आस्वनितो देवद-
त्ताः आस्वान्तो देवदत्ता इति ॥

॥ इति महाभाष्ये पष्ठमाह्निकम् ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥ किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते
इग्यण इत्येवद्राक्यं संप्रसारणसंज्ञं भवतीति । आहोस्विद्वर्णस्य इग्यो यणः स्थाने
वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । कश्चात्र विशेषः । संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य
संज्ञा चेद्वर्णविधिः * । संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्नसिध्यति ।
संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । नहि वाक्यस्य

स्तु यदि प्रतिषिद्धः । दैवयज्ञीत्यादि न विचारितं तस्माद्विदुमात्रप्रदर्शनार्थं कृतम् ॥ ४४ ॥

॥ इति भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पष्ठमान्ह्निकम् ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ पञ्चदशस्यापि लिङ्गदर्शनाद्युपपन्नोभयो संज्ञित्वस्यैकस्मिन्
वाक्ये ऽनुपादानादेकतरपक्षाश्रयणे सर्वकार्यास्मिद्धिप्रसङ्गात् प्रश्नः । किमियमिति ।
वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते । इग्यण इत्यत्र भवतीत्यध्याह्नादिग्यणो भवतीति
बोऽयं वाक्यार्थस्तस्मै संज्ञित्यर्थः । अथवा वाक्यस्यैवेयं संज्ञा तत्प्रतिपादितं च वाक्यं
स्वार्थमपि प्रतिपादयति । यणः स्थाने य इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति वर्णसं-

सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ वैवयज्ञीत्यासीति । अनार्षयोरित्यनुवृत्त्याविना ऽत्रापि गन्नेहसंभव इति भावः । आहि-
ना विभाषा पुरुष इति ॥ ४४ ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीर्गभजनागोर्जीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपयोगे प्रथ-
मस्य प्रथमे पादे पष्ठमाह्निकम् ॥ ६ ॥

इग्यणः ॥ लिङ्गेति । प्रदेशेषु प्रथमानिर्देशो वाक्यसंज्ञाया अन्यविभक्तिर्निर्देशश्च वर्णसंज्ञाया लिङ्ग-
मिति भावः । ननु तर्हि लिङ्गादुभयोरपि सतिश्वमस्त्वित्यत्र आह युगपञ्चति । अनङ्कस्यार्थस्यैकशब्देन
युगपदनुपस्थितिरिति भावः । ननु वाक्यस्य संज्ञार्थो प्रदेशेषु तस्यैव विधानं स्यादत आह वाक्यार्थ इति ।
पूर्वसूत्रादिनात्यनुवर्त्य इग्यण इति संप्रसारणसंज्ञाभित्यर्थादिति भावः । स्व रूपमित्युक्तः शास्त्रे शब्दपरत्व-
स्योत्सर्गिकत्वेनोपि समभिव्याहारं विना ऽर्थपरत्वासंभवादिति बोध्यम् । ननु यणस्यानिकत्वापलक्षित इग्व-
वाक्यार्थ इति वर्णपक्षारस्य को भेद इत्यत आह भवतीति । एवञ्च एवमनं वाक्यार्थ इति भावः । तत्प्र-
तिपादितमिति । संज्ञायापस्थितस्यानर्थकत्वं तस्यानुपयोगे वा संज्ञापस्थितस्वरूपस्यैवापादानम् । नचैतदु-
भयमप्यत्रेति भावः । प्रातिपादयतीति । व्यङ्ग्यः संप्रसारणनित्यादी । उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वनित्यशुद्धिः ।

संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेव निर्देश उपपद्यते । नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोऽस्ति ।
अस्तु तर्हि वर्णस्य । वर्णस्य संज्ञा चेन्निर्दिष्टः * । वर्णस्य संज्ञा चेन्निर्दिष्टा न सिध्य-
ति ष्यङः संप्रसारणमिति । स एव हि तावदिह दुर्लभो यस्य संज्ञा क्रियते ।
अथापि कथंचिंलभ्येत केनासौ यणः स्थाने स्यात् । अनेन चैव ह्यसौ व्यवस्था-
प्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ।
विभक्तिविशेषे निर्देशस्तु शापकः उभयसंज्ञात्वस्य । यद्यं विभक्तिविशेषैर्निर्देशं
करोति संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति ष्यङः संप्रसा-
रणं भवति इति । तेन ज्ञायते उभयोः संज्ञा भवतीति । यत्तावदाह । संप्रसार-
णात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । तेन ज्ञायते वर्णस्य भवती-
ति । यदप्याह । ष्यङः संप्रसारणमिति तेन ज्ञायते वाक्यस्यापि संज्ञा भवतीति ।
अथवा पुनरस्तु वाक्यस्यैव । ननु चोक्तं संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्ग-
र्णविधिर्न सिध्यतीति । नैष दोषः यथा काकाज्जातः काकः । इयेनाज्जातः इयेनः । एवं
संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणमिति । (यत्सम्प्रसारणाज्जातं सम्प्रसारणं) तस्मा-
त्परः पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति । अथवा दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैक-
ज्ञापकः । वर्णाधिधिरिति । वर्णाश्रयो विधिर्दीर्घादिः । नहीति । वाक्यार्थेन पौर्वापर्या-
भावात्तस्य चासत्त्वभूतस्य स्थानिवासेभवादित्यर्थः । दुर्लभ इति । कार्यपक्षे न लभ्यते
नित्यपक्षे तु लभ्यत इति दुर्लभत्वमुक्तम् । केनासाविति । लोके इमेव नित्यं प्रयोगे
ऽस्ति तस्य तु यणस्थानि च शास्त्रसमाधिगम्यमित्यर्थः । भाविसंज्ञाविज्ञानं तु परिहारा-
न्तराभिधानाय न तावदत्रोक्तम् । उभयसंज्ञात्वस्थितिः । उभयोः संज्ञा उभयसंज्ञा
तस्या भाव उभयसंज्ञात्वम् । तत्र तन्त्रावृत्त्यंशशेषाणामन्यतमाश्रयणानांभयोः संज्ञा
सिध्यति । यथा काकादिति । ननु काकत्वाभिसेवन्त्यात्काकः । अन्यत्र चोक्तम् । येनैव
हेतुनैकः काकस्तेनैवापरोऽपीति । नैष दोषः । यदाऽनुपजातजात्यभाव्यञ्जकसंस्थान-
विशेषः काको भवति निर्जातं च तस्य काकाज्जन्म भवति तदैतदुक्तम् । एवमिहापि

नि सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिव ॥ वर्णाधिधिरित्यस्य वर्णाविषयविधानमित्यर्थः प्रसिद्धेभावात्तद्वै वर्णाश्रय इति ।
संबन्धसामान्यप्रपञ्चा सनामः । विधिरिति । कर्मणः क्रियेति भावः । आश्रयना एकादिशः । वाक्यार्थेनेति ।
क्रियारूपेणेत्यर्थः । नाप्येतयोर्गति भाष्ये व्यापट्टे । तस्य चेति । चाऽसम्भवानित्युत्तरं योजयः । भाष्ये
(एतयोः कार्ययोरिति) । पूर्वरूपार्थेयोरित्यर्थः । स एव नावत्रास्तानि वक्तव्ये दुर्लभत्वाच्चिरनुचितेत्यत
आह कार्येनेति इति । अनेन भव्यणानीतानागतयोर्गतिव्यपनप्राप्त्यामन्या शास्त्रसंज्ञात्वमित्युक्तम् ।
निरूपितञ्चैव मञ्जूषायां नामार्थेनाह । नित्यपक्षे ऽस्ति । अनयापि कथञ्चिदित्यपि भाष्ये व्याख्या-
तम् ॥ शास्त्रेति । सितमित्यादि यणस्थानिकत्वाभावेन शास्त्रमात्रैकगम्य नित्यित्यर्थः । शास्त्रगम्यत्वे चेतरेत-
राश्रयमेवेति भावः । भाष्ये (केनासाविति) । केन मानेन यणः स्थाने इति ज्ञानं स्यात् । अनेन संप्रसा-
रणसंज्ञाविधायकेन शास्त्रिणासौ इह यणः स्थाने स्थाप्यत इत्यर्थः । उभयोः संज्ञात्वमित्यर्थोऽसम्भवी एक-
स्यैव संज्ञात्वात्त आह उभयोः संज्ञेति । एकशेषश्च प्रतिपत्तनकमर्थमुद्दिश्यैकस्याः संज्ञाया एकवाक्यतयैव
विधातुं शक्यत्वात्तद्वै क उपयोग इति चिन्त्यम् ॥ भाष्ये (यथाकाकादिति) । अज्ञान एव काकत्वे
तज्जातत्वमात्रेण तथा व्यवहारवशापीत्यर्थः । तत्र शङ्कते । न न्विति । अन्यत्र । एकां गोत्र इत्यत्र
यशदुपेति । न उपजातो जात्यभिव्यञ्जकः संस्थानविशेष आकारविशेषो यस्येत्यर्थः । कथं तर्हि, तथा

देशान् प्रयुञ्जानाः पदेषु च पदैकदेशान् । वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान् । प्रविश
पिण्डीं प्रविश तर्पणमिति । पदेषु पदैकदेशान् । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामे-
ति । एवमिहापि संप्रसारणनिवृत्तात्संप्रसारणनिवृत्तस्येति । एतस्य वाक्यस्यार्थे संप्र-
सारणात्संप्रसारणस्येत्येष वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते । तेन निवृत्तस्यार्थे विज्ञास्या-
मः संप्रसारणनिवृत्तात्संप्रसारणनिवृत्तस्येति । अथवा आहायं संप्रसारणात्परः पूर्वो
भवति।संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेव नि-
र्देश उपपद्यते । नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोऽस्तीति तत्र वचनाद्भविष्यति । अथवा
पुनरस्तु वर्णस्य । ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चेन्निवृत्तिरिति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेत-
च्चोदितम् । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि । सिद्धं तु नित्यशब्द-
त्वादिति । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । न हि तत्र किंचित्तुच्यते अस्य स्थाने
ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति । इह हि पुनरुच्यते
इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञा
विज्ञास्यते । तद्यथा कश्चित् कंचित् यन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति स
पश्यति यदि शाटको न वातव्यः । अथ वातव्यो न शाटकः । शाटको वातव्य-
श्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञा ऽभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मि-

संप्रसारणाज्जातत्वात्पुपचाराद्वर्णापि ताच्छब्दं लभते इति भावः । प्रविशेति । प्रवेशन-
क्रिया कर्म योग्यमाक्षिपति तत्र पिण्ड्यां प्रवेशासंभवाद् गृहप्रतिपत्तिः । एवं पिण्डी-
मिति कर्म योग्यां क्रियामाक्षिपद् भक्षणक्रियां प्रकृण्वशात्प्रत्याययति । एवं संप्रसार-
णादित्येनान्ननिवृत्तार्थमाक्षेप्यतीत्यर्थः । यथाच पदैकदेशप्रयोगस्तथा सिद्धे शब्दांशसं-
बन्धे इत्यत्र प्रतिपादितम् । अथवेति । यथा ब्राह्मणशते भोज्यतामिन्युक्ते सामर्थ्यात्सं-
ख्येया ब्रह्मणा भोज्यन्ते तथेहऽपि संप्रसारणादिन्युक्ते वाक्यार्थेन पौर्वापर्याभावात्तत्फ-
लस्य वर्णस्य प्रतीतिः । भाविनीति । प्यङ्गुः संप्रसारणमिति विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञा-

व्यवहार इत्यत आह निर्ज्ञानमिति । एवञ्च तस्माज्जातत्वेनावगते तच्छब्दयोगमुभयत्रापीति दृष्टान्तत्वा-
पपत्तिः । अन्ये तु क्राकाज्जातो यथा क्राकत्वाभिसम्बन्धात्क्राकएवं संप्रसारणाज्जातापि संप्रसारणत्वारो-
पान् संप्रसारणमिति भाष्यार्थमाहुः । वाक्येति । स्वार्थबाधनाय तावदेषु प्रयोक्तव्येतित्यर्थः ॥ योग्या
क्रिया वर्णनादिरपीत्यत आह प्रकुर्येति । तत्तद्वाक्यस्य वाक्यार्थं शक्तिप्रकाले तत्तत्केशस्यापि तत्त-
द्वाक्यार्थं शक्तिप्रकः । पदैकदेशस्य पदार्थ इवेति शक्त्यैव बोधः । पूर्वपरिहाणं संप्रसारणपदस्य तज्जन्यवर्गे
उपचारात्प्रयोगः । अत्र त्वेकदेशेनैव शक्त्या तत्रैव प्रतिपत्तिरिति भवः । तदाह आक्षेप्यतीति । आक्षेपोऽत्र
बाधनमेव । भाष्ये (इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे इति) । अत्र वाक्यपदं पदसमुदायपरम् । इत्येतस्य इत्येतदर्थकस्य
संप्रसारणादुत्पन्ना यत्तस्मादेति संप्रसारणस्य यत्कार्यं तस्येति च वाक्यस्याप्य इत्यर्थः ॥ पूर्वभ्यः पक्षेभ्योऽस्य
भेदमाह यथा ब्राह्मणंति । एवञ्च यथा तत्र सङ्ख्ययान्वयः सङ्ख्येयद्वारा तथा प्रकृते स्वीनर्वत्तद्वरेति
भावः । तदवाह तत्फलस्येति । यथा पितृनाम्ना सङ्कल्पितं कृत्यं तस्यायोग्यत्वे तत्पुत्राय समर्प्येने तद्वरेति
भावः । भाष्ये (एकत्वेनेति) । साजात्यैकत्वेन विंशष्टानि बुद्ध्या कृत्वेत्यर्थः । सर्वेषामेकत्वेनैकजातीय-
स्यैकपरिहारेण सर्वाणि परिहृतानीति भावः । नेदन्तुल्यमिति । नित्यशब्दवादेऽपि यणस्थानिकत्वस्य शास्त्रै-
कसमधिगम्यत्वादिति भावः । नेदन्तुल्यमिति । नित्यशब्दवादेऽपि यणस्थानिकत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वा-

न्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनिर्वृत्त-
स्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति । अथवा इजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके
लक्ष्यते । यजाद्युपदेशात्तु इजादिनिवृत्तिः प्रमक्ता । प्रयुज्जते च पुनर्लोका इष्टम्
उत्तमिति ते भन्यामहे अस्य यणः स्थाने इममिकं प्रयुज्जते इति । तत्र तस्या-
साध्वभिमतस्य शास्त्रेण साधुत्वमन्वाख्यायते किति साधुर्भवति इति साधु-
र्भवतीति ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४५ ॥ समासनिर्देशो ऽयं तत्र न ज्ञायते क आदिः
को ऽन्तः इति । तद्यथा । अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते तत्र न ज्ञायते
कस्याजा धनं कस्याऽवय इति । यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः दृष्टान्तस्यापि तु
पुरुषारम्भो निवर्तको भवति । अस्ति वेह कश्चित्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः
संख्यातानुदेशो नाम । को पुनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः । आगमाविद्याह । युक्तं

विज्ञानमित्यर्थः । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादित्येतत्समर्थनार्थमाह अथवेति । बुद्धिचिपरि-
णाममात्रं स्थान्यादेशभाव इत्यर्थः । असाध्वभिमतस्येति । प्राक् संप्रसारणशास्त्रादिति
भावः । यथासंख्यसंयन्धाद्दुहितरामिति इकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति । दिव
उदित्युत्त्वे यणादेशे कृते हल इति दीर्घत्व तपरकरणात् भवति । द्युभ्यामिति । अक्षद्यु-
वावित्यत्र संप्रसारणाच्चेति पूर्वकादेशो न भवति अचः पश्चात्साधनात् । अथवा
वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् ॥ ४५ ॥

आद्यन्तौ ॥ लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति अपि तु शास्त्रेणैवेति प्रद-
र्शनाय पूर्वपक्षः । समासनिर्देशो ऽयमिति । अभिन्नस्याऽर्थस्य समासेन प्रतिपादना-
दित्यर्थः । यद्यपि देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चाऽजा अवयवश्च धनमिति वाक्येऽपि क्रमव्य-
वस्था नास्ति तथापि समासं सुतरां नास्ति इति प्रतिपादयितुं समासनिर्देश इत्युक्तम् ।

इति भावः । भाविसंज्ञेति । संप्रसारणादिपक्षस्य तत्रेव व्यवहरितव्यमात्रं लक्षणं भावः । अयं समाध्वर्ष-
ध्यादिवर्षयेपि बोध्यः ॥ बुद्धीति । तदयं सूत्रार्थः । यणः प्रयोगे प्राप्त इक प्रयुज्यमानः संप्रसारणसंज्ञक
इति । तज्ज्ञानञ्च यजाद्युपदेशज्ञानमात्रेण वचिस्वपीत्येतज्ज्ञानं विनापि ज्ञानमात्रं नान्योन्याश्रय इत्यर्थः ।
वचिस्वपीत्यात्रेष्टव्यमर्थः । एतत्संवन्धिप्रयोगे प्राप्त इकप्रयुज्यमानः साधुरितोति भावः । असाधोः साधु-
त्वं ब्रह्मणाप्युपपादयितुमशक्यमत आह प्राणिनि । एतदेव धनयितुमभिमन्येत्युक्तम् । तत्र तदुल्लेख-
वत्तमपुरुषे लक्ष्येति तस्य संप्रसारणत्वे ऽदुहितरामित्यादां हल इति दाधे स्यात्तम आह यथासङ्ख्येति ।
एवं हि यथासङ्ख्यार्थे लकारोपदेशस्यावश्यकत्वे लकारोपदेश किमर्थं इति अल्लेखवत्तमाप्यासङ्गति-
ति चिन्त्यामिदम् । तस्मात् संप्रसारणस्येत्यादौ तज्ज्ञानपरत्वाध्वन्यात्त दोषः । ध्वनितत्वेन वाक्यमजापत्त-
स्थापने वाक्येकदेशन्याये वदता भगवता । एतन् बुभ्यां अक्षद्युवावित्यर्थः सिद्धम् । अच पश्चादिति । समा-
नाङ्गग्रहणस्य कारित्यमात्रत्वादौकारस्य चानङ्गस्यत्वादित्यर्थः । तत्प्रत्याख्यानं स्यात्त वागीनि । आङ्गमवद ४५

आद्यन्तौ ॥ अपि त्विति । एतदर्थमेव स्थानाख्यप्रमाणेन निरुद्धं यथासंख्यसूत्रमावश्यकमिति
भावः । अभिन्नस्य भाष्यसमूहस्य । सुतरामिति । यत्र न साहित्यस्य निश्चयः प्रतीतः प्रयुगपत्त्य-
निश्च तत्रापि चित्र क्रमव्यवस्था किमु वक्तव्यं साहित्यपदीनामप्रयुगपत्त्यन्तो ज्ञेयार्थः । तथान्यत्रापि
तत्तत्पदार्थानां सर्वसाधारणव्यासङ्गवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनापस्थितिसंज्ञाभिनि नाप्ययम् । अन्तो निश्च-
यः

पुनर्यन्त्रितेषु नाम शब्देषु आगमशासने स्यात् । न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थै-
रविचालिभिर्विर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामाऽपूर्वः
शब्दोपजनः । अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वेवादेशाः स्युः । बाहं युक्तम् । शब्दान्त-
रैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तरात् शब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्त-
र्हामि भविष्यन्ति । अनागमकानां मागमकाः । तत्कथम् । संज्ञाधिकारो ऽयम् ।
आद्यन्तौ चेह संकीर्त्येते टकारककाराविताबुदाह्रियेते तत्राद्यन्तयोष्टकारककारा-
वितौ संज्ञे भविष्यतः । तत्रार्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्युपस्थितमिदं भवति आदि-
रिति तेनाकारादिरादेशो भविष्यति । एतावदिह सूत्रमिडिति । कथं पुनरीयता
सूत्रेण इकारादिरादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कथम् । बहुव्रीहिनिर्देशात् ।
बहुव्रीहिनिर्देशो ऽयम् । इकार आदिरस्येति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् ।
इह तु कथम् । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति । अत्राशक्यमुदात्तग्रहणेनाकारो विशेष-
यितुम् । तत्र को दोषः । अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः । त्रिपदो ऽऽ
बहुव्रीहिः । तत्र वाक्यएवोदात्तग्रहणेनाकारो विशेष्यते । अकार उदात्त आदिर-

यद्यपीति । दर्शने दृष्टं तस्यान्तो निश्चयः । यद्यपि लोके एतद्दर्शनमित्यर्थः । संज्ञाधि-
कारो ऽयमिति । यद्येवं संज्ञा संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयमेव निवर्तत इति
किमिदग्रहणेन टकावित्येयास्तु । नैष दोषः । इत्संज्ञत्वेन देशविशेष उपलक्ष्यते । तेने-
त्संज्ञकस्य यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकां संज्ञे भवत इति आलजाटच्चावित्याट्प्रत्यये
टकारः संज्ञा न भवति । तत्रेडग्रहणेनेकारादिः शब्दो गृह्यते स्थाने ऽन्तरतमश्चादेशो
भवतीति तव्यस्य इतव्यो भवतीति सिद्धमिष्टम् । अङ्गस्योदात्तत्वामिति । तच्च लोऽन्त्य-
स्येत्यन्त्यस्य स्यात् । त्रिपदो ऽयमिति । विशेषणस्याप्युदात्तस्य सौत्रत्वान्निर्देशस्य
परनिपातः । यत्र तर्हीति । तत्र ह्युदात्तग्रहणमेवानुवर्तत इत्यशक्यो बहुव्रीहिराश्रयितु-

इति । दर्शनस्यावसानं निश्चये सत्याकाङ्क्षाभावाद्भवतीति दृष्टान्त शब्देन निश्चय उच्यते इत्यर्थः । एतद्दर्श-
नमिति । निश्चय इत्यर्थः । एवञ्च यथामङ्गस्थान्वयाभिप्रायेणैतदप्रयोगो लोके ऽसाधुरिति भावः ।
भाष्ये (ऽस्तिवेति) प्रश्नः । चपाठस्ययुक्तमन्तस्य प्रश्नेऽयुक्तत्वात् । भाष्ये (कौ पुनरिति) यो टकित्वा-
द्यन्तौ तौ किमागमौ उतादेशौ इति प्रश्नः ॥ आगमावित्याहोति । आद्यन्तपदसत्त्वाविति भावः ।
नित्येष्विति । वर्णास्तद्व्यतिताः प्रयोगेषु श्रूयमाणाः शब्दाश्च व्याकरणाकार्या आकाशवन्नित्या इति मन्त
इत्यम् । तत्र शब्दान्तरातिता । प्रसङ्गां शब्दान्तरबुद्धिं विहायेत्यर्थः । अनागमकानामस्यादेर्यथापि
धुसंज्ञासूत्रे वाशय उक्त एव तथापि ते विस्मृत्य तत्कथमिति प्रश्ने एकदेशी साहचर्यादस्य सज्ञासूत्रत्वेन
तदुपपत्तिमाह संज्ञाधिकारोयमिति । तत्र शङ्कते । यद्येवमिति । उपलक्ष्यतइति । एवञ्चानयो-
रित्यमेव नेति भावः । आट्जिति । यद्यपि प्रत्ययविधौ नास्य प्रवृत्तिः । षष्ठीत्यपकर्षणात् । अत
एव टा, टिटन्, एकागणिकडित्यादौ नास्य प्रवृत्तिः । तथापि टुक पर्यायेणागन्तना स्यादिति शेष इति
बोध्यम् । आट्भत्यादिभस्तु टकारार्थादित्वापलक्षितोकाराद्यनुवादेन वृद्धाविविधानम् । भाष्ये (सङ्की-
र्येते) प्रथमत उच्चार्येते । उदाह्रियेते । पश्चादुच्चार्येते इत्यर्थः । अन्तरतमइति । अर्थतः श्रुतित-
वेति भावः ॥ ननु प्रथमातिक्रमे कारणाभावादाद्युदात्तत्वेनेष्टसिद्धिरत आह तच्चेति । भाष्ये (तत्र-
वाक्येएवेति) । त्रिपदे वाक्यएवेत्यर्थः । एवः प्रणिद्धौ । एवञ्च तत्समानार्थकप्रवृत्ताव्यकारविशेष

स्येति । यत्र तर्हनुवृत्त्यैतद्भवति आडजादीनामिति । वक्ष्यत्येतत् । अजादीनामडा
सिद्धमिति । अथवा यत्तावदयं सामान्येनोपदेष्टुं शक्नोति तत्तावदुपदिशति
प्रकृतिं ततो बलाद्यार्द्धधातुकं ततः पश्चादिकारं तेनाऽयं विशेषेण शब्दान्तरं समु-
दायं प्रतिपद्यते । तद्यथा । खदिरवर्बुरयोः । खदिरवर्बुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णौ । ततः
पश्चादाह कङ्कटवान् खदिर इति । तेनाऽयं विशेषेण द्रव्यान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते ।
अथ वा एतयानूपूर्व्याऽयं शब्दान्तरमुपदिशति । प्रकृतिं ततो बलाद्यार्द्धधातुकं ततः
पश्चादिकारं यस्मिन्स्यागमबुद्धिर्भवति । एकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः* ।
एकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रत्यय आदिरन्तो वा मा
भूदिति । चरेष्टः । आतोऽनुपमर्गे क इति । परवचनामिद्धम्* । परवचना-

मिति भावः । वक्ष्यत्येतदिति । सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानाददोष इत्यर्थः । अथवेति । परि-
भाषापक्षेऽपि न दोष इत्यर्थः । नहि व्यवस्थितस्य तद्व्यस्य पदचादिकारो व्यवय आग-
च्छति येनानित्यत्वं स्यात् । किं तर्हि । नित्य पदमनेनेनोपायनान्वाख्यायते । खदिरवर्बुर-
योरिति निर्द्धारणे पृष्ठी तयोः कङ्कटवान् खदिर इत्युक्ते द्रव्यान्तरं खदिरं प्रतिपद्यते न
तत्र कङ्कटास्तदानीमागेष्यन्ते प्रतिपादनापाय एवायमित्यर्थः । अथवेति । एतदाह
अस्ति स्त एधीति तत्त्वतो रूपार्थान्वयाभावात्कल्पिताभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थव-
त्तामाश्रित्याऽसत्यप्रकृतिप्रत्ययापदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते रेखागवयनेनैव
सत्यगवयस्य । प्रत्ययप्रतिषेध इति । प्रत्ययपरत्वस्याप्ययमपवादः प्राप्नोतीति भावः ।
परवचनादिति । पुरस्तादपवादन्यायेन स्यात् । योगत्वमेवानेन बाध्यते न प्रत्ययपरत्व-
मिति भावः । नापवादत्वादिति । बाध्यमात्रांपक्षायां पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति

णत्वं सुलभमिति भावः । प्रत्याख्यानादिति । यामुद्विधायकं च यामुदुशतः परस्मैपक्षेऽस्ति पाठप-
मिति न दोषः ॥ आडजादीनामिति कुर्वतः सुबकृते पाय पक्षस्तात्पर्यविरयिभूत इत्यन्तो वृत्तज्ञासुबोपपा-
दितमेव पक्षं सिद्धान्त्याह । भाष्य (अथवेति) । परिभाषापक्षेऽपीति । परिभाषात्वेनागमत्वपक्षेऽपी-
त्यर्थः । भाष्य (तेनायं विशेषेण) । ततः पश्चात्तागमित्यनेनेत्यर्थः । शब्दान्तरं तद्व्याख्येयस्य
भिन्नसमुदायस्य इत्यव्यादिरूपमित्यर्थः । प्रतिपद्यते तद्व्यवृद्धिर्नवत्तेनेत्यर्थः । नित्य पदमिति । व्याकर-
णानिष्पाद्यमित्यर्थः । अन्वाख्यायते इति । क्रमेण सिद्धतत्त्वव्यवप्रतिपादनेन पूर्वपूर्वानुवचयकबुद्धि-
विपरिणामद्वारा प्रत्याख्यते इति आदिशस्थल इवात्रापि बुद्धिविपरिणामाच्च नित्यत्वज्ञानः ॥ तदेव दर्शयति
न तत्र कङ्कटा इति । कङ्कट गताह उपरितनशुष्कत्वच । भाष्य (खदिरवर्बुरयोरिति) । सामान्यमुप-
दिशनीत्यध्याहृतसामान्यान्तया पृष्ठी । सामान्यमेव दर्शयति स्वविरबर्बुरौ गौरकाण्डाविति । द्रव्या-
न्तरम् । कङ्कटाङ्गिरे तत्रवयवकम् । समुदायमिति । एतज्जालमेत गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वादिनि भावः ।
तत्र यथा गौरकाण्डत्वान्नना स्यादग्रे प्रसक्तं बर्बुरादि कङ्कटवानित्यनेन नित्यं खदिरवर्बुरः स्थाप्येन
नयेहापि सामान्यापदेशात्सर्वत्र तद्व्यवृद्धे प्रसक्ताया इडबाधकावशेपेणार्गमत्वबोधेनद्वारैव इत्यव्यवृद्धिः
स्थाप्यते इत्यर्थः । निरूपितं चैतद् घुमज्ञासूत्रे । अत्र पक्ष बाधकस्यैवान्वया प्रणाल्या व्युत्पादनम् ।
उत्तरपक्षे तु कल्पितस्यानेन साक्षाद्बाधने तेन च बाधकस्याप्यण्डस्य बाधनमिति भेदः । रूपार्थान्वयाभा-
वादिति । व्याकरणेन यस्य असितिरूपस्यार्थो दर्शितमेनेन रूपेण तस्यार्थस्य प्रयोगवन्वयाभावः । स्त
एधीत्यादौ व्यभिचारित्यर्थः । असत्येति । शास्त्रप्रक्रियाकल्पना असत्या इत्यर्थः । यद्यपि सत्यगवयो
रेखागवयवत्सावयव एव । अत्र कल्पितावयवसदृशावयवानां तत्रान्वयान् तथापि सत्य पदमत्यण्डमेव ।
एधीत्यादौ शास्त्रकृत्कल्पितावयवसदृशानामनुपलम्भादित्येतत्पक्षनिष्कर्षः । सत्यस्य पदमिति । एवञ्च
रेखागवयवत्कल्पितानित्यपक्षविषयकं शास्त्रं तत्रागमेऽपि न क्षतिनेच तर्हं के प्रयुज्यमानं किं तु तत्पक्षा-

त्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति । परवचनात् सिद्धमिति चेन्नापवादत्वात्* । परवचनात्सिद्धमिति चेन्न । किं कारणम् । अपवादत्वात् । अपवादोयं योगः । तद्यथा । मिदचोन्त्यापर इत्येव योगः स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं प्रत्ययपरत्वं च बाधते । इह तु पुनरुभयं सावकाशम् । को ऽवकाशः । टित्करणस्यावकाशः । टित इति ईकारो यथा स्यात् । कित्करणस्यावकाशः । कितीत्याकारलोपो यथा स्यात् । प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि चायं नियोगतः परः स्यात् तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो न खल्वेतत् । टित्करणादयं परो भविष्यति न पुनरादिरिति कित्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति । टितः खल्वथेव परिहारः । यत्र नास्ति संभवः । यत्परश्च स्यादादिश्च । कितस्त्वपरिहारः । अस्ति हि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च । तत्र को दोषः । उपसर्गे घोः किः । आध्योः । प्रध्योः नोङ् धात्वोरिति प्रतिषेधः प्रसज्येत । टितश्चाप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं टित्करणादादिर्न पुनः परः । क्व तर्हि इदानीमिदं स्यात् टित ईकारो भवति । य उभयवान् गापोष्टगिति । सिद्धं तु पष्ठ्यधिकोर वच-

भावः । सर्वापवादवाद्याह प्रयोजनमिति । सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् परत्वमेव त्वलभ्यमित्यर्थः । टित्करणादिति । डीवर्थादित्यर्थः । मित्करणादिति । आकारलोपार्थात् । प्रयोजनमभ्युपेत्याह टित इति । कितस्त्वाति । ननु परत्वावयवत्वयोर्विरोधात्कथमुच्यते परश्च स्यादन्तश्चेति । नैव दोषः । परस्य सतो ऽन्तवत्कायप्राप्त्या अन्त-त्यमुच्यते । यथा समासान्तानाम् । टितश्चापीति । पूर्वोक्तमेव समर्थयन्तं अधिकं वक्तुम् । गापोष्टगिति । अत्र कित्वात्परत्वादन्तत्वमिति टित्दन्तमेतद्भवतीति डीपो

व्यमेव पदं तथेति भावः । एतथेत्यादि भाष्यस्यायमर्थः । एतथा वक्ष्यमाणयानुपूर्व्यां कथं पाणिनिः शब्दान्तर बाधकशब्दपेक्षया भिन्नं रेखागवयस्थानीयमुपदिशति प्रतिपादयति । तत्रागमबुद्ध्यापि न शब्दनिस्त्यनाहानिरिति । ननु टित्तोराद्यन्तविधानं कस्यापि प्रत्ययस्याप्राप्तेः कस्य प्रतिषेधा वक्तव्य इत्यत आह प्रत्ययपरत्वस्यापीति । आप्ता स्थानेयोगत्वस्य ॥ भाष्ये (युक्तन्तत्रेति) । तुमश्नमा-क्षीनां मित्रमनवकाशम् । उभयम् । प्रत्ययसंबन्धि टित्वं किञ्च उच्यते । एष उच्चागमादित्ययोरनवकाश-त्वात्प्रत्ययसंबन्धिनश्च सावकाशत्वाद्येन नाप्राप्तन्यायेनैव स्थानेयोगत्वस्यैवाऽपवाद इति भावः । सति परत्वे इति । टित्दन्तान् डीवर्थाधानात् किति परे आलोपविधानाच्चेति भावः । टित्परो भवतीति वच-नाभावादाह डीवर्थादिति । यद्यप्युभयथा टित्वस्य सावकाशत्वे परत्वात्परश्चेत्यस्य प्रवृत्त्या पर एव भविष्यति तथापि मिदचोन्त्यादिति साहचर्याद्व्याप्त्यसामान्याच्चिन्तामेव न्याय्यां मन्यते ॥ अभ्युपगम्याऽपि परश्चेत्यस्य परत्वात् प्रवृत्तिमाह टितः खल्वपीति । एष परिहारो युक्तं तत्रेत्यादिनोक्तः टितो यथाकथं चिद्धेवपीत्यर्थः । तत्राऽसम्भवरूपविरोधसङ्गात्वात् । किति तु तत्रभावात्समावेशः स्यादिति भावः । तत्र ईषमाह नोङित्यादि । अवयवस्येति । अन्तशब्देऽवयववाचीति भावः । पूर्वोक्तम् । कुतो न खल्वेत्यादिनोक्तम् । अधिकम् । डीपो ऽनवकाशत्वपूर्वपक्षसमाधानम् । भाष्ये (स्यादेव हीति) । व्याध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्यां मन्यते । परत्वादिति । शब्दपर्याप्तप्रतिषेधात् । आद्यन्तावति सूत्र च

नात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकारे ऽयं योगः कर्तव्यः । अद्यन्तौ टकितौ
पठ्ठीनिर्दिष्टस्येति । आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे ऽसंप्रत्ययः * । आद्यन्त-
योर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे षष्ठ्या अभावे असंप्रत्ययः स्यात् । आदिगन्तो वा न
भविष्यति । युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्यात् । नार्थनिमित्तकेन नाम
शब्देन भवितव्यम् । अर्थनिमित्तक एव शब्दः । तत्कथम् । आद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ ।
नैवात्र पठ्ठीं पश्यामः । तेन मन्यामहे आद्यन्तावेवात्र न स्तस्तयोरभावे षष्ठ्यपि
न त्रतीति ॥ *

मिदचोन्त्यात्परः ॥४७॥ किमर्थमिदमुच्यते । मिदचोन्त्यात्परः स्थानपर-

ऽयमवकाशः । ततश्च चरेष्ट इत्ययमादिः स्यात् । षष्ठ्याधिकार इति । यत्र स्थानपठ्ठी
प्राप्ता तत्रोपस्थानमस्या न तु प्रत्ययपरत्ववाचनाय । आद्यन्तयोर्वेति । षष्ठ्याः प्रयो-
जकावाद्यन्तौ । षष्ठ्यभावाच्चाऽद्यन्ताभावावगतिरित्यर्थः । युक्तं पुनरिति । शब्द-
भावाभावाभ्यामर्थभावाभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य प्राप्तं तच्च पुनरिति युक्तम् ।
ज्ञापको हि शब्दोऽर्थस्य न तु कारकः सर्वेषु सर्वस्यार्थस्य क्रियाप्रसङ्गादिति भावः ।
अर्थनिमित्तक एवेति । अर्थ एव शब्दस्य प्रयोजकस्तत्प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगः ।
अप्रयोगाच्चाऽनुमीयते नूनम् अर्थ एवात्र प्रयोजको नास्ति शब्दप्रयोगं यः प्रयुज्जीते-
त्यर्थः । चरेष्ट इत्यत्र परश्चैत्यधिकारात् पञ्चम्येव युक्ता गापोष्टमं द्वाहिशाल्योर्द्विगत्या-
दावध्यानन्तर्यसंबन्धे पठ्ठी न त्ववयवावयविसंबन्धे । प्रत्ययसंज्ञेन प्रतियोगे स्मृति-
हितेनाकाङ्क्षाविच्छेदादनर्थित्वादस्या अनुपस्थानात् । पुरस्तादपवादस्याप्यस्तु यथो-
द्देशपक्षे संभवति न कार्यकालपक्षेति नाश्रितः ॥ ४६ ॥

मिदचो ऽन्यात्परः ॥ किमर्थमिति । किमेतन् व्याख्यात इति प्रश्नः । स्थानेति ।

किञ्चित् इत्यस्य परत्वादित्यर्थः । भाष्य (गापोष्टमं) न्युपलक्षणम् । नन्दवारडादिनाम् । बाध्यसामान्यान्त-
श्चरणेपि वेदाभावमाह सिद्धन्तिवति । षष्ठ्याधिकार इति । तत्रानुपसंख्येय व्याख्ययम् । तत्रत्यपठ्ठीपदे वाऽडा-
पकटव्यतिरिक्त भावाः प्राप्तेति । एतदुपस्थितेः प्राप्तिर्नाशः नास्ति । प्रत्ययविधौ प्रसक्तस्यानपष्ट्यभावा-
दित्यर्थः । भाष्य षष्ठ्यपि दासबन्धेपि समाधानमाह । (आद्यन्तयोर्वेति) अर्थश्च षष्ठ्यजनवाच्यः षष्ठ्यर्थत्वा-
दिति बहुव्रीहिरीत्याह षष्ठ्याः प्रयोजकावेति । षष्ठ्यर्थस्य प्रयोजकावेत्यर्थः । षष्ठ्यान्तार्थस्यावयवप्रता-
द्यन्तनिरूपकत्वेन तत्प्रयोजकत्वमेतयोर्बोध्यम् । यद्यवावयवमुनाद्यन्तकार्यं स्यात्तदा तस्य निरूपकाका-
ङ्क्षत्वात् स्यादेव षष्ठ्यर्थस्तद्विधानाय च षष्ठ्यप्रयोगः । न च सांस्ति तस्मादाद्यन्ताभावावगतिरिति भावः ।
भाष्य (षष्ठ्याजभावे) इत्यस्य तर्थाभाव इत्यर्थः । पर्यायशब्दनामात्तरार्थाभावास्तर्थाभावाच्चाद्य-
द्यन्ताभाव इत्यर्थः मन्वानस्य शङ्का (युक्तपुनरिति) । नार्थस्यैव काङ्क्षा । शब्दा भावति । षष्ठ्यसिद्धे नदर्थ-
सत्त्वाद्यद्यन्तस्थितिः षष्ठ्यभावे तर्थाभावाद्यद्यन्ताभाव इत्युक्तमिति भावः । कारकत्वे बाधकमाह सर्वेण
एतादिशब्देन । सर्वस्य एतादिसत्वस्य ॥ भाष्य समाधत्त । अर्थनिमित्तक एवेति । नद्व्याप्येष्ट । अर्थप-
वेति । अनुमीयते इति । कार्याभावेन कारणाभावेनानीयते यथा तदापुराभावोपागच्छेते वृष्ट्यभाव इति
भावः । भाष्य । (आद्यन्ता) वर्या षष्ठ्यर्थद्वारा षष्ठ्यप्रयोजकावेत्यर्थः । एवं कार्याभावात्कारणाभावा-
नुमाने कारणाभावात्कार्यमपि नास्ति निगमयति । भाष्य (तयोर्भाव इति) ननु प्रत्ययविधायापि क्वाचित्प-
ठ्ठी वृष्ट्येत आह चरेष्ट इत्यादि । नास्ति । एतन्मन्त्रोपस्थानेनेति भावः । तत्र हेतुमाह प्रत्ययेति ।
आकाङ्क्षेति । देशाश इत्यर्थः । अनर्थित्वात् एतदाकाङ्क्षताभावान् । अत एव धाताः पानिपदिकादिव्याधि-
कारानुपपद्ये भवति । धात्वादित्यर्थः परा सादित्येनन्तर इत्यथात् । न कार्यकालेति । एतत्तत्त्वमको गुण-
वृत्तेश्च निरूपितम् । वस्तुनस्त्वाधिन एव परवचनान्तिष्ठामित्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तिवत्त्वात् नापवादवर्त्तादित्यपि
पूर्वपक्षेयकदाशसिद्धान्त्येकदेशानाशक्तत्वादिति तत्रम् ॥ ४६ ॥

प्रत्ययस्यापवादः * । मिदचेन्त्यात्पर इत्युच्यते स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः । स्थाने योगत्वस्य तावत् । कुण्डानि वनानि पयांसि यशांसि । प्रत्ययपरत्वस्य । भिनत्ति छिनत्ति । भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् । कुण्डानि वनानि यत्र नास्ति संभवो यद्यमचोऽन्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति । इदं त्वयुक्तम् । पयांसि यशांसीति । अस्ति हि संभवो यद्यमचोऽन्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति । एतदपि युक्तम् । कथम् । नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्ममूत्रकाराः पठन्ति अपवादैस्तसर्गा बाध्यन्तामिति । किं तर्हि । लौकिकोयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि संभवे साधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति । सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे अचामन्यात्परत्वं षष्ठीस्थानेयोगत्वं बाध्यते । अन्यात्पूर्वो मस्जेमिदनुपङ्गसंयोगादिलोपार्थम् * । अन्यात्पूर्वो मस्जेमिद्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनुपङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । अनुपङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं च । अनुपङ्गलोपार्थं तावत् । मग्नः मग्नवान् । संयोगादिलोपार्थं, मङ्गा मङ्गुम् मङ्गव्यम् । भर्जिमर्च्योश्च * । भर्जिमर्च्योश्चान्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः । भर्ज्जा मरीच्य इति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । निपातनात् मिद्वम् । किं निपातनम् । भर्ज्जाशब्दोऽङ्गुल्यादिषु पठ्यते मरीचशब्दो बाव्हादिषु । किं पुनरयं पूर्वान्तः, आहोस्वित् परादिः, आहोस्वित्दभक्तः । कथं

परस्य सतः प्रत्ययस्यापवादस्तेन सामर्थ्यादयमर्थः प्रत्ययपरत्वस्यापवाद इति । कुण्डानीति । नपुंसकस्य भलञ्च इत्यत्र भलञ्भ्यां नपुंसकस्य तदन्तविधिरिति अस्ति स्थानेयोगत्वस्य प्रसङ्गः । मित्वात्वस्मिन्नुपस्थिते नपुंसकस्याङ्गस्येत्यवयवषष्ठी संपद्यते । स्थाने चेति । ततश्च सकारस्य स्थाने नुम् भवत्वित्यर्थः । दृष्टान्त इति । निश्चय इत्यर्थः । तत्र वृद्धव्यवहारादीदृश्येव वाक्यार्थं व्युत्पत्तयस्तस्मान्न्यायविहितो विशेषविहितेन बाध्यते न समुच्चीयते नापि विकल्प्यते । भर्जिमर्च्योश्चेति । भृजी भर्जन इत्यस्यौणादिकं ऽचि कृते गुणो परत्वे च जकारात्पूर्वं ऊमागमः । मर्चशब्दार्थ इत्यस्य चौरादि

मिदचे ॥ प्रयोजनप्रश्ने ऽपवादत्वाभिधानमसङ्गतमत आह किमिति । किं व्याचर्यत्वेन प्रयोजनार्थमर्थः । किं स्थानेयोगत्वमुत प्रत्ययपरत्वमपीति प्रश्न इति भावः । उभयापवादत्वे बीजन्तु तत्र सत्र मित्रवैद्यर्थरूपं पूर्वसूत्रा एवोक्तम् । ननु नपुंसकस्येति सूत्रे भलञ्च इति पञ्चमीति क्व स्थानेयोगत्वप्रसङ्गात् आह नपुंसकस्येति । पञ्चम्यां हि तस्मादिति परिभाषापत्त्यां पयांसि ज्ञानानीत्युभयोरप्यासद्धिरिति षष्ठ्येवेति भावः ॥ भाष्ये (नैवेश्वरइति) ईश्वरो वेकः । धर्ममूत्रम् । धर्मशास्त्रम् । भाष्ये (ऽपवादे) रित्यस्यासंभवे इत्यादिः । कश्चित्चैतन्नैः पाठः । बाध्यन्तामिति लोद् । मग्ने मग्मेर्जात्पूर्वं नुमि अनदितामिति लोपे सत्य संयोगादिलोपे कुत्वे निष्ठानत्वे रूपम् । अन्याच्चः परे तु सति आविशेषेण संयोगत्वे संयोगादिलोपसिद्धावपि तस्यासिद्धत्वान्नस्यापधात्वाभावात् न लोपा न स्यादिति भावः । संयोगादिलोपस्तु बहूनां समवधाने बहूनामेव संयोगसंज्ञेति पक्षे फलत्वेन बाध्यः । मङ्केत्यादि त्वनुपङ्गलोपाभावेपि उदाहरणमुक्तम् । भाष्ये ऊमाभावाणादिकौ ॥ नन्वन्यादच्च परत्वं तस्य च वर्णान्तरावयवत्वमिति विरुद्धमत आह सङ्गतिरिति । अन्यादित्यनेन समुदायाक्षेपेण समुदायस्यापस्थितत्वात् समुदायावयवसन्निधौ समुदायपदस्य न्याय्यत्वाच्च

वायं पूर्वान्तः स्यात् कथं वा परादिः कथं वा ऽभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते ततः
 पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं ततो ऽभक्तः ।
 कश्चात्र विशेषः । अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानुस्वारंशभावाः * । यद्यभक्तो
 दीर्घत्वं न प्राप्नोति । कुण्डानि वनानि । नोपधायाः सर्वनामस्थाने चामंबुद्धा-
 विति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । दीर्घ । नलोप, नलोपश्च न मिध्यति । अग्रं त्रीते वाजिना
 त्रीषधस्था तातापि पिण्डानाम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न
 प्राप्नोति । नलोपं । स्वर, स्वरश्च न सिध्यति । सर्वाणि ज्योतींषि । सर्वस्य
 सुपीत्यादाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वरः । णत्व, णत्वं च न सिध्यति । मापवापाणि ।
 त्रीहिवापाणि । पूर्वान्ते प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम् । परादौ विभक्ति-
 नकारस्येति । अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते एतन्न्यास-
 एव । प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु चेति । णत्व । अनुस्वार, अनुस्वारश्च न
 मिध्यति । द्विपन्तपः । परन्तपः । मो ऽनुस्वारो हलीयनुस्वारो न प्राप्नोति । मा
 भूदेवम् । नश्चापदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झलपरः । वहीलहो
 गौः । अभ्रोलहो वायुः । अनुस्वार । शीभाव, शीभावश्च न मिध्यति । त्रपुणी
 कस्य णिच्यच्च इरिति इप्रत्यये णिलोपे चकारात् पूर्व ईमागमः । पूर्वान्त इति । संघा-
 तस्य पूर्वस्य भक्तो न तदेकदेशस्य । अथादिरिति । नहि सम्भवां ऽस्ति यदचान्त्या-पर-
 श्च स्यात् पूर्वस्य चादिरिति सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते । कुण्डानीति । नान्तमङ्ग
 न भवतीति दीर्घत्वाऽप्राप्तिः । ननु तदादिवचनं स्यादिनुमर्थमित्युक्तम् । एवं तर्हि तत्
 स्मर्तव्यं भवतीति गौरवापत्तिः । सर्वाणि णि । नुमा सुपो व्यवधानात् स्वरो न सिध्य-
 ति । क्रियते एतन्न्यास एवेति । उत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्थान्तस्तत्र नकारो गृह्यते
 गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं मा भूदित्यवश्यं कर्तव्यं नुमो ग्रहणम् । स हि
 समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति । द्विपन्तप इति । प्रसङ्गेच्चारितमेतत् ।
 अत्र हि तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यते इति नुमो द्विरदग्रहणेन ग्रहणमस्ति ।

वर्णस्य वर्णावयवत्वासम्भवाच्चेत्याशयः । नन्वातिरिक्त्यनुवृत्तौ पूर्वान्तं कुतो नेत्यन आह नहीति ।
 परादित्वमिति । वाचनिकमेव वर्णस्य वर्णावयवत्व इः सति भुङ्गातिरिक्तो भावः । अभक्त इति वार्तिकस्येति
 न सध्यन्तीति शेषः ॥ नन्वभक्तत्वापि नान्तमस्येवेत्यन आह नान्तमङ्गमिति । सर्वाणिभावज्ञाधिकारादि-
 विति भावः । गौरवापत्तिरिति । प्रतिपत्तिगौरवापत्तिरित्यर्थः ॥ त्राने इति । शच्छन्नास बहुलमिति कलो-
 पः । त्रीणि वाजिनानि तानि तानीत्यर्थः । नुमेति । व्यञ्जनानिधमानवङ्गायस्तु हल्स्थगुप्राप्तौ स्वरोद्धृत्य-
 कविधिप्राप्तौ वा नान्यत्रेति भावः । सुपीति न तदन्तसप्तमीति अभिमानेनम् । उत्तरपदस्येति । एवञ्च
 सर्वपक्षेष्वापिदमावश्यकमिति भावः । भगवद्व्यतिरेको तत्रकार प्रातिपदिकान्तो भवतीति भगिनीत्यत्रानुच्य-
 माने उत्तरपदस्येत्यस्मिन् णत्वप्रसङ्गः । भगिनीत्यत्र च ङघन्नेमत्तरपदं न नान्तम् । सुचन्तु मापवापाणां
 त्यादौ चरितार्थमिति भावः । सहीति । नुमविधावङ्गस्येतिधिकारादित्यर्थः । एवञ्च मापवापाणीत्यादिंसिद्धय-
 र्थं नुमग्रहणमिति भावः । समासरूपप्रातिपदिकान्तस्येत्यर्थेन गर्गभगिनीत्यस्य व्यावृत्तौ मापवापाणीत्यस्य
 सिद्धौ च ग्रहिण्वान्तस्याप्यर्थं नुमग्रहणमावश्यकमिति तत्त्वम् । द्विपन्तपाशे द्विपत्परयोस्तापेगिति ख्यम् ।
 खचि ह्रस्वः । अरुद्धिपाशेति मुष् । प्रसङ्गेति । द्विपदग्रहणेन मुष्पाशेष्टस्य ग्रहणे तस्य पदत्वात्कारस्य
 संयोगान्तलोपे एकदेशविकृतन्यायेन द्विपदित्यस्य नान्तस्य पदत्वात्सिद्धोऽनुस्वार इत्यर्थः । वस्तुतस्तस्य

जतुनी तुम्बुरुणी । नपुंसकादुत्तरस्यौङः शीभावो भवतीति शीभावो न प्राप्नोति । एवं तर्हि परादिः करिष्यते । परादौ गुणवृद्धयौच्यदीर्घनलोपाऽनुस्वारशीभावे नकारप्रतिषेधः * । यदि परादिः । गुणः प्रतिषेध्यः । त्रपुणे जतुने तुम्बुरुणे । धोङ्ङीति गुणः प्राप्नोतीति । गुण । वृद्धिः, वृद्धिः प्रतिषेध्या । अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि । मरुगुरसम्बुद्धाविति णिच्चे अचोङ्ङितीति वृद्धिः प्राप्नोति । वृद्धिः । औच्च, औच्चं च प्रतिषेध्यम् । त्रपुणि जतुनि तुम्बुरुणि । इदुद्ग्यामौदच्च घेरिस्यौच्चं प्राप्नोति । औच्च । दीर्घः, दीर्घत्वं च न सिध्यति । कुण्डानि वनानि । नोपभायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अतो दीर्घो यजि सुपि चेत्त्वं भविष्यति । इह तर्हि अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि । दीर्घः । नलोपः । नलोपश्च न सिध्यति । अग्ने त्रीते वाजिना त्रीपथस्था ताता पिण्डानाम्, नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति । नलोपः । अनुस्वारः, अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विषन्तपः परन्तपः । मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । नश्चाऽपदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झलपरः । वहांलहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः । अनुस्वारः । शीभावे नकारप्रतिषेधः * । शीभावे नकारप्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । सनुमकस्य शीभावः प्राप्नोति । नैष दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशो भवन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति । कस्मात् । नुमा व्यवहितत्वात् । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

त्रपुणी इति । नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमि कृते व्यवधानमिति भावः । अतिसखीनीति । बहुव्रीहिः । द्विषन्त इति परादिपक्षे तकारस्य मकारो भक्तस्तकारश्च पदान्त इति मकारोऽपि तद्वक्तृत्वात् पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः । अन्ये तु तद्वक्तृत्वात्तकारग्रहणेनाऽस्य ग्रहणं भवतु न तु पदान्तत्वम् । नहि द्वयोर्यकारतकारयोः पदान्तत्वमुपपद्यत इत्याहुः । शीभावं नकारप्रतिषेध इति । शीभावे विधीयमाने नकारस्य स्थानित्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । निर्दिश्यमानस्येति । यथा पादः पदिति पद्भावः पाच्छब्दस्यैव भवति न तदन्तस्य । यस्तर्हीति । यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति श्रुतिसन्निधानि यद्रूपमौ इति तत्रकारणं भक्तनाऽपि तत्त्वतो व्यवहितमि-

न्यायस्याद्याप्यज्ञानात्तदनाश्रयेणम् । बहिरङ्गासिद्धस्य त्रिपाद्यां नेति तत्रोक्तम् । वहांलहे वहांलहे इति खश् । परादाविति वार्तिके शीभावो नकारप्रतिषेध इति पाठः शीभावे इत्यलुगार्थः । एते दोषस्थानानीति दोषः ॥ टजभाषाय नपुंसकत्वाय चाह बहुव्रीहिरिति । भाष्ये (उन्वेत्तीति) । ननु परादिपक्षे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यस्याप्राप्तावापि शेषछन्दसि बहुलमित्यनेन लोपः सिद्ध इति चेत् । निर्दिश्यमानपरिभाषया ऽलोन्वयपरिभाषया च इकारस्यैव लोपापत्तिरित्याशयात् । तद्वक्तृत्वात्पदान्त इति । यदागमादित्यस्य तद्व्याहारेण शब्देनागमस्य ग्रहणमित्यप्यर्थ इति भावः । नहि वृथारिति । ननु संयोगान्तलोपे उक्तरीत्या ऽस्यैवमस्य पदान्तत्वमिति चेदुक्तमेवेतत् ॥ न तदन्तरयेति । पदान्तस्यानुच्चारणादिति भावः । श्रुतिसनि ।

पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च * । यदि पूर्वान्तः क्रियते । नपुंस-
कोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम् । आराश-
स्त्रिणी । धानाशङ्कुलिनी । निष्कौशाम्बिनी । निर्वीराणसिनी । द्विगुस्वर ।
पञ्चारत्निनी । देशारत्निनी । नुमि कृते अनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति ।
न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । बहिरङ्गल-
क्षणत्वात् । बहिरङ्गो नुम, अन्तरङ्ग । एते विधयोः । अमिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।
द्विगुस्वरे भूयान् परिहारः । संघातभक्तोऽसौ नोत्सहते अवयवस्येगन्ततां विह-
न्तुमिति कृत्वा द्विगुस्वरो भविष्यति । मिदचोऽन्त्यात्परः ॥

एच इग्भ्रस्वादेशो ॥ ४८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । एच इग्भ्रचनं
सवर्णकारनिवृत्त्यर्थम् * । एच इग्भ्रवतीत्युच्यते सवर्णनिवृत्त्यर्थमकार
निवृत्त्यर्थं च । मवर्णनिवृत्त्यर्थं तावत् । एङो इग्भ्रदेशशासेनपु अर्थ एकारोऽर्थ
ओकारो वा मा भूदिति । अकारनिवृत्त्यर्थं च । इमाधैचौ समाहारवर्णौ । मात्रा-
वर्णस्य मात्रवर्णोर्वर्णयोः । तयोर्ह्रस्वशासेनपु कदाचिदवर्णः स्यात्, कदाचिदिव-
र्णोर्वर्णौ, मा कदाचिदवर्णं भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते । आस्तं प्रयोजनमेतत् । किं
तर्हीति । दीर्घमसङ्गः । दीर्घास्त्विकः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । स्थानेऽन्तर-
व्यर्थः । धानाशङ्कुलिनी इति । नित्यत्वात्पूर्वं नुमं मन्यते तत्र कृतेऽनजन्तत्वाद् ह्रस्वा-
प्राप्तिः । निष्कौशाम्बिनी इति । नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेन परत्वाद्वाध्यते तद्-
पि नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति । नवति । नित्यादप्यन्तरङ्गा बलीयानिति स्वरह्रस्वौ च
विभक्तिनिरपेक्षत्वाद् अन्तरङ्गो तदत्र निर्दोषत्वात्पुनस्तपक्षः स्थितः ॥ ४७ ॥

एच ॥ किमर्थमिति । विनापि मृत्रेणोर्ग्रन्थिर्गति प्रश्नः । एङ इति । एङः प्रक्षि-
ष्टावर्णत्वात् प्रक्षिष्टावर्णावर्णकारौकारौ प्राप्नुतः । न तु विक्षिष्टावर्णयोर्ग्रन्थिर्गति भावः ।
समाहारवर्णाविति । समाहृत्यमाणावयवत्वात् । मात्रा वर्णस्येति । अष्टादशभेदमिष्ट-
स्यावर्णस्य मात्रावयवभेद इति भेदमज्ञात्वात् पृष्ट्या निर्देशः । दीर्घास्त्विति । स्थत-

पातीति । उच्चारितमिति यावत् । धानाशङ्कुलिनी इति । समाहारवर्णं तद्विस्वविवक्षायां निवृत्त्यर्थं तत्र
पूर्वं ह्रस्वः ततो नुमि नास्ति दोष इत्यत आह नित्यत्वादिना । इदञ्च पठ्यते विमर्शनाख्यानपक्षे बोद्ध-
म् । अनजन्तत्वादिनि । अच इत्येतेन प्रातिपदिकस्य पित्रेऽप्यतिव्यर्थः । परत्वादिनि । यद्यपि कार्येभ्य-
बौगपद्यस्त्वभेदेन विरोधाभावेन परत्वादिन्यसङ्गं तथापि नुमि कृते उभयोऽप्यप्राप्त्योभयो सम्भवसत्त्वे च न
भाष्ये काचित्नुपपत्तिः । अत एव भाष्ये नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वमिति साक्षिप्रमेवोक्तमिति बोध्यम् । तथैव-
ति । अनजन्तत्वादिनि भावः । अन्तरङ्गो बलीयानिति । असिद्ध बहिरङ्गमित्येव समानकालप्राप्तिकबहि-
रङ्गासिद्धत्वबोधकं पूर्वजातबहिरङ्गासिद्धत्वबोधकं न्येति भावः । अत एव भाष्येणाविरोधः । अकृतव्युत्प-
रिभाषा तु नास्त्येवेति भावः । पञ्चारत्निशब्दे समाहारं द्विष्टः प्रमाणं मात्रायां लुग्वा ॥ ४७ ॥

एचइग् ॥ विनापीति । वक्ष्यमाणसूत्रप्रत्याख्यानप्रकारेण भावः । एच इति वक्तव्ये एङइति
अनुचितमत आह एङइति । प्रक्षिष्टाति । पांशुकववित्यर्थः । प्राक्षिष्टावर्णत्वादिनाप्यान्तरगतस्य गृह्यत
इति भावः । ऐचोस्तत्प्रामौ हेतुमाह नस्ति । ऐचो त्वर्थो न स्त एवेति भावः । सवर्णकारनिवृत्त्यर्थमित्ये-
तद्विषयमेव न याज्यत इति बोध्यम् ॥ कर्मपञ्चनसमाहारशब्दस्य वर्णशब्देन न बहुव्याह्वयंकरशस्य वर्ण-

तमो भवतीति । ननु च ह्रस्वादेशे इत्युच्यते तेन दीर्घा न भविष्यन्ति । विषयार्थमेतत् स्यात् । एवां ह्रस्वप्रसङ्गे इग्भवतीति । दीर्घप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात् * । दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः । किं कारणम् । निवर्तकत्वात् । नानेनेको निवर्त्यन्ते । किं तर्हि । आनिको निवर्त्यन्ते । सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकश्चानिकश्च । तत्रानेनानिको निवर्त्यन्ते । सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । सिद्धमेकः सस्थानत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । एङः सस्थानत्वाद् इकारोकारौ भविष्यतः । अर्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वा न भविष्यति । ननु च एङः सस्थानतरावर्धकाराद्धौकारौ । न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् । ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुगिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधीयते । मुजाते ए अश्वसूनृतं अध्वर्यो ओ अद्रिभिः मुतं शुक्रन्ते ए अन्यद्यजन्ते ए अन्यदिति । पार्पदकृतिरेषा तत्र भवताम् । नैव लोके नाऽन्यस्मिन् वेदे अर्ध एकारः अर्ध ओकारो वास्ति । अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न

न्त्रमिदं निर्वर्तकमिति भावः । भाव्यमानस्यापि सवर्णग्रहणं वृश्यते अमुभ्यामित्यादाविति दोषोपन्यासः । ननु चेति । अयं हि वाक्यार्थः ॥ एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इगेव ह्रस्व इति । विषयार्थमिति । यत्र ह्रस्वो विधीयते तत्रैवास्यापस्थानं यथा स्यात् । देवदत्तेति प्लुतादिविधावुपस्थानं मा भूद् अस्मिन्श्चापि स्थितं वाक्यभेदेनैव इको विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवन्ति ह्रस्वस्य बाधितत्वादीर्घेषु कृतेषु पुनर्ह्रस्वाप्रसङ्गः । निवर्तकत्वादिति । एकवाक्यभावेनैव इगेव ह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते । यदि तर्जकवाक्यता एज्यतिरेकेणान्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । नैव दोषः । पूर्वं ह्रस्वश्रुत्या ऽच उपस्थानाद् ह्रस्वत्वं क्रियते तत्रैवाऽप्यन्तर्भावाद् ह्रस्वे क्रियमाणे एच इगित्यस्योपस्थानम् । सिद्धमेक इति । एकारस्य तालव्यस्य तालव्य इकार ओकारस्योष्ठ्यभ्योकार ओष्ठ्यो भविष्यतीत्यर्थः । ऐचोश्चेति । एकारः कण्ठ्य-

स्वाभावात्त आह समाहितमाणावर्थेवेति । मध्यमपदलोपी समास इति भावः । (मात्रावर्णस्थेति) भाष्यस्य मात्राकालगणितिसदृशैर्मात्रवयव इति तात्पर्यम् । मात्रावयवइति । तस्मिन्क्षेत्रेयारवयव इत्यर्थः ॥ नन्यस्य नियमत्वेन ह्रस्वविधेयत्वाक्यतया कथं दीर्घप्राप्तिरत आह स्वतन्त्रमिति । नियमत्वेऽनुवाशावसोषाद्विधिवन्मेष न्याय्यमित्याभिमानः । भाव्यमानस्यान । सम्बन्धसामान्यं षष्ठी । देवेति । देवदत्तेत्येतद्विषयकगुरोः स्तुत इत्येतत् प्लुतविधावित्यर्थः । आदिनोदात्तादिवरसङ्ग्रहः । नन्वेतेन दीर्घं पुनस्तेन लक्षणेन ह्रस्वः स्थासत आह ह्रस्वस्थेति । अपवादस्य प्रवृत्त्या तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ एकवाक्यभावेनैव इति । एकवाक्यभावो नाम एच इगित्यस्य ह्रस्व दोषभावः न तु परस्परविद्योगाभावः । अन्यस्तु वाक्यभेदेनैवेति । एतदज्ञानानो नोदयति यदीति । उक्ताभिप्रायेणोत्तरयति पूर्वह्रस्वेति । एवं हि परिभाषाद्वयस्याप्यनुग्रहो भवति इति भावः । एकारस्थेति । यस्तु कण्ठतात्वादिस्थानत्वापि विप्रतिषेधेन पूर्वावयवो न स्वान्तरतमादेवाप्रयोक्तव्यः किं तु परावयव एवेति न दोष इति । तत्र । लक्ष्यगतपरत्वभावाद्य विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तेः स्थानिवत्प्रकरणभाष्ये स्पष्टत्वात् । किन्त्यन्तरङ्गत्वेन पूर्वावयव एव तथ्यति बान्धवम् । भाष्ये (अर्धएकारभ्योकारोवा न भविष्यतीति) । तथोरसत्त्वाविति भावः ॥ इतरस्तु सस्थानस्वाभावादीति हेतुरनेनोक्त इति मत्वा नोदयति । (ननुचेति) । सस्थानतराविति । कण्ठतालुस्थानामिति पक्षेपि तालुस्थानसाम्यसत्त्वमिति बोधयितुं तर्निर्देशः । स्वाशय प्रकटयति (न तौ स्त इति) तावेवेति । प्रत्याहारसूत्रे इति भावः । एतच्च एभो-

भविष्यति । भूयसी मात्रेवर्णोर्विर्णयोरल्पीयस्यवर्णस्य । भूयम एव ग्रहणानि भविष्यन्ति । तद्यथा । ब्राह्मणग्रामे आनीयतामिष्युच्यते तत्र चावरतः पञ्चकारुकी भवति ॥

षष्ठी स्थानयोगा ॥ ४९ ॥ किमिदं स्थानयोगेति । स्थाने योगोऽस्याः सेयं स्थानयोगा । समस्यनोपो निपातनात् तृतीयाया वा एत्वम् । स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थानयोगेति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । षष्ठी स्थानयोगवचनं नियमार्थम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । एकशतं षष्ठ्यर्था यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति । इष्यते च व्याकरणे या षष्ठी सा स्थानयोगैव

तालव्य ओकारः कण्ठचोष्ठ्य । न च तथाविधो ह्रस्वोऽस्तीति अवयवान्तरतमेन भाव्यं भूयसा चाऽवयवं न व्यपदेशो भवति । तदात्मक इव हि समुदायो लक्ष्यत इतीदृशविषयं भविष्यतः । ब्राह्मणग्राम इति । ब्राह्मणानां वास्तव्यत्वे उदाहरणं न तु स्थामित्वे ॥ ४८ ॥

षष्ठी ॥ किमिदमिति । समासे विभक्तिश्रवणाप्रसङ्गः । असमासेऽपि युक्तिरिति प्राप्नोति न तु योगेति प्रश्नः । स्थाने योगोऽस्या इति । स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थः । तृतीयाया वेति । निपातनादिति योज्यम् । यथा देवदत्तस्य यक्षदत्त इति पुत्रत्वादिद्वारकस्संबन्धोऽवगम्यते । एवमस्तेर्भूरिष्यद्वापि अस्यां परिभाषायां सत्यां स्थाननिमित्तः संबन्धोऽवनीयते । स्थानमर्थ इति कञ्चिदाहुः । तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दा इति स्थानम् । अयं च शब्दास्तिष्ठन्ति तेनास्तेरर्थं भूरित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । भ्रूजो रोपध्यायेमन्यतरस्यामित्यादौ रोपध्यानामार्थक्याद्भ्रूयसाधनः प्रसङ्गवाची स्थानशब्द आश्रीयते । तेनास्तेः प्रसङ्ग अस्तेः प्राप्तौ भू प्रयुज्यते इत्यर्थं संपद्यते । स्वाभाविकोऽस्तेरप्रयोग आर्धधातुकं भ्रूशब्दस्य च प्रयोगोऽनेन प्राकारगणान्वाख्यायते । किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणैव सिध्यति आख्येऽप्यतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः । एकशतमि-

ह्रस्वे निरूपितम् । (परिचयः) । नञ् भवतां या पर्यगभा नञ् भवेत्यर्थः । भाष्यप्रयोगादेव समकत्वात्ताधुन्यं बोध्यम् । भूयस एवेति । भूयोऽस्त्यन्तरतम्यप्रतियोगिनया यत्रणमित्यर्थः । ब्राह्मणग्रामात्मकग्रामस्य भूयसा व्यपदेशो वृत्तान्तत्वात्तद्गतं वास्तव्यत्वेति । वास्तव्यः कर्त्ता तद्व्याप्तः कुलालकर्मार्थधर्कनापितरज्जकाः पञ्च कारुकी ॥ ४८ ॥

षष्ठीस्था ॥ युक्तिरिति । षष्ठीति स्त्रीलिङ्गविशेषणस्यादिति भावः । निपातनादिति । तृतीयान्तस्य समासे तृतीयाया लुङ्प्रत्ययत्वमित्यर्थः । तृतीयायाः स्थान एतादृशानि तु भन्तर्गुणोपमानाभावादिनादेशे न्यस्य स्याद् लुङ्प्रत्यये मानाभावाच्च वृध्यापक्षम् । अत्र तत्र नान्क्तिमिति बोध्यम् । अत्र स्थानसाम्यव्याप्यः षष्ठ्यर्थसम्बन्धनिरूपका न तु षष्ठ्यर्था इति न मतुष्यत्वस्य भाष्यविरोधः । अत्र एवात्र भगवता सन्त्यन्तेन तृतीयान्तेन वा समासो दर्शितः न तु समानाधिकरणत्वादिति । नद्वयनयनोक्तं स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थ इति । नन्वविशेषविधौ स्थानशब्दाभावेन कथं स्थाननिमित्तं सम्बन्धोऽन आह यथेति । तथा च देवदत्तस्य यक्षदत्त इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षावशात्पुत्र इत्येवाहारा यथा तथा प्रक्षेपे स्थानपदप्रयोजनं वाक्यैकदेशन्यायेन वा बोध इति भावः ॥ अर्थं चेति । वाचकत्वसम्बन्धेर्नाति भावः । अस्तेः प्रसङ्ग इत्यस्य व्याख्या अस्तेः प्राप्ताविति । प्रयोगइति । स्वाभाविक इत्यनुपपद्यते शब्दानित्यत्वभङ्गापत्त्या स्थानशब्दो निर्दिष्टः । नोपपद्यते इति भावः । रश्मिधो रोपध्यायेमन्यतरस्याये रमयाटतइत्यर्थं न भवति रश्मिचार्त्तं । आख्ये न्याते । तन्नातिप्रसङ्गवारणाय व्याख्यानत इत्यनश्रवणेन तैव सिद्धौ परिभाषेयं व्यर्थेति भावः । षष्ठ्यर्थेऽपि कृपाङ्गो मन्यविशेषः भाष्ये (षष्ठ्यर्थ इति) । षष्ठीप्रयोगजनकान्तरार्थान्वयिनः शब्दाः शानमित्यर्थः । यत्र । षष्ठ्यर्थानां

स्यादिति तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीति पष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् ।
 एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति । अवयवपष्ठ्यादिष्वतिप्र-
 सङ्गः शासो गोह इति * । अवयवपष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति । तत्र को दोषः ।
 शास इदङ्गलोरिति । शासेद्वचान्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च ऊदुर्धवाया गोह इति
 गोहेश्चान्तस्य स्यादुपधामात्रस्य च । अवयवपष्ठ्यादीनां चाऽप्राप्तिर्योगस्या-
 ऽसन्दिग्धत्वात् * । अवयवपष्ठ्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः । किं कारणम् ।
 योगस्यासन्दिग्धत्वात् । संदेहे नियमः । न चावयवपष्ठ्यादिषु संदेहः । किं
 वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । लौकिको ऽयं दृष्टान्तः । तद्यथा
 श्लोके कश्चित् कं चित् पृच्छति । ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदि-
 शत्वाति । स तस्मायाचष्टे अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः अमुष्मिन्नव-
 काशे हस्तवाम इति । यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा
 नासावुपदिश्यते । एवमिहापि संदेहे नियमः । न चाऽवयवपष्ठ्यादिषु संदेहः ।
 अथ वा स्थाने अयोगा स्थानेयोगा । किमिदमयोगेति । अव्यक्तयोगा अयोगा ।
 अथवा योगवती योगा । का पुनर्योगवती । यस्या बहवो योगाः । कृत एतत् ।
 भूमिन् हि मतुब् भवति । विशिष्टा वा पृष्ठी स्थानेयोगा । अथ वा किंचिल्लिङ्ग-
 मासज्य वक्ष्यामि इत्थंलिङ्गा पृष्ठी स्थानेयोगा भवतीति न च तल्लिङ्गमवयवप-

ति । पृष्ठीदण्डकपाठाश्रयेणैतदुक्तम् । यावन्तो वेति । शब्दे यावतां सम्भव इत्यर्थः ।
 अवयवेति । नियमेन सवन्धान्तराणां निदर्शनादिति भावः । उपधामात्रस्य चेति ।
 शासिना सम्बन्धाभावात् पचादिस्सर्वान्धना ऽपीत्यर्थः । तत्र ह्यनिदिनामित्यत उपधा-
 या इत्यनुवर्तते । असन्दिग्धत्वादिति । अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागे-
 षावस्थिते नियमे । हस्तदक्षिण इति । हस्तो दक्षिणो यस्येति बहुव्रीहिः । भाष्यकार-
 धचनात्सर्वान्धनो ऽपि परनिपातः । अयोगेति । योगमन्तरेण पष्ठ्या एवाऽभावाद्धि-
 शिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्यात्प्रतीयते । योगवतीति । पष्ठ्या अवयवभावी
 योगं इति भूमिन् सामर्थ्याद् मत्वर्थायोऽकारः । किंचिल्लिङ्गमिति । कलादिकम् । अधि-

शास्त्रे तेषां शास्त्रत्वमर्थसिद्ध बोध्यम् । एकशतमिति । निर्णयनाभिधाय पुनः सन्दिग्धाभिधानमयुक्तमत बाह
 शब्दइति । वाशब्दो वाक्यालङ्कारः । भाष्ये (पाप्नुवन्तीति) तेषां सर्वेषां बोधः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ नियमेन
 प्रकृतसूत्रेण । शासिनेति । तस्य स्थानपृष्ठीत्वेनापधाविशेषणे सामर्थ्याभावाद्वाति भावः । भाष्ये (अवयव-
 ष्ट्यादीनामिति) । अवयवपष्ठ्यादीनामिदानीं निवृत्तये नियमाप्राप्तिरिति वार्त्तिकार्थः । वक्षिणोयस्येति ।
 वक्षिणो हस्तो यस्य सन्निहित इत्यर्थः । निर्बकपथः । वानुजुमार्ग इत्यर्थः । पूर्वपार्श्वमान्यतरादिशि गच्छतो
 वक्षिणोत्तरमार्ग इति यावत् ॥ विशिष्टइति । निर्गयविशेष इत्यर्थः । अयमेव भाष्ये व्यक्तशब्दस्यार्थः । अत्र
 पक्षे योगशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या सम्बन्धिपरः । योगवतीति पक्षेयमेव । स्थानरूपसम्बन्धिनियमार्थत्वादस्य ।
 विशिष्टावेति वार्त्तिकं व्याचष्टे अथवा किंचिदिति ॥ भाष्ये (काश्चिदेकदेशस्यइति) । इदञ्च यथादेशपक्षे
 स्पष्टमेव कार्यकालेपि स्वविषयसर्वशास्त्रैकवाक्यत्वादेवमुक्तिः । पठितदेशस्येति तत्र तत्र तद्वृद्धिजननात्
 हीना यथा प्रभाहारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्स्ववृद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकं न तु मत्पक्षेप्येत्वनस्य
 शास्त्रस्य स्वदेश विशय तद्देशे गमनमस्तीति बोध्यम् । पत्रिदेशस्यस्वमेव सर्वथा बोधयितुमेकदेशस्य इत्यु-

पृथादिषु करिष्यते । यद्येवं शास इदङ्ग्रहलोः । शा ही शासिग्रहणं कर्तव्यं स्थाने-
योगार्थं लिङ्गमासङ्ख्यामीति । न कर्तव्यम् । यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं
प्रकृतम् । एतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति । कथम् । अधिकारो
नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकेदशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति । यथा प्रदीपः
सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माऽभिज्वलयति । अपरो ऽधिकारो यथा रज्ज्वा अयसा वा
बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेण । अपरो ऽधिकारः प्रतियोगं तस्या-
निर्देशार्थं इति योगे योगे उपतिष्ठते । तद्यत्रैव पक्षः अधिकारः प्रतियोगं तस्या-
ऽनिर्देशार्थं इति । तदा हि यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थम् एतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं
सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति । संप्रत्ययमात्रमेतद्भाति । नह्यनुच्चार्य शब्दं लिङ्गं
शक्यमासङ्कृतम् । एवं तद्वादिशे तल्लिङ्गं करिष्यते यत्प्रकृतिमास्कन्त्यस्यति । यदि
नियमः करिष्यते । यत्रैका पृष्ठी अनेकं च विशेष्यं तत्र न मिध्यति । अङ्गस्य
हलः । अणः संप्रसारणस्येति । हलपि विशेष्यो ऽणपि विशेष्यः संप्रसारणमपि
विशेष्यम् । असति पुनर्नियमे कामचारः । एकया पृष्ठ्या अनेकं विशेषयितुम् ।
तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति । तस्माच्चाऽर्थो नियमेन । ननु
चोक्तम् एकशतं पृष्ठ्यर्थाः । यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे पृष्ठ्यामुच्चारितायां
प्राप्नुवन्तीति । नैष दोषः । यद्यपि लोके बहवो ऽभिमंवन्धा आर्या यौनाः
मौखाः सौवाश्चेति । शब्दस्य तु शब्देन को ऽन्यो ऽभिमंवन्धो भवितुमर्हति
अन्यदतः स्थानात् । शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयो ऽभिमंवन्धाः । अस्तेर्भुभिव-

कारो नामेति । पारार्थ्यसाभ्यान्परिभाषाऽप्यधिकार इत्युच्यते । काश्चादिति । परिभा-
षारूप इत्यर्थः । चकारेणेति । यथा सहस्य स इत्यविशेषण ग्रन्थान्ताऽधिके चेत्यादा-
वनुकृष्यते । सम्प्रत्ययमात्रमिति । स्वर्गित्वप्रतिज्ञातदुत्तरेषु योगेषु तस्य शब्दस्याऽनु-
मानं भवतु लिङ्गमासङ्ख्यवनुच्चारितस्य कथं स्यादित्यर्थः । एवं तर्हीति । आदेशे लिङ्गा
ऽसङ्गात्तस्य च पृष्ठ्यभावात्तस्मिन्निधनः स्थानिनो लिङ्गकार्यं फलिष्यतीत्यर्थः । य-
दीति । अङ्गस्येति स्थानपृष्ठात्वाद्विशेषणविशेष्यभावो न प्रकल्प्यत इत्यर्थः । देवदत्त-

क्तम् । तस्यानिर्देशार्थं इति । अधिक्रियमाणस्यानुच्चारणार्थं इत्यर्थः । यदेवाऽदिति । शब्दाधिकार आश्र-
यिष्यत इत्यर्थः ॥ अनुमानमिति । उच्चारणं एव प्रत्यायक इत्यणुत्तरत्रास्यमाश्रयवृत्तमिदम् । तस्माद्वो-
चुरनुमानपूर्वकमुच्चारणं नत्वाचार्यस्येत्यर्थः । शास्त्रप्रणयनकालिकनक्तान् लिङ्गामङ्गः पूर्वैर्लिङ्गास्त्वप्रवृत्तपयोगी
नान्यकृतोऽस्तिप्रसङ्गात् । पाणिनिना त्वनुच्चारणाच्छास्त्रप्रणयनकाले लिङ्गामङ्गः कर्त्तव्यशक्य इति भावः ।
भाष्ये (संप्रत्ययमात्रमिति) । स्वर्गित्वबलात्स एवोक्तम् इति ज्ञानमात्रमाचार्यकृतमित्यर्थः । आश्रयवृत्ति-
त्यस्याच्चायेनेति शेषः ॥ यच्च निमग्न इति । स्थाननिमित्तसम्बन्धार्थकत्वनियम इत्यर्थः । अनेकं विशेष्यम् ।
प्रसङ्गरूपमवयवरूपञ्च । तत्राद्यं शाहावित्यादौ । अन्यन्तु भाष्य एव वक्ष्यति । (तत्र न मिध्यतीति) ।
अवयवादिनिमित्तसम्बन्धार्थकत्वं न सिध्यतीत्यर्थः । अणपीति । हल इति सूत्रे तृतीये वीचन्यावृत्तपर्यमणप्र-
हणस्यापि सम्बन्धादिति भावः । तत्रालान्यस्येत्येकवाक्यनयाज्ञावयवाद्भलः परं यदङ्गान्यावयवाणाम्बन्धं सम्प्र-
सारणं तस्य हीयं इति सूचार्थः । तत्राङ्गस्येत्यस्य शाहावित्यादौ स्थानपृष्ठात्वं हलादिनिरूपितमवयवषष्ठ्यर्थं न

तीति संदेहः स्थाने अनन्तरे समीपे इति । संदेहमात्रमेतद्भवाति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नाहि संदेहादलक्षणमिति । स्थानइति व्याख्यास्यामः । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । पष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः पष्ठ्युच्चारिता । किं कृतं भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येपा परिभाषा न कर्तव्या भवति । षष्ठी स्थानेयोगा ॥

स्थाने ऽन्तरतमः ॥ ५० ॥ किमुदाहरणम् । इको यणचि । दध्यत्र मध्वत्र । तालुस्थानस्य तालुस्थानः । ओष्ठस्थानस्य ओष्ठस्थानो यथा स्यादिति । नैतदस्ति । संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि तस्थस्थमिपां तांतताम इति । एकार्थस्यैकार्थः । द्वयर्थस्य द्वयर्थः । वचर्थस्य वचर्थो यथा स्यादिति । ननु च

स्येति । सम्बन्धसामान्यमुपकस्यते पश्चात्पदान्तरसन्निधानाद्विशेषावसायः । स्थानइति । १ । अन्तरङ्गत्वाल्लक्ष्योपलणाद्धेति भावः । यतः षष्ठीति । तेन पादः पादत्यस्य ऽयमर्थः । पादन्तस्याङ्गस्य यो ऽवयवः पाच्छब्दः सूत्रे पष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य शब्दस्य पच्छब्द आदेशो भवति न तु प्रतीयमानस्य पदान्तस्य । अस्मैव सूत्रस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्ययमर्थः । षष्ठीति पष्ठ्यन्तं गृह्यते तेन पष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थः । अठोन्यस्यादेः परस्येत्येतत्तु वचनसामर्थ्यान् वाध्यते ॥ ४९ ॥

स्थाने ॥ किमुदाहरणमिति । कच्चिल्लक्षणान्तरेणष्टं भिद्धमिति प्रश्नः । इको यणचि, दध्यत्रेति । अस्य सूत्रस्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोपन्यासः । इको ह्रस्वादिभेदान् पदपष्ठ्येणस्तु सन्नेति वैषम्यात्सङ्ख्याताऽनुदेशो न भिद्यतीत्यर्थः । नैतदस्तीति । प्रत्याहारापाठे शब्दतस्मात्प्रसर्तानि भावः । प्रस्नादेश इत्यादौ लकारोपि लकारस्यादेशो दृश्यत इति लकारस्य स्थानिन्वाभवां नाशङ्कनीयः । एकार्थस्येति । सादृश्यहेतुधर्मोपलक्षणमेतत् । तेन प्रत्यस्त्वादयोपि धर्मा गृह्यन्ते ।

निधेयित्वर्थः । स्थानेति । तत्त्वाद्भल इत्यादिना ऽवयववाचकेन विशेषणाविशेष्यभावां न स्यादित्यर्थः ॥ विशेषावसायइति । तत्तदवयवार्थकपदकल्पनयेति भावः । आर्थाः स्वस्वामित्वादयः । योनाः, पितृत्वादयः । ओलो, गुर्वाशब्दभावः । सूत्राः ऋत्विज्त्वाद्यः ॥ स्थानेनान्तरे इत्यादि । स्थानार्थरूपसम्बन्धिसन्वेह इत्यर्थः । अनन्तर्यमव्यवधानम् । सामीप्यं साधारणम् । अन्तरगत्वादिति । स्थानशब्दोऽप्यत्राचीं प्रसंगवाचीं वाभ्यग्राह्यन्तरङ्गत्वं स्थानिवदादेश इति ज्ञापकमप्यत्र बोध्यम् । निर्दिश्यमानमिति । उच्चार्यमाणमित्यर्थः । निर्दिश्यमानं पष्ठ्यन्तमेवेत्यन्वयः । निर्दिश्यमानपदस्य चाध्याहार इति भावः । न बाध्यते इति । किं तु स्वव्यवस्थापकत्वेनाधीनं इत्यर्थः । एवमेकालसूत्रे सर्वाप्येतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते । पदस्य इत्यात्रावापि आदेशैः पाणिनिर्कृतस्यान्युच्चारणानुमानाद्व्यवस्थार्थत्वाद्वा न देशः । यस्त्वलोन्यस्यादेः परस्येत्यम् एतद्वाधकातिनि तत्तु उरस्था इति पादः पठन्ति सूत्रस्याप्यविरुद्धम् । व्यवस्थापकस्य सम्भवति बाधकत्वकल्पनाभावित्यमस्तु ॥ ४८ ॥

स्थानेन ॥ इतिप्रश्नइति । एवञ्च परोक्तोदाहरणवृषणायायं प्रश्नो न तृताहरणासम्भवकृत इति भावः । उदाहरणप्रश्नेन इकोयणचिर्वाच्यत्वात्वेत्यर्थेति आह अस्य सूत्रस्येति । सामान्यतो ज्ञानस्य विशेषाकरणं यत्र प्रतिपत्तिस्तदुदाहरणमिति भावः । षट्पठिरिति । त्वर्थस्य वीर्षाभावान्न वीर्षेणुतक्तु कारस्य प्लुतलृकारस्य चानुनासिकस्यावर्णनातिरे चिन्त्यम् । सत्येति । रेफस्य सानुनासिकस्याभावादिति भावः । इदम् ।

एतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम् । इदं तर्ह्यकः सवर्णे दीर्घ इति । दण्डाग्रम् ।
 क्षुपाग्रम् । दधीन्द्रो मधूष्णः । कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयोस्तालुस्थान
 ओष्ठस्थानयोरौष्ठस्थानो यथा स्यात् । अथ स्थानइति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं
 किमर्थम् । यत्राऽनेकमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् । किं
 पुनस्तत् । चेता स्तोता । प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्नोति । स्थानत एकारौ-
 कारौ । पुनः स्थानग्रहणादेकारौकारौ भवतः । अथ तमग्रहणं किमर्थम् । भयो
 होऽन्यतरस्यामिष्यत्र सोप्मणः सोप्माणः इति द्वितीयाः प्रसक्ताः । नादवतो
 नादवन्त इति तृतीयाः प्रसक्ताः । तमग्रहणाच्च सोप्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति
 चतुर्थीः । वाग्यसति त्रिष्टुब्भसति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । स्थानिन एकत्व-
 निर्देशादनेकादशनिर्देशाच्च सर्वप्रमङ्गस्तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम् * ।
 स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते अक इति अनेकश्च पुनरादेशः पतिनिर्दिश्यते दीर्घ
 इति । स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रमङ्गः । सर्वे सर्वत्र प्राप्नु-
 वन्ति इष्यन्ते चान्तरतमा एव स्युरिति तच्चान्तरेण यत्नं न मिथ्याति तस्मात्
 स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं
 तर्हीति । यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः सा किं प्रकृतितो भवति स्थानिन्यन्तर-

यत्रानेकमिति । स्थानग्रहणेऽनुवर्तमाने वाक्यभेदः क्रियते । स्थानेऽन्तरतमो भव-
 ति यत्र चाऽनेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमवचनं तर्ह्यमाश्रयतर्ह्यति । वाक्यभेदस्य च
 तमग्रहणमेव लिङ्गम् । स्थानकृतमवचनं हि सादृश्ये गृह्यमाणं सादृश्यान्तरपरित्यागा-
 त्तमग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । सोप्मण इति । ऊप्मन्वगुणयुक्तस्येत्यर्थः । तमग्रह-

चिन्त्यम् । अणुविस्मृणग्रहणसामर्थ्येन यमोच्च गुणभेदकत्वस्यैव न्याय्यत्वेन विधीयमानत्वेन च तेषाम-
 भ्रह्मणात् । तत्पत्त्याख्यानेषु आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभिराद्य भवत्कत्वस्यवाभ्युपगमो न तेषामग्रहणम् । अत एव
 मनेमस्य नानुनासिको यकार इति । सख्यतानुदेश क्रमेणान्वयः । शब्दतर्ह्यति । अथ भावः । यथा स्थान-
 सी लुलुटोरित्यत्रार्थवैषम्येऽपि बोधकशब्दसाम्याद्यशासख्यतया दृक्पदस्यपक्षेऽभ्यासमनकोपस्थितायां बोधक-
 कशब्दतः साम्यमस्येवेति न दोष इति । न च ऋकारे लकारस्य लकारेकस्य चापत्तिः । प्रवृत्तिरित्ये-
 र्भेदेन निर्द्देशात् । सावर्ण्यानित्यत्वेनात्र ऋलृभ्यां न ऋकारलृकारयोर्ग्रहणमिति नाक्तशेष इति तदाशयात् ।
 ननु लकारोदाहरणाभावात्कथं यथासंख्यमन आह धर्मोति । यस्तु न । प्रतिपात्तकालिकं सख्यासाम्यमेव
 यथासंख्यप्रवृत्तौ नियामकं न तु लक्ष्यसंस्कारकालिकमपीति प्रत्याहाराद्विहेके भाष्ये स्पष्टत्वान्नायं दोष इति
 बोध्यम् । अनुनासिकस्थानं सानुनासिकार्थमपि न तत्रैतदुपयोगः । विषयेऽपि गृह्यभेदकपक्षस्यैव सत्त्वेन
 तत्र तदप्राप्तिः । आदेशानां तत्स्थानापत्रत्वेन न नवर्थत्वं किं नु स्वभावन एव शब्दार्थसम्बन्धानां नित्य-
 त्वादित्याशयेन भाष्ये (एकार्थइति) । तावन्मात्रोक्तां तत्तत्तमपि प्राप्नोति यस्तत्तामप्राप्यत आह सा-
 दृश्येति । उत्तमे प्रत्ययरूपो ऽहङ्कारास्पदश्चतुर्थधर्मो मध्यमे अहङ्कारास्पदश्चतुर्थधर्मः । परास्त्व प्रथमे स्वनि-
 यतम् ॥ भाष्ये (अनुवर्त्तमानेइति) । एकेवमेव स्वरितस्वप्रातिज्ञानादिति भावः । वाक्यभेदइति । अनुवृत्तप्रसंग
 वाचिस्थानशब्देनैकं वाक्यं तात्त्वाविवाचीह्यस्थानशब्देनापरमत्र च स्थानेइति तृतीयायै सप्तमीति भावः ।
 तमग्रहणमनर्थकमिति । प्रसङ्गे स्थानकृतान्तर्धानित्यर्थेनैव सिद्धे स्थानेग्रहणं न वाक्यभेदे मानमिति वस्तुतः ॥
 तथैकवाक्यतायान्तु स्थानकृतान्तर्धानाभावे तद्वसतीत्याशयव्यवस्थैव स्यात् । वाक्यभेदे तु सादृश्यान्तरमा-

तमे पष्ठीति आहोस्विदादेशतः स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति । कुतः पुनरियं विचारणा । उभयथा हि तुल्या संहिता । स्थानेऽन्तरतम उरण् रपर इति । किं चातः । यदि प्रकृतितः । इको यणचीति यणां ये अन्तरतमा इकस्तत्र पष्ठी यत्र पष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । दध्यत्र मध्वत्र । कुमा- र्यर्थं ब्रह्मवन्ध्वर्थमित्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिवृत्तौ ससां सर्वत्र पष्ठी यत्र पष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति । तथा इको गुणवृद्धी गुणवृद्धयोर्थे अन्तरतमा इकस्तत्र पष्ठी यत्र पष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । नेता लविता नायको लावकः । चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिवृत्तौ ससां सर्वत्र पष्ठी यत्र पष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति

णादिति । ईपत्सदृशेषु लोके सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमग्रहणं कृतम् । किम- र्थमिति । यदीदं नोच्येत तदा किं स्यादिति प्रश्नः । स्थानिन इति । यद्यपि अक इत्यनेन स्थानिनो बहव उपात्तास्तथापि प्रयोगे एकैकः स्थानी तस्य पर्यायेण बहवो दीर्घा आदेशाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यथा पुनरिति । येन प्रकारेण संहितापाठलक्षणे- नेत्यर्थः । प्रतिसूत्रं तु विच्छिद्यपाठे संशयाभावः । पदप्रकृतिः संहितेति संहिताया एव नित्यत्वात्ततः पदापोद्गारे क्रियमाणे अन्तरतमशब्दः किं सप्तम्यन्तोऽपोद्ध्रियते अथ प्रथमान्त इति प्रश्नः । तत्र सप्तम्यन्तपक्षे पष्ठीति वर्तते अन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्रैव पष्ठी यत्रैव पष्ठी तत्रादेश इति प्रकृतिर्नियम्यते । प्रथमान्तपक्षे तु अन्त- रतम आदेशो भवतीत्यादेशो नियम्यते । इहैवेति । यणामधमात्रिकाणां सदृशा इको मात्रिका न तु दूरविप्रकृष्टा दीर्घा इति भावः । आदेशनियमपक्षे चैतदुदाहरणत्वेन दूषितं प्रकृतिनियमपक्षे तु भवत्येवैतदुदाहरणम् । चायकइति । अचोऽङ्गितीत्यत्रा- पि अयमेव दोष इत्युपन्यासः । ऋवर्णस्येति । ऋकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्याद्

दाय तत्र व्यवस्थेति भावः ॥ उष्मत्वेति ॥ सदृशव्यवहारप्रयोगोपपत्तये धर्मपर ऊष्मत्त्व इति भावः ॥ नन्वन- न्यथासिद्धोदाहरणरूपप्रयोजनान्तेः पुनः प्रश्नानुपपात्तित आह यदीति । सूत्राभावे किमनिष्टमिति प्रश्न- तात्पर्यमिति भावः । बहवइति । एवमेकैकत्वनिर्देशादित्यनुपपत्तामिति भावः । प्रयोगइति । अक इत्येतद्वाध्यः स्थानी प्रयोगे एकत्वविशिष्ट उच्चार्यत इति भाष्यान्तरार्थः । यद्यपि पूर्वपरयोरित्युक्तेरेकः स्थानीत्युक्तं तथापि तस्मिन्मुद्रायाभेदाद्येणैव । युगपेककर्तृकं सर्वोच्चारणमशक्यमत आह पर्यायेनेति । येन प्रका- रेण संहितापाठलक्षणेनेतिपाठः । अनेन संहितापाठ एव पूर्वस्थित इत्युक्तम् । ननु अस्तु तर्हि विच्छिद्यपाठोऽत आह पदप्रकृतिरिति । पष्ठीतत्पुरुषः । बहुव्रीहिरित्यन्ये । तत्प्रकृतमन्यानुगुणम् । भाष्ये [सा कि प्रकृतिरिति] सितोयमित्यस्य प्रतिनिर्देशः । इदंशब्दोपि यच्छब्दार्थः क्वचित् । कोचित्तु यथा पुनारिति येत्यर्थेऽव्ययसमुदाय इत्याहुः । अन्तरतमशब्दार्थस्य विशेषणत्वेन या प्रतिपत्तिः सा किं सौत्रस्थानशब्दस्य तिष्ठन्यस्मिन्नादेशा इत्यधिकरणव्युत्पत्त्या अन्तरतमे स्थानिनित्यर्थात् । स्थानिनं प्रति उतादेशं प्रतीत्यर्थः । पष्ठीति वर्त्ततइति । अन्तरतमेऽर्थादेशस्य स्थानिनि पष्ठी उपसर्जनव्यत्यर्थः । तत्रैव पष्ठीत्यादि तु पर्यासि- तार्थकथनम् ॥ ॥ ॥ ॥ संख्यातानुदेशेनैतदुदाहरणस्य दूषितत्वात् पुनरुपन्यासोऽयुक्तो न आह आदे- शेति । भवत्येवैतत्प्रति- । दीर्घव्यावृत्तये इत्यर्थः । भाष्ये [इको गुणवृद्धी इति] विच्छेदकवाक्यतापन्नस्य खण्ड इति बोध्यम् । नन्विको गुणवृद्धीत्युक्त्वा चायक इत्युदाहरणमसङ्गतमत आह । अचइति । कोचित्तु इको यत्र गुणवृद्धी इति तत्रति भाष्यार्थान्न दोष इत्याहुः । ननु ऋकारस्येगचोऽन्तर्भावात्पुनरुपन्यासो व्य- त्यत आह ऋकारस्येति । एवमेव सप्तम्यन्तच्छब्दो लक्ष्यासिद्धा दूष इति भावः ॥ यावृशति ।

अन्वीत्यमुदृश्याणि परतो यस्य यो वान्तो वृष्टनस्य यि प्रत्यय स इति व्याख्ययामित्यर्थः । अन्वे
तु वाच्यवृत्त्यदृश्यास्यालभान् यि प्रत्यये इति वृष्ट्वाऽप्यालभ्यामवस्थाप्य भाष्यान्तं तत्पत्रमेव उच्यते
इत्याहुः । भाष्ये । (क्षिद्योरोति) स्फ्वनिर्देशान् लीं इति शेषान्तस्य इत्यस्य च नह निषान्तनामनि बोद्धव्य-
म् । योणविभागेनेति । विनिगमनाविरोधाद्वृष्ट्वाभोगोत्यावाविभोगतो नियम इत्यस्य । * भाष्ये (तुल्यजामीय-
स्येति) अन्यथा यि प्रत्यय इति विधिर्वैयर्थ्ये स्यादिति भावः । तत्पञ्चय यद्येतेन तर्हि एकां आयात्रेता-
स्यावन आह कण्ठपति । भाष्ये एकारमहणमुपलक्षणमिति भावः । एतद्वनभिज्ञः शङ्कृतं । भाष्ये (राधामि-
च्छतीति । तदाह एकारस्यैवेति । एकारस्य तालव्यस्वमेवेति भाष्याशयः ॥ कथञ्जनेति । रा. रेखादो यि
यकारादिप्रत्यये इति भाष्यार्थ इति भावः । भाष्ये विनर्गगदित एव पठः । एतेन रायिरित्ययुक्तम् आन्वभ्य-
दुर्लभत्वाद् रेशब्दाच्चिक दुर्लभ इत्युपास्तम् । सास्ति प्रयोग इति । अन्विभानानां इति भावः । कयचित्स्यादिव-
चनावित्यन्तो ग्रन्थस्तस्यैकीयमतत्वात् । अत एव नः कय इति सूत्रं वाच्यतीति भाष्य प्रयुक्तम् । अन्वोत्पत्ति ।

श्छन्दसि भवति । ऊदुपधाया गोहः । आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामृकारस्य गोहो याऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र पष्ठी यत्र षष्ठी तत्राऽदेशा भवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियते एतन्न्यास एव । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र पष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तेणापि तकारग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियते एतन्न्यास एव । किं पुनरिदं निर्वर्तकम् । अन्तरतमा अनेन निर्वस्यन्ते आहोस्वित् प्रतिपादकम् । अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः । कश्चात्र विशेषः । स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थाननिर्वृत्तिः * । स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानानां निर्वृत्तिः प्राप्नोति ।

तु भाषायां शब्दस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः । गोह इति । एतत्परिभाषापस्थाने सति गोह इति षष्ठ्यन्तरतमे स्थानेऽप्युपसंह्रियते । न्यास एवेति । अन्यथा परत्वादलोऽन्त्यस्येत्यनेन गोह इति षष्ठ्यन्ते ऽप्युपसंह्रियेतेति भावः । रदाभ्यामिति । चरितमित्यादौ व्यवधानाच्च भवति । निष्ठाया इति । षष्ठ्यास्तकार एवोपसंहारात्तस्यैवानन्तर्येण नत्वाविधानात् । क्रियते एतन्न्यास एवेति । अन्यथा हि भिन्नवद्भ्यामत्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात् । स हि नकारस्य सुसदृशः । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा इति वचनात् । किं पुनरिति । किं स्वतन्त्रमिदं लक्षणम्, आहोस्विल्लक्षणान्तरेणाभिनिर्वृत्तानामनेन नियमः क्रियते, अथ लक्षणान्तरशेषभूतामिति प्रश्नः । स्थाननिर्वृत्तिरिति । दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते तदा प्रयोजनाभावः । भिन्नरूपस्त्वादशस्तदर्थस्याऽप्रत्यायक इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः । अ-

अत्राहोस्वीजन्तु रायमिच्छन्तीति भाष्यप्रयोगविरोधः । न हि विमलशब्द इति बोध्यम् । भाष्ये (यीत्यस्य वैयर्थ्याच्च) । भाष्ये गोहः संबन्धिन ऊकारस्य याऽन्तरतमा प्रकृतिरित्यन्वयः । स्थानेऽप्युपसंह्रियते इति । एवञ्च गोह इति गोहावयवलाक्षणिकमृकारान्तरतमस्य गोहावयवस्यादित्यर्थ इति भावः ॥ ननुपधामहणाकारणलाघवे दर्शितं क्रियते इत्युत्तरमसंगतमन आह अन्यथेति । परत्वादलोऽन्त्यस्येत्यनेन व्यवस्थापकं स्यादित्यर्थः । एवं च पञ्चद्वयव्यावश्यकं दर्शितं भावः । ननु तदमहणाभाव चरितमित्यादावापि रेफान्तरा निर्वृतिरित्यत्र स्यादित आह चरितमिति । रदाभ्यामित्यस्य प्रधानविशेषणताया न्याय्यतया परिभाषासंस्कृते लक्ष्यसंस्कारक वाक्ये रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठासंबन्धिनोऽन्तरतमस्य नकारादेश इत्यर्थ इति भावः । आह परस्य स्थानेऽन्तरतम इत्याभ्यामादेशन्तरतमस्य इत्यर्थे इकारस्यान्तरतमत्वाभावेन तकारस्य आदित्वाभावेनाप्राप्तिरिति परे ॥ पक्षान्तरेऽपि तुल्यत्वाच्च गौरवमित्याह अप्यथेति । तकारस्य नत्वं स्यादिति । अनया पारभाष्येति भावः । वस्तुतस्त आदेः परस्येत्यनेनान्यस्याप्राप्तिः । सूत्रन्तु उभयाविरोधेन भिन्नमित्यादौ चरितार्थमित्यत्र प्रयोगे न स्यादेव नत्वमिति उभ्यामपि तदमहणे कर्तव्यमिति भाष्यतार्थ्यम् । एवञ्च प्रथमान्तच्छब्दो निर्वापः । सप्तम्यन्तच्छब्दस्तु द्रष्टु एव । अतएव न प्रसुधिरित्यादि आरतार्थम् । नूनरयोर्वृद्धिरचेति शार्ङ्गवाक्यान्तर्गणसूत्रं यद्वार्थं तथा नरः अ इति व्याख्यानादप्याकारस्यैव वृद्धिरिति न तत्र दोषः । तत्र नूनरयोर्व्यावर्तते एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी पृथगपि वा तौ गणे पठ्यन्ते इति बोध्यम् ॥ अथेति । वाक्यभेदाभेदाभ्यां पक्षद्वयभेद इति बोध्यम् । तत्र तृतीयः सिद्धान्तो भाव्यमिति । भि-

अस्यापि प्राप्नोति । दधि मधु । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते
तत्रान्तर्गतो दधिशब्दस्य दधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्य-
ति । यदि चैवं क्वचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात् । विमं'मुमलमिति । इण्कोरादेश-
प्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति । अपि च इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पते । तद्यथा । तस्मै
भ्राष्ट्रं तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठन् ।
अस्तु तर्हि प्रतिपादकम् । अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः । निर्वृत्तप्रतिपत्तौ
निर्वृत्तिः * । निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न मिध्याति । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति । किं
तर्ह्युच्यते । निर्वृत्तिर्न मिध्यतीति । न सार्थायो निर्वृत्तिः मिद्धा भवति । न व्रमो
निर्वृत्तिर्न मिध्यतीति । किं तर्हि । इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । न सर्वे सर्वत्रे-
ष्यन्ते । इदमिदानीं किमर्थं स्यात् । अनर्थकं च * । अनर्थकमेतत्स्यात् । यो हि
भुक्तवन्तं ब्रूयाद् मा भुक्था इति किं तेन कृतं स्यात् । उक्तं वा । किमुक्तम् ।

स्त्विति । वचनस मर्थ्याच्छब्दव्यवहारस्य च नादित्वादिति भावः । क्वचिद्वैरूप्य-
मिति । यदा विमशब्दस्य विमशब्द आदेशस्तदा पदं नास्ति न हि तदा सकार
आदेशः । यदा तु सकारस्य सकार आदेशस्तदा पदप्रसङ्ग इति वैरूप्यप्राप्तः । अ-
न्तेर्भूगित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य वाचकाः । अपि चेति । पुनरन्येनान्येना-
ऽऽदेशेन भावितव्यमिति भावः । प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः
स्यात् ततश्च सर्वस्य निवृत्त्यभिमुख्यत्वात्साधुत्वस्य व्यवस्था नापश्यते । अस्तु
तर्हि । निर्वृत्तपु लक्षणाऽन्तरगादेशेषु नियतो ऽनेन क्रियते तत्रान्तरगतमः साधुर्नान्य
इत्यर्थः । निर्वृत्तिरिति । अभिमनस्य शब्दस्येत्यर्थः । इष्टा व्यवस्था । अकः
सवर्णो दीर्घ इत्यतः तत्रागते यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा तेषां साधुत्वं विज्ञानं तच्चा-
ऽनेन तेषामिवासाधुत्वं शक्यं प्रतिपादायतुमिति भावः । उक्तं वा । इको गुणवृद्धी

व्ररूपइति ॥ पर्यायो यदापि भिन्नरूपमनर्थकप्रत्यायकश्च तथापि विनिगमताभावादभया स्यादित्येवमात्रं
शास्त्रेण वाच्यम् । तथा च सञ्जमनारम्भसमं स्यादिति भावः । शास्त्रप्रवृत्तौ द्वैविध्यसामर्थ्यं, सहशादेशो
हेतुः शब्देति ॥ भाष्ये (यदि चैवमिति) । स्यान्नपेक्षयाऽऽदेशे यत्र वैरूप्यं प्रसक्तं तत्रैव दोष इत्यर्थः ।
नहि तदेति । आदेशरूपमर्थ्यत्वेन पदविधानादित्येव भावः । यदा त्विति । तदुत्पन्नं भाष्यकृदुच्यते ।
(इमे वर्णा इत्यादि) । तन्वस्य निवर्तकत्वं आधेयानुक्त्यभ्यासादिना स्यादिति कृता नास्त्यम् । कः पानेन मिद्धे
तद्वैरूप्यं चेत्यत्र आह अन्तरिति । विद्यानिवृत्तिस्तत्कलमिति भावः । सहशादेशावपि अपि दोषमाह ।
भाष्ये (अपि चेष्टेति) । ननु सहशादेशो कथमिष्टव्यवस्थासिद्धिर्न आह पुनरिति । ननु लक्ष्ये लक्षण्य-
ति न्यायाविरोधो ऽन आह प्रयोजनमिति । स प्रयोजनशास्त्रप्रवृत्तौ हि प्रथमपदवृत्त्यैव प्रयोजननिर्वाहार्थं
द्वितीयादिप्रवृत्तिरिति तर्हीजम् । तत्रैव प्रकृत इति भावः । भाष्ये (व्यवस्थे) त्यस्य सापेक्षत्वात् आह साधु
त्वस्येति । परिनिर्वाहान्वयाप्यत्वात्साधुत्वस्येति भावः । नवस्य नोदान्तमेव शास्त्रं स्यादिति तात्पर्यम् ।
निर्वृत्तस्त्विति । अन्येन निर्वृत्तानां मध्य ऽनेनान्तरगतमर्थ्यं साधुत्वप्रतिपत्तिरिति भाष्यार्थः इति भावः ।
अभिमनस्येति । शास्त्रप्रमाण्यादुभयोरपि पाक्षकसाधुत्वापत्तिरिति भावः । दीर्घादेरिष्टा व्यवस्था न भविष्य-
तीत्यत्र आह अक इति ॥ एकप्रमाणबाधितस्य सामान्यावशेषभावाभावेन प्रमाणान्तरं वास्त्यनिको
निरासो ऽशक्यः कर्तुमिति भावः । ननु शास्त्रप्रमाण्यादुभयोरपि साधुत्वं इदं धर्म्यं स्यादिति पृच्छान्ति
(इवमिदानीमिति) । उत्तरयात् । (अनर्थकमिति) । भुक्था इति तदनुस्वार पाठः । अनर्थक्य परिहरति ।

सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति । षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । स्थानेऽन्तरतमः पट्टीनिर्दिष्टस्येति । प्रत्यात्मवचनं च * । प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने यथा स्यात् । अन्यस्यान्तरतमोऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति । प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात् * । प्रत्यात्मवचनमशिष्यम् । किं कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात् । स्वभावत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । समाजेषु समाशेषु समवायेषु चाऽऽस्यतामित्युक्ते नचोच्येते प्रत्यात्ममिति प्रत्यात्मं चासते । अन्तरतमवचनं च * । अन्तरतमवचनं चाशिष्यम् । योगश्चाप्ययमशिष्यः । कुतः । स्वभावसिद्धत्वादेव । तद्यथा । समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः येषामेव किञ्चिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते । तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रमथो भवति तेन सह शेरते । तथा यान्येतानि गोयुक्तकानि मधुप्रकानि भवन्ति तान्यन्योन्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति । एवं तावच्चेतनावत्सु । अचेतनेष्वपि । तद्यथा । लोपः क्षिप्तो बहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्ग-

इत्यत्र यत्र पट्टी तत्रेदमुपनिष्ठते तेनैकवाक्यताऽनेन सूत्रेण विधिवाक्यानामिति विधानकाल एवान्तरतम आदेशो विधीयते । प्रत्यात्ममिति । आत्मानमात्मानं प्रतीति समासः । आन्यात्मनोऽन्तरतम इत्यर्थः । स्वभावसिद्धत्वादिति । तुल्यन्यायतया सूत्रप्रत्याख्यानार्थेत्युक्तं न तु सम्यन्विशब्दत्वादिति । समाजेष्विति । समाज उत्सवेषु संघातः । समाजः सहभोजनम् । समवायः कस्यां चित् क्रियायां मेलनम् । नैव कृशा इति । गुणप्रमाणकृतसादृश्यपारहारेण विद्याधर्मकृतमान्तर्यं लोक आश्रीयत इत्यर्थः । एवमिहार्थं यदीयमर्थं यः शक्नोति वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवति । गाव इति । तिरश्चामप्ययं व्यवहारः संकीर्णानामसंकरलक्षणः । एवं चोदनायां संकीर्णा अप्यादेशा असंकराणां प्रवत्स्यन्ति । तथा यानाति । यथा तत्र सादृश्याद्वर्गीभवनं विच्छिन्नसाहचर्याणामपि भवति तथा स्थान्यादेशानां स्थानादिना सादृश्येण वर्गीभवनमित्यर्थः । अचेतनेष्वपि । न्यायस्य व्याप्तिप्रतिपादनमेतत् ।

उक्तं वेति । द्वितीयपञ्चाङ्गेदमुपपादयति एकवाक्यतेति । एवञ्चेतरस्याविधानमेवेति इष्टव्यवस्थ्यासिद्धिरिति भावः । परंतु उत्पन्नानामनेन निवृत्तिर्लुगाग्निनेनेति भावः । एतद्वक्तव्यमज्ञानात् बाहू निवृत्तिर्न सिध्यतीति । तद्व्युत्पत्त्य समाधत्तं उक्तं वेति ॥ भुक्तवतां भोजनफलकृत्मेजनिष्ठातिषधस्य वैयर्थ्येति शास्त्रं वृद्धिरादैश्वसूत्रभाष्योक्तशास्त्रवामाण्याल्लुगाग्निनेव जानतिर्वाच्यति बाहूनेन हृत्तिमिद्व्याह । आत्मानमिति ॥ अनन्तेति टप् । स्थान्यात्मन इति । स्थानिरूपपदार्थस्यर्थः । नन्वन्तरतमसादृश्यस्य सादृश्यकत्वेन तुल्यास्यप्रत्ययमित्येष्वेव सम्बन्धिसादृश्यादिति कुतो नोक्तमन्तर् बाहू तुल्यति ॥ प्रत्यात्मं चासते इति । स्वस्वसमाजेष्वेवासते इत्यर्थः । कस्याञ्चित्ति । धर्मानर्ग्यातिक्रियायामित्यर्थः । अर्थकृतान्तर्यं सातं तैरेव प्रयाजगमिद्व्याह गुणस्यादि । पाण्डुसं गुणः, कृशत्वमपि प्रमाणम् ॥ विद्याशीले । आदिनां स्वसाधनाद्यर्थे स्वसाधनाद्विज्ञानिधनादिसमहः । एवञ्च अन्तरतमा भवतीति यज्ञानेकविधमिति च न्यायसिद्धिमिति भावः । वृष्टान्ते विवाहवार्थमाह सङ्कीर्णानामिति । भाष्ये [प्रसन्नो] वस्तः । [तेन सह] । स्वस्वप्रसन्नं सह । [शेरत इति] । शीतेः स्थितौ । एवञ्चादनायामिति । अनन्ते एतस्या विधिसास्त्रेपीत्यर्थः ॥ युक्तसादृश्यव-

च्छाति नोर्ध्वमारौहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छयान्तर्यतः । तथा या एता
 आन्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः स धूम आकाशे निवाते नैव
 तिर्यग्गच्छति नाऽर्वागवरोहति । अब्जिकारोऽप एव गच्छयान्तर्यतः । तथा
 ज्योतिषो विकारोऽर्चिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितं नैव तिर्यग्गच्छति ना
 ऽर्वागवरोहति । ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छयान्तर्यतः । व्यञ्जनस्वरव्यति
 क्रमे च तत्कालप्रसङ्गः * । व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालता
 प्राप्नोति । व्यञ्जनव्यतिक्रमे । इष्टम् । उप्तम् । आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्य-
 ञ्जनस्याऽर्धमात्रिक इक् प्राप्नोति । नैव लोके नैव वेदे अर्धमात्रिक इगस्ति ।
 कस्तर्हि । मात्रिकः । योऽस्ति स भविष्याति । स्वरव्यतिक्रमे । दध्यत्र मध्यत्र
 कुमार्यर्थं ब्रह्मवन्ध्वर्थम् । आन्तर्यतो मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्येको मात्रिको द्विमा-
 त्रिको यण प्राप्नोति । नैव लोके नैव वेदे मात्रिको द्विमात्रिको वा यणस्ति ।
 कस्तर्हि । अर्धमात्रिकः । योऽस्ति स भविष्याति । अक्षु चानेकवर्णादेशेषु * ।
 अक्षु चानेकवर्णादेशेषु तत्कालता प्राप्नोति । इदम् इश । अन्तर्यतोऽर्धतृतीय-
 मात्रिकस्येदम् स्थाने ऽर्धतृतीयमात्रमिवर्णं प्राप्नोति । नैप दोषः । भाष्यमानेन

अब्विकार इति । अन्तरिक्षे सूक्ष्मः समुद्रोऽस्तीति तद्विकारः सर्वा आप इति काष्ठा-
 दिस्थानामपामग्निसंयोगाद् धूमो विकारः । सूर्यविकारोऽर्चि सूर्यमेव गच्छति ।
 लोकव्यवहाराश्रयेण प्रत्याख्याते सूत्रे तदनाश्रयेण योगारम्भो दोषमाह व्यञ्जनेति ।
 व्यतिक्रमः । स्थानित्वेन निवृत्तिः । इदमेव शास्त्रं निर्वर्तकमिति भावः । नैव लोक
 इति । नित्याः शब्दा अन्वाख्यायन्ते निर्वृत्तिपक्षेऽप्युच्चारणाभ्यां शक्यत्वादिति भावः ।
 नैव लोक इति । कुक्कुटादिषु छे व्यञ्जने न त्वेकमात्रिकमिति भावः । अर्धतृतीयमात्र-
 मिति । अर्धैकादशयोः कृतयोरिदमेव इति यदा प्रक्रियेति भावः । भाष्यमानेनेति । नैव
 लोक इत्यर्थं परिहारो नोक्तः । यदा विशेषाव्याहतत्वाद्वात्म्यभावेन घाध्यते इति न्याय-
 स्तदा त्रिमात्रस्य त्रिमात्रसम्भवात्स्यादेव प्लुतः । प्लुताप्लुतप्रसङ्गे च प्लुतश्च विषये

वार्त्ता । संपुटकशब्दस्तत्तत्पुत्रवृत्तनादिनात्यन्तपरिचितवार्त्ता । अनेनार्थं मन्थन यन्त्रानेकार्थपरिमित्यर्थः
 साधित इत्याहुः । सादृश्यमिति । तत्तत्पुत्रवृत्तनाद्यत्र सादृश्यम् ॥ अन्तर्गत इति । अन्तर्गते भवा आन्तर्गक्ष्यः ।
 शत एव निराधे निशि निराधरणे शयानानां शय्यापलम्भः । मन्थन च सर्वाकरणसंपर्केण मध्यपतया वायु-
 योगाद्वाष्टः । अन्तरिक्षेणामां परम्परया धर्मो विकार इति दर्शयति तद्विकारः सर्वा इति ॥ सूर्यविकार इति ।
 अत एव वातावर्तमध्याह्नात् सूर्यकरसंपर्कात् कार्योत्पत्तये इत्यनेन ॥ तदनाश्रयेणोक्तिः । मन्दमध्यबुद्धयर्थमि-
 त्यर्थः । नन नाऽर्धमात्रिक इश इत्यत आह इदमेवेति ॥ कार्या शब्दा इति दर्शने प्रमाणादेना तत्तत्तत्तत्तत्तत्त-
 र्णनिवर्त्तकमित्यर्थः । एवञ्च लोकव्यवहारभावेन एतच्छास्त्रसिद्ध एव स इति भावः ॥ यदुक्तमर्थमेवेति ॥
 तदह नित्या इति । निर्वृत्तिपक्षेपीति । शास्त्रकार्याः शब्दा इति दर्शनेऽप्यर्थः । उच्चारणमर्थेति । तस्य
 लोकाधीनत्वादिति भावः । इदमात्रमात्रिकत्वेनाधितृतीयमात्रिक इत्युक्तमन आह अर्धमात्रिक । परम्परया
 ऽन्तरिक्षव्यवहारो इति भावः ॥ प्लुताप्लुत इति ॥ तादृशस्थले हि सपातसप्ताध्यायांस्थेन प्लुतवर्धो विपा-
 दीत्यप्लुतस्यासिद्धत्वात्तद्विषये ऽप्यननेव प्लुतवर्धो तद्विषयेऽन्तर्वाक्यमन्यांशे विधिस्थितिनि शास्त्रस्य वैरुध्य-
 पत्तिस्तद्विज्ञम् । शास्त्रं स्वप्लुतविधानेन अतिरार्थमिति । प्लुतमात्रविधाने तु तादृशपक्षलक्षणवैयर्थ्यापत्त्यांशे

मवर्णानां ग्रहणं नैखेवं न भविष्यति । गुणवृद्धयेज्भावेषु च * । गुणवृद्धयोरे-
ज्भावेषु च तत्कालता प्राप्नोति । खट्वा इन्द्रः । खट्वेन्द्रः । खट्वा उक्म ।
खट्वेदकम् । खट्वा ईषां खट्वेना । खट्वा ऊढा खट्वेढा । खट्वा एलका
खट्वेलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा एतिकायनः खट्वेतिकायनः ।
खट्वा औपगवः खट्वौपगवः इति । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनानां
त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । तपरे गुणवृद्धी । ननु च
तः परो यस्मान्सोऽयं तपरः । नैसाह । तादापि परस्तपर इति । यदि तादापि
परस्तपरः । ऋद्वोरिति इहैवं स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् ।
नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे ।
यद्यमदेहार्थस्तकारः । दकारोऽपि । अथ मुखमुखार्थस्तकारः । दकारोऽपि ।
एज्भावे । कुर्वते कुर्वथे । आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रस्य षिसंज्ञकस्याऽर्धतृतीय-
मात्र एव प्राप्नोति । नैव लोके नच वेदे अर्धतृतीयमात्र एज्मिति । ऋवर्णस्य
गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् * । ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः ।
सर्वगुणवृद्धिप्रसङ्गः । सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्थाने प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् ।
आविशेषात् । नहि कश्चाद्विशेष उपदीयते एवञ्जातीयको गुणवृद्धिसंज्ञक ऋव-
र्णस्य स्थाने भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः । नवा ऋवर्णस्य
स्थाने रपरप्रसङ्गाद्वर्णस्यान्तर्यम् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् ।
ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात् । उः स्थाने अणू प्रसज्यमान इव रपरो भवतीत्यु-
च्यते तत्र ऋवर्णस्याऽन्तर्यतो रेफवतो रेफवानकार एवान्तरतयो भवति । सर्वा-

स्मृत इत्युच्यते । अत्र तु प्लुतस्यैव प्राप्तिः । खट्वेन्द्र इति संज्ञयाऽत्र गुणवृद्ध्योर्भा-
वने संज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादिति भाव्यमानेनोति परिहारस्याऽत्रासम्भवः ।
एज्भाव इति । प्रत्याहारः पृथक्तांशैश्च मनोरै वेत्यादिसंग्रहार्थः । तत्र हि मात्रिक एव-
कार औकारश्च स्यात् । ऋवर्णस्थिति । अत्र ह्रस्वस्याऽकार एव गुणः स्यात् स चैष्यतएव
दीर्घस्य त्वेङो स्याताम् । तुल्यप्रमाणत्वात् । तथा ह्रस्वस्य च सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः प्राप्नु-
वन्ति । समुदायापेक्षया तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते । नवेति । उग्रा रपर इत्यनेन गुणवृ-
द्धिशास्त्रस्यैकवाक्यतायां विधीयमान एवाण रपरो भवतीति ऋवर्णस्थाने ऽरा रौ क्रि-
यमाणौ गुणवृद्धी भवत इत्यर्थः । सर्वादिश इति । ऋवर्णस्य स्थानेऽरा रौ क्रियमाणाव-

ऽनुवाक्यकल्पना सोढव्यैव । सामर्थ्येनान्तर्गतमपरिभाषाबाधकल्पनापेक्षया ऽनुवाक्यस्य युक्तत्वाच्चो-
भावः । संज्ञा चिति ॥ कार्यकालपक्षेपि यथा भाव्यमानत्वाभावस्तथापपादितं वृद्धिसंज्ञामुच्ये ॥ प्रत्याहारइति
वार्तिके गुणवृद्ध्यज्भावेषु इति वृद्धो न तु कर्मधारयो भाष्यविरोधादिति भावः ॥ तत्र हीति ॥ प्रमाणत आ-
न्तर्यादिति भावः । नन्वेव ह्रस्वे सर्वगुणप्रसङ्गस्यानुपादयताद्वर्णमात्रे सर्वप्रसङ्ग इत्यनुपपन्नमत आ-
सम्भवापेक्षया । ऋवर्णस्य ह्रस्वान्तसमुदायापेक्ष्यर्थः । गुणवृद्धिशास्त्रस्येति ॥ प्रतिपक्ष्ये लक्षणभेदाद्वर्ण-
विषयगुणादिशास्त्रस्येत्यर्थः । बाह्यान्तर्यस्यैव ऋवर्णस्य रपरोऽणुरूपो गुण इति वाक्यार्थ इति भावः । ऋवर्ण-

देशप्रसङ्गस्त्वनेकालत्वात् * । सर्वदेशस्तु गुणवृद्धिमंज्ञक ऋवर्णस्य प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेकालत्वात् । अनेकाल शित्सर्वस्येति । नवानेकालत्वस्य तदाश्रयत्वाद्वर्णदेशस्याऽविघातः * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अनेकालत्वस्य तदाश्रयत्वात् । यदा ऽयमुः स्थाने ऽण तदा ऽयमेनेकाल । अनेकालत्वस्य तदाश्रयत्वाद्वर्णदेशस्य विघातो न भविष्यति । अथवा अनान्तर्गमेवैतयोरान्तर्गमः । एकस्याप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्त्यपरस्यान्तरतम आदेशो नास्ति एतदेवैतयोरान्तर्गमः । संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत् * । अथवा नष्टाश्वदग्धरथवत्सह संप्रयोगो भवति । तद्यथा । तवाश्वो नष्टो यमापि रथो दग्ध उभौ संप्रयुज्यावहा इति । एवमिहापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति मदाप्यन्तरतम आदेशो नास्ति अस्तु नौ संप्रयोग इति । विषम उपन्यासः । चेन्नानवत्स्वर्वात्मकरणाद्वा लोके संप्रयोगो भवति । वर्णाश्च पुनरचेतनाः । तत्र किंकृतः संप्रयोगः । यद्यपि वर्णा अचेतनाः यस्त्वसौ प्रयुङ्क्त स चेतनावान् । एजवर्णयोगदेशे ऽवर्ण स्थानिनो ऽवर्णप्रधानत्वात् * । एजवर्णयोरादेशे अवर्ण प्राप्नोति । यद्वैलका भानौपगयः । किं कारणम् । स्थानिनो ऽवर्णप्रधानत्वात् । स्थानी द्वित्रावर्णप्रधानः सिद्धन्तूभ

लोऽन्त्यस्येत्येतद्वाच्येनानेकालत्वात्सर्वदेशो प्राप्नुतः । नवेति । अङ्गस्येति पृष्टा पूर्वमेवाऽन्त्यमिकमुपसंक्षिप्यते ततश्च ऋवर्णस्य स्थानित्वे विघाते रपरत्वमानुपृष्ट्या सिद्धत्वात् पूर्वप्रवृत्तमलोऽन्त्यस्येत्यल्लुप्तकारं न बाधत इत्यर्थः । अथवेति । निर्वृत्तस्याऽणो रपरत्वविघातेऽपि न दोष इत्यर्थः । अनान्तर्गमवेति । न हि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्गमपरमापितं रूपान्तरंणाऽपि सादृश्यसंभवात्परग्रहाच्चेति भावः । ऋवर्णस्य मात्रिकाऽकारो गुणोऽन्तरतमोऽस्त्येवेति चत् । तदर्थस्य यत्नस्य कारणाददोष एव । दीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वादिकारोकारावन्तरतमो स्यादिति चेत् । भवेदतद्यदा भेदापेक्षा क्रियते । ऋवर्णमात्रस्य ह्रस्वाद्यवान्तरगमेदानपेक्षायां स्थानकृतत्वेन न केन चिदभेदात्यनान्तर्गमेवेत्याद्युक्तमात्रसंप्रयोगो वेतिथिदा स्थानेऽन्तरतम इत्येतत्प्रतारक्यतामित्यर्थः । अवर्णप्रधानत्वादिति । इममेव हि न्यायमाश्रित्योक्तमेवाश्रोतृभूयस्त्वादिति । उभया-

रित्यनेनैकदेशद्वारं स्थानत आन्तर्यमुक्तम् ॥ ऋवर्णस्येति ॥ ऋवर्णान्नाङ्गस्येत्यर्थः ॥ सर्वदेशावेति । तत्त्वेपि समुदायान्तर्वहित्वावर्णस्य तत्रदेशत्वमपि स्वदेश्य इत्याद्याय वक्तुं शक्यमिति भावः । पूर्वमेवेति । अन्यथा ऋवर्णस्थानिकत्वाभावात्परत्वमेव न स्यात् । न च समुदायान्तर्गमप्राप्तिकाराधयेण रपरत्वम् । प्रत्यक्षे ऋवर्णस्थानित्वे श्रितार्थस्यानुमानके प्रवृत्त्ययोगात् । स्वदेश्य इत्यादा तु पूर्वप्रकारान्वयविकारात् प्रत्यक्षमेव स्थानित्वमिति भावः । पूर्वप्रवृत्तामिति । उपजात्यतन्त्याप बाध्यम् । न बाधत इत्येवानेकालशित्सर्वस्येति सूत्रं कर्तुं रेफवता रेफस्य वान्तरतम एवेति अयत्नयुक्तमत आह निर्वृत्तस्यानि । परिग्रहाच्चेति पादवन्तरथासौ स्थान्यादशभावमेत वर्णसाध्यकृतस्येति भावः । सदृशमन्वन्ध्यभावकृतमुभयोः साधारणधर्मरूपं सादृश्यमिति तात्पर्यम् । यत्नस्येति । परिग्रहान्तरगमप्रधानस्येत्यर्थः ॥ स्थानकृतमिति । अनान्तर्गममिति भाष्यस्य स्थानकृतान्तरतमाभाव इत्यर्थः । नष्टाश्वदग्धरथवदिति । बहुव्रीहिसमैकवृत्तादिति । पूर्वोक्तनार्थवन्त्येन पौनरुक्त्यं परिहर्तुं यदाति । केचित्तु मत्प्रत्याख्यानेपि लोकन्यायेन तदुश एवावश इत्यर्थः साधितो भगवतेति प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यातयोः को विशेषस्तस्मात्तान्नियम्याभावरूपस्य सादृश्यत्वानङ्गीकारव्याह नष्टाश्वान् ॥ ऋवर्णस्य स्थानित्वेनाऽवर्णस्यादेशत्वेन सदृशतामध्याहंसादृश्यापि स्थान्यादशभावः । यथा नष्टाश्वदग्धरथया-

यान्तर्यान् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भावेतव्यम् । नचा-
वर्णमुभयोरन्तरतमम् ॥

उरण रपरः ॥ ५१ ॥ किमिदमुरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । उः स्थाने
अण्वेव भवति रपरश्चेति । आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन विधीयते । उः स्थाने अण्
च अनण च । अण् तु रपर इति । कश्चात्र विशेषः । उरण् रपरवचनमन्यनिवृ-
त्त्यर्थमिति चेदुदात्तादिषु दोषः * । उरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु
दोषो भवति । के पुनरुदात्तादयः । उदात्तानुदात्तरवारितानुनासिकाः । कृतिः ।
हृतिः । कृतं हृतं प्रकृतं प्रहृतं नृः पाहि । अस्तु तर्ह्युः स्थाने अण चानण च । अण्
तु रपर इति । य उः स्थाने ऽण् म रपर इति चेद् गुणवृद्धयोरवर्णाप्रतिपत्तिः* ।
य उः स्थाने अण् म रपर इति चेद् गुणवृद्धयोरवर्णस्याऽप्रतिपत्तिः । कर्त्ता हर्त्ता
वार्पण्यः । किं हि साधीयः । ऋवर्णस्याऽसवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरेङ्गैर्चौ ।

न्तर्यादिति । ह्रस्वशासने ह्येचः समुदायान्तरतमाभावाच्चोच्चेत्युक्तम् , इह तु सम्भव-
त्येष स्थानेन समुदायान्तरतम इत्यर्थः ॥ ५० ॥

उरण् ॥ किमिदमिति । पृष्ठीप्रकरणाद्यत्र पृष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तत्र किमादे-
शान्तगाणां बाधकमणं निर्वर्तयति तस्य च वाक्यभेदेन रपरत्वम् । आहोस्विद्रपरत्व-
मात्रमनेन क्रियते उः स्थाने लक्षणांतरेण निष्पन्नो यो ऽण् स रपर इति प्रश्नः । तत्र
के चत्पाठोऽण् भवति रपरश्चेति तत्रापूर्वोऽण् विधीयमान आदेशान्तगाणां बाधकः ।
अन्थ ५ पाठोऽणोव भवतीति । तः सामर्थ्याच्चान्यनिवृत्तिः । सैवकारेण प्रदर्श्यते ।
उदात्तादिष्विति । अन्तरतमस्य बाधकोऽण् प्रसज्यत इति भावः । स चोदात्तादिगुणो
नवेति सवेत्या दोषः । नृः पाह्नाति । यद्यप्यास्मिन् पक्षे पूर्वमवर्णं ऋकारं न ल-
भ्यते तथापि नृन् प इति निपातनाद्भवति नकारस्य तु रुवे कृतेऽनुनासिका विधीयमा-
नोऽणोव स्यान्न तु ऋकार इति दोषः । प्रतिपदविहितैस्त्वात्वादिभिरयं हि बाध्यतइति
तेषां रपरत्वं न स्यात् । गुणवृद्धोरिति । भूतस्य चेदणो रपरत्वं क्रियते तदा तु गुण-

रस्यन्मित्रयोरपि असदृशयोरपि संप्रयोग इति तात्पर्यामत्याहुः । प्रधानत्वं भूयस्त्वेन । न्यायस्तर्हि कवेस्त्वन
आह ह्रस्वेति ॥ ५० ॥

उरण् ॥ भाष्ये (उरणपरवचनमिति) सूत्रस्थविसर्गप्रागभागाङ्करणेन पृष्ठीसमासः । नन्वन्य-
बाधेन न स्थानी अतिशयस्य स्थाननिवर्त्तकत्वस्वभावत्वात् न स्थानिष्यतिरिक्त उरणित्येतावत् स्थानिष्य-
तिरिक्तनिवर्त्तने सामर्थ्याभावात्तत्र आह पृष्ठीति । यत्र पृष्ठत्वा ऋवर्णस्यावशाप्रसक्तस्त्वैत्यर्थः । स्वातन्त्र्य-
स्यास्य विधायकत्वन्तु इको गुणवृद्धीत्यत्र भाष्ये एव निराकृतम् । तत्र यद्यन्यनिवृत्त्यर्थं नियामकत्वे
सवाच्यमनमेतादृशे बक्ष्यमाणस्य विशेषो न स्यादत आनुषङ्गिकं तदित्याह तथेति । अपूर्वं इति । वाक्यभ-
वेन त्रित्यादिरुदात्तो भवति ऋवर्णस्य स्वण भवति । स च रपर इत्यर्थ इति भावः । तत्र सामर्थ्यादिति ॥ वि-
शेषविधेः सामान्याविधिबाधकत्वेनेत्यर्थः । न तु वाक्यवृत्त्याऽस्य नियमपरत्वमिति भावः ॥ स चोदात्तादि-
गुणइति । अत्र पक्षेऽन्तरतमस्य न्यायेनान्तरतमपरिभाषाया अनेन बाध इति भावः । नवेति । यत्रोपास्थि-
तिस्तद्विधेयस्य बाध इत्याभिमानः ॥ भाष्ये कृतिर्निस्वरेणाद्युदात्तः । कृतमित्यत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे
शेषनिघातेन लकारानुदात्तः । प्रकृते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते उदात्तावनुदात्तत्वेति
स्वरितत्वम् । उच्चेरुदात्त इत्यादिषु पृष्ठपक्षतमस्य इत्यनुवर्त्तन इति पक्षे त्रित्यादिरित्यादावप्य इत्युपास्थितेः
पृष्ठसिद्धाबाधुराष्टिस्त्वोपस्थानमिति दृष्टव्यम् । नियमपक्षे बक्ष्यमाणशेषमभाष्याकृत्य दर्शयति प्रतिपदेति ॥

पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः । किं हि साधीयः । तत्रापि ऋवर्णस्यासवर्णे यद्वर्णं स्यान्न पुनरिकारोकारौ । अथ मतमेतत् । उः स्थाने अणश्चाऽनणश्च प्रसङ्गे अणोव भवति रपरश्चेति मिद्धा पूर्वस्मिन् पक्षे ऽवर्णस्य प्रतिपत्तिः । यत्तु तदुक्तमुदात्तादिषु दोष इति । स इह दोषो जायते । न जायते । जायते स दोषः । कथम् । उदात्त इत्यनेनाणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते अनणोऽपि । यद्यपि अणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते न तु प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । स्थाने ऽन्तरतमो भवतीति । कुतो नु खल्वेतत् । द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः स्थाने ऽन्तरतम इति उरण् रपर इति च स्थाने ऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया व्यवस्था भविष्यति न पुनरुरण् रपर इति । अतः किम् । अत एव दोषो जायते उदात्तादिषु दोष इति । ये चाऽप्येते ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा उच्यन्ते तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति । कृत इद्धातोरुदात्तपृथक्स्येति । सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात्* ।

वृद्धिविधायणेव दुर्लभ इति दोषः । किं हि साधीय इति । किं साधुतरं कारणमित्यर्थः । न पुनरिति । ततश्चाऽवर्णस्यैव नियमेनाऽप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयम् । अथ मतमिति । स एव पक्षोऽपवाद्याह । नानेनान्येषां वाचकाऽपूर्वोक्तं विधीयते । किन्त्वणनणोः प्रसङ्गे ऽणोव भवतीति नियमः क्रियते स च रपरः । न च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इकारोकारयोः प्राप्तिः । यत्तु तदुक्तमिति । किं भवान्प्रन्यतइति विचारयति । स एव युक्तियुक्तं पक्षं गृह्णाति । जायत इति । कुतो नु खल्विति । अन्तरतमपरिभाषया अवकाशः । अकः सवर्णे दीर्घः । अयां होऽन्यतरस्यामिति । उरण् रपर इत्यस्यावकाशः । कर्ता हर्तति । इहोभयं प्राप्नोति । कृतिरिति । परन्वादिभ्यमेव प्राप्नोतीति दोषः । ये चाप्येतत्ति । यत्र हानियमप्रसङ्गस्तत्रानेन नियमः क्रियते तत्र तच्छेषभूतं रपरत्वं भवति न त्वन्यत्र प्रतिपदविधाविति दोषः । सिद्धं त्विति । विधिवार्क्यरस्यैकवाक्यतायां विधानकालप्रायोगो रपर-

त्वेनामिति । प्रत्यासत्त्यारणित्यनेन विधीयमानस्याणो विधीयमानमिति शेषः । दुर्लभ इति । इत्यस्य गुणाकारलाभेऽपि दीर्घस्याकारगुणालाभः । वृद्धिस्तु नियमेन अण न लभ्यते इत्यर्थः । कर्तव्यादुदाहरण भाष्ये दीर्घान्तस्याप्युपलक्षणम् । किमित्यस्य विशेष्यमाह । (कारणमिति) । भाष्ये (नान्येषां) । सदृशभाव इत्यर्थः । ननु नियमकामात्रे कर्तव्यवर्णस्यापि प्रतिपत्ता कथमवर्णाप्रतिपत्तिस्तथा न तर्थात् । दोषपरिहारायन्तेपवाक्यान्त्यनिवृत्त्यर्थमित्यस्य नियमपरतया व्याख्यानमाशङ्क्य इत्ययति । भाष्ये (अथ मतमिति) ॥ एतत् वक्ष्यमाणं नियमरूपत्वमन्यनिवृत्त्यर्थमिति वदन्ता मत समत विधीयन्तमित्यर्थः । सिद्धापूर्वस्मात्प्रति । अन्यनिवृत्त्यर्थमिति पक्षे इत्यर्थः । स चेति । वाक्यभेदेनेत्यर्थः । नन्वेवमकारोकारावपि स्थानात्त आह न च गुणेति । भवानिति । नियमपक्षवार्तित्यर्थः । स एवेति । विचारक एवेत्यर्थः । शङ्कन । भाष्ये (यद्यप्यणोपीति) । परिहरति । (कुतोऽन्विति) । तद्व्यवहारात्तद्व्याख्येयवकाशप्रदर्शनाय इत्योह इत्युक्तम् ॥ उरण् रपरइत्यस्यावकाशज्ञानं । गुणविधौ स्थानेन्तरतमपरिभाषानुपस्थितिः । कृतवगणपृथगान्तरतमगुणाभावाविति भावः । यद्यपि भाष्याद्विनिगमनाभावो लभ्यत तथापि एष दोषो जायत इत्युक्तं प्रत्यामङ्गनाद्विनिगमकप्रदर्शनान्तरतमपरिभाषाप्रवृत्तिपरावयति परन्वावति । ननु प्रतिपदविहिता अप्यण एवेति कुतो रपरत्वाप्राप्तिरित आह यत्र हति । यो यद्धाति लत्वविधानाद्वृत्त्या तस्यापि रपरत्वमिति चेत् । अत्र हानिर्नानेन रेफस्य लत्वार्थं तस्याविति न दोषः । भाष्ये (ये चाप्येतत्ति) । बहुवचननाह्नप्यधामिति ईदृश उच्यते । विधीति ॥ ऋवर्णस्थानिकाण्यविधिवार्क्यैरित्यर्थः । एकवाक्यतायामिति । वाक्यैकवाक्यताया-

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसङ्गे रपरत्वात् । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । स्थान इति वर्तते । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यद्येवमादेशो ऽविशेषितो भवति । आदेशरव विशेषितः । कथम् । 'द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । तत्रैवमभिधेयं बन्धः करिष्यते । उः स्थाने अण् स्थान इति । उः प्रसङ्गे अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति । अथाण्ग्रहणं किमर्थं न ऊ रपरो भवतीत्येवोच्यते । रपर इतीयत्युच्यमाने क इदानीं रपरः स्यात् । यः स्थाने भवति । कश्च 'स्थाने भवति । आदेशः । आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरप्रातपेधः * । आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुना रीरिविधयः । अकङ्खलोपान्जनङ्खोद्धरिणादेशः । अकङ्ख, सौधातकिः । अकङ्ख । लोप, पैतृष्वसंयः । लोप ।

त्वं क्रियत इत्यर्थः । यद्येषमितिान ह्यनेनोः स्थानेऽणविधीयते अपि तु लक्षणान्तरेण तत्र विध्यङ्गभूता षष्ठी स्थानेयोगाति पारभाषा नोपतिष्ठति तथा चोदीचामातः स्थाने इत्यत्र स्थानग्रहणं कृतम् । तत उः समीपे योऽण् तस्यापि रपरत्वप्रसङ्ग इति स्थानग्रहणानुवृत्त्या ङः स्थाने य आदेशोऽणित्येतावन्नश्यते न तु प्रसज्यमान इति । आदेश इति । प्रसज्यमानत्वेनेत्यर्थः । अथवा स्थानग्रहणाऽनुवृत्त्या प्रसज्यमान इत्येतेषां लक्ष्यते नत् स्थान इति । ततश्चाण आदेशरूपता नियमेन न लक्ष्यतइति सामीप्यलक्षणांपि सम्बन्धाऽप्यगम्येतेत्यर्थः । द्वितीयमिति । तच्चात्मा प्रथमान्नं सम्पद्यते अथवा सप्तम्यन्त एव तस्मिन्नयमर्थो भवति प्रसङ्ग एवाऽत्राण् रपरो भवतीति । इदानीमुदात्तादिषु दापो नास्ति स्थानेऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया कृतिस्त्यादावृकारस्य ऋकार एव प्रवर्तते इत्यणः प्रसङ्ग एव नास्ति । गुणवृद्धौ च ऋकारस्य विधीयमाने भगारावेवान्तरतम्याद्भवत इत्यवर्णप्रतिपत्तिरप्यस्ति । रीरिविधाष्वति । बहुवचननिर्देशाद् रीरिविधाष्वपलक्षणाभिर्ति पृच्छति के पुनरिति । पैतृष्वसंय इति । लोपवचनं तु

मिथ्यैः ॥ ननु उरिति षष्ठ्या स्थानेयाम्बन्धस्य लाभः स्यान्न आह नहीति । एवञ्चायमनुवाद इति भावः । विध्यङ्गति । विधेयेन साक्षाद्यत्र सम्बन्धस्तत्र सा परिभाषित्यर्थः । उदात्तस्वगित्यर्थेणा लः परस्मैपदमित्यादावनुवाचेऽप्यस्याप्रवृत्त्येवामत्यादिभाष्यमकदेशिनोर्हन्तिगति बोध्यम् । उः समीपइति । तथा च तृतीय इत्यादावप्यणा रपरत्वप्राप्तिरित्यर्थः । सामीप्ये च षष्ठीव्यवाहते ऽपीतिभावः । स्थाने यथादेशोऽणिति । अनुवर्तमानस्थानग्रहणपुरित्यस्य सम्बन्धिशब्दत्वाच्चैव सम्बन्धयेत्यर्थः । नन्वेवमादेशः स्थानेन विशेषित एवति आदेशो ऽविशेषित इति भाष्यासंगतिरित्यत्र आह प्रसज्यमानत्वेनेति । अथवास्थानेन । स्थानशब्दस्य प्राधान्याद् रपरइत्यनेन सम्बन्ध इति भावः । तत इति । अणः स्थाने पदार्थेनावशेषणार्थित्यर्थः । एवञ्च नावशान्तगणा बाधकाण्यधीयते नापि नियमः नापि विहितस्य रपरत्वं प्रसज्यमानत्वेन विशेषणान् किं तु तत्तादृषिभिर्वाक्यैकवाक्यत्वेनाप्येति बोध्यत इति बोध्यम् । अथवेति । स्थानपदेन प्रसङ्गकालो लक्ष्यत इति भावः । ककारएवेति । स्थानतः प्रमाणतः स्वरूपतश्च सहस्यार्हति भावः ॥ ननु वार्तिकोक्तरीरिविध्यात्तत्तत्त्वात्तस्य चापलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् के पुनरिति प्रश्नादुपपत्तिरत आह बहुवचनेति । सौधातको मुधातुरकङ्खात इज्य पैतृष्वसंय ङकि लोपस्तत एव ङक्च । ननु लोपश्च रपरत्वं त बिनापि यथादेशेन तस्याप्यरूपसिद्धिरत आह नोपति । रपरत्वाभिधानमुखेन

आनङ्, होतापोतारौ । आनङ् । अनङ्, कर्ता हर्ता । अनङ् । रीङ्, माप्ती-
याति । पित्रीयाति । रीङ् । रिङ्, क्रियते द्विपते । रिङ् । उदात्तादिषु च * ।
उदात्तादिषु च किम् । स्वरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृतिः । हृतिः । कृतं
हृतम् । प्रकृतम् । प्रहृतम् । नृं पाहि । तस्मादणग्रहणं कर्तव्यम् । एकादेश-
स्योपसंख्यानम् * । एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । खट्वर्श्यः । मालर्श्यः ।
किं पुनः कारणं न भिष्यति । उः स्थाने अण प्रमज्ज्यमान एव रपरौ भवतीत्यु-
च्यते । न चायमुर्देव स्थाने अण शिष्यते । किं तर्हि । उश्चान्यस्य च । अवय-
वग्रहणात्सिद्धम् । यदत्र ऋवर्णं तत्तदाश्रयं स्वरत्वं भाविष्यति । तथा । माषा
न भोक्तव्या इत्युक्तं मिश्रा अपि न भुज्यन्ते । अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे
रान्तप्रतिषेधः * । अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधो व-
क्तव्यः । होतापोतारौ । यथोश्चान्यस्य च स्थानेऽण रपरौ भवतीति । एवं
य उः स्थानेऽण चानण च सोऽपि रपरः स्यात् । यदि पुनर्ऋवर्णान्तस्य स्था-
निनो स्वरत्वमुच्यते । खट्वर्श्यः । मालर्श्यः । नैवं शक्यम् । इह न प्रमज्जेत ।
कर्ता हर्ता किरति गिरति । ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते नचैतद्वर्णान्तम् । ननु च

सर्वादेशाश्च स्यात् । होतापोतागाविति । रेफस्य सर्वोपान्तलोपे कृते तस्यासिद्धत्वाश्च-
लोपो न स्यात् । एकादेशस्येति । पूर्वपर्योर्गति समुदायस्य स्थानित्वेन चोदितत्वा-
त्तस्य च ऋवर्णरूपत्वाभावादिति भावः । अवयवग्रहणादिति । पूर्वपर्योर्गत्यन्तेनोद्धृता-
वयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते अवयवावयव चाऽप्यश्वत्थपरस्परौ समुदाय इति भव-
त्ययमवर्णस्य स्थान इति भावः । रान्तप्रतिषेध इति । आनाङ् विधीयमाने आकारस्या-
णोभावादित्यर्थः । तस्मादवयवग्रहणादित्यस्यान्तस्य एकत्वाच्च स्यात्तादवर्णस्याण वि-
धीयते तत्रैवदमुपातप्लुत इत्येकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यमेव । यदि पुनर्गति । उर्गति
वर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणञ्च सर्वत्र तदन्तविधि प्रयोजयतीति स्यात्तादवर्णान्तस्य ग्रहणं
खट्वर्श्य इत्यत्र च समुदाय ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं स्वरत्वम् । कर्तेति । अङ्गस्येति

सर्वादेशस्त्वमेव लोपस्याभिव्यक्तिर्नामिति भावः । यदि सर्वादेशो लोपस्तत्र उः स्थानित्वेन कस्य स्वरत्वम-
न्ते चिन्त्यम् । तस्मादलोपार्थावयवार्थापादनेमेव लोप इति तत्त्वम् । आनङ्गर्हो आनङ्कृतोद्धृते ऋदृश-
नेति विहितं । रेफस्येति । अल्पग्रणापकर्षायण प्रतिषेधायस्मान् च चिन्त्यमितम् । तस्माद्रेफश्रवणमेव
लोपोऽन्ति बोध्यम् । समुदायस्येति । इन्द्रस्य सर्वान्ति भावः । उद्धृतेन । अत एव द्वितीयान्तिदेशः ।
तस्मादर्थमेव प्रत्येक स्थानित्वद्विगिति भावः । नन्वावयवत्वस्यादभनत्वविज्ञा नाम नदपनसंख्यायाः
समुदाये आरंभो नैतावता प्रत्येक स्थानित्वत्वात्तमेव आह अवयवत्ववचना । इत्येतरयोग इति शेषः ।
एवञ्च तत्रसमुदायस्यावयवभेदेन बोधनाद्विधयेन प्रत्येक तयोः स्थानित्वत्वम् । अयमेवचोद्धृता-
वयवभेदः समुदाय इत्यस्यार्थ इति भावः ॥ आद्यं गृहीताभिप्रायः समुदायस्यान्तिभक्तस्य स्थानित्वेति तत्र-
न्तर्गतावयवस्यापि स्थानित्वमादाय ऋस्थानिकत्वमनन्तमित्याभिप्रायवानाह (अथवग्रहणात्तद्विधानि
चेदिति) । रान्तस्येति । रान्तत्वस्येत्यर्थः ॥ ऋवर्णान्तेति । अदृशाल्प्रस्तावत् । अदृशस्य विशदयमाशङ्क्य
तदन्तविधिरिति भावः । नन्विकाङ्क्षे तदवश्यमाण तदन्तविधेरवर्णान्तस्य गुणन भाव्यमेव आह अङ्ग

एतदपि व्यपदेशिवद्भावेन ऋवर्णान्तम् । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः । न चैषोऽर्थ-
वान् । तस्मान्नैवं शक्यम् । नचदेवमुपमंख्यानं कर्तव्यम् । इह च रपरत्वस्य प्रति-
पेधो वक्तव्यः । मातुः पितुरिति । उभयं न वक्तव्यम् । कथम् । यो द्वयोः पष्ठी-
निर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति । लभते ऽसावन्यतरन्नो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवद-
त्तस्य पुत्रः । देवदत्तायाः पुत्र इति । कथं मातुः पितुरिति । अस्त्यत्र रपरत्वं,
कारूपसिद्धिः । रात्सस्येति सकारस्य लोपः । रेफस्य विसर्जनीयः । नैवं
शक्यम् । इह हि मातुः करोति पितुः करोतीति । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति पत्वं
प्रसज्येत । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येन्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् । लुप्यते ऽत्र

षष्ठी अन्त्यमलमुपसंहृतेति ऋवर्णस्य गुणो न भाव्यम् । न च ऋवर्णं ऋवर्णान्तो भवतीति
दोषः । नचैह तदन्तविधिर्गन्ति उरार्णति भूतानुवादात् । नच प्रदेशेषु तदन्तस्य कार्यम् ।
अन्त्यस्यैवानुसंहारेण स्थानित्वप्रतिपादनादिति भावः । अर्थवन्तेति । यथैवेयायेत्यत्रका-
त्त्वम् । अर्थस्य हि त्यागोपादानाभ्यां वर्णरूपता धातुरूपता च व्यवस्थाप्येत । इह
चेति । उपसंख्यानस्यातिव्याप्त्येत्यर्थः । मातुरिति । रपरत्वे कृते विभक्तिस्कारस्य
रत्वं पूर्वस्य रेगिति लोपः । ढलोप इति दीर्घत्वम् । तत्र मातुरिति प्राप्नोतीति भावः ।
द्वयोरिति । अवयवावेवात्रापेक्षितपरस्परं स्थानिनो । अत एवैकग्रहणं स्थानिभेदादादे-
शभेदनिवृत्त्यर्थं कृतम् । अन्यतरत इति । तृतीयान्तादाद्यादिन्वात्ताम् । तद्यथेति । एकः
पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते तथेहापि पूर्वपराभ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्य-
पदेशः । अकडादेशस्तु समुदायस्यादेशत्वं नाण इति रपरत्वाभावः । प्रत्ययेति । अस्ति-
त्यर्थं समुदायः प्रत्ययो न त्वकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इति भावः । प्रत्ययाति । प्रत्य-
यः ऽवयवत्वादाकारो ऽपि प्रत्ययः । अतस्तदादेशो ऽपि प्रत्यय इति भावः । लुप्यत इति ।
सकारमन्निधिकालं ङकारेण नैव लब्ध्वा प्रत्ययसंज्ञा समुदायसन्निवेशिनीत्वात् तस्या
इति कुतस्तदादेशस्तां लप्स्यते । उक्ते च कृते ऽत्रशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः स च

स्येति । षष्ठीति । इगन्ताङ्गान्यस्य गुण इति वाक्यार्थ इति भावः । भाष्ये लक्ष्यासिद्धिदोषं ऋवर्णान्ते
स्येत्यर्थे उक्तं स्वयं तदर्थसम्भवमप्याह न चहेति । भूतानुवादिति । एवञ्चानुवादे परिभाषाया इव संज्ञाया
व्याप्यप्रवृत्तिः । यद्वा समानावभक्त्यन्तविशेष्यगर्जनभूतानुवादादित्यर्थः । यत्र हि साक्षादर्थान्ता विशेषणस-
मानाधिकरणं विशेष्यमुपादीयते तत्रैव वर्णग्रहणे तदन्ताभिः । गमकं विना शब्दरूपं विशेष्यमाश्रयं तु
न तदन्तविधिरिति भावः । नच प्रदेशेति । इह तदन्तविध्यनावेषं यात्र प्रदेशेषु ऋवर्णान्तस्य षष्ठीति
देशेन स्थानित्वं स्थाननस्तदनुगन्धनानुवादेपि एकदेशद्वारा ऋवर्णान्तं ग्राह्यं तदापि नास्तीति भावः । इति
चिन्त्यम् । वृद्धिर्यस्याङ्गीदृष्टद्विवचनमित्याशं चानुवादेपि संज्ञाप्रवृत्तेः । वर्णविधौ च सर्वेति च
शब्दरूपविशेषमाश्रयं तदन्तावधा गमकमनो भाष्येनैव दोषः । भाष्ये (ऽर्थवन्तेति) । इममसहाय्यो
पलक्षणमत एव कुरुते इत्याशयवर्धकतापि सः । तत्र हि स दिसंज्ञापर्यागसहाय्यरहित एवेति विकृ-
भाष्ये (इह चेति) । एकादेशस्यापसङ्ख्यानमित्यपेक्षसङ्ख्यानिकपरत्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इत्यर्थः । मातु-
रित्यादौ तदुपसङ्ख्यानानिव्याप्तेरिति भावः । मातुरिति । ऊपरइति पूर्वोक्तभाष्यप्रयोगविरोधादत उचि-
तपरत्वात्मानुरित्यादौ न हीये इत्यपास्तं वेदितव्यम् ॥ उक्तं गमकमाह अतएवेति । पञ्चम्यन्तात्ता-
लपर्याप्तज्ञतराह तृतीयान्तादिति । समुदायस्येति । प्रत्येकमदेशत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः । भाष्ये (रात्स-
स्येति) । सलोपे रत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । असित्यर्थोक्तिः । प्रत्ययरूपविसर्गभिन्नस्येत्यर्थ इति भावः
अकारोपीति । सूत्रस्यप्रत्ययशब्दस्तदवयवे लाक्षणिक इति भावः । उक्ते च कृतइति । न चकादेशस्य पर

प्रत्ययो रात्मस्योते । एवं तर्हि भ्रातृपुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकदेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य । यदयं कस्कादिषु भ्रातृपुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयसाचार्यः । नैकादेशनिमित्तात् पत्वं भवतीति । किं पुनरयं पूर्वान्तः । आहोस्वित्परादिः । आहोस्विदभक्तः । कथं चाऽयं पूर्वान्तः स्यात् । कथं वा परादिः कथं वा अभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते । ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते । ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तम् । ततोऽभक्तः । कश्चात्र विशेषः । अभक्ते दीर्घत्वव्ययगभ्यस्तस्वरहलादिशेषाविमर्जनीयमतिषेधः प्रत्ययाव्यवस्था च * । यद्यभक्तः, दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः । रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पदं विशेष्यते । रेफवकारान्तस्य पदस्येति । नैवं शक्यम् । इहापि प्रमज्ज्येत । अग्निर्वायुरिति । एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेष्यमाणो धातुनेकम् । रेफवकारान्तस्य पदस्येको धातोरिति । एवं प्रियं ग्रामणिः कुलवस्य प्रियग्रामणिः प्रियमेनानिः । अत्रापि प्राप्नोति । तस्माद् धातुमेव विशेष्यते । धातौ च विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः । दीर्घः । लत्वः । लत्वं च न सिध्यति । निजे गल्यते । ग्रांयल्लीति लत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । अ इयनन्तरयोगैषा पठ्ठी । एवमपि स्वर्जैर्गल्यत इयत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यङ्गः अनन्तर्ये विशेष्यग्न्यामः । अथ वा अ इति पञ्चमी । लत्वः । यवस्वर, यवस्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव पूर्यते स्वयमेव । अयः कर्तृयकीक्षेप स्वरो

लुप्त इति भावः । एकादेशनिमित्तादिति । एकादेशभाष्यं निमित्तं यस्य तस्मात्पदस्येत्यर्थः । यद्यन्त इति । यद्यपि एतत् इत्यत्राऽन्यपदस्य प्राधान्यं तथापि रेफस्य विधेयतया प्राधान्यात् तस्यैवान्तत्वं विशेषणमिति भावः । यद्यपि प्रमज्ज्यमान एवाग्नौ रूपं विधीयते । तथाप्यतङ् इव सत्त्वादत्राऽऽर इत्येवमविधत्तात्तात्पर्यालोचनन्यायेन

द्विष्वेनोसितस्य प्रत्ययतया लोपे एकदेशविकृतन्यायेनोसितस्य प्रत्ययतया विगर्गस्य प्रत्ययाव्यवस्थामन्येयेति वाच्यम् । त्रिपाद्या अस्तिद्धत्वेन तत्रान्ताविवद्वावापवृत्तः । स्थानत्वेन तु न निर्वाहः । उपात्तश्च स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात् । सर्वे सर्वपञ्चदशा इत्यनेन तु भात आभित्यस्य स्थानिन्यपि अस्तित्यस्य स्थानित्वाभावात् । भाष्ये लुप्यन्तत्र प्रत्ययविमर्जनायङ्निपाठे यत्र प्रत्ययस्थानिकत्वेन तत्राभिमनो विसर्जनीयः स लुप्यत न दृश्यत स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादित्यर्थः । एवंनाहं भ्रातृपुत्रोति । त्रिपाद्यमप्यन्ताविवद्वावपवृत्तिज्ञापनद्वारेण गृहेऽभिमन्य । कनेधारस्य निमित्तपदवेद्यर्थमस्ति च पूर्वोक्तिमेकादेशपदं लक्षणाच्च दर्शयति । एकादेशशस्त्रमिति । यद्यपीति । तथा च नम्यव विशेषणं स्थानिनो भावः । प्राधान्यादिति ॥ रपरशब्दतात्पर्यवदप्यतान्नित्यर्थः । एवञ्च, पूर्वोन्नावयवमनेकार्गोऽपि गत्यर्थः । सुत्रे रपर इति समासश्च सोऽत्रत्वात्साधुः ॥ नन्वरासारूपेण विधानात्कथमभक्तत्वादिशङ्कयत आह यद्यपीति । अविधानादिति । अनुच्चारणादित्यर्थः । तात्पर्येति । प्राप्ताप्राप्तविवक्तन्यायेन्यर्थः । कथमेति । रेफवकारविधौ सुत्रनात्पद्यादिति भावः । यस्तु अथमपि विचारो भूतस्याग्नौ रपरत्वमिति पक्षे नष्टाश्चर्य-न्यायनानान्तर्धनवा-न्तर्धनातिक्कारस्याकाराकारावैव गुणवृद्धौ भविष्यतः । अरादिरूपेण विधानमिति पक्षे तु आनङ्गाशे नका-

न प्राप्नोति । रेफेण व्यवहितत्वात् । नैप दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । यक्स्वर । अभ्यस्तस्वर, अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः । मा हि स्म ते विभरुः । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति अजादौ लसार्वधातुके इत्येव स्वरो न प्राप्नोति । रेफेण व्यवहितत्वात् । नैप दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । अभ्यस्तस्वर । हलादिः शेषः । हलादिः शेषश्च न सिध्यति । ववृते ववृधे । अभ्यासस्येति हलादिः शेषो न प्राप्नोति । हलादिः शेषः । विमर्जनीयः, विमर्जनीयस्य प्रतिपेधो वक्तव्यः । नार्कुटो नार्पयः । खरवमानयोर्विमर्जनीय इति विमर्जनीयः प्राप्नोति । विमर्जनीयः । प्रत्ययाव्यवस्था च, प्रत्यये च व्यवस्था न प्रकल्पते । किरतः गिरतः । रेफो ऽप्यभक्तः प्रत्ययो ऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते र्ववधारणं विमर्जनीयप्रतिपेधो यक्स्वरश्च * । यदि पूर्वान्तः रोरवधारणं कर्तव्यम् । रोः मुपि रोरेव मुपि नान्यस्य । सर्पिण्यु ।

केवलावस्थानात्पञ्चमयविमर्शः । लट्वं चेति । अ इत्यत्रयवषष्टीति चोद्यम् । पिपरु-
गिति । पृ लङ् भि शप् इत्युर्द्ध्वचनमर्तिपिप-योश्चेतीत्यं स्मिजभ्यस्तेति जुस् जुसि
चेति गुणः । चवृत इति । अभ्यासाव्यवस्थानादेर्हलो निवृत्त्या भाव्यमिति रेफस्य
निवृत्त्यासिद्धिः । नार्कुट इति । यस्मात्सुप्रतिङ्गिधस्तदादि सुवन्तं तिङन्तं चेति रेफा-
न्तस्य पदत्वाद्धिमर्जनीयप्रसङ्गः । किरत इति । एकवचनं किरतीति नित्यत्वात् पूर्व
विकरणाः । आङ्गं तु कार्यमनित्यम् । अकृतं हि विकरणे गुणः प्राप्नोत कृतं त्वित्त्व-
मिति । द्विवचनं तु द्वयोरपि नित्यत्वात्परत्वादित्यं तत्र रेफो ऽभक्तत्वात् धात्ववयव
इति विकरणा न स्यात् । स हि धातोः परं बिधीयते अथ विकरणात्परो रेफस्तदा
ऽप्यग्राः परो न स्यादिति व्यवस्था द्वयोर्न प्रकल्पते । अथ व्यवहितेपि परशब्दस्य

रविषये यथा न विचारस्तथात्रापि नित्यमिति तत्तु प्रकृतस्यैव तस्य पक्षस्यास्थितत्वाद्युक्तम् । वार्तिके
प्रतिषेधो ऽभावे निवर्त्तन्त्य । आद्ये स्यादिति शेषः । द्वितीये वक्तव्य इति । गृष्टाः विर्वापि गीः पुः कृत इत्
उशब्दघेनोन्वात्वे । आद्ये (पञ्चमीन) । पञ्चम्यनुवर्त्तमानानामर्थः ॥ अनन्तरयोगेति । अनन्तरशब्दोऽप्य-
वहितवाची । स्वर्गवधाविति । यथाप हन्त्वाप्राप्ता स्वर्गइत्येकविधा चेदम् । अत एवात्र कर्तृइतिमूत्रेऽत्र
इति चार्तिार्यम् । तथापि तदनन्तरयोगेकदेशयुक्तिर्भाष्यमिति तत्त्वम् । आद्ये मादृशयोगोऽडभावात् । तन्मिन्
हि अट्स्वरः स्यात् । हिप्रयोगो हि चेतनिधानानपचाय स्मशब्दो लङ्सिद्धये । अभ्यासाव्यवस्थेति । गभ-
वहनव्यवस्थापि लङ्प्रयोगेन ग्रहणं तन्मध्यपतितन्यायेन । नन्वेतावनाव्यवस्थानि भविष्यन्ति भावः ।
यथा कृत्वाण्तिभ्यासत्यर्थे पूर्वन्तकारस्य हलादिः शेषेण निवृत्तावुत्त्वं ततः पुनर्हलादिः शेषो न स्यात्
धानव्यवस्थापि भावः । नचैते लक्ष्यलक्षणस्येति न्यायेन पुनर्हलादिः शेषानापत्तिरिति वाच्यम् । लक्ष्यभे-
दात् । नृकुटशब्दात् भवादावण । नानेति न्यायस्यास्त्येति पृथः । ननु रेफान्तात् मुक्तिर्वाधिति कथं तद-
न्तस्य पत्यलक्षणेन पदत्वमत आङ्गं यस्मादिति । यस्माद्विभिनन्वृत्तिं नृशब्दस्य नाशब्दस्य स्थानिवद्भा-
वेन तत्रातिवृत्त्यं रेफान्तस्य मुख्यं सुबन्तत्वञ्च प्रत्ययलक्षणोक्तिर्भावात् । एकवचनान्तात्प्राहरणं बीजमाह
ष्कान् । नित्यत्वाविति । विकरणविधौ सार्वधानुक्त इति विषयमस्त्वमी । अन्यथा ऽभक्तस्य अनन्तरसार्वधा-
तुकाभावनं विकरणाभावेनित्यत्वं व्याहतं स्यादिति भावः । नित्यत्वाविति । तस्यो द्वित्वादिस्त्वैव प्रवृत्तेः ।

भनुषु । इह मा'भूत् । गीर्षु पूर्षु । परादावपि सखधारणं कर्तव्यं चतुर्विसेव-
मर्थम् । विसर्जनीयप्रतिषेधः । विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटः ।
नार्पलः । खरवमानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति । परादावपि
विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः नार्कीलपरिसेवमर्थम् । कल्पपदमद्यातभक्तो ऽसौ
नोत्सहते ऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति विसर्जनीयः प्राप्नोति । यक्स्वर,
यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव स्तीर्यते स्वयमेव । अचः कर्तृयकीलेप
स्वरो न प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेश इति वर्तते । अथ वा पुनरस्तुपरादिः ।
परादावकारलोपोत्वपुक्प्रतिषेधश्चङ्युपधाहस्वरन्विमिदो व्यवस्था ऽभ्यासलोपो
ऽभ्यस्तादिस्वरो दीर्घत्वञ्च * । यदि परादिः । अकारलोपः प्रतिषेध्यः । कता
हर्ता । अतो लोप आर्द्धिधातुकइत्यकारलोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेशइति
वर्तते । यद्युपदेशइति वर्तते । धिनुतः कृणुतः । अत्र लोपो न प्राप्नोति । नोपदे-
शग्रहणेन प्रकृतिरभिर्भवध्यते । किं तर्हि । आर्द्धिधातुकमभिर्भवध्यते आर्द्धिधातुको-
पदेश यदकारान्तमिति । अकारलोप । औत्वं, औत्वं च प्रतिषेध्यम् । अकार

प्रवृत्तिस्तथापि समीहिता व्यवस्था न प्रकल्पत इति प्रत्ययावयवस्यांक्ता । गोधिनि ।
परादौ सुव्रह्मण न गृह्यत इति न पदान्तत्वमिति भावः । अन्तर्गतेषु तदादिचिन्ता-
त्प्राप्तमिति कर्तव्यमवधारणं कल्पपदेषु नृकल्पशब्दादिज वङ्गौ च रफ प्रत्ययसमु-
दायस्य कल्पशब्दस्य भक्तत्वादवयवो ननु कल्पशब्दस्य । ततश्च नृशब्दस्य कल्प-
शब्दे परतः पदसजा विधायमाना तदादीत्यभि काराद्रेफान्तस्य । भवतीति विसर्जना-
यप्रसङ्गः । पदशब्देन च पद्यते ऽननार्थ इति प्रत्यय उच्यते तेन प्रत्ययसमुदायमन्तो
रेफः कल्पशब्दे परतो व्यवस्थितो न कल्पशब्दस्यावयव इति तया पदार्थपरमत्य-
चेति अवयवस्यात्मन एव पदान्ततां विहन्तुं नोत्सहता इत्यर्थः । कश्चिन्तु कल्पपरा-
द्यातभक्त इति पाठः । तत्रायमर्थः । कल्पशब्दस्य सम्बन्धि यत्पदे नार्कीलप्राप्ति तस्य
पदस्य योऽवयवः प्रत्ययसंज्ञातः कल्पशब्दस्तद्भक्त इत्यर्थः । धिनुत इति । एकवचन
असत्यव्यकारलोपे आद्गुणेन वा विकरणस्य वा गुणो परस्परं विरुद्धातिनिमित्त-
तीति द्विवचनं समुदाहृतम् । आर्द्धिधातुकोपदेश इति । स्वयमेवेति चाक्षरस्य विधा-

न प्रकल्पत इति । नियमेन विकरणस्यैव व्यवहितपरत्वं न । सत्यादीन् भावः ॥ न कल्पति । नृशब्दात्कल्प-
प्रत्ययः । परस्मैति । आर्द्धिधत्वमेतन् । यथासा कल्पशब्दावयवः स्यात् नृशब्दावयवमन्तरेफान्तस्य नाति-
त्यस्य न स प्रत्ययः परः स्यादिति भावः । परादिनिमित्तं परशब्देन परत्वपर्याप्त्यायकारणा आवान् स गुणो
ऽपि गृह्यते न तदवयवोऽप्राप्ति तात्पर्यम् । ननु प्रत्ययस्य कथं पदत्वमेत आह पदशब्दना । कल्पिरूपः
परसङ्ज्ञानः परसमुदाय इति भाष्यार्थः । तस्मात्परसङ्ज्ञेयस्य विसर्जनायप्रतिषेधस्य यत्कथ्यतेना नाय दोष इति
भावः । वृद्धिर्वाङ्मङ्गासिद्धत्वं नु नात् त्रिपार्थित्येनरङ्गे तन्विभाषाया अप्रवृत्तः । भाष्ये (उपदेशइति यत्त-
तइति) भव्य कर्त्तव्यत्वं तास्यनुदात्तेतिव्यत इत्यर्थः ॥ भाष्ये (अथवा पुनरस्तु परादीर्गान्) अवयवस्यावयव-
जनीयप्रतिषेधयोः कर्त्तव्यतायाः पृथग्विपर्यायपक्षयोः समत्वान् पराविर्ज्ञो वा वक्तव्यः पूर्वोक्ता वेत्यत्र न
विशेष इति चेत् कश्चिद् त्रयान् तत्राह वार्त्तिककारः परीताविर्मान्यर्थः । परादाविति वार्त्तिके पुनस्तद्वन्वय-
प्रतिषेधपदेन षडीतत्पुरुषो वक्तव्य इति शेषः । चङ्युपधाहस्वरश्च वक्तव्यमप्य सत्यवयवस्य तथा बोध्यः ।

जहार । आत औ णल इसौत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येव न भविष्यति । यस्तर्हि । निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । रेफेण व्यवहितत्वात् । औत्वं । पुंक्प्रतिषेध, पुक् च प्रतिषेधः । कारयति हारयति । आतः पुगिति पुक्प्राप्नोति । पुक्प्रतिषेध । चङ्युपधाह्रस्वत्वं, चङ्युपधाह्रस्वत्वं च न सिध्यति । अचीकरत् अजोहृत् । णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । इटो व्यवस्था । इटश्च व्यवस्था न कल्पते । आस्तरिता निपरिता । इडापि परादो रेफो ऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते । अभ्यामलोप, अभ्यासलोपश्च वक्तव्यः । वट्टेते वट्टथे । अभ्यामस्य ह्लादिशेषो न प्राप्नोति । अभ्यामलोप । अभ्यस्तस्वर, अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः । मा हि स्म ते विभरुः । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्यजादौ लसार्वधातुकइत्येव स्वरो न प्राप्नोति । अभ्यस्तस्वर । तादिस्वर, तादिस्वरश्च न सिद्ध्यति । प्रकर्ता प्रकर्तुम् । तादौ च निति कृत्यतावित्थेप स्वरो न प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । कृदुपदेशे वाताद्यर्थमिडर्थमिति । तादिस्वर । दीर्घ, दीर्घत्वं च न सिध्यति । गीः पूः । रेफवकारान्तस्य धातोरेति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

नादार्धधातुकप्रतिपत्तिकालेकारान्तप्रतिपत्त्या सिद्धो लोपः । निर्दिश्यमानस्येति । नन्वादेः परस्येति रेफस्यैव न भाव्यम् । नैष दोष । णल इत्यनेन यत्प्रत्यायित प्रयोगविषयमकारमात्रं तस्याकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादेशः प्रवर्तते स रेफस्य त्वनुमीयमानत्वादादेशाभावः । प्रत्याय्यप्रत्यायकामेद्विवक्षया पष्ठानिर्दिष्टस्यादेशा इत्युच्यते । रेफेणेति । यदुपं पष्ठानिर्दिष्टमकारमात्रं तद्वचवाहतामित्यर्थः । यदि तु प्रत्ययस्येत्युच्येत लिट इति वा तदा प्यवयानाभावात् स्यादेवांशः । आस्तरितेति । नित्यत्वाद् गुणरूपस्त्वं च कृते नेङ्गशि कृतीति प्रतिषेधादप्रवृत्तल्लोपेण । व्यवस्था । प्रवृत्तौ वा रेफात् पूर्व इडिति अनिष्टा व्यवस्था प्राप्नोति । गीगिति । अन्तरङ्गत्वादिलोपं कृते इत्ये-

वपदेश इति वर्त्तन इति । अतो लोप इत्यत्रानुसृतापदेशोऽस्य इत्यर्थः । परस्मैग । अतोऽगुण इत्यनेन ॥ नन्विति । भादेः परस्यात निर्दिश्यमानपरिभाषावाचकमित्यभिमानः । तस्यैवाग्रमनुवहार इत्युत्तरम् । ननु सूत्रं उच्चारितस्य लोपो नोदशः किं न तत्प्रत्यायिताकारस्यति पष्ठानिर्दिष्टस्यादेशा इत्युक्तं स्यादत आह प्रत्याय्येति । निर्दिश्यमानस्येत्यस्य प्रतिपादितस्येत्यर्थे तु पाठस्तस्यापि पदादेशापत्तिरिति बाध्यम् । यदि त्विति । तथा तु वक्तुमशक्यम् । सर्वत्रादावत्तपिति भावः ॥ कथं तर्हि इडात्वादिभाष्यमन आह प्रवृत्तौ वेति । नेङ्गशीत्यत्रापदेश इत्यपकृष्टापदेशे वशादरेव निषेध इति भावः । भाष्ये (वृत्त इति) । ऋवर्णा-न्ताभ्यासस्यादित्यर्थे पूर्वन्तलोपं पश्चाद्वक्तव्यस्य लोपे इति पक्षे इयम् । वत्र इत्यप्युदाहार्यम् । प्रकर्तन्ति । तन् । एष स्वरः । पूर्वपदप्रकृतस्वरः । कृदुपदेशकालिकत्वादिप्रत्ययप्रतात्यर्थ्यन्तादायिनि सूत्रे कृदुपदेशाभाति भ्याभ्या-दाइतवार्त्तिकार्थः । तादाविति सूत्रेण गतः स्वरो विधीयते । क्रियायोगे च गतित्वम् । क्रियावाचो च धातु-स्तत्र तिष्ठन्ते पूर्वपदाभावेन कृदन्त एव सिद्धमिति कृदुपदेशमुक्तार्थम् । न च कृदुपदेशाभाते तादित्वमुत्तर-पदस्य विशेषणं स्यात् । तथा च प्रतारतेत्याशयव स्यादिति तस्य कृदुपदेशणत्वाय तदिति वाच्यम् । भूतानि-व्यस्यविशेषणताया एव व्याख्यासाक्षि त्रिक् ॥ ननु रेफस्य परादिष्व ऽपुक्तत्वाभावाद्दिलोपो न प्राप्नोतीति

अलोऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥ किमिदमलग्रहणमन्त्यविशेषणम् आहोस्विद्
 प्रादेशविशेषणम् । किं चातः । यद्यन्त्यविशेषणम् । आवेशोऽविशेषितो
 भवति । तत्र को दोषः । अनेकालप्यादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत । यदि पुन-
 रलन्त्यस्येत्युच्यते तत्रायमप्यर्थः । अनेकालं शिन्मर्षस्येत्येतन्न वक्तव्यं भवति ।
 इदं नियमार्थं भविष्यति । अत्रेवान्त्यस्य भवति नाम्न्य इति । एवमन्त्योऽविशेषितो
 भवति । तत्र को दोषः । वाक्यस्यापि पदस्याप्यन्त्यस्य प्रसज्येत । यदि
 खल्वप्येषोऽभिप्रायस्तन्न क्रियेतेति अन्त्यविशेषणेऽपि माति तन्न करिष्यते ।

रपरत्वे च सुपोऽयमादी रेफ इति कल्पनायां रात्सस्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न
 स्यादिति पूर्वान्तपक्षोऽत्र स्थितः ॥ ५१ ॥

अलोऽन्त्यस्य ॥ किमिदमिति । पृष्ठीप्रथमयोर्निर्देशस्य साम्यात् प्रश्नः ।
 यदि पुनरिति । प्रथमाबहुवचनम् अल इति यदि व्याख्यायंत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे
 रहोरजमां लोपश्चेति लोपः सर्वादेशः प्राप्नोति । विरज्जीकरोतीति । इदं नियमार्थ-
 मिति । अन्त्यस्यां दशा भवन्तीत्यलोऽप्याक्षेपात् प्रष्टव्यमनन्त्याक्षेपमिति भावः ।
 वाक्यस्यापीति । दोषपरत्वादेवमुक्तम् । न तु वाक्ये पृष्ठीनिर्विष्टमस्ति पदस्य तु पर-
 मानदुद्गममित्यत्रानदुच्छेदस्यान्त्यस्य सर्वस्य दत्तं प्राप्नोति । यदि खल्वपीति ।

कृतो नोक्तमत आह अन्तरङ्गत्वादिनि । तत्रापी सुपोऽमावादाह कल्पनायामिति । परत्वं विभक्त्याना-
 ख्यानमिति भावः ॥ पूर्वान्तेति । नाकुटादौ वचनेनैव निर्वाहो भाष्ये उक्त इति बोध्यम् । एवञ्च एव इति अत्र-
 यवत्वाच्चिराच्छेदेन पष्ठमर्थे बहुव्रीहिरिति ध्वनितम् । अन्त्यवत्पञ्चावयवमात्रस्य पर्यवस्यति न हि वर्ण-
 बणातिरमवयवो भवति । अत एव प्रसङ्गात्स्यात्वा परत्वेपि गुणादिशब्देन विधानम् । यवत्वेना इति न्यायेन
 विशिष्टस्य गुणादिशब्दात् । एवं अक्षरादिषु पूर्वपर्यायान्तरतो रपराण भवतीत्यर्थ इति बोध्यम् । गुणादि-
 शब्देनाराधितमह्याभावे तु अक्षरास्य गुणवृद्धौ अरागवितेति नियमो न स्यात् यतो गुणादिशब्देन आकारादि
 रेफः परा यस्मात्तद्विशेष्य विधानं गुणस्यातिक्रम्याकारादितिष्ठमव नेन न नात्यर्थम् । एतदेवाभिप्रेत्य एव
 भवामिति सूत्रे भाष्ये गुणा भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरो गुणवृद्धिसंज्ञां भाष्येन न इति पश्यति । अत
 एव यद्यन्त इति वर्तते तत्रः एवमिदं इत्युपक्रमस्य भाष्यमकदेशयुक्तिः । तथा हि सति यथा परादिपक्षे नाह-
 लिपिस्थितौ रेफस्य कल्पयति सधुतायावयवार्थापत्तये परत्वर्याप्यधिकार्यादिरित्यर्थस्तथा पूर्वान्त इत्यस्य
 पूर्वस्वर्याप्यधिकरणान्न इत्यर्थापत्तौ उक्तत्वात् एवाभ्यामिति सूत्रस्य भाष्यविराज्येत्वाद् ॥ ५१ ॥

अलोऽन्त्य ॥ भाष्ये (प्रसज्यते) स्थानन्तरं तन्निवृत्तयेऽनेकात् सर्वेयेति वाच्यं स्यादिति शेषः ।
 नन्वलन्त्यस्येत्युच्यमाने सूत्रभङ्गः स्यादन्त आह प्रथमेति । बहुवचस्याविभाक्तित्वस्यैवार्थानुपपत्तमिति भावः ।
 प्राप्नोतीति । लोपस्यामात्ररूपत्वेनालरूपत्वाभावादिनि भावः । एवञ्चाय पक्षां दुष्ट एव । कतस्याप्याति लोपे
 प्रकृते लुप्ता दुर्हति लुगुपग्रहणस्य प्रथमान्नपक्षेत्प्रहणमन्तकालमिन्ननक्षकामित्यर्थज्ञापकत्वमिति नाथे शेष-
 इति भाष्याशयं मध्ये ॥ भाष्ये (इदं नियमार्थमिति) इत्तमा सूत्रं तु न परामर्शयन् । अप्रान्ताभ्यानेति शिष्य-
 र्यस्यान्तस्य किन्त्वल्पमिति तस्य नियमार्थस्युपपादयति अन्त्यस्येति । अलोपीति । अलोऽन्त्यादेशाभ्या-
 पीत्यर्थः । आपिनाऽनेकालोपि । नन्वेति । पृष्ठीभ्याने इत्यनुवर्त्य स्थानपृष्ठीबोधिनान्त्यस्येति व्याख्यान-
 दिव्यर्थः । यत्तु यथा तथा यथापुरोतिनि सूत्रे न यथा तथा न्ययथा तथाऽयथानयाभावोऽयाथानयमिति
 भाष्यवर्तनान्तप्रमाण्येन निपातसमुदायान् प्रत्ययो निपातसमुदायेन नञ्प्रमाण इत्यङ्गीकार्यम् । तथायथा-
 तथाशब्दान्द्वयमि यस्याने लोपोत्पत्त्याङ्गस्य भवेत्तत्कस्य जायमानस्तत्तन्मस्य यथानयति पदसमुदायस्य
 स्थापति । तत्र, निर्दिश्यमानपरिभाषया सिद्धः । तदनाश्रयेण वा ननुक्तिः । परत्वं स्थितम् । अक्षिप्तवत्-
 स्वेत्यस्य वत्तादिनिर्विशेषादिस्थित्यर्थः । यदि खल्विति । पराभिप्रायं वदता सुचितमभ्यादृष्टं स्वाभिप्रायं वक्त-

कथम् । हिच अलो ऽन्त्यस्येतन्नियमार्थं भाविष्यति । डिदेवानेकालन्त्यस्य भवति नान्य इति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । अलो ऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः * । अलो ऽन्त्यस्येत्युच्यते स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः क्रियते । स्थाने प्रसक्तस्येति । इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः * । इतरथा ह्यनिष्टं प्रमज्जेत । टित्किन्मितो ऽप्यन्त्यस्य स्युः । यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत । योगशेषे च * । किम् । अनिष्टं प्रमज्जेत । टित्किन्मितो ऽप्यन्त्यस्य स्युः । तस्मात्पुष्टूच्यते । अलो न्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति ॥

अवश्यकर्तव्यो ऽसौ योगः ऽपवादाविप्रतिषेधार्थः । अथ लाघवमात्रे आदरस्तत्राप्युच्यते । अन्त्यविशेषणं ऽपीति । स्थाने विज्ञातस्येति । षष्ठी स्थानेयोगेऽन्यनुवर्तते । तेन या षष्ठी स्थानेयोगत्वेन विज्ञाता मान्त्यमलमनुसंहियते । आदिशो वा यो नाश्चिनः सौ ऽन्त्यस्यालः स्थाने इत्यनुसंहियते । इतरथेति । यदि षष्ठीमात्रमनुसंहियेत्यर्थः । तत्र लवितेति तृच ऋकारान्तपृथ्विमिष्ट प्राप्नोतीति दोषः । दापयतीति पुष्पाकारस्य स्यात् । ततश्च यदुक्तमर्थवतां ह्यागम इति तत्र युज्यते । यदि पुनरिति । षष्ठी स्थानेयोगेऽन्यनुवर्तते नान्यैकवाक्यता । अत्र तु प्रकरणे कारणं डिच्चेत्यादः सम्बन्धार्थं तत्रायमर्थो भवति । शास्त्रे या षष्ठी सा ऽन्त्ये ऽलि सा च स्थानयोगेवेति न तु स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादिति भावः । अनिष्टमिति । आद्यन्तौ टाकतौ मिदचो ऽन्त्यात्पर इत्येताभ्यां स्थानयोगत्वमेव बाध्यते तुल्यजतीत्यन्वात्स-

यति अवस्थेति । असौ योगः । जनकालिशिखित योगः । जनो भिस इत्यादावादे परस्यैवाविधाधनार्थं इति भावः । नन्वस्यावश्यकत्वेऽप्यविशेषणपात्यादिग्रन्थो ऽसङ्गतो ऽनग्राह्य इति । बालिनि प्रथमान्तं मण्डूकानुवृत्त्या ऽऽदेः परस्येत्यत्र सम्बन्धश्च इति एतावतो न दोषः । नानङ्घ्रिपि ज्ञापकात् सर्वविशेषं भविष्यतीति भावः ॥ भाष्ये (डिदेवानेकालन्त्यस्येति) आल्लुपडित्यस्य फलाभावादेऽलिति लक्ष्यम् । एषञ्चास्यानेकालादेशे ऽप्रवर्त्येनतुसाहचर्यान्नादेः परस्यैवाप्यनकालादेशे ऽपवृत्तिरिति दिक् । (किमर्थं पुनरिति) । किं स्थानषष्ठीनिर्देशविषयमुन षष्ठीमात्रविषयमिति प्रश्नः । स्थाने विज्ञातस्य कस्यैवपक्षाय पुनरिति । किं स्थाननिरूपितसम्बन्धार्थकत्वेन ज्ञानस्य षष्ठीरूपप्रत्ययस्यैत्यर्थः । नन्वेवं विज्ञाताया इति वक्तुं युक्तमत आह आदेशइति । स्थानषष्ठीसम्बन्धावदेशत्वेन यो विज्ञात इत्यर्थः । अन्ये तु अलान्त्यस्येति यदुच्यते तेन स्थाने विज्ञातस्य सपुत्रास्येति प्रसक्तस्यान्त्येत्यनुसंहारउपसंहारस्तस्यानिकत्वमात्रं क्रियते बोध्यत इति भाष्यान्तरार्थः । स्थाने विज्ञातस्यैत्यस्य व्याख्या स्थानेप्रसक्तस्यानि केयदव्याख्यानं एतद्वैयर्थ्यं भावीत्याहुः ॥ षष्ठीमात्रमिति । उपलक्षणमेतत् । षष्ठीमात्रोच्चारणेन विधीयमानं चेत्यापि बोध्यम् । नतो यदुक्तमिति । आकारावयवत्वे प्रणिशपयतीत्यादौ जत्वं न स्यादित्यर्थः । नचावयवावयवः समुदायावयव इति निर्वाहः । यस्यावयववस्तुविशिष्टे यत्र तदवयववृत्तिर्भवेत्तु तदास्यावयवावयवस्य समुदायावयववत्तु-द्विर्हि लोकासिद्धा यथा भुजावयवाङ्गुल्यार्विविशिष्टे भुजत्ववृत्तिसत्त्वात्तदवयववत्तुत्वात्तद्विर्हस्तस्यावयव-न चैवमत्राकारावयवकाराविविशिष्टे वर्णत्वादितुल्यः । कार्यवत् आगमेन तु तद्विशिष्टे तदर्थवत्तुत्वात् तद्वि-द्विसत्त्वेन भवत्येव सपुदायावयवत्वमिति भवितेत्यादावपुत्रावयवत्वं सम्भवनीतीदं गुणनिषधचारिनाश्रयमपि । वर्णस्य वर्णावयवत्वन्तु वाचनिक गौणं तत्र यावद्वचन वाचनिकमिति न्यायन समुदायावयवत्वे मानाभाव इत्याशयः । सम्बन्धार्थमिति । अन्त्यस्येत्येतेनोति भावः । शास्त्रे येति । या षष्ठी सा स्थानयोगेव सा चान्ते-लीति तु नार्थः । स्थानयोगेति पवृत्त्यापत्तेः । इदमेव प्रतिपत्तिगौरवम् । तस्माच्छास्त्रे या षष्ठी सा स्थान-योगेवाप्येव ऽन्त्येव चेति वाक्यार्थ इति भावः । सा चेति । सा षष्ठी स्थानयोगेव चेत्यन्वयः ॥ स्थाने योगत्व-

डिच्च ॥ ५३ ॥ तातडन्त्यस्य स्थाने कस्मान्न भवति डिच्चालोन्त्यस्येति प्राप्नोति । तातडि डिक्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः * । तातडि डिक्करणं सावकाशम् । को ऽवकाशः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो डकारः । तातडि डिक्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति । प्रयोजनं नाम तद् वक्तव्यं यन्निर्णययोगतः स्यात् । यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः स्यात् तत एतत्प्र- योजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतत् डिक्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति न पुनर- न्यस्य स्यादिति । एवन्तर्ह्येतदेव ज्ञापयति न तातडन्त्यस्य स्थानं भवतीति । यदेतं डितं करोति । इतरथा हि लोट एस्मकरणएव ब्रूयात् तुद्योस्तादाशिष्य- न्यतरस्यामिति ॥

ध्वन्धस्य सन्धान्तरेण बाधोपपत्त्या । पष्ठान्तु यदपि तदन्त्य एवात्यन्तवस्थि- तमिति पूर्ववदोपप्रसङ्गः । अनुसंहारः पुनरनुसंहारान्तराणां परस्यानेकालं शिप्स- र्वस्येत्यनेन बाध्यते ॥ ५२ ॥

डिच्च ॥ विप्रतिषेधादिति । नन्वयमपवादोनेकालं शिदित्युत्सर्गः । उत्स- र्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । नैतदस्ति । डिच्यस्यान्याध्वन्धसम्भवे सति दीर्घ- न्यात् सन्दिग्धोपस्थानोऽयं योग इत्यपवादत्वमेवात्र विषयेऽस्य नास्ति । प्रयोजने ना- मेति । सति सर्वादेशत्वे डिक्करणे गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात् तदेव नु सर्वादेशस्य- मलक्ष्यं डिच्चादन्यस्यैव प्रसङ्गादिति भावः । डिक्करणादिति । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्था-

मेव बाध्यत इति । अत्र हेतुस्तुल्यस्याधिक्यपक्षेऽप्यन्तः । सम्बन्धस्येत्यादि । सर्वान्तरूपकस्य सर्वध्वनि- रूपकान्तरेणेत्यर्थः । सान्निध्योपाशयस्यास्तु न परिभाषापिष्य । तस्मिन्नित्युक्तत्वात् न कृतायास्तत्र तत्रो- पस्थितिस्वीकारादित्याशयः इत्यनेन बाध्यत इति नन्वाशयः । तस्मादित्यनेनेति भावः ॥ ५२ ॥

डिच्च ॥ भाष्ये (कस्मान्न भवतीति) । येन नाप्राप्तिरन्यानिनाम्यनेकालं शिप्सस्यापवादव्यतिरिक्तं भावः । उत्तमस्य त्वर्थं भावः । नेत्रमपूर्वाभाषकं किं तु तत्र तत्र डिक्करणसामर्थ्यमिदानीकालस्येनद्राधानुवाचकम् । अनुवाचकस्तु डिच्यसामर्थ्यादित्यन्तरकल्पनानुवृत्तिः । एवञ्च प्रकृतेनास्य पश्यति । पठता हि शास्त्रस्या- पूर्वविधायकतापत्त्या गौरवापत्तिः । एवञ्च यत्र सर्वादेशे डिच्यस्यैवत्यर्थं तत्र तद्बाधः । यत्र न तत्र न तद्बाध इति भावः । विप्रतिषेधादिति । परिभाषात्वविरोधादित्यर्थः । यदि सावकाशादित्येव प्रवृत्तिरस्या- त्तदाऽनुवादत्वासम्भवेन परिभाषाप्रकरणावरोध इति भावः । यथा चेतत्तदनुपपन्नमेव स्पष्टीभविष्यति । विप्र- तिषेधे परामिति शास्त्रपरत्वे तु डिच्यस्य सावकाशस्योक्तिसमूहना स्यात्तत्तत्सावकाशत्वमेव हि विप्रतिषेधे बीजे न त्वस्य सूत्रस्य सर्वादेशाप्रामिषिष्ये क्वचित्प्राप्तिरित्यर्थः । अवश्यप्राप्तिरस्य च बाध्यत्वं बीजं वृद्धम् । किञ्च विप्रतिषेधशास्त्रपरवाचिककल्याणानुपपत्त्यै शास्त्रद्वयावकाशपरिज्ञानेनोप- भाष्यकारस्य बुद्धये न चात्र तयोक्तं भगवता । यद्यप्यन्यत्रानुवादत्वे शास्त्रस्य वेद उक्तस्तथापि परिमत्वागौ नियमरूपत्वेन तासु गुण एव । नत्र हि प्राप्तानुवादत्वेनरानिवृत्तिर्यात् । यथा वेदीनवदन्तोऽस्यां प्राप्तावघातानुवादेन नख- विच्छेदनादिनिवृत्तिः । यथा च तस्मिन्नित्यादि प्राप्ते पूर्वमन्यायानुवादेन परादिनिवृत्तिः । किञ्च कष्टं यत्, अत्रादिष्वनन्यार्थपित्रेव चरितार्थस्यानुवाचो सुप्तिनायित्यस्य जित्त्वग्न्यादौ तु-ल्यपारमेन चरितार्थपित्रे चरितार्थानुवाचः सन्देहः । पर्यालोचने त्वनुपस्थितिरिति भावः । तद्वापवादत्वमवस्थितिः । डिच्यसाम- र्थ्यकृतं हि तच्चामिति भावः । ननु डिच्ये सर्वादेशत्वद्वारा गुणबाधनाथय वातान्यत्र लप्सत्सर्वादेशत्वबाधक- लकं वेति शङ्कते । भाष्ये (प्रयोजनं नास्ति) । (सति सर्वादेशत्वज्ञेति) । अन्यथादेशत्वे तु लप्सत्प्राप्तमेव-

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥ अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः * । अलोन्त्यस्येत्युत्सर्गः । तस्यादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यपवादौ । अपवादविप्रतिषेधात् सर्वादेशो भविष्यति । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः । द्व्यन्तरूपसर्गेभ्यो ऽप ईत् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । अनेकाल् शित्सर्वस्येत्यस्याऽवकाशः । अस्तेभूः । भविता भवितुम् । इहोभयं प्राप्नोति । अतोभिस ऐम् । अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः । इदम् इश् । इतः । इह । आदेः परस्येत्यस्याऽवकाशः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अष्टाभ्य औश् । शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥ ५५ ॥ शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम् । इदम् इश् । इतः । इह । नैतदस्ति प्रयोजनम् । शित्करणादेवात्र सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि अष्टाभ्य औश् । ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि । जसः शी । जश्शमोः शिः । ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनम् । किम् । विशेषणार्थः शकारः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । शि सर्वनामस्थानम् । विभाषा ङिङ्योरिति । शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् । कथम् । अन्त्यस्याऽयं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । अमसां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात् । अमसामित्संज्ञायां लोपो न स्यात् । असति लोपे अनेकाल् । यदा अनेकाल् तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशः तदा प्रत्ययः । यदा

इति भावः । एवं तर्हीति । अन्तरेणापि ङित्त्वमेकरित्यत्र प्रकरणे ताति विधीयमानेत्यादेशस्य सिद्धमिति ङित्त्वादेश गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं ङित्त्वमिति विज्ञायते ॥ ५३ ॥

अनेकाल् ॥ शित्करणादेषति । सति शकारेनेकाल्त्वादिति भावः । अनेकाल्त्वसम्पादनेन च कृतार्थः शकार इतीत्संज्ञकत्वाल्लुप्यत एव । अष्टाभ्य औशिति । आदेः परस्येत्यादेः प्राप्त इति भावः । अन्त्यस्यायमिति । ननु सर्वनाम्नो नपुंसकादिति च पञ्चमीनिर्देशादादेः परस्येत्यादेर्भाव्यं सत्किमुच्यतन्त्यस्यायं भवञ्चि । एवं तर्हि सर्वनाम्न इति पृष्ठी मन्यते नपुंसकादिति च विहितविशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्करणस्य । अथवा ऽस्त्यपीह शिदूग्रहणे अनेकाल्त्वादादेः परस्येति बाधित्वा सर्वदेशो

यमेव ङित्त्वस्य चारितार्थेन समुदायोपकारकत्वे मानाभावात् प्रत्ययस्य ङित्त्वाभावेन न गुणान्वितविशेषधर्मादित्यर्थः । ङित्त्वादिति । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं सङ्गे सर्वादेशस्य तस्मिन् तत्त्वमित्यन्याश्रयेण सर्वदेशास्वाभावे ऽन्त्यस्यैव स्यादिति भावः । अन्तरेणापीति । तथाच तत्सामर्थ्यात् सर्वदेशास्वद्वारा गुणवृद्धिबाधनार्थमेवास्येति भावः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

अनेकाल्त्वात् ॥ ननु शित्पदाभावे कथं शित्करणादेवेति भाष्यमत आह सतीति । शकारोच्चारणसामर्थ्याद् भूतपूर्वानेकाल्त्वमाश्रय शित्त्वप्रवृत्तिरिति भावः । यत्त्वेन त्सामर्थ्यात् फलप्रत्यासत्तेश्च विधानोत्तरमेवेत्संज्ञाविशेषप्रवृत्तिर्लक्ष्ये इति भाव इति । तत्र, अगुणत्वसूत्रे इति सर्वणग्रहणापत्तिपरभाष्येण सूत्रे एवेत्संज्ञालोपप्रवृत्तेः सूचनात् । नन्वेवं शकारादित्येव वक्तुं युक्तं किमित्पदेनेति चेत् न फलान्तराभावेऽपि शकारोच्चारणस्य स प्रयोजनस्वालोप एवकार्यमिति शस्यत्वं प्रवृत्तं इति सूचयितुं तथोक्तेः । त-

प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा तदा लोपः । एवं तर्हि सिद्धे साति यच्छित्सर्वस्येसाह तज्ज्ञाप-
यत्याचार्यः । अस्त्येषा परिभाषा नानुबन्धकृतमनेकालत्वं भवतीति । किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् । तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथग् निर्देशो ऽनाकारा-
न्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥ ७ ॥

स्थानिवद्वादेशो ऽनलिवधौ ॥ ५६ ॥ वत्करणं किमर्थम् । स्थान्यादे-
शो ऽनलिवधावितीयत्युच्यमाने संज्ञाधिकारो ऽयं तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा
भविष्यतीति किं शिद्ग्रहणेनेति पुनरपि ज्ञापकमेव शिद्ग्रहणम् । अनेकान्तेषु चानु-
बन्धेषु नास्त्येव नानुबन्धकृतमनेकालत्वमिति एकान्तेषु च तेषु ज्ञापकेन प्रयोजनम् ॥

इत्युपाध्यायजैयट्पुत्रकैयट्कृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे
पादे सप्तममाह्निकम् ॥ ७ ॥

स्थानिवत् ॥ वत्करणमिति । विनापि घतिना तदर्थलाभो यथा डिङ्किदिति
भावः । न च स्थान्यादेश इत्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रतिपद्यते इति कल्पनाश्र-
यितुं युक्ता । अस्तेभूरित्यादेशविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च वचनद्वयप्रामाण्याद्वि-
कल्पः । वा लिटीति विकल्पाशङ्कात् । संज्ञाधिकार इति । संज्ञाप्रस्ताव इत्यर्थः ।

साह अनेकाल्पत्वेति । भाष्ये (ननु आचार्यानि) । अपवादोऽवप्रतिषेधादिनि भावः । अस्यन्याविनि । एवञ्च
तस्य सप्रयोजनत्वेन भूतपूर्वगत्याश्रयेण मानाभावेन नानेकाल्पत्वात्सर्वादेशत्वमपि तु शित्वादेवेति शिद्ग्रहणे-
सुखं कार्यमिति भावः ॥ सर्वादेशात्प्राक्प्रत्ययादिस्थाभावेन नेत्वमिति प्रतिपादयितुं अन्यस्यायमित्यादि भाष्यं
सदाक्षिपति । नन्विह । तल्लभ्य सर्वादेशस्य विनापि प्रत्ययादिस्वाल्परभ्यस्त एवत्वमिति भावः । पठोमिति ।
सर्वनामसम्बन्धितो जसः शी नपुंसकाङ्गिहनेत्यर्जशसः शिरिति आर्यः । एवञ्च पराङ्मनेन परस्य विधाना-
भावात् नत्प्रवृत्तिरिति भावः । तयो पराङ्मनेन पञ्चमीत्येव्याद अयमेति । असत्यपि सत्रे शिद्ग्रहण इत्यर्थः ।
इत्याद्या यावत्त्रादिशास्तावत्प्रचलेषां । आदेशाश्च परस्यास्तर्वस्येवेति भावः ॥ नानुबन्धकृतमिति । एवं च शी-
प्रभृतीनामपि शित्वादेव सर्वादेशस्य तस्याप्यनुबन्धत्वात् । न च विधानकाले उत्कर्षात् नस्य तत्त्वज्ञाना-
भावः । तद्व्याख्यतयैव तत्त्वान् । अस्यथा कप्रत्ययार्थानां कादर्वाक्यार्थानां च प्रत्ययत्वज्ञाने इत्संज्ञालोपा-
दिति विधानकाले कस्यानुबन्धत्वज्ञानाभावेन नानुबन्धकृतमसारूप्यामन्यस्याप्राप्ते विकल्पापत्तेः । शित्-
स्यस्यापि त्संज्ञायाग्यशकारवान्सर्वस्येत्यर्थ इति न दोष इति भाति । अस्त्येषा परिभाषाति । अनुबन्धानाम-
स्व्यवहाराभावस्य ज्ञापनाशति भावः । अत एवानुबन्धकार्येष्वननुविधाविनि स्थानिवत्त्वनिषेधो न । अन्यथा
त्तत्रा ल्यपः कित्त्वं न स्यात् ॥ न च पूर्वमनुबन्धलोपे तद्ग्राहकस्यैव स्थानिवत्त्वान्तस्य न स्थान्यवयवत्वम् ।
सुखं स्थानिवत्त्वोपा निरिष्टस्यैव स्थानिवत्त्वव्ययतया तदवयवत्वस्य ककारे सत्त्वान् । अन्यथाग्रहीत्याशापट
इतीति दीर्घो न स्यादिति स्थानिवत्त्वसुखं निरूपयिष्यामः । भाष्ये (तच्चासरूपेति) असरूपं कार्यस्य ऽणप्रा-
प्तिर्दोषः । सर्वादेशे द्विषोऽपि सर्वादेशः स्यादिति शेषः । प्रतिषेधे तेषां भवेन निर्देशः कार्यः । तृतीये हेतु-
रनाकारान्तत्वादित्युक्तं । ज्ञापकमनावश्यकमित्याह अनेकान्तेष्विति । एकान्तेषु च्याति । अयमेव मुख्यः
पक्ष इति तस्य लोप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीनागार्जुनकृते भाष्यप्रदीपेष्टीने सप्तममाह्निकम् ॥ ७ ॥

स्थानिवद्वादेशः ॥ स्थानिरूपमिति । न च सिद्धं धर्मिमित्यादिन्यायेन पूर्वीच्छारित्त्येदित्यत्र-
बोधकेन स्थान्यदेशरूपं प्रतिपद्यत इत्येवार्थो युक्त इति वाच्यम् । प्रासिद्धस्यानिना प्रासिद्धादेशविधाने वैय-
र्थ्यापत्तेः । अस्यत्र विधानं तु स्थानिन्तरतम इति सूत्रान्तन्यायेनाभ्यवस्थापत्तस्तस्य न्यायस्य सूत्रकृताप्यत्र
त्यागाच्च । अत एव भाष्यकृता स्थानीसंज्ञेत्येवोक्तं नन्वादेशः संज्ञेतीति बोद्धव्यम् ॥ वा लिटीति । न च
चक्षुः कथाभित्यनेनानेन च सर्वत्रार्थधातुके कथायां विकल्पे सिद्धे लिट्येव वेति नियमार्थं स्यादिति

स्यात् । तत्र को दोषः । आडो यन्नहनः । आत्मनेपदं भवतीति वधेरेव स्यात् । हन्तेन स्यात् । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति स्थानिकार्यमादेशे अतिदिश्यते गुरुवद् गुरुबुध इति यथा । अथादेशग्रहणं किमर्थम् । स्थानिवदन-
ल्लिभविनीयत्युच्यमान क इदानीं स्थानिवत्स्यात् । यः स्थाने भवति । कश्च
स्थाने भवति । आदेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्या-
त् । एकदेशविकृतयोपमं स्थानं चोदयिष्यति तत्र वक्तव्यं भवति । अथ विधि-
ग्रहणं किमर्थम् । सर्वविधव्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत । अलः परस्य विधिः

तत्र को दोष इति । आदेशं कार्यसिद्धयर्थोतिदेशः । तच्छाब्दं कार्यं सज्ञासंज्ञि-
स्वन्धेनापि सिद्धयतीति प्रश्नः । वधेरेवेति । सज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थो
संज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्तते न तु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यत इति भावः । बहुगणेत्यत्र तु
संख्येत्यन्वयताश्रयणाह्लाककार्यग्रहणाद्विनापि वतिनातिदेशपक्षे उपन्यस्तः । वत्क-
रणात्त्वहातिदेशेन स्थानिकार्याणां आदेशो क्रियन्ते न तु स्थानिनं निवर्त्यन्ते इत्यदोषः ।
किञ्चिदिदं तु सज्ञा न भवान् न क्त्वा संज्ञिति प्रतिषेधात् । नहि क्त्वः कित्संज्ञा
विहिता या प्रतिषिध्यत । किञ्चिदौ लिङ्गवत्यत्र तु संज्ञाप्रकरणाभावात् तद्वतिदेशः ।
स्थानिकार्यमित्यनेन कार्यातिदेशोयमिति प्रदर्शयति । शास्त्राद्यातिदेशापेक्षया कार्याति-
देशस्य प्रधान्यादन्तेषां कार्यार्थत्वादिति भावः । आदेशग्रहणमिति । स्थानिशब्द-
स्य संबन्धिशब्दत्वाददेशो लभ्यत एव यथा पितृवदधीन इत्युक्ते पुत्र इति भावः ।
क इदानीमिति । द्विविध आदेशः प्रत्यक्षश्चास्तेर्भूतित्यादिः । अनुमानिकश्चैररित्या-
दिः । अत्र हि इकारेणोकारान्तः स्थान्यनुमीयते । उकारेणोकारान्तश्चादेशः । तत-
स्तन्तुरिति संपद्यते । तत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्याद् नानुमानिकस्येति । आदेशमा-
त्रमिति । प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थः । एररित्यत्र प्रत्यक्षमुक्तारस्यादेशत्वमिकारस्य च
स्थानित्वम् । न च किञ्चिदकारस्य कार्यमस्ति यदुकारे अतिदिश्यत । तिशब्दका-

वाच्यम् । दोषदृष्टानियमापेक्षयैतस्मिन् एतदतिरिक्तार्थकत्वज्ञापकताया एवाचिन्त्यात् । भाष्ये (स्थानी आदि-
शस्यति) । नवनीत्यत इति शब्दानुवृत्तः स्थानिशब्दार्थो हनादय आदेशपदार्थस्य वधादेः संज्ञेत्यर्थः । स्था-
निशब्दस्यादेशशब्दमंजालं वेदथ्यमिति भावः । ननु स्वार्तलिङ्गकानुवृत्तस्तत्प्राधिकारस्य सज्ञाविषयस्य शास्त्रे-
ऽभावाद्वाहप्रस्ताव इति प्रस्ताव प्रकरणं बुद्धिसन्निधिरिति यावतापूर्वोत्तरत्र प्रायेण संज्ञाया दर्शनामिति भावः ।
परिभाषात्वं त्वनुक्तिगम्यप्रस्तामिति वदन्नाह । भाष्ये (वधेरेवेति) न कैयमाहो वधयम इत्येवाकारविव-
क्षणेन स्वतन्त्रं शिष्यावृत्तौ हनग्रहणं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । आजघनेत्यादिसकलद्वन्द्व्यादेशसंग्रहार्थं तस्य-
सत्त्वात् । हन्तेन स्यादिति । आहनिष्यत इत्यादौ । नन्वत्रा पादे वति विनातिदेशानवगमौ कथं बहुगणेत्यत्रा-
तिदेशपक्ष उक्तो ऽनग्राह बाह्विति । संख्येतीति । संख्यापदस्यैवार्थः । औक्तिकार्थग्रहणमिति । संख्या-
कारणरूपेत्यर्थः । एवञ्च नद्विधापत्त्या संज्ञात्वासंभवातिदेश इति भावः । इदञ्च तत्रैव सूत्रं कैयटे स्पष्टम् ।
संज्ञायेति । उभयगनेरिह शास्त्रे सत्त्वेन संज्ञात्वमि दिदादिग्रहणत चकारातीनामपि ग्रहणम् । नञीति । अनु-
वृत्तिकद्वयग्रहणस्य संज्ञापरत्वेन सैव प्रतिषेध्या नच सा त्वो विहितेत्यर्थः । किं च किदिस्थादिः संज्ञास्य
कडिति चेत्यत्रास्य ग्रहणं न स्यात् । संज्ञास्वरूपानुच्छाराणां शीतं बोध्यम् । तथा निष्ठाशोङित्यादिनिषे-
धोप्यसंबन्धः स्यात् । किंसाहचर्यात् किदित्यप्यतिदेशः । कार्यातिदेशार्थमात्र । एवञ्चानपेक्षितशास्त्रमन-
पेक्षितनिमित्तञ्च प्रत्ययत्वाविरूपं कार्यमेतैव क्रियते इति भावः । भाष्ये (यः स्थाने इति) स्थानशब्दप्र-
योगात् नदनुवृत्त्यादेशो लभ्यत इति भ्रमं व्युत्स्यति स्थानीति ॥ नन्वादेशलब्धौ क इति प्रश्नानुपपत्तिरि-
त्यत आह द्विविध इति । के चिन्तु स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वमज्ञानतः प्रश्नः । कश्चित् । संबन्धिश-
ब्दत्वमिमांशुत्तरं यः स्थाने इति । समाधत्ते आदेशमात्रमिति । अस्याशयः कैयदेनैव । कैयदेनैव ।

अलिवाधिः । अली विधिः अलिवाधिः । अलि विधिः अलिवाधिः । अला विधिर-
लिवधिरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रातिपदिकनिर्देशो ऽयम् । प्रातिपदिकनि-
र्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति । न कां चित्पाधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्राति-
पदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते भा मा आश्रयितव्या ।
इदं तर्हि प्रयोजनम् । उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत । अलपाश्रयते अलाश्रयः ।

यं तु तुशब्दस्यातिदिश्यत इति पदत्वमिद्धिः । सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्य-
न्तो ऽवयवो ऽस्यास्तीति मत्वर्गीयां ऽकारः । बहुत्वप्रतिपादनपरमेतत् । नह्यत्र सम
विभक्तयः संभवन्ति तत्र संवन्धमात्रे पष्ठपदान्ते ऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भावात् फलतः
सर्वविभक्त्यन्तता संभवति । अथवा ऽलिवधिशब्दवाच्यो ऽलिवधिरिति विशिष्टप्र-
वृत्तिर्निमित्ताश्रयणात् सर्वविभक्त्यन्तत्वम् । सति च विशिष्टे समासभावादेत-
द्धस्तुलाभः । केवलस्त्वलशब्द उपादीयमानो यद्विभक्तिपञ्चार्थेन तदर्थोपपत्त्य एव
स्यात् । तत्रालः परस्य विधिः । द्यौः पन्थाः स इति । हलङ्वादिगुलोपो न भवति ।
अलि परतो विधिः । क इष्टः स इष्टः । हसि चेत्युत्वं न भवति । अलो विधिः ।
द्युक्ताम् इति । लोपो व्यावर्त्तनीति लोपो न भवतीति । उत्वं त्वन्ति स्तान्काशं स्यादलवि-
मलद्यु इति । अला विधिः । महोरस्कनेनेति । अयोगनाहानामट्स्वृषेदशात् णत्वं न भव-
तीति । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चेति । अनलित्येतावदेवोच्यताम् । अत्र शब्दसंस्कारागम के-
वलं प्रथमाविभक्तिरुपादीयते न तु तदर्थो विवक्ष्यते । यथा भाव इत्यत्र लिङ्गसंख्ये
इति भावः । उत्तरपदलोप इति । अनलित्युच्यमाने यत्र कार्यं स्यात्तन्व्येमात्वात्प्रायते

स्थानोपेयः स्थाने इत्यादिग्रन्थस्थायानभिज्ञवस्तुकनयेन बोध्यमानस्यादित्याह । नस्यात्रापि प्रत्यक्षमैव
स्थानिवत्त्वमास्त्वित्यत आह नचेति । परस्मैति । अत एव द्वदत्तः पञ्चनीत्यत्र परस्मैत्याधिकृत्य विधीयमानो
निघानः सिध्यति । पञ्चत्वे तौ कौटनमित्यत्र पञ्चावित्याधिकृत्य विधीयमानस्त्वन्मर्थोऽत्र सिद्धयति । भाष्ये (वि-
विग्रहणे किमर्थमिति) विधानित्यध्याशाभाद्वक्तव्येन इति प्रत्ययः । ननु समासोच्चं गणन्या एव भवणेन सर्व-
विभक्त्यन्तत्वं समासस्यानुपपन्नमत्र आह अथपत्र इति । पूर्वपदरूप इत्यर्थः । ननु विभाक्त्यनुपपत्त्येनेन
विग्रहस्यार्थप्रदर्शनेन सर्वेत्यनुपपन्नमत्र आह बहुत्वेति । द्वितीयाच्चतुर्थीप्रथमाभिः स्यान्त्यत्र सर्वं निर्दिशा-
दिति भावः । ननु सकृच्छ्रुते ऽलिवधिपदे कथमल्पदस्यानेकाविभक्त्यन्तत्वेत्यत आह तत्रानि । विधिपदशब्दः
कर्मसाधनः । तेनालसम्बन्धिकार्ये इत्यर्थः । श्रोत्रा पक्षान्नरपाह अथवेति । अल्यश्चापरा विधिपदशब्दो-
लिवधिशब्दस्तेन च तद्वाच्यार्थो लक्ष्यत इति भावः । एतच्च तद्वाच्यत्वेन रूपेण सर्वार्थोपयोगात्सर्वविभ-
क्त्यन्तत्वे यत्फलं तत्फलमिद्धिरिति तात्पर्यम् । समान् भावादेति । उपपत्तिपक्षद्वयोक्तगमागसर्वार्थान्वयः ।
याद्विभक्तिरिति । षष्ठ्युपपन्नानां स्थानसंबन्ध एव बुध्यतेति भावः । तदर्थोपपत्त्य एव स्यादिति । तदर्थमात्रा-
न्वितार्थक एव स्यादित्यर्थः । इष्ट इति । यजेः क । यत्रापि क इष्ट इति रूपसंख्येयं सिध्यति तथापि कावष्ट
इति पक्षे स्यात्कावष्ट इति न स्यादित्वा बोध्यम् । स इष्ट इत्यत्र एतच्चार्थेति नित्या लोपः स्यादिति च
बोध्यम् । विधि कामोऽस्य लूकागः । निव उन् । यद्यपि वल्ल्वहल्ल्वाद्योपपत्त्याविधेयधर्मन्त्यापि एतद्वाक्योप-
प्लुतवकारवदुकार इति वाक्योपात्तधर्मोपपत्त्या न तत्त्वम् । सूत्रल्ल्वहल्ल्वाद्योपपत्त्याविधेयभावमात्रायेव हि एतन् कृत
वाक्योपप्लव इति विक् । उपदेशादिति । सम्य स्थानिवत्त्वेन विमर्शत्वाद्विमर्शस्य च्यादसुपदेशेनादत्वादिति
भावः ॥ केवलप्रकृतेः प्रयोगाभावादाह अत्रेति । विवक्ष्यतइति । तत्समाभिध्याहारे प्रतीयमानो विधेयत्व-
रूपो ऽर्थो न विवक्ष्यत इत्यर्थोऽन्वयायोग्यत्वादिति भावः । लिङ्गेति । अत एव लृप्तवित्यादिमिद्धिः । सप्त-
मर्थस्तु तत्र विवक्षित एवेति लिङ्गसंख्ये इत्येवाक्तम् । भाष्ये (अर्थतन्त्रा इति) । स्वार्थमात्रबोधकविभक्त्य-

अलाश्रयो विधिः अल्वधिरिति । यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते । तत्रैव प्रतिषेधः स्यात् । यत्र विशेषणत्वेनालाश्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात् । किं प्रयोजनम् । प्रदीप्य प्रसीव्येति । वलादिलक्षण इह मा भूदिति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशो गुरुवद् गुरुपुत्रइति यथा । अन्यः स्थानी अन्य आदेशः । स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात्कारणात् स्थानिकार्यमादेशे न प्राप्नोति । तत्र को दोषः । आहो यमहन इत्यात्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात् इष्यते च वधेरापि स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति तस्मात्स्थानिवदनुदेशः । एवमर्थमिदमुच्यते गुरुवद् गुरुपुत्र इति यथा । तद्यथा । गुरुवद् गुरुपुत्रं वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद् गुरुपुत्रे अतिदिश्यते । एवमिहापि स्थानिवत्कार्यमादेशे अतिदिश्यते । नैतदिति प्रयोजनम् । लोकत एतत् सिद्धम् । तद्यथा । लोके यो यस्य प्रसङ्गे भवति लभते ऽसौ तत्कृतानि कार्याणि । तद्यथा । उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा अग्रामनादीनि लभते । यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः । दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको तत्रैव निषेधः स्यात् । क इष्टः स इष्ट इत्यादौ । प्रदीव्येत्यादौ इष्टः प्रतिषेधो न स्यात् । नहीड्विधौ वलः स्वातन्त्र्येणाश्रयणं वलादेरित्यन्यपदार्थस्य प्राधान्याद् गुणभावाद्वलः । उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वादिद्विधेः प्रतिषेधमिच्छिः । अलमाश्रयत इति । अर्थप्रदर्शनमेतत् । एवं हलाश्राय इति स्यात् । तस्मादाश्रीयत इत्याश्रयः । परच् । अलाश्रयो यस्येति अलाश्रयो विधिरल्वधिः । अलाश्रयत्वाद्धिरेवाल्वित्युच्यत इति गतार्थत्वाद्प्रयोग एव उत्तरपदस्य लोपः । किमर्थमिति । तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभात् स्थानिकार्याण्यादेशः प्राप्स्यन्तीति भावः । स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति । स्थानिस्वरूपाश्रयं यत्कार्यं तद्विभक्त्यपत्वादादेशे न सिद्ध्यतीति भावः । लोकत इति । लोके हि वचनमन्तरेणापि तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो दृष्टः । उपाध्यायस्येति । प्रसङ्गापे-

धीना इत्यर्थः । प्राधान्येन । विभक्तिविशिष्य प्रकृतान्वययोग्यावमन्त्यर्थं नाश्रयन्ति । निर्दिष्टे । बोधिते । पञ्चातन्त्र्यबोधविभक्त्यर्थकारुणायां यद्यविभक्त्यर्थम् अन्वयित्वेनाश्रयितुं लक्ष्यानुसारादुद्धिरूपजायते सा सा विभक्तिरभ्याहार्या साधुत्वाद्यप्युक्तं विभक्तेस्तु लुगिति भावः । एतेन प्रत्ययाभ्याहारो न क्वापि दुष्ट इत्यपास्तम् । मामेमां सम्बिक्रया इति पुराणशास्त्रज्ञानमन्त्रस्य धानासमुहं मा भेष्ट मा संवैष्णवमस्थायो वरुणाश्च तत्तद्विषयकलक्षणमेवास्तन्न तत्र सा आश्रयितव्येति तार्क्यम् । न चानलिनि प्रथमानिर्देशन लात्मक आदेश इत्यर्थं न्यपां नलात्मकत्वेन प्रपठ्येत्याहवापीट् स्यात् । उत्तमपुरुषेकतत्त्वेन देवत्वस्य स्थानिवत्त्वाभावात्पदत्वं न स्थितिनि चेन्न, अहो जग्धिरिति सूत्रे ल्यप्प्रहणेनाहेहाविशेषणत्वाभावज्ञापनावित्यशेषः । स्वातन्त्र्येण । प्राधान्येन । सकलविधिपारिग्रहार्थविधिशब्देन प्रधानन्यायो बाधस्त इति भावः ॥ एवं हीति । कर्मण्यणा पञ्चाध्यायो बाधाविति भावः ॥ शब्दानां त्यक्त्वाख्याय वार्तिकप्रत्याख्यानान् चाह अप्रयोग एवेति । भाष्ये (यत्र प्राधान्येन) इत्यस्य विधिग्रहणभावे इत्यादिः । प्रतिषेधो न स्यादित्यस्य तदर्थं विधिग्रहणमिति शेषः । ननु पृथक्त्वमङ्गीकृत्यैव तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभमिहिते स्थान्यादक्षपृथक्त्वाविति हेतुरसङ्गतो न ग्राह स्थानिस्वरूपेति । स्वं रूपमित्युक्तेन तत्स्थानापत्त्या शास्त्रे तत्कार्यलाभ इति भावः । व्यभिचाराभावाविति । तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभे दृष्टान्तोऽसङ्गतः स्यादिति च बोध्यम् । यद्यप्युपनीय सर्ववैश्यापककृपाचार्यशिष्यव्यावृत्तये उपाध्यायस्येति । तद्विशेषणमावश्यकम् । वैश्वेदेवाध्यापको ह्युपाध्यायस्तथापि तद्व्यावृत्तौ,

भवति । अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः । स्वरूपविधिर्नाम ।
हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्यात् वधेन स्यात् । एवं तर्हि चार्थप्रवृत्तिर्ज्ञाप-
यति स्थानिवदादेशो भवतीति । यद्यं युष्मदस्मदोर्नादेशइत्यादेशो प्रतिषेधं
शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो
यदादेशोऽपि स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः स्थानिवदादेशो भवतीति अत आदेशो
प्रतिषेधं शास्ति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनलिवधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति ।
इह भा भूत् । यौः पन्था स इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयानि । अलिवधौ स्थानिवद्भावो न भवतीति । यदस्मदो जग्मिर्लपित कि-
तीति ति कित्तिवैव सिद्धे ल्यव्यग्रहणं कर्तेति । तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन । आर-
भ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे अलिवधौ प्रतिषेधेऽविशेषणेऽप्राप्तिस्तस्यादर्शनात् * ।
अलिवधौ प्रतिषेधेऽसत्यपि विशेषणे मयाश्रीयमाणे अस्ति तस्मिन् विशेषणे अ-
प्राप्तिर्विधेः । प्रदीव्य प्रसीव्य । किं कारणम् । तस्यादर्शनात् । यदादेरित्युच्येत
न चात्र वलादिं पश्यामः । ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते । अन्यस्य कार्य-

क्षयं पृष्टी ननु शिष्यस्य विशेषणमतद् व्यभिचाराभावात् । प्रतिषेधं वक्ष्यामीति ।
नह्यप्रदर्शितविषयः प्रतिषेधः शक्यो विधातुमिति भावः । एवं तावद्विज्ञेनाभिमनो
र्थः सिद्ध इति प्रदर्शितम् । इदानीं क्रियमाणं पि सूत्रेऽनलिवधाविति न कर्तव्य-
मित्याह अलिवधौ प्रतिषेध इति । प्रदीव्येताड न अर्थात् इदं यौ वलादेरिति
विशेषणमाश्रितम् । तच्च क्त्वा ल्यविति वस्तुस्थित्या र्गनहितमपि वलादित्त्वं स्थानि-
व्यविधाञ्जितत्वादानाश्रितम् । तथा हाडादिरपि क्त्वा भवत्येव यत्ता केवलाऽपि
आकारान्तोपि स्नात्वीतीकारान्तोपि दृष्टव्येति च यगन्तोपि हृन्नामिति मान्तोपि
तत्र क्त्वामात्रप्रतिषेध इत्यकार्यं कृत्स्नप्रत्ययत्वाव्ययत्वादि तदादेशोऽनिरुद्धयतां न तु
वलादित्वमिति ल्यपो न स्वतो नापि स्थानितो वलादित्वमितीडभावः सिद्ध एवेति

प्रयोजनाभाव इत्यभिप्रायेणदमिति बोध्यम् । अत्र भाष्ये लोकत एतत्सिद्धार्थमन्यथा स्वरूपमिति शास्त्रादा-
वेश न स्यादिति सूत्रं कार्यमित्युक्तम् । तेन स्वरूपमिति शास्त्रादियं लोकन्यायेन सिद्धमिति सूचितम् ।
अनलिवधाविति निषेधोपि शास्त्रीयस्यानिवद्वात् एव । अतिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानसंगण कार्यलोकन्यायेन भव-
त्येवेति केचित् । अप्रदर्शितविषयः अप्रदर्शितप्रतिषेधः । ननु युष्मदस्मदोर्नादेश इत्यत्र विभक्तिविषये
स्वं रूपमित्यस्य लोकन्यायबाधकस्याप्राप्त्या तत्र लोकन्यायेन प्राप्तमदमलाप्रयुक्तकार्यनिवाचनं चार्गि-
यस्य अनांवेशमरणस्य ज्ञापकत्वासम्भवाद् हर्ना वधेत्यादा गोपवारणांयत् सूत्रमावश्यकामानं चेन्न, स्वादि-
सूत्रं स्वं रूपमित्यस्य प्रवृत्त्या तत्स्वरूपाणामिव मुष्मेज्जकत्वेन निषेधं विभक्तिमज्जकत्वेन तत्र तत्र तत्स्था-
नापत्त्या तद्धर्मलाभ इति लोकन्यायापवृत्तेरित्याशयात् । क्रियमाणेति । मन्त्रमन्यनुष्ठायत्याशयः । न
पदान्तेत्यत्र निषेधसमर्पणाय आवश्यकं तन्निर्ण बोध्यम् । अनलिवधाविति न कर्त्तव्यमित्यस्य विधिपद-
द्वितं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । (असत्यपीति) भाष्ये च्छेदः । अलिवधौ प्रतिषेध इत्यस्य चित्तद्विषयम् । अपा-
नान्येनालाभ्यगणेपि निषेधार्थं क्रियमाणे विधिप्रहणजन्यवर्त्यर्थः । वार्तिके विशेषणे इति च्छेदः । लक्ष्यवि-
शेषणभावे इति तदर्थस्तदाह विशेषणे समाश्रीयमाण इति । विधाविति शेषः ॥ असतीत्यादिः प्रयोग

मुच्यमानमन्यस्य यथा स्यादिति । मत्यमेवमर्थो न तु प्राप्नोति । किं कारणम् । सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः * । सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति । तद्यथा । ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद् ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रिये ऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते । एवमिहापि यत्सामान्यं प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं वलादेरिति न तदतिदिश्यते । यद्येवमग्रहीत इट ईटीति मित्रो लोपो न प्राप्नोति । अनल्विधाविति पुनरुच्यमाने इहापि प्रतिषेधो भविष्यति । प्रदीव्य प्रमीव्येति । विशिष्टं ह्येषो ऽलमाश्रयते वलं नाम । इह च प्रतिषेधो न भविष्यति अग्रहीदिति । विशिष्टं ह्येषो ऽनलमाश्रयते इटं नाम । यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते विशेषश्च ।

भावः । ब्राह्मणवदिति । सामान्यशब्दापादानेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र हि विशेषे स्यादशब्दार्थत्वाद्दिशपाश्रयकार्यानातिदेशः । यत्र तु विशेषशब्दापादानेनातिदेशस्तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव । अग्रहीदिति । ग्रहो ऽलिति दीर्घे इति दीर्घे कृतइतिभावः । दीर्घमिष्यौ ह्यक्षरपरमापोपस्थानादत्र एव स्थानित्वम् । इटं त्वजन्तराणां व्यावर्तक इतीदृकार्यं विशेषकार्यं वाञ्छ प्राप्नोति । तथा प्रदीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति । देवित्वेत्यादावकिंनो ऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य संभवात् क्त्वस्यापि वलादित्ववन्न स्यादतिदेशः । तस्माद्विशेषकार्यातिदेशज्ञापनार्थमनल्विधाविति कर्तव्यमिति भावः । अनुबन्धकार्येषु चानल्विधाविति प्रतिषेधो न प्रचर्तते स्थानित्यनुबन्धस्यास्मिन्निधानाद-

इति शेषः । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति हेतु व्याख्येयत्वात् वलादित्यस्य विशेषत्वं दर्शयति तच्चेति । आश्रयभूतत्वादिति । विवक्षाकारणयत्नोर्विशेषविषयीकृतत्वाभावादित्यर्थः । उपात्तरूपव्याप्यरूपवि-
वक्षा हि यत्ने सत्यव भवति । अत एव सान्निध्यत्र स सौत्यनः सौत्यनुवर्त्तितम् । न च तथा कश्चि-
द्यत्नः प्रकृतः । एवञ्च वलातिदेशो वलातिवार्त्येव वाक्यकल्पनाच्च नाति भावः । तत्र वलादित्यस्य सत्त्वा-
व्याप्यत्वं दर्शयितुमाह तथाहीति । आकारान्तेपीत्यादि दृष्टान्तार्थम् । यत्कार्यमिति । यो धर्म इत्यर्थः ।
त्वावत् ल्यबिन्त्येव वाक्यकल्पनानि भावः । सामान्यातिदेशे इत्यादिवाचिकव्यवधानमिति ननु चेति ।
भाष्ये एवमर्थशब्दं व्याख्येयं (अन्यभ्येति) अशब्दार्थत्वादिति । यद्यपि त्वावद्व्युक्तऽशब्दार्थप्रत्यय-
स्वादेश्यतिदेशो भवति तथापि व्याप्येन व्यापकानुमानात्तदुपस्थितवद्वाप्योपास्थितौ भानभाव इति भावः ।
अत्र स्थितिः । गौतो णित्वादी । अथ सिद्धान्तो विशेषानतिदेशे वृषणं वदन् तज्ज्ञापनार्थमे-
षानात्वधावित्यावश्यकमित्याह । भाष्ये (यद्येवमिति) । यदि विशेषानतिदेश इत्यर्थः । दीर्घे कृत इ-
ति । दीर्घवृद्धा सिञ्जलापस्यासिद्धत्वाद्भावेति भावः । ननु दीर्घेऽथेति सधुःस्थानिकत्वेन तद्वृत्तौट्त्वा-
श्रयो लोपः स्थानिवर्धनं स्यादेव स्थानी चर्दिशविधावुपात्त एवेत्यत आह गौतेति । नन्वच एव स्थानित्वं
महणमित्यादावपि दीर्घः स्यादत आह इटं त्यति ॥ भाष्ये (लोपो न प्राप्नोतीत्यस्य) तस्मात्तल्लविधाविति
यत्कथमिति शेषः । विशेषानतिदेशे वृषणान्तरमाह तथेति । अकिंनोपीति न क्त्वासाडिति क्त्वनिषेधा-
दिति भावः ॥ तस्मादिति । न च क इटो, अन्त्यामित्यादिव्यावृत्त्या तस्य चरितार्थत्वात्कथं ज्ञापकत्वमिति
याच्यम्, अप्राधान्येनाप्यलाभ्यत्र आर्पधातुकैस्तोडित्यादी निषेधप्रवृत्तये क्रियमाण विधिप्रहणं प्रकृतार्थज्ञा-
पकम् । विशेषानतिदेशे तेषामङ्गप्रहणं तद्वृत्त्यस्य स्पष्टत्वात् । वातिकेपि विधिपरवर्तिते प्रतिषेधे सत्य-
पीत्यर्थः । ज्ञापिते विशेषानतिदेशेऽनलविधावित्यस्य चरितार्थं दर्शयति । भाष्ये (इहापि प्रतिषेधेत्यादि) ।
ननु क्त्वस्याल्लविधित्वेन कर्तव्यं चेति निषेधे स्थानिवत्त्वाभावात्प्रतिषेधेत्येत्याहो गुणः स्यादत आह अनुब-
न्धेति । स्थानित्वाति । स्थान्यलाभ्ये विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः । वत्यपीति लिङ्गमप्यत्र बाध्यम् ।

प्राप्नोति । किं पुनरादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिपेधो भषत्याहोस्विदाविशेषेण आदेशे चादेशिनि च । कश्चात्र विशेषः । आदेश्यलिवधिप्रतिपेधे कुरुवधपिवां गुणवृद्धिप्रतिपेधः * । आदेशिन्यलिवधिप्रतिपेधे कुरुवधपिवां गुणवृद्धयोः प्रतिपेधो बल्लव्यः । कुर्विसत्र स्थानिवद्वावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वम् । तत्र लघूपधगुणाः प्राप्नोति । वधक इत्यत्र स्थानिवद्वावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं चादुपधत्वं तत्र वृद्धिः प्राप्नोति । पिबेसत्र स्थानिवद्वावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च लघुपधत्वं तत्र लघुपधगुणः प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण आदेशे आदेशिनि च । आदेश्यादेश इति चेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेपूपसंख्यानम् * । आदेश्यादेशइति चेन्मुप् तिङ् कृदतिदिष्टेपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुप्, वृक्षाय प्लक्षाय । स्थानिवद्वावात्सुपसंज्ञा स्वाश्रयं च यजादित्वं तत्र प्रतिपेधः प्राप्नोति । सुप् । तिङ्, अरुदितम् । अरुदितम् । अरुदित । स्थानिवद्वावात्सार्वधातुकसंज्ञा स्वाश्रयं च वलादित्वं तत्र प्रतिपेधः प्राप्नोति । तिङ् । कृदतिदिष्टम् । भुवनं भुवनं धुवनम् । स्थानिवद्वावात्प्रत्ययसंज्ञा स्वाश्रयं चाजादित्वं तत्र प्रतिपेधः प्राप्नोति । किं पुनरत्र न्यायः । आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिपेध इत्येतदेव ज्यायः । कुत एतत् । यथा ह्ययं विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशे ऽतिदिशति गुरुवद् गुरुपुत्र इति

न प्रवर्तते तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह किं पुनरिति । आदेशोऽस्यास्त्यत्यादेशी स्थानी । किं स्थान्यल्यश्रय कार्यं स्थानिवत्त्वान्तिपेधो ऽथात्माज्ञाश्रय इति विचारः । किं प्रत्यासत्तिराश्रयत्वे ऽथ वा व्याप्तिरिति भावः । वधक इति । हन्तेर्णुलिबहुलं संज्ञाह्रस्वोऽति वक्तव्यमन्वयगताविचक्षणजिराद्यर्थमिति वधादेशः । स च हलन्त इति दापोपन्यासः । अदन्त वे त्वल्लोपस्य स्थानिवद्वावाद् वृद्धयभावः । सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेष्विति । आदिष्ट एवातिदिष्टो विवक्षितः । उपलक्षणं चेतत् । तदिष्टादेशेष्वपि न प्राप्नोति लैगवायन इति । अत्र हि स्वाश्रयमजादित्वं स्थानिवद्वावात्प्रद्वितत्वम् । किं पुनरिति । न्यायपेक्षः प्रकर्षः । कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः । आदेशिर्नाति । प्रत्यामर्त्तेति भावः । यत्कार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते तत्र

विहित्य विचारान्तरागम्भोऽनुपपन्न इत्यत आह इशनीमिति । प्रतिपादयितुमिति । वाचिमुख्यैव प्रतिपादयितुमित्यर्थः । अनिशान्ति । आदेशिर्नातित्यल्लोकेन व्यधिकरण स्थानिसम्बन्धत्वाश्रय इत्यर्थः । सम्बन्धिन एवाधिकरणत्वाववक्ष्या सप्तमी । अत एव स्थानित्वे तु व्यपदेशिवद्वायेन तत्परमिति बोध्यम् । सन्देहवर्जं दर्शयान् किमिति । स्थानिवद्वावादिनि ॥ अच्यः परास्मिन्नेत्येतत् । एवंचापधात्वाभावा ऽत्रित्परत्वाभावश्चेति भावः । अतिदेशोऽतिदिष्टेष्वेति श्रुत्यासङ्गतितरत आह आदिष्टेष्विति । सुवादीनामादेशोऽवश्यर्थः ॥ ननु वधित्वं इति उवाच च स्थानिवत्त्वप्रतिपेधः प्राप्नोति । तद्विदित्वमिति । अस्य तद्विदित्वं ओंशुणविधानादिति भावः । ननु पक्षद्वयापि बोधोक्तः कस्यापि प्रशस्यत्वाभावाद् आतिशयिकोऽनुपपन्न इत्यत आह न्यायेति । युक्तीत्यर्थः । का युक्तिः प्रकृत्यत्र प्रशस्तात्पर्यमिति भावः । प्रत्यासत्त्यात् । अत एव कष्टायेत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । एवं च प्रसत्याश्रयणमव न्याय्यमिति भावः । भाष्ये विशिष्ट स्थानिकार्यमिति । स्वरूपगालभ्यमानमित्यर्थस्तदाह यत्कार्यमिति । तच्छेषा ऽतस्त्वशेषः । तद्वद्भावेति देशद्वारके

यथा । तद्यथा ॥ गुरुवदस्मिन् गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोप-
संग्रहणाच्चेति । यदि च गुरुपुत्रोपि गुरुर्भवति तदापि कर्तव्यं भवति । अस्तु
तर्ह्यदिशिन्यल्पाश्रीयमाणे प्रतिषेधः । ननु चाक्तमादेश्यल्विधिप्रतिषेधेकुरुवधपित्रां
गुणवृद्धिप्रतिषेधे इति । नैष दोषः । करोतौ तपग्निर्देशात् मिद्धम् । पिबिरद-
न्तः । वधक इति नायं ण्वुल् । अन्यो ऽयमकशब्दः किदौणादिकः । रुचक
इति यथा । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम् * । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु इति । तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धम् * । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन
ग्रहणं भविष्यति । तद्यथा । श्वा कर्णं पुच्छे वा छिन्ने श्वेव भवति नाश्वो न
गर्दभ इति । अनित्यविज्ञानं तु * । अनित्यविज्ञानं तु भवति । नित्याः शब्दाः ।
नित्येषु च नाम शब्देषु कूटस्थैरविचानिभिर्वर्गेर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः ।

स्यादतिदेशाकाङ्क्षा । तच्छेषश्च प्रतिषेधस्तद्व्यापक एवाल कार्ये युक्तः । अरुदितामि-
त्यत्र त्वादिदेशस्य स्वतो वलादित्वाच्च तत्रातिदेशाकाङ्क्षा । सार्वधातुकत्वं तस्य स्वतो
नास्तीति तदेवातिदेशेन प्राप्यते । यथा गुरुपुत्रो गुरुवे सति नातिदेशमपेक्षते तथा
वलादित्वं प्रत्यदिदेशस्य नास्त्यतिदेशापेक्षेत्यतावता दृष्टान्तः । सार्वधातुकत्वं प्रत्यस्त्ये-
वातिदेशापेक्षा । कर्णेनाविति । अकारस्य ह्यकारो मात्रिक एव न्याय्य इति शास्त्रा-
न्तर्णापि प्राप्तस्य भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपस्त्वमित्यर्थः । अन्यायमिति । ह्रस्वो वध
चेति ऋणुप्रत्ययः । एकदेशविकृतस्येति । एकदेशेन विकृत इति तृतीयासमासः । त-
द्यथेति । छिन्नापि पुच्छे शिष्टावयवमस्तिदेशः श्वत्वजातेर्गमव्यञ्जकः । एवं पचत्व-
त्यधकारस्य विकारेपि तकारस्तिङ्त्वस्य व्यञ्जकः । तथा चकारस्तोपेक्ष्यपचादिति त-
कारमात्रस्य तिङ्त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चास्ति । नाश्व इति । अवयवापगमपि न तस्य
जात्यन्तरेण योगः किं तर्हि श्वत्वेनैव व्यवहारः । अनित्यविज्ञानमिति । अर्वास्थिते
तकारे इकारस्य उकार इत्यनित्यत्वं शुन इव प्राप्नोतीति भावः । उपसंख्यानं तु
क्रियमाणे नाम्न्यनित्यत्वम् । एरुर्गति स्थान्यादिशाब्दां तिशब्दनुशब्दयोरनुमीयमान-

यथेति । एवञ्च यथा तर्ह्यातिदेशप्राप्ताच्छिष्टमाजनस्य । वजनं न तु स्वाश्रयगुरुत्वप्राप्त्येवमलेशे अतिदेश-
प्राप्त्याल्लिख्यते वज्रतामनि भावः । भाव्यमानस्य भवर्गप्राप्तकृत्यस्वीकारेण तपस्त्व व्यर्थमित्याह अकार-
स्येति । अन्तर्गतमत्वादिति भावः । कृकारस्यानिकावयवावकारोच्चेति लक्ष्येभग्नोत्वेवाहामित्यल्लक्षणे
स्येति न्यायेनात्र निर्वहि इत्याहुः । ऋणुर्नाणानिक । बहुधाहो शिष्टान्तस्य पूर्वनिपातः स्यात्त आह तृती-
येति । आनुमानिकेपि स्थानिवत्तत्प्रवृत्तवृत्तव्यत्येवङ्गा न कृतत्वर्यम् । लोकन्यायाश्रयेण तत्प्रत्याचष्ट ।
(अतन्यन्वात्सिद्धमिति) भाष्ये । नन्ववयवविगम जात्यामदव्यञ्जकाभावात्कथं श्वेति व्यवहारो न आह
छिन्नऽपीति । तथाचेति । लोपस्य विकारत्वाभावेन कश्चन विकृतोपगुरुत्वानापि तत्रोक्तगीतिरेवावश्यक्येति
भावः । अर्थेत्यादि दृष्टान्तार्थम् । अन्यथा शक्यतावच्छेदकानुपपत्त्यज्ञानाद्वेद्या न स्यात्तेनार्थश्च तन्न्याया
ङ्गाकारावश्यक इति भावः । अवाभ्येने इति । न च इप्रसङ्गे उगिति वाच्यामिति नाभिन्यत्वम् । अनर्थ-
कत्वेनार्थबोधाय प्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अवयवत्वेन प्रसङ्गे त्ववयवान्तरप्रादुर्भावपूर्ववियवापगमाभ्याम-
नित्यत्वं स्यादित्यर्थः । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञया भाष्ये नित्यत्वपुपलक्षितम् । अत एव विकृत इत्यनेन
विरोधः । अनित्यत्वाभावे हेतुस्तेः प्रसङ्गे इत्यादि । अस्य ह्यर्थवचसात्ते प्रसङ्गे इत्युक्तिर्नासमञ्जसस्यर्थः

तत्र म एवायं विकृतश्चेतन्निसेषु शब्देषु नोपपद्यते । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । भारद्वाजीयाः पठन्ति । एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु । तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । अनादेशत्वादादेशः स्थानिवदित्युच्यते । न चेमे आदेशाः । रूपान्यत्वाच्च । अन्यत्वत्वप रूपं पचतीति अन्यत्पचत्विति । इमे ऽप्यादेशाः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः । इमे चाप्यादिश्यन्ते । आदेशः स्थानिवदिति चन्नानाश्रितत्वात्* । आदेशः स्थानिवदिति चेत् तत्र । किं कारणम् । अनाश्रितत्वात् । योत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः । नैतन्मन्तव्यं समुदाये आश्रीयमाणे ऽवयवो नाश्रीयते इति । अभ्यन्तरो हि समुदायस्यावयवः । तद्यथा । वृत्तः प्रचलन् महावयवैः प्रचलति । आश्रय इति चेदल्विधिप्रसङ्गः । आश्रय इति चेदल्विधिरयं भवति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैप दोषः । नैवं सति कश्चिदनल्विधिः स्यादुच्यते चेदमनल्विधाविति । तत्र प्रकर्षगति-

त्वात्तेः प्रसङ्गे ताविविधानात् । तत्रादेशग्रहणादुपसंख्यानाद्धा आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावः सिद्धः । न चेमे इति । तुशब्दादयः । एरुत्त्यत्र साक्षात्समुदायानुपादानात् । रूपान्यत्वाच्चेति । यद्ययमवयवादेशो रूपं न भिन्यात्स्यादेव प्रत्यभिज्ञानात्तिङ्त्वम् । यन्मन्तु भेदको रूपस्य तस्माच्चास्ति तिङ्त्वमिति भावः । योत्रादेश इति । इकारस्य उकारो नासावाश्रीयते पदसंज्ञायाम् । सा । ह ति शब्दानवबन्धना नावयवनियन्धना । यश्चेति । तुशब्दसाक्षादविधानान्नादेशः पदसंज्ञानिमित्तभावेन चाश्रीयत इत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह नैतादति । तिप् तस्मिन् इति तिप्सामन्वेषे इकारतरकारावपि सान्नाविष्टावितीकारस्य तिङ्त्वान्तदादेशस्याप्युकारस्य तिङ्त्वमिति सिद्धा पदसंज्ञा । अल्विधिप्रसङ्ग इति । इकारस्य पदसंज्ञानिमित्तत्वादल्विधिः पदसंज्ञा स्यादित्यर्थः । यत्र प्रा-

तदुपपादकम् एरुत्त्यादि । एवञ्च कार्यशब्दवादे न्यायेन सिद्धे नित्यशब्दवादे तु नेति वचनारम्भवावितास्त्वर्थम् । वस्तुना वचनारम्भमपि विकृतत्वबुद्धिमात्रेण तत्सङ्गतिरित्यवश्यं वाच्यमन्वया विकृतस्येत्यसङ्गत्तस्यान्तदा नैव सत्या ला कन्यायप्रवृत्तिर्गपि सुपपादेति । आनृत्यविज्ञानं त्वित्याद्येकदेशयुक्तिः । कात्यायनीयाङ्गारद्वाजीयाङ्गं हेतुविधानं बहुवचनञ्च विशेषः । एरुत्त्यच्चेति । प्रत्यक्षादशत्वञ्चेह निषेधमाति भावः । ला कन्यायेन सिद्धखण्डनाय रूपान्यत्वाच्चेति । तदुवाचष्टे यदीति । इमो म इत्यादिवाति भावः । अपेक्ष्यान्यायाभावेन जात्यभिव्यञ्जकाभाव इति तात्पर्यम् । एकदेशविकृतेष्विति बहुवचनेन लोपस्यापि समग्राहपचत्वित्यादावपि स्थानिवत्त्वमिति बाध्यम् । भाष्ये वचने खण्डयति (इमपीति) । आनुमानिकोपसंख्याप्यादेशपदसामर्थ्येन ग्रहणाति भावः । इममाश्रयमज्ञानान् पृच्छति कथमिति । उन्नेनैवमिप्रत्येणाह आदिश्यन्त इति । इमं चेति । तुशब्दावयवः । आदेशपदसामर्थ्यमज्ञानान् अह आदेश इत्यादि । प्रत्यक्षादेशस्येव ग्रहणे न्याय्यामित्याभिमानः । तदाह योचेति । नन तामावः पदसंज्ञायामनाश्रयणेपि यथास्थानिवत्त्वात्पदत्वमेवपुकारस्यापेक्ष्यम् आह सा हीति । तेषु नायमावेश इति भावः । निदन्त समुदायपर्याप्तमिति तात्पर्यम् । स्थानिवत्त्वस्यापि नायपुकारः पदत्वहेतुतयाश्रीयत इति भाष्यार्थः । आश्रीयत इत्यर्थ इति । आश्रयितुमिष्यत इत्यर्थः । तत्रोत्तरमाहानि । एकदेशाति शेषः । भाष्ये । समुदाय इत्यादि । सुप्तिङन्तमित्यादौ ति इति समुदाये निमित्तत्वेनाश्रितेऽवयवातिरि-

विज्ञास्यते साधीयी ऽलिविधिरिति । कश्च साधीयः । यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते यत्र हि नान्तरीयको ऽलाश्रीयते नामावलिविधिरिति । अथ चोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनम् । आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यादिति । अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात् * । स्थानी आदेश इत्येतन्निषेपशब्देषु नोपपद्यते । किं कारणम् । नित्यत्वात् । स्थानी हि नाम भूत्वा यो न भवति । आदेशो हि नाम यो ऽभूत्वा भवति । एतच्च निषेपे शब्देषु नोपपद्यते । यन्मतो नाम विनाशः स्यात् असतो वा प्रादुर्भाव इति । मिद्धं तु यथा लौकिकयैदिकेष्वभूतपूर्वेषु स्थानशब्दप्रयोगात् * । मिद्धमेतत् । कथम् । यथा लौकिकयैदिकेषु कृतान्तेषु अभूतपूर्वेषु स्थानशब्दप्रयोगो वर्तते । लोके तावदुपाध्ययस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते नच तत्र उपाध्याया भूतपूर्वो भवति । वेदेषु । सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुण्ण्यादित्युच्यते । नच तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति । कार्यविपरिणामाद्वा मिद्धम् * । अथ वा कार्यविपरिणामान्मिद्धमेतत् । किमिदं कार्यविपरिणामादिति । कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते । ननु च कार्यविपरिणामादिति भवितव्यम् । सन्ति चैवोत्तरपदिकानि ह्रस्वत्वानि । अपि च बुद्धिः संप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम् । कार्या बुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः । कार्यविपरिणामादिति । परिहारान्तरभेदेदं मत्वा पठितं, कथं चेदं परिहारान्तरं

धान्येनेति । यत्र साक्षादलं निर्दिष्टं तत्र प्रतिपद्या नानुमीयमाने सम्भवमात्रेणालीत्यर्थः । प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणम् । आदेशमात्रमिति । आनुमानिकमपीत्यर्थः । अनुपपन्नमिति । एकदेशविकारेपि यत्र नित्यत्वहानिस्तत्र सर्वविकारं कुतो नित्यत्वम् । यत्रान्वयोपि कस्य चिन्नास्तीत्यर्थः । सोमस्येति । सोमस्तृणविशेषः । तदस्मिन्धी पूतीकतृणानि प्रतिनिधीयन्ते । कार्या बुद्धिरिति । अन्यस्यात्र विपरिणामासम्भवात्सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न तु कार्यशब्दो बुद्धिपर्यायः । सन्तीति । उच्चा-

क्तसमुदायाभावान् तत्कारिकारान्नं पतमित्यर्थः । एवञ्चकारुस्योकारादेशे स्थानिवद्भावेनकारबुद्धौ निर्मित-भूतसमुदायसत्त्वात्पदवै सिद्धमिति भावः । निदन्त्यान् । तद्वैच्छिन्नप्रावयवन्त्यान् ॥ निदन्त्यम् । तद्वैच्छिन्नप्रावयवकारत्वमित्यर्थः । यथा भूतं हि पञ्चनीत्यादौ तान्मस्यापि पदत्वापत्तो ज्ञेयत्वापत्तिरिति बोध्यम् । ननु प्राधान्येनेत्युक्तौ प्रसीद्येति न सिध्यन्त आह यत्राति । प्रत्यक्षेति । अनान्तरीयकैत्यर्थः । इदानीं सिद्धान्ती एकदेश्युक्तमनुमन्यमान इव पक्षान्तरत्वेन स्वाशयं प्रकाशयति । भाष्ये [उपवेति] । सर्वविकार इति । अस्तेर्भरित्यादौ । [यो भूत्वेत्यादि] भाष्यस्य प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वसाप्रतियोगित्वे नित्यत्वमिति तात्पर्यम् । स्थानशब्दः प्रसङ्गवाधीत्युच्यते । तत्संनिधाति । नित्यस्यावश्यकत्वेत्यत्वादाम्बुस्य चावश्यसमापनीयत्वाति भावः । संज्ञालुप्तस्त्वयोरभावाशङ्कतेत्येति । भूतपूर्वं स्थानशब्दप्रयोगमभ्युपेत्यैव परिहारान्तरम् । अन्यथाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गान् । नच तत्र स्थानशब्दो दृश्यते सोमस्थान इत्याश्वभूतपूर्वं एव प्रयोगदर्शनासिति यदि भूतपूर्वेत्यादिभाष्यतात्पर्यम् । नचान्ति । भूतपूर्वं हि स्थानशब्दो निवृत्तव्ययनः

स्यात् यादे भूतपूर्वे स्थानशब्दो वर्तते । भूतपूर्वे चापि स्थानशब्दो वर्तते । कथ-
यम् । बुद्ध्या । तद्यथा । कश्चित्कं चिदुपदिशति । प्राचीनं ग्रामादाम्नाइति ।
तस्य सर्वत्राम्बुद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चादाह । ये क्षीरिणोऽवरोहन्तः
पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति । स तत्राम्बुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते । स
ततः पश्यति बुद्ध्या आमांश्चापकृप्यमाणान् न्यग्रोधांश्चाधीयमानान्नित्या
एव च स्वस्मिन् विषये आमा नित्याश्च न्यग्रोधाः । बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्य-
ते । एवमिहाप्यस्तिरस्मायविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता
सोस्तेभूरिखनेनास्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यतिबुद्ध्या अस्ति
चापकृप्यमाणं भवति चोपादीयमानं, नित्य एव च स्वस्मिन् विषये अस्तिनित्यो
भवतिश्च । बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवच्चात् * ।
अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति । कर्मण्यण्, आतोनुपसर्गे क इति । केपि अणि
कृते प्राप्नोति । किं कारणम् । स्थानिवच्चात् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । विप-
येण तु नानालिङ्गकरणात् सिद्धमिति । अथ वा सिद्धं तु पट्टीनिर्दिष्टस्य स्थानि-

पोरित्यत्र बहुलग्रहणात् । भूतपूर्वे चापीति । न च नित्यत्वविरोधः । बुद्धिधर्माः के-
वलमर्थेषु प्रतिपत्तृवशादारोप्यन्ते न तु तद्वशादर्थानां तथावस्थानम् । प्राचीनमिति ।
प्राचि देशे प्राक् । ततो विभाषाञ्चेरदिकं स्त्रियामिति स्वार्थे खः । तत्र समम्यर्थ-
स्याभिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता । आम्बुद्ध्या इति । तस्या अनन्तरमि-
त्यर्थः । अपवादप्रसङ्गस्त्विति । बुद्धिर्विपरिणाममात्रं यदि स्थान्यादेशभाव इति भावः ।
कर्मण्यणिति । अणिति सर्वत्राणो बुद्धिः प्रसक्ता आतोनुपसर्गे क इति कपुद्ध्या निव-
त्येत इति केप्यणकृतप्रसङ्गः । विषयण त्विति । तुशब्दः पुनरर्थः, यदयं गापांष्ट-

स्थाविति भावः । तत्पक्षे नित्यत्वं कथमिति पृच्छति भाष्ये (कथमिति) । उत्तरमाह । (बुद्ध्यानि) ।
प्रतिपत्तृवशादिति । प्रतिपत्तृशब्देन तदीयाप्रतिपत्तिर्लक्ष्यते नद्वशात् । प्रतिपत्तृणां तथा ज्ञानव्यवहारार्थां
बुद्धिधर्मारोपस्तत्रानुमायते स्वतस्तद्वत्त्वस्य तत्र बाधाविति भावः । क्वचित्तु प्रातर्पत्तृवशादिति पाठः ।
तदाह नत्विति । भारोपितभूतपूर्वत्वव्यवहारान्न नित्यत्वहानिरिति भावः । ननु प्राचीनमित्यस्यात्राधिक-
रणप्रतिपादकत्वात् सप्तमी स्यात्त वाह प्राचीति । सप्तम्यन्तादुत्पन्नास्तिरञ्चानुगतिं लुक् । भाष्ये
(तस्य सर्वत्रेति) । प्राग्देशवृक्षत्वावच्छिन्ने इत्यर्थः । स तत्र न्यग्रोधेषु । नन्वाम्बुद्ध्या इति न तृतीया
अर्थासङ्गतः । नापि षष्ठी संबन्धिनोऽनुपस्थितेन वाह तस्या अनन्तरमिति । अनन्तरपक्षाध्याहारेण षष्ठीति
भावः । केचित्तु आम्बुद्ध्या इत्यस्य तां विहायेत्यर्थ इत्याहुः । भाष्ये (अपकृष्यमाणानिति) । तत्र यथा
बुद्धेरवापकर्ष उपधानञ्चाप्तेषु न्यग्रोधेषु चारोप्यते तथात्रापि बुद्धिगतत्वादावनाशयाः स्थान्यादेशभावस्य
च शब्देष्वाङ्गं इति भावः । आधानमुत्पत्तिः । ननु उत्सर्गापवादयोः स्थान्यादेशाभावात् कथं स्थानिवत्त्वमन
आह बुद्ध्याति । अणकृतेति । ङीप् इत्यर्थः । भाष्ये उक्तं वेति वार्तिकस्थमुक्तमित्यंशं व्याचष्टे (विषयण-
त्वित्यादि) । अङ्गुणसूत्रे एकोकार इति पक्षेनुबन्धसङ्करः प्राप्नोति केप्यणकृतं प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे विषये-
ण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमित्युक्तम् । विषयणकृतां भिन्नलिङ्गकरणात् । इह गुणो भव इह जदी भवति
लोकव्यवहारं यथा यदगुणको यत्रोच्यते तत्र तदगुण एव भवति । तथा यल्लिङ्गा यत्रोच्यते तत्र तल्लिङ्गकार्य-
मेव नान्यानुबन्धकार्यमिति तदर्थोक्तः । एवञ्च सामान्यापेक्षत्वात्त्रियमस्य स्थानिवत्त्वप्रयुक्तम्यापं व्याव-
त्तिरिति भावः । वार्तिकेधिकरणस्यैव करणत्वाविवक्षया तृतीया । कैयंत्याख्यायानं तु अपवा यदयं

सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम् । जात्याख्यायां बहु-
वचनातिदेशे स्थानिवद्भावप्रतिषेधः * । जात्याख्यायां बहुवचनातिदेशे स्थानिव-
द्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्रीदिभ्य आगत इत्यत्र घेडिंतीति गुणः प्राप्तो-
ति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । अर्थातिदेशात्मिदमिति । ङ्यावृग्रहणे ऽदीर्घः* ।
ङ्यावृग्रहणे ऽदीर्घ आदेशा न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । नि-
ष्कौशाम्बिः । अतिखट्टः । ङ्यावृग्रहणेन ग्रहणात्मुलोपो मा भूदिति । ननु
च दीर्घादित्युच्यते । तन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवद्भाव-
प्रतिषेध एव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । अतिखट्टाय अतिमालाय ।
याडाप इति याडू न भवति । अथेदानीममत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते
पिच्चासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याट् कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रति-
पदोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमि-
होपस्थानम् । नेत्याह । न तर्हीदानीं क्व चिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् ।
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रश्निलष्टनिर्देशात् सिद्धम् । प्रश्निलष्टनिर्देशो

सार्थस्योपादानात्तस्य विशेषकत्वाद् मात्रशब्दमात्रग्रहणप्रसङ्गः । सदृशस्येति । प्रत्य-
यानुकरणं मात्रशब्द इति प्रातिपदिकस्याऽग्रहणमित्यर्थः । जात्याख्यायामिति । एकस्मि-

इत्युपदेशाधकल्पनापेक्षाभ्यान्वायेत्यतिवेशाधकल्पनेत्येवौचित्याच्चाति भावः । गामान्यनेति । न विकरण
विषयमेव नापि पितृविषयमेवेत्यर्थः । भाष्ये [श्यनातीतिनि] उत्सर्गसंज्ञातीत्यानुबन्धवदपवादानामपल-
क्षणम् । प्रत्ययानुकरणमिति । टिड्ढाणस्सुषे साहचर्यामिति भावः । नन्वेकस्मिन् बहुवचनमित्युक्त्या
षष्ठ्यभावात्कथमावेशत्वमन आह एकस्मिन्निति । भाष्ये [अर्थातीति] । बहुवचनशब्देन न प्रत्ययपरः
किं स्वर्थपर इति भावः । [ङ्यावृग्रहणे अदीर्घ इति] भाष्ये । ननु गङ्गाया ईर्गङ्गी गङ्गीयने । त्रिर्वाप गङ्गी-
रित्यादेशे स्थानिवत्त्वनिषेधे न स्यात् । नच तत्र स्थानिवत्त्वे इष्टापात्तिरस्तु । मुक्तोपश्चास्तिवति वाच्यम्
आकाराकारप्रश्लेषमादाय तत्प्रत्ययाख्यान्परभाष्यविरोधात् । सूत्रमनं ऽपि नात्र लोपः । प्रत्यासत्त्या ङ्या-
वृत्तपदस्थित ईकाराकारयोरेव वीर्घमहणेन ग्रहणादिति चेन्न, तेषामनाभिधानात् । नचत्र विशेषण व्यर्थम् ।
अद्वया इत्यादौ सर्वणवीर्घे परत्वेन परादिवद्भावप्राप्त्या स्थानिवत्त्वसंज्ञाभावाच्चति वाच्यम् । न स्थानिव-
त्त्वस्य स्थानिकार्यं न लभत इत्यर्थे येन केनापि प्राप्तस्य स्थानिकार्यस्य निषेध इति शेषेणाप्येवप्रयुक्त-
कार्याभावशङ्कावारणार्थं तत् । ह्रस्व इति नोक्तम् । शिवायां जानाश्च इत्यादि जानार्थानुक्ते दापो लुक्कपि
प्रत्ययलक्षणेन ह्रस्व्याविलोपापत्तेः । मम तु लुकापि वीर्घमित्रत्वात्तत्रापि न स्थानिवत्त्वकार्यानिवेश
इति विक्र । अतिखट्ट इति । नचात्र ह्रस्व आकारस्यति तदुपगतमाश्वमत्विर्धारितं वाच्यम् , गोस्त्रियो-
रित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तान्तप्रातिपदिकान्त्यस्य ह्रस्वइत्यर्थः । अचर्चोति तु नोपतिष्ठते । अनियमाप्रसक्तेः ।
स्त्रीप्रत्ययत्वं च टाङ्ठात्यादिविशिष्टनिष्ठमिति न दोषः । सूत्रोपात्तस्यैव स्थानिनायच्छेदकत्वमित्युक्तम् ।
अन एव गोटाहग्रहणे कर्त्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तम् । स्वरितत्वज्ञानात् स्त्रियांमाति प्रकृत्य ये बिहतास्तेषां
ग्रहणमिति भाष्यकृतोक्तम् । विधानञ्चानुबन्धावशिष्टस्यैवेति स्पष्टमेवेति विक्र । अतिखट्टवायेति । न
प्राबन्तादङ्गात्परस्य याडिति तर्कः । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये च नडादित्यमाद् नैनदङ्गमात्रन्तमिति स्थानि-
वत्त्वेपि न याट्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् , प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ऽऽबन्तग्रहणे न याड्विशेषण आबन्तान्तं
यदङ्गमित्यर्थान्न दोषः । अत एवाट्प्रवृत्त्यायामित्यादौ याट्सिद्धिरिति भावः । नन्वेवमपि वीर्घं कुंन स्थानि-
वद्भावनात्वं स्यादेवायं निषेधस्तु न शेषत्वादत आह अत्र चति । एवं च स्थानिवद्भावेन तदलभस्तत्स्या

ऽयम् । डी ई ईश्वरान्तात् । आ आप आकारान्तादिति । आहिभुवोरीदप्रति-
पेधः * । आहिभुवोरीट् प्रतिपेधो वक्तव्यः । आत्थ अभूत् । अस्ति ब्रूग्रहणेन
ग्रहणादीट् प्राप्नोति । आहेस्तावन्न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाहे-
रीट् भवतीति । यदयमाहस्य इति भ्रूनादिप्रकरणे यत्वं शास्ति । नैतदास्ति
ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । भृतपूर्वगतिर्यथा विज्ञा-
येत । भ्रूनादिर्यो भृतपूर्व इति । यद्येवं यवचनमनर्थकं स्यात् । आधिमेवायमु-
च्चारयेत् । ब्रुवः पञ्चानामादित आथो ब्रुव इति । भवतेश्चापि न वक्तव्यः ।
अस्तिमिचो ऽपृक्त इति द्विसकारको निदेशः । अस्तिः मकारान्तादिति । वध्या
देशे वृद्धितत्त्वप्रतिपेधः * । वध्यादेशे वृद्धितत्त्वयोः प्रतिपेधो वक्तव्यः । वधक
पुष्करमिति । स्थानिवद्भावाद् वृद्धितत्त्वे प्राप्नुतः । नैष दोषः । उक्तमेतत् ।
नायं एवुल् अन्यो ऽयमकणवदः किदौणादिको रुचक इति यथेति । इदं

न यत् प्राप्तमेकवचनं तस्य प्रसङ्गे बहुवचनमादेश इति कल्पनाऽऽश्रयेण दापोपन्यासम् ।
भृतपूर्व इति । अनुवच्यकार्यं सर्वत्र भृतपूर्वगत्याश्रयणादा इति च रूपमद्वाक्यम् ।
लक्षणं । अत्र चान्तर्ग हस्वे कृते स एवायमिति वृद्धिर्विच्छेदः । भ्रूनादिरिति ।
गल्लादिवु थलेव भृतपूर्वो भ्रूनादिगति भावः । आर्थमिति । तिवादयो हि सर्वे भ्रू-

नित्यस्त्विति भावः । भाष्ये । ननु चशतीमिति । वार्त्तिककारणे इत्यर्थः । सत्यपीति । निष्कौशाभिवार-
त्यागे । प्रक्षिप्तो ईश्वरान्ति । अन्त्यवर्त्तयित्वा यो आकारस्य लक्षणकत्वात् न वाप । स्वर्वाये इत्यादि
तु न गोपीयता लक्षणप्रवृत्तिं विना यद्वागभवत्तदेव लाक्षणक परिभाषाया निषर्थावयवः । न चह
तथा । एकादशतः प्रागपि तद्वचनमस्त्विति । अथ च प्रत्यया याडाप, भाविचाप, आदि बाप, क-
रास्तभाप, हन्त्यावि येनेषु । हन्त्याव इत्यथ न प्रत्यये न मानामिति विक्र । ननु भाष्यमने
सूत्रमने च अतिव्यत्यस्य नः अतिव्यत्या इत्यत्र मलानां भवति सान्निभमने न न, अतिव्यत्य
बाधनत्वस्य विच्छेदादप्यप्रगोहासमवातिन चैत्र । अनामिधानेनया प्रयाणागमभावात् । यज्ञ स्थानिव
ज्ञावस्य कार्यायित्वनातिगताशब्दे आकारप्रत्यये फलाभावात्तत्प्रवृत्तौ स्थानिन्यास्यवृद्धिमावात्तद्वेहा नारा
हः सूत्रमने भाष्यमने च दुर्लभम् । परम्परया कार्यमात्रायास्यस्थानिवत्त्वप्रयत्ना मानाभावात् । यत् वार्त्तिकमने
लोपाप्राप्त्या भाष्यमनेति तेषु ईकारादिप्रत्ययान्तेण लोपाभाव एव वाच्यः । एकप्रत्ययेणानित्यवृत्त्या-
वृत्ता सिद्धायां विषयत्वे सूत्रमने । भाष्यमने तत्प्रत्याख्यानाय कृतप्रत्ययान्तरस्य निषेधार्थं न कदापिद
रूपान्तरं प्राप्तो यो लोपाप्राप्ति एवच न तोष इति । तत्र । मानाभावात् । अतिव्यत्यव्यत्येव
वार्त्तिकप्रयोजनं प्रत्ययकारप्रत्ययेण हि तत्प्रत्याख्यातम् । भाष्ये (आहिभुवोरीद) । ब्रुवईट्, अस्ति स
चोपृक्त इत्याभ्यां प्राप्तः । द्विसकारको निदेश इति । अस्तिभ्रूवइति सूत्रपाठ इति भावः । प्रत्ययान्तरं तु-
आदिप्रत्ययान्तरात्तद्व्यचाराणाभावेन निर्णय इति भाष्यस्यास्यम् । अत एव वार्त्तिककृता मिश्रकृतं स्था-
निवत्त्वस्य प्रत्ययलक्षणस्य वा प्रतिपेधो नास्त्यः सकारस्य निश्चिदपेधत्वमित्याशयेन तद्विज्ञापनसामर्थ्यात्
भूयमाणसान्तपरामिति प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्ययित्वापि न वाप । भाष्यकृता तु मध्यमार्गन्यायानामयमव-
न्धमङ्गीकृत्य भुवः स्थानिवत्त्वप्रतिपेधार्थं प्रत्याख्यात इति बोध्यम् । नाय एवुलिति । यथापि वृद्धिर्भ्रूव्या-
न्तत्वेनापि वारयितुं शक्या तथापि नत्वांशप्रत्याख्यानायकमालङ्घ्यकामिति भावः । इदमिति । यथेडाव-
न्तिपेधद्वारांति शेषः । आन्तिपेधेति । आडो यमहन इत्यात्मनेपदम् । प्रतिपेध प्राप्नोतीति । तत्र यो
स्थानिवत्त्वेनाङ्गनाय निषेधः प्राप्त इतिनियमरूपं कार्यं स्थानिवत्त्वप्रतिपेधेनाङ्गनामावात्तव्यम् । यथेडापि
सूत्रे स्थान्यनरूपानुगत्तत्त्वव्यचारेण अनुगत्तत्त्व बोध्यम् । प्रकृतिरस्य । प्रकृतिनः स्थान्यनरूपतश्च

विधिश्च * । इड्विधेयः । आवधिपीष्ट । एकाच उपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत । आवधिपीष्टेति । नैष दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये बधिभावे कृते सति शिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति । आकारान्तान्नुक्पुक्प्रतिषेधः * । आकारान्तान्नुक्पुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति । भापयते । लीभीगहणेन गृहणान्नुक्पुकोः प्राप्नुतः । लीभिः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् । लीभिः प्रश्लिष्टनिर्देशो ऽयम् । ली ई ईकारान्तस्येति । भी ई ईकारान्तस्येति । लोडादेशे शाभावजभावधित्वीहलोपैत्वप्रतिषेधः * । एषां लोडादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिष्टात् । हतात् । भित्तात् । कुरुतात् । स्तात् । लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । इडमिह संप्रधार्यम् । लोडादेशः क्रियताम् एते विधय इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोडादेशः । अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् कस्मादेते विधयो न भवन्ति । सकृदगतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति कृत्वा । त्रयादेशे मृन्तप्रतिषेधः * । त्रयादेशे मृन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिमृभावे कृते त्रेल्लय इति त्रयादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । इडमिह संप्रधार्यं तिमृभावः क्रियतामाहोस्वित् त्रेल्लय इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्तिमृभावः । अथेदानीं तिमृभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् त्रयादेशः कस्मान्न भवति । सकृदगतौ विप्रति-

लादय इति शालादयो भूतपूर्वा भूलादय इति भावः । आवधिपीष्टेति । यदा यच्छब्दप्रयोगः यदावधिपीष्टेति तदा तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातः प्राप्तो निपातैर्यद्यदीति प्राति-

प्राप्तस्यानुज्ञात्तत्त्वस्य । प्रत्ययस्वरम् । तत्प्रयुक्तनिघातम् । नन्वेषोऽशङ्क्येति तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातन भाव्यमन आह यदा यदीति । यदेत्यस्य तदेतदशङ्क्यमित्यनेनान्वयः । मध्यं भवति तदेत्यपाठः । भाव्य (आर्धधातुकसामान्ये इति) । आर्धधातुकइतिशब्दोऽप्याद्यापि विषयसमस्येति भावः । एवञ्चाद्युदात्तनिपातनं उपदेशिवद्भावमगोवाभावेन उपदेशव्यवच्छेदनानुज्ञात्तत्त्वाभावात् स्थानिवद्भावनाङ्गत्वे सत्यपि निषेधाप्राप्त्या तन्निषेधो न कार्य इति तात्पर्यम् । आकारान्तादिति । विभाषा लीयते । विभेनहेतुभये इत्याख्ये लीलोनिस्तुकार्वाणि, भियो हेतुभये इति च नुक्पुक् । प्रश्लिष्टनिर्देशादिति । यद्यापि भिय इत्यत्र प्रत्यये एकादेशस्य कृत्वातदस्य भाव्योक्तरीत्या पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यके इत्युदाधौ भयः परस्मादिति स्थानिवत्त्वेनयङ्दुर्नभस्तथापि सौत्रस्यान्त इति बाध्यम् । श्रियो निष्ठाद्यामिति वीर्यविधिवेति विक् । शाभावित्यादि । शाहा, हन्तेज, हुम्भ्या ज्ञेयः उत्तम प्रत्ययात्, द्वसोर्गोदावित्येति । परत्वाविति । युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वानभितानन्तर्याभावरूपासंभवस्य सत्त्वात् तादृशासम्भ एव च विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्यपेक्षया स्थानिवद्भावस्तु कार्यप्रवृत्त्युत्तरे न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसम्पत्प्राप्तिर्भावः । एवमपि । परत्वान्तिमृभाव इति । न च लिङ्गविशेषावभक्तिसंज्ञापक्षतिसूचक्य-

षेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति । आम्बिधौ च * । आम्बिधौ मूनस्य प्रति-
 पेधो वक्तव्यः । चतमूस्तिष्ठन्ति । चतमृभावे कृते चतुरनडुहोरामुदात्त इत्याम्
 प्राप्नोति । नैष दोषः । इदमिह संप्रसार्य चतमृभावं क्रियताम् आहोस्वच्चतु-
 रनडुहोरामुदात्त इत्यामिति । किमत्र कर्तव्यम् परत्वाच्चतमृभावः । अथेदानीं
 चतमृभावे कृते पुनः प्रमङ्गविज्ञानाद् आम् कस्मान्न भवति । सकृदग्तौ वि-
 प्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति । स्वरे वस्वादेशे * । स्वरे वस्वादेशे प्रति-
 पेधो वक्तव्यः । विदुषः पश्य । शतुरनुमो नञ्जादी अन्नोदात्तादिसेष स्वरः
 प्राप्नोति । नैष दोषः । अनुम इति प्रतिषेधो भविष्यति । अनुम इत्युच्यते न
 चात्र नुमं पश्यामः । अनुम इति नेदमागमग्रहणम् । किं तर्हि । प्रसाहारग्रह-
 णम् । क्व मन्निविष्टानां प्रसाहारः । उकारात्प्रभृत्यानुमो मकारात् यदि प्रसा-
 हारग्रहणं लुप्तता पुनता अत्रापि प्राप्नोति । नानुमग्रहणं न शत्रन्तं विशेष्यते । किं
 तर्हि शतैव विशेष्यते शता यो ऽनुस्मृक इति । अवश्यं चेतदेवं विज्ञेयम् । आगमग्रहणे
 हि सतीह प्रसज्येत । मुञ्चता मुञ्चत इति । गोः पूर्वाणिच्चात्वस्वंगु* । गोः पूर्वाणि-
 च्चात्वस्वरपु प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रं शवलग्वग्रम् । सर्वत्र विभाषा गोरिति
 विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । एङ् इति वर्तते तत्रानात्वधाविता प्रति-
 पेधो भविष्यति । एवमपि हे चित्रगो अग्रम् इत्यत्र प्राप्नोति । णिच्वम् ।
 चित्रगुः । चित्रगृ । चित्रगवः । गोनो गिदिति णिच्वं प्राप्नोति । आत्वम् ।
 चित्रगुं पश्य शवलगुं पश्य । आ आते इत्यात्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । तपरक-

पिङ्गस्तदैतदुदाहरणम् । क्वचित्तु यदावधिर्पीड्येति पाठः । उकारात् प्रभृतीति ।
 तनादिङ्गस्य उरित्यन्तस्तत्र च यसुरन्तर्भूतः । यदीति । इनाप्रत्ययस्य प्रत्याहारान्त-
 र्भावात् । शता य इति । न चात्र इना शतुः कृत इत्यनुमेव—शता । मुञ्चतेति ।
 शत्रन्तस्य सनुस्मृत्वादिति भावः । तस्मादागमग्रहणेऽपि शतैव विशेषणीय इति

प्रत्ययविशेषापिश्रम्याप्यन्तरङ्गत्वात्तयनिशापत्तिः । किं च स्वरूपगोपिज्ञाने विशेषापत्तत्वात्कृतबहिरङ्गत्वं
 नेत्यर्थस्य पादः पठिति सूत्रे भाष्ये ध्वानितत्वेन सर्वथा त्रयविशम्यान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम्, अर्थसंज्ञाकृ-
 तबहिरङ्गत्वस्य शास्त्रे ऽनाश्रयणोत्तेन न्यूनम् इत्यादि व्याख्यातमिति विक्तः । विदुष इत्यत्र विवेकः शतु-
 र्वसुरिति शत्रादेशो वसुः । शतुरनुम इत्यादि । अनुम यः शता तस्मान्नाप्यम गदी नञ्जादिभ्यः शसार्तादिभिरान्त-
 रुदात्तन्वर्थः । यति प्रत्याहारिति । नुमग्रहणमन्वर्थ इत्येवमिति । अनुस्मृक इति वसोर्गपि व्यप-
 दीशिवङ्गवित्तोमस्त्वम् । आगमग्रहणे हीति । हिष्यते । नेदमन्वर्णयते । कथं ऽनुमेव शतेति । यत्रापि
 शतापि प्रत्याहारान्तर्गतस्तथापि सामर्थ्यात्तदङ्गस्य प्रत्याहारान्तर्गतस्य ग्रहणमिति भावः । व्यापकत्वा-
 त्प्राथम्याच्च तनादीत्युक्तेः प्रत्याहार इति तात्पर्यम् । भाष्ये (विभाषापुर्वत्वं प्राप्नोति) । अत्र वा
 त्तिके भाष्ये च पूर्वशब्देन तदपवादो लक्ष्यते । भाष्ये (सर्वत्रैव) चावाङ्मि सूत्रस्याप्युपलक्षणम् । ध्वानि-
 तत्रेडमवङ्गसूत्रे भाष्ये इति षष्ठे निरूपयिष्यामः । नान्तरस्यानि न्यायं नवपवादोऽपि परम्परागमपि वा-
 धित्वा स्यादित्याशयः । यत्तु कथं न तस्मादङ्ग इत्यादिप्रसङ्ग उक्त इत्यन्तमुक्तम् । तत्तु चिन्त्यमेव । एङ्
 पदान्ताविति सूत्रे एङ्पदेच्छागमस्त्वेन शङ्काया असम्भवदुक्तकत्वात् । भाष्याक्त तु एङ्पदभावात्त-
 लुप्ततामजानतः शङ्क्युक्तिसम्भवात् । भाष्ये (एवमपीति) । व्यापकत्वादस्य गोशब्दस्य स्वतः प्रकृ-

रणात्सिद्धम् । तपरकणसामर्थ्यात् णिच्वात्वे न भविष्यतः । स्तर । बहुगुमान् । न गोश्वन्माववर्णेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । करोतिपिवत्योः प्रतिषेधः * । करोतिपिवत्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुरु पिवेति । स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणः प्राप्नोति । उक्तं वा । किमुक्तम् । करोतौ तपरकरणनिर्देशात्मिद्धं पिविरदन्त इति ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥ अच इति किमर्थम् । प्रश्नो विद्मः । वृत्वा । स्यूत्वा । आक्राष्टाम् । आगत्य । प्रश्नो विद्म इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति । अच इति वचनान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणे ऽपि अग्रहणे अवश्यमत्र तुगभावे यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वृत्वा प्रत्याहारप्रहणे ऽपि स एव विशेष्यत इत्यदोषः । सर्वत्रेति । प्रकृतिभावो ऽनेन विधीयते न तु पूर्वार्थे तस्माद्विदुः पदान्तादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यदा ऽत्वं प्रकृतिभावस्तदापि प्रसङ्ग उक्तः । उत्तरं त्वान्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावः ॥

अचः परस्मिन् ॥ अन्विध्यर्थमिदम् । तथा हि । वचश्चेति उद्गत्वे कृतेन सम्प्रसारण-इति वकारस्य सम्प्रसारणानिषेधः स्थान्यलाश्रयः । एवमचितीकः सुचितीकः बहुचितीक इति चिन्तेः कर्षीति दीर्घे कृते ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वमिति स्थान्यलाश्रयः स्वरा ऽम्माङ्चनाद्भवति । वार्त्तानि प्रत्युदाहरणानि कानिचिच्छक्यप्रतिविधानानीति प्रश्नः । अच इति किमिति । अन्तरङ्गत्वादिति । अत एव युगपत्प्राप्त्यभावाद्धार्यादाङ्गं बलाय इत्येतदत्र नास्ति । यत्र हि युगपदाङ्गवर्णयोः प्राप्तिर्यथा कारकमिति बुद्धियुगादेशयोः यथा च किरतः किरन्तीति र्गणस्वयोस्तत्रैतदर्पितश्रुते । तत्रायं यत्नः । च्छाः शङ्गिति तकारच्छाहायोः समुदायनिर्देशात्मतुक्शकारः स्थानी समुदायनिर्देशनामर्थ्याच्चालो ऽन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमनर्थकत्वात् । एवं न च्छाङ्गित्करणं

निभावादाप्तत्वापि स्थानिवत्त्वेन प्राप्नोतीति तत्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । यदि तु ओत्सृज्यभाषोक्तरीत्या वर्णग्रहणप्रतिपक्षोक्तपरिभाषा प्रवर्त्तते तदैव वचनं न कार्यम् । एङो लोपान्नकत्वात् । आदेश स्थानिवत्त्वापेक्षानिर्देशविषये तत्प्रवर्त्तितारस्यापि नित्याहुः । भाष्ये (तपरकणसामर्थ्यादिति) । एवञ्च गत्याविवक्षितत्वेनान्विध्यत्वात् स्थानिवत्त्वाभाव इति भावः ॥ ५८ ॥

अचः पर ॥ पूर्वार्थे सिद्ध इव किमर्थमत्र आह अजिति । उद्गत्वे इति । अङ्गान्तिप्रत्ययपरत्वानिमित्तक इति शेषः । जित्वाभ्यासस्यपुन्यभाषा अङ्गाद् हलादि शेषात्प्राक् सम्प्रसारणे वक्ष्य सम्प्रसारणात्त्रिषधाच्य प्राङ् नित्यत्वात्प्राच्योत्पत्तिरिति भावः । एवमचितीनि । उत्तरपदस्याधिकृतस्य ह्रस्वन । विशेषणान्तदन्तग्रहणे लक्ष्ये ह्रस्वान्त इत्यन्तग्रहणन भूतपर्यायग्राह्येणैव साधयितुं शक्यमिति कश्चित् तत्र । तदभावे ह्रस्वात्रावित्यर्थापत्तेः । ह्रस्वान्ते इत्यत्र नञ्मुभ्यामित्यनुवृत्तावापि बहान्वयमिति वचनाद्बुद्ध्यतीक इत्युदाहृतम् । प्रत्युदाहरणादचिन्ता वृत्तिकारणाप्राच्येन न तु भाष्यकृतेन आह वार्त्तानीति । वृत्तुदाहृताति । भाष्ये (शकारः) । च्छाः शङ्गिति विवृतम् । अत्र एवति । प्रत्ययान्तरपेक्षनान्तरङ्ग्येन तुक् शङ्गेशात् प्राक् प्रवर्त्तनादिवेत्यर्थः । अत्रान्तरङ्गत्वं प्रथमप्रवृत्तिकस्वरूपम् । युगपज्जितम् । बलाबलविचारस्य प्रतियोगतापत्तत्वेन तत्रैव सम्भवादिति भावः । यथेति । कारकः किरतीयादा । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमकादेशविहरणादिति भावः । सतुगिति । यद्यप्यत्र नञ्ग्रहपरिभाषया तुल्यावृत्तेः कर्तुं शक्या तथापि तदभावावस्थापि तुङ्गनिर्देशो ज्ञापकः । न च वाङ्मने चिन्तयि वाङ्मन्येन शोभावाय सतुक्कनिर्देश इति वाच्यम्, आदेशस्यैवप्रत्ययपरस्य वाङ्मने प्रयोगाभावात् । अत एव सतुक्निर्देशसामर्थ्यात्

स्यूता । वकारस्यै ऊठ परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्वावादचीति यगादेशो न प्राप्नोति । अच इति वचनाद्भवति । नैतदप्यस्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्रात्त्वं भविष्यति । अथवा यो ऽत्रादेशो नामावाश्रीयते यथाश्रीयते नामावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आकाष्टाम् । भिर्चो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्वावात् षटोः कस्मीति कत्वं प्राप्नोति । अच इति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् पूर्वत्राभिद्धे न स्थानिवदिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आगस्य । अभिगस्य । अनुनामिकलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्वावादभ्रस्वस्येति तुङ् न प्राप्नोति । अच इति वचनाद्भवति । अथ परस्मिन्निति किञ्चर्मम् । युवजानिः । वधूजानिः । द्विपदिका । वैयाघ्रपयः । आदीष्ये । युवजानिः वधूजानिगिति जायाया निङ् प्रपरनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्वावाद्वलीति यलोपो न प्राप्नोति । परस्मिन्नाति वचनाद्भवति । नैतदस्ति प्रयोज-

विद्वन् इत्यत्र गुणनिर्वाहार्थमनङ्गवति । स्वाश्रयमिति । नह्यतिदेशेन स्वाश्रया धर्मो निवर्त्यन्ते । यथा ब्राह्मणवर्दास्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति क्षत्रियधर्मो । वाय्वोरित्यादीं नु स यपि स्वाश्रयं वल्ले वीहिरङ्गत्वाद्यगो ऽसिङ्गत्वाज्जललोपाभावः । यत्वेत्यत्र तु ताजानन्तर्य इति अस्मिन्नन्विनेत्याद यण प्रवर्तते । ऊठः स्थानिवत्त्वाद्यलोपः कथं नाशङ्कित इति चेत्, या नादिष्टाच्च इत्येत्यस्याऽऽग्रहणस्य स्थापयिष्यमाणत्वात् । यो ऽत्रादेश इति । समुदायरूप ऊठ । यथा धीयडाति । यणिनधावन् । नाम्नावादेश इति । समुदायस्यादेशत्वात् । न आदेशस्यास्य आदेशो गृह्यते । मुख्यस्य भवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात् । यथाच आदेशो तर्हि युवजानियुक्तानां भानुमेजा आदेशाविवक्तत्वात् प्राप्नोति । अस्मादेशस्य लोपत्वाद्वा यो अ आपकाङ्क्षातुकार्याणि भविष्यन्तीत्यलोपः । युवजानिगिति । अद्युपश्रवणुमादीनां आदेशस्याकारलोपो न भवति । अन्यथा ऽऽकारस्य निर्दिष्टं कृते यलोपे न निङ् स्थानि-

सर्वादेशः श इति पाठभाष्येकं गृह्यते । ननु सतृतिदेशाणि तनादींशेषाणां तन्वन्तियो जलोन्वसंश्रयस्यैव स्यात्त आह समुदायात् । अनर्थकत्वादिति । नानर्थक इति तन्वन्तियो भावः । सतृतिदेशो लिङ्गमाह एवञ्चेति । नहीति । अद्योगयाडपु ह्रस्वात्त्वयोः समासशर्तनेन सद्यसिमाध इति भावः । ननु स्वाश्रयानिवृत्ता वायवोरित्यत्र केपो ज्ञ आह वायवोरिति । आगं ह्रस्वात्त्वयोर्भाविनः । ऊठ इति शेषः । वीहिरङ्गपरिभाषाडनित्यत्वात्त्वन्त्ये । योऽत्रादेशाच्च इति । अत्रयत्मा । ह्रस्वात्त्वयोः स्थान्यपक्षया पूर्वत्वमाश्रीयत इत्यत्र तात्पर्यम् । स्थापयिष्यमाणत्वमिति । व्याख्यास्याननु शास्त्रियाः । अथ स्वाश्रयकार्यभावातिदेशस्यापि सिद्धान्त्याश्रयभाष्यत्वादाय परिहृयान्तरम् । (अथवा चेति) । अथ भावः । अभावानिदेशोपि स्थानिवत्पुक्ते सत्यनिशप्रयुक्तं तन्वन्तियो ज्ञात्त समुदायात् । यथा गृच गानुचन्धकग्रहणे तस्यानन्विधित्वे स्थानित्वञ्च तात्तः नथा आदेशस्यापि सत्तावात्तन्वन्तियो भवः । एवञ्च यत्तादृशप्रयुक्तः किन्तु तन्वन्तियो प्रयुक्त इति तागा वार्यते इति तात्पर्यम् । आदेशो गृह्यते इति । आदेशो इति गृह्यते इत्यर्थः । प्रामोर्तात्तु । स्थानित्वेनेति ज्ञेय । भाष्ये (आगन्त्येति) मलोपस्यापि तन्वन्तियो प्रयुक्तत्वात्त्वन्तियो ज्ञात्त समुदायात् । ननु स्वाश्रयवलत्वादेना यलोपसिद्धावापि आलोपः स्थानिवत्त्वन्तियो ज्ञात्त समुदायात् । अथवा तादृश यत्तादृशप्रयुक्तत्वात् आह अद्युपश्रवणत्वादि । आकारलोप इति । आदा तप इत्यन्तः । अनगणादिक याक य

नम् । स्वाश्रयमत्र वल्लवं भविष्यति । अथवा योत्रादेशो नास्तीति श्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्विपदिका त्रिपदकी । पादस्य लोपोऽपरनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात्पद्भावो न प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावो न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वैयाघ्रपद्यः । ननु चात्रापि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र भसंज्ञा न, व्याघ्रपात् श्येनपादिति । इदं चाप्युदाहरणम् । आदीध्ये आवेच्ये । इकारस्यैकारो न परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद् यीवर्णयोर्दीधीवेच्योरिति लोपः प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनान्न भवति । अथ पूर्वविधाविति किमर्थम् । हे गौः । वाभ्रवीयाः । नैधेयः । हे गौरित्योकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावादेङ्ह्रस्वात्मंबुद्धेरिति लोपः प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सम्बुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति । यदयमेङ्ह्रस्वात्मंबुद्धेरित्येङ्ग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञाप-

वद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपः स्यात् । न चास्मिद्वदत्राभादित्याकारलोपं कर्तव्येऽस्मिद्धत्वमात्वस्य । व्याश्रयत्वात् । पुनर्गति । यस्येति लोपे सिद्धे पादशतस्येत्यत्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम् । पुनर्लोपवचने सति लुप्यत एवाकारः कार्यं नाऽऽश्रीयते इत्यर्थः । ननु चाऽत्रार्थाति । यस्येति लोपे सिद्धे पादस्य लोप इति पुनर्लोपवचनानित्यर्थः । आदीध्य इति । इदं एतेन कृते लोपः प्राप्नोति विकरणाश्च तत्र नित्यत्वाद्विकरणस्तस्य लुक् तस्य स्थानिवद्भावेन एरनेकाच्च इति यण न प्रवर्तते । क्विलुगुपधात्वचङ्परान्तामकुत्वेऽप्यति स्थानिवत्त्वानुपधात् । यद्यमिति । अग्ने वाया इति स्थानिवत्त्वात् ह्रस्वादित्येव लोपः सिद्धः । खट्वं भाले इत्यादीं ह्रस्वाच्चाव्य

विभाषित्यान्वे तापि नैकैकदेशे तस्य पूर्वान्तवद्भावात्तर्थाभावात्कृतेन युवनिशब्देन बहुव्रीहौ निरुद्धे यलोपेऽर्वाशष्टस्य स्थानिवत्त्वेनार्थाभावात्कृतास्मिद्धत्वात् यातिरिति वदिति भावः । ननु भाषीयस्वेनात्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो नैत्यत आह नचेति । व्याश्रयत्वादिनि । य आत्वम् आस्थानिके निङि लोप इत्यात्वनिमित्तपि ननु न्यूननिमित्तकत्वात् व्याश्रयता । भाष्य (द्विपदिकेति) । द्वौ द्वौ पादौ वृत्तानीति तादृशार्थेति समास पादशतस्येति पुनर्लोपो । परस्मिन्निति । सहविधाने परनिमित्तकत्वव्यवहाराभावादित्यर्थः । पुनर्लोपवचनेन यथा स्थानिवत्त्वाभावस्तथाऽस्मिन्निति पुनर्लोपः । भाष्य वैयाघ्रपद्ये व्याघ्रस्य पादावस्येति बहुव्रीहौ पादस्य लोप इति लोपे गणादित्वात्त्रि पादः पठिति पद्भावे नव्याभ्यामित्येच । ननु स्थानिवत्त्वादित्युक्तमेतन्न विनापि तिन एत्वात् प्राग्यीवर्णयोस्त्वस्य परत्वात्प्राप्तत आह इदं इति । अन्तरङ्गत्वाविति भावः । नित्यत्वादिनि । लोपस्तु विकरणे कृते तेन व्यवधानात्र प्राप्नोतीति भावः । यद्यपि लुकि इलोपप्राप्ते साप नित्य तथापि विकरणेनप्रधारणामात्राभिप्रायेणम् । ननु परस्मिन्नित्यस्याभावे श्वलुक्ः स्थानिवत्त्वेन एरनेकाच्च इति यणस्यात्तत्र च कृते यतोपि स्थानिवत्त्वनिषेधेन इकारपरत्वाभावात्त्रिपादलोपप्राप्तिलोपे लापरूपाज्जादेश एव नेति नित्यमस्तु अनिमित्तभूताज्जादेशविषय एवास्तु परस्मिन्निति च न कार्यमत आ एरनेकाच्च इति । एतेन श्वलुक् स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् यीवर्णयोस्त्वस्य न प्राप्तित्वपास्तम् । ह्रस्व

कम् । गोऽर्थमेतत् स्यात् । यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति इतरथा ह्यो ह्रस्वादि-
 लेख द्रूयात् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । बाभवीयाः । माधवीयाः । वान्तादेशः पर
 निमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्भलस्तद्धितस्येति यलोपो न प्राप्नोति पूर्वविधाविति
 वचनाद्भवति । 'एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र हल्वं भविष्यति । अ-
 थवा यो ऽत्रादेशो नामावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नाऽमावादेशः । इदं तर्हि
 प्रयोजनम् । नैधेयः आकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद् द्रव्यजलक्षणो
 दग न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति । अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । सर्व-
 विभक्त्यन्तस्ममासो यथा विज्ञायेत । पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः । पूर्वस्माद्विधिः
 पूर्वविधिरिति । कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । वेभि-

इति । न पत्यादीनां विजन्तानां विचित्रि गुणे न लो इति कथं संवृद्धिलोप इति चेन्न-
 'तिष्ठत्यो विचित्रि दृश्यते । बाभवीया इति । सन्निपातपरिभाषाया आन-यन्वाद्यशब्दमात्र-
 पातनिमित्ता वान्तादेशो यलोपनिमित्ता प्रतिपद्यते । यो ऽत्रादेश इति । वान्तः
 समुदायः । यश्चाति । खोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः । नैधेय इति । स्थानिवद्भावाद्
 द्रव्यचत्वव्यपदेशे सति विरोधात् स्वाश्रयं द्रव्यचत्वं न लभ्यते । यद्विरुद्धं स्वाश्रयं त-
 दतिदेशेन न बाध्यते विरुद्धं तु बाध्यत एव । संख्याकृतस्तु व्यपदेशः परस्परपरि-
 हारेण लोके स्थितः । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । अयेति । अयः परस्मिन्
 पूर्वस्येत्येवं पष्ठ्या विद्ध्यर्थ आत्तमः पूर्वस्य कार्यं कर्तव्य इति, कार्यश्च विधिरिति
 प्रश्नः । वेभिर्दितेति । वेभिश्चशब्दात्तृच । नित्यत्वादलोपयलोपो । तत एकाच इती-
 द्प्रतिषेधः प्राप्नोति । उपदेशग्रहणं द्वयोरपि विरोधमा । उपदेश एकाच उपदेश-
 ऽनुदात्तादिति । द्विः प्रयोगश्च द्विवचनम् । अलोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधानाद-

विन्येवति । सम्मतांशब्दाभावोऽयम् । यत्र स्थानिवत्त्वापि न दृष्टान्तता तत्राह स्यदृष्ट इति । लोपः सिद्ध
 इत्यनुपपद्यते । स्थानिवत्त्वादेवेकाराकारप्रश्लेषा न लोपः । नैधेय इति । एष कार्यकामान्तप्रकृतिकते
 इत्यादीनामकान्तरकोशबोधितस्य स इत्यस्य च संवृद्ध्याभिधानाभावा बोध्यः । ननु च स्थानिवत्त्वं । यो
 ग्रहणस्य भ-व्यं कृतत्वेन दीर्घोकारान्तप्रकृतिकयोः कागन्तानां भिधानाभावात् । गोर्धोमानि भाष्यन्तु गोश-
 ब्दस्य सर्वसमततया आकारान्तापलक्षणतया व्याख्येयमेव सर्वः । किं च संवृद्ध्याभिधानापपत्तां सर्वथा
 विजभावकल्पना कुत इति । अपरे तु पूर्वविधावित्यस्य भाव उच्ये विच्छेदः । तत्र दीर्घान्तप्रकृतिक एका
 रान्तं स्थानिवत्त्वेनेडा ऽभावात् विनानिवेशाद्य प्रत्याहारग्रहणचारितार्थस्य वक्तुमशक्यत्वादानाभावात्क
 ल्पनं न मानम् । नचैवं भाष्यमभावातिवेशानङ्गीकारमेव प्रवृत्तामिति वाच्यम् । अथवा योत्रादेश इति
 भाष्येण तदाश्रयणात् । आगत्य वैशाख्ये दृष्ट्याहः प्रत्युक्तग्रहणननाश्रयणाच्चैवस्याह । भाष्ये (गोर्थमेतावेति)
 अनिष्टलोपसिद्धयर्थमेव तत् । स्थानिवद्भावेनेकत्वादिति भावः बाभवीयाइति । मधुच भाष्येति । यत्र यद्भावा-
 रुणे विवृद्धाच्छेदे यस्याति लोपे हलस्माद्धनस्याति सूत्रादल इत्यनुरक्तमान् आपत्यस्याति सूत्रेण यलोपः । ननु
 तत्र सिद्धान्तेपि यनिमित्तो वान्तादेशः कथं यलोपानामन् स्यादन आह सन्निपातानि । नैधेय
 इति । निपूर्वाद्भावाः किप्रत्यये आतो लोपे गतिसमासं वृष्य इतरथानिज इति ढक । ननु च बाभर्वित्त
 बालोपयलोपाभ्यां प्रागेव परस्वादिह । न च तदा प्रातिषेधप्राप्तिरन्नाह नित्यत्वादिति । तत इत्यनेनेडा
 ऽनित्यत्वमुक्तम् । ननु कृतद्विधेन नैकाग्रज आह उपदेशानि । ननु मित्रमिदं इति द्विवचनरूपान्तरास्य न
 मित्रपेदेश उपदेश इति कथमुपदेशे एकाचत्वमन् आह । द्वि प्रयोगश्चाति । यलोपनिमित्तस्य वान्तिव्यस्य
 निपेदेश इति भावः । परे तु एकाचोपदेशे इत्यत्र एकाचो दु इति सूत्रस्य भ-व्यार्थ्या निर्दितावशादश्रयणाद-
 ऽप्रसंज्ञाधामलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तृजादिनिरूपिताद्वयस्य वान्तादिन सपदायऽभावाच्च पञ्चमसमास

दिता चेच्छदिता । माथितिकः । अपीपचन् । वेभिदिता चेच्छदितेति अकार-
लोपे कृते एकाज्जलक्षण इट्प्रातिपेधः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति । माथि-
तिक इत्यकारलोपे कृते तान्तात्क इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न
भवति । अपीपचान्नित्येकादेशे कृते अभ्यस्ताज्भेर्जुम् भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति
स्थानिवद्भावान्न भवति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । प्रातिपदिकनिर्देशो ऽयं
प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति न कां चित्पाधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति ।
तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा मा आश्र-
यितव्या । इदं तर्हि प्रयोजनम् । विधिमात्रे स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । अना-
श्रयिमाणायामपि प्रकृता वाय्वोरध्वर्य्वोः, लोपो व्योर्वलीति यलोपो मा भूदिति ।
अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अपरविधाविति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोज-

नप्रतिपेधाभावः । माथितिक इति । यदा ठस्येक इति सघातग्रहणं तदा स्थानिवद्भा-
वादिकस्य कादेशः प्राप्नोति वर्णनिर्देशं त्वाल्वाधित्वात् कादेशस्याऽप्रसङ्गं सान्नि-
पातपरिभाषां चानाश्रित्येतदुक्तम् । अपीपचन्निति । भ्रिगुतिश्चैनाकारलोपे कृते एक-
देशावकृतमनन्यवद्भवतीति भ्रिगुवाऽयम् । तद्वान्तादेशे कृते चङकारस्य च पररूपे
कृते नस्यादिवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य च व्यव-
धानात् न भवति । ननु पूर्वस्मादापि विधौ स्थानिवद्भावे कथं हं गौरित्यादि सिध्यति ।
उच्यते । अचो यः पूर्वस्तस्मान्निमित्तत्वेनाऽऽश्रितादित्याश्रयणात् । तथाहि । गो-
शब्दे ओकारात् पूर्वो गकारो न च तस्माद्विधिरागतः । विधिमात्र इति । अचः पर-
स्मिन् पूर्वस्येत्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधाविति वचनं नियमार्थं स्थानिवद्देव
यथा स्यात् मा भूत् स्वाश्रयमित्यर्थः । अनाश्रयिमाणायामिति । कार्यं निमित्तत्वेन-

विनापि न तत्रानुपपत्तिरित्याहुः । वर्णनिर्देशे न्विति । स्थानिन्यकारो न विवक्षित इति वर्ण एव तत्र स्थानि-
ठगादिप्रत्ययस्यकारस्तथैव आदेशे च विवक्षित इति ठस्वाभावात्प्राप्तेरेव नैति भावः । सान्निपातेति ।
इदञ्च ठक्कुसाश्चानि वार्तिकभाष्ये स्पष्टम् । न भवतीति । नचापीपचन्नित्यत्र न पदान्तेति निर्बधान्
स्थानिवद्भावा दुर्लभ इति वाच्यम् । पदचरमावयवे कर्त्तव्ये आदेशस्य पदान्तरस्यस्यैव ग्रहणादत्र तदप्राप्तेः ।
पठे ऽन्त इत्यर्थस्य भाष्ये वक्ष्यमाणत्वेनेतदर्थलाभः । किंचित्तु पूर्वोत्तरसाहचर्य्येणाभ्यस्तस्य भावरूपादेशानप-
हननिकरणकस्य ग्रहणादत्र प्रत्येषिषान्नित्यादौ च न शेष इत्याहुः । वस्तुतः ईदृशसाहचर्याश्रयणोपलक्ष्या
पञ्चमीसमासाश्रयणं गौरवाभाव इत्यपीपचन्निति तदुवाचरणमेव बोध्यम् । नच तस्मादिति । निमित्तत्वेना-
श्रितानि शेषः । वस्तुतो निमित्तत्वेनाश्रितादित्यव्यवधानोपलक्षणम् । नच तस्मादिति । ओकारेण व्यव-
धानादित्यर्थः । तदर्थे निर्दिष्टपरिभाषाबाधे मानाभावादित्येव युक्तम् । निमित्तत्वेनेत्यादेः शब्दमर्यादया
ऽज्ञाभाच्च । अतएव । तथाहि गोशब्देन्यादिसार्थकमन्यथोक्तार्थस्थापपानानपेक्षत्वेन नद्वयार्थे निमित्तत्वे-
नाश्रितादित्येतद्ग्रहेतस्य युक्तत्वाच्चेत्यन्यः । ननु विधिग्रहणं कृतेपि कथं स्थानिवत्त्वेन स्वाश्रयनिमित्तरत
शाह अच इति । अचः परस्मिन्पूर्वत्येको योगः । पूर्वान लुप्रविभक्तिकम् । विधाविति द्वितीयः । तेन
स्थानिवत्त्वेति नियमाश्रयणमिति भावः । भाष्ये (विधिमात्र) इत्यस्य विवरणमनाश्रयिमाणायामपि प्रकृता-
विति स्थानिनित्यर्थः । वाच्यमिति । अत्र न बहिरङ्गासिद्धत्वम् । उभयोर्वर्णनिमित्तत्वेन समत्वात् । पूर्वं
पूर्वमन्तरङ्गमित्यपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वमन्तरङ्गप्रामाण्यमकं न तु ज्ञातस्यासिद्धत्वे इति भावः । भाष्ये स्वशब्दे
स्थान्यादेशश्चाच्यते । अपरविधाविति तु वक्तव्यमित्याश्रय कथं यानि स्वाविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रथं

नम् । स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । आयन् आमन् धिन्वन्ति कृण्वन्ति । दध्यत्र । मध्वत्र । चक्रतुः चक्रुः । इह तावदायन्नामान्निति । इणस्योर्यणोपयोः कृतयोरनजादित्वादाडजादीनामिति आङ् न प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्वति । धिन्वन्ति कृण्वन्ति । यणादेशे कृते वलादिलक्षण इद् प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति । दध्यत्र मध्वत्र । यणादेशे कृते संयोगान्तस्य लोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति । चक्रतुः चक्रुः । यणादेशे कृते अनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्वति । यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति, द्वाभ्यां देयं लवनम् । अत्रापि प्राप्नोति । द्वाभ्यामिसत्रात्वस्य स्थानिवद्भावादु दीर्घत्वं न प्राप्नोति । देयमिति ईत्वस्य स्थानिवद्भावादु गुणो न प्राप्नोति । लवनमित्यत्र गुणस्य

त्यर्थः । आयन्निति । अजादं ग्वाडविधानात्स्वविधिगट् । दध्यत्रेति । पूर्ववामिद्धं न स्थानिवद्भावादन्यतदत्र नास्ति । तस्य लोपः संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि त्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणार्थत्वात् । पदान्ताविधिं प्रति नेत्ययमपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति । पदान्ते विधातव्यं स प्रतिषेधो न च लोपोऽभावात्समकत्वात्पदान्तः । चक्रतुर्गति । अत्र साचकस्य द्विर्वचनमिति स्वविधिर्भवति । ततश्च द्विर्वचनेऽर्चात्यन्तत्वं चकत्वर्थं भवति । नन्वपरविधावित्युच्यमाने कथं वेमिदितेत्यादयः भंग्यन्ते । उच्यते । निमित्तापेक्षापरत्वावज्ञानात् । तथाहि । वेमिदितेत्यत्राकारलोपस्य निमित्तमार्द्धधातुकं नच तस्मात्परस्य विधिः किं तर्हि तस्यैवेति सिद्धः स्थानिवद्भावः । एवं माथितिकः । अपापचक्षित्र वाङ्मयम् । हे गौमित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्तोऽङिति प्रत्याहारग्रहणान्न भवति । वाङ्मयीया इत्यत्र योऽत्रादेशो नास्माचार्यायेन इति परिहारः । नैवेद्य इत्यत्र तु निमित्तात्परस्य ढको विवर्गिति स्थानिवत्त्वाभावात् ।

अनानीत्यन्ता एकदेशयुक्तः । आयन्नामित्रस्ययोगमिद्धवत्सूत्रेण सिद्धम् । अन्वन्तीत्यादिप्रकारणवत्स्वविधातुकत्वम्यात्परमत्वेन तस्य दर्शनत्वादित्येऽप्राप्तेः । सिद्धान्तनापि भावनाधर्मावयवशब्दादुपपन्नमिति सिद्धान्तं बोधयितुं तत्रोक्तम् । भाष्यम् । (धिन्वन्तीत्यादि) " यथायद्गुणपरस्य वदनामिदित्यर्थादुपविधावित्युक्तावपि पञ्चमीसमासनेन सिध्यति तथापि अङ्गमेजानामित्येत्यर्थ इत्योभयायणमिदमित्याहुः । उपलक्षणार्थस्यादिति । इदमवश्यमन्ययोजनमात्रं नित्यं सिद्धान्तम् इति बोध्यम् । अत एवादपि स्ववितार्थं यणं प्रतिषेधो वाच्य इति वाङ्मयनाश्रित्यर्थमिति तन्मम् । पदान्तं विधातव्यमिति । पदपरमावयवं कर्तव्यं इत्यर्थः । तन्मिति । एवञ्च तत्पदकारणत्वं वातुर्गोपेनापरविधावित्यर्थं युक्तमिति भावः । निन्यतुस्त्वान्तिसिद्धेयं तस्यावश्यकत्वाच्चित्तमिदम् । भाष्यं तु संनमाचगन्तुमुपपन्नम् । उच्यतेऽपि स्थानिवद्भावेन सुलभं लक्ष्यविशेषं लक्ष्यानुगोधादयमपि स्पर्शान्तरा इति वाच्यतावाच्य । स्थानिवत्त्वस्योपपत्त्यनुरूपेण परत्वमाश्रित्य शङ्कने नान्वान् । निमित्तानि । निमित्तञ्च तस्य स्थानिवत्त्वमिति प्राप्यम् । किञ्चिदमयुक्तम् । एतन्मयासम्बन्धनायाये भगवता निमित्तस्यावधानाया वक्ष्यमाणतया तदनाश्रित्येनैव न भाष्यवृत्ते । अपरविधाविति न्यासापि पञ्चमीसमासस्य युक्तं वाङ्मयेन नित्यमपि दृष्टव्यम् । वाचिकं तु स्वविधिसङ्गप्रहार्यमिति स्पष्टम् । न चात्र पञ्चमीसमासं हेमाचार्यस्य स्वस्मात्परस्य विधावपि स्थानिवत्त्वं स्थितिर्न वाच्यम् । पञ्चमीसमासान्तस्येवनाशेपात् । प्रत्याहारग्रहणान्ति । सम्भवेन । इत्यादीनामभिधानाश्रयणैस्तदुक्तम् । ननु बाङ्मयीया इत्यत्राप्यस्येति लोपिद्वयस्य स्थानिवत्त्वं स्यात् । अत्रा-

स्थानिवद्भाववादेशो न प्राप्नोति । नैष दोषः । स्वाश्रया अत्रैते विधयो भवि-
ष्यन्ति । तत्तर्हि वक्तव्यमपरिविधाविति । न वक्तव्यम् । पूर्वविधावित्येवं सिद्धम् ।
कथम् । न पूर्वग्रहणेनादेशो ऽभिसम्बध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य
विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्यादेशादिति । किन्तर्हि निमित्तमीभिसम्ब-
ध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य
निमित्तादिति । अथ निमित्ते ऽभिसम्बध्यमाने यत्तदस्य योगस्य मूर्द्धाभि-
पिक्तमुदाहरणं तदापि संगृहीतं भवति । किं पुनस्तत् । पदव्या
मृञ्चति । वाहं संगृहीतम् । ननु च ईकारयणा व्यवहितत्वान्नाऽसौ
निमित्तात् पूर्वा भवति । व्यवहिते ऽपि पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा ।
पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति । अथवा पुनरस्त्वादेश एवाभिसम्बध्यते । कथं
यानि भविष्यौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । इह तावदायन्
आमन् । धिन्वन्ति कृण्वन्तीति । अयं विधिशब्दो ऽस्यैव कर्मसाधनो विधीयते
विधिरिति । अस्ति भावसाधनः । विधानं विधिरिति । तत्र कर्मसाधनस्य विधि-
शब्दस्योपादाने न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्यो-
पादानं विज्ञास्यते । पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्था-
निवद्भवतीति । एवमाह भविष्यति । इह च न भविष्यति । दध्यत्र मध्वत्र चक्र-
तुश्चकुरिति परिहारं वक्ष्यति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । स्तोप्या-

स्वाश्रया इति । विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थं व्याख्यातमिति स्वाश्रय इत्यन्यथा
व्याख्यायते शब्दानां स्वं लक्षणं तेन ज्ञापकाश्रया इत्यर्थः । द्वयोरैकस्य डतश्च दे-
यप्रणं किरतौ लवनश्चत्यादि ज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्य । निमित्तमिति । आयात्रि-
त्यादिषु च निमित्तात् पूर्वस्य विधिर्गन्तं सिद्धः स्थानिवद्भावः । मूर्द्धाभिपिक्तामिति ।
सर्ववृत्तिपूदाहृतन्यात् । पटु ई आ इति स्थिते परयणादेशेनाऽऽकारस्य व्यवधाना
त्प्रश्नः । नास्त्विति । व्यवहिते ऽपीति । पूर्वशब्दस्य साक्षानिर्देशात्तस्मिन्निति निर्दिष्ट-
इत्यस्यानुपस्थानादिति भावः । भावसाधनस्येति । भावसाधन एव विधिशब्दो व्याप-
कत्वादाश्रयते पूर्वस्येति च पट्टी सम्बन्धसामान्ये विज्ञायते । इह च नेति । विधि-

देशनिमित्तयाविप्रत्ययसंबन्धिन एव विधिः सत्वात् । न च नपसन्तति निर्दिष्टः । स्वर्गार्थेयलोपेपु लोपाजा-
वेशस्थेय स्थानिवत्स्वनिषेधादत आह बाभ्रवीया इति । ढका विधिरिति । विधिशब्दो भावसाधनः संबन्धसा-
मान्यषष्ठ्या समाप्त इति भावः । द्वयोरैकस्येत्यादिनिर्देशात् स्वविधौ स्थानिवत्स्वनिषेधो मानः बाभ्रवीयेनेय-
शोर्न दोष इति परे । भाष्ये ऽयत्त्यादिना सङ्गृह्णन्तिमित्यन्तेन कावचा प्रश्नः । तेदवाह व्यवधानात्प्रश्न
इति । साक्षादिति । एवञ्च उत्तरस्यैत्यस्यानुपस्थाने तदङ्गं निर्दिष्टग्रहणमपि नोप-
निष्ठम् इति भावः । तस्मिन्निति । तस्मादिति सूत्रे तस्मिन्नित्यनोऽनुवर्त्तमानस्य निर्दिष्टस्येत्यर्थः । वरग्रहणा-
त्प न्हिहोच सत्रे तदनुपस्थितिर्निषेधा । संबन्धनोपस्थाने इति । न तु कर्मणोऽर्थः । तेन सर्वलक्ष्यसिद्धि-
रिति ।

न एवञ्च प्रकृतसूत्रे उभयोरपि ग्रहणं बोध्यम् । केचित् भावसाधन एवेति । एवशब्दोऽप्यर्थः इति केचित् ।

म्यहं पादिकमौद्वाहिं ततः श्वोभूते शातनीं पातनीं च । नेतारावाऽऽगच्छते
 धारणिं रावणिं च ततः पश्चात्संस्थते ध्वंस्यते च ॥ १ ॥ इह तावत् पादिक-
 मौद्वाहिं शातनीं पातनीं धारणिं रावणिमिति । अकारलोपे कृते पद्माव. ऊठ,
 अल्लोपः, टिलोप इत्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । स्थानिवद्भावात् भवन्ति । संस्थते
 ध्वंस्यते णिलोपे कृते अनदितां हल उपाध्यायाः कृतीति नलोपः प्राप्नोति ।
 स्थानिवद्भावात् भवतीति । नेतानि मन्ति प्रयोजनानि । अमिद्धवद्वाभादि-
 त्यनेनाप्येतानि मिद्धानि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । याज्यते वाप्यते । णिलापे कृते
 यजादीनां कितोति सम्प्रसारणं प्राप्नोति स्थानिवद्भावात् भवतीति । एतदपि
 नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं विंशपयिष्यामः । यजादीनां यः कि-
 दिति । कश्च यजादीनां कित् । यजादिभ्यो यो विहित इति । न चायं यजा-
 दिभ्यो विहित इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पठ्या मृद्येति । परस्य यणादेशे
 कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति । ईकारयणा व्यवहितत्वात् । स्थानिवद्भावाद्भवति ।
 किं पुनः कारणं परस्य तावद्भवति न पुनः पूर्वस्य नित्यत्वात् । नित्यः पर-
 णादेशः कृते ऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परस्य
 यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रय-
 ोजनम् । अमिद्धं वहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इत्यमिद्धत्वाद् वहिरङ्गलक्षणस्य पर-
 यणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति । अवश्यं चेत्पारिभाषा आ-
 श्रयितव्या स्वार्थम् । कथं हि ज्ञेयं । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येष स्वरा यथा
 स्यात् । अनेनाऽपि मिद्धः स्वरः । कथम् । आग्भ्यमाणे नित्या ऽसौ । आर-

ग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमिति उभावः । स्तोप्यामिति । कथं विषयमित्यर्थः । पादिक-
 मिति । पादोऽस्यास्तीति ठक् । दीव्यत्यादिषु चार्थेषु ठक् । चरन्त्यर्थे तु पादिकइ-
 त्येव भवति पर्वादित्वात् । पद्माव इके चरतावुपसंख्यानमिति पद्माव. । उदक च
 हतीत्यण संज्ञायामुद्भावः । अपत्ये इज्ज । श्वोभूतनाम शिष्यः । तस्यामन्त्रणम् ।
 शातनपातनशब्दाभ्यां गौरादित्वाच्छीप् । नेताराविति । शिष्ययोगामन्त्रणम् ।
 नेयते गुरुमुखात् शास्त्रार्थमिति नेतारो । धारणावाचसावच्छादयामिज्ज । अमिद्धं वहि-
 रङ्गिति । नित्यादप्यन्तरङ्गं वलीय इति न्यायात् प्रथमे एवंस्य यण् ऊति भावः । अ-
 वश्यं चेति । स्थानिवद्भावाश्रयणपीत्यर्थः । कथं हि । कर्तृ इ आ इति स्थिते यदि

न पदान्सूत्रे एतत्स्फुटं वक्ष्यते । भाष्ये (परिहाय वक्ष्यतीति) वध्यत्रयत्र यणः प्राप्तेष्वध्यात्म चकर्तार-
 त्यादौ द्विर्वचनञ्चीति । चरन्त्यर्थे इति । पद्माव इके चरतावुपसंख्यानमिति भावः । गौरादित्वादिमिति ।
 ऋतेऽप्यन्ताराजिति भावः । टित्वाच्छीप्तिनामप्रमे आकारः शातनीमित्यादावल्तोपोऽन इत्यद्वेषप्राप्तिः । धार-
 णमित्यादौ ध्रुवभ्यां प्यन्ताभ्यां लघुटि णत्वस्यासिद्धत्वात्प्रस्तुतिर्न इत्यस्य प्राप्तिः । भाष्ये (यजादिभ्यो विहित
 मिति) । एवञ्च वक्ष्यादिभ्यो प्यन्तेभ्यः क्वापि सम्प्रसारणं न भवेत्यर्थः । क्विबभाव एवेत्यन्यः । नित्यादपीति ।
 भाजानन्तये इति निषधस्तु अनित्या नास्त्येव वेति भाष्याशयः । पूर्वनिमित्तकार्यत्वमन्त्रान्तरङ्गत्वं विवर्त्तनम् ।

भ्यमाणे स्वस्मिन् योगे नित्यः पूर्वयणादेशः । कृते ऽपि परयणादेशे प्राप्नोत्यकृते
 ऽपि । परयणादेशो ऽपि नित्यः कृते ऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति अकृते
 ऽपि । परश्चासौ व्यवस्थया । व्यवस्थया चा ऽसौ परः । युगपत्संभवो नास्ति ।
 न चास्ति योगपद्येन संभवः । कथं च सिध्यति । बहिरङ्गेण मिध्यति । अभिद्धं
 बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्यनेन मिध्यति । एवं तर्हि यो ऽत्रोदात्तयण् तदा-
 श्रयः स्वरो भविष्यति । ईकारयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । स्वरविधौ व्य-
 ज्जनमाविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या ।
 ननु चेयमपि कर्तव्या अभिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । बहुप्रयोजनैषा
 परिभाषा । अवश्यमेवैषा कर्तव्या । सा चाऽप्येषा लोकोक्तः सिद्धा । कथम् । प्र-
 त्यङ्गवर्त्ती लोको लक्ष्यते । तद्यथा । पुरुषो ऽयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीरं
 कार्याणि तानि तावत्करोति ततः सुहृदां ततः सम्बन्धिनाम् । प्रातिपादिकं चा-

नित्यत्वात् पूर्वं परयणादेशः स्यात्तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य यणः । तत उदात्तय-
 णान्तर आकारो न भवतीत्युदात्तत्वं न स्याद् यदा त्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वस्य यणा-
 देशस्तदा ङीप् उदात्तयण इति उदात्तत्वं तस्यापि यणि कृते आकारस्योदात्तत्वमि-
 ति सिद्धमिष्टम् । अनेनापीति । सति स्थानिवत्त्वे पूर्वयणादेशस्यापि नित्यत्वादित्य-
 र्थः । इतर आह परयणादेशोपीति । स एवाह परश्चास्माविति । शब्दपरविप्र-
 तिषेधात् स एव प्राप्नोति । एकमपि यणलक्षणं पूर्वपरविषयभेदाद्विद्यते । एकस्य च
 कार्यत्वनिमित्तव्यवर्तिगत्वात् परत्वेन व्यवस्था । प्रत्यङ्गवर्त्ताति । प्रत्यामन्नवाची प्र-
 त्यङ्गशब्दः । अङ्गशब्देन प्रत्यामन्तिलक्ष्यते अङ्गानां प्रत्यामन्नत्वात् । अङ्गमङ्गं प्रति
 प्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः । प्रतिशरीरमिति । शरीरस्य भोगायतनत्वात् । ततः सुहृ-

उदाहरणत्ववादी आह भाष्य (अनेनापीति) । सति स्थानिवत्त्वं इति । एवञ्च द्वयोरपि नित्यत्वेनोच्चारणक्रमे^{११}
 प्राथम्यात्पूर्वं पूर्वयणादेश एवेति भावः । इतर उदाहरणत्वयण्डनवादीशब्दपङ्क्तिः उच्चारणक्रमेण प्राथम्यस्य
 शास्त्रेण बाध इति भावः । तस्यैव व्याप्तिन्यायेन सूत्रपाठतः शब्दतश्चोभयविधमपि परत्वं गृह्यत इति तात्पर्यम् ।
 नन्वेवं पर कार्यमित्युच्यते तत्कथमभेद स्यान्न आह एकमपीति । व्याक्तपक्षे प्रतिलक्ष्ये लक्षणं भवतीति
 भावः । विषयगतं पौर्वापर्यन्तवच्छेदने लक्षणे आरोप्यत इत्यत्र तात्पर्यम् । विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिर्योग्यं न
 चास्ति योगपद्येनैव भाष्यबाधितं विरोधमुपपादयति एकस्य चेति । प्रसङ्गे आदेशविधानादावशसमये
 स्थानिनोऽसत्त्वे निमित्तत्वञ्च सत्त्वे सत्त्वाम् त्वे चैकत्र युगपद्विरुद्धे । एवञ्च द्वयोर्योग्येयौगपद्यासम्भव
 इति भावः । भाष्य (बहिरङ्गेण मिध्यतीति) । तत्रैव कर्त्रेयं सिध्यति न सूत्रेणेत्यर्थः । एवंच शब्दतः पर-
 त्वमादाय विप्रतिषेधसूत्रस्य नैव प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । उदाहरणवादी अन्तरङ्गपरिभाषाश्रयणं विनापि
 स्वरो साधयति । भाष्य (एव तर्ह्येति) । स्वरोविधादित । अस्य स्वरोद्देश्यकारिधित्वाभावेति भावः । अवश्य-
 मेवेति । एव च तथैव सिद्धत्वात्तत्रस्याः उदाहरणमिति भावः । स चाप्येति । प्रकृतोदाहरणविषयपूर्वनि-
 मित्तकमन्तरङ्गमित्यशो न्यायसिद्ध इति तदनाश्रयणमशक्यमिति भावः । ननु प्रत्ययवर्त्ती लोकोक्तो
 ऽवश्यवी लक्ष्यत इति नार्थः प्रकृतानुपयोगादित्यत आह पर्यासत्रेति । अङ्गानामिति । अङ्गानं प्रतीति-
 शेषः । अङ्गमङ्गमिति । प्रत्यासन्नवर्त्ती तत्कार्यमाभिनिविष्टा लोको दृश्यत इति भावः । प्रत्यासन्नत्वं च प्र-
 मोपस्थितत्वरूपम् । भाष्य (शरीरं प्रतीत्यन्वयः) प्रतियोगे द्वितीया । भागः सुखादितात्त्विकारः

प्युपदिष्टं सामान्यभूते ऽर्थे वर्तते । सामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरूपजायते व्यक्तस्य सतो लिङ्गमंख्याभ्यामन्वितस्य बाह्येनार्थेन योगो भवति । यथैव चाऽऽनुपूर्व्या ऽर्थानां प्रादुर्भावस्तथैव शब्दानामपि तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम् । इमानि तर्हि प्रयोजनानि । पठयति लघयति अवधीत बहुखट्वकः । पठयति लघयतीति णिच टिलोपे कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति । अवधीदित्यकारलोपे कृते अतो ह्लादेर्लघोर्भवेति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । बहुखट्वक इति आपो ऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कृते ह्रस्वान्ते ऽन्यात्पूर्वमिषेण स्वरः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति । इह वैयाकरणः सौवश्व इति खोः स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतस्तयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचः पूर्वविज्ञानादैचोऽस्मिद्धम् * । यो ऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः । आदिष्टाच्चैपो ऽचः पूर्वः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अच इति पञ्चमी । अचः पूर्वस्य । यद्येवमादेशो

दामिति । सौहार्दस्यासार्त्तःतुत्वात् । ततः सम्बन्धितमिति । अचइत्यर्कतव्यत्वात् । सामान्यभूत इति । नित्येऽपि शब्दार्थसम्बन्धे अक्रमे ऽप्यर्थप्रतिपादने उपायमात्रेणान्वयमपि क्रमे प्रकृत्याद्यर्थं चाश्रित्योपेयव्यवस्थापनात् । तत्र नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरूपव्यवस्थायादां सामान्यमभिधीयते ततस्तदनुरक्तव्यं प्रतीतिः । लिङ्गमंख्याशक्तानां चाश्रयो द्रव्यमिति तत्पूर्वमभिधातव्यम् । ततः सख्यापेक्षया लिङ्गं समासजमिति तदभिधीयते । ह्यादिसंख्या हि वस्त्वन्तरापेक्षोपजायते । एकव्यसंख्यापि वस्त्वन्तरापेक्षद्विधादव्यवच्छेदं करोतीति वाह्यद्वा । सा ऽपि सजानीयपदार्थोपेक्षत्वा दन्तरद्वा कर्मादीनि तु विजानीयक्रियापेक्षणाद्वाह्यद्वागतीति न्यायप्राप्तकम् । बाह्येनेति । कर्मत्वादिना । तर्हि क्रियापेक्षणात् बाह्यम् । यो ऽनादिष्टादीति । अकृत-प्रादेशे अचा यः पूर्व इत्यर्थः । अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्येहाश्रयणात् । आदेशानमादिष्टं

आसत्तिः प्रथमोपस्थितिः । युगपदुपस्थितिविधम् । क्रमणोपस्थितानां च आसत्तिवशात् प्रथं सृष्ट्वा मुपस्थितिर्गतिं बोध्यम् । तनु अन्वितस्य बाह्येन योगो भवतीत्येव शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात् शब्दस्य विरम्य व्यापाराभावाद् युगपदेव सकलार्थप्रतीतिः क्रमाभिधानमप्यसंगतमित्यत आह नित्येति । असन्तमपीति । असत्यमपीति पाठान्तरम् । शब्दजन्यत्वाय वस्तुगत्यासत्तावित्यर्थः । किं तु शास्त्रवासानां कल्पनायै प्रक्रियादशायां क्रमः । अर्थवद्दृश्यकपानिपादकसज्जादृश्यकर्त्तृवाक्यदेशेन शास्त्रे स्थापितविधानादिति बोध्यम् । वस्तुनः प्रकृतिनिर्यादप्यसत्यमेव कृतस्तत्क्रमस्य सत्येनान्वय आह प्रकृत्याश्रयण्येति । असत्यमपीत्यनुकुर्यात् । भाष्ये (सामान्यभवेनैव वर्त्तते इति) वर्त्तते नाम सामान्याभिधानम् । विशेष्य । विशेषणविशिष्टं । तदैव विशेष्यत्वात् । विशिष्टबुद्धौ विशेषणजन्यस्य कारणत्वादिति भावः । तत्संज्ञानं । सामान्यस्य कार्यान्तरेत्वाद्बुद्धिस्तन्माश्रयतया शब्दार्थत्वेन कल्पयत इति भावः । भाष्ये (उपजायते) इत्यस्य स्वबोधविषयो भवतीत्यर्थः । व्यक्तस्यैव । द्रव्यस्य सतो बुद्ध्यारूढस्येत्यर्थः । तत्पूर्वमिति । आश्रय-प्रतीत्युत्तरमेव तत्राकाङ्क्षाणादिति भावः । वस्त्वन्तेनेति । स्वसमसाधिकारणनानावस्त्वपेक्षेत्यर्थः । एकव्यस्य तस्याभावादाह एकत्वेति । अथ प्रयोजनोपेक्षया सापि बहिरङ्गस्यैव सजानीयेति । द्रव्यत्वेन स्वाश्रयत्वेन वा सजानीयत्वमानु लिङ्गादिभिरकार्यसमवायिविशेषात्कथं शक्तबोध्यत्वमन आह कर्मादीनि नित्यानि न्यायप्राप्तः क्रम इति । शास्त्रकृतकल्पितन्यायप्राप्तः प्रक्रियादशायामित्यर्थः । अनेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणजन्यकारणत्वाद्यापि

ऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः । कथम् । न ब्रूमो यत् षष्ठीनिर्दिष्टम-
ज्ग्रहणं तत्पञ्चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यमिति । किं तर्हि । अन्यत्कर्तव्यम् । अन्यच्च न
कर्तव्यम् । यदेवादः षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तस्य दिक्शब्दयोगे पञ्चमी भविष्यति ।
अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य अच इति ।
तद्यथा । आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः । तस्य दिक्छन्दयोगे पञ्चमी भवति । अजा-
देशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य आदेशादि-
ति । तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः । तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । वाय्वोः । अध्वर्य्वोः । लोपो व्योर्वलीति लोपः प्राप्नोति । अमिद्धव-
चनात्मिद्धम् । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यम् ।
अमिद्धवचनात्मिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः* अमिद्धवचनात्मिद्धमिति चे-

तद् यस्य नास्ति सो ऽनादिष्टः । आदेश इति । ततश्च हल्देशो ऽपि स्थानिवत्
स्यात् । यदेवाद इति । सादृश्यादेवमुक्तं शब्दान्तरमेव तु पञ्चम्यन्तमपेक्षते । तद्य-
थेति । यथादेशोपेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविपरिणामस्तथा स्थान्यपेक्षयापी-
त्यर्थः । धिन्वन्तीत्यत्रोकात् पूर्वं यदङ्गं तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रिताद्विभक्तिरिति सिद्धः
स्थानिवद्भावः । वैयाकरण इत्यत्र तु तत्र भवति । नहीकारात् पूर्वं यो वकारः
स क्वचिन्निमित्तत्वेनाश्रितः । तत्राति । अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते न तु स्वा-
श्रयं निवर्त्यते । आप्यकारेण तु विधिग्रहणात् स्वाश्रयकार्याभावः साधितः । उत्स-
र्गति । उत्सर्गः स्थानी स ह्यादेशेनापवादनेन निवर्त्यते । नन्वाकारयणो ऽसिद्धत्वाद्

तान्त्रिककालपनमितिसूचितम् । भाष्ये (यथेवेति) । अर्थानां लिङ्गसंख्याकारकाणाम् । प्रादुर्भावो
ज्ञानम् । शब्दानामपि । तद्व्योचकस्त्रिप्रत्ययविभक्त्यानामपि । अस्य प्रादुर्भावइति शेषः । तद्व्योचकस्यैषीत्यस्य
तथैवानुपूर्व्येत्यर्थः । येन क्रमेण शब्दोपस्थापितस्तन्नेव क्रमेण कार्यमिति पूर्वमीकारनिमित्तको यणिति भावः ।
तत्र परमैवेव विभक्त्यान्वाख्यानं तथैवा युगत्प्राप्तावनया व्यवस्था । क्रमेणाव्याख्यानं तु पूर्वप्रवृत्तिकत्व-
रूपमन्तरङ्गत्वं पूर्वयणोदेशस्य बोध्यम् । परयणोदेशस्य बहिर्ङ्गत्वन्तु निमित्ताभावादप्राप्तत्वरूपं बोध्यम् ।
अत एव वाच्योपेत्यत्र नासिद्धत्वम् । एवविधान्तङ्गत्वस्य दृष्टान्तादिवलेन युगत्प्राप्तिविषयत्वात् । स्पष्टं
चेद वाह ऊटसूत्रं कैयटे । यत्वनया गीत्या प्रवस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति । तदयुक्तम् । अन्तरङ्गशब्दार्थाभा-
वात् । अङ्गशब्दस्य तत्र निमित्तपरत्वात् । अवधीदिति । यद्यप्यनो लोप इत्यत्राद्वैधातुक इति विषयस-
प्तमीत्यत्रा यदिति सूत्रस्य भाष्यात्प्रतीयत इत्यपरानिमित्तकत्वात् कथं स्थानिवत्त्वं तथापि विषयसप्तमी-
त्वेपि परवृत्तिर्निमित्तकत्वेन परनिमित्तकत्वमस्यैवेत्याशयः । स्वतन्त्रव्यवधातुस्तु नास्त्येव अदन्तत्वे जनि-
वृद्धाश्चोनि विधिग्रहणमपि न कर्तव्यमेवेति बोध्यम् । (बहुवचनक इति) भाष्ये । बह्विधप्रवृत्तपद भूमी-
त्युक्तेरिति भावः । नन्यादेशस्य सत्त्वादनादिष्टादित्यनुचितमन आह अकृत एवेति । उपलक्षणमेतदिति
भावः । ननु सूत्रे ऽनादिष्टादित्येतदनुपादानात्कथमेतत्लाभो ऽत आह अजपेक्षयति । लक्षानुगोधादिति
भावः । कर्मणि क्त अनानिष्टयमानादित्यर्थः स्यादत आह आदेशनामिति । बहुव्रीहौ निष्ठानि पूर्वनिपातस्तु
न । तत्पकरणानित्यत्वात् । नन्वचः पूर्वस्य विज्ञाने आदेशेन पूर्वत्वस्याविशेषणान्नार्थेयत्युक्तमन आह
यथेति । परमतेन दृष्टान्त इति भावः । पूर्वविध्यभावादह धिन्वन्तीति । अन्यथेडापत्तिरिति भावः । अत्र
यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । पञ्चमीसमासाश्रयेण वैयाकरणं शेषमाशङ्क्याह वैयाकरणाणि । पाञ्चधानसामर्थ्यात्तत्र न भ-
वति स्थानिवत्त्वमिति परा विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थमित्युक्तत्वात्तत्रादेशलक्षणेत्यसङ्गतमन आह भाष्यकार
त्विति । इदं वाचिकमिति न विरोध इति भावः । निवर्त्यते इति । उत्सर्जने निवर्त्यते इत्युत्सर्ग इति भावः । नन्वादि-

दुःसर्गलक्षणानामनुदेशः कर्तव्यः । पट्ट्या मृद्वेति । ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्मिद्धम् । असिद्धवचनात्मिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः । असिद्धवचनात्मिद्धमिति चेत्तत्र । किं कारणम् । नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः । नह्यन्यस्यासिद्धत्वादन्वस्य प्रादुर्भावो भवति । तद्यथा । नहि देवदत्तस्य हन्तरि हने देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति । तस्मात्स्थानिवद्रचनमसिद्धत्वं च । तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । असिद्धत्वं च । पट्ट्या मृद्वेति स्थानिवद्भावः । वाय्वोरध्वर्वोरित्यत्रासिद्धत्वम् । उक्तं वा । किमुक्तम् । स्थानिवद्रचनानर्थक्यं शास्त्राऽसिद्धत्वादिति । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदेकोदेशशास्त्रं तुच्छास्त्रे असिद्धं स्याद् अन्यदन्यस्मिन् । इह पुनर्युक्तम् । कथं हि तदेव नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात् तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं भवति । वक्ष्यामि ह्याचार्यः । चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं मद्यातस्याप्रत्ययान्तात्त्विकोपस्य चामिद्धत्वादिति । चिणो लुकि चिणो लुक्वेवामिद्धो भवति । काममतिदिश्यतां वा सच्चामच्चापि नेह भारो ऽस्ति । कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्तव्यधीनं हि । अथवा वर्तनिर्देशो ऽयं कामचारश्च वर्तनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरग्वन्मद्रेषु यवाः । मन्ति न मन्तीति । मातृवदस्याः कलाः । मन्ति न मन्तीति । एवमिहापि स्थानिवद्भावात् स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । इह तावत्पट्ट्या मृद्वेति यथा स्थानिनि यणादेशो भवति एवमादेशे ऽपि भवति । इहेदानीं वाय्वोरध्वर्वोरिति यथा स्थानिनि यन्तोपो न भवति एवमादेशे ऽपि न भवतीति । किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति

विभक्तावेव यण भविष्यति । नैतदस्ति । पूर्वविधानासिद्धत्वमुच्यते नन्वानन्तर्यं लौकिकं यथा प्रयोग इति नास्ति विभक्तेरानन्तर्यम् । अनुदेश इति । अतिदेश इत्यर्थः । ननु चैतदपि । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात् । नान्यस्यति । कार्यासिद्धत्वाश्रयमेतत् । उक्तं वेति । शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयणायामित्यर्थः । तदेवेति । सकृत्पाठापेक्षयन्तुच्यते । विषयभेदात् भेदाश्रयणादसिद्धत्वमाश्रयति । नेह भारोऽस्तीति । नह्यभाषातिदेशे ऽधिकं मूर्धां पठनीयं विधिशब्दं चान्तरेण सिध्यति । अर्थात्मिति । अध्युत्तरपदात् खविधानादव्युत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरर्थान्तराद् । तद्यथेति । येनोपमानं

न्तर्ये इति पूर्वविधानासिद्धत्वे शास्त्रीये कार्यनिर्देशपक्षेति भावः । प्रयोग इति । उच्यमाणे इत्यर्थः । भाष्ये (नहि देवदत्तस्येति) । इतोप न जावनं चेत् किं वक्तव्यं नदाराप इत्यर्थः । उक्तं वेति । पर्यनुक्तं । इत्यत्र वचनद्वयकरणपक्षो विकल्पः । तदेव नामेति । इको यणचिन्त्यस्मिन्नित्यर्थः । चिणो लुकि तग्रहणाभावे किं तत्तर्गशब्दस्य लुगुच्यते उत तेषां क्रमेण । नादाः, महानस्याप्रत्ययान्तात् । नान्य इत्याह । भाष्ये । (नत्वापस्य चेति) । एवमसिद्धवचनमात्रेण निर्वाणमुत्तरा मुत्कृत स्थानिवच्च समर्थयति काममिति । नह्यभावेति । इहस्यस्य सूत्रे इत्यर्थ इति भावः । ननु प्रामाण्यायस्य विषयशब्देन साधितव्यत्वात् । कथं नत्करणरूपेण न वार इत्यत्र आह विधिशब्दस्येति । अप्याहारमात्रेणेति भावः । भाष्ये । एवमादेशेऽपि न भवतीति) आदेशनिमित्तकोपार्थ्य । यद्यपि व्यवहिनपि पूर्वशब्दो वर्तते इति भाष्यकृता पुष्प-

स्थानिवद्वाच्य आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य । कश्चात्र विशेषः । अनन्तरस्य चेदेकाननु-
दात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम् ॥ अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरग-
तिनिघातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । एकाननुदात्त । लुनीह्यत्र पुनीह्यत्र । अनुदात्तं
पदमेकवर्जमित्येष स्वरो न प्राप्नोति । द्विगुस्वर । पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः ।
इगन्तकालेस्येप स्वरो न प्राप्नोति । गतिनिघात । यत्पलुनीह्यत्र । यत्पुनीह्यत्र ।
तिङ्गि चोदात्तवनीस्येप स्वरो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य । पूर्वमात्र-
स्येति चेदुपधाद्वस्त्वम् । पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाद्वस्त्वं वक्तव्यम् । वादितवन्तं
प्रयोजितवान् । अवीवदद्वीणां परिवादकेन । किं पुनः करणं न सिध्यति । यो
ऽमौ णौ गिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्वावाद् द्वस्त्वं न प्राप्नोति । गुरुसंज्ञा च ।
गुरुसंज्ञा च न सिध्यति । श्लेषम् ३ घ्न पित्त ३ घ्न द ३ ध्यश्च म ३ ध्वश्च ।
ह्रस्वोऽनन्तगः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुगेरिति प्लुतो
न प्राप्नोति । ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्वावरतस्याप्यन-

यवानां सत्ता ऽवगता स मन्तीति वाक्यत्रोपे प्रकल्पयति । असत्तावगतौ न मन्तीति ।
एवमस्यापि लक्षणस्य प्रतिलक्ष्यं भेदात् । क्वचिद्वाच्योऽतिविद्यते क्वचिद्भावः ।
किं पुनरिति । अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वमानयेत्यत्रानन्तरे पुर्वशब्दो दृष्टः । मथुरायाः
पूर्वं पाटलिपुत्रमिति व्यवहित इति प्रश्नः । तत्र यदा विषयमदात्तलक्षणं भिद्यते
तदा यादृशं यत्र पूर्वत्वं संभवति तादृशं तत्राश्रीयते इति व्यवहितस्यापि ग्रहणम् ।
यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा किमित्यव्यवहितसंभवे व्यवहितमाश्रीयत इति अनन्त-
रस्यैव ग्रहणं भाव्यम् । लुनीह्यत्रेति हेरपित्वानुदात्तत्वम् । तत्र यमादेशे कृते
उदात्तस्याभावाद् द्वर्जमानस्वरो न स्यात् । स्थानिवद्वावात्तु यथा स्थानानि स्वरो भवति
एवमादेशेऽपि सिद्धः स्वरः । पञ्चारत्न्य इति । जसादिषु ह्रस्वो वाच्यत्वं प्राङ् णौ
चङ्गुपधाया इति जसि चेति गुणश्छन्दसि विकल्पितत्वाच्च भवतीति यणि
कृते इगन्तत्वाभावात् पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः । यत्पलुनोह्यत्रेति । यच्छब्दप्र-
योगो निघातप्रतिषेधार्थः । तत्र यणि कृते उदात्तत्वाभावाद्गतिनिघाताप्रसङ्गः ।
एतच्च सर्वमनाश्रित्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावमुक्तम् । श्लेषम् ३ घ्न इति । कार्यार्थत्वात्सं-
योगसंज्ञाया व्यवहितस्यात्र प्लुतविधिरिति पूर्वपक्षः । ननु चेति । यथोद्देशपक्षे प्रत्ये-

वेक्त तयापि तदर्थप्रतिपादकवासिकमवनागद्यत् पुच्छति भाष्ये (किं पुनरिति) । अध्यवहितसंभवे
इति । ह्रस्वसि परपि व्यवहितसंभवेन पूर्वपक्षद्वयोर्व्यवहितार्थे मुख्यत्वबोधनादिति भावः । तस्मिन्निति
सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाद्व्यवहितव्यवहितसाधारणं पृथिव्यस्य शक्तिः । अन्त्यात्पूर्वमानयेत्यादां तु तात्पर्यानुप-
पत्त्या विशेषः लक्षणम् । ह्रस्वसि परपीत्यादेशे तु पराङ्गविकृत्यास्तस्मादिति परिभाषाया उपस्थितेर्ग्रहवधाना-
शङ्काः इह न सर्वग्रहणाल्लिङ्गात्तदनुपस्थितिरिति तत्त्वम् । भाष्ये एकाननुदात्तवर्गशब्देन तत्प्रयुक्तः शेष-
निघातः । उदात्तत्वमिति । प्रत्ययस्वरेण । निघातप्रतिषेधेति । निघातैर्यद्यतीत्यननेति भावः । अनाश्रित्येति ।
पत्रसंस्कारं वाक्यसंस्कारं वा यथा वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वमित्यर्थः । श्लेषमदनादिति । असमर्थकत्वं चेति
टिप्पणम् । ननु संयोगत्वस्य रासुशयगतत्वेन पूर्वविधित्वाभावात् कथं स्थानिवत्त्वं किं च न संयोगसत्ता व्य-
हितस्य विधिरव्यवहितस्य सत्त्वात्त आह कार्यार्थत्वादिनि । ततश्च प्लुतद्वारा व्यवहितपूर्वविधित्वं संज्ञा

न्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया । न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वात् । न वा
एष दोषः । किं कारणम् । संयोगस्यापूर्वविधित्वात् । न पूर्वविधिः संयोगः ।
किं तर्हि । पूर्वपरविधिः संयोगः । एकादेशस्योपसंख्यानम् । एकादेशस्योपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । श्रायमौ गौमतौ चातुरौ आनङ्गौ पादे उदवाहे । एकादेशे
कृते नुमामौ पदभाव ऊडिष्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । किं पुनः करणं न सिध्य-
न्ति । उभयनिमित्तत्वात् । अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते । उभयनिमित्तश्चा-
यम् । उभयादेशत्वाच्च । अत्र आदेश इत्युच्यते अत्रोश्चायमादेशः । नैष दोषः ।
यत्तावदुच्यते । उभयनिमित्तत्वादिति । इह यस्य ग्रामे नगरे वा अनेकं कार्यं
भवति शक्नोत्यसौ ततोऽन्यतरतो व्यपेक्ष्यते । तद्यथा । गुरुनिमित्तं वसाम इति
अध्ययननिमित्तं वसाम इति । यदप्युच्यते । उभयादेशत्वाच्चेति । इह यो

कं च संयोगसंज्ञेति पक्षे आनन्तर्याश्रयेऽपि दोष इत्यर्थः । न चेति समुदायः संज्ञेति
भावः । पूर्वमात्रस्येति पक्षोऽत्र स्थितः । अर्थावदिति तु चरुपरनिर्द्धारं स्थानवत्त्व-
निर्धारां वक्ष्यते । एकादेशस्येति । परस्मिन्नित्येतदवधारणार्थमुपात्तं तथा ह्यनुपादीय-
मानेऽपि परस्मिन्नित्यस्मिन् परनिमित्तकस्य स्थानवत्त्वाद्यो लभ्यते एव । तत्रानेन
यथा अपरनिमित्तकस्य स्थानवत्त्वाद्यो निवार्यते वैयाघ्रपयः आदीध इति एवं परस्मि-
न्नेव य आदेश इत्यवधारणादुभयानामनस्याप्राप्तिर्गते भावः । श्रायमादिभ्यां
ऽपान्तेऽप्य औप्रत्यये कृते एकादेश च तस्यादिवद्भावाऽनुमामौ प्राप्नुतः । पादे उदवाहे
इत्यत्र ऊडिकादेशे कृते आदिवत्त्वात् भस्मेजायां सत्यां पद्माय उट् च प्राप्नुतः । अत्रो-
श्चेति । अत्र इति गुणत्वादेकत्वमेव ध्यायाः पठता यजतेति वाङ्मनसि वा । इह यस्ये-
ति । अन्यदव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधारणाद्व्यत्यये च वरस्य निमित्तत्वा । अयोगव्यव-

इति भावः । ननु च उक्तहेतुना व्यवहितपूर्वविधित्वात्कथमनन्तरग्रहणे संयोगसंज्ञाया विधेयत्वमन भाह
यथादिशति । तदा कार्यपर्यालोचनं विनापि भाव्यतेति । किं चिदर्थानामन्यथाभावात्तत्प्राप्त्यर्थः । ननु
एवमपि पूर्वपरविधित्वात् स्थानवत्त्वप्राप्तिरन आह शस्येक एवान् । समुदाय इति । पूर्वज्ञानान्तर्याश्रयेण यथा-
देशपक्षेऽपि न दोष इति भावः । एवञ्च पूर्वमात्रग्रहणाप शस्येक एवान् न दोषः । यथादेशाश्रयणादत्र कार्यका-
लपक्षेपि यत्प्राप्तवत्त्वात् स्थानवत्त्वस्य सजाकार्यानिबन्धकत्वं तस्य पूर्वमात्रप्राप्त्यर्थ एव स्थानवत्त्व-
मिति गृह्यतात्पर्यम् । भाष्ये किं तर्हि पूर्वपरविधिरिति । पूर्वपरविधा स्थानवत्त्वाभावात् न च आनन्तर्याश्रय-
कृच्छ्रानुत्पत्तिमिति गुणस्य सवर्णत्वे न स्थानवत्त्वमिति बाध्यम् । विधिप्रमाणमाश्रयानुत्पत्त्यर्थेनाम इत्याहुः ।
पूर्वमात्रेति । दीर्घादिप्रहणाल्लिङ्गादिन भावः । ननुभयानामनन्तर्यापि परनिमित्तत्वमन्यवेत्यन आह परस्मि-
न्नितीति । अवधारणार्थमिति । पूर्वविधिश्च पूर्वज्ञानस्यैवाभ्यासि विशेषणस्यान्यथागव्यवच्छेदकत्वा-
दिति भावः । लभ्यते एवेति । अविशयान्तर्गत्वं प्रवृत्त्येति भावः । श्रायमादिरस्य च विकारादिशेषस्यात्वम् ।
तस्यादिवद्भावादिति । ननु आदिवद्भावेन इत्यस्य तत्वेनामस्थानत्वापि श्रायमित्यस्याङ्गत्वाभावात्कथं नम ।
अत्र इत्यस्य सान्नादिबहिस्तत्वात् श्रायमित्यस्य पदोनिर्दिष्टादित्वाभावात् स्थानवत्त्वेन तस्याङ्गत्वात्मात्रेति ।
लिङ्गपक्षे अत्र एकदेशविकृतानन्यत्वेनाङ्गत्वप्रतीत्यवधारणान् । भयावयवमास्यात् लाकण्यास
स्थानाश्रयेण बीजाभावात् । एवमपि वन्मात्रार्थमावश्यकामिति । किं । भाष्ये (न सिध्यन्तीति) । निष-
त्येनेत्यर्थः । नन्वच इत्यस्य विशेषणस्यान्यथागव्यवच्छेदकत्वापि तत्र व्यवृत्तिः स्यात्तज्जनरस्येति

द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति । अथ हलचोरादेशः स्थानिवद् भवति उताहो न । कश्चात्र विंशपः । हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विशतेस्तिलोप-
एकादेशः । हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विशतेस्तिलोपे एकादेशो वक्तव्यः । विंशकं विंशं शतं विंशः । स्थूलादीनां यणादिलोपे ऽवादेशः । स्थूलादीनां यणादिलोपे कृते अवादेशो वक्तव्यः । स्थूलीयान् दूरीयान् । केकयमिन्नयोरि-
यादश एत्व न मिध्याति । कैकेयः । मैत्रेयः । अचीसेत्वं न मिध्याति । उत्तरप-
दलोपे च । उत्तरपदलोपे च दोषो भवति । दध्युपमिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः ।
अचीति यणादेशः प्राप्नोति । यङ्लोपे यणियङङुवङः । यङ्लोपे यणियङङुव-
ङो न मिध्यन्ति । चेच्यः । नेन्यः । चेन्नियः । चेक्रियः । लोलुवः । पोपुवः ।

च्छेदेन परस्मिन् य आदेश इति विशोषणात् । द्वयोरिति । वर्णनिर्देशे तावज्जातिग्र-
हणान्नास्ति संख्याविवक्षा भवतु वा तथापि न दोष इति भावः । अथ हलचोराति ।
उभयथा शास्त्रे व्यवहारदर्शनात्प्रश्नः । उरगा रपर इत्यत्राऽणनणस्ममुदायोऽ कङा-
दिगदेशो रपरो न भवति । नाग्लोपीत्यत्र त्वत्यगजार्जिति हलचोर्लोपे अग्लोपित्वाश्र-
यणादुपधाहस्त्वन्निषेधो भवति । अस्ति ह्यत्राका दर्शनमिति । विशकमिति । विश-
तिविंशद्भर्त्तामात डवुन् । विशमिति । शदन्तविंशतेश्चेति डः । विश इति । तस्य पूरणे
उट् । स्थर्वीयानिति । गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वाद् गुणस्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्व-
मिति चेत् । स्थानिना ऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात् तद्वद्वारेण गुणस्यापि भविष्यतीत्यदो-
षः । तत्र स्थानिवद्भावे सति लशब्देन व्यवधानाद्वादादेशाप्रसङ्गः । कैकेय इति । नन्व-
अमात्रेण गुणो निधीयते न त्वजादौ तेन योत्राश्रयते नाम्नावादेशः । यश्चादशः समु-
दायो नासावाश्रयते इति न्यायान्नास्ति दोषः । नैतदस्ति । स्थानिवन्न भवतीत्यभावा-
तिदेशाश्रयणपक्षे दोषः स्यादेव । परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वाद्वैतान्नाश्रितम् । दधिस-
क्तव इति । समानाधिकरणाधिकारोक्तस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्चेति लोपस्य पर-
निमित्तता । यद्यप्यत्र पदान्तविधौ नेति सिध्यति । तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमा-
नत्वाद्वैतान्नाश्रितम् । चेच्यः नेन्य इति । उतोचीत्येतदनाश्रयणादुपन्यासः । अस्तु तर्हीति । अत्र

आह गुणत्वादिति । आदेशविशोषणत्वेनेति शेषः । वस्तुतो ऽचोरादेशस्याच्चत्त्वपर्याप्त्यधिकरणदेशत्वा-
भाव इति भाष्याशयः । उभयनिमित्तत्वे किं परनिमित्तत्वमेव नास्तीत्युच्यते उत परमेव निमित्तं नेति ।
नाम इत्याह अन्वयेति । नान्य इत्याह अयोगेति । विशोष्यसङ्गतएवायामव्यवच्छेदबोध इति नियमं न मा-
नमिति भावः । भाष्ये (ऽथ हलचोर्गिति) अथ इत्यापि परास्मिन्निवदयोगव्यवच्छेददुष्टान्ययोगव्यव-
च्छेदकमिति प्रश्नः । अन्यग्राजिति । राजानमिति क्रान्तवानित्यर्थः । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति शिञिष्ट-
वङ्गावाहितलोपश्चेति बोध्यम् । पूर्वस्य विधाविन्यनाश्रित्येदम् । भाष्ये । (एकादश इति) । अतो गुण इति
पररूपामत्यर्थः । यस्याति चेति तु न । तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादेन भावः । विशं शतमित्यस्य विश-
तिरधिकारस्मिन्नित्यर्थः । विश इति तु प्रक्षिप्तम् शतसहस्रयोरव उन्वयेत्वात् । स्थाननेऽनादिष्टादिति । अत्र
यङ्लोपस्य नत्रधात्वितिसंबन्धोक्तम् । कैकेयौ स्थानिवन्तश्च कैकशोमन्त्रयवित्यादिना इयादेश आदुगुणः ।
अत्रापि पक्षे स एवार्थ इत्यत आह परिहारान्तरस्येति । पक्षान्तरस्येत्यर्थः । एतत् पूर्वोक्तम् । लोपस्येति
समानाधिकरणेन सुपत्यधिकारान्तरपरस्मिन्निधानं जायमानत्वेन परनिमित्तत्वमित्यभिमानः । वस्तुत एतावत् ।

अचीति यणियङ्ङुवङो न सिध्यन्ति । अस्तु तर्हि न स्थानिवत् । अस्थानि-
वत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेधः * । अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धयोः प्रतिषे-
धो वक्तव्यः । लोलुवः पोपुवः मरीमृपो मरीमृज इति । नैष दोषः । न धातु-
लोप आर्यधातुकं इति प्रतिषेधो भाविष्यात् । किं पुनराश्रीयमाणायां प्रकृता
स्थानिवद्भवति आहोस्विदाविशेषेण । कश्चात्र विशेषः । अविशेषेण स्थानिव-
दिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः * । अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादे-
शयोर्गुरुविधिर्न मिथ्याति । इलेष्मश्चनं पिताश्चनं दक्ष्यश्च मरध्वश्च । हलो
ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुरिति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न
प्राप्नोति । द्विवचनादयश्च प्रतिषेधे * । द्विवचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः ।
द्विवचनवग्नलोपे इति । वसलोपे लुग्वचनम् * । वसलोपे लुग्वक्तव्यः । अदु-
ग्ध अदुग्धाः । लुग्वा दुहदिहन्निहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये इति । हन्तेर्धन्वम् * ।
हन्तेर्धन्वं वक्तव्यम् । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । अस्तु तर्हि आश्रीयमाणायां प्रकृता-

इत्युपादानात् साक्षादेव यस्याच स्थानिवत्त्वोपात्तस्तस्मैच स्थानिवद्भावो न तु हलजादे-
शस्येत्यर्थः । किं पुनरिति । यत्र कार्यं स्थान्याश्रितः किं तत्रैव स्थानिवद्भाव उत यत्राप्य-
नाश्रित इति प्रश्नः । गुणविधिरिति कार्यार्थत्वात् संयोगसंज्ञायां गुरुविधिर्गुण्युच्यते । लो-
पयणादेशयोः स्थानी संयोगसंज्ञायां नाश्रीयतां द्विवचनादयश्चात्र द्विवचनादावपि स्थानी
नाश्रीयते । अतर्हीति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशस्य हलो द्विवचनादावाश्रयणं न त्वच । ए-
वे यलोपेपि । तत्र त्वाकारलोपे विधायमाने प्रकृतिगाश्रितेर्वाच किञ्चर्तानि । भाष्ये तु
वर्गशब्दोपि पठितस्तत्रार्थं भावः । यङ् एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न तदवयवस्याका-
रस्येत्यजादौ प्रत्यय आकारलोपविधानाद्वाप्रसङ्ग एवेति । अदुग्धांति । वसस्य अलो-
ऽन्यस्येति लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् भलो भलीति लोपो न स्यादिति लुग्व-
चनम् । अदुह्महीत्यवयवस्यैव वक्तव्यो वकारस्याभक्तत्वात् । घ्नन्तीति । अल्लोप-

परानिमित्तत्वे पाठशतस्येति लोपस्य परमत्रियोगेन विधीयमानस्य परानिमित्तत्वापत्तिरनीदृशापि चिन्त्यम् ।
परिहायन्तस्येत्येवात्रापि समाधिरिति तत्त्वम् । उपादानानिति । यद्यप्यागन्त्येत्यनुगुणार्थमावश्यकं तत्तत्र
हि केवलहलो लोपस्तथापि व्याख्यानादेव एवांश इत्यन्ययागन्त्यवच्छेदकताम् इति बोध्यम् । साक्षादेवेति ।
अत्रा यत्र स्थानपदो निर्दिष्टत्वमित्यर्थः । एव हि गित्यपस्य स्यात्तत्त्वं न स्यात्तस्मात्तत्र एवांशः प्रयोगे
यत्रेत्यर्थेन तद्व्याख्यानमुचितम् । किं पुनरिति । आश्रितस्थानिककार्येणैव स्थानिवद्भावेन प्राप्यते उत अनाश्रि-
तस्थानिकं प्रतिबध्यते ऽपीति प्रश्नः । यद्यप्ययं विचारः प्राक् कृत एव भावानावातिशेष इति सिद्धान्तश्च
कृतस्तथापि अन्यवास्तिककारकृतवार्तिकव्याख्यानात्मिकाभिनिर्बोध्यम् । अतः संयोगसंज्ञानि वक्तव्ये किमु-
च्यते गुरुविधिरिति अत आह कार्थोऽतः । तन्वाच मन्थपादं द्विवचनानपेक्षे स्मैव स्थान्याश्रयणमत आह
पर्युदासिति । चिन्त्यमेतत् । वाकनाम्न इत्यादाववसाने द्विवचानापत्तिः । हलीत्येव वक्तुं युक्त्याचक्षस्याहुः ।
तस्मात्तद्वज्रस्याश्रयणं न त्वच इति वक्तुं युक्तम् । वागिन्यादावर्जमत्रा वर्णाभाव एवेति न वेदः । यङ्
एवेति । एव सति पक्षद्वयेपि वर्गग्रहणं न कार्यमित्यत्र तत्कारणकथनं चिन्त्यमेव स्यात् । किं च तार्किक-
विधेयत्वमाशयापि प्रवृत्तज्ञापनाय तत्रावश्यकमिति चिन्त्यम् । तस्यैवैतत्त्वकमव निमित्तमित्यभिमानेन
चिन्त्यमित्यर्थः । कसस्येति । कसस्याचीति कसजोऽपि कृतापि लुग्वक्तव्य इति तार्किककार्यः । पक्षान्ते तु कस-

विति । ग्रहणेषु स्थानिवीदति चेज्जग्ध्यादिष्वदेशप्रतिषेधः *॥ ग्रहणेषु स्था-
निविदति चेज्जग्ध्यादिषु आदेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । निराश्रय समाद्य । अदो-
जग्धिर्ल्यप इति क्तितीति अदो जग्धिभावः प्राप्नोति । यणादेशे यलोपे त्वानुना-
सिकात्प्रतिषेधः * । यणादेशे यलोपे त्वानुनासिकात्त्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
यलोप । वायोरध्वर्यो । लोपो व्योर्वलीति यलोपः प्राप्नोति । उलोपः ।
अहुर्वि आशाम् अहुर्व्याशाम् । निव्यं करोतेः ये चेत्युकारलोपः प्राप्नोति ।
ईत्वम् । अलुनि आशाम् अलुन्याशाम् ई हल्यघोरितीत्वं प्राप्नोति । अनुनासि-
कात् । अजज्ञि आशाम् अजज्ञ्याशाम् । ये विभापेयनुनासिकात्वं प्राप्नोति ।
रायात्वप्रतिषेधश्च * । रायात्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । रायि आशाम् ।
राय्याशाम् । रायो हलीयात्वं प्राप्नोति । दीर्घे यलोपप्रतिषेधः * । दीर्घे यलो-
पस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे यद्वान् सौर्या हिमवानिति
सौ ईक्षाश्रये दीर्घत्वे कृते सूर्यतिष्येति यलोपः प्राप्नोति । अतो दीर्घे यलोपव-
चनम् * । अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः । गार्गाभ्यां वात्साभ्याम् । दीर्घे कृते
आपस्य च तादृते ऽनातीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैप दोषः । आश्रीयते तत्र
प्रकृतिस्तद्धित इति।सर्वेषामेष परिहारः। उक्तं विधिग्रहणस्य प्रयोजनम् । विधिमात्रे

स्य स्थानिवत्त्वादनन्तरं नकारो न भवतीति घत्वाप्रसङ्गः । वचनसामर्थ्यात् व्यव-
धानाश्रयणं तु हननादिष्वतिप्रसङ्गः । निराश्रयति । आद्यतेर्णिलोप कृते एकदेशविकृत-
स्थानन्यत्वादिरेवार्थमिति जग्धिः प्राप्नोति । न च जग्धा णिगाश्रितः । आदिग्रह-
णाद् घात्यादिति वधादेशप्रसङ्गः । यणादेश इति । वहिरङ्गपरिभाषाऽनाश्रयणं नतदु-
च्यते । अजज्ञीति । जन जननइत्यस्माद् व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम् । जनी प्रादुर्भावइत्य-
स्माद्वा इयन् । छान्दसत्वात् इलुः । सौर्याति । तैत्तकादित्यत्र ततो मन्वर्थाय इति ।
सौर्ये इत्यत्र तु यलोपो न प्राप्नोति यस्येत्यादी इयां प्रतिषेध इति वचनात् । सूर्यम-
त्स्ययोऽङ्ग्यामिति परिगणनानाश्रयणं नतदुच्यते । गार्गाभ्यामिति । गोत्रस्त्रिया इति णः
सङ्घाङ्कुलक्षणवित्यत्र वा । अनतीति प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयणं चाद्यं पर्युदासाश्रयेण
तु सदृशतद्धिताश्रयेण परिहारः । सर्वेषामिति । आश्रीयमाणायाम् प्रकृतावित्यास्मिन्नेव
पक्षे आश्रीयमाणे विधिग्रहणादधिकाद् यत्नात्स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थान्तु सिध्यन्तीति भावः ।

लोपेनैव सिद्धमित्यभिमानः । तत्राप्यवश्यं लुग्वक्तव्य इत्याह । नदृष्टवतीति । भाष्ये । घन्तीत्यादि । गम-
हनेत्यननालोपः । घत्व होहन्तेमित्यनेन । भाष्ये [जग्ध्यादिष्वदेशस्थिति] । जग्ध्यादिषु विषयेषु आदि-
शस्यार्थात्तदपस्येत्यर्थः । एकदेशविकृतस्थितिः । अन्तरङ्गत्वादुच्यते । कृतार्था णिलोप इति आदिन्यस्थानादिष्टा-
वचः पूर्वत्वमस्येव ण्यलोपाविति तु णित्य स्थानिकवृद्ध्यादेर्बाधकम् । उक्तरीत्या वा तस्य तत्त्वम् ।
वास्तिकं यलोपेति । यकाराकार्यलोप इत्यर्थः । अहुर्व्याशामित्यादी वाक्यपेक्षारूपेण परस्य यणादेशे
तत्तत्कार्यप्राप्तिरिति बोध्यम् । वहिरङ्गेति । वृद्धेर्वित्यत्र यथा ऽस्य न प्राप्तिस्तथोक्तमवश्यमपि बोध्यम् ।
आत्मनेपदमिति । इडिति शेषः ॥ नन्वणन्तं सौर्ये इत्येवात्राह्वयतामन आह सौर्ये इत्यनेन । यस्येति
चेत्याशाविति । आदिना सूर्यतिष्येति यलोपः । ययाम् शीप्रत्यये । अलोपस्यासिद्धत्वं नु न व्याश्रयत्वात्
गार्गाभ्यामित्यत्र गार्ग्यं आ भ्यामात् स्थिते पूर्व सुवि चेति दीर्घे यलोपाप्राप्तिरिति बोध्यम् । पर्युदासा-

स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रयिमाणायां प्रकृतविति । अथवा पुनरस्त्वावशेषेण स्थानि-
वदिति । ननु चोक्तमअविशेषेण स्थानिवादिति चेन्नोपयणादेशे गुरुविधिः । द्विर्वचना-
दयश्च । कमलोपे लुग्वचनम् । हन्तेर्धत्वमिति । नैष दोषः । निष्ठावदुच्यते । अविशेषेण
स्थानिवादिति चेन्नोपयणादेशे गुरुविधिरिति । उक्तमेतत् । नवा संयोगस्यापूर्ववि-
धित्वादिति । यदप्युच्यते द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्या इति । उच्यन्ते न्या-
सं एव । कमलोपे लुग्वचनमिति । क्रियते न्यास एव । हन्तेर्धत्वमिति सप्तमे
परिहारं वक्ष्यति ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ८
पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यते । तत्र वेतस्थानिति रुः प्राप्नोति । नैष
दोषः । भभेजा ऽत्र बाधिका भविष्यति । तसौ मत्वर्थ इति । अकारान्तमेतद्भसंज्ञां
अति तु सकारान्तम् । ननु वैवं विज्ञायते यस्मिं प्रति पदान्त इति । कर्मसाधनस्य

अत एव पदान्तरोपन्यासः । अथ चेति । न वा संयोगस्येति । संयोगसंज्ञायाः समुदा-
याश्रयत्वादपूर्वविधिवचनम् । उच्यन्तइति । अत एव लिङ्गादविशेषण स्थानिवद्भावः ।
क्रियते इति । अद्वुद्धर्गमवश्यकर्तव्यमेवेति भावः । सप्तम इति । श्रुतिकृतमानन्तर्यमा-
श्रयते स्थानिवद्भावकृतं तु व्यवधानं वचनसामर्थ्यादविधानात्कम् ॥ ५७ ॥

न पदान्त ॥ वेतस्थानिति । आधेयसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते वेतसशब्दात्
कुमुदनडवतसेभ्यो इमनुमिति इमनुपि टिलोपे कृते स्वादा पूर्वं पदमिति पदसंज्ञायां
सकारः पदान्तत्वं प्रातपद्यत इति पदान्तताया विधायमानत्वात् स्थानिवत्त्वनिषेधाद्-
त्वप्रसङ्गः । तसौ मत्वर्थ इति । तदभिमतस्तीत्यत्रैवार्थे इमनुप न निर्वृत्तादिषु अनभि-

यणे स्थिति । आङ्गिरस्येन प्रकृत्याश्रयणात्स्थानिवत्त्वमवृत्त्या आङ्गिरसस्येन यतोप इति भावः । सयो-
गसंज्ञाया इति । अस्याशय उक्तः । वस्तुतः प्लुतस्य त्रिपादिकत्वात् पूर्वत्राणि द्वे न स्थानिवात्यनेनापि इदं
सुसाधम् । अत एव लिङ्गाविति । न च पुत्रमासमन्तादर्थं शीघ्रं यस्याः पुत्रादिनीत्यादौ स्थानिवत्त्वात्त्रादि-
नित्येस्थाप्रवृत्तौ द्वित्वं प्राप्तोति तद्व्याख्याय त्रिर्वचनग्रहणं कथमभावान्तदेशे आपत्कामिनि वाच्यम् । एतद्वाक्य-
प्रामाण्येन तस्यानभिधानात् । शांभ्रापस्यतिकल्पनादसंज्ञादिनीशब्दस्यैव तत्र ग्रहणाच्चापि विक ॥ ५७ ॥

न पदान्तद्वि ॥ ननु स्थानिवत्त्वनिषेधे विना सरस्य पदान्तत्वेनापि द्विस्तस्य मत्वसम्पादक पदस्य
स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वात् सान्नस्य पदत्वाभावेन कथमत्र मत्वप्राप्तिरिति चेन्न भावेति । पदान्तानि च
भाववधानो निर्देश इत्यपि बोध्यम् । इदं निरन्तरम् । द्विर्वचनानि साहचर्येण पदान्तपदार्थस्य शास्त्रात्म्येन ग्रह-
णौचित्यात् । भाष्ये त्वेवं व्याख्येयम् । रुत्वस्य पदधर्ममात्मन्येन तत्र कर्तव्ये भावसाधनविधिशब्दाश्र-
येण टिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्भूत्वं प्राप्तोतीत्यर्थः । यस्यापि पदसंज्ञा न पदधर्ममावयत्वा नापि पदान्त-
स्थानि विधिस्तथापि तस्याः कार्यत्वात् कार्यस्य च रुत्वस्य तत्प्राप्तं वापः । पदधर्मभाववशात्पक्षस्यापि
तत्त्वेन ग्रहणमित्याशयः । सिद्धान्त्येकदेशाद् (भभेजाविति) । भवे प्राप्तिस्थानिवद्भावस्यापि सान्ननिष्ठ-
पदत्वाप्रतिबन्धद्वारा रुत्वसम्पादकत्वेन भवस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणान्त्रापि स्थानिवत्त्वनिषेधे इति
सान्ननिष्ठमत्वेन तन्निष्ठपदत्वबाध इति भावः । न पदान्तसत्रदृष्ट्या त्रिपादी तु नासिद्धा । जशातिग्रहणान् ।
कथयोनृक्तीत्या पूर्वंप्लुतोऽजने ऽस्याय भावः । भवे स्थानिवद्भावस्य सकारनिष्ठपदान्तत्वमस्यावृत्तया पर-
स्या भसंज्ञाया अपि पदान्तत्वसम्पादकत्वेन पदान्तत्वमिति तस्यापि निषेधे इति समानावयिकत्वाद्भव-
नोपबाध इति । एवं परम्परया पदान्तत्वमम्पादकस्यापि पदान्तविधिद्वेन ग्रहणं मदुक्तमित्येव पूर्वप्लु-
तत्वेना ऽप्युचिता । ननु इमनुपर्यान्तरपि विधानात्कथं सर्वत्र भवमेत आह अनभिधानाविति । मनु-

विधिशब्दस्योपादाने एतदेवं स्यात् । अयं च विधिशब्दो ऽस्यैव कर्मसाधनः विधीयत इति विधिरिति । अस्ति च भावसाधनो विधानं विधिरिति । तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एष दोषो भवति । इदं च ब्रह्मवन्ध्वा ब्रह्मवन्ध्वै धकारस्य जशत्वं प्राप्नोति । अस्ति पुनः किं चिद्भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने मतीष्टं संगृहीतम् । आहोस्विदोषान्तमेवेति । अस्तीत्याह । इह कानि सन्ति यानि सन्ति कौ स्तः यौ स्त इति । यो ऽसौ पदान्तो यकारो व-

धानादित्येतदाश्रित्येतदुच्यते । अकारान्तमिति । भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाऽभावात् सकारान्तत्वाभावाच्चास्ति भसंज्ञा पदान्तत्वे तु विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधात् सकारान्तस्य पदत्वादुत्त्वप्रसङ्गः । ननु चेति । स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना यः सिद्धः पदान्तस्तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । यथा कौ स्तः कानि सन्तीति । इह तु सकारः स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना पदान्तत्वेनाऽसिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्यपदान्तत्वात्सकारस्य रुत्वाऽभावः । ब्रह्मवन्ध्वेति । ब्रह्मवन्धुशब्दादुङ् ऊङ् नूङ्ङोरकादेश आदिवद्भावादुङ्ग्रहणेन गृह्यत इति तस्मिन् स्वादिप्रति पदसंज्ञायां धकारस्य पदान्तता विधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जज्ञत्वं स्यात् । भसंज्ञां तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वादुकारान्तमेतदिति भिन्नावधिकत्वात्पदसंज्ञयोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः । यणादेशोच्चारणं चातन्त्रम् । एकादेशस्य गोदाहरणत्वात् । कानि सन्तीति । पक्षद्वयसाधारणमिदं प्रयोजनम् । भावसाधनपक्षेऽपि सिध्यत्येवति तृपन्यस्तम् । यकार इति । यकारवकारौ विधीयमानाविव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्ततया विधानम् । इदानीमसाधारणं

शब्देन प्रसिद्धत्वादु मनुष्य एव ग्रहणमिति भावः । तत्र पूर्वपक्ष्याह । (अकारान्तमेतज्ज्ञातम्) । साक्षात्परम्परया वा पदान्तकार्यप्रतिबन्धकस्य पापकस्य वा निषेधे परम्परा पदान्तपदे उपस्थिते पदत्वव्यतिरेके नान्यवृत्तिकृति भवेत्तु निषेधे इति सान्त्वनाभावात्तदप्राप्तिरिति भावः । सिद्धान्त्येकदेश्याह । (ननु चेति) । अत्र पदस्यद्विषयतयत्साध्यपदत्ववत्समुदाशान्त्यकार्ये नाय निषेध इति पदत्वेऽपि स्थानिवत्त्वात् सान्तस्य पदत्वाभावेन रुत्वाभावः सिद्ध इति भावः । तत्र किमपेक्षया सम्प्रतीत्यत आह स्थानिवत्त्वनिषेधादिति । एतत्साध्यपदत्ववतो ऽत्रोद्देश्यत्वासम्भवः । भावसाधनेऽपि विधेयस्य पदचरमावयवत्वं स्थानिवत्त्वनिषेधे विना यः पदत्वेन सिद्धस्त्वस्य पदमावयवे कर्तव्य इत्यपेक्षार्थः । सम्प्रतिपदशब्देन समस्तनान्तशब्दस्य षष्ठीतत्पुरुष इति बोध्यम् । यद्यपि तस्य भाव इत्यादा नन्ताध्यत्वप्रत्ययान्तादण्युद्देश्यता तथाप्यत्र लक्ष्यानुगोधादेवमर्थकत्वं मिमं तात्पर्यम् । पूर्वपक्षी उक्तमाशयमजानातः (सम्प्रतीति) पदान्तस्य विशेषणे मन्यमान आह । भाष्ये (कर्मसाधनस्येति) सम्प्रति पदान्तस्य स्थाने विधाविति हि तदर्थः । तत्र भावसाधनस्येति । कर्मसाधनत्वं हि द्विवचनादिभिः सामानाधिकरण्य पदान्तेन धैर्वाधिरूपेणैव स्यात् । भावसाधने पदचरमावयवद्विवचनाद्विकर्मकविधाने इत्यर्थः । तत्र हि पदचरमावयवत्वेन सिद्धकर्मकावधाने इति वक्तव्यमत्र सिद्धत्वं विधानवैयर्थ्यात् । एवञ्चाकारान्तमेतदिति प्रतीकोक्त्युक्त्या पदत्व एव स्थानिवत्त्वनिषेधात्मानमेव पदत्वं प्रति भवतु निषेधाभावाद् अकारान्तं भव्यं प्रतीति स्यादेव रुत्वमिति भावः । जस्त्वं प्रामाणीति । भलाज्ज्ञानात् इत्यस्य पदचरमावयवविधायकत्वात् । जज्ञग्रहणन्तु ज्ञानाज्ज्ञासि जशत्वं तादृशपर्यम् । एकादेश्येति । अत एवाभयत आश्रये नेत्यनेन वक्ष्यमाण समाधानं सङ्गच्छते । सिद्धान्त्येकदेश्याह । (पुनरिति) पूर्वपक्ष्याह (इह कानीति) । इह पदान्त एव यकारादिविधेय इति भावसाधनेऽपि सिध्य-

कारो वा श्रूयते स न श्रूयते । षडिकश्चाऽपि सिद्धो भवति । वाचिकस्तु न सि-
ध्यति । अस्तु तर्हि कर्मसाधनः । यदि कर्मसाधनः, षडिको न सिध्यति । अ-
स्तु तर्हि भावसाधनः । वाचिको न सिध्यति । वाचिकषडिकौ न संवदेते ।
कर्तव्यो ऽत्र यत्नः । कथं ब्रह्मवन्वा प्रह्मवन्ध्वै । उभयत्र आश्रयणे ना-

प्रयोजनमाह षडिक इति । षडङ्गुलिशब्दाद् बह्व्यो मनुष्यनाम्नप्रुज्वेति उचि कृते
ठाजादावूर्ध्वमिति ङ्गुलिशब्दस्य लोपे यस्येति लोपे षडित्ययं शब्दान्तवर्तिन्या विभ-
क्त्या सिद्धं पदत्वेनेति पदान्ततया अविधानान्नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यकारलोप-
स्य स्थानिवद्भावादकारान्तस्य भ्रमंज्ञा । पदमेजा त्वन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण । प्रकारान्त-
स्येति सिद्धं जडत्वम् । कर्मसाधने तु पपः प्रकारः पदान्तत्वेन सिद्ध इति स्थानिवत्त्व-
निषेधात् प्रकारान्तस्यैव भ्रमंज्ञाति तुल्यावधिकया भ्रमंज्ञया पदमेजाया एकर्मज्ञाधिका-
त्वाद् बाधनाज्जडत्वसिद्धिः । वाचिकस्त्विति । चकारस्य पदान्तत्वात्कुर्वप्रसङ्गात् ।
कथं पुनः षडिकस्य सिद्धिः । यावतोक्तं योसौ पदान्तो यकार इति तद्वदिहापि डकार-
स्य पदान्तस्य विधेयत्वात् पदान्तताया विधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेधप्रसङ्गः । नैष
दोषः । पूर्वमेव जडत्वेन डकारस्य निष्पन्नत्वात्तदानीं विधिरिति भावस्यानेन षडिक-
सिद्धिः । कर्मसाधने तु डकारस्य पदान्तत्वेन प्राप्तस्य भवत्वात्पदत्वान्नृत्तौ प्रकाररू-
पापत्तिर्विधेयति स्थानिवत्त्वनिषेधात् तुल्यावधिकया भ्रमंज्ञया पदमेजाया बाधनाज्ज-
डत्वनिवृत्तौ षडिकासिद्धिः । न च भावसाधने प्रकारप्राप्तिर्भावेति शक्यते वक्तुं
तस्या अपदान्तरूपत्वात् पदान्तत्वं हि जडत्वं स्यात् । न च जडत्वाविधानमिदं स्थानि-
वत्त्वनिषेधः । यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जडत्व विधीयते सगिधद्वेषामिति म्यस्य
विषयः । इह तु पूर्वमेव जडत्वं कृते स्थानिवत्त्वनिषेधात् तद्विनिवृत्तिराशङ्क्यते पूर्व-
प्राप्तिद्वे न स्थानिवदित्यस्याप्ययमविषयः । नह्यत्र पूर्वप्राप्तिद्वीय किञ्चिन्कार्यं विधे-
यम् । कर्तव्योत्र यत्न इति । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपा वक्तव्य इति वाचकः
सिद्धः । षडिकस्तु पपठाजादाविति लोपे यस्येति लोपे च सिद्धः । उभयत्र इति ।

भावः । असाधारणमिति । भावसाधनपक्षमात्रसाध्यमित्यर्थः । भाष्ये (षडिकश्चापीति) भवत्वापेक्षालो-
पान्तसपादसमाध्यायीत्यकार्यप्रवृत्तिर्याम्यतया ऽसिद्धत्वेन जडत्वाप्रवृत्तिस्तदवधारणवत्त्वापस्य स्थानि-
वत्त्वप्रसक्तस्तत्र कर्मसाधने यस्येति लोपे इतिनामित्तकत्वेन समासान्तवर्तिविभक्त्यामिदं रूपवत्त्वापि
निवृत्ते षडिकासिद्धिः । न च भवे स्थानिवत्त्वमल्लोपमर्थान् न समानार्थकत्वं भवत्पदव्योक्तिं वा-
च्यम्, आश्राप्यप्रकारा वा पदान्तस्थानिकविधिप्रापकपानिबन्धकस्थानिवत्त्वस्य निषेधेन भवेपि तन्नि-
षेधात् । पदान्तत्वेन सिद्धस्य विधिरित्यर्थे पदत्वस्य सिद्धत्वेन तदङ्गारूपप्रकारा वक्तुमशक्यत्वेनान्यथा-
रिकाया अपि ग्रहणात् । भावसाधनत्वे तृतीयपदत्वव्यापिकेन परमारा गृह्णान इति भवे निषेधमावेन
स्थानिवत्त्वावकारान्ते भवेपि घाते पदत्वस्याव्यापनेन न तदप इत्याशयः । केचन पदान्तताया अपविधा-
नादिति । पदत्वस्त्वाविधानेन धर्मविशिष्टत्वेनापि पदान्तरयाविधानादिति भावः । सिद्धइति । जडत्वं कार्यं
इति शेषः । सिद्धान्त्येकत्रेदयाह वाचकस्त्विति । चकारस्येति । वाचिकोप वाणादीन्तशब्दान् तच्च
ठाजादाविति शीर्षकशब्दलोपे यस्येति लोपे पूर्वोक्तान्त्ये इत्यत्रापि कुत्वापत्तिरिति भावः । एवं मनुज-
स्या भाष्यस्य सामञ्जस्ये कथं पुनरित्यादिनक्षत्र पूर्वप्राप्तिद्वीय किञ्चिन्कार्यं विधेयमित्यन्तः केचनश्च
॥१॥ स्फुटार्थत्वाच्च न व्याख्यातः । तथाहि । पूर्वमेव इत्य निष्पन्नत्वादित्यसङ्गते सपादसमाध्यायीत्यकार-
प्रवृत्तिर्याम्यतया तदप्राप्ति किं च प्रकाररूपापान्तं शास्त्राया । पदचरमात्रस्य शास्त्रीयस्येव

न्तादिवदिति । कथं वेतस्वान् । नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः । पदान्तविधिं प्रतीति । कथं तर्हि पदे अन्तः पदान्तः पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः पदान्तविधिं प्रतीति । अथवा यथैवान्यान्यपि पदकार्याण्युपप्लवन्ते स्त्वं जगत्त्वं च एवमिदमपि पदकार्यमुपप्लव्यते । किम् । भमंज्ञा नाम । वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीत्युच्यते तत्र ते ऽप्सु यायावरः प्रवंपत पिण्डान् अवर्णलोपविधिं प्रति स्थानिवत्स्यात् । नैप दोषः । नैवं विज्ञायते वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति । कथं तर्हि । वरे अयलोप विधिं प्रतीति । किमिदमयलोपविधिं प्रतीति अवर्णलोपविधिं प्रति यलोपविधिं च प्रतीति । अथवा योगविभागः करिष्यते वरे लुप्तं न स्थानिवत् । ततो यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति । यलोपे किमुदाहरणम् । कण्डूयतेरप्रसः कण्डूयति । नैतदस्ति क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सौरी बलाका । नैतदस्ति

यस्मात् स्वादिविधिस्तत्स्यादौ पदमिति पूर्वपरोभयाश्रयणम् । पदेन्त इति । न च इममुप्रत्ययः पदम् । एवं पङ्क्तिं इकप्रत्ययो न पदमिति नास्ति स्था- निवत्त्वनिषेधः । यथैवंति । यच्च भामित्यत्र तसौ मत्वर्थ इत्यत्र च पदमिति वर्तते तेन पदं मद्भं भवतीति लब्धे पदत्वे तन्निवन्धनस्त्वप्रतिबन्धार्था भमंज्ञा तद्विषयत्वात् पदान्तावधिगति स्थानिवत्त्वनिषेध इति मत्वाद्भुत्वाभावः सिद्धः । कण्डूयतेरिति कयजन्तात् क्विप् यमन्तात् क्विब्भ भवति । उक्तं हि भाष्ये नैतदर्थः क्विप् इदं त इति । सौरीति । एको ण्यकारलोपो द्वितीय ईकारे तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारस्योप- भात्वं न स्वात् । स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वादिति

महीतुमुचितत्वादित्याशङ्क्यम् । सिद्धान्त्याह (कर्त्तव्योवेति) । पञ्चमे वक्ष्यमाणं यत्वं दर्शयति एकैति । तथा चाञ्जलादेशत्वाद्भाष्यके भवेति न स्थानिवत्त्वमिति भावः । एवञ्च भावसाधनपक्षो- स्थितः । पूर्वपक्ष्याह (कथं ब्रह्मबन्धनेति) । सिद्धान्त्येकैवशी उक्तमपि यः संप्रति पश्यान् इत्येव रु- सिद्धान्तं परेण गृहीतव्यात्पञ्चानुरूपबालन्यायेनाह । उभयत इति । तद्व्याचष्ट यस्मात्स्वाविधिधिरिति भवत एवात्र नैकदेशविकृतन्यायेन धान्नस्य पदत्वसम्भावना । उकारान्ताद्भुविधानेनाक्तपरिमाणसंज्ञास्य दुर्लभत्वात् । उभयत आश्रयणे इत्यस्यैकदेशमतत्वाच्च । एतच्छान्तादिवत्सूत्रे वक्ष्यते । पूर्वपक्ष्या- (कथं वेतस्वानिति) । अथ वेतस्वानित्येवजातीयकानामेनदनुवाहरणत्वमर्थोक्तं बोधयितुं वास्तवं सिद्धान्त- माह नैवमिति । तद्व्याचष्ट नच इमनुब्रूति । एव ब्रह्मबन्धशब्दे ऊकारो न परमिति बोध्यम् । नन्विदं युक्तं गान्तकारकोपपशनां सुबुत्पत्ते पूर्व समासे ऽमुबन्तत्वेन सुबन्तन समासे उत्तरपदत्वे चानि प्रत्ययलक्ष- निषेधेन चोत्तरस्यापदत्वाद् गाचेत्याश्रयत्वात्पक्षे स्थानिवत्त्वेनावङ्गापत्तेरिति चेन्न उत्तरपदस्य कार्य- एव प्रत्यासत्त्या तान्ननिषेधप्रवृत्तः । अत्र चैद भाष्यमपि मानम् । सुबुत्पत्तेः पूर्व समासस्य चैतद्विषये ऽनि- स्वात्र प्रवृत्तिरिति भावः । एवञ्च विप्रहृदयप्रवर्त्तनेन पञ्चरमावयवे कर्त्तव्ये परपदस्याजादेश एव न स्थ- निवदिति भाष्ये धर्वातं कानि सन्तीत्याद्यवोदाहरणम् । एवञ्च पूर्वसूत्रे परविधाविनि प्रघट्टकस्थके दमन्थो भोभगाइति सुब्रह्मस्यैकैयदमन्थश्च चिन्त्य एव । एव वाउक इत्याद्यापि चिन्त्यम् । इकस्य पदत्वाभा- पि ऋगुलिशब्दाकारायां तस्य स्थानिवद्भावेन पदत्वात्तात्पर्यमन्तस्य विधिमत्त्वेन शेषादिति किं । भा- (पदस्यान्त) इति पूर्वपक्षे पूर्वपक्ष्यमिमं एकपदस्याजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधोपि न शेष इति प्रो- प्रतिपादयितुं भसज्ञाञ्च बाधिका भविष्यतीति स्वोक्तेरकदेशाश्रयमाह । (अथवेति) । यः संप्रति पार-

उपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आदित्यः । नैतदस्ति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् । इदं तर्हि कण्डूतिर्वल्गूतिः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कण्डूया वल्गूया इति भवितव्यम् । इदं तर्हि कण्डूयतेः क्तिच् । ब्राह्मणकण्डूतिः । क्षत्रियकण्डूतिः । प्रतिपेधे स्वरदीर्घयलोपिषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् * । प्रतिपेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवादिति वक्तव्यम् । स्वर, आकर्षिकः । चिकीर्षकः । जिह्वीर्षकः । यां ह्यन्य आदेशः स्थानिवद्वासौ

लोपस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वाद् यकारस्य उपधात्वान्नोपः सिध्यति । आदित्य इति । अदितेः साम्यं देवतेत्यत्रार्थे ण्यस्तनो भवादावर्थे द्वितीयो ण्यः । हलो यमां यमीति लोप इष्यते य च स्थानिवत्प्रतिपेधात् सिध्यति । ब्राह्मणकण्डूतिर्निर्गत । पृष्ठीसमासः पूर्वधारये कण्डूतिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः । आकर्षिक इति । श्रत्यर्थे आकर्षात् छलिति छल । दस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ककाराकारस्योदात्तत्वं न स्यात् कारक इत्यादौ च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वादनन्तरस्य

इत्येतत् न शब्दमर्थात्तलभ्यामिति भावः । अस्य पक्षस्य कैयटोक्तव्याख्या चिन्त्या । तान्तापि मसंज्ञायाः पदान्ताविधिवानुपपादनान् । किं च यथा कारकाधिकारं कारकं गतुं कर्मानं व्याख्यातेन तयोः समावेश उक्ततयात्रापि स्यात् । न हि भव्यपदत्वयोः समावेश इष्टः । तस्मादेव व्याख्येयम् । यथा मस्य जस्मादीनां साक्षात्प्रापकः प्रतिबन्धको वा स्थानिवद्भावेः प्रतिबध्यते तथा मसंज्ञाविषयानि जस्मापि परम्परया सत्याद निषेध इति । यथैवान्नामि पदकार्याणि पदचरमावयवकार्याणि मस्य जस्मादीनि तथाप्युपपन्नानां रूपं व्याख्येयं उपपन्नं पदान्ताविधिरुद्धं गृह्यन्ते पदचरमावयवप्रापकार्याणि तत्वेन भङ्गानां प्रामाण्यमपि भगवत्प्राप्त्यपमपि पदकार्यं परम्परया पदचरमावयवप्रापकं प्रतिबन्धकं वा पदचरमावयवत्वेन गृह्यते इत्यर्थे ऋषेर्भावः । यथा पदान्तपदे उपस्थितत्वात्पदवृद्धादिका परम्परा गृह्यते तथा पदवृद्धात्पक्षतया भव्यस्यापि प्रत्यासत्तत्वेन तद्वृद्धादिरपि पदचरमावयवविषयस्यानन्वयप्रतिषेध इति । पादिके तु उपपन्नाजातिवचनात्संज्ञामिदं द्वितीयादक्षरार्थं लोपविभागकवचनप्राप्त्या लक्ष्येन न भव्यद्वारा पदचरमावयवतत्प्रापकस्यानन्वयप्रतिषेध इति न दोषः । शास्त्रके स्वेव न दोषः । उत्तरपदलोपविधानान् । पञ्चमं चतुष्पदार्थावयवम् । पञ्चमं नाम लोपः । नदीं सामंतीत्यादौ जस्मादपमानात्करोति न बोध्यम् । यद्यपि पूर्वत्रासिद्धं न स्थानिवत्त्वात् तन्वधार प्रामाण्यं तथापि विधिः शब्दाभावसाधनं ऽन्तःशब्दश्चरमावयववाच्यात्वात् । गदान्ताद बोधायतुः पूर्वत्रासिद्ध इत्यावाप साक्षात्परम्परया प्रापकप्रतिबन्धकस्य निषेध इत्यादि बोधायतुः पदेऽन्त इति समीक्षमागेन वनस्वानित्यादौ न पदान्तेति निषेधवारणेन पूर्वत्रासिद्धे नैत्यत्र पदचरमावयवविभागकानि निरुक्तत्वेन यद्वर्तते न बोधयितुमुपपन्नं इति बोध्यम् । भाष्ये (अवर्णनेपविधिमिति) । अतो लोप इति चेत्येन प्रतीयर्थः । एवञ्च वेग्यलोपप्रवृत्ते कृतेपि याथावर इत्यस्यासिद्धिमिति गृह्यते । यानि चिन्त्याप्राप्तिसिद्धेः सिद्धान्तमात्रं (अथवेति) यलोपे किमिति । याथावरं यलोपस्य वेग इत्यनेनैव सिद्धान्तप्राप्तः । क्वा लुप्तमिति । यद्यप्यप्रत्ययशब्देन विज्ञप्यते तथापि तस्य क्वाचित्कत्वात्तदोषः । किञ्च यद्वर्ण विज्ञाप्यपक्षलक्षणमित्यर्थः । कैयट उक्तं त्रीति । कण्डूवादिभ्यो यगित्यत्र भाष्ये । उपधात्वविधिं प्रतिनि । प्रत्ययविधावयवनाशित्वेन । ननु इति । आदित्यशब्दादित्यर्थः । अन्तरपत्यग्यान्तदेवनाथे ण्य इति तु नोक्तम् । अपत्यस्यस्य प्राप्या पूर्वत्रासिद्धे इत्युत्तरमन्यामङ्गेन । तस्मादेतत्त्वपुनर्मतवृत्तान्तैवेति बोध्यम् । कण्डूतिशब्दस्यति । विशेषणत्वादित्यर्थः । न चात्रान्नोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् एव स्यादिति वाच्यम् । जनि तत्रोदा सिद्धेः । उडि तु न स्थानिवत्त्वमनापि उदाहृतः पूर्वत्वाभावात् । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्स्थानिद्वारकं तत्राश्रयणे क्वाचित्कमित्याहुः । ननु क्तिन्तीति वचनसामर्थ्यात्स्योर्वच्यत आह कारकइतीति । अत्र वचनं सावकाशमिति भावः । स्वराविधा

भवति पञ्चारत्न्यो वशारत्न्यः । स्वर । दीर्घ, प्रतिदीव्ना प्रत्तिदीव्ने । यो हान्य
आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । किर्योः । गिर्योः । दीर्घ । यलोप, ब्राह्मण-
कण्डूतिः । क्षत्रियकण्डूतिः । यो हान्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । वाय्वाः
रध्वयवोरिति । तच्चाहं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह हि लोपो ऽपि प्रकृत आदे-
शो ऽपि विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते दीर्घादयो ऽपि निर्दिश्यन्ते । केवलं
त्राभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यम् । स्वर्दीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिव-
दिति । आनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसम्बन्धः शक्यते कर्तुम् । न चैतान्या-
नुपूर्व्येण संनिविष्टानि । अनानुपूर्व्येणापि संनिविष्टानां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति ।

स्वरभाज संभवादन्वयवधाने न स्यात् यश्च तु व्यवहितेति पूर्वशब्दो वर्तते तत्राप्य-
वध्यवधिमंतरानन्तर्यासम्भवादान्तगलस्थान सतोप्यथाननाहत्य व्यवहारः । यत्र त्वान-
न्तर्यसंभवस्तत्र व्यवहितं नैवाश्रीयते । छुलो लिट्कारणाद् व्यवधानेऽपि भविष्यतीति
चेत् आकारभ्यापि पक्षे स्यादिति स्थानिवत्त्वनिषेधः । प्रतिदीव्नेति रेफवकारान्तस्य
भस्य न भक्तुर्गामिति दीर्घत्वनिषेध इत्यत्र न प्रवर्तते । इह हि लोपोपीति । प्रकृतः ।
प्रस्तुतः । आनुपूर्व्येणिति । तत्र पदार्थानां समन्वयावगमात् । इह तु लोपो यशब्देन
संबद्धः । सकृच्च श्रुता द्विधा चास्यापयोग इत्यने स्वरदीर्घयलोपाश्च विक्षिप्ताः कथं
समुच्चयीयन्तामिति भावः । अनानुपूर्व्येणापीति । लोपशब्द अवर्तते । तत्र लोपाजा-
देश इति ज्ञायते । तत्र द्विवचनविधौ लोपाजादेशस्यासम्भवात्स्ववर्णादीविधौ तु तस्यैव
सम्भवाच्च तत्रादेशश्च लोपो विंशपण्यम् । पदान्ते तु यद्यपि सम्भवव्यभिचारी स्त-
स्तानि सन्ति कानि सन्तीति तथार्थाप नपदान्तेति योगविभागात् तद्विधौ लोपो न
विंशपण्यमिति पारिशेष्यात् स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति विज्ञायते ।
स्मृतिशास्त्रत्वाच्चास्य एतावन्तार्थाः संनिहिता इत्येतावत्प्रतीयते । ग्रहणकवाक्यात्तु

विनेति । इत्यस्वरप्राप्तेः सत्त्वाविति भावः । अन्यव्यवधाने इति । अन्वयवधाने इत्यर्थः । अन्व व्यवेति वा पाठः ।
लुप्ततया तदनुच्छायेन तदाश्रयभ्यावाचितुमशक्यत्वात्तस्य स्यादिति नापासितं स्वर्गवर्धो स्थानिवत्त्वाभा-
वाच्च । ननु लितेत्यत्र प्रत्ययात्पूर्वमित्यनुवृत्ते पूर्वप्रत्ययस्य सत्त्वावितिर्दिष्टपारिभाषावुपस्थितिः पूर्वशब्दश्च
व्यवहितेपीति न वेदो ऽन आह यत्र त्विति । तत्राप्यव्यवधानाशेषिण्येव प्रयोगः पूर्ववर्तिना चाव्यवहिते एव
शक्तितरिति भावः । यत्र त्विति । मुख्ये संभवति । आगेपितग्रहणे मानादान इति भावः । परान्वदे चिन्त्यम् ।
तस्मिन्निति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणान् । तस्मात्तत्प्राप्तकलपारिभाषावुपस्थितिं प्रत्ययः परित्यज्यो दृष्टत्वात्त्राप्यु-
पस्थितिरिति तत्त्वम् । पक्षे स्माविति । अनुगतं पदमिति वचनात्पक्ष इत्युक्तम् । किंकिंकि इत्याद्यर्थमावश्य-
केन निषेधनैव सिद्धेलित्यसामर्थ्यमेव कथ्यमात चिन्त्यम् । भाष्य (पञ्चारत्न्य इति) । अन्तरङ्गत्वेनापीह
सिद्धम् । बहुखट्वक इत्युदाहरणमात्रेण काप आपोन्यतरस्यामिति स्वस्त्वे तस्य स्थानिवत्त्वाद् ह्रस्वान्तेन्या-
दिति स्वरो न भवति । प्रतिव्रीत्त्यत्र बाह्यङ्गत्वेनासिद्धत्वमलोपस्येति न शङ्क्यम् । चिदायां तदनुवृत्तेः ।
वाय्वेतित्येषापि यथा न सा तथाक्तम् । रेफेति । अत्र तु नान्न भूमिति भावः । न सूत्रान्तरवृत्तित्वे प्रकृत-
त्वमित्याह प्रस्तुत इति । पदान्तराणाव्यवधानरूपासा नानुपूर्व्यम् । विक्षिप्ताः विभिन्नैकस्याः ।
भाष्य (यथेष्ट संबन्धः) इष्टाक्यार्थबोधजनकत्वरूपः । असम्भवादिति । चक्षुतुः, जग्मनुरित्यादौ
वाच्येन्यमिदम् । पारिशेष्यादिति । व्याख्यानाच्चेत्यापि बाध्यम् । एतावदिति । पूर्वोक्ता नियमापेक्षया

कथम् । क्वौ गिर्लोपो णावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादृण न प्राप्नोति । नैष दोषः । नैव विज्ञायते क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । कथं तर्हि क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति । लुकि किमुदाहरणम् । विम्बं वदरम् । नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्ये तस्मिद्धम् । इदं तर्हि आमलकम् । नैतदस्ति । वक्ष्यसेतत् फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वादिति । इदं तर्हि पञ्चभिः पट्टीभिः क्रीतः पञ्चपट्टदशपट्टरिति । ननु च तदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम् । कथं पुंवद्भावः । भस्यादे तद्धिते पुंवद्भवतीति । भस्येत्युच्यते यजादौ च संज्ञा भवति । न चात्र यजाविं पश्यामः । प्रत्यय लक्षणेन यजादिः । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एवं तर्हि ठक्छमोश्चेत्येवं भविष्यति । ठक्छमोश्चेत्युच्यते । न चात्र ठक्छमौ पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीत प्रत्ययः क्रीताद्यर्था एव वा तद्धिताः । किं तर्ह्यन्येऽपि तद्धिता ये लुके प्रयोज-

शशब्दाभ्यां ङीपन्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यत्र । तस्य फले लुक् । लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुकि तस्य स्थानिवद्भावाद्यस्येति लोपः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते तद्धितस्य स्थानिनः परत्वात्लुकोऽपि परत्वाऽऽश्रयणात् परानामित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुक् आश्रीयते अन्यथा अभावेन पौर्वापर्याभावात् कुतः परानामित्तकत्वम् । अथ वा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति । पुंवद्भावेनेति । मस्यादे तद्धित इति पुंवद्भावः । अत्र च भाषितपुंस्त्वत्वं नाश्रीयते इत्येवमुक्तम् । तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः । आमलकमिति । वृद्धत्वाद् मयदो विधानाद्भत्वाभावः । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । विम्बवदरामलकादयो न र्यागिकाः शब्दाः किं तर्हि विशिष्टफलजातिवाचिन इत्यर्थः । पञ्चभिरिति । आहोदिति ठक् तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुक् । अन्तरङ्गानां विधानं बहिरङ्गा लुग बाधन इति यणादेशः पूर्वं न प्रवर्तते । कृते तु लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्रसङ्ग इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते । अव्यविकन्यायेन पट्टशब्दान्तादेव ठग् भविष्यति न तु पट्टीशब्दान्तादिति चेत्प्रतिपत्तिर्गौरवप्रसङ्गः । वर्णाश्रय इति । यद्यपि पुंवद्भावे सिद्धश्च प्रत्ययविधाविन्यस्ति तथापि यत्र भावि भव्ये तत्र पुंवद्भावः । इह तु लुकि भत्वाभावात् कुतः पुंवद्भावः । कितर्ह्यन्येऽपीति । यत्र पुंवद्भावो

भावः । सदाश्रये इति । वृक्षजातिः स्त्रियामिति लिङ्गानुशासनाद् वृक्षे स्त्रीलिङ्गत्वं फले च नपुंसकत्वाविति भावः । वस्तुन ग्राम् इत्याह । लिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारावन्तङ्गाप्यपामाण्याश्च बिम्बवदरामलका वृक्षेऽपि बिलिङ्गा इत्याहुः । किं तर्ह्यिति र्यागिकत्वे हि वस्तुसंबन्धान् फलेन पुनः फलसंबन्धादवृत्ते इत्यत्र विनिगमनासम्भवादिति भावः । विशोष्टि । विजानीयेत्यर्थः । अन्तरङ्गानपीति । अस्य न्यायस्यान्तरङ्गानिमित्तविनाशकलुक् एव तन्तत्तङ्गबाधकनाबोधकत्वे तु तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभावसपादकस्थानिवत्त्वनिषेधाद्यश्वेति बाध्यम् । अव्यविकोत । वांता गुणेति ङीपो वैकल्पिकत्वाविति भावः । प्रातिपत्तिर्गौरवेति । ज्ञानगौरवेत्यर्थः । ननु भसंज्ञकस्य न पुंवत्त्व येन वर्णाश्रयतया भत्वाभावेन पुंवत्त्वं न स्यात् किं तु तत्प्रत्ययविषयं पूर्वमेव पुंवत्त्वप्रातिपत्तिरनग्राह्य यद्यपिति । इह तु लुकीति । अनेन नलुमेतान निषेधान्न प्रत्ययलक्षणम् । किं च ढभिः अन्तर्ज्ञानावषयाभावादपि न तत्प्रवृत्तिरित्यापि ध्वनितम् । किं चान्तरङ्गानपीति न्यायेनकारिणात्पूर्वमेव लुकि

यन्ति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । पञ्चाग्निः । दशाग्निः ।
 उपधात्वे किमुदाहरणम् । पिपठिपतेरप्रत्ययः पिपठीरिति । नैतदस्ति । दीर्घविधिं
 प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि पारिखीयः । चङ्परिगृहीते चोपसंख्यानं कर्तव्य-
 म् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् । अवीवदद्रीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं
 न सिध्यति । योऽसौ गौ णिलुप्यते तस्य स्थानिवद्वावादध्रस्वत्वं न प्राप्नोति ।
 ननु चैतदप्युपधात्वाविधिं प्रति न स्थानिवदित्येवं सिद्धम् । विशेषत एव तदक्त-
 व्यम् । क्व । प्रत्ययविधाविति । इह मा भूत् पठ्यति लघयति । कुत्वं चोपसं
 ख्यानं कर्तव्यम् अर्चयतेर्मर्कः । । मर्चयतेर्मर्कः । नैतद् घञन्तम् । औणादिक
 एव कप्रत्ययस्मास्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम् । एतर्दापि णिच्चाव्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ।
 पूर्वत्रामिद्धे च * । पूर्वत्रामिद्धे च न स्थानिवदादिन अक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
 कमलोपे सलोपे । कमलोपः सलोपे प्रयोजनम् । अदुग्ध अदुग्धाः । लग्वा दुह
 दिहलिहगुहामात्मने पदे दन्त्यइति लुग्रहणं न कर्तव्यं भवति । दध आकार-

नास्ति पञ्चेन्द्र इति । साऽस्य देवतेत्यण् तस्य द्विगोलुगनपत्य इति लुक् ततो डीयां
 लुक् तस्य स्थानिवत्त्वाद् डापर्सनियुक्त आनुक श्रूयते यथेन्द्राग्नीति तथा पञ्चाग्न्यायो
 देवता अस्य पञ्चाग्निरिति ऐकारः श्रूयते समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावात्
 णाश्रयत्वाद्भवाभावाच्च ऐवद्भावा नास्ति । अथ वा यस्यातलोपप्रसङ्गः । लुकि च
 स्थानिवत्त्वनपधादादीभ्यर्जति परस्मिन्नित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते ।
 शङ्लुकि कृते ट्ठेत्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात् । पारिखीय इति ।
 पारिखाशब्दाच्चानुगृह्यिके ऽर्गि कृते अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् पारिखे अथ इति
 वृद्धाद्वेकान्तस्योपधादीति च्छेद न स्यात् । कमलोप इति । अदुग्धत्वार्थे लुग्वचने कतव्य-

प्रत्ययलक्षणसत्तेष्वपि यजानिषाभावात् भवम् । न च वर्णभाष्याभावात्क्य वर्णाभ्ये नास्तीभ्युक्तिर्म-
 भवत इति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणसत्त्वस्य नियमार्थत्वाति पक्षोपात् । न लुमनाङ्भ्यानि यथा भूनेभ्युप-
 स्यापि ङकृत्ताश्रित पुंस्त्वभाष्ये आह । न खल्वपीति । भन्वानुङ् न डीयाभ्युत्थत यत् स्थानिवत्त्वं
 मडापात्तन्न आह सप्रियन्कृत । एवञ्च सानियोगाश्रितभाषाप्रामादित्वात्तथापि निबन्धनात् आनुग-
 हणमेव पूर्वविधिगति भावः अत एवेत्येव इत्यादि व्यस्यति लोपे नस्य भवणम् । अत एवाथ परस्मिन्नि-
 त्तुत्वे विधिशब्दस्य भावसाधनत्वं पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भाव प्राप्त एव स्यादिति स्थानिवत्त्वार्थ उक्तः ।
 पूर्व. स्यादित्यस्य पूर्व स्थितः स्यादित्यस्यार्थो बोध्यः । एवञ्च पूर्वसूत्रे तन्त्रेणोभयसामर्थ्यायोऽशब्दपाठ-
 महणम् । यस्तु कैयटादिभिः सानियोगाश्रितभाषाश्रित्यन्वेन भाविन नदुप्यत । नन्वेषां भव्याह इति
 पुंवत्त्व स्यादत आह समानायामिति । पुमि इन्द्रत्वादि परस्मिन्निमित्तं स्थितान्तु तत्संबन्ध इति भावः ।
 नन्वेषमन्तायी देवता अस्याग्नेये हाविगिनि उदाहरणार्थाद्विस्तृताभाषितव्यवधौ स्थित्यापि प्रवृत्तानि-
 मित्तमित्यत आह वर्णाश्रयत्वादिनि । अगो लुकि न लुमनां निषेधाद् ढाभञनद्वित्वपदभावाच्च-
 ख्योप बोध्यम् । अथवेति । डीलुक् स्थानिवत्त्वं भवार्थकारणत्वाच्चयेति भावः । शङ्लुकीति । नान्यथा
 शङ्लुक् स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात्प्राप्तिरेव नान् भावः । वस्तुतः शङ्लुकः परनिमित्तत्वाभावादेव न स्थानि-
 वत्त्वप्रसक्तः । अत एव जुहत् इत्यादी ज्ञेया स्थानिवत्त्वात् गुणः । भाष्ये । योसाणावापि । णेण्यु-
 पसंख्यानमिति सिद्धमेतत् । वस्तुमेवात्र बोध इति नत्वम् । अत एव सापेकाभ्यासागमकमन्त्रानि कारदेश-
 मेवाथः परस्मिन्नित्येत्तद्व्युत्पद्योगाति बोध्यम् । प्रत्ययविधाविति । अत एव चङ्परिगृह्य निषेधः सार्थकः

लोप आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनं धत्सै धद्ध्वे धद्ध्वीमिति । दधस्तथेति चकारो न कर्तव्यो भवति । हलो यमां यामि लोपे प्रयोजनम् । आदिसः । हलो यमां यामि लोपः सिद्धो भवति । अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु प्रयोजनम् । पापच्यतेः पापक्तिः । यायज्यतेर्यायिष्टः पाचयतेः पाक्तिः । याजयतेर्यायिष्टः । द्विर्वचनादीनि च प्रयोजनानि न पठितव्यानि भवन्ति पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि भवन्ति । किमविशेषेण । नेसाह । वरे यलोपस्वरवर्जम् * वरे यलोपं स्वरं च वर्जयित्वा । तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेपु * । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेपु । संयोगादिलोपे । काक्यर्थं वास्यर्थम् । स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्राप्नोति । लत्वम् । निगार्यते । निगाल्यते । आचि वि-

मेव । तदर्थं लुग्रहणं नेति च्छेदं कुर्वन्ति । कर्तव्यं भवतीत्युत्तरम् । अवश्यकार्यमित्यर्थः । चकारो न कर्तव्य इति । भूपन्तत्वात् पूर्वणिच सिद्धत्वात् । पारपक्तिरिति । क्तिच् । संयोगान्तलोपादय पदान्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषधात्सिद्धा इति भाष्ये नोदाहृताः । स्कन्दयतेः स्कन् काष्ठं तत्तयतीति काष्ठतक । संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽप्यनि वचनात्संयोगादिलोपे स्थानिवत्त्वान्तदभावात्तत्र संयोगान्तलोपः । दाहयतेर्धौक । लेहयते-

स्वरत्वांशे च तस्य दुरारत्वेन न पठयतीत्यादौ वृद्धिर्नापि ह्रस्वान्त्येधो ध्यर्थ इति चेन्न । प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन ङिति णातिव्यतिरेकविशेषणत्वस्यैवोच्यते । उपधात्वप्रयुक्तकार्ये एव तांत्रिबधेन णित्परत्वाद्यंशेऽपि स्थानिवत्त्वनिषधाच्च । अर्क इति । कर्मणि घञ्च जोगिति कुत्वमिति भावः । तेनद घञ्-न्तमिति । एष्यप्रसङ्गादित्यर्थः । एतवपीति । एवञ्च कुत्वे इत्यावश्यकमिति भावः । वस्तुतस्तदनावश्यकमित्याह पूर्वत्रासिद्धे इति । अत्रः परस्मिन्प्रत्ययनदृष्ट्या त्रिपाद्या वसिष्ठत्वेन न्यायसिद्धादुवाचोऽयं तत्फलवर्तिनोऽशान्तगणां वतिपादिनामानामन्तादिवदित्यासीनां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबाधनम् । तेनामां क्षरिषेणेत्यादां तस्माद्विरिति दिक् । अदुर्याति । वसस्थान्तलोपे झलो भूतीति सलोपे तृतीयोऽङ्गोऽप्यस्य स्थानिवत्त्वे न । अतुर्थस्य इति । भवभावे इत्यर्थः । चकार इति । स्थविरित्युत्कर्षणार्थ इत्यर्थः । पूर्वण वेति । एकाद्यां वण इत्यनेनेत्यर्थः । ननु संयोगान्तलोपप्रभृतिषु इत्युक्त्वा तं विज्ञाय कुन्वाद्युदाहरणज्ञाने बीजाभावां डन आह संयोगान्तेति । पठन्तेति । चिन्त्यमेतत् । पदचरमावयव एव तत्रिषधान् परषदस्थाजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषधाच्चेति । तदुदाहरणानि दर्शयति स्कन्वयनेरित्यादिना । काष्ठतगीति । नच काष्ठतगेव नास्ति कृतः, काष्ठतकं स्थानिति पूर्वोक्तं सूत्रस्य भाष्याद् एषामनभिधानामिति वाच्यम् । अत्र संयोगादिलोपप्रसक्तस्तार्क्ष्यत्वेनानभिधानस्यादोषात् । नन्वत्र संयोगादिलोप प्राप्नोति न च तत्र पदान्तविधिविधिमिति न तेन सिद्धिरत आह संयोगादिलोपेति । केचित्तु एतद्भाष्यप्रामाण्यादिषां प्रयोगाणामनभिधानमेवेत्याहुः । भाष्ये (वर्यलोपस्वरवर्जमिति) । सवर्णानुस्वारदीपादियः साहचर्येणादिका एव गृह्यन्ते इति भावः । नन्वं यङन्ताङ्गिणजन्तप्रकृतिरूप्यन्ताङ्गि चार्णि ब्रह्मशामि अशामीत्यादौ दांशो न स्युः । णिलोपाङ्गोऽप्योः स्थानिवत्त्वमिति चेन्न । णर्णिचपुमङ्गुयानादशामीत्यस्य सिद्धे । अशामीति तु यङ्लुगन्ताङ्गिणश्च भविष्यति । न हि यङ्यङुलुकाः स्वररूपे वा विशुषः । आहितमित्यादौ विहितविशेषणान्नवगात्र दीर्घ इति दिक् । अन्येतु तृतीयप्राध्यायस्य भाष्यप्रामाण्याच्च दीर्घमप्युपलक्ष्यन्ति । एतच्च तत्रव निरूपयिष्यामः । भाष्ये (काक्यर्थमिति) । न च स्कांति सत्वं झलप्रहणापकर्षेण झलन्तसंयोगस्यैव ग्रहणात् प्रकृतं न शां इति वाच्यम् । झलो लोपः संयोगान्तलोपः इत्यादिभिरभाष्येण संयोगादिलोपे तत्संबन्धबोधनात् । त्रिपाद्यां बहिरङ्गासिद्धत्वाप्रवृत्तेश्चेति भाष्याभिप्रायः । निगाल्यत इति । नन्वन्तान्तरङ्गत्वादेव लत्व सिध्यति इति वाच्यम् । सपादसप्ताध्यायादित्यकार्यप्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः । त्रिपाद्यां तत्परिभाषाऽप्रवृत्तेश्च । न च प्रत्ययलक्षणम् । अन्विधित्वात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थनाया एव भाष्यसंमतत्वात् । ननु स्थानिवत्-

भाषेति लत्वं न प्राप्नोति । णत्वम् । माषवपनी । ग्रीहिवपनी । प्रातिपदिकान्तस्ये-
ति णत्वं प्राप्नोति । न पदान्तद्विर्वचनं ॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ ॥ ५९ ॥ आदेशे स्थानिवद्देशात्तद्वतो द्विर्वचनम् * ।
आदेशे स्थानिवद्देशात्तद्वतः । किवतः । आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति ।
तत्र को दोषः । तत्राभ्यासरूपम् * । तत्राभ्यासरूपं न मिध्यति ।
चक्रतुश्चक्रुरिति । अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य * । यद्यमजग्रहणं
करोति तत्र ज्ञापयसाचार्यो रूपं स्थानिवद्भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।
अजग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । जेघ्नीयते । देघ्नीयते । यदि च रूपं
स्थानिवद्भवतीति ततो ऽजग्रहणमर्थवद्भवति अथ हि कार्यं नार्थो ऽजग्रहणेन
भवसेवाऽत्र द्विर्वचनम् । तत्र गाढप्रतिषेधः * । तत्र गाढः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

लेंट । उगादीनामव्युत्पन्नत्वात् किर्योर्गिर्योर्गिन्यश्च दीर्घाभावः । माषवपनीति । समा-
सान्तस्य नकारस्य गान्धर्विर्वायमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्तेष्वधाद् डानुत्पत्तः प्राक् स-
मासविधानात् प्राप्नोति ॥ ५८ ॥

द्विर्वचने ॥ अचः परस्मैचत्त्यत्र यो ऽनादिष्ठादच एव इति स्थितम् । मा-
चकस्य च द्विर्वचनमिति पूर्वामधित्वाभावादप्राप्त स्थानिवत्त्वं विधीयते । अथाऽपि
निमित्तात् पूर्वामित्यास्मिन् पक्षे प्राप्तः स्यात् । तथापि न पदान्तद्विर्वचनेति प्रतिषेध-
प्रसङ्गादिदं वचनम् । आदेश इति । कार्यातिदेश इति पूर्वः पक्षः । चक्रतुरित्यत्र य-
गादेशे कृते एकाचो विधीयमान द्विर्वचनमनन्तत्वाद्प्राप्तमिति स्थानिवत्त्वाद् यण्यु-
क्तस्यैव प्राप्नोति । अथ हीति । कार्याऽतिदेशो हि व्याप्तीति भाष्यमेव द्विर्वचनेनेति
किमजग्रहणेन । नन्वजग्रहणस्य प्रयोजनं भस्मेः स्वस्मै परस्मैसोर्लोपान्युपधात्वेन कृते
द्विर्वचने मा भूदिति । नेतदस्ति । सत्यमिति वा द्विर्वचने परस्मैचत्त्यत्र विधेयाऽभा-
वात् । छन्दसश्चैवोपधात्वेन छन्दसि च षष्ठाऽनुवाचः रूपस्थानिवत्त्वं च निन्यतुरि-

त्त्वानिर्बंधोपि माषशब्दस्य वर्तनीशब्देन समासे समासान्ता नकारो नति गान्धर्वि न स्यात्त आड कीवृत्पत्ते-
रिति । गान्धर्वि रकापपदाना कृद्धिर्गिति वचनार्थान्न भावः । न च वाटङ्गानिद्वयनद मिदम् विधाया नव-
प्रवृत्तेरिति विक्र ॥ ५८ ॥

द्विर्वचनानि ॥ अथापीति । प्रौढिवाजयम् । तत्प्रभृत्याभियनत्वात् । नन्वन्तस्यैव आदिमिदं द्वि-
वत्त्वेन ग्रहणाच्च * । यण्युक्तस्यैवेति । यथापि स्थानिवत्त्वं द्विर्वचनं नित्यं तथापि यणापि
नित्य इति परस्मात्स्य स्यादिति भावः । इमेवामिदं भाष्ये ऽभ्यासरूपं न विधीयतीत्येता-
वदेवोक्तं न तु निन्यतुरित्याशावेयं च नन्वखण्डे अत्र स्यादस्यापाविन तस्यानित्यत्वेन नन एव द्विर्वचनं
प्रवृत्तेरिति । दुर्लभ्योपि विशेष सूक्ष्मदृश प्रति दुर्वागतं आड आन्तस्यैवेति । एवञ्च वानिप्रयाणीति-
वद्वित्वाभाव इति भावः । अत्रापथातापस्य वृत्तान्तस्य इति कथमेलोपिकत्वं पश्यतेनम् । नन मिद्वान्ते
द्विर्वचनमित्यर्थस्त्वदाऽर्थाणि किमर्थम् । आदिमिदं स्यादांसद्वये कार्यमनुभवतः कार्येण निमित्तत्वात्ता-
भ्येनेनात्रापि नतभाष्यवद्व्यञ्जनानि इति पाठभाष्येऽपि । द्विर्वाजयार्थकस्य प्रीय इत्यर्थेन द्विर्वचनस्या
यडः कार्यत्वेन द्विर्वचनमित्त्वाभावात् कथं नात्रानिदादं स्थानिवत्त्वमिति चेन्न । द्विर्वचनस्यैव
स्यैव द्वित्वमिति नन तत्तत्त्वान् । अन एव प्रातिपदिके उक्तम् स्वस्मै च व्यञ्जनान्युत्तरस्यानि । आदिमिदं

अधिजगे । इवाणभ्यासता प्राप्नोति । न वक्तव्यः । गाड्लिटीति द्विलकारको निर्देशः लिटि लकारादाविति । कृसेजन्तादिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपम् * । कृसेजन्तादिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति । कृति । अचिकीर्तत् । एजन्त । जग्ले मन्ले । दिवादौ । द्यूषति । सुस्यूषति । नामधातु । भवनामिच्छति भवनीयति भवनीयतेस्मन् विभवनीयपति । एवं तर्हि प्रत्ययइति वक्ष्यामि । प्रत्ययइति चेत् कृसेजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपम् * । प्रत्ययइति चेत् कृसेजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति । दिवादय एके परिहृताः । एवं तर्हि द्विवचननिमित्ते अच्यजोदशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि । स तर्हि निमित्तशब्द उपादयः । नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । तद्यथा । दाधि त्रपुसं प्रत्यज्ञो ज्वरः । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । नड्वलोदकं पादरोगः । पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयु-

त्यत्र पूर्वमियङादेशे कृते स्थानिरूपानिदेशाद् नीनीति द्विवचने एरनेकाच इति यणा घाक्षितत्वात्पुनरियङ् न प्रवर्तते । अधिजगदिति । कृते एशादेशे गाड्लिति प्रक्रियाश्रयेण स्वाध्यम् । उकारस्यानुयन्तत्वादिकारस्य गाड्भवत्यजादेशः । कृसेजन्तति । अचि यो ऽजादेशः स द्विवचने कर्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रार्थमाश्रित्येतदुच्यते । जग्लइति शित्सदृशे आत्वमित्यत्र पक्षेयं दापः । द्विवचननिमित्त इति । अस्मिन् पक्षे जग्लइत्यपरिहृतम् । उत्तरत्र तु परिहर्तव्यते । दाधित्रपुसमिति । समाहारद्वन्द्वः कर्मधारयो वा दध्यव्यविशिष्टाचस्थायुक्तं त्रपुसमुच्यते तत्र द्विवचननिमित्तात्तद्रूपाऽऽरोपेणाजैव द्विवचनमुच्यते । अथ वा अधिकरणेण व्युत् । द्विरुच्यते ऽस्मिन्निति द्विवचनम् । एतदप्रतिपद्यमा-

स्वादेशे रिह्यस्य द्वित्वेपि इकारस्य सनययतया सनो द्वित्वानुभवेन तन्निमित्तत्वाभावातिरिक्तः । बाधभाष्यरीत्या त्वधिजगे इति व्यावर्त्य बोध्यम् । ननु लिटि विधीयमानस्य गाड् कथमच्यवेशत्वमत आह कृते इति । उकारस्येति । प्रकृतमुत्र प्रयोगे निवर्त्यस्यैव स्थानिवच्चेन ग्रहणमचः परस्मिन्निवतिरिति भावः । (द्विलकारक इति) भाष्य । एवञ्चाचि नायमिति भावः । एवञ्च इदमजग्रहणव्यवर्त्यमिति स्पष्टमेवेतिरिति बोध्यम् । न च सिद्धान्त आङ्गधातुके लिटीत्यादीनां तत्र विषयसप्तमीत्वेनानैमित्तिकत्वात्तत्र तत्र शेष इति वाच्यम् । विषयसप्तमीत्वेपि बुद्धिकृतानिमित्तत्वस्य दुर्वारत्वेन सनैमित्तिकत्वमस्येवेति भाष्याशयान् । अत्र पञ्च पक्षाः । अचि यो जावेशः स द्वित्वं कार्यं स्थानिवदित्येक । आजाशे प्रत्यये योऽजादेशः स द्वित्वे स्थानिवदिति द्वितीयः । द्वित्व्यनशब्दस्याधिकरणत्वेऽन्तत्वादेशभाष्यान्तत्वाद्वा द्वित्वनिमित्तत्वात् तृतीयः । द्वित्वनिमित्तस्य भावेशानिषध इति चतुर्थः । द्वित्वनिमित्तोचि यो जावेशः स स्थानिवत् न भवति द्वित्वे कार्ये इति पञ्चमः । तत्राप्ये वापोऽज्ञावनमित्याह अस्तीति । कृतेरुपधायाभेनैवेति तस्य च णिनिमित्ततया ऽच्यवेशना । अङ्गाक्षिपे प्रत्यये ताद्विधानान् । ननु आत्वं कथमच्यवेशोऽनैमित्तिकत्वात्त आह शित्सदृशइति । शिविति तत्पुरुषः । इत्सदृशशकाराविप्रत्ययामित्रप्रत्यय इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात्तिवादिषु एषो च कृते आत्वमिति भावः । विवे सनि सनीवन्तेतीडभावपक्षे ह्यन्ताच्चेति कित्वे छत्रोरित्यूडि णि सन्यङ्कारिति द्वित्वे रूपम् । द्वितीय निराकरोति भाष्ये (प्रत्यय इति चोक्तिः) वपुसमिति । तृप्तसामिनपाठान्तरं तृप्तसामिति च । कर्मधारयमुपपादयति वध्येवेति । विशिष्टावस्थाति । रूपरसगन्धान्तरयुक्तमित्यर्थः । भाष्ये वपुसं क्लवविशेषः । द्वितीये समासाभावेपि न अतिरिति बोध्यम् । तदूपादोपेति । दृष्टान्तबलेन तथै-

वृत्तम् । आयुषो निमित्तमिति गम्यते । अथ वा अकारो मत्वर्थीयः । द्विर्वचनमस्मिन्नस्ति । सोऽयं द्विर्वचनः द्विर्वचने इति । एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालं स्थानिवद्भवतीति । यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्यइति । कृते तस्य द्विर्वचने स्थानिवन्न भविष्यति । एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्येत । क्व प्रकृतः । न पदान्तद्विर्वचनोति । द्विर्वचननिमित्ते अचि अजादेशो न भवतीति । एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालमजादेशो न भवतीति । यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्यइति कृते तस्य द्विर्वचने अजादेशो भविष्यति । एवं तर्हि उभयमेनेन क्रियते । प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचने च । कथं पुनरेकेन यन्नेदोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशो ऽयं द्विर्वचनं च द्विर्वचनञ्च द्विर्वचने । द्विर्वचने कर्तव्य द्विर्वचने ऽचि प्रत्यय इति । द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भवनम् * । द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । अवतुनावयिपति अवचुभावयिपति । न वक्तव्यः । ओः पुयणजिष्ठु वचने ज्ञापके णौ स्थानिवद्भावस्य * । यदयमोः पुयणज्यपर

ने प्रति परिहारान्तरमाह अथ वा अकार इति । एवमपीति । एकत्वाद् द्विर्वचनशब्दस्य चाज्विशेषणे उपयुक्तत्वात् कालावधारणाभावः । एवं तर्ह्येति । स्थानिवदिति नानुवर्तते इति भावः । प्रत्ययश्चेति । द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात्तद्विशेषणं द्विर्वचनम् अचीत्येतच्च तस्य तदार्थविधिर्भवेत्यत्रादाविति । कथं पुनरिति । विरुद्धत्वादनयोरर्थयोरङ्केन द्विर्वचनइत्यनेन पदेनानुपादानादिति भावः । एकशेषनिर्देश इति । सहविवक्षाभावांऽपि सरूपाणामित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावन्तत्वात् द्वित्वात्तद्व्यति प्रागेवाक्तम् । विभक्त्यन्तयोश्चैकशेषावधानाद्प्रातिपदिकत्वाच्च द्विर्वचनाभावः । अथैकशेषेण समानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्वा लक्ष्यते । ओः पुयणजिष्वाति । नार्ह णौ कृत-

वत्तावान् । ननु वृत्तान्ते लक्षणया अर्थाभ्यांरग कालावधानमपत्तिः । यथाजित प्रकृत एव न कालावधानेन लक्षणा दुरुपपादित्यत्र आह अथनेति । कालावधाने । द्विर्वचनावधानसमय एवत्यवधारणाभाव इत्यर्थः । एवञ्च अकृतुमित्यादिः पुनर्यथावधानावधानमिति भावः । प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचने प्रत्ययस्य चिकीर्षितत्वेन निर्दिश्यते इति शेषः । तत्राभूतस्य प्रत्ययस्य कथं विशेष्यत्वमत्र आह द्विर्वचनेनेति । अचीत्युपादानात्प्रातिपदिक द्विर्वचने तच्च प्रत्यय इति नेन नञ्चाप्येकशेषावधानमिति इत्यर्थः । नञ्चावधानाविनामात्रेण निमित्तताया आश्रयणास्तन्त्रदन्तस्य द्विर्वचने तदावधानः । स चापीत्यस्य अवधारणस्तन्त्रदन्तस्येति भावः । अर्थाभ्यामन्येन । विशेषणमित्याहुः । तदार्थानिर्धारणस्य तन्त्रेति । तदयमर्थः । द्विर्वचननिमित्ताज्जिप्रत्ययानि निमित्ताज्जादेशः स्थानिवद् द्विर्वचनं कर्तव्य इति । विरुद्धत्वातीति । एवञ्च सह विवक्षाभावात्तैकशेषो वक्तुं शक्य इति भावः । प्रागेव । मयादीनात्यत्र । नन्वेकशेषे द्विर्वचनापत्तिरत्र आह विभक्त्यन्तयोऽपि । परिभाषावच्छास्त्रमात्रापर्याप्त्यातिवृत्तिः भावः । प्रातिपदिकानामवच्छेदो व्याहृत्यवति । नीलोत्पलस्पर्धिनी नेत्रं मन्त्रेति, वारिनि भावः । क्रमेण बोधावच्छास्त्रात्तद्विच्छेदो प्रातिपदिकाराधितुस्तन्त्रम् । इह निमित्तशब्देन साक्षात्परस्परसाधारण प्रयोजकं न तु साक्षात्परव्यामहः । नञ्चावधानाविनामात्रेण निमित्तस्येदाङ्गीकारात् । अत एव अकृतुमित्युदाहरणसङ्गतः । स्वाक्तम् इतिवत्स्य पुयणजिष्वाति

इसाह तज्ज्ञापयसाचार्यो भवति णौ स्थानिवद्भाव इति । यद्येतज्ज्ञाप्यते ।
अचिकीर्तित् अत्रापि प्राप्नोति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीयः ।
यथाजातीयकाः पुण्यज्जयः । कथंजातीयकाश्चेत । अवर्णपराः । कथं जग्ले
मम्ले । अनेमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेधः । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।
पपतुः पपुः । तस्थतुस्तस्थुः । जग्मतुर्जग्मुः । आटिट्ट् आशिशत् । चक्रतुश्चक्र-
रिति । आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु कृतेप्वनचकत्वाद् द्विवचनं न प्राप्नोति ।

स्य स्थानिवद्भावमन्तरेण पुण्यज्जपु सर्वेष्ववर्णपरेषु उवर्णान्तो ऽध्यासः संभवति ।
पिपविषते यियविषते यियविषतीत्यत्रेवाऽनेन स्थानिवद्भावान्तत्र पु इति पवर्गग्रहणाद्
याणति प्रत्याहारग्रहणाज्जग्रहणाच्च ज्ञापकाण्यो कृतस्य स्थानिवद्भावो ऽनुमीयते ।
ननु तत्र णाविति नास्ति तत्कथं तत्रैव स्थानिवद्भावानुमानं न तु विभवनीयपति दिद-
वनीयपतीत्यादावापि नैतदस्ति । येन नाव्यवधानमित्येकैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधाना-
श्रयणाण्योरेव केवलस्य व्यवधायकस्य संभवात् । कानि पुनरिति । अन्यथा सिद्ध-
त्वात्प्रदनः । पूर्वावप्रतिषेधेनापीति । अपूर्वा वाचनिकं पूर्वावप्रतिषेधः । नहि नित्या-
नामाल्लोपादानामनित्येन द्विवचनं न च न्यायो विप्रतिषेधः । अथ नित्यतुरिति कथं

भाष्ये निर्धारणसप्तमीनिर्देशस्य च कृत्यमाह पिपविषत इति । अनेन द्विवचनेर्चात्यनेन । न चात्रो-
त्तरखण्डे जातयोरचार्यः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनावर्णपरम्भाभावात्कथमेतः पुण्यज्जस्य प्राप्तिरिति
वाच्यम् । एतत्पुत्रारम्भसामर्थ्येनैव तदप्रवृत्तेः । सर्वावन्तेति स्मिर्वाङ्मनि चोभयत्र । नन्ववर्णपरपुण्यज्जयो
यौ प्रत्ययान्तेर च सम्भवन्ति तत्कथं णावित्युक्तामित्याशङ्कते नन्वान् । येन नेति । प्रकृतसत्रे परस्मिन्निति-
वर्त्तते तेन द्वित्वनिमित्ते ऽज्ञाते प्रत्यये प्रत्ययान्तेरणाव्यवहिते परे सति योजादेशः स स्थानिवदिति सूत्रार्थः
सत्रानेन ज्ञापकेन व्यवधये प्रवृत्तिर्ज्ञाप्येन सत्र प्रत्ययव्यवधानं विना तर्वाङ्मनामुद्वहणासम्भवेन येन नाव्य-
वधानन्यायेनैकव्यवधाने एव प्रवृत्तिः स च णिव सम्भवनीति भावः । न चोक्तं कञ्चु, अम्बुशब्दादिभ्य
आचार्यकिवपि सति इटि द्वित्वे गुणाग्रभावे उरुविषतीत्यादावित्त्वार्थं वर्गादिग्रहणं चरितार्थम् । किं च
भ्वादिभ्यो विजन्तेभ्य आचार्ये किवपि सति विभविषतीत्यादौ चरितार्थमिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् ।
सनिघ्नेहृत्यत्रापेदेशाधिकाराभावात्स्य एकाच उपदेश इति सूत्रे भाष्ये ध्वानित्वेनाक्तप्रयोगेषु तेन निषेधेनेदो
दुर्लभत्वावेषामनभिधानाच्च विचो ऽसार्वत्रिकत्वाच्च । एतेन उवादिभ्य आचार्यकिवपि सति दिदविषतीत्या-
दाविकव्यवधानस्यैव सत्त्वेन देश इत्यापास्तम् । भाष्येणो स्थानिवदिति । अत्र णावति प्रत्ययग्रहणेन यस्मा
द्विहितस्तदोर्वावर्त्यभ्योपास्यत्या तस्याचो णानिमित्तकादेश इत्यर्थः । यदि त्यनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफला-
यास्तस्य नापस्थितिरन एव ह्रस्वस्य पितीत्यादौ न तदुपास्यातामित्युच्यते तर्हि मास्तु । णौ पर इत्यर्थे रेफेण
व्यवधानान्तपुस्कारविषतीत्याद्यासिद्धिरिति बोध्यम् । ज्ञापनफले तुतावधिषतीत्यादि । तुल्यजातीयस्येति ।
प्रादिघटितधात्वचतुल्यस्याच आदेश इत्यर्थः । षष्ठ्यन्तस्य षष्ठ्यन्ताच्च इत्यनेनैवाव्यययोग्यत्वादिति
बोध्यम् । अचत्वेन तुल्यत्वं कृतेरपीति पृच्छन्ति कश्चेति । उत्तरयति यथाजातीयका इति । प्रादिघटितधात्वच
इत्यर्थः । प्रादिभिरचस्तुल्यत्वासम्भवात् । अवर्णपरा इति । अवर्णपरत्वसंपादकादेशस्यानित्य इत्यर्थः ।
एवञ्चावर्णपरत्वसंपादकादेशस्यानिवत्त्वेन तुल्यत्वेति भावः । एवञ्चोक्तं सत्र औजर्हादित्यादि चिन्त्यमेव । किं च
यत्र द्विरुक्ता परमाण्व्याद्यो ऽजवर्णस्य त्रैशमीति द्विवचनेर्चात्यादौ भाष्यकृत्याः स्थितमिति माधवाक्तं कथं
भाष्यारूढमित्यपि चिन्त्यमेवेत्याहुः । अनेमित्तिकमात्वमिति अत एव ह्वावाम्भेति ह्रस्वः कदाभनार्यं पुनर-
ण्विधानं चरितार्थमिति पशुसप्तमे ऽप्यशेषमादिच इत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । अनचकत्वादिति । आटि-
ट्टित्यत्र णिलोपे धातोर्द्विभायस्याज्जाहृतत्वादिन्यर्थो बोध्यः । पूर्वावप्रतिषेधेनोऽज्ञानोति । द्विवचनेर्चाति
सुत्रसाध्यानि णौस्थानिवदिति ज्ञापकसाध्यानि चेत्यर्थः । नहि नित्यानामिति । आल्लोपादानामित्यर्थः ।

स्थानिवद्वाद्भवति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । पूर्वविप्रतिषेधनाप्येतानि सिद्धानि । कथम् । वक्ष्यति ह्याचार्यः । द्विवचने यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोप-
णिलोपकिंनोरुत्वेभ्य इति । स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति । किं पुनरत्र
ज्यायः । स्थानिवद्वा एव ज्यायान् पूर्वविप्रतिषेधे हीदं वक्तव्यं स्यात् । ओदोदा-
देशस्य उद्भवति चुटुतुशरादेरभ्यासस्येति । ननु च त्वयार्पात्वं वक्तव्यम् । परार्थं मम

तद्वचनेऽपि परिगणितः । एवं तर्हि प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायाद् यणाऽत्र
भवितव्यमिति प्रकृतं न प्रवर्तत इति द्विवचने कृते पञ्चनेकाच्च इति यणां सिद्धम् । ओदो-
दादेशस्येति ओदातोऽङ्गदेशो यस्मिन्नङ्गनस्य योऽभ्यासश्चुटुतुशरादिस्तस्य योऽकारस्त-
न्याकारादेशो भवतीत्यर्थः यथा चुत्तावायपति ऊर्णनावायपति चुत्तावायपति तुतावायप-
ति गुश्तावायपति । पुस्फारयपति । अत्र चिस्फुर्गणीवत्योकारस्यात्वम् । अत्र च यद्यपि
खयः शेषे कृते अभ्यासस्य शरादित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये ऽस्ति
एवेष्वन्तरङ्गत्वात्प्रागेव द्विवचनाद्भुजवादिशयोः प्रवर्तनादिवर्णान्ततायामभ्यासस्य
प्राप्तायामुत्वं विधायते । ननु च त्वयार्पाति । ओ युयणजीष्विति ज्ञापनार्थमवश्यं वाच्यमि-
त्यर्थः । उत्त्ववादी तु ओः पुयणजीति न पठति सन्त्यत इतीत्यस्य सिद्धत्वात् । परार्थमि-

द्विवचनेऽपीत्यादिगभावे द्विवचनमनित्यम् । भाष्ये । वक्ष्यति हीति । । आभ्यासाद्धानानि यत्र । यणश्च भा-
व्यमिति । यदीयङ् न स्यात् तर्हि स स्यादिति तत्त्वेभावनासम्भवादित्यर्थः । अस्मादवत्याद्यर्थे वृद्धिपाठाप्यत्र
बोधः । वस्तुतोऽत्र यणानिग्रहण आन्त्यानिकस्य द्विवचनात्मकस्य । वक्ष्यते इति वाच्यम् । गुश्ताभ्यासादी
आह । (स पूर्वविप्रतिषेध इति) । उभयोः समन्या सनीय पच्छति । किं पुनरिति । स्थानिवदभाव एव
ज्यायानिति । । अत्र भावः । अत्र पूर्वविप्रतिषेधोऽन्तरङ्गाणां बाधको न वा । नाह्य विभवनीयपतीत्या-
द्यासिद्ध्यापत्तेः । किं चिष्टानिष्टावैकस्य लक्षणैकचक्षुर्भेदज्ञानेन सन्त्रय पूर्वविप्रतिषेधवधनभ्यावश्यक-
त्वेनेह नित्यान्तरङ्गत्वाय सुतरां वचनावश्यकत्वेन यत्र सन्नमनापेक्षया शेषमिति । अन्ये नृपणमाह
ओदादेशस्येति । अत्र समानाधिकरणवद्ब्रह्मिङ्गीकार चुत्तावायपतीत्यादा नापः स्थानिवत्त्वन्वयविधि-
त्वान्नेत्यत आह ओदातोऽङ्गदेशो यस्मिन्निति । इत्येव ज्ञापकमन्तरङ्गाणामिदमबाधकमिति न विभवनीयपती-
त्यानां नापः । अत्र सनीयक्षोपि पुरणीय । अन्यथा विभवनीयपतीत्यादीं अनेनोत्थापितं । तत्र कृते तु
निर्दिष्टपरिभाषया ऽनेकव्यवधानात्तत्र नापः । एकानि अन्यवधानान्तु यत्र सान्यवधानस्यायनं सद्भात एव ।
नन्विदं वचने जो सौत्रान् गीष्वां चिङ्गं सति वाजोऽजवद् जिज्ञावायपतीत्यादा अनित्याप्रम । न च चकार
एव पाठः । गुट्टुगुट्टुभ्यां णि चिङ्गं सति वाजोऽजवद् जिज्ञावायपतीत्यादा अपापनमिति चेन्न । ज्ञानेन्यस्यापि वाच्य-
त्वान् । ओदोतोः क्रिप । चिच्छादयिषति । चिन्त्याति क्रिप । विभावयिषतीत्यादि । यस्यापि च्छोऽङ्गेन
चिच्छासात इत्येवार्थप्रसक्त तथापि आमाहचर्यावैकागोपि ज्ञानाणिक एव गृह्यते तत्रांशो वा ओदादेश-
साहचर्याद् अथैव गृह्यते इति न बोधः । ऊर्णनावायपतीतान् । युगपि पूर्वज्ञापकं यमादित्वं इत्यस्यानित्यतया
नुसङ्गमव द्विवचनाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले द्वावित्वाभावस्तथा ऽपि द्वित्वे कृते ऽपि द्वित्वनिष्पन्नस्य कार्य-
कत्वेन पूर्वज्ञासिद्धत्वाभावाच्चानात्तत्रानित्यत्वकल्पने मानाभावाच्चनत्वं प्रवृत्तिकाले द्वावित्वमस्येत्येति वाच्य-
म् । अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये इति । एवञ्चाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिगणितमपि वा यत्र चुटुतुशरादित्वं नत्रा-
स्य प्रवृत्तिरिति भावः । नचान्यथाग्रहण चुत्तावायपतीत्यादि । न हि तत्रावकाशे तत्त्वं क्ष इति कथमात्रत्याद-
रिति । ननु णेर्द्वित्वमिति त्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावाद्भावां यपतीत्यादासिद्धमिति स्वयापीत्युक्तमनयोः

भविष्यति सन्यत इद्धवतीति । ममापि तर्ह्युत्त्वं परार्थं भविष्यति उत्परस्यातस्ति चेति । इत्वमापि त्वया वक्तव्यम् । यत्समानाश्रयं तदर्थम् । उत्पिपविपते संयियविष-
तीखेवमर्थम् । तस्मात्स्थान्निवदित्येव एव पक्षो ज्यायान् । द्विवचने ऽचि ॥

इति श्रीमद्गवैत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे ऽष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

मिति । इत्वार्थं प्रसङ्गात्तु ज्ञापकं त्वया त्वपूर्वमुत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । ममापीति । उत्त्व-
मप्यन्यार्थं वक्तव्यं तदेवाधिकविषये उपप्रेष्यत इत्यर्थः । तत्रायं न्यासः । उत्परस्या-
तः ति च ओदादेशस्य चुटुतुशरादंरिति अभ्यासस्येति वर्तते । इत्वमपीति । यत्रा-
न्तरङ्गत्वं नास्ति समानाश्रयत्वात् । पवन्तयौतश्च सनि स्मिपूङ्गज्ज्वशां सनि सनी-
वन्तर्द्धेति चोद कृते परत्वाद् गुणः पूर्वावप्रतिषेधाद्वादेशात् पूर्वं द्विवचनामतीत्यं
वक्तव्यम् । तथा जिजावयिपतीत्यत्रेत्वविधानार्थं वक्तव्यम् । तस्मादिति । नन्वमत्य-
स्मिन् सूत्रे आः पुयण्जीति ज्ञापकमेवं समर्थयिष्यते अन्तरङ्गो नित्यश्च विधिद्विवचनेन
प्रतिपिध्यत इति तत्र द्विवचनं कृते यथा प्राप्तं भविष्यति । तदयुक्तम् । यदि सामान्येन
ज्ञापकमाश्रीयते अचिकीर्तित्यत्रापि पूर्वं द्विवचनप्रज्ञादनिरूपप्रप्राप्तिः । अथ तुल्यजाती-
यापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते यथोक्तं भाष्यकारेण तथा सति चक्रुरित्यादि न सिध्यतीति
सूत्रमेव कर्तव्यं यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति
सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः ॥ ५६ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे
प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे ऽष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

ष्विति । चुभांविषतीत्यादिसिद्धयर्थमित्यर्थः । परार्थमित्यत्र परशब्देन ज्ञापकापेक्षया परिमन्त्रं विवक्षितमित्याह
इत्वार्यमिति । द्विवचनेष्विति स्थानिवत्वात् पिपाविपते यियाविषतीत्याद्यर्थामत्वर्थः । प्रसङ्गादिति । वर्गप्रस्था-
हारजप्रहादित्यर्थः । सन्यत इद्धवतीति विहितमित्त्वमितानुवर्तमानं परार्थमभविष्यतीति भाष्ये ऽन्वयः । तत्र सन्यत
इत्यभिधानं स्वरूपेणत्वमपूर्वं न भवतीति प्रदर्शनार्थं तद् ध्वनयन्नाह अपूर्वमुत्त्वमिति । अपूर्वत्वं तत्त्वभावमात्रेण
वैषम्यमस्याभिप्रेतमिति भवान्तस्तिष्ठदयितुमाह परः । ममापि तर्ह्युत्त्वमिति । तद्व्याचष्टे उत्त्वमपीति । नापु-
र्वत्वं तत्त्वभावमात्रेण वैषम्यमभिप्रेतं किन्तु गौरवतत्त्वमात्राभ्यामिति दर्शयितुं भाष्ये (इत्वमपीति) । तदुप-
पपादयति यत्रेति । गुणावावशयोपिति शेषः । वक्तव्यमिति । जीर्णो वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वसतीति ।
असत्यप्राप्त्यर्थः । यदीति । लघुपरत्वाभावेन सन्वत्त्वाभावा ऽचिकीर्त्तित्यत्र शेषः । विषतीत्याद्यावापि
शेषो बोध्यः । अथ तुल्येति । अवर्णपरत्वं इत्याभ्यासोत्तरखण्डाद्यवर्णस्य अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमयं परिनाशि-
तरूपे वा तत्र द्विवचनान्तरङ्गनित्ये बाध्यते इत्यर्थः । चक्रुरिति । विदवतीविषतीत्याद्यासिद्धिरित्यपि
बोध्यम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीर्णभञ्जनानोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपे

प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे ऽष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥ अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य मा भूदिति । इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरेतराश्रयता । सतो ऽदर्शितस्य संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चादर्शनं भाव्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प्यन्ते । लोपसंज्ञायामर्थमतोरुक्तम् * । किमुक्तम् । अर्थस्य तादृक्ताम् इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थ इति । सतोऽप्युक्तं सिद्धं तु निसशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु च सतो ऽदर्शनस्य क्रियते न संज्ञया ऽदर्शनं भाव्यते । सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् * । सर्वप्रसङ्गस्तु भवति सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् । सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः स ततोऽन्यत्र न दृश्यते । त्रपु जतु इत्यप्याणो ऽदर्शनं तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः * । तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचो जिणतीति वृद्धिः प्राप्नोति । नेप दोषः । जिगत्यङ्गस्याचो वृद्धिरुच्यते । यस्मात्प्रत्ययविधस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गं भवति । यस्माच्च प्रत्ययविधेर्न तत्र प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतः न तस्मात्प्रत्ययविधेः । क्विपस्तर्हीदर्शनम् । तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र प्रत्ययलक्षणप्रति-

अदर्शनं लोपः ॥ अर्थस्येति । स्वं रूपमिति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा प्रपञ्चिता इति भावः । इतरेतराश्रयमिति । विधिप्रवेशेष्वेतच्चाद्यं नानुवादे चादिलोपे विभाषित्यादौ । इतिकरण इति । इहापि स एवानुवर्तते लोप इत्यन्वयसंज्ञाविज्ञानाज्जातस्य संज्ञा न शब्दस्य । सर्वप्रसङ्गमिति । यदि स्वभावतोऽप्युक्तस्यान्याद्व्याप्तं माधं क्रियते तदा सर्वस्य स्वविषयादन्यत्राप्रयोगादस्य दर्शनामिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः । जिगत्यङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा न चात्र प्रत्ययस्य गितो विधानम् । यस्माच्चेति । त्रपुशब्दात्संविधानम् । न तत्प्रत्यय इति । जिगाति वृद्धिर्निमित्त इत्यर्थः । यच्चेति । सुशब्दे । न तस्मादिति । तस्मात्त्रपुशब्दात्सोऽन्यस्याणो विधानं नास्तीत्यर्थः । अनाङ्गं

अदर्शनं लोपः ॥ नन्वप्रत्ययविषयस्यो वर्शनशब्द इति सिद्धेवाप्यस्य संज्ञयत्वात् स्वरूपमिति । नानुवादे इति । तत्र हि न संज्ञाकृते भाव इत्यर्थः । भाष्ये (उक्तमिति) । नयति विभाषेयचेत्यर्थः । असंबद्धपदव्यवस्थानुवृत्तिरिति भावः लोप इति । तदर्थान्वययोग्यताया अर्थे एव सत्त्वाद् अदर्शनशब्दस्य नाङ्गान्वयमज्ञाकारणं कृत्यभाव इति भावः । प्रसक्तार्शनस्यैवार्थज्ञाभार्यस्याने पश्येवास्याप्यनुवृत्तिः सुप्रभा । लुप्यन्तेति इति श्रुत्यानुसारिणां न्यून्यामभवादि ति तु भाष्यमाश्रयम् । अभावा लोप इत्येवमानसंज्ञासुत्रमाश्रयान्तेति शब्देन लभ्यमानस्यते वर्णभाव एवात्र ति बोध्यम् । स्व रूपमित्यस्य प्रत्याख्याय तदनुवृत्तिं विनापि सिद्धिर्गतिर्बोध्यम् । नित्यशब्दाश्रयण इतराश्रयपरिहारिण्यस्य शेष इत्याह यदीति । अत्र प्रत्ययो नातिव्याह सौगर्गि । सौगर्गो वृद्धिर्निमित्त इति । अङ्गसंज्ञासुत्र प्रत्यासक्त्या प्रत्ययपदार्थयोरेक्याश्रयणाद् वृद्धिर्बोधो गौगर्गप्रत्ययान्तरापिनाङ्गप्रत्ययान्वयं भावः । चादिलोप इति सङ्ग्रहायाह अर्थान्विति । एकवचनमन्तरगते इत्यादिशास्त्रमर्थान्तरपक्षे विभाक्तप्रसक्त्या । अर्थोऽधिकत्वादिविवक्षित एकवचनादिप्रसङ्गक इति बोध्यम् । ननु कथं प्रसक्तस्याति लभ्यते एत

षेधः । तत्र प्रत्ययच्छृणं कार्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वस्य
पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रसक्तार्दशनस्य लोपसंज्ञत्वात् ।
सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसक्तार्दशनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । यदि प्रसक्ता-
दर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । ग्रामणीः सेनानीः । अत्र वृद्धिः प्राप्नोति । प्रसक्ताऽदर्शनं
लोपसंज्ञं भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य । षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते । चाह लोप एवेत्युक्त्यभा-
सः । चादिलोपे विभाषा । अत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति । अथ प्रसक्ताऽदर्शनं लोप-
संज्ञं भवतीत्युच्यमाने कथमेवैतत् सिध्यति । को हि शब्दस्य प्रसङ्गः । यत्र गम्य-
ते चाऽर्थो न च प्रयुज्यते । अस्तु तर्हि प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्येव ।
कथं, ग्रामणीः सेनानीः । योत्राणः प्रसङ्गः क्विपाऽसौ बाध्यते ॥

प्रत्ययस्य लुक्इल्लुल्लुपः ॥ ६१ ॥ प्रत्यग्रहणं किमर्थम् । लुमति प्र-
त्यग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम् * । लुमति प्रत्यग्रहणं क्रियते । अप्रत्ययस्यैताः

कार्यं चोदयति । क्विप इति । त्रपु इत्यत्र क्विपो ऽदर्शनमस्ति स च कृदिति तुक्प्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । शास्त्रादर्थान्ना प्रसक्तस्य यददर्शनं तल्लोपसङ्गं भवति।स्थानप्रहण-
मिहाप्यनुवर्तते । स्थानं च प्रसङ्गः । तेन प्रसङ्गे यददर्शनमिति लभ्यते । ग्रामणीरिति ।
अर्थोपपधातुसंनिधानादर्थान्नाच्चाणाः प्रसङ्गास्तीति भावः । पष्ठीनिर्दिष्टस्येति ।
पष्ठीग्रहणमप्यनुवर्तते । चादिलोप इति । ततश्च शुक्ला ग्रीहयो भवन्ति श्वेता गा आ-
ज्याय दुहन्तीति निघातविकल्पो न स्यात् । अथेति । अत्राऽपि चादीनां शास्त्रान्नास्ति
प्रसङ्गः । क्विपा ऽसौ बाध्यत इति । सत्सूद्विपेति क्विपो विधानादणां ऽत्र प्रसङ्गा-
ऽभावः ॥ ६० ॥

प्रत्ययस्य ॥ प्रत्ययग्रहणमिति । लुगादिविधौ क्व चित्प्रत्ययः साक्षाज्जिदिश्यते
क्वचिदनुवर्तते क्वचित्सामर्थ्यात्प्रतीयते इति प्रश्नः । अत्रप्रत्ययस्येति । अविद्यमानः

प्राह स्यादे इति । न च पिच्छता प्रकृत्याक्षेपेणापि तुल्यारयितुं शक्यः । आक्षेपे आक्षिप्तस्य शाब्देऽन्वयश्च मानाभावात् । अत्र चिद्वयं भाष्यं मानम् । किं चानुपपद्यमानेन स्वापपात्रकताक्षिप्त्ये यथा पतित्वेन राज्ञिभोजनं न चैवं प्रकृते । न हि तस्मैव आक्षेपं विना पिच्छत्वस्यानुपपत्तिरस्ति । नापि तदाक्षेपेण तदनुपपत्तिर्नापि प्रथमप्रश्ने यस्मात्संवाहकतत्त्वोत्पत्तिरिति । अनियमप्रसक्त्यभावेनानियमकृतायास्तस्य अनुपपत्तिरित्याहं वदितम् । किं चात्रैव प्रकृतिं विना प्रत्ययज्ञानसत्त्वेन व्याभिचारात्तद्वशात्प्रसक्त्यभाव इति दिक् । यस्तु प्रामादिकरणिका स्थितिरित्यर्थेकं प्रामं तिष्ठतीति वाक्यं त्यज्याप इति पञ्चम्यापान्तवारणाय प्रसक्त्येत्यवयवव्यतिरिक्तमिति । तेन प्रत्यासत्त्या व्यवस्तार्थकमपि विकरणयोरैव पञ्चमीविधानेनाज्ञाप्रतिः । तत्त्वे स्विष्टापत्तिः पञ्चम्या इत्यलम् । अर्थादिति । कर्त्तृवृत्त्यादित्यर्थः । शास्त्रात्कर्मण्याण्येत्यतः अणः प्रसङ्ग इति । यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र विधिः प्रसङ्ग एव निर्विद्वद् इत्यङ्गत्वमस्तीत्यभिमानः । षष्ठीप्रवणमिति । तच्च षष्ठ्यन्तवैयधिकरण्येनादर्शान्त्वयोति बोध्यम् । अत्रापत्तिः । शास्त्रतः प्रसक्तिरवाममतेति च्याद्यमिति भावः । अर्थतोपि प्रसक्तिर्गृह्यते इत्युत्तरम् । अणोच्चेति । परिहृत्य आपवादविषयमिति न्यायेन प्रसङ्ग एव नास्तीति भावः ॥ ६० ॥

प्रत्ययस्य ॥ ननु लुगादिविधौ प्रत्ययादर्शनविधिर्यथा स्यादित्यर्थं प्रत्ययस्यतीत्यत आह लुगादीनि। साक्षात्तानि। लुगणिज्जोरित्यादौ। क्वचित्तिगिति। यथा लुगानुद्देश्यादौ कसस्येति। क्वचित्तिगिति। वक्ष्यमाण-
सूत्रेषु वक्ष्यमाणयुक्तिर्भास्तिर्यथ। नन्वदर्शनस्येमा। संज्ञा इति अप्रत्ययस्येता। इत्यनुपपन्नमत आह अविद्य-

मंज्ञा मा भूवन्निति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशव्ययोर्लुकि
च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् । तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थम् । कंसीयपरशव्ययोश्च
लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् । लुक्तद्धितलुकीति गोरपि लुक् प्राप्नोति । प्रत्ययग्रह-
णान्न भवति । कंसीयपरशव्ययोर्यजजौ लुक् चेति प्रकृतेरपि लुक् प्राप्नोति
प्रत्ययग्रहणान्न भवति । गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । योगविभागात् मिद्धम् * ।
योगविभागः करिष्यते । गोरूपवर्जनस्य । गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपमर्जनस्य
ह्रस्वो भवति । तंतः स्त्रियाः । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपमर्जनस्य ह्रस्वो
भवति । ततो लुक्तद्धितलुकीति स्त्रिया इति वर्तते गोरिति निवृत्तम् । कंसीयपर-
शव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात् मिद्धम् * । कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः ।
कंसीयपरशव्ययोर्यजजौ भवत्युत्पत्तेश्च लभ्यतीति । स चावश्यं विशिष्टनिर्देशः
कर्तव्यः । क्रियमाणे ऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारमकारयोर्मा भवति । कंयः सः
कंसः । परन्तु शृण्वतीति पश्युरिति । नैव दोषः । उणादया ऽव्युत्पन्नानि

प्रत्ययो ऽस्मिन्नदर्शने इति तदप्रत्ययम् । गोरपीति । पञ्चेन्द्र इत्यादौ तु निर्दिश्यमान-
स्यादेशा भवन्तीति वचनात् स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुक् भाविष्यति न तदन्तस्य । गोरताञ्ज-
तलुकीत्यत्र गोरलुकि कृते पञ्चगुणित्यादौ गोशब्दान्तत्वाऽभावात्समासान्ताऽप्राप्तावत-
द्धितलुकीति प्रातपेयो ऽनर्थकः स्यादिति चेत् । कृते समासान्ते लुक् स्यादित्यर्थवा-
नेव प्रातिपेयः । ननु स्वभावतो ऽप्रवृत्तस्याऽदर्शने लुक्सेजं न च तथा गोशब्दस्य स्वभा-
वतो ऽप्रवृत्तिः । नैव दोषः । शास्त्राऽनुस्मार्गमस्मार्गस्य दर्शनात् । प्रकृतेरपीति ।
समुदायस्य पृथगनिर्देशात् । योगविभागादिति । एकयोगान्निर्दिष्टानामप्येकदेशाऽनुवृत्ति-
रित्येतत् प्रकाशान्तरेण प्रतिपाद्यते । विशिष्टनिर्देशादिति । छयतायथाऽऽनिर्दिष्टव्याचि-
त्यर्थः । उणादय इति । अतः कृकामकमशब्दस्य भेदेनोपादानात् क्वचिदुणादयो
व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्तइत्यर्थः । यजजौस्तु विज्ञानसामर्थ्यात्तुल्यभावात् । स एषो ऽन-

मान इति । प्रतिशेषविशेषणत्वेनोक्तं शेषः । यस्तुता ऽवसानमेतत्समृद्धं तद्व्ययमात्राया प्रत्ययाभावात्स्वभावा-
सज्ञा इति भाष्यानिपायः । भाष्ये । गोरपीति । गोस्त्रियागिति सप्तशयानवसेविति भावः । ननु गोस्त्रिया-
गित्यत्र स्त्रीति स्वरितगुणयुक्तामिति स्त्रियांमयपिकामिति त्वपत्यपधरणेन नञ्प्रत्ययान्तस्य
लुक् स्यादिति तद्धितलुकि तद्विवृत्यर्थमपि कुतः नाकमन् आह पञ्चेन्द्र इति । गोरनिवृत्तिं प्रत्ययग्रहणे
विनापि लिख्यतीति शङ्कते गोरिति । पञ्चगुणित्यत्र कीनापेक्षया ऽव्ययान्तलुक् । कृल इति । परन्वागिति
भावः । अन्तरङ्गानपीति व्यायस्तु अन्तरङ्गमिति तत्तत्विनाशकस्य प्रत्ययस्य इति तात्पर्यम् । न च समासान्ते
नेन व्यवधानात्कथं लुक् । गोमित्यनुवृत्तिसामर्थ्येन लुक्प्राप्तेति भाष्यम् । नित्यशब्दान्ताख्यनानिप्रायण
शङ्कते नञिति । समुदायस्येति । यस्यान्त्यकारलोप निर्द्ध लुक्प्रत्ययान्तस्य सर्वोद्देशः स्यादित्यर्थः ।
ननु योगविभागं सूत्रभेद कृत स्यादेव आह एकयोगान्ति । प्रकाशान्तरेण । योगविभागरूपम् ॥ छय-
तागिति । कमात् प्राकीनाच्छ्रुः । परमोक्तमिति भावः । कमे कम् स । परशा आदपरयोः स्वनिर्देशो
डिङ्छेच्युप्रत्ययः । अतः कृडिति । धातोः सप्तमिति षेडः नदादिप्रकरणान् कामप्ररणं कामिप्रहणनव निङ्छ
इति शेषः । कमस्तु कम् इति न रूपम् । अतर्निधानादिति भावः । अत एवह कमे सः कम् इति भाष्ये
रूपम् । नन्वेवमपि विशिष्टनिर्देशाभावे यजजौरपि लुक् स्यादेव आह यजजौरपि । विकारावयवार्थ-

प्रातिपदिकानि । स एषो ऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः, प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यम् । उक्तं वा । किमुक्तम् । ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभष्यसंज्ञार्थं यच्छ-
याश्च लुगर्थमिति । षष्ठीनिर्देशार्थं तु * । षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं
कर्तव्यम् । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत । अनिर्देशो हि षष्ठ्यर्थप्रसिद्धिः * ।
अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य स्थानेयोगत्वस्य ।
क पुनरिह षष्ठीनिर्देशनार्थः प्रत्ययग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते अणिजो-
स्तद्राजस्य यजजोः शप इति । इह न काचित् षष्ठी जनपदे लुविति अत्रापि
प्रकृते प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । केव प्रकृतम् । प्रत्ययः परश्चेति । तद्वै प्रथमानिर्दि-
ष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । ड्याप्प्रातिपदिकादिसेषा पञ्चमी प्रत्यय इति
प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्याते तस्मादित्युक्तस्येति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्यय-
विधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृ-
तश्चानुवर्तते । सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामाण्यात् * । सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं

न्यार्थं इति । प्रकृतानवृत्त्यर्थं एव नतु प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थो ऽपीत्यर्थः । षष्ठीनिर्देशार्थं
त्विति । विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य स्थानेयोगत्वस्य निर्देशार्थमत्यर्थः । असति प्रत्ययस्ये-
त्येतास्मिन् यः कश्चिद्वानन्तर्यादिः संबन्धः स्यात् ततश्च जनपदे लुविति पञ्चालाः
शोभना इत्यादौ जनपदवाचिनान्तरस्य शोभनादेरपि लुप् स्यात् । सर्वादेशार्थं वेति ।
षष्ठीनिर्देशार्थत्वं तु स्थितमेवेति वार्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः प्रयुक्तः । आगस्त्य
कौण्डिन्ययोरित्यत्र हि यदि लुगनुवर्तते तदैकैकस्य त्रय आदेशाः स्युः । अथ नानुवर्त-
ते द्वौवेवादेशौ विधीयन्ते तदागस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यामिति आगस्त्याशङ्कात्रा इति
न सिध्यति अवृत्तत्वात् प्रकृतेः । प्रत्ययस्येति तूच्यमाने गोत्रे ऽलुगचीति लुकि प्रति-
षिद्धे संनिर्वाणादिप्रत्वात् लुगभावादागस्त्यादेशाभावादागस्त्या इति सिध्यतीति ।
भाष्यकारस्तु तर्ह्येयं वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नच्छति । स ह्येवं मन्यते
आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादभ्यो गोत्रग्रहणमनुवर्तते लुगिति च तेनागस्त्यकौ-

प्रतीतय औत्सर्गिकाण एव लुक् विवध्यात् । नच यल्लुको सामर्थ्याद्विकल्पोस्तु वेत्यनुक्तिस्तु यत्रस्यार्थो
भुक्ते औत्सर्गिकाण श्रवणाभावाद्येते वाच्यम् । यत्रल्लुकोमिककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासम्भवात् ।
दृष्टदृष्टौ तुद्व्यस्तौ तु भनद्यतन इत्यादिनिर्देशाद्वाक्यभङ्गाकार किं च कसीयपरशब्दोऽस्ति षष्ठीनि-
र्देशादपि न यत्रल्लुक् । अन्यथा पञ्चम्येव निर्देशोऽस्ति भावः । प्रकृतीति । प्रकृतिव्यतिरिक्तप्रत्ययान्तर-
वाची अन्यशब्दः । तेन नञा समासे प्रकृतिरुच्यते इत्याशयः । भाष्ये (उपाधिर्वाति) । प्रातिपदिकात्परस्य
लुगित्यर्थे यत्रयार्थिधानसामर्थ्याल्लुगभाव उभयोः प्रातिपदिकात्परत्वाभावेन परिशेषात् कसीयाद्यवयव-
प्रातिपदिकात्परयोः छयनेरेव लुगित्यर्थोऽर्वादिप्रति । जनपदार्थकप्रत्ययसंबन्धिन इत्यर्थः । भाष्ये (प्रकृतमिति) ।
अत एव लवणाल्लुगित्यत्र प्रकृतक एव लुगिति बोध्यम् । शोभना पञ्चाला इत्यादौ इति पाठ उचितः ।
अनन्तरस्येति । अव्यवहितस्येत्यर्थः । जनपदार्थवाचक शब्दे सति तदन्तरस्य लुगित्यर्थ इति भावः । वाप्ति-
ककृदभितषष्ठीनिर्देशार्थस्वमुपपादयति आगस्त्येति । त्रय इति । एवञ्च वैषम्याद्यथासङ्ख्याप्राप्तेरग-
स्त्योपि कुण्डिनाः कुण्डिनाश्चागस्त्य स्युः । लुक्च ज्ञापकात्सर्वत्र इति विभक्तिमात्रं श्रूयतेति भावः ।
इति । तेन नोक्तापत्तिरिति भावः । सर्वत्रेति । अजादिमांसव्यतिथिषयेऽपि भावः । अवृत्तत्वादिति ।

कर्तव्यम् । लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः । अथ क्रियमाणे ऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा लभ्याः । वचनप्रामाण्यात् । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् । एतदापि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तेर्ज्ञापयति लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा भवन्तीति । यदयं लुग्वा दुहदिहन्दिहगुहायात्मनेपदे दन्त्य इति लोपे प्रकृते लृक् शास्ति । उत्तरार्थं तु * । उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति । द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । एकदेशलोपे मा भूदिति । आप्नीत मरायस्पोषेण ग्मीयेति ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लोपे

ण्डिन्ययोर्गो गोत्रे विहितस्तस्य लुक् परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य यथासंस्मरमगानि-
कुण्डिनचावादशाविति सूत्रार्थः । अथ क्रियमाणेपीति अल्लोपस्येति वचनात् प्रत्यय-
स्य यान्त्यस्तस्यैव प्राप्नुवन्तीति भावः । वचनप्रामाण्यादिति । प्रत्ययस्येति वचनसाम-
र्थ्यादल्लोपस्येति बाध्यते । वचनप्रामाण्यादिति वृत्तं चार्तिककारस्यापि पट्टीनिर्देशा-
र्थत्वमनभिप्रेतमेव पट्टीनिर्देशार्थत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्कथमल्लोपस्यविधि-
र्बाध्येतति । यदयमिति । विपर्ययस्तु न कल्प्यते अनुपसंज्ञाविरोधित्वात् लोपस्ता-
वदन्त्यादेशः स्थितस्ततो लुगारभ्यमागो यद्यन्त्यस्य स्याल्लोपापानुवृत्त्येव सिद्धत्वाल्लुक्
न विदध्यात् । विहितस्तु सर्वादेशत्वस्य जापक संप्रयते । द्वितीर्यामिति । लोपविशेष-
णापक्षया द्वितीयं पाठापक्षया तु तृतीयं भवति । एकदेशलोप इति । अवयवक्रिया म-
मुदायेपि व्यभिचर्यते । यथा पठो दग्ध इति अवयवे हि पठार्यापयर्वा समंवत इति
तस्याप्यसौ दाहः । न त्वय गोमाव्यदेशः । गोमाव्ये हि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययाश्च
कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात् । आप्नीतेति । परत्वादुपधालोपे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञा-
नादनुनासिकलोपः स्यात् ॥ ६१ ॥

प्रत्य ॥ प्रत्ययग्रहणमिति । प्रत्ययनिमित्तं कार्यं लोपसंभवनान्युक्तं प्रत्यासत्त्या प्रत्ययै-

यद्यपि स्थानिवद्भावेन वृद्ध्याच्छ मिथ्येति तथाप्यवृद्ध्याप्रकृतेश्च इत्ययं वदयतिमिच्छायाश्च आकाराश्रयणं
न भ्यादिति भावः । संनियोगाद्वृद्ध्यादयमिति भावः । संनियोगात्कल्पात्तत्वात् । गोत्रे विहित
इति । नन्वागम्यस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव सन्तः प्रत्ययान्तस्यैव प्रत्ययग्रहणस्यैव संप्रयत्तये तदनुवृत्तिः
स्यात् । शिवादिभ्य इत्यर्थेव गोत्रे इति निवृत्तकृत्यगमाधारणः आगम्यप्रवृत्तिः कल्प्यमाने एवावागम्यः
नत्वर्गान्तप्रकृतिकगमादियमन्तः यस्याभावे लकारसिद्ध्यातिवृत्तिः । कार्त्तिकस्यमात्रपर्यवसानस्यापि
गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव जहणान् । भाष्यमन गोत्रसंज्ञा प्रत्ययान्त गोत्राधिकारणं कल्प्यमानस्यापि
तत्त्वाच्च । वस्तुना चार्तिककारस्यापीत्यमव सम्भवात्तथाह प्रत्ययग्रहणं । वचनान् । सामर्थ्या-
लोपस्यैव सर्वविशेषं कुतो न कल्प्यत इत्यत आह विपर्यय इति । न उपसंज्ञाया विरोधा विपर्ययबहु-
ज्ज्वा यभ्य तत्त्वावित्यर्थः । नत्वयामिति ॥ अयम् अवयवशब्दात् समुदाशब्दादिव्यपदेशो गोम्या
न किं तु मुख्य एव अवयवलोप समुदाशब्दापि लोपादित्यर्थः । अनुनासिकान् । अनुनासोपदेशात्प्रत्ययान्तः ।
आप्नीतस्य आडा यमहन इत्यास्तनपदेन वचनम् । सम्भोयेति । गोमापीधान्दि- यमोमनीत्यात्मनेपद
इति शेषा वृत्ते कृन्वसीति लृक् लिङ् सलोप इति ऽनन्वयात्तत्रोक्तम् । तत्र प्रत्ययलक्षणं अत्रादि-
दिक्परादादन्तासिकलोपः स्यात् । इदञ्च प्रयोजनम् अत्राधान्येनालोप्येण विध्यते प्रत्ययलक्षणं अनुवृत्तिमिति
चार्तिकमने बाध्यम् ॥ ६१ ॥

प्रत्ययलक्षणमिनीयत्युच्यमाने सौरशी वैहतीति गुरुपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत । नैष दोषः । नैवं विज्ञायंत लोप प्रत्ययलक्षणं भवति प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति । कथं तर्हि । प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तल्लुप्ते ऽपि भवति । इदं तर्हि प्रयो-
जनम् । सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । लोपोत्तरकालं
यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । ग्रामीणकुलं सेनानिकु-
लमित्यत्रात्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति
मा मा भूदिति । यदि तर्हि यत्नति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति
लोपोत्तरकालं यत् प्राप्नोति तन्न भवति । जगत् जनदित्यत्र तु न प्राप्नोति ।

स्यैव लोप इति विज्ञास्यत इति भावः । सौरशीति । प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शने प्रादुर्भाव
इत्यर्थं परिकल्पयैतदुच्येत । सुरथस्य विहतस्य चापस्य गोत्रं स्त्रीत इति कृते मकार-
नकारयोर्भावं यथा गुरुपोत्तमत्वात् ष्यङ् भवति एवं लोपेऽपि स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु
सति विरुद्धत्वाच्चायमर्थो भवति प्रत्ययस्य लोपे कृते तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति । एवं
हि लोपविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् प्रत्ययार्त्तमने कार्यं प्रत्ययलोप भवतीति वा-
क्यार्थ आश्रीयते । नैवमिति । संदेहे ऽपि व्याख्याना करणसाधनो लक्षणशब्द आश्रयि-
ष्यते अन्यथा क्रियमाणे ऽपि प्रत्ययग्रहणे भावसाधनाशङ्का न निवर्तते प्रत्ययलोपे
प्रत्ययान्तरस्य प्रादुर्भाव इति । यथा ग्रामीणीति क्विप् लोपे स्वाद्युत्पत्तिः । ततश्चा-
धोगित्यत्र पदमेजा न स्यादिति करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव शरणागमिति भावः । लक्ष-
णशब्दोपादानसामर्थ्याद्वा करणसाधनो लक्षणशब्दः । अन्यथा लोपे प्रत्यय इत्येव वक्त-
व्यं स्यात् । सति प्रत्यय इति । प्रत्ययशब्दो ऽत्र लुप्तमसमर्था न निर्दिश्यते तेन प्रत्यये
सति यत्कार्यं दृष्टं तल्लोपे सति भवति न च ग्रामीणीत्यत्र क्विप सति तुग दृष्टः । ह्र-
स्वाभावात् । कृते क्विलोपे ह्रस्वत्वे च तुक्प्राप्तिः । जगदिति । घृतिगमिजुहोत्यादीनां
द्वे चेति गमेः क्विप् । अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपः । गमः क्वावित्यर्थं हि लोपो ऽङ्गवि-

प्रत्ययलोपे ॥ लक्षणशब्दार्थमाह निमित्तमिति । कार्यमिति । बहुव्रीहिलभ्यम् । प्रत्यासत्त्यति । क्रिय-
माणेऽपि प्रत्ययग्रहणे ऽन्यप्रत्ययलोपे ऽन्यप्रत्ययनिमित्तकार्यवारणाय प्रत्यासत्तिग्राह्यणीयेति भावः । ननु
प्रत्ययलक्षणमित्यस्य बहुव्रीहिन्या ऽनेन स्थान्यभावे ऽप्रसक्तार्थप्रापणायानिदं इति अत्र प्रत्ययस्य सत्त्वेन
किं तन्निमित्तकार्यानिदंशा नात आह प्रत्ययस्य लक्षणमिति । यस्य लोपस्तस्मिन् सति यः प्रत्ययो भवति
तस्य यल्लोपे प्रादुर्भाव इत्यर्थः । लाघवात्प्रधीतपुरुष एव स्यादिति तात्पर्यम् । रमेः क्यनि इन्तश्च क्त
अनुदात्तस्यनुभासिकलोपेऽपि गुरुपोत्तमत्वादप्रापः ष्यङ्निवेशनः स्यादित्यर्थः । एव हि लोपेतिनानु णेपनिदी-
ध्याविसामर्थ्यात् ना भूत्तत्र प्रवृत्तिः । यन्तु सामान्येन लोपो णाविष्टत्वादिति सोपस्थविषये चरितार्थ इति
मिक्षुमाचष्टे भिक्षयतीत्यत्र पुनः प्रादुर्भावार्थमिदं स्यादिति चेन्न । एव हि तत्रैव प्रत्ययस्य न लोप इति वदेत् ।
एवञ्च गुरुतरन्यासो ज्ञापक इति बोध्यम् । अन्यथा व्याख्यानस्य शरणत्वाभावे । परमेजा न स्यादिति ।
निङ्गन्तत्वाभावादेति भावः । लोपे प्रत्यय इति । अस्य प्रादुर्भवतीति शेषः । नन प्रत्ययलोप इत्युक्ते कथं
सति प्रत्यय इति लभ्यते ऽन आह प्रत्यय इति । यत्कार्यमिति । प्रत्ययलक्षणं यत्कार्यं दृष्टमित्यर्थः । ननु
जगदित्यस्य विज्ञापान्तरत्वात्पूर्वं गम क्वाविन्यनुभासिकलोपेऽपि सत्यापि तुक्ः प्राप्तिराह अत्रेति ।
ननु यत्र यत्र लोपः सति तस्मिन् एतत् । अत्रिदिदेशे न ऽपि तदप्यप्यभाष्यमस्ति विषयमेव न च तुलोपे-
नानुत्तरैवान्वाख्यानानामनवस्थ नात बोध्यम् । व्याख्यास्याद्याहो द्वारोपमाह सति त्विति । एकमे-

लोपोत्तरकालं ह्यत्र तुगागमः । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्रत्ययग्रहणेन । कस्मान्न भवति ग्रामणिकुलं सेनानिकुलम् । वहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गस्तुक् । अभिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे । इदं तर्हि प्रयोजनम् । कृन्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति । आद्रीति मरायस्पोषेण र्मीय । पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरङ्गस्यमकर्तुम् । अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । वर्णलक्षणं मा भूदिति । गवे दितं गोहितम् । रायः कुलं रेकुलमिति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सद्न्वाख्यानाच्छास्त्रस्य * । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सद्न्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । मचुक्षास्त्रेणान्याख्यायते सते वा शास्त्रमन्वाख्यायकं

लोपापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । भिन्नाविषयत्वाच्च येन नाऽप्राप्तिन्यायो न भवति सति त्वास्मिन्न्यायनेव विलोपः स्यात् । तस्मात्सति स्विाप नाऽत्र तुगाः प्राप्तिः अपि तु विलोपे कृते । अन्यतरङ्गिति । एकमेव प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् कृन्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम् । वर्णलक्षणमिति । प्रत्ययलोपे तदुत्तणामित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्यं निमित्तभावः प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वर्गरूपताऽऽश्रयेण वा तत्सर्वं स्यात् । सर्वनाम्नां वस्तुमात्रपगमश्चित्वात् प्रत्ययग्रहणं सति प्रत्ययनिमित्तमे । कार्यं प्रत्ययलोप भवति न वर्गरूपतानिमित्तम् रेकुलमिति । अवयवद्वारेणाऽत्र प्रत्ययस्याप्यादेशो प्रति निमित्तत्वमस्यैव प्रत्ययाश्रयस्त्वायादेशो न भवतीति न प्रवर्तते । अनेन न्यायन न धातुलोप आर्द्धधातुकइत्यत्र धिन्विक्कृष्याधीच लोपो व्योच्यते न लोपस्य वार्त्तामिन्नत्वादादध्यातुर्कनिमित्तत्वाभावाद्गुणप्रतिपेक्षो न भवति । तेन सुवे सुकारितं भवति न तु सुर्वासुकीरिति । किमर्थमाह । स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः । सद्न्वाख्यानादादिति । शास्त्रं

वेति । अवयवस्य प्रत्ययव्यवहारविधिकरणत्वाभावादिति भावः । एवञ्चातया कदाचित्ता भिन्निवेशो भाष्यावरुद्ध इति बोध्यम् । ननु द्वितीयप्रत्ययग्रहणमपि वर्णलोपोक्तानां नष्टस्यकार्यानिवृत्त्या न सिध्येदत आह नष्टक्षणाभावे । वस्तुमावति । प्रत्ययमात्रस्यैव । प्रत्ययानिमित्तमिति । प्रत्ययैवेन प्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः । न वर्णानि । प्राधान्येन वर्णानिमित्तमित्यर्थः । ननु नष्टानन्वयादेशो न प्रत्ययाश्रयः किं तु तदवयवाश्रया इत आह अवयवाश्रयमिति । किंचित् प्रत्ययग्रहणानन्वयस्य द्वितीयप्रत्ययपदघटिते प्रत्ययलक्षणग्रहणमित्यर्थः । प्रत्ययलोपे प्रत्ययस्य यत्र कार्यम् । यत्र नष्टानन्वयस्य सतीति शेषः । स्थानिवादेश्यनुवृत्तिर्वा । प्रत्ययलक्षणमिति । प्रत्ययलक्षणस्यान्यत्राभावात् तदवयवाश्रयमित्यर्थः । वर्णलक्षणं वर्गव्यवहारधर्मावच्छिन्ननिमित्तम् । प्रत्यय सति वर्णानिमित्तं भवतीति नष्टेष्वपि स्थानिनि भावः । कैयटव्याख्या तच्चन्त्या । प्रकृते नष्टकृत्प्रत्ययशब्दस्याः पर्याय-या नाद्वयव्याप्यवृत्त्यापत्तिरित्याहुः । अनेनेवेति । अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याकार्यतामेपि तत्र आहाराग्रहणं न मानम् । आर्याधातुक इत्यस्य कैयटव्याख्या तातातीत्यादिभ्यामुक्त्या चरितार्थत्वात् । पूर्वस्य आधेयातुकग्रहणमतस्काभावेन भिन्नत्वानि सूत्रस्य भाष्यविरोधाच्चवृत्त्यादिना तथाधिकल्पने तु न मानम् । किं च तथापि कल्पने यद् यत्कथंवात्रे इति वार्तिकं न दृष्टाद्वरणपर जीवितानिनि भाष्य आसृजते स्थाशाल चिन्त्यमेतत् । गुणइत्यादिधिन्विक्कृष्या-नेमि विचित्रवर्णेऽप्युक्तलोपे गुणे सुता समाने ता इत्येवौलोपन्यासात्मा भ्यामुक्त्यानिर्दिष्टे तु मुधिनशब्दे इत्यत्रानिर्दिष्टे मुकृणः सर्वनामस्याने चेति र्द्विषे उपधायाश्रयत्वे उपरस्व मुनलोपयोर्भावो निर्दिष्टे स्थाशालेनैव । स्थानिवद्भावेनैव । वर्णाश्रयस्य न वाच्यानष्टत्वावित्यर्थः । ननु शास्त्रस्य कर्त्तव्यं सत कर्मवर्तेनाभयप्रा-

भवति । सदन्याख्यानाच्छास्त्रस्य । उगेदचां सर्वनामस्थाने धातोरिति इहैव स्यात्, गोमन्तौ यवमन्तौ गोमान् यवमानित्यत्र न स्यात् । इष्यते च स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न मिद्धयतीत्यतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनमित्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । लुक्पुपसंख्यानम् * । लुक्पुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्च सप्त । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लोपे हि विधानम् * । लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते तेन लुकि न प्राप्नोति । न वा ऽदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् । अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । लुप्तसंज्ञाश्चाप्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्पि भविष्यति । यद्येवम् । प्रत्ययादर्शनं तु लुप्तसंज्ञम् * । प्रत्ययादर्शनं तु लुप्तसंज्ञमापि प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र लुकि श्लुविधिः प्रतिषेध्यः * । तत्र लुकि श्लुविधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । अत्ति हन्ति । श्लाघिति द्विर्वचनं प्राप्नोति । न वा पृथक्संज्ञाकरणात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । पृथक्संज्ञाकरणात् पृथक्संज्ञाकरणमामर्थ्याल्लुकि श्लुविधिर्न भविष्यति । तस्मा-

कर्तुं करणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति पट्टा कृता । सच्छास्त्रेणेति । शास्त्रेण करणेनाचार्यः स्मर्त्वा सादृश्यमानं वस्तु निमित्तत्वेनान्वाचष्टे । सतां वेति । शास्त्रस्यैवाच्छन्देन प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रत्वमन्वाख्यान इति पूर्वस्माद्व्याख्यानादस्य विशेषः । न च स्थानिवद्भावनं सिध्यति । अतृण्डत्यादावाल्वाभत्वात् । लुक्पुपसंख्यानमिति । तत्रकौण्डिन्यायिन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञया बाधनादिति भावः । लुगग्रहणस्यापलक्षणार्थत्वात् श्लुलुपावपि गृह्यते । न वा ऽदर्शनस्येति । अदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविषयमप्यवगाहते । न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः समावेशदर्शनात्तात्पर्यामिति कडारसूत्रे वक्ष्यते । लोपस्य संज्ञि लोपसंज्ञि तस्य भावो लोपसंज्ञित्वं तस्मादित्यर्थः । प्रत्ययादर्शनं त्विति । लुक्श्लुलुप्तसंज्ञानां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र लुकि श्लुविधिरिति । उपलक्षणं चेतत् । तेन श्लावपि लुग्विधिः प्राप्नोति । जुहोतीति उतो

प्राप्तिरिति नियमाच्छास्त्रस्येति प्रपञ्चनपत्रा कर्मणि चेति समासनिषेधापत्तिश्च । कारणत्वे तु प्रपञ्चनपत्रेयत्वाद् शास्त्रमिति । शेषत्वेनाभयप्राप्तावित्यस्यापत्तिः षष्ठीसमासौ नानुपपन्नौ इति भावः । आचार्यः स्मर्त्तेति । फलितार्थकथनं स्मर्त्तार्थेणेति स्वावाख्यायते इत्यन्वययोग्यम् । स्वतन्त्रत्वमिति । करणस्य कर्तृत्वावच्छेति भावः । अल्लविधिरिति । इमवेति शेषः । वर्णाश्रयेति तु वर्णाश्रयान्यविषयकम् । एवञ्चाप्याधान्येनाल्लविधेः विधेयं सञ्चमिति भावः । भाष्यः ऽस्ति प्रयोजनमेतदिति । उक्तप्रयोजनविशिष्टं सूत्रं निर्दिष्टं वेति कावचाप्रश्न इति बाध्यमात्रं तर्हीतिमम तु निर्दिष्टमेव न च कश्चिदोषप्रतिभासोऽस्ति चेद्वेति प्रश्नगर्भमुत्तरम् । बाधनादिति एवञ्च पञ्चैत्याहो पदत्वं न स्यादिति भावः । उपलक्षणार्थत्वादेतिानयोर्गप पूर्वपक्षज्ञां जस्य समत्वादिति भावः । तत्र श्लुलुपाः प्रत्ययलक्षणस्य फलचिन्त्यमालुकि तु पञ्चैत्याहो पदत्वं फलमस्ति । समावेशदर्शनादेति । कृत्कृत्यानिष्ठिति भावः । लोपः सज्ञा यस्येति बहुव्रीहौ मत्वधाया अनुपपत्तिः त्वान्तेन षष्ठीसमासे ऽर्थासङ्गतिरत इत्यन्तेन षष्ठीसमास इत्याह लोपस्येति । सङ्ग इति । परस्परं लोपशब्दाभावितप्रत्ययादर्शनविषये लोपसंज्ञा श्रेयर्थः । प्रत्ययादर्शनमात्रं सकललुप्तसंज्ञं प्राप्नोतीति भाष्यज्ञापार्थः । उतो वृद्धिरिति ।

प्रतिषेधे शास्त्रिणः तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति । सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावः * । सन् प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं राज्ञः पुरुष इति न लुको ऽप्यनिमित्तं स्याद् राजपुरुष इति । अस्तु तस्या अनिमित्तं या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या तु सुवन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत् प्रत्ययव्याप्तिरिति अनया भविष्यत्यनया न भविष्यति । लुप्त इदानीं प्रत्ययः यावत् एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत् एव सुवन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा प्राप्नोति । तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्युगलक्षणत्वात् परिवीरिति * । तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । क । परिवीरिति । किं कारणम् । एकयोगलक्षणत्वात् । एकयोगलक्षणे हि तुग्दीर्घत्वे । इह लुक् प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि कार्याणि पर्यवपन्नापि भवन्ति तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते । अनेनैव तुग अनेनैव च दीर्घत्वमिति । तदेकयोगलक्षणं भवति । एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्पन्ते । मिद्धं तु स्थानि-

त्ताभावादिति । निमित्तशब्देन निमित्तत्वमुच्यते तेन यस्य सतः कार्यं प्रति निमित्तत्वं नाभूत्स लुप्ते ऽप्यनिमित्तं स्यादित्यर्थः । राज्ञ इति । सति लुप्तिर्भसंज्ञायां स्यादिति पदसंज्ञा बाधयति नतोपो मा भदल्लोपश्चाभूदिति लुप्तेति तस्मिन्नलोपो न स्यादल्लोपश्च स्यात् । अस्तु तस्या इति । छे चात्र पदसंज्ञा । एका स्वादिष्वल्यवयवस्य सा च भसंज्ञाया बाधिता । द्वितीया सुवन्तत्वेन समुदायस्य सा च लुप्तापि स्थितेव । अल्लोपस्तु न लुप्तताङ्गस्येति प्रतिषेधश्च भवति । सत्येतदिति । कालावप्रकर्षप्रतिपादनायानद्यतनप्रत्ययप्रयोगः । राज्ञ इत्यज्ञावाधिभेदाङ्गसंज्ञायावयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते न समुदायस्य सुवन्तत्वानिमित्ता । लुप्ते प्रत्ययैर्वाधिभेदाभावात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया छे अपि पदसंज्ञा बाधितव्य । एकापवादत्वेन द्वितीया परत्वेनेति भावः । अनर्थात् । पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शितम् । भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन यथाश्रयापि भवति । यथा अतृणैर्द्वितीयागमः । तुग्दीर्घत्वयोश्चेति । अनेनैव प्रत्ययानिमित्तानि कार्याणि लुप्तेऽपि प्रत्ययं विधीयन्ते इति क्रमाभावात्पूर्वापर्यं न प्रकल्पते कार्यस्य प्राधान्यान्नानेन शास्त्रव्यपदेशो विधीयते । सिद्धं त्विति । अन्यो भावान्यद्वस्तु । स्थान्यप-

यामपि नञ्जावितप्रहणं न लुप्तमिति निषेधेन तत्र लोपत्वानिमित्तकार्यवृत्तिर्जाप्येन इत्यपवाद इति भावः । लुक्प्रत्ययसंज्ञानामिति दृष्टिं परिहृत्य दोषान्तरमाशङ्कते सतो निमित्तोति । वार्तिकनद्वयारूपानयोर्विरोधं परिहरति निमित्तशब्देनेति । नन्वेव पदसंज्ञा भवत्यस्यापि सत्त्वादल्लोपः स्यात्त आह अल्लोपस्त्विति । कालविप्रकर्षेति । अस्य चोत्तरस्य नायमवसर इत्यर्थः । भाष्ये (एतन्) वक्ष्यमाणवाक्यार्थरूपम् । पदसंज्ञाद्वयमिति । अनया पदसंज्ञया तलोपो भविष्यतीत्यादिभाष्यार्थः । यथेति । वर्णपाधान्यविषय एव स निषेध इति भावः । भाष्ये (पर्यवपन्नानि) । घृताति । अप्राप्तातीति यावत् । नन्वेतत्कार्यान्देशो स्यात्स एव कुतः शास्त्रानि-
ति तानिदेशयोग्यं संनवादन आह कार्यमिति । व्यपदेशो निमित्तम् । विधीयते इति । इत्यभिमान इति शेषः । वस्तुतः कार्यशास्त्रानिदेशयोग्यमद एवत्युक्तम् भाष्ये (एकयोगलक्षणानि चानि) । तादृशानि विप्रतिषेधविषयत्वेन न प्रकल्पन्ते इत्यर्थः । नन्वन्यभावे इति षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधार्येण वाभ्ययापि व्यञ्जनपपन्नो भावस्य भावान्तरायाणात् । समाससंज्ञाया गुणवचनसंज्ञाया बाधाचकार्यसिद्धतश्चेत्यन आह अन्याभावे

संज्ञानुदेशादान्यभाष्यस्य * । सिद्धमेतत् । कथम् । स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्य
भवतीति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । मत्तमात्रस्येन क्रियते । यथा प्राप्ते
तुग्दीर्घत्वे भविष्यन्नः । तद्रक्तव्यं भवति । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि स्थानिष-
द्भावो नारभ्यते । स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानलिवधाविति वक्ष्यामि । यन्नेवमाङ्को
यमहन् आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात् । नहि काचिद्धन्तेः संज्ञा-
स्ति या वधेरतिदिश्येत । हन्तेरपि संज्ञास्ति । का हन्तिरेव । कथम् । स्वं रूपं
शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा
भविष्यति । भमंज्ञाङीप्पफ्फगोरात्वेषु च सिद्धम् * । भमंज्ञाङीप्पफ्फगोरात्वेषु च
सिद्धं भवति । भमंज्ञा । राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । प्रत्ययलक्षणेन यचीति
भमंज्ञा प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानलिवधाविति वचनाच्च भवति । ङीप् ।
चित्रायां जाता चित्रा । प्रत्ययलक्षणेनाणन्तादितीकारः प्राप्नोति । स्थानि-
संज्ञान्यभूतस्यानलिवधाविति वचनाच्च भविष्यति । प्फ । वतण्डी । प्रत्ययलक्ष-
णेन यजन्तादिति प्फः प्राप्नोति स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानलिवधाविति वचनाच्च

क्षयादेशः । अन्यभाव एवान्यभावर्यामिति । स्वार्थे ष्यञ् । तत्रा पर्याधीर्गन्तं स्थानिनः
क्विपों या संज्ञा यो व्यपदेशः पितृकृत्यप्रत्यय इत्यादिः स लोपस्यानेन विधीयते तत-
स्तात्रिवन्धने शास्त्रं प्रवृत्तेन इति सिद्धां विप्रतिषेधः । सत्तामात्रमिति । कदादिद्व्यपदे-
शस्येत्यर्थः । यद्येवमिति । हन्ति स्वरूपेणापादायामन्तादे विधीयते न तु कां चि-सं-
ज्ञामाश्रित्वा भावः । गृहीति । यद्यपि भानुसंज्ञा ऽस्ति तथापि न तदुपादाननात्मनेपदं
विधीयते । हन्तेरपीति । आङ्को यमहन् इति सूत्रोपात्तो हन्तिः संज्ञा प्रयोगस्यस्तु
संज्ञीति वनेरपि हन्तिरसंज्ञा ऽस्तिदिश्यते । चित्रायां जाताति । चित्रस्यैवर्तितेतिर्गोष्ठ्यः
स्त्रियामुपसंख्यानामित्यङ्गा लुक् । द्विद्विर्गात्रित्यत्रान् इत्याधिकारात् ङीप्पेतिवशि-
त्वम् । वतण्डीति । नया आचक्रायतीति आपे दायित्वा सर्वप्रथमपक्षपातं प्फो
भवत्येवं शास्त्रैरवादिपाठान् प्राप्ते ङीप्पे वाधित्वा प्राप्नोति प्फः स्यात्तत्रान्तव्यधिकारादन्वि-

इति । भाष्ये ऽन्वयरूपं प्राप्तस्येत्यधिकमुन्यभूतस्येत्येतत् कर्तव्यमर्थो बोध्यः । स्वार्थे ङीप्पे स्थानिसंज्ञान् ।
ननु सत्ता स्थानिनश्चिद्वृद्धमन्विषेणसहयोग सत्ता । अक्षय्यत्वात्प्राप्तं आगच्छात्तत्पक्षेणस्थानि । एत-
त्त्वमेव स्थानिसंज्ञानुदेशादित्युक्तं न तु स्थान्यनुदेशमिति । नया सान् स्थानि कार्योपदेश एव स्थानिन
बोध्यम् । भाष्ये शाङ्गनाह । (तदुक्तस्याभावे) वचनात्प्रत्येकं सूत्राजपपरिहारे न युक्तं इति भावः । परि-
हरति । (यद्यपीति) । अथवेतर्हीति । तत्रापात्यर्थः । (७४३) यत्तत्तद्वचनात्प्रत्येकं पक्षपातं युक्तं इति
भावः । संज्ञामिति । निमित्तभूतव्यपदेशमित्यर्थः । ननु संज्ञान्तोत्तमान्तादन्तर्हन्तः सन्त्येवयुक्तमन्त
बद्धं सूत्रोपात्त इति । कृतान्तरमात्रं वचनात्प्रत्येकं दत्तमिति । भाष्ये । (मन्त्याद) । सिद्धमिति ।
इष्टमिति शेषः । वक्ष्यमाणान्यलिवधावन्वाङ्मात्रैकमन्तमिति नित्यं भविष्यति । सत्तामन्तं तु वर्णाश्रये इत्यस्य
वर्णप्राधान्यविषयत्वादिनिर्देशेन स्युरेति भावः । इति । तत्राश्रये युक्तं इत्यङ्गा लुक्विशेष इति लुप् ।
युक्तवङ्गावच्छांत्वं ततो जातये सांन्वेत्येवमित्यङ्गो यदन्तर्हन्तं लक्ष इति भावः । नचाङ्गा लुक् लुक्कृतान्ति
दापो लुक् पुनश्चाच्च दुर्लभो लक्ष्ये लक्षणस्यान्त्येवाद् इति वाच्यम् । जातमन्तस्यैवन्वाङ्मात्ररूपरुद्धस्यासि-
त्तया प्रवृत्तः । अत इत्यपीति । अकारान्तादय इत्ययम् । ननु वतण्डान् प्रत्ययस्य यमो लुक्स्थितमिति

भवति । गौरात्वम् । गामिच्छति गव्याति । प्रसयलक्षणेनामि औतो ऽमशभो-
रित्यात्वं प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति । तस्य
दोषो डौ नकारलोपत्वेऽस्म्यवयः * । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः । डौ नकार-
लोपः । आर्द्रं चर्मन् लोहितं चर्मन् । प्रसयलक्षणेन यचीति भसंज्ञा मिद्धा भवति ।
स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति । इत्वमाआशीः । प्रसयल-
क्षणेन हल्लीतीत्वं सिद्धं भवति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति ।
इम् । अतृणेट् । प्रसयलक्षणेन हल्लीति इम् मिद्धो भवति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यान-
ल्विधाविति वचनान्न भविष्यति । मृत्रं च भिद्यते । यथान्याममेवास्तु । ननु चोक्तं
सतो निमित्तानायात्पदसंज्ञाभावस्तुग्दीर्घत्वोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्ष-
णत्वात्पारिवीरिति । नैष दोषः । वक्ष्यसत्र परिहारम् । इहापि परिवीरिति ।
शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वादीर्घत्वं भविष्यति । कानि पुनरस्य प्रयोजनानि ।
प्रयोजनमपृक्तशिलोपे नुममाभौ गुणवृद्धी दीर्घत्वमंडादृक्षम् । वधयः * । अपृक्त-
लोपे शिलोपे च कृते नुम अनाभौ गुणवृद्धी दीर्घत्वमिम् अडाटौ श्रमविधिरिति
प्रयोजनानि । नुम् । अग्नं त्रीते वाजिना त्रीपथस्या तातापिण्डानाम् । अनाभौ ।
हे अनङ्वन् अनङ्वान् । गुणः । अधोक अलेट् । वृद्धिः । न्यमार्ट् । दीर्घत्वम् ।

धिः ण्फ । गव्यतीति । औतो ऽमशभोरित्यत्राचीत्यनुवर्तनादल्विधिरात्वम् । चर्ममिति ।
सुपां सुलुगिति डेलुकि अत्र भसंज्ञाया अभावान्नलोपः प्राप्नोतीति न डिसेवुद्धचारिति
वक्तव्यं जायते । परत्वादीर्घत्वमिति । सति प्रत्यये यकार्यं दृष्टे तल्लुप्ते णि भवतीति
सूत्रार्थः । परिधीयत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो न तुगिति परिधीरित्यत्रापि दीर्घे
एव भवति । प्रयोजनमिति । यद्यप्याल्विध्यर्थमिदमतृणोडित्यादौ तथापि विशेषावहित-
त्वाननुमादयो ऽप्यस्योदाहरणानीति भावः । अनङ्वमिति । पूर्वं संवुद्धिर्लोपमाश्रित्य-

लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्राचामिति प्राप्नोति चाचित्वा परत्वान् डीन् स्यात् शङ्गिरवदिपाठादत आह
अथिति । तत्र डि सूत्रे यञ इति वर्त्तने । सर्वत्रप्रवृत्तिर्नास्ति । तद्धि पूर्वसूत्रेऽपकृत्यते । औतोमिति । एका-
विधाविधायकं हि तत् । आर्चा । अजाद्योनिर्णयः । अत एव तद्धितशसो निर्वाचतः । भाष्ये सूत्रारम्भ-
वादी वचनान्तरवादिनं प्रति दूषणमाह । (तस्य दोष इति) । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधावित्यर्थः । इत्वम् ।
शास इवङ्लोरिति । इम् । तृणह इत्यनेन । भाष्ये । (वक्ष्यत्यत्रेति) । नदीति डौ नर्मापप्रतिषेधाज्ज्ञाप-
कात्प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा नित्येन रूपम् । अनुपपन्नतत् सूत्र एवत्यर्थः । शास्त्रमिति । उपदेशशास्त्रपरत्यर्थः ।
भानिदिश्यमानकार्याणामुपपत्तिश्च एव विप्रतिषेधशास्त्रापयोगीति भावस्तद्वह सति प्रत्यये इति । इहं
सूत्रन्तत्तच्छास्त्रनिमित्तसंपादनद्वारा तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तिसंपादकमिति भावः । अत एव पूर्वं तान्यज्जेन
प्रत्युत्पाप्यन्ते इत्युक्तम् । तानि नत्कार्यबाधकानि शास्त्राणीति तदर्थ उचितः न तु कार्याणि क्रियन्ते
इत्यर्थः । क्रियन्ते इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । अत एव दित आत्मेनपरात्वमिति सूत्रे पर्यतपादो रूपान्त-
रापत्तिरित्युक्तं कैयटेन विद्यमानस्य हि रूपान्तरार्पितमवति शास्त्रमेव च विद्यमानं न तु कार्यन्तस्थ च
रूपान्तरमन्तद्विषये कार्यान्तरप्रवृत्तकत्वम् । एवञ्च पर्यपन्नत्वमपि शास्त्रभ्येत्यन्यं । भाष्ये । (कानि पुन-
रिति) पूर्वमेतत्सूत्रकरणं का युक्तिरिति युक्तिप्रश्नः । इदानीं तु प्रयोजनप्रश्न इति न पानरुक्त्यम् । अत

[illegible]

गोराखे ऽपि नैवं विज्ञायते अमि अचीति । कथं तर्हि । अच्यमीति । प्रयोजना-
न्यापि तर्हि नैतानि गन्ति । यत्तावदुच्यते ङौ नकारलोप इति । क्रियते एत-
न्न्याम एव न ङिसंयुद्धयोरिति । इच्चमपि वक्ष्यन्त्येतत् । शाम इत्वे अशामः ।
काविति । इम्बिधिरपि हलीति निवृत्तम् । यदि हलीति निवृत्तं दृणहानि अत्रा-
पि प्राप्नोति । एवं तर्हि अचि नेत्यनुवर्तिष्यते । न तर्हीदानीमयं योगो वक्त-
व्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययल-
क्षणं यथा स्यात् शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति । किं
प्रयोजनम् । शोभना दृष्टो ऽस्य ब्राह्मणस्य सुदृष्टद् ब्राह्मणः । सोमनसी अलो-
मोपमी इत्येव स्वरो मा भूत् ॥

यनिमित्तइतिप्रत्ययलक्षणाभावः यत्र योकार इति । अकारावयव इत्यर्थः । अयवा यप्रवयवे
यज्जशब्दोत्र वर्तते यप्रवयवो योकार इत्यर्थः । पूर्ववदेतद् व्यस्ययम् । अच्यमीति ।
अच् प्रधानं तद्विशेषणमस्तीति तदार्थविध्यभावः । तत्र वर्णनिमित्तमात्रं न प्रत्ययनिमि-
त्तमिति दोषाभावः । क्रियते एतदिति । त्वयापि ज्ञापनार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः ।
शाम इत्वे इति । कुतर्थाभ्यन्त सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यमाशङ्कते इत्यादौ मा भूत् । अ-
कृते तु विध्यर्थम् । आशास्त इत्यादौ तु न भवति शासु अलुशिष्टादित्यस्यैव तत्र ग्रह-
णात् । प्रत्ययं गृहीत्वेति । स्थानिवद्भावेन सिद्धे सत्यय योऽगो नियमार्थः । प्रत्यय एव
यस्य लक्षणां तत्प्रत्ययस्यालोपं यथा स्यात् । सोमनसी इत्यत्र त्वनिभस्मन्ग्रहणानि चेति
वचनादस्प्रत्ययश्चाप्रत्ययश्च गृह्यते इति सुदर्पादित्यत्र स्थानिवद्भावादुत्तरपदाद्युदात्त-
त्वाभावे नज्जसृज्यामित्यन्तोदात्तत्वं भवति । तत्र चोत्तरपदादित्यत्रिकारादसन्तमुत्त-
रपदं गृह्यते इति सुदर्पादित्यत्रापि स्थानिवद्भावादशान्तत्वमुत्तरपदस्य स्यात् ॥ ६२ ॥

अयेति । न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्राधान्येन प्रत्ययनिमित्त इत्यर्थः । अङ्गनात्मकयोजकारेण सामा-
नाधिकरण्यसंभवादाह आकारावयवनि । अङ्गोऽङ्गीहः । अस्य विशेषणत्वे इदम् । युगे त्वन्याद्यकल्पनेति
न्यायादिति भावः । नन्वेव सति मन्वादिभ्योऽप्यमङ्गुवर्णायाज्जात्यन इत्यत्र मुख्यार्थस्योत्तरलक्षणायां
वैरूप्ये स्यादतो व्याख्यानान्तरमाह अथवेति । तद्विशेषणमिति । अमावस्ये ऽचोत्यर्थ इति भावः । एव
प्रत्याख्यानवास्तुत्वेऽपि परिहरेण प्रत्याख्यानवासाह प्रयोजनान्यप्राप्त्याह । ज्ञोपेनार्थमिति । प्रत्यय-
लक्षणेन भवेत् नित्यस्येति शेषः । न लुपता तन्मिन्नित्यनाश्रित्यम् । अकृते त्वानि । परस्मैपनिविहिताङ्गसाह-
चर्यात् शासुतात्प्राये ग्रहणे तत्रेति पक्षे विध्यर्थम् । नन्वेवप्रायसोऽपि व्याख्यानादिति चेत् । अत्राह ।
शास इति सामान्यसूत्रम् । ततोऽङ्गि । अङ्गीहो निवृत्त्येति नियमार्थमिति । एवञ्च सूत्रे इत्यग्रहणे
मास्तिर्वाति मित्रसीरित्येदमित्यङ्गि । आशासः कर्तावेति तु अत्र शासोऽपि ग्रहणे विध्यर्थः अन्यथा नियमार्थ-
मिति आशास्ते इत्याशे न शेष इति । अथ वाक्तात्काविध्यर्थत्वे दृष्टेन भाष्यकृन्नियमार्थं सूत्रमिति प्रश्न-
पूर्वकमाह न तर्हीत्यादि । प्रत्ययं गृहीत्वेति । प्रत्ययन्तद्वाच्यमर्थमपुष्कणि यदुच्यते इत्यर्थः । शब्द
शङ्कीत्येति । उक्तमस्तीतिनिकृष्टकारणं यदुच्यते इत्यर्थः । ननु शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन
मा भूत् स्थानिवत्त्वे न तु स्यादत आह स्थानिवदिति । प्रत्यय एवेति । उक्तार्थः । एतदर्थमेव द्वितीयं
प्रत्ययपदम् । नचालोमोपसोति पर्वुगमेन श्रूयमाणसन्तस्यैव ग्रहणमिति नियमापि व्यर्थः इति वाच्यम् ।
पर्वुगमेन प्रत्ययासन्तस्यैव ग्रहणापत्तौ सुब इत्याशे स्वराणापत्तोरिति भाष्याशयात् । ननु स्थाननिमित्तं
यदुच्यते कार्यं तद्व्याप्तिरन्वेन लोपेति ननु तस्यैव हि असन्ता वचनशनेनापि काचित्वाप्रतिपत्तिरिति
चास्त एव काचित्त्वमत आह तत्र चेति । सोमनसीति सूत्रे इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

स्वराः * । जिनकिस्वरा लुकि प्रयोजयन्ति । गर्गा वत्सा विदा उर्वाः । उष्ट्र-
ग्रीवा वामरज्जुः । जिनतीत्याद्युदात्तत्वं मा भूदिति । इह चात्रयः ! कित इत्य-
न्तोदात्तं मा भूदिति । पाथमथोः सर्वनामस्थाने लुकि * । पथिमथोः सर्वनाम-
स्थाने लुकि प्रयोजनम् । पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न
भवतीति वक्तव्यम् । पथिप्रियो मथिप्रियः । पथिमथोः सर्वनामस्थानइत्येषु स्वरो
मा भूदिति । अहो रविधौ* । अहो रविधाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भव-
नीति वक्तव्यम् । अहर्ददाति अहर्भुङ्क्ते । रो ऽमुपीति प्रत्ययलक्षणं प्रति-
पेधो मा भूदिति । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ * । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ
लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । परमवाचा परमवाचे । पर-

लुकि कृते स्वगानिवर्त्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां संबन्धः । भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं
व्याचष्टे जिनकिस्वरा इति । प्रतिपेधामत्यध्याहारः । उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुगित । देव-
पथादित्वात्कनो लुप्राभंज्ञायां चेदमुदाहरणं संज्ञायां तु सज्ञायामुपमानमिति भावितव्य-
माद्युदात्तत्वेन । अत्रय इति । गशादभ्यां त्रिप् अदेस्त्रिर्निचचेति त्रिवन्तो ऽत्तिशब्द आ-
द्युदात्तः । पथिप्रियो मथिप्रिय इति । पूर्वपदकृतिस्वरणान्तेऽदात्तौ पथिर्माथशब्दौ भव-
तः । अहर्ददातीति अमुपीति प्रसज्यप्रतिपेधः पथुदासे तु दीर्घाह । निदाघ इत्यत्रापि सुप्सहस्रं
निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात् रत्वं चेप्यते । लोपशब्देन सोलुप्तत्वात्प्रात्ययलक्षणं सुपि
नेति रत्वप्रतिपेधादुत्वे यत्वं तस्य च लोपे दीर्घाह निदाघ इति सिध्यति । लुकि तु
प्रत्ययलक्षणप्रतिपेधद्रत्वे सत्युत्वाभावादहर्ददातीत्यदि सिध्यति । उत्तरपदत्वे
चेति । उत्तरपदम् उत्तरशब्देनोच्यते पदैकदेशलोपान्तेनोत्तरपदस्य पदत्वं पदव्यपदे-

सप्यशृभ्यान्तुदचंति काननन्तः । नः सख्याया इत्यप्याकृतात्तत्वं प्राप्नोतीति द्रष्टव्यम् । माहिशानामि-
त्यत्राहर्षितषधाय भाङ् । हि शब्दो हि चिति निपातपीतषधार्थः । सिङ्गलुक् स्वरवर्जनं न कार्यमित्याह
लोरीत । गान्तीत्यनेन चलेरेव लुकि मन्दापसत्यत्र पुनर्लिप्सहणं न कार्यम् । जुस्विधावात इत्येतच्च विध्यर्थ-
स्यादिति लाघवमिति भावः । प्रत्ययलक्षणार्थमिति । प्रत्ययलक्षणं साङ्गमिक्तकार्यार्थमित्यर्थः । ननु
जिनकिस्वरा इति भाष्यदर्शनाद् जिनकिनां स्वरविशेषणत्वेन लुका समानो ऽनपपन्न इत्यत आह जिनकि-
तामिति । प्रयोजयन्तीत्यस्य कर्माकाङ्क्षायामाह प्रतिपेधामिति । लुबिति । वास्तिकं लुकिस्त्वलक्षणमिति
भावः । भाष्ये [आद्युदात्तत्वं मा भूदिति] एवञ्च प्रातिपदिकविशेषणान्तोदात्तत्वेनेति भावः । अत्रि-
शब्दादितश्चान्तिञ्च इति ठकां ऽत्राभ्याम्वाति लुकि । नन्वत्रय इत्यत्र कस्त्वप्युक्तान्तोदात्तत्वाभावेऽपि प्राति-
पदिकस्वरं तत्त्वं दुर्गममिति आह शाराक्षिणि । त्रिवन् इति । नान्तरत्वेन्तोदात्त इति भावः । इदं प्रयोजनं
किञ्चिद्विज्ञानस्थानं उदात्त इत्यर्थे बोध्यम् । कितः प्रत्ययस्यैवन्तोदात्तत्वे तु प्रत्ययलक्षणं कार्येणा
ऽसंपादनात् दोषः । अत एव नखानिमित्र । इत्येवन्त्याहुः । पथिर्माथशब्दौ इत्युपस्थानतया प्रत्ययस्वरं
फिषेन्त इति वान्तोदात्तौ । नयोः सर्वनामस्थानानिमित्तमाद्युदात्तत्वमत्रापि स्यादित्यर्थः । भाष्ये पथिप्रियो
मा भूदिति । ननापथुदात्तत्वं दाबित नदुपपादयति पथुदासतु इति । प्रत्ययत्वेन सुप्ता वृश्ये तु अहर्ददाती-
त्यन्यत्रापि रत्वं न स्यादित्यर्थः । नाविव्यमाणमपि रत्वेन प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणविषयेन रत्वस्यैव प्राप्नोत
आह लोपशब्देनेति । हल्ङाश्रित्युत्वेनेति भावः । लुमता लुप्ते एव स निषेध इति तात्पर्यम् । न लुमता
तस्मिन्निति पक्षे तु नरमावश्यकम् । उत्तरपदत्वे चेति सर्वथा कार्यम् । ननु सामान्यं उत्तरपदं पदम्
इत्यर्थे परमचर्मत्वात्पि निषेधार्थो नलोपो न स्यादत आह उत्तरपदमिति । अत एव बहुचर्चस्येति चेन्न

चोक्तम् । उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेतेति । वचनादुत्तरपदाधिकारो भविष्यति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । इदमस्ति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् । सुप्तिङन्तं पदम् । यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुबन्तं तिङन्तं चानः क्योनान्तं क्ये पदसंज्ञं भवतीति यस्मात् क्यविधिस्तदादि सुबन्तं च । सति च पूर्वं पदसंज्ञं भवति यस्मात्सिद्धिभिस्तदादि सुबन्तं च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति । यस्मात्स्वादिभिस्तदादि सुबन्तं च । यच्च भम् । यजादिप्रत्यये पूर्वं भं भवति । यस्माद्यजादिविधिस्तदादि सुबन्तं च । इदं तर्हि परमवाक्यं । असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्तु तस्याः प्रतिषेधः । या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा, या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यये आसीत् । अनया भविष्यत्प्रत्यये न भविष्यतीति । लुप्तइदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत् एवावधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणो न

दिति पदाधिकारः । वचनादिति । समासे ह्युत्तरपदं भवति न च कर्णशब्दो अत्र प्रत्ययान्तोस्ति अर्शआदिषु हि स्वाङ्गाङ्गीनादिति पठ्यते तेन खञ्जादिभ्य एव हीनस्वाङ्गवाचिभ्यो ऽच्प्रत्यया भवति न च कर्णशब्दो हीनस्वाङ्गवाच्यो । तत्तर्हीति । उत्तरपदत्वे चापदादिविधायित्येतत् । यच्च भमिति । ततश्च परमवाच्येत्यत्र वाक्यशब्दस्य भवतात्पदत्वाभावः । इदं तर्हीति । असर्वनामस्थानइति प्रसज्यप्रतिषेधे मन्यते ततश्च सर्वनामस्थानं परतो यस्मात् स्वादिर्धाधिस्तदादिसुबन्तं च पदसंज्ञं न भवतीति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् पदत्वप्रतिषेधात् कुत्वाप्राप्तिः । सत्येतादिति । अर्वाधि-

भगवन्तति बोध्यम् । ह्रस्वो ह्रस्वादिना स्वस्य भाष्यन्तेव कश्चिदुक्तिरिति न दोष इति तत्रैव निरूपयिष्यामः । समासधरमावयवे उत्तरपदशब्दो रूढ इत्यामप्रत्याह समासं हीनं । न तु पदत्वमपि तदवयवहरि प्रयोजकमित्यर्थः । केवलरूढत्वे मानमुक्तं तु पृथक् दुर्जनन्यायिन केवलयोग्येति न च कर्णोक्तिः राजवाचककर्णशब्दस्य तु भूमिव्यक्तपदार्थो य इति न्यायात् तत्र ग्रहणं मानं भावः । कार्यापनावित्यादौ ह्रस्वोऽब्राह्मणानीति तादृश्यता । बाधकशास्त्रवताम् अनुवृत्तः पागव तद्धित इति न दाषः । भाष्य (न क्य इत्यादिनदादि-सुबन्तं चाति) । यस्मात्प्रत्ययविधिर्गीता भवत्यमुत्तरानुवर्त्य परमेश्वरुर्भित्त्यादौ परमपार्श्वतिसुबन्तस्य पदत्वधारणाय । तत्त्वे हि ह्यल्युपोत्तममिति परमेश्वरस्यपि निघातापत्तिः । एवञ्च तस्य नः क्य इत्यङ्गापि सम्बन्धे यस्मात् क्यविधिस्तदादि 'यदि क्ये तात्राभित्तान्तर्वात्तिसुपा पदन्तश्चान्तमन्वेति नियमः स्यात् तथा च परमवाच्यतात्यादावयववाक्यशब्दस्य पदत्वेन कुत्व स्यात् सूत्रन्तु समिध्यतात्वेन व्यावृत्त्यर्थं स्यादिति सुबन्तमित्यापि सम्बन्धेन इति भावः । तस्य च मध्ये चेत् सुबन्तं तदा तदापि नान्तमेव पदमित्यर्थः । अन्वाध्यायशेषे च सुबन्तमिति सर्वत्र सनियोगशिष्टत्वे षड्भ्य इत्याद्यानाद्धिः । निति चत्यत्र यद्यपि नास्त्युपयोगो ऽवयवसुबन्तापत्तिरस्तथापि उत्तरानुवृत्तिं दर्शयितुं तत्रापि तत्सम्बन्धो दर्शितः । व्यपदेशिनङ्गावेन कथञ्चिद्व्ययः सपाठः । एवं स्वादिष्विति सुबन्ति तदनुवृत्तिकरणभूतस्यमेव । योश्च भूमिव्यक्षापि पदसंज्ञा तुल्यावधिकत्वसिद्धयर्थं यस्मादित्याद्यनुवर्त्योपात्तं बोध्यम् । सतिनां भेदादिति । सति सा तदन्तस्य सुबन्तामिति पदत्वे न तत्प्राग्भासस्य स्वादिष्वित्याति भावः । ननु अपरानभिक्तकेवनान्तरङ्गतया सुबन्तामिति पदत्व स्यादत आह भाष्य । प्रतिषेधाच्च । विधुन्मन्तम् । प्राप्तस्य विधीनवर्त्तनम् । एवञ्चापवादस्योपान्तरङ्गासंभवं इति भावः । अत्रानुवर्त्तनं सुबन्तमित्यापि स्वादिष्विति सुबन्तं

सर्वनामस्थानपरत्वेति कृत्वा प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नो-
ति । नाप्रतिषेधात् । नायं प्रमज्ज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि पर्थु-
दासो ऽयं यदन्वत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थाने 'अव्यापारः । यदि केन
चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा । अथ वा अन-
न्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा
प्राप्तिं बाधेत् । नोत्सहते प्रतिषिद्धा मती बाधितुम् । यद्येवं परमवाचो परमवाच
इति सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्य-
ते । स्वादिषु पूर्व पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थाने अयचि । पूर्वं पदसंज्ञं भव-
ति । ततो भम् । भमंशं भवति यजादावमर्वनामस्थानइति । यवि तर्हि सावापि
पदं भवति एचः प्लुताविकारं पदान्तग्रहणं चोदाविष्यति । इह वा भूत् । भट्टं
करापि गोरिति तस्मिन् क्रियमाणे ऽपि प्राप्नोति । वाक्यपदयोस्तस्यैवैवं तत् ।

संज्ञिनां भेदात् । बलीयांस इति । विध्युन्मूलनरूपत्वात् । एवं तर्हीति । योगविभागे स्मृति
सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यतइति दायाभावः । असर्वनामस्थानइति । मज्जः क्रियापदेन स-
स्वन्धादुत्तरपदनामस्वन्धो यवीत्यन्तच्छ सर्वनामस्थानविशेषणं तेनायमर्थो भवति
यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवतीति । ह्यत्वात् तु मुशब्दे भयत्येष ।
भाष्यं तु घस्तुमात्रमुपन्यस्तम् । सर्वनामस्थाने अयर्चाति । यजादौ सर्वनामस्थाने प-
दसंज्ञानिषेधात्सामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते अयजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवती-
ति । वाक्यपदयोरिति । गौरित्योक्तारो वाक्यान्तो न भवतीत्यदुता न भवतः ।

सर्ववृत्त्या मध्यस्य सुबन्तस्य यत्प्राप्तं तन्निषेधकं नतु सुबन्तमिति सूत्रपातस्थाने बोध्यम् । भाष्य (गो-
त्सहस्रइति) । स्वयमप्रवर्तमानं कथमन्य बाधेनेति भावः । ननु सर्वनामस्थाने ऽयर्चाति स्यामस्य पद-
स्थाननिषेधकत्वे ऽनन्तरत्वेन स्थायेन स्वाविध्वयस्यैव निषेधे परमवाचावित्यादौ सुबन्तमानं पदस्य स्यादस्य
भाह्वं योगविभाग इति । एवञ्च तन्मामर्थ्यावनन्तरस्येति स्यात्तबाध इति भावः । यर्चात्यस्य पुरस्तादप-
कर्षे फलमाह ह्यजादिति । घस्तुमात्रम् । अर्थसिद्धार्थः । मज्जन्तः मज्जः सर्वनामस्थानपदेनामन्वयप्रदर्श-
नम् । भाष्ये (प्लुताविकारइति) । प्लुतमहिताविकार इत्यर्थः । एषा प्रशस्त्यादुक्तान्ते पूर्वस्यार्थस्यादुक्त-
स्वेदुतावित्यनेति भावः । भाष्ये (इह तर्हीति) । वास्तिकारम्भे त्वपराशिवधाविश्वकर्तुं शेषः । प्रत्याख्याने
तु शेषः । कुत्वाभावाय पदस्थनिषेधप्रवृत्तेर्गदशयकत्वात् । एतेन योगविभागमिदस्य क्वाचित्कस्यात्र शेष
इत्यपास्तमिति भावः । पञ्चमीनेत्योगविभागमिति । पञ्चादस्य पराशस्त्यवयवासासामर्थ्यादत्र सामसा-
न्त्याप्राप्तेः सौत्रः समास इति वस्तुमुच्यते । भाष्ये (न नैत्यः प्रतिषेधइति) नैत्यः परस्य सुबन्तं पदमानं
पदस्थमाश्रित्यापि न प्रतिषेध इत्यर्थः । अत एव परमवाच इत्याश्रयि न शेषः । भाष्ये (पञ्चादादनेत्युच्यमाने-
पीति) । षष्ठीतत्पुरुषे ऽपि न सिध्यति कुत्वाभावाय पदत्वाभावावस्यावश्यकत्वात्तदित्यपरमर्थः । अथ बहुवच-
शेषो वास्तिकारम्भेपि उत्तरपदस्याभावेन निषेधाभावात् पदस्थसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषेण पदस्थनिषेधप्राप्त्ये-
षि कुत्वाप्राप्तेः । इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गोत्वद्वैतस्याभ्यामप्युक्तत्वं मन्तव्यं निधाय व्यापवाय नप्रादि-
...चनपाठमाह एवमर्हीति । नवशान्तविधातिन । पदान्तरस्थानिके विधायित्वर्थः । नप्रादित्तवास्तिकस्या-

इह तर्हि दधिसेचः सात्पदाद्योरिति पदादिलक्षणः पदप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं पदस्यादिः पदादिः पदादेनेति । कथं तर्हि । पदादादिः पदादिः पदादेनेत्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इहापि प्रमज्जेन कञ्चु वाञ्चु कुमारीषु । किशोरीष्विति । सात्प्रतिषेधी ज्ञापकः स्वादिषु पदत्वेन तेषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति । इह तर्हि बहुसेचौ बहुसेचः । बहुजयं प्रसयः । अत्र पदादादिः पदादिः पदादेनेत्युच्यमाने अपि न सिध्यति । एवं तर्हि उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुप्तता लुप्तं प्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति । कथं बहुसेचौ बहुसेचः । बहुचपूर्वस्य च पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति । द्वन्द्वे ऽन्त्यस्य * । द्वन्द्वे ऽन्त्यस्य लुप्तता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । वाक्स्रक्त्वचम् । इहाभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । सिचि जुमोऽप्रसङ्ग आकारप्रकरणात् * । सिचि जुमोऽप्रसङ्गः । किं कारणम् । आकारप्रकरणात् । आत इति वर्तते तन्नियमार्थं भविष्यति । आत एव मिज्जुगन्तान्नान्यस्मात्सिज्जुगन्तादिति । इह च इति युष्मत्पुत्रो ददानि इत्यस्मत्पुत्रो ददानीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावाविनि वान्नावादयः प्राप्नुवन्ति । युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात् * । स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमाणं विभक्तिविशेषणं विज्ञास्यते । अ-

पदादादिरिति । पञ्चमीतिथोगविभागात्समासः । कथं बहुसेचाविति । समासाभावात्सोत्तरपदत्वे नापि पदपदत्वम् । द्वन्द्वेऽन्त्यस्येति । उत्तरपदत्वे चेत्यनेनेव सिद्धे नियमार्थमिदमन्त्यस्येति मध्यमपदस्यापि पूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसम्भवात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधप्रसङ्गात् । मुख्ये तत्तरपदे सम्भवति कथं मध्यमपदस्य ग्रहणं स्यादिति चिन्त्यमेतत् । आकारप्रकरणादिति । आकारस्य नियमार्थत्वेन प्रस्तावार्थेत्यर्थः । अथ वाकारं प्रकरणदात इत्यत्र सिचः प्रकृतत्वादित्यर्थः । इति युष्मत्पुत्र इति । पदावुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्गदेशविधानादिति शब्दप्रयोगः । श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्वित्येव सिद्धे स्थग्रहणे सत्ययमर्थो भवति तासु ये त्ववस्थिते युष्मदस्मदी इति श्रूयमाणासु चावस्थाने भवति न तु लुप्तासु लुप्तस्थाभा-

प्यत्रैव प्रवृत्तिव्याख्यानादेतत्केकफलत्वायेति बोध्यम् । एतावतापि बहुसेचावित्यस्यासिद्धिरिति शङ्कते कथं बहुसेचाविति । नदुपपादयति समासं । एवञ्च नियमाप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् पदप्रतिषेधवत्त्वात् कुः पदान्तस्येति कुत्वं स्यादिति भावः । पञ्चमीसमासोप पञ्चापत्तिरित्याह नापि पूर्वस्येति । भाष्ये (बहुचपूर्वस्येति) । आश्रयार्थिकारम्भे तत्प्रत्याख्याने च सात्पदाद्योरित्यत्र चार्थमिति गूढ भाष्यः । नपदान्तविधाविनि प्रतिनिर्देशादुत्तरपदत्वे अत्यस्य वार्त्तिकस्य ऊमुडाविविधौ गत्वाविविधौ चाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । ऊमुटमुग्रस्थभाष्यस्त्वेतद्विशेषादुक्तं च परं इति सूत्रस्य भाष्याविरोधाच्च न लोपात्सिद्ध्यन्त इति वार्त्तिकस्य भाष्याविरोधाच्चैकदेशयुक्तिरिति बोध्यम् । एवञ्च प्रत्याख्यानप्रकारोप योगविभागस्य क्त्वात्किंत्वेन ऊमुडाविविधये न । इमं च ध्वनयितुं प्रत्याख्यानमपि वार्त्तिकं पुनरक्षरान्नैरुपात्तमित्याह । मुख्ये त्विति । उत्तरपदशब्दस्य समासश्चरमावयवे रूढाति भावः । रूढस्यैव महणोर्मत्यतद्व्याख्यायके

स्सन्यत्सग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । सविभक्तिकस्य वान्नावादयो यथा
स्युरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पदस्येति वर्तते । विभक्त्यन्तं च पदं तत्राऽन्त-
रेण वि सग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यन्ति । भवेत्तिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदं यत्र
तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न भिद्यते । ग्रामो वा दीयते ग्रामो नो दीयते । सर्वग्रहणमपि
प्रकृतमनुवर्तते तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति । इह चतुष्कामं याजयाञ्चकारोति
तिङ्ङोतिङ्ङ इति तस्य च निघातस्तस्माच्चानिघातः प्राप्नोति । आभि निन्नापात्तस्य
चानिघातस्तस्माच्च निघातः भिद्धो भविष्यति । अङ्गाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ *
अङ्गाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ न सिध्यतः । जिगमिप संवित् । अङ्गस्येतीटो
विधिप्रतिषेधौ न प्राप्नुतः । क्रमेर्दीर्घत्वं च * । किं च । इटश्च विधिप्रतिषेधौ ।
नेत्याह । अङ्गे ऽयं च पठितः । क्रमेश्च दीर्घत्वम् । उत्काम संक्रामेति । इह

स्त्वामभ्यवात् । अस्यन्यदिति । तिष्ठतिग्रहणार्थापि वर्तते यथा तपसि स्थितः तपो
न जहातीत्यर्थः । तथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति समयं मा हार्यामित्यर्थः । तेन सति
स्यग्रहणं तत्सहितयोः कार्यं विज्ञायते । अथ वा यथा स्यस्य आनीयतामिति स्यस्य
आनीयते तथा पष्ठचादिसहितयोरुष्मदस्मदाः कार्यं भवतीति विज्ञायते । पदस्येति
वर्ततेति । केवलयोः पदत्वाभावात्तदवयवं पदं गृह्यतेति भावः । यत्र त्विति ।
अत्र हि ते एव पदं इति तयोरेवादेशप्रसङ्गः । सर्वग्रहणमपीति । अनेकाद्व्यात्मनो दे-
शत्वे लब्धे सर्वग्रहणमनुवृत्तं पष्ठचन्ते विपरिणाम्यमानं सर्वस्य पदस्य विभक्तिस-
हितस्य स्थानान्वयमवगमयतीत्यर्थः । याजयाञ्चकारेति । परस्वात्तिवादिषु कृतेषु
अम इति लुकि प्रत्ययलक्षणं याजयामित्यस्य तिङन्तत्वाति पथः पञ्च । आभि
लिल्लोपादिति । नाभामेषु तिवादिषु लुगारभ्यमाणस्तेषां बाधकः । अङ्गाधिकार
इति । अङ्गस्येति स्वयं तेनाङ्गाधिकारविहितं यत्कार्यं तत्तुल्यता लुके प्रत्यये न
भवतीति सूत्रार्थे दोषोपन्यासः । जिगमिपेति । अतो हेति लुकि कृते गमेरि
गस्मैपदोऽप्येताड् न प्राप्नोति । संवित्मेति । न वृद्धश्चतुर्थ्य इतीटप्रतिषेधः ।
क्रमेति । कार्यसमीपे श्रयमाणश्चकारः कार्यमेव श्रयणीचतुर्थादित्यभिप्रायेण ।

इन्ने चेतीति तत्त्वम् । प्रालम्ब्यानां न मध्यमस्य पति । मध्यमवृत्तस्यापि स्वातन्त्र्येन विशेषणात्
इति बोध्यम् । प्रस्वात्तिवादि । आन इत्यस्यास्मान्नित्यर्थः । मित्य इति । अनेन विधिस्त्वामभ्यो दर्शितः ।
माष्य (श्रयमाणेति) । श्रयमाणत्वाद्येकं विभक्त्यविशेषणान्वयः । तल्लोभात्तयं दर्शयति । पष्ठस्यादि ।
अथवा यथारथेति । स्यशब्दः सार्वाभ्यवाचीन भावः । सतृतीयमिति । सतृतीये श्रयमाणस्यो रिति तद्व्या-
प्तमवयव लाक्षणिकमिति भावः । मुख्यार्थे एव पदत्वाभावात्तदवयवं संभवति किं लक्षणस्येति । अत्र
हीति । अथपि द्वितीयायां पठ्याञ्च नयो पठत्वाभ्यवयव लक्षणया भावप्रत्ययान्वयान्वयाधिकारकपठ्याय
लक्षणा युक्ता तथापि पदस्येति स्य मादुपधाया इत्याजययपठ्याय लक्षणनया पठ्यायवचोऽप्यर्थः
कृत्स्यात्त इटशब्दगतात् सप्तग्रहणत्वात् पठ्याह सर्वग्रहणमिति । चतुर्थात् सूत्रमन्यत । ननु ला-
वस्याभावेन अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकि प्रत्ययलक्षणानां न निङन्तत्वमन आह परस्वात्तिवादि ।
नापिर्तिर्वाति । अन्तरङ्गानपीति न्यायान्वयवि बोध्यम् । इटप्रतिषेध इत्यत्र न प्राप्नोतीत्यनुपपत्तिर्बोध्यम् ।
क्रमः परस्मैपठित्वात् । समुच्चिन्याति । न च्यामभ्येतीति शेषः । इत्यानप्रायेति । पठन इत्यर्थः ।
भाष्ये तद्व्याप्तिर्मात्रायातिन उत्तर्याति । इत्येति । आचार्य आह तस्यानेन । शमीर्वादीवधिवृत्तस्तस्य-
तिषेधः क्रमश्च सर्वेन न सिध्यतात्यर्थ इति भावः । अनेन नैकाद्व्यात्मनो पदमात्राद्व्याप्तिर्वाङ्मात्राधिकारपर-

किं चिदङ्गाधिकारे लुमता लुप्ते प्रसयलक्षणेन भवति किं चिच्चान्यत्र न भवति यद्वि पुनर्न लुमता तस्मिन्नित्युच्यते । अथ नलुमता तस्मिन्नित्युच्यमाने किं सिद्धमेतद्भवति । इतो विधिप्रतिषेधौ क्रमेर्दर्शित्वं च । बाढं मिद्धम् । न इतो विधि-प्रतिषेधौ परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । सकारादाविति तद्विशेषणं परस्मैपद-ग्रहणम् । न खल्वपि क्रमेर्दर्शित्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । श्रुतिप्रति-तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न लुमता तस्मिन्निति चेद्वनिणिङादेशास्तलोपेः । न लुमता तस्मिन्निति चेद्वनिणिङादेशास्तलोपे न सिध्यन्ति । अवधि भवता दस्युः । अगाधि भवता ग्रामः । अध्यागधि भवता ऽनुवाकः । तलोपे कृते लुङीति हनिणिङादेशा न प्राप्नुवन्ति । नैप दोषः । न लुङीति हनिणिङादेशा उच्यन्ते । किं तर्हि । आधेयातुकइति तद्विशेषणं लुङग्रहणम् । इह च सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्य मुपीसाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । तच्चापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न लुमताङ्गस्येव सिद्धम् । कश्चम् । न लुमता लुप्ते ऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि । यो ऽमौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तत्र भवति । एवमपि सर्वस्वरो न सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः ॥

किं चेति । आदेश इति । कार्यस्य समुच्चैतव्यस्याभावात्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमृच्चय इत्यर्थः । किञ्चित्चेति । किञ्चित्किञ्चरात् न लुमता तस्माद्भाति । लुमता यो लुमः प्रत्यय-स्तस्मिन् यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तत्र भवतीत्यर्थः । अत्रय इत्यत्र स्वरो न भवति तद्वितस्मैव कितो ऽन्तोदात्तत्वविधानात्लुकि कृते कार्याणां ऽसत्त्वात् । प्रत्ययलक्षाणां हि अदन्तस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपे ऽपि भवति न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं तदपि नहि वच-नेनासत् । कार्यं स्रज्यते प्रतिपादायतुम् । तद्विशेषणमिति । विशेषणपदोपक्षिणत्वा-त्कार्यं प्रति निर्मात्तभावां नास्तीत्यर्थः । हनिणिङादेशा इति । लुका लुङो विषयत्वा-पेक्षाराद्विषयसप्तम्याश्रये ऽप्यसिद्धिः । तद्विशेषणं लुङग्रहणमिति । तेन लुङपरं चि-ण्यादेशविधानम् । न लुमतेति । अङ्गस्येत्यस्य स्वरितत्वाप्रतिज्ञानात्तत्र लुमता लुप्ते

त्वं हि युञ्ज्यत इत्युपसंहरति । भाष्ये (इहति) । प्रान्तिकस्वरा इति । इत्युपलक्षणम् अर्द्धवर्गान्तिष्यासु षीति प्रान्तपदस्यापि । षस्तुनः । किञ्चित्केत्यत्र किञ्चित्पठन रो ऽसुपीत्येव प्रतिस्वरविषये सौवर्णिनां सप्तमीनान्तवन्तसप्तमीत्यन न लुमता तस्मिन्निति न्यासेषि वचनस्यावश्यकत्वादिनि बोध्यम् । तस्मिन्-यत्कार्यामिति । तस्मिन् परस्मैपदमित्तक तत्प्रकृतिसप्तम्य यत्कार्यमित्यर्थः । किञ्च इत्युदाहरणभूतावयव इत्यस्या-भयपक्षे ऽप्यसिद्धेस्तत् परिहर्ति अत्रयइत्येव । यदस्येत्येति । प्रत्ययनामित्येव सिद्धे लक्षणग्रहणसाम-र्थ्येन प्रत्ययनिमित्तकमेव न तु प्रत्ययस्यानिकामित्यर्थमिति भावः । युञ्ज्यन्तरमप्याह नहीति । षस्तुन-स्योच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । अत एव नयानभिन्न इत्यानावैसादिकं न । एवमस्तः । सत्तापि न वचनेन शक्यंति बोध्यम् । परस्मैपदपरसादङ्गत्वविमिश्रित्वेऽ इत्याद्यर्थे न दोष इत्याह विशेषण एवेति । एवञ्च लुमप्रत्ययानामित्तक तत्प्रकृतस्तत्र कार्यमिति भावः । नन्वाधेयातुक इत्यादीनां विषयसप्तमीत्वात्पूर्वमेव तेषां प्रत्ययेन प्रत्ययलक्षणोपक्षेयत आह लुकोति । एवञ्च विषयत्वज्ञानायावश्यं प्रत्ययलक्षणमाधेयार्थान्तरेण न लुमता तस्मिन्निति न्यासे न प्राप्नोतीति भावः । लुङपरं चिणीति । लुङपरा-धेयातुकावपेक्ष इत्यर्थ इति भावः । भाष्ये(तच्चापीति)न लुमता तस्मिन्नित्यत इत्यर्थः । लुप्ते प्रत्यये अङ्गमिति

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ६२ ॥ किमिदमलग्रहणमन्यविशेषणम् ।
 एवं भवितुमर्हति । उपधासंज्ञायामलग्रहणमन्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः * । उप-
 धासंज्ञायामलग्रहणमन्यनिर्देशश्चेत्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । संघातस्योपधा
 संज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । शाम इदङ्गहलोः । शिष्टात् शिष्टाम् । संघातस्येत्त्वं
 प्राप्नोति । यदि पुनरलन्त्यादिन्युच्यते । एवमप्यन्तोऽविशेषितो भवति । तत्र
 को दोषः । संघातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा प्रसज्येत । तत्र को दोषः । शाम इद-
 ङ्गहलोः । शिष्टः शिष्टवान् । शकारस्येत्त्वं प्रसज्येत । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमे-
 वास्तु । ननु चोक्तमुपधासंज्ञायामलग्रहणमन्यनिर्देशश्चेत् संघातप्रतिषेध इति ।
 नैष दोषः । अन्यविज्ञानात्सिद्धम् । सिद्धमेतत् । कथम् । अलोऽन्यस्य विधयो
 भवन्तीत्यस्य भविष्यति । अन्यविज्ञानात् सिद्धमिति चेन्नानर्थकेऽलोऽन्यविधि-
 रनभ्यामविकारे * । अन्यविज्ञानात् सिद्धमिति चेत्तत्र । किं कारणम् । नानर्थके
 ऽलोऽन्यविधिरनभ्यामविकारे । अनर्थके ऽलोऽन्यस्य विधिर्निर्लेपा परिभाषा कर्त-

प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यं प्रत्ययाश्रयमाङ्गमनाङ्गं वा तत्र भवतीत्यर्थः । कर्तव्योऽत्र
 यत्न इति । सर्वशब्दार्थं वचनं कर्तव्यम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

अलोऽन्त्यात् ॥ किमिदमिति । प्रथमा पञ्चमी वेति सन्देहात्प्रश्नः । एवमि-
 ति । प्रथमायामभिप्रेतायामसन्देहाथमलित्येकवचनम् वक्तव्यं स्यादु अन्त्यादिति पञ्च-
 मीसाहस्यार्थोच्चाह इत्यापि पञ्चम्यन्तमिति भावः । अलग्रहणमिति । निर्दिश्यतेभिधीयते
 ऽनेनेति निर्देशः । यद्यन्यं प्रत्याख्यतइत्यर्थः । सङ्गोऽप्रतिषेध इति । पूर्वस्याविशेषित-
 त्वात् समुदाश्रावयवसन्निधौ च समुदायस्यैव कार्यत्वादेकाङ्गित्वं वचनं इवेति भावः ।
 अन्यविशेषणत्वे वर्णनिर्देशो जातिग्रहणोप्यत्र इत्युपादानमामश्यात् सङ्गत्वा विव-
 क्ष्यते । यदि पुनरिति । अत्राप्यलग्रहणसामर्थ्यात् सङ्गत्वा विवक्ष्यते । पिण्डदन्तत्वप्रति-
 ज्ञानाच्च लिङ्गादलममुदायस्य संज्ञित्वे गुणस्य प्राप्तित्वे नास्ति किमदन्तत्वप्रतिज्ञा-
 नेन । सूत्रं चेति । अलन्त्यादिति पठ्यमान इत्यर्थः । अन्यविज्ञानादिति । उपधाया
 इति पठ्यन्त्यमलङ्गीयते इत्यर्थः । अनभ्यामविकारइति । अभ्यामोऽनर्थकः शब्दस्य ह्या-

लुपप्रत्ययनिरूपिणाङ्गमेतकस्य यत्कार्यमित्यर्थः । इत्कामेत्यादौ तु परम्परानिमित्तमाङ्गमेतकस्य न कार्यं किं
 तु शिवाभिनिमित्तमाङ्गमेतकस्येति न शेषः । किं च परम्परद्वयग्रहणस्य सङ्गानामावाप्यन्तत्वाभावे न दोषः ।
 आभासीत्यादौ तु न दोषः । लुङ्निमित्तमाङ्गमेतन्नाभ्यामस्य कार्याभावाभावे बाध्यम् । भाष्ये एवमपीति ।
 अङ्गाधिकारपतिनिर्देशाभावेऽप्यर्थः । वचनं कर्तव्यमिति भावः । परम्परान्तरमसम्प्रत्यय इत्येतत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

अलोऽन्त्यात् ॥ अलोऽन्त्यात्पूर्वोऽन्तिषेधश्चेति भावः । अलग्रहणमन्यनिर्देश इत्यन्तयो-
 रसामानाधिकरण्यामनुपपन्नम् आह । अतिधीयतेऽनेनेति । अलग्रहणमन्यप्रत्यायकत्वमित्यर्थः । पञ्चम्यः
 चुषीति निर्देशाददृश्यं पुस्तकम् । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रातपेधस्य प्राप्तिमाह । पर्यस्यति । एकाङ्गान् । यद्यन्यत्र समुदाय-
 संज्ञया तावयवानामनुपपन्नत्वापि कदाचित्त्वविशेषासंघातस्यापि स्थानित्याप्युपादानमाश्रयत्वात्प्राप्तमिति
 बोध्यम् । ननु शक्तिव्यभिचारी कस्मात् जातिग्रहणप्राप्तिः समुदायो न निविध्यते इति आह । अत्येति । सङ्गत्वा
 विवक्ष्यते इति । ज्ञापकसिद्ध्यामात्रविकत्वाद्यनेकाङ्कित्वं गहनं इति बाध्यम् । संज्ञयाविषया तु
 उद्देश्यगतत्वात्पुक्ता । पिण्डदन्तत्वेति । अलसमुदायस्य लुप्तत्वाभावात् जनि भावः । सूत्रम् । उपायाः श्रितार्थम् ।
 कर्तादिधिकारस्याप्युपधात्वेन चिन्त्यामरम् । शब्दस्य हीति एकाङ्गानुविषयमित्यम् । अतः काङ्क्षे प्रथमस्येकाङ्को

व्या । किमविशेषेण । नेत्याह । अनभ्यासविकारे । अभ्यासविकारान् वर्जयित्वा । भृजामित् । अतिपिपस्योश्चेति । कान्यतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात इतौ * । अव्यक्तानुकरणस्यात इताविसन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽलोन्त्यविधिर्न भवतीति न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति । नान्यस्य पररूपं भवतीति । यदयं नामोऽङ्गस्यान्यस्य तु वेत्याह । ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यन्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽलो ऽन्यविधिर्नेति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनमामर्थ्यात्मवस्य भविष्यति । अथ वा शिल्लोपः करिष्यते सशित्सर्वस्यात सर्वादेशो भविष्यति । स तर्हि शकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्याम एव । द्विशकारको निर्देशः ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति । आपि लोपो ऽको ऽनचि । तिष्ठति सूत्रम् । अन्यथा व्याख्यायते । आपि हलि

वृत्तिर्नार्थस्य । अव्यक्तानुकरणस्येति । अव्यक्तानुकरणस्य याञ्छद्दस्तस्येतौ पररूपमिति सूत्रार्थः । यदयमिति । आर्माङ्गितस्य वन्त्येव वक्तव्यं स्यात् । ध्वसंगिति । अनभ्यासविकार इति प्रतिपञ्चो रूपवत्यादेशो लोपस्तु नारूपः । तथा च पस्पशायां लोपागमवर्णावकारश्च इति लोपविकारो भेदेन निर्दिष्टौ । पुनर्लोपति । लोपो गीत्यतो लोपग्रहण ऽनुवर्तमान इति भावः । तत्र ध्वसोरेद्धावभ्यासस्य चात वक्तव्यं तत्र व्याख्यानादभ्यासस्य लोप एव भविष्यति न त्वेत्वं योगाविभागो वा काङ्क्ष्यते ध्वसोरेद्धौ । ततो ऽभ्यासस्येति तत्र च लोपो ऽनुवर्तिष्यते तत्र पुनर्लोपवचनात् सर्वापहाराणां दलोन्त्यस्येति बाध्यते । द्विशकारको निर्देश इति । लोपशब्दात् कृदन्तात्मज्जिनार्थेनार्थवत्त्वाद्विभक्तौ कृतायां शकारः प्रतिनिर्दिश्यते तस्य चत्संज्ञायां सत्यां सर्वादेशो लापो भवति इत्संज्ञोपदेश एव प्रवर्तते तत्कार्यं तु प्रयोगइत्येप सिद्धान्तः । तिष्ठति सूत्रमिति । लक्ष्यलक्षणभावस्याविवक्षितत्वात्तिष्ठत् सूत्रमिति न कृतम् ।

द्वित्वेनार्थवत्त्वशङ्कं नोति बोध्यम् । एवञ्चात्तरखण्ड एवार्थवानानि भावः । अव्यक्तानुकरणस्येति । अल्लङ्घान्तस्याव्यक्तानुकरणस्येत्यर्थे संपूर्णस्याल्लङ्घस्य पररूपानापात्तमित्येतौ धियाभिकारणमुक्तम् । अव्यक्तानुकरण योच्छब्द इति तु नार्थः । एकाच्चा नति निषेधारम्भाभ्यन्तरम् । ननु विकल्पार्थे तत्रावश्यकमन ग्राह्यं नामिदं तस्येति । अन्यस्य पूर्वेण नित्यं पररूपे प्राप्ते इति शेषः । भेदेन निर्दिष्टाविति । यद्यप्येकैवशक्तिरन्यस्यासौ लापोप विकारोपेनोच्यते तथापि व्याख्यानादविवक्षितार्थावगातरिति बोध्यम् । ननु लोपग्रहणाभावं ध्वसोरेद्धावभ्यासस्येत्युक्तं चकाराभावात्तन्वचनाच्च प्रकृतसंबन्धे एवमेव स्यादत आह तत्र ध्वसोरेत्यादि । ननु चनानुवृत्तावपि लोपोभ्यासस्यैवेत्यत्र नियामकाभावात्पर्यायेण त्रयाणामप्येत्वन्लोपो स्यातामन आह तत्र व्याख्यानादिनि । आत्मन्तनामन्ते निषेधोनाभ्यासस्य आपसोर्नाहनत्वाविति भावः । मन्वभ्यासपदोत्तरश्चकारस्यान्यन्तरमेव समुच्चिनृयाद् न विधेयान्तरमिति एत्वमभ्यासस्यापि स्यादतः पस्तिहारान्तरमाह योगाविभागो वेति । तत्रेति । नस्त्वन्मित्यर्थः । योगविभागसामर्थ्यादिति भावः । सर्वापहारेति । लोप एव नावशेष कस्य च्छित्तित्यर्थेति भावः । ननु लापशब्दस्य संज्ञात्वेनानर्थक्यान्तुर्ध्वस इत्याद् उत्पत्त्या वा ह्रस्वादिलोपाद् द्विशकारक इत्यनुपपन्नमन आह लोपशब्दाविति । पदस्य संयोगान्तभावादसम्भवाच्च इत्यादिज्ञातयत्र जडत्ववत्संयोगान्तलोपसंयोगादलोपो नोति बोध्यम् । इतस्ततोति । धातुप्राप्तिप्राप्तिकथयानपातागमदिशानां हन्यन्तितात्सज्ज्ञायामाप न दाषः । सस्य स्वरूपेणार्थवत्त्वया

लोप इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽलोन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत एव लोपं वक्ष्यामि । तदनो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अनाप्यक इति । तच्च प्रथमानिर्दिष्टं पृष्ठीनिर्दिष्टेन चेद्द्वयार्थः । हलीन्त्येपा सप्तमी अनिति । प्रथमायाः पृष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मिन्नाति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । अत्र लोपो ऽभ्यामस्य । अन्त्यस्य प्राप्नोति । नानर्थके अलो ऽन्त्यविधिरिति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्र ग्रहणमामर्श्यात्मवस्य भविष्यति । अस्त्यन्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । मन्त्रधिकारो ऽपेक्ष्यते । इह मा भूत् । दधौ ददौ । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सन्नधिकारमपेक्षिष्यामहे । संस्तर्हि सकागादिरपेक्ष्यते सनि मकारादाविति । इह मा भूत् । जिज्ञापयिषतीति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं मनं सकागादिमपेक्षिष्यामहे । प्रकृतयस्तर्हिपेक्ष्यन्ते एतासां प्रकृतीनां लोपो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पिपत्ति यियक्षति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे । विषयस्तर्हिपेक्ष्यते । मुचो ऽकर्मकस्य गुणो वेति । इह मा भूत् । मुमुक्षति गामिति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे । कथम् । अकर्मकस्यन्युच्यते तत्र यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति । तस्मान्नार्थो ऽनया परिभाषया नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरिति । अलो ऽन्त्यात् पूर्वं ऽलुपथेति वा । अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम् । अलो ऽन्त्यात्पूर्वं ऽलुपधामंज्ञो भवतीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम् * । अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमे-

तन्नायमर्थस्तत्प्रति मूत्रं न प्रत्याख्यायते तत्तु अन्यथा व्याख्यायते । तत्रानन्वीत्यनेन हलीन्त्यस्यार्थो व्याख्यातः । आप्यक इत्यनुवृत्तिर्दंशिता । अन प्त्नोति । अनाप्यक इति सामान्येनाऽनादंशं विधाय हलादां तु तस्यैव लोपो विधीयत इत्यर्थः । येन नाव्यवधानमिति त्यदाद्यन्वेन व्यवधानमाश्रीयते । अत्रग्रहणसामर्श्यादिति । मीमादानीमधिकारादेव सिद्धेन अत्रग्रहणादयमर्थ आश्रीयते यो ऽभ्यासन्वेन निश्चितस्तस्य समग्रस्य लोपो

प्रातिपदिकत्वात् कुण्डिनश्च इव । उपदेश इति न तत्र नानुवर्तनं इति मन्त्रमात्रे स्पष्टम् । उपदेश एवेति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । एतेन लोपविधानकाले शिखाभावात्कथं सर्वोपदेश इत्याशयः । कार्यत्विति । अनन्तादिद्वयाभ्यां समीपव्यवस्थापणं न शेष इति भावः । एकान्ता वानुबन्धा इति मुख्यपक्षे तु भावमेव समाधानमिति बोध्यम् । भाष्ये (अभ्यासख्यायते इति) । न तु तत्रग्रहणादयमर्थ तत्स्थाने वचनान्तरं पठितमिति भाग्यन्वयमिति भावः । इत्यन्यस्येति । एवञ्च न नलोपे आभ्यामित्यादि-
द्धिरिति भावः । ननु मस्यानिकृत्यशस्त्रेन व्यवधानाज्ञानो हलादिविभाक्तपरन्त्येन आह येन नेति । आप्यत्वेनेदमो विशेषणाच्चत्यपि बोध्यम् । इवमित्ये लोप इत्यर्थेऽप्यावश्यकम् । एव च नलोपे द्वयोरकारयोः परस्परं सुपि नानि वीधे सिद्धमाभ्यामिति । अत्रग्रहणादिति । अत्र शब्देन पुनः सनः परामर्शान् सानि शेषासत्त्वाक्रान्तस्य सर्वस्य लोप इत्यर्थ इति भावः । भाष्ये । विषयमपेक्षिष्यामहे इति । यत्र मुचाकर्मकस्य गुणस्तत्राभ्यामस्य लोप इत्यर्थः । अकर्मकग्रहणमात्राननुवृत्तौ न भवति ननु स्वयमेवेत्यत्रापि स्यादिति भावः । विभाषा भवति वाचीकापि वक्ष्येत्येव सिद्धे उपस्थाते उपस्थासामर्श्यालोन्त्यस्थाने न प्रवर्तते

तत् । तद्यथा । लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वं आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयको ऽन्त्यस्तथाजातीयको ऽन्त्यात्पूर्वं आनीयते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

किमुदाहरणम् । इह तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । इह तस्मादित्युत्तरस्येति द्वयन्तरूपसर्गेभ्यो ऽप ईत् । द्वीपम् । अन्तरीपं समीपम् । अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते अन्यथाजातीयक उदाह्रियते । किं तर्ह्युदाहरणम् । इह तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति, तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति, तस्मादित्युत्तरस्येति, तस्माच्छसो नः पुंसीति । इदं चाप्युदाह-

न त्वलो ऽन्त्यस्वेति । यथाजातीयकेऽन्त्य इति । एतच्च ब्रुवता पञ्चमीपक्ष एवाश्रितः । षष्ठीप्रथमयोरपि न दोषः । षष्ठीपक्षे निर्धारणे षष्ठी निर्धारणं च तुल्यजातीयस्य भवतीति श्रुतिं मध्ये यो ऽन्त्यो ऽस्तस्मात् पूर्व उपधासंज्ञ इत्यलंवाक्तान्त्यायात्प्रतीयते । प्रथमाबहुवचनपक्षे ऽप्ययमर्थः । अन्त्यात् पूर्वं ऽलुपधासंज्ञ इति । श्रुतिं जातौ बहुवचनम् । अर्थाधमत्तुल्यजातीयश्चावाधरिति श्रुतिं श्रुत्यादिति विज्ञायते ॥ ६५ ॥

तस्मिन्निति ॥ किमुदाहरणमिति । इति करणस्य गौरित्ययमाहत्यादी स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात्प्रश्नः । दध्यत्रेति । यदि तस्मिन्नणि चेति तस्माच्छस इति चात्रैवेति परिभाषे उपस्थास्येतां तदा तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकरिष्येतामिति भावः । अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि आस्मकीन युष्मभ्यं दीयतामिति खभ्रः परयोयुष्मदस्मदोरादेशौ न भवतः । वृत्तान्त्यत्र च पूर्वस्वर्णदीर्घसूताच्छसः पूर्वस्य पकारस्य नत्वं न भवति । अथ शस इति स्थानपठान्तं स्याख्यानात् पकारस्य न भवतीत्युच्यते एवमप्युच्चरत आनुपलभत इत्यादी पूर्वस्वर्णदीर्घात्पूर्वस्य शसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेव । अन्यथाजातीयकेनेति । इति करणात् स्वरूपग्रहणेनैव भाव्यमिति भावः । थात्वा प्रश्नरमात्रमभिधीयते इति तद्वतो ऽभिधानाय जातौ-

इति प्रत्याख्याना परिभाषा । एवञ्च अन्यविज्ञानानुसिद्धमित्यस्य स्थितरत्नाद्वाचित्वा वाशब्दप्रयोगस्तत्राह भयवा व्यक्तमेवेति । एतच्चेति । अवधिनावधिमतो निर्णये ब्रुवतेत्यर्थः । संयोगोपध्यादिव्यवहाराम्नुगोणा इति भावः । षष्ठेप्रथमयोरपि । पृष्ठान्तं ऽमीषां ब्राह्मणानामस्थुपावदता भगवता स्मिन्नमिषम् । सक्तान्यायादिति । भाष्योक्तावित्यर्थः । जातौ बहुवचनमिति । भाष्यकृता आत्याख्यायामिति सूत्रप्रत्याख्यानादिवे चिन्त्यम् ॥ ६५ ॥

तस्मिन्निति । स्वरूपपदार्थकत्वेनेति स्वरूपस्य सत्र विशेष्यत्वादिनि । भावः । प्रश्न इति । तस्मिन्नणि चेत्यत्रैव वातान्यत्रापि प्रश्न इति भावः । तत्रैव पूर्वैति । ननु तस्मान्नुडांश्च, तस्मान्नुडांश्च, तस्माच्छस इति सूत्रत्रये उत्तरग्रहणे विपरीतं गौरवमिति चत्र । यतो द्विलता नुडाविधायक नास्यापयोगः । तत्राङ्गाधिकारेण लिप्पिमित्ताङ्गसबन्धिनीर्वाप्युर्वस्य प्रत्यासत्त्या तदङ्गसबन्धिना ऽसमेव फलाभावात् । एव तस्मान् नुडावीत्यत्रापि न वाच्यः । उत्तरपदाधिकारेण प्रत्यासत्त्या नञ्पूर्वपूर्वपदानरूपिनोत्तरपदस्यैव तेन नञ्विधानादिति भावः । तस्मिन्निति । परामुष्टस्यव्यवधानाय सन्नुद्यन्तमुदाहरणं यौष्माकीण्येति । पकारस्येति । तस्मादित्यन्तस्माच्छस्यच्छस इति पञ्चमीं शसा च सामानाधिकरण्यं शसवयवे लक्षणमेवेति भावः । मुख्यार्थे सामानाधिकरण्यासम्भवात् स्थान्याकाङ्क्षासत्त्वाच्च अवयवषष्ठीत्याशङ्कते भवति । शस इति । स्थानषष्ठीत्यपाठ इति षष्ठीत्येव पाठः । आनिन्दशब्दस्य शसि रूपम् । इति करणादिनि । लोके कथं प्रधानस्य पदार्थविपर्ययैकतेना शब्दप्रधानत्वदर्शनादिति भावः । नन्वेकार्थं प्रत्ययद्वयोपपत्ते

रणम् । इको यणचिः द्रव्यन्तरूपसर्गेभ्यो ऽप ईदिति । कथम् । सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते । सर्वनाम् च सामान्यवाची तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति । किं पुनः सामान्यं को विशेषः । गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं गौर्विशेषो भवति । भवति च । यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो विशेषोऽपि सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते । प्रकल्पेते च । कथम् । विवक्षातः । यदा ऽस्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । यदा ऽस्य कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन तदा कृष्णः सामान्यम् । गौर्विशेषः । अपर आह । प्रकल्पेते च । कथम् । पितापुत्रवत् । तद्यथा । स एव कं चित्प्रति पिता भवति कं चित्प्रति

यत्र प्रत्ययः कृतः । लौकिके प्रयोगे लाघवानादप्रदर्शनाय प्रत्ययत्रयप्रयोगः । के लो-
नापि जानीयरा प्रकारान्तरं गम्यत एव । इदं चाऽर्थात् सिद्धान्तवादी । इतिकरणो
ऽत्रार्थनिर्देशाय एव स्वं रूपमिति वचनान्तररूपग्रहणे प्राप्ते । सर्वनाम्ना ऽयमिति ।
सूत्रान्तरोपात्तस्य तस्मिन्नन्यस्य तस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणं किं तर्हि सर्वनाम्ना
निर्देश इत्यर्थः । एतेन यत्र समस्यार्थनिर्देशः पञ्चम्यन्तर्निर्देशश्च । तत्रोभयोरुपस्थानम् ।
विशेषा अपीति । अपिः संभावनायां न समुच्चये नाति विशेषपरित्यागे नेह शास्त्रे
सामान्यमास्त यदुदाहरणं स्यात् तस्मात्सर्व विशेषा इहोदाहरणमित्यर्थः । सामान्यस्य
सर्वविशेषेण भावात् । किं पुनर्गतिः । सामान्यविशेषभावस्याऽवस्थानान्प्रश्नः । कदा
चिदुदाहृतोत्वमात्रग्रहणं पश्चात् कृष्णादिविशेषावगमः कदा चिन्तु पूर्वं कृष्णादग्रहणं
पश्चादुगोत्वादेः । गौः सामान्यमिति । याद्विशेषं प्रधानं तत्सामान्यम् । यन्तु विशेषण-
त्वेन परोपकारितया निर्दिश्यते स विशेष इति तात्पर्यम् । उदाहृत् तस्मान्नन्येनेन सम-
स्यर्थसामान्यं निर्दिष्टमात्रं हलीन्यदयस्तु विशेषाः । पितापुत्रवादीति । अन्यजनकशक्ति-

व्यर्थमेत आह धातोर्नि । एवञ्च शब्देनेत्यनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्जानीयस्तु तद्वति स्वभावादि-
नि भावः । नन्वेव जानीय एव प्रयुज्यतां हि थात्यनेन आह लौकिक इति । तस्यैव प्रकारपदार्थान्तरव्यव-
र्धकत्वं शक्यमिति उक्त्यन्तो वथा । अत एव कस्य प्रयोग इति विन्यस्य । नत विन्यस्य कस्यपदार्थान्तर-
वानमेत आह सिद्धान्तेति । अर्थनिर्देशाय एवेति । अन्यथा सामान्यान् शब्दे व्यवहृत इत्यर्थः । स्यादिति
भावः । नैतदनुकरणमिति । प्रागुक्तपुनर्पेति भावः । सर्वनाम्ना । सप्तम्यन्तार्थं समर्वनाम्नेत्यर्थः ।
सप्तमीत्वस्य सप्तम्यन्तार्थकत्वबोधमायानुपायकमेति भावः । इतश्च शब्दस्यार्थमाह यत्र सप्तम्यर्थोऽत
सप्तम्यर्थबोध इत्याद्यर्थः । अत एव तस्मान्ननुदधीत्यादि न प्रयति । अर्थ इत्यस्य पञ्चम्यन्तार्थमिति भावः ।
सप्तमीपञ्चम्यर्थविवेकिरणावधी । अर्थं परोपस्थितपक्षे ऽयं दर्शितः । पश्चान्तरोप सप्तम्यन्तार्थे अव्यवहिते
सर्तव्यर्थो बोध्यः । भाष्ये (सामान्यवाचीति) बुद्धिस्थत्वेन तदादीनां बोधकत्वेति भावः । सामान्यम्
अतिर्द्धारितविशेषम् । तस्मिन्नपि चन्यदिगमि सप्तमीपञ्चमीविशेषादिविशेषः । सामान्यस्य उत्कृ-
ष्टिस्थत्वस्य । सर्वविशेषेण भावात् । सत्त्वादिन्यर्थः । उत्कृष्टत्वज्ञानस्य आद्यमित्यादिप्रायणाद् सामान्यानि ।
कस्मिन्नित्यस्य तस्मिन्नाप्येत्यादि कस्य विशेषः तस्यादि स्वज्ञातिस्मिन्सामान्यमाश्रितं अस्तीत्यस्याप्य-
काराद्यपश्चात् सामान्यवाचिति च प्रदेन इत्यादि बोधयन्तु कथमेतमित्यने । प्रधानेन सामान्ये पश्चादवगतौ
विशेष इति व्यक्त्यासंभवादेन आह कर्ताचित् । पश्चिच्छेदार्थोच्छेदकमात्रं प्रतीयत इत्यर्थः । एव प्रकृत्यन्त-
त्यदीनां बुद्धिस्थत्वेन परिच्छेदाद् बुद्धिस्थस्यापि परिच्छेदानिर्णय इति भावः । विशेषे प्रधानमात्रे । पश्च
च्छेदादित्यर्थः । परोपकारितया परिच्छेदकत्वेन एव प्रकृतौ सामान्यस्यार्थः पश्चिच्छेदत्वेन विशेषणस्या
न्यस्यत्वमधीत्यादीनां परिच्छेदकत्वाववशणादुपेयत्वमिति भावः । तदाह इति । अथ भावः

पुत्रो भवति । एवमिहापि स एव के चित्प्रति मामान्यं के चित्प्रति विशेषः ।
एते खल्वपि नैर्देशिकानां वाचनका भवन्ति ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते ।
एते हि बहुतरकं व्याप्यते । अथ किमर्थमुपसर्गनिर्देशः क्रियते । शब्दे सप्तम्या
निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात् अर्थे वा भूत् । जनपदे अविशायन इति । किं
गतमतदुपसर्गेण आहंस्विच्छब्दाधिक्यादर्थ्याधिक्यम् । गतमित्याह । कथम् ।
निरयं बहिर्भावे वर्तते । तद्यथा । निष्क्रान्तो देशाद् निर्देशो नहिर्देश इति
गम्यते । शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतः । अर्थो ऽदहिर्भूतः । अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् ।

अथयोगवदेकस्यैव विशेषणविशेष्यशक्तिद्वययोगात्कदाचित्कार्त्तच्छास्त्राश्रीयते सप्त-
मीनिर्दिष्टे पूर्वस्थित्येव कस्मान्नोच्यते इत्याह एते खल्वपि नैर्देशिकानां निर्देशप्रत्या-
जानां मध्ये वाचनतरका युक्ततरका इत्यर्थः । आप्यकारवचनप्रामाण्यादत्र तरप प्रत्य-
यः । तमपा ह्यत्र भाव्यम् । एतेर्हीति । यदि हि सप्तमीनिर्दिष्ट इत्युच्यते तदा भवत्तमी-
शब्देन या निर्दिष्ट इति प्रतीयतेति भावः । किमर्थमिति । किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य आता-
निर्देशः क्रियते तस्मिन्निर्देशे पूर्वस्थितं कस्मान्नोच्यते इति भावः । न पुनर्निर्दिष्ट इत्येवा-
चनमिति प्रश्नः केवलस्य दिशेदानार्थत्वाद्द्विजानुपयोगात् । शब्द इति । अन्तःशाऽपि
निर्दिष्टग्रहणं तस्मिन्निर्देशे पूर्वस्थित्येव निर्दिष्टस्य तद्वत् पुनर्निर्दिष्टशब्द उपादीयमानो
वाहनीय गमयति शब्दाच्च बहिर्भूतः शब्दः एव भवतीति । जनपदे इति । तत्रायमर्थः
स्याद् जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुर्यिकस्य तुल्य भवतीति अर्थः । ननु प्रयोज-
नस्योक्तत्वात् पुनः प्रश्नातुरपत्तिः । अयं भावः । जनपदे तुल्यत्ववर्तनेन पौर्वापर्यभावा-
ज्जनपदे यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य तुल्य इति तथाविशायने वर्तमानास्तमवाक्ष्य इत्यर्थान-

सप्तम्यन्तार्थे इत्युक्ते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षोक्त्याद् अर्थीत्यागर्थ्यश्च परिच्छेदकत्वाद्वाच्यत्वमेवेति । तत्रैव
वर्थाप्येण साक्षात्प्रविशेषभावमुपपाद्य । द्वितीयविधया कृतप्रश्ने समाधत्तुं योग्यत्वात्तपि ननुपपादयितुमाह
भाष्ये (पितेत्यादि) यथा पराशरामेन शब्दे एकत्वात् तपोनिधिमित्यत्र तथा राजपुरुषाश्च इत्यत्र पुरुषो
राजापितृया विशेष्यः । अथवापिश्रया विशेषणम् । एवं प्रकृतं घनं त्रिजगत्पितृगामान्यस्यापि तस्मिन्नापि
अत्रत्यस्य तस्मिन्निर्देशेन प्राप्त विशेषणत्वमिति भावः । इत्यादि । इत्यत्र वाह्यस्यर्थः । निर्देशप्रयोजनानामि-
ति । बोधप्रयोजनानां शब्दानां मध्ये इत्यर्थः । द्विचनानामित्यापवर्तमानावादाह भाष्यकारेण ।
परं तु नैर्देशिकानां मध्ये ऽन्यस्य शब्देस्य इत्यव्यय्याहृत्य विभक्त्योपपत्तिं तरप । अत एव नखल्वपि बहु-
नां प्रकर्षे तरपा भवितव्यमिति तरपतत्रत्यभाष्येणाविरोध इत्याहुः । सप्तमीजन्मेति । तथा च
सप्तम्यां जनेऽह इत्यादिनेवेदमुपनिर्देशोति भावः । किं च यत्र सप्तम्यन्तनिर्देश इत्यर्थे नह् वाशि कुवी-
ति सप्तमीनिर्देशसत्त्वात् परन्तु षष्ठ्यर्थे स इति भावः । सप्तमीनिर्दिष्ट इति सूत्रकारापि तदर्थ-
रुपाशिनिर्येव इत्यर्थे स एव दोषः । यथाभूतमत्र कस्मात्त गृह्यत इत्यत्र बाह न पुनरिति । अत
एव किमर्थमुपसर्गनिर्देशो न विष्ट इत्येवाच्यतेति नाक्षयः । अन्तेणापेक्षि । साक्षात्तुतयोत्पत्तिरिति
इति पक्षाध्याहाराविति भावः । पुनर्निर्दिष्टः । एवञ्च सप्तम्यन्तार्थे बोधभूत उपात्तस्य पूर्वस्थित्य-
र्थः । बहिर्भावस्य चावध्यपक्षस्याव्योपेन सूत्रोपात्तस्यैव महीतुमचित्तत्वेन तस्य च शब्दात्मकत्वादेवे-
धमानपि शब्दे एवेति शब्दे सप्तमीनिर्दिष्ट पूर्वस्थितं तस्यत इति भावः । ननु प्रत्ययस्यार्थेन पौर्वा-
पर्यासम्भवात् कथं जनपदे इत्यत्रास्थोत्पत्त्यानमत् बाह तत्रात्यर्था स्मादिनि । तत्राया स्मादिनि भावः ।
निर्दिष्टग्रहणे तु यत्र मुख्यया सूत्र्या शब्दानात्ययो निर्देशतन्मात्रस्येति मति न दोष इति तात्पर्यक-
म् । अथवा पतिनि । तद्वत्तकशब्दलक्षणायाश्च न गतानामिति भावः । अत्रार्थनिर्देशे च व्याख्यातमेव
शरणम् । एवञ्चाथ किमर्थमित्याहपुनपक्षासिद्धान्तविकर्तेशानाति चोध्यम् । किमर्थमिर्देशे जनपदे यः

निर्दिष्टग्रहणमानव्यर्थिम् * । निर्दिष्टग्रहणं क्रियते । आनन्तर्यार्थिम् । आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् । इको रंगाच्च । दध्यत्र । इह वा भूत । सभिधौ । सभिधः । उपरौ । वृषदः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । तस्मिन्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोगयोगिवेशपान्निसमर्थं वचनं दध्युदकं पचयोदतम् । तस्मिन्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोगयोगिवेशपान्निसमर्थो ऽयमारम्भः । ग्रामाद् देवदत्तः पूर्णः पर इति संदेहः । एवमिहापि दध्युदकं पचयोदतम् । उभाविको उभावचौ । अचिपूर्वस्य अचि परस्येति संदेहः । तिङ्ङात्तिङ्ङ इति । अनिङ्ङः पूर्वस्य अनिङ्ङः परस्येति संदेहः । इष्यते चाचि पूर्वस्य स्यात् । अनिङ्ङश्च परस्येति । तच्चान्तरेण वचनं

देशोपस्थानं च प्रविष्यति । यद्वा चैतत्प्रयोजनं तदा तस्मिन्निनि शब्दे पूर्वस्येति वक्तव्यम् । निर्दिष्टग्रहणमिति । पूर्वोक्तप्रयोगानामादिति भावः । नि शब्दश्च नैरन्तर्यमिति दिशिश्चोच्चारणक्रियः । तेन निरन्तर्योच्चारणे कार्यं लभ्यते । समिधाविति । ननु संज्ञितायामप्युच्यते न च उपरिष्ठमपवादोऽप्युच्यते । नैप दोषः । वर्णानां परः सान्तकपः संहता सा च आभित् अचोति स्वस्मन्मसीत्वापाने उपवर्तते ऽपि पूर्वोत्तरयोगिवेशपान्निसमर्थं वचनं इति यत्र विषये यथाभूत इह संज्ञयति अन्तरेण व्यपदिशेता वा तयाभूतस्यैव यथादेशः स्यात् । कार्यमिति । किं नि शब्दस्य परप्रकृत्यर्थमिति प्रश्नः । पूर्वोत्तरयोगिवेशपान्निसमर्थं । कर्मणि परप्रयोगः संभवः । तदपमर्थः । अद्युपश्लिष्टस्यैको यणा भाष्यम् । यथा च परस्मिन् पूर्व उपश्लिष्ट एव पूर्वस्मिन्तस्य परः । तिङ्ङात्तिङ्ङ इत्यत्रापि यथा तिङ्ङान्तापरं तिङ्ङान्तं भवत्येव । पूर्वमपि ननु परप्रकृत्यापिपक्षे षष्ठ्यनुवर्तयितव्येति गौरवप्रसङ्गाद्विशेषमाशङ्क्युक्तम् । योगयोगिवेशपान्निसमर्थं । यद्युच्यते इति योगो कर्मणि यत्र । अचोति स्वस्मन्मसीत्वा ऽप्यान्तर्यमप्रसङ्गः । अचि पूर्वस्येति । उपपत्तिभक्तः

प्रत्यय इत्यन्वये नियमपक्षात्तात्पर्यमकता परिभाषा आश्रित्यत इत्येति । भाष्ये (आनन्तर्यमात्रे इति) न तु व्यवधानं इत्यर्थः । ननु संज्ञितायामिति । नियमपक्षानुसंगिकतायावधानं संज्ञितेति भावः । उपरिष्ठ इति । उप सर्वपि शिरोऽन्यन्तर्यमिति इति हि तस्यैव । तस्य दोष इति । वर्णानामन्यकालाभावः संहितानि भावः । पात्रं सत्यन्तर्भावे । तेषामप्युच्यते कार्यं क्रियात्वस्य व्यवाहितं बाधत्वात् । न व्यवाहितेति भावः । अत्रत्ये निर्दिष्टग्रहणं उपरिष्ठमिति संज्ञितमिति नान्यथाप्राप्तमिति तात्पर्यम् । ननु उपरिष्ठमप्युच्यते । तस्यैव । तिङ्ङात्तिङ्ङ इत्यत्रापि तिङ्ङात्तिङ्ङ इत्यत्रापि कदव्यवधानं च भूता शोऽनुवर्तते न च उपरिष्ठमिति । ननु तस्यासौ उक्तः । परस्मिन्तस्मात् प्राप्तिर्निर्दिष्टग्रहणं व्यपदिशेता । अद्युपश्लिष्टस्यैको यणा भाष्यम् । यथा च परस्मिन् पूर्व उपश्लिष्ट एव पूर्वस्मिन्तस्य परः । तिङ्ङात्तिङ्ङ इत्यत्रापि यथा तिङ्ङान्तापरं तिङ्ङान्तं भवत्येव । पूर्वमपि ननु परप्रकृत्यापिपक्षे षष्ठ्यनुवर्तयितव्येति गौरवप्रसङ्गाद्विशेषमाशङ्क्युक्तम् । योगयोगिवेशपान्निसमर्थं । यद्युच्यते इति योगो कर्मणि यत्र । अचोति स्वस्मन्मसीत्वा ऽप्यान्तर्यमप्रसङ्गः । अचि पूर्वस्येति । उपपत्तिभक्तः

प्रत्यय इत्यन्वये नियमपक्षात्तात्पर्यमकता परिभाषा आश्रित्यत इत्येति । भाष्ये (आनन्तर्यमात्रे इति) न तु व्यवधानं इत्यर्थः । ननु संज्ञितायामिति । नियमपक्षानुसंगिकतायावधानं संज्ञितेति भावः । उपरिष्ठ इति । उप सर्वपि शिरोऽन्यन्तर्यमिति इति हि तस्यैव । तस्य दोष इति । वर्णानामन्यकालाभावः संहितानि भावः । पात्रं सत्यन्तर्भावे । तेषामप्युच्यते कार्यं क्रियात्वस्य व्यवाहितं बाधत्वात् । न व्यवाहितेति भावः । अत्रत्ये निर्दिष्टग्रहणं उपरिष्ठमिति संज्ञितमिति नान्यथाप्राप्तमिति तात्पर्यम् । ननु उपरिष्ठमप्युच्यते । तस्यैव । तिङ्ङात्तिङ्ङ इत्यत्रापि तिङ्ङात्तिङ्ङ इत्यत्रापि कदव्यवधानं च भूता शोऽनुवर्तते न च उपरिष्ठमिति । ननु तस्यासौ उक्तः । परस्मिन्तस्मात् प्राप्तिर्निर्दिष्टग्रहणं व्यपदिशेता । अद्युपश्लिष्टस्यैको यणा भाष्यम् । यथा च परस्मिन् पूर्व उपश्लिष्ट एव पूर्वस्मिन्तस्य परः । तिङ्ङात्तिङ्ङ इत्यत्रापि यथा तिङ्ङान्तापरं तिङ्ङान्तं भवत्येव । पूर्वमपि ननु परप्रकृत्यापिपक्षे षष्ठ्यनुवर्तयितव्येति गौरवप्रसङ्गाद्विशेषमाशङ्क्युक्तम् । योगयोगिवेशपान्निसमर्थं । यद्युच्यते इति योगो कर्मणि यत्र । अचोति स्वस्मन्मसीत्वा ऽप्यान्तर्यमप्रसङ्गः । अचि पूर्वस्येति । उपपत्तिभक्तः

न विध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवति आहोस्वित् परस्येति । उभयानिर्देशो विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः * । उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमतो लसार्वाधातुकानुवात्तत्वे * । वक्ष्यति तास्यादिभ्यो ऽनुदात्तत्वे मसमीनिर्देशो ऽभ्यस्तसिजर्थ इति । तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वाधातुकस्य लसार्वाधातुके परतस्तास्यादीनामिति सन्देहः । तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वाधातुकस्य । बहोरिष्ठादिनामादिलोपे * । बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयमामिष्टेमेयःसु परतो बहोरिति सन्देहः । बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयशाम् । गोतो णित् * । गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने परतो गोत इति संदेहः । गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य । रुदादिभ्यः सार्वाधातुके * । रुदादिभ्यः परस्य सार्वाधातुकस्य सार्वाधातुके परतो रुदादीनामिति सन्देहः । रुदादिभ्यः परस्य सार्वाधातुकस्य । आने मुगीदासः* । आस उत्तरस्यानस्थाने परत आस इति संदेहः । आस उत्तरस्यानस्य । आमि सर्वनाम्नः मुद् * । सर्वनाम्न उत्तरस्याम् आमि परतः सर्वनाम्न इति संदेहः,

कारकविभक्तिर्वर्तीयमीति न्यायादधिकरणसप्तमा कृता न तु दिग्योगलक्षणा पञ्चमी तत्र दध्युदकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः । नहि युगपदेकस्य स्थानत्वं निमित्तत्वं चापच्यन इति नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यैव भवतीति द्वयं चानेन क्रियते परनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च संदेहस्तूपक्रममात्रतयोन्यस्त । नहि संदेहादलक्षणांमिति न्यायात् पर्यायप्रसङ्गात् । अथ यत्राति । यथा बहोर्लोप इत्यत्र युगपदेकस्य कार्यत्वनिमित्तत्वासंभवात् प्रश्नः । विप्रतिषेधादिति । सूत्रपाठापेक्षया परस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः । किं प्रयोजनमिति । विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वाद्दृश्यमाणां ऽभिप्रायः । संदेह इति । संदेहाच्च पर्यायप्रसङ्गः । इष्टेमेयस्त्विति । तदा च बहुशब्दस्य लोपभूभावौ पर्यायेण स्याताम् । गोतो णादिति । यदि गोऽब्दस्य णित्वं स्यात्तदा तिष्ठति गौरि-

एतच्च तत्र च वीथन इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । ननु दिग्योगेति । तत्सप्तम्या षष्ठ्युपलक्षणमित्यम् । एतच्च शत्रोर्लोप इत्यत्र निरूपयिष्यामः । पर्यायस्यैवापवातेन बीजमाह नहि युगपदिति । स्थानित्वेन कार्यत्वेन प्राधान्ये विवर्त्यत्वञ्च निमित्तत्वे च पाराध्यं गुणत्वं सत्त्वेञ्च ! तच्चोभयमेकदा एकस्य विरुद्धमिति भावः । ननु सत्त्वेह इति भाष्याक्त्या शास्त्रस्य सूक्तत्वमित्याभातव्यत आह संदेहस्त्विति । ननु कार्यकालत्वात्परिभाषयोः पौर्वापर्याभावात्कथं विप्रतिषेधात् आह सूत्रपाठेति । अत एवाय उमोहस्त्विति त्रिषाक्तिसमुदाहरणं सङ्गच्छते । तत्र हि कार्यकालपक्षाश्रयेणैव परिभाषावृत्तिरिति बोध्यम् । विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादिन । इत्सुत्राहरिष्यमाणोदाहरणावशेषापक्षम् । अत एव ऽसि धुडित्यत्र इयारनपकाशत्वेपि न क्षतिः । भाष्ये (वक्ष्यात तास्यादिभ्य इति) तास्यनुज्ञानेदिति सूत्रे अभ्यस्तसिजर्थ इति अभ्यस्तानामादिः आविः सिच इति सूत्रयोर्लसार्वाधातुक इति सप्तम्यन्तानुवृत्तिसिद्धये इत्यर्थः । ननु भाष्ये सर्वनामस्थानस्य गोत इति पक्षीर्शनात् णित्वित्यनेना-

सर्वनाम्न उत्तस्यामः । घेडित्वाण् नद्याः * । नद्या उत्तरेपां ङितां ङित्मु
परतो नद्या इति सन्देहः, । नद्या उत्तरेपां ङिताम् । याडापः * । आप उत्त-
रस्य ङितो ङिति परत आप इति सन्देहः, आप उत्तस्य ङिति । डमो ह्रस्वा-
दौच डमुण् निर्यम् * । डम उत्तरस्याऽचो ऽचि परतो डम इति सन्देहः डम
उत्तरस्याचः । विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादविप्रतिषेधः * । विभक्तिविशेष-
निर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । सर्वत्रैवात्र कृतसामर्थ्या समी अकृ-
तसामर्थ्या पञ्चमोति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति । यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः * ।
यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः । यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी
कर्तव्या । यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या । स तर्हि तथा
निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अनेनैव प्रकल्पमिर्भविष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्य षष्ठी तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठीति । तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्त-
व्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । षष्ठी स्थानयोगेति प्रकल्पकमिति चेन्नियमा-
भावः * । प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः । उक्त चैतन्नियमार्था ऽयमागम्भ
इति । प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पकाः स्युः । तत्र को दोषः । गुप्ति-

त्यत्र वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् । डमो ह्रस्वादिति । डमो डमुडागमे
स्मति कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः । पदस्य चैको नकारो ऽन्तो न तु द्वार्वानि गान्त्व-
निषेधा नास्ति । विभक्त्याति । पूर्वोपात्तेषु मूत्रेषु समीनिर्देशस्य कर्त्तव्यत्वं पूर्वार्थत्वा-
त् क्वचिदुत्तरार्थत्वात् सावकाशत्वम् । पञ्चमी तु निरवकाशेति परस्य कार्यत्वे बोध-
यितव्यमिति भावः । यथार्थं वेति । यथायपयामत्यर्थः । प्रदेशेषु कार्यिणः षष्ठ्येव
निर्दिष्टव्याः । प्रकल्पकमिति चेदिति । यत्र षष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रकल्पः क्रियते
यत्र षष्ठ्यस्ति इको यणचोत्यादा तत्रानेन नियमो न क्रियते नहि व्यापारद्वयमुपपद्यते
यत्र षष्ठ्यस्ति इको यणचोत्यादा तत्रानेन नियमो न क्रियते नहि व्यापारद्वयमुपपद्यते

न्यथा न स्यात्तत्र अहं गित्त्वमिति । सावकाशेति निषेध इति भावः । गोता गित्त्वको वायस्मन्वाह निषेधी-
त्यादि । परस्य चैक इति । व्यक्तासङ्गे स्यात्कर्त्तव्यत्वेन सावकाशत्वात् । व्याख्यातामिति भावः । यद्वा
ऽन्तशब्दस्यावयववाचित्वेनेदं विषयः जर्जितप्रणामस्य प्रतीयते * । ताम् भावयताम् प्रतीयन्-
वकाशत्वादाह पूर्वोपात्तव्येति । बहोर्गते पञ्चमी प्रतीयतायां अतः षष्ठ्यादिषु षष्ठी । अत एव सूत्रं
बहोर्गते पृथङ्निर्देशश्चेति । गान् इत्यादा समसामर्थ्यात् इति सप्तमी पूर्वत्र चारुतायां गान्त्वस्य
गित्त्ववैधेय्यर्थः । निष्पत्तिः गौरित्यत्र गोशब्दोऽपि नियमनरूपः मात्रादापः । कर्त्तव्यः सावकाश इति
निष्पत्तिः सन्तोष इत्यादौ चैतन्नियमः । तत्र हि सावकाशत्वं कर्त्तव्यतास्य सस्य ताप इत्यर्थः । ग्रामि सर्वनाम्न
हस्तमिति चैत्रय इत्यत्र सावकाशम् । क्तम् इति सूत्रे ऽद्यातमय उच्यते इति सूत्रं चैतन्नियमः । भाष्ये
[पञ्चमीनिर्देशो भावद्वयम्] । यस्य चलान्वाये एव सावकाशत्वार्थः । समी तु षष्ठ्यर्थ इति भावः ।
भाष्ये एकदेशो प्रादशब्दः । यथाय वेति । तत्र अप्रसङ्गः न प्रयोजननिवारणार्थात् यथा विषयमिति ।
प्रदेशोऽस्ति । प्रागुक्तमित्यर्थः । भाष्ये । पूर्वस्य पदानी । पूर्वबोधकपदस्य पृथग्व्यञ्जनस्योच्चारण
कार्यमित्यर्थः । एवमेवोच्चारणे गौरवमित्येकदेश्युक्तिरित्यम् । तत्र तत्र सप्तम्यन्तपठ्यन्तयोर्द्वयो
पाठगारं मत्वेतर एकदेशो आह स तर्हेति । स एकदेशो प्रादशब्दः । न कर्त्तव्यः । अनन्वेति

जिकदुभ्यः सन् । गुप्तिजिकदुभ्य इत्येषा पञ्चमी मन्त्रिणि प्रथमायाः पठ्ठीं प्रकल्पयेत् । तस्मादित्युत्तरस्येति । अस्तु । कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतः मनः सन्नेव भविष्यति । नैवं शक्यम् । इत्संज्ञा न प्रकल्पेत् । उपदेशइ-
तीत्संज्ञोच्यते । प्रकृतिविकाराऽव्यवस्था च* । प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न प्रकल्पते इको यणचि अचीसेपा मसमी याणति प्रथमायाः पठ्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । मसमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र पठ्ठीप्रकृतृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः* । मसमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव पठ्ठी प्राप्नोति । तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वाधातुकइत्यस्याः मसम्याः पठ्ठीं प्रकल्पयेत् । तस्मादित्युत्तरस्येति । तथा लसार्वाधातुकइत्येषा मसमी तास्यादिभ्य इति पञ्चम्याः पठ्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । तत्र को दोषः । तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः । तत्र उभयोः कार्य प्राप्नोति । नैव दोषः । यत्तावदुच्यते । प्रकल्पमिति चेन्नियमाभाव इति । मा भून्नियमः । मसमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य पठ्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य । यावता मसमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य पठ्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य नोत्सहे मसमीनिर्दिष्टे परस्य कार्य भवितुं नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य । यदप्युच्यते प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पकाः स्युगिति । मन्तु प्रकल्पकाः । ननु चोक्तं गुप्तिजिकदुभ्यः मन्त्रिसेपा पञ्चमी मन्त्रिणि प्रथमायाः पठ्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मादित्युत्तरस्येति । परिहृतमेतत् । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतः मनः सन्नेव भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्पेत् उपदेशइति इत्संज्ञोच्यते । स्यादेप दोषो

येन पठ्ठीप्रकल्पितस्तस्या नियमश्चेति भावः । इत्संज्ञा । आदेशस्योपदेशाभावात्तस्ये-
त्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः । स्थानी चोत्पत्तिकालएव विवृत्यभिमुखनया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा नास्ति । यागिति प्रथमाया इति । ततश्चकः स्थाने यण न लभ्यते इको ऽप्यन्ये आदेशः स्याद्यणो ऽप्यन्य इत्यभिमतं स्थान्यादेशभावव्यवस्था न स्यात् । उभयकार्यप्रसङ्ग इति । विरोधाभावाद्यौगपदेनोभयोः कार्य प्राप्नोति । मा भून्नियम इति । पठ्ठीप्रकल्प्यैव तत्फलस्य तद्व्यवस्थेति भावः । यत्र पठ्ठी नास्ति तत्रासौ प्रकल्प्यते । यत्र त्वस्तीको यण्यति तत्रापि पूर्वस्यैव पठ्ठी न परस्येति प्रकल्प्यते । कृता-

पठ्ठीपठानुवृत्तिगौरवादयमेकैव । उभयोः प्रकल्पकत्वव्यवस्था परत्वान्न कदाप्येकैव आवश्यकं इति च । निर्दिष्टे पूर्वस्य पठ्ठीति । पूर्वस्य कार्यैर्विप्रतिपत्तिव्यवस्थायां पठ्ठी न द्वे भवतु भवतीत्यर्थः । एवमुत्तमस्येति । नर्हति । आर्वात्तप्रसङ्गादिति भावः । इतर एकैकी उपदेश इति हस्तन्यामिष्यत्राणुवृत्त इति मत्ताह इत्संज्ञेति । तद्व्याप्य उपदेशाभावादि । स्थानिन्यन्यमपि भाषया अनुमीयमानत्वेनादेशस्योच्चारणा-
भावादित्यर्थः । ननु स्थानिन्येव तस्याः प्रवृत्तगुणमात्रमात्रादेशो निःसुबन्धक एवेत्यत्र आह स्थानी चेति । यदा धातोः प्रत्ययस्त्वदानीमेवादशो भवतीति तत्संज्ञादि प्रतीक्षा । यत्र कार्यं तत्रैतत्संज्ञां प्रयोग एवम्-
ज्ञेयमिमानः । एकदेशपुक्तत्वाच्च नायन्तं निरुः कार्य इति बोध्यम् । तत्रश्चेति । पूर्वस्य विधीयमानां यणपि पूर्व एवेति तत्रापि पठ्ठीप्रकल्पनामाने भावः । विरोधाभावाच्चेति । स्थानिज्ञेयमित्यर्थः । अत एव विप्रतिपेधाप्रवृत्ति । यथापि कार्यैर्विप्रतिपत्तिव्यवस्थायां युगाद्धिदं तदाप्येकदेशपुक्तत्वात्तायन्तं निरुः कार्य इति बोध्यम् । यत्र त्वस्तीति । तामन्त्रित्वस्य बहुविषयत्वाभावात् विषयभेदेन भेदात् क्वचित्पूर्वस्थे

यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत । तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति । उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते । अथ वा नानुत्पन्ने सति प्रकल्पसा भवितव्यं यदा लोत्पन्नः सन् तदा कृतमामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा प्रकृतिर्न भविष्यति । यदप्युच्यते प्रकृतिविकाराव्यवस्था चेति । अत्रापि प्रकृतौ पठ्ठी इति विकृतौ प्रथमा यणिति । यत्र च नाम सौत्री पठ्ठी नास्ति तत्र प्रकल्पसा भवितव्यम् । अथ वा ऽस्तु तावदिको यणिति यत्र नाम सौत्री पठ्ठी । यदि चेदानीमचीक्षेता सप्तमी यणिति प्रथमायाः पठ्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतीतिर्निर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतो यणो यणेव भविष्यति । यदप्युच्यते सप्तमी पञ्चम्याश्च भावादुभयत्र पठ्ठी-प्रकृतिस्त्वत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति । तेष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्जाययति नोभे यग-पञ्चकल्पिके भवत इति । यदयमेकः पूर्वपर्योगिति पूर्वपरग्रहणं करोति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥

यामित्संज्ञायामिति । सूत्रप्रवोच्यारितस्य इत्संज्ञेति प्रयोगे सशब्द एव सन्तिः कार्यं लभत इत्यर्थः । अथवेति । परस्वविशिष्टस्य सन् उत्पादने उपलब्ध्यात् प्रत्यन्तगभावान्नास्ति पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वमित्यर्थः । प्रकृतौ पठ्ठीति । इको यगच्यति श्रुतयोगेव स्थान्यादेशभावोपपादनान्नास्ति पठ्ठाप्रकल्पनम् । अल्लोप्या अनावर्त्तित्यर्थः । यदयमिति । यद्युभयनिर्देशात्परस्परपठ्ठाप्रकल्पने सति ग्रहणकवाक्याङ्गाक्यान्तरमनुमायते तास्यादिभ्यां लस्यविधातुकस्य लस्यान्तात् । तास्यादीनामनुदात्तत्वे भवतीति तदादु-गुण इत्यादावपि तथैव प्रकृतिर्भाविष्यतीति किं पूर्वपर्योगित्यनेन न्यर्थः । तत्र परस्वान्तवकाशान्वाङ्गां नियमपक्षेन पठ्ठाप्रकल्पनपक्षे व्यवस्था । दीर्घाच्छ त्रय भवतीत्यत्र पठ्ठास्थाने व्यत्ययन पञ्चमीति व्याख्यानात् सुगच्छोपन्यादयो जापकादौघस्येव तुम् भवति न तु च्छस्य ॥ ६।६७ ॥

पठ्ठीतिविधिपरं कश्चिन्नियमपरमित्यर्थः । सूत्रान्तः । पठ्ठीप्रकृतौ प्रागेव परस्वानन्तरङ्गत्वाच्च उपदेशोत्तरकाले सूत्र एवतुभजा । कार्यन्तु प्रथमा पूर्वात् भावः । एवञ्च निम्नबन्धयव प्रत्ययस्येन विधानात्तत्रादौ शब्द कुतः सानुबन्धकत्वेन नाप्ययम् । भाष्ये उच्यते इति हीत्संज्ञात्यनइति । एव च त्वदुक्तिर्याहनेति भाष्ये । इत्यन्यस्येव उपदेशादानीम्बन्ध पातनं यन्मत्र नयनागणपत्याह ग्रथानि । परस्वविशिष्टस्येति । अनुत्पत्तौ भावोः परस्येति प्रकृतमनुत्पत्तादिति भावः । उपलब्ध्यादान । पञ्चम्या इति शेषः । प्रत्यन्तगभावार्थाति । पुनः प्रयत्ना मानाभावादिनि भावः । उपलब्ध्यादान श्रुत्या सबन्धा भावे हि तस्मिन्नित्यनेन षष्ठापकल्पस्येत्या न च प्रकृतौ तयोः विद्वत्पठित्यस्यैवमित्यर्थः । भाष्ये (• ऽपवाऽस्तु तावदिति) । प्रथमापठ्ठातिर्देशासाधार्यात् प्रथमेन इत्यगः स्थान्यादेशाभावात् नत एवतु-सूत्रबलाद्यगः स्थानित्यर्थे न त्तिर्निमित्त्यर्थः । भाष्ये यत्र नाम सौत्री पठ्ठी यदि चरणीमान्, यत्र सौत्री षष्ठास्त तत्रापीदानीं यदि प्रकल्पयेत्तर्ह्यस्तु प्रकल्पयित्वित्यर्थः । परस्वविद्वत् प्राप्त्वा । ग्रथया नानुत्पन्ने सनात् प्रागुक्तस्यायाद् गाङ्गादाभ्य इत्यादि पठ्ठीप्रकृत्यावति न दाप । इति नभ्य धर्मवस्थानादिति बाध्यम् । यद्यपि यगाश्च प्रकृतिर्विधात्र समाने तथाप्यकर्तव्यत्वादेव जायकन परिहृति नामे ३३यादिना । तथैव प्रकल्पितरिति । अवर्त्तित्वे अवर्गस्यापञ्चको गुणा न तत्र यथ इति भावः । अनुभयः

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥ रूपग्रहणं किमर्थं न स्वं शब्द-
स्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति नह्यन्यत्स्वं शब्दस्यास्य-
न्यदतो रूपात् । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ।
अस्यन्यद्रूपात्स्वं शब्दस्येति । किं पुनस्तत् । अर्थः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येसेषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । किमर्थं पुनरि-

स्वं रूपं शब्द ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणं प्राप्ते नियमार्था
परिभाषयामिति केचिदाहुः । अन्ये तु लिङ्गाभावाद्विध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नयं परि-
भाषा अपि तु संज्ञामूत्रमिदमिति प्रातपन्नाः । देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था
इति सिद्धान्तः । सार्थार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्त
एवार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते । रूपशब्देन चेद्वाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिका-
पुरोदीरितभिन्नशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यमभिधीयते तत्र व्यक्तं सामान्यं संज्ञा-
सामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारः । व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सामा-
न्यप्रतिबद्धेव प्रतिपद्यते सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यत
इति फले न काश्चिद्भेदः । रूपग्रहणमिति । प्रतीतानुपदेशानपेक्षत्वादान्तरङ्गत्वाद्वेय-

प्रकल्पकत्वाभावेऽपि एकस्य कस्य प्रकल्पकत्वमन आह तत्र परस्वेति । ऊः सि धुडित्यादौ परस्वमुक्तत्वन-
वकाशत्वाभावेति भावः । ननु दीर्घादिति सूत्रं पञ्चम्या अनवकाशतवन परस्वेन च षष्ठीप्रकल्पनं स्यादत
आह दीर्घाच्छ इति । मुरच्छायेति । पशन्तं तुका वैकल्पिकत्वाच्चिन्त्यामिदम् । तुक्साहितं पाणिनि-
पाठमभिप्रेत्य तु ज्ञापकौपन्यासः युक्तश्च तथा पाठः । वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानस्य धर्माधिक्य-
फलकत्वात् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

स्वं रूपम् ॥ स्वरूपस्येति । शब्देनार्थप्रतीत्यर्थं केषां चित्कार्याणामसंभवात्तद्व्यक्कशब्दमात्रग्रह-
णमिति भावः । अन्ये त्वित् । शब्दस्य स्वरूपमिह ग्राह्यत्वेन विधित्सितमिति नह प्रवेशविशेषसमर्पकं
लिङ्गमस्तीति भावः । ननु शब्दस्येत्येव लिङ्गं यत्र शब्दग्रहणं तत्र स्वरूपमिव ग्राह्यं ननु पर्यायादीत्यर्थः ।
तेन जनपदे अपत्यमित्यादां नास्याः प्रवृत्तिरत आह विध्यन्तेति । न हि स्वरूपमित्यस्यानर्थागत्यादौ
पञ्चम्यन्तन सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा संबन्धः संभवतीति भावः । भाष्यकारोप्याह रूपं
शब्दस्य संज्ञेतीत्यमेव पक्षो युक्तः । ननु संज्ञापक्षे उभयगतिन्यायाद् एकस्यानकार्यसंभवाच्चार्यस्यापि
प्रतीतेः तत्र कार्यसंभवे ढगादयः पर्यायादिभ्योपि दुर्वरा इत्यत आह देवदत्तादयश्चेति । नियमार्थस्वपु-
पावयति सर्वार्थेति । एकस्य सकलशब्दार्थात्मकस्फोटस्यैव सर्वबोधकत्वादीति भावः । शक्तियुक्त इति ।
शक्त्याश्रय इत्यर्थः । सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तिरिति । प्रत्याय्यत्वशक्तियुक्त इत्यर्थः । अनन नियमद्वयं वक्षितम् ।
अनन शब्देनार्थमेवार्थो ग्राह्यः । अयमर्थोऽनेनैव शब्देन बोधनीय इति ध्वनि । वस्तुतस्तु सर्वेषां सर्वार्थवाच्य
कत्वेऽपि तत्रास्मदज्ञानावधारणः । सर्वार्थशब्दानामम्भाक विशिष्टाज्ञानात् किं तु यामिनामिव तज्ज्ञानम् ।
एवञ्च शास्त्राधिकारिणोऽस्मदज्ञानमिति नियमार्थत्वं शास्त्रस्यासंभवेत्यतः । इयं कथा तु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वकथा-
वन्न व्यवहारोपयोगिनि । तस्मात्प्रकरणादस्यैवार्थस्य शास्त्र उपस्थितौ अर्थान्नियमः फलित इति बोध्यम् ।
तत्र द्वितीया नियमश्चिन्त्यः । आकारादीनां वृद्धिशब्दानिर्दिष्टाकारादिशब्देर्व्यवहारानापत्तेरिति केचित् ।
ननु रूपरूपिणोश्च भेदाभावाच्छब्दस्यैव षष्ठ्यनुपपन्ना संज्ञासंज्ञासंबन्धश्चानुपपन्न इत्यत आह रूपेति ।
सामान्यलक्षणघटकानेकसमवेतत्वासिद्धये आह शुकैति । न च तत्रोच्चारणार्थक्येव भिद्यते न शब्द
इति वाच्यम् । तात्वादिव्यापाररूपस्योच्चारणस्याश्रितत्वेन शब्दश्रवणानन्तरं ज्ञायमानवस्तुविशेषानुमा-
नानापत्तेः । उदात्तत्वादिबहुवचनध्यासाच्च भेदसिद्धेः । वर्गनिष्ठतया प्रतीयमानानां ध्वनिनिष्ठत्वकल्पने
मानाभावाद् इति भावः । ननु प्रायेण सामानाधिकरण्यं संज्ञासंज्ञानार्थं न चेह नादत्यत आह तत्राति ।
स्वं शब्दं व्यक्तिबोधक आत्मीयत्वेन । एवञ्च शब्दस्य तत्तज्ज्ञातिरित्येवार्थः स्वं व्याक्तः रूप-
सामान्यसंज्ञकमित्यादिः पक्षः । शब्दस्य स्वं रूपमित्युद्दिश्य स्वमित्यनेन व्याक्तसंज्ञकत्व विधीयत इति द्विती-

दमुच्यते । शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवात् तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिपेक्षार्थं स्वरूप-
वचनम् । शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते गामानय दध्यशानेति अर्थ आनीयते
अर्थेनैव भुज्यते । अर्थे कार्यस्यासंभवादिह च व्याकरणे अर्थे कार्यस्यासंभवः ।
अग्नेर्होगिति न शक्यते ऽङ्गारेभ्यः परो ढक कर्तुम् । शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्या-
संभवाद् यावन्तस्तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति । इष्यते
च तस्मादेव स्यादिति । तच्चातन्त्रेण यत्नं न मिथ्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिपे-

त्वादसाधारणत्वाच्च रूपमेव ग्रहण्यते अर्थो हि सर्वेष्वग्रहणमपेक्ष्यते अनुकरणश-
ब्देषु नाऽर्थः प्रतीयते साधारणश्च पर्यायैरापि प्रत्यायनाद् न चार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुं
संज्ञित्वे चार्थस्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः । एवं तर्हीति । यत एवेह रूपग्रहणस्य
व्यावर्त्यं नास्ति तत एव ज्ञापकं सति तु व्यावर्त्यं तत्रैवोपक्षयाच्च ज्ञापकं स्यात् ।
अर्थवद्ग्रहण इति । अर्थयुक्तं रूपं गृह्यत इत्यर्थः । तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इति
प्रगृह्यसंज्ञा न भवति यत्र चार्थवता रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्रदे नोपातपृते यथा
वर्णग्रहणेऽपि टेरत्ये चेति पठेत् इत्यत्रानर्थकस्यापि टेरत्वं भवति । किमयमिति ।
वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः । शब्देनार्थगतेरिति । कात्यायनवचनप्रामाण्यादस्त्रियामिति प्रति-
पेक्षस्यातित्यत्वाद्भिभाषा गुणे ऽस्त्रियामिति पञ्चमी । इह योग्यतालक्षणेन संवन्नेन
शब्दो ऽर्थे लोके प्रत्याययति व्याकरणे ऽपि पशुस्पत्यं देवता प्राञ्च उदञ्चो भग्ता
इत्यर्थ एव गृह्यते । अग्नेर्होगत्यादौ त्वर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवात् सादृचर्यात्

यपश्चमभवः । सामानाधिकरण्यास्य आपत्तिः । न चानया पञ्चयोः कृत काशान्नशब्द इत्याह व्याक्तिर-
ति । व्याक्तिरुपगमात् । सामान्यस्य दद्यादिभ्यः सामान्यावर्तिर्यावत्संभवादिति भावः । रूपग्रहणं किमयमिति
भाष्यस्य स्वशब्देनैव ज्ञानिमाहो व्याक्तिर्वा शब्दस्यैव स्वीया ज्ञानिमाहो कर्ता बाध्यव्याप्यौ बोध्यव्यापि ।
सामानाधिकरण्यात्वेन सत्ताजिज्ञासोर्गतिं तु न नियमः । उन्न इत्यादा व्यभिचायान्न्यासाय । शब्दस्य सूत्रो
च वार्तितस्यैव स्वीया रूपे प्रयोगस्य सत्ताजिज्ञासा इति कीचिन् । भाष्ये (रूपशब्दस्य सत्ताजि) अत्र सत्ता-
शब्दो बाध्यपर कर्मत्वस्युत्तः । अन्यथा स्वशब्देनार्थग्रहणाय रूपग्रहणमित्युक्तं भाष्यासङ्गतं । नह्यर्थ-
शब्दस्य सत्ता किं तु बाध्य एवेति बोध्यम् । तत्रास्मादवार्तिना स्वशब्दो रूपस्यैव रूपे परिग्रह इत्यत
वाह प्रतीताविति । उपरशः सैवन्त्यग्रहणम् । अन्तरङ्गत्वं पथमनः आचरणाभिव्यक्त्या । ग्रहेणामपवादयानि
अनुकरणानि । शब्दमाज्ञानात्पथं हाह्यारण्यवानकरणस्यात् । अर्थस्य स्मृतत्वेप्यस्यमपुंन्याप्याह न
चाथ इति । शब्दादिमकानामवार्तिनामन नजस्थानि नातुग्राह्यता व्यवसायचिन्तानि भावः ।
ननु स्वशब्दस्याभिव्यक्तिर्यवार्तिन्येव न ज्ञातं नाज्ञत्वं नृनि । तावत् एव सिद्धमिति भावः । ज्ञा-
कमिति । स्वशब्देन बहिर्गुणस्याप्यर्थस्य ग्रहण इत्यर्थः । तत्रान्यस्य स्वीयस्य शब्द नदस्यावृत्त्यर्थं
रूपग्रहणमिति अर्थो भाष्याहस्यते एवञ्च शास्त्रेऽप्येवमग्रहणं कथमर्थव्यभिचायामाभासोद्धारनि चित्र ।
अन्यत् स्वीयमस्ति यतो ऽतस्तस्यापि शब्दबोध्यत्वबोध्यार्थसंभवापादानमिति आप्याशयात् । एव-
ञ्चोपधकमङ्गप्रार्थं रूपग्रहणं रूपग्रहणेन ज्ञानः । तादित्यायवाधपूर्वकं स्वशब्देनार्थस्य बोध्यत्वं
बोध्यत इति नार्थयम् । तत्रोभयानुग्रहाय सति सम्बन्धवत्तना रूपस्य ग्रहणम् असति तु केवला-
र्थस्य शुद्धस्य वद रूपस्य ग्रहणं तदाह यत्र चाथवनेत्यादि । अर्थविम्यापकेन रूपेणैवार्थः । भाव एव
मित्रावर्तिनिर्देशशक्तितार्थः । इह योग्यतेति । योग्यता बाधजनकतारूपा नया लक्ष्यते कस्येत्यत इति
योग्यता लक्षणः शक्तिः तस्या उभयाध्याकत्वेन उभयार्थनत्वं लक्षणमुपयोगाद् गोप्या वृत्त्या वा सम्ब-
न्धव्यवहार्यत्वमिति बोध्यम् । इत्यर्थेऽविति । अर्थे कार्यस्य सम्भवादान् भावः । ननु संज्ञाविधायकस्य

धार्थं स्वरूपवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः * । न वा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्वकः । यो ऽपि ह्यसावाह्यते नाम्ना । नाम च यदानेन नोपलब्धं भवति तदा पृच्छति किं भवानाहेति । शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्ययः । इह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवः । अर्थे ऽसंभवस्तस्मात्तदर्थनिवृत्तिर्भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अशब्दमंज्ञेति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् दा धा ध्वदाप् तरप्तमपौ घ इति । शब्दसंज्ञाप्रतिषेधनार्थक्यं वचनप्रामाण्यात् * । शब्दसंज्ञायाः प्रतिषेधो ऽनर्थकः शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति । वचनप्रामाण्यात् । शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । ननु च वचनप्रामाण्यात् संज्ञिनां संप्रत्ययः

सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्यादिति सूत्रारम्भः । संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति । संज्ञामसंप्रत्यय उच्यते । नवेति । शब्द उपलब्धो र्थं प्रत्याययति सत्तामात्रेण । चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयमवगमयन्ति अर्थस्य शास्त्रीये कार्यं क्वचिदयोग्यत्वात् प्रत्यासत्त्यात् एवोपात्तः शब्दो गृहीष्यते न तु विप्रकृष्टं शब्दान्तरमिति भावः । शब्दपूर्वक इति । अस्योपलब्धुः शब्दपूर्वक इत्यर्थः । अशब्दसंज्ञेति । न्यायात् स्वरूपग्रहणे सिद्धे शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः । अन्यथापसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययो घोर्धातोः शब्दार्थात् स्यान्न तु दाधाभ्यः । कुमारीघ इत्यत्र प्ररूपेति ह्रस्वः प्रमज्येत । ई ह्रस्वघोरित्यत्र तु घशब्दस्याकारान्तत्वाभावाद्दाधामेव ग्रहणं सिध्यति । वचनप्रामाण्यादिति । प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थं संज्ञाकरणांमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं न भविष्यति । ननु चेति । उभयगतिरिह शास्त्रे दृष्टा सङ्ख्याकर्मकरणादिष्विति

तत्प्रतिषेधार्थकत्वमयुक्तमन आह संप्रत्ययइति । भावे ऽङिति भावः । नन्वर्थप्रत्ययस्य शब्दपूर्वकत्वापि कथं स्वरूपस्यैव ग्रहणमत आह शब्दइति । तथा च प्रथमप्रतीतस्वरूपकारणादुच्चारितशब्दस्यैव ग्रहण युक्तमिति भावः । शब्दपूर्वक इत्यस्य शब्दज्ञानपूर्वक इत्यर्थः । प्रत्यासत्त्येति । अर्थबोधानुक्रमेणैव ज्ञात प्रथमप्रतीते शब्द एवार्थे ऽसम्भवे कार्यं न तु तत्पर्यायादिष्विति भावः । अर्थे कार्यसम्भवे तु तस्यैव । एवञ्चोपास्थितस्यार्थस्य सर्वथा त्याग मानाभावाद् अर्थवत्त्वाभावापि सुखं विना सिद्धेति तात्पर्यम् । एवञ्चैतन्न्यायानुवाकमिदं सुखं मन्वन्त्यनुग्रहायति बोध्यम् । ननु अर्थज्ञानोत्तरं परं प्रति तद्वाधनाय शब्दप्रयोग इति कथं शब्दपूर्वकत्वमर्थप्रतीतेरत आह अस्योपलब्धुरिति । भ्रातुरित्यर्थः । भाष्ये (शब्दपूर्वको हीति) । हिः प्रसिध्यर्थः । भ्रातुः शब्दज्ञानपूर्वकार्थप्रत्यय इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः । युक्त्यन्तरमप्याह आतश्चेति । एवञ्च शब्दस्यार्थप्रतीते कारणत्वात् कार्यसम्भवे तद्बोधकारणत्वेनापात्यते शब्दे कार्यमिति भावः । इदानीं तत्पृच्छजन्त्यार्थबोधे प्रकारतया भासमानशब्द एव कार्यमर्थे ऽसम्भवे इत्याह शब्दपूर्वकश्चेति । शब्दविशेषणककार्थविशेषकः प्रत्यय इत्यर्थः । न सोऽस्त प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते इति भावः । अकारेण चास्य युक्त्यन्तरत्वं सूचितम् । भाष्ये (तस्मादर्थनिवृत्तिरिति) । अर्थबोधकशब्दान्तरनिवृत्तिरित्यर्थः । कलान्तरं शङ्कते इत्यन्तर्हीति । एवमर्थमिति । निषेधप्रतियोगिज्ञानार्थं न्यायसिद्धस्यापि विध्वंसादनुवाह इत्यर्थः । किप्रत्ययइति । नचैवं पेवंवातवाहनाधिषु चेति धिग्रहणं व्यर्थं स्याद् न हि धाधाताः किं विना उरकस्य ध्युत्तरपदत्वं सम्भवति । तत्र हि कर्मण्यधिकरणं चेति तदुत्तरसूत्रेण किरिति वाच्यम्, उपलक्षयामिदं सति मीमाषु, नेर्मत्रेयादौ घृथातोमहर्णं स्यादिति बोध्यम् । कुमारीघइति । ननु अयं षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो बोभयथापि नान प्राप्तिः तत्र स्त्रियां समानाधिकरण इत्यनुवृत्तेरिति चेन्न । पोस्त्यस्याः सा वा कुमारी वा अस्य इति बहुव्रीहौ कुमारीघ इत्यर्थाद् वाचिषु

स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति शब्दसंज्ञायां न स्वरूपाविधिर्भवतीति । यद्यं पणान्ता पडिति षकारा-
न्तायाः संख्यायाः पटसंज्ञां शास्ति । इतरथा हि 'वचनप्रामाण्याच्च नकारा-
न्तायाः संख्यायाः' मंत्रस्यः स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च पकारान्तायाः । नैतदस्ति
ज्ञापकम् । नहि पकारान्ता संज्ञा । का तर्हि । डकारान्ता । अमिद्धं जडत्वं
तस्यामिद्धत्वात् पकारान्ता । मन्त्राद्यर्थं तर्हिदं वक्तव्यम् । मन्त्र ऋचि यजु-
पीति यदुच्यते तन्मन्त्रशब्द ऋक्शब्दे यजुःशब्दे च मा भूत् । मन्त्राद्यर्थमिति
चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः मिद्धम् * । मन्त्राद्यर्थमिति चेत्तत्र । किं कारणम् ।
शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति । मन्त्रे ऋचि यजुपीति यदुच्यते मन्त्र-
शब्दे ऋक्शब्दे यजुःशब्दे च तस्य कार्यस्य संभवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादि-
सहचरिणो यो ऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात् । मिच्छाद्विशेषाणां वृक्षाद्य-
र्थम् * । मिच्छादेशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति ।
किं प्रयोजनम् । वृक्षाद्यर्थम् । विभाषा वृक्षमृगेति । पुस्तन्यगोधां पुस्तन्यगोधाः ।

इहापि स्वरूपस्य संज्ञितश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात् । नहीति । षडभ्यां लुगित्यादावुच्चा-
रितेति भावः । का तर्हि । तत्र डकारान्तः शब्द उच्चारितो जडशब्दश्च पकारान्ता-
ल्लुक कर्तव्यः । पण्यमाभिति च नुत् । अमिद्धमिति । डकारान्तः श्रयमाणापि डत्वस्या-
मिद्धत्वात् पकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भविष्यतीत्यर्थः । मन्त्राद्यर्थमिति । मन्त्रा-
द्यः शब्दस्य संज्ञा । शास्त्रसामर्थ्यादिति । देवमुन्मयोऽग्न्यादीं प्रयजादीनां निमित्त-
त्वेनोपादानाद्यजुषि ऋचि मन्त्र इति च स्वरूपं न गृहीष्यते न च तद्योचिधं जड्यम-
स्तीति भावः । मन्त्रादिसहचरित इति । साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यार्थस्यावगमात् ।
सिच्छाद्विशेषाणामिति । वृक्षम् मृगम् इत्येवं निर्देशः कर्तव्यः । एतदपि न्यायसिद्धं
नूल्यजातीयानां छन्द एकवद्भवतीति वक्ष्यते पर्यायाणां च युगपत्प्रयोगाभावात् सामा-
न्यविशेषाणां चार्थभावात् सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्धवृक्षमिति छन्दा

हृत्स्वं पुंस्वङ्गादिर्वाच्यतेत्यर्थः पुंस्वत्वं वाच्यत्वात् इत्यर्थान्तरस्येति शयान् । पुंस्वजातिभ्यामपि तर्हि
कोवकाश इत्यत्र आह ईहतीति । पुंस्वजातिर्वाच्यतेत्यर्थः यथाविधानो अविभाषा नष्टा नित्यन्तात्परान्यथा-
न्तप्राप्तपठिकासम्भवादिनि बाध्यम् । पदसंज्ञाति । सर्वपदार्थान्वये । गुणवचनसामर्थ्यस्यैव कारणम् ।
प्रत्यासत्तिन्याया बाध्यत इत्यभिप्रायः । न चेत्तन्मन्त्रा किमात्तदुच्यतेत्यर्थः तथाभावात् । नाप्यन्मात्र-
फलकत्वे तत्रैव बाधामरणं सप्तमदग्रहणञ्च कुर्यादिति बाध्यम् । दमयर्गतिगति । मन्त्राद्यर्थमिति प्रत्या-
सत्तिन्यायुपहायमर्थगतीति भावः । सूत्रासम्भवात्पत्येव । पदस्य इति । भाष्ये (सज्ञाशब्दे) बोधक-
परः । न हि पकारान्तो बोधकशब्दमन्त्राक्षर्यामि इत्यर्थे इति भावः । पकारान्तमिति । अशसोऽल्लुकः
प्राग्व जडत्वभावात् । एवञ्च तस्य पटसंज्ञा विधीयते इति न ज्ञापकत्वमिति भावः । डकारान्त इति । षष्ठ
उत्तरयोर्जडशब्दोक्तिं स्वरूपग्रहणेन लुकि कार्ये जडत्वमिति भावः । तथापि संज्ञामुक्ते शब्दानुविद्ध-
स्यात्पदस्य इत्यत्रा इत्यादिशब्दत्वेनैव निर्वाहः । सतिनापाडन डान्तस्य सज्ञात्वे पदत्वमुच्ये इत्यत्र अर्थसि-
द्धत्वमावश्यकमिति तात्पर्यम् । पणान्तस्याविज्ञापक शास्त्रोक्तशब्दसंज्ञायां न स्वरूपग्रहणमित्यर्थे बाधायितुं
न तु शब्दपदार्थक इत्याशयेनाह । भाष्ये (मन्त्राद्यर्थमिति) । शब्दानुविद्धेत्येव । न सार्धेन प्रत्यया लोके
न शब्दानुगमादिति इति वक्तव्यमिति भावः । तद्विध्यन्वयेन सहचरितस्याभिव्यञ्ज्य । आचार्यमात्रपुत्रपुत्र्यानि

पितृपर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् * । पित्रिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । पर्यायवचनस्य च तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति । किं प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् । स्वं पुपः । स्वपोषं पुण्यति । रैपोपम् । धनपोषम् । अश्वपोषम् । गोपोषम् । जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् * । जित्रिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति । किं प्रयोजनम् । राजाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्यपूर्वा । इनभभम् । ईश्वरभभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति । पुष्पमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभा । क्षिप्तास्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् * । क्षिप्तिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति । मात्मिकः । तद्विशेषाणाम् । शाफरिकः । शाकुलिकः । पर्यायवचनानां न भवति । अजिह्मान् हन्ति अनिमिपान् हन्तीति । अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येप्यते । मीनान् हन्ति मैनिकः । स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६६ ॥ अप्रत्यय इति किमर्थम् । सना-
शंसभिश्च उः । अमान्प्रतिके । अत्यल्पमिदमुच्यते अप्रत्यय इति । अप्रत्ययादेश-
टित्किन्मित इति वक्तव्यम् । प्रत्यये उदाहृतम् । आदेशे इदम् इण् । इतः । इह ।
टिति लविता लवितुम् । किति वभृव । मिति हे अनङ्गन् । टितः परिहारः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न टिता मवर्णानां ग्रहणं भवतीति । यदयं गृहो ऽलिटि

भावाद्विशेषाणामेव प्लुतन्यग्राधादीनां ग्रहणं सिद्धम् । पितृपर्यायवचनस्य चेति ।
अशब्दात् स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम् । इदं वाचनिकमेव । जित्पर्यायेति । इदं
न्यायसिद्धमित्याहुः । अराजेति पर्युदास आश्रयते तेन राजसमदृशानां तत्पर्यायाणामेव
ग्रहणं सिध्यति । भित्तस्य चेति । इदं वाचनिकमेव । मत्स्याद्यर्थमिति । मृगपक्षिणां-
स्तु पित्रिर्देशस्तत्फललाभार्थः कर्तव्यः । अस्यैकस्येति । इयामिहरेव ॥ ६८ ॥

अणुदित् ॥ अप्रत्यय इति किमर्थमिति । किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता तस्य
प्रतिषेध उत यः प्रतीयते विधीयते इति यौगिकः प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्नः । इत इति ।
विशेषविहितत्वात् त्यदाद्यत्वा बाधित्वा त्रिमात्र आदेशः प्राप्नोति । बभूवेति । अनुना-

सामान्यशब्देनेति । एवञ्च पदार्थभेदाभावात्सार्वाहृत्यरूपचार्यासम्भव इति भावः । पर्युदास इति ।
काश्चित् अराजेति क्लृप्ताभावात् किं च राजशब्दः शब्दपरः मनुष्यशब्दश्चाथपर इति दुर्लभस्यान् किं
च एवम् अमनुष्यशब्देनापि मनुष्यपरायाणामेव ग्रहणं स्यादिति वाचनिकमेवेत्याह आद्यन्तौ विहाय
मध्यापादान् ऽभिप्रायमाह मृगेति । एवञ्च मत्स्याद्यर्थमित्यादिशब्दप्रयोजनं चिन्त्यन् ॥ ६८ ॥

अणुदित् ॥ किं यस्याति नाक्षेपोय किन्तु विशेषज्ञासत्यर्थः उत यौगिक इत्यन्वयः । किमर्थ-
मित्यत्रार्थशब्दाभिधेयपर इति तात्पर्यम् । नान्वदम परत्वात् न्यशास्त्रे ऽन्तरङ्गत्वाच्च मरूपे ऽद्वैतनी-
यमात्रस्य सवर्णग्रहणेऽपि नान्तरत्वं बाधेशः सम्भवतीति श्रुत एव भविष्यति । न च श्रुतपितृणां दीर्घ-
प्लुतयारन्तरमत्वात्ते एव भविष्यतः । ह्रस्वोच्चारणन्तु लाघवाय स्याद् इति वाच्यम् । एवन्तर्हि परत्वाद्धा-
लोपे मात्रकत्वात्मात्रक एव भविष्यति तत्र नापीति वक्तुं कलाभावात्त आह विशेषेति । येन नाम्-

दीर्घत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत् स्यात् । गृहो ऽलिटि दीर्घ एवेति । यत्तार्हं वृत्तो वेति विभाषां शास्ति । सर्वपाभेव परिहारः । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति । प्रत्यये भूयान् परिहारः । अनभिधानात्प्रत्ययः सवर्णान् न गृहीष्यति । यां हि प्रत्ययः सवर्णान् गृहीयाद् न तैरर्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानान्न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह के चित्प्रतीयन्ते के चित्प्रत्याख्यन्ते । ह्रस्वाः प्रतीयन्ते । दीर्घाः प्रत्याख्यन्ते । यावच्च वृत्ते प्रत्याख्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति तावदप्रत्यय इति । कः पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृहीयात् । ह्रस्वम् । यत्राधिक्यान् भविष्यति । प्लुतं तर्हि गृहीयात् । अनप्लुतान्न गृही-

ष्यिकः प्राप्नोति । अनड्वयश्चिन्ति । आमपि प्लुते प्राप्नोति । यदयामिति । गृहेरेव दीर्घो नान्येऽय इति नियमाभावादिति भावः । नियमार्थमिति । गृहेर्दीर्घे एव न ह्रस्व इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः । वृत्तो वेति । ननु व्यवस्थितिं लिटि दीर्घो मा भूदित्येवमर्थमेतत् स्यादिति कथं ज्ञापकम् । एवं तर्हि तु इत्यत्रापि अलिटित्यनवर्तनादिति दीर्घान्तं पञ्चादस्यत्र उभयस्मिन् सिद्धं वाग्रहणं ज्ञापकमीदृशं ग्रहणाभावस्य । प्रत्यये भूयानिति । साधारणो ऽसाधारणश्चेत्यर्थः । प्रत्यय इत्यन्वयां भेदा कृता येनार्थं प्रतीयन्ति स प्रत्ययः । न च दीर्घप्लुतयोर्गर्थस्याभिधानमस्ति । ह्रस्वा इति । प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चारयन्ते अगादिचोदनास्वित्यर्थः । दीर्घा इति ह्रस्वैर्गृहीतैरप्लुतादीर्घाणां ग्रहणात् । तत्राष्टन आ विभक्ताविन्यत्राकारो ग्राहको मा भूदित्यर्थः । यदेव हि अप्लुतादिकारो रप्लुतादिकार्यं प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिपद्येतेति भावः । कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्याप्रत्याख्यमान इत्यर्थः । अन्तर्भावितन्यथादितेः कर्मण्यभिधानात् । यन्ताधिक्यादिति ।

प्रतिपद्यादिति भावः । शास्त्राज्ञाप्रवेशे ण्वन्तुसज्जालपयारण्येन सवर्णग्रहणमस्ति । अनन्तामेक इति । प्लुते इति शेषः । नियमार्थं ननु स्यादत आह ग्रहणेति । वृत्तो वत्यनेन विभाषादिति भाव इति केचित् । खेत्तुतस्त यथा विक्सस्ये इति नियमावगात्र । भावविधायकं नाद्वयार्थेति एव यत्त्वति । नियमादप्राप्तदीर्घावध्यर्थं वृत्तो वेति स्यादिति चिन्त्येथा व्याख्या । तस्माद्विषयसङ्घातस्याप्यप्यवान् तथा नियम इति भावः । व्यवस्थिति । व्यवस्थितिं लब्धमिदं भावविधाननाद भाषाया कर्मभविष्यति इदं प्रतिषेधो न । अलिङ्ग्य वृत्तो वत्यर्थादिति ह्रस्व एवान् भावः । वाग्रहणमिति । अन एव भाष्ये (याद्विभाषा शास्त्री) त्यक्तम् । भाष्ये (भाष्यमानेनेति) । इत्यञ्च ज्ञानग्रहणपात्रं गुणभेदकत्वप्राप्तं चानुगमाधारण्येन प्राप्तं सवर्णग्रहणं वारयितुमावश्यकमिति भावः । साधारणमिति । भूयान्त्वान्क भाष्यां ऽनकमभाषानाभिधाय किं तु सुबोक्ता प्रत्ययग्रहणमपेक्षेति भूयानिति प्रतिज्ञायकपरिहारावप्यस्यैव न विरोध इति भावः । नन्वेवमप्यविश्यान्नविचार्याभिधानमर्थस्यापि सदगम्य ग्रहणं स्यात्त आह प्रत्ययइतीति । प्रत्ययविधौ सवर्णग्रहणं हि नेतामपि प्रत्ययस्त्वमप्य तथान्वयत्वात्तस्मिन्नेति न तत्र सवर्णग्रहणमिति भावः । उच्चारयन्ते इति । उच्चारणं चात्र साक्षाच्छब्देन बाधनं विवक्षितम् अतः ऽप्लादशब्दप्रतीयमानेकाराविभिः सवर्णानां ग्रहणं सिद्धम् । ह्रस्वैर्गृहीतैरिति । प्रकृतमृद्व्याण्डेनेति शेषः । ननु प्रत्याहारसुबोधादि एवात्र इति कथमाकारो माहक इत्यत आह यथेति । न चाक्षरसमास्तार्यकारिप्रत्ययः प्रतिषेधः प्रत्याख्यमानविषयन्तु सवर्णग्रहणमिति वपेक्षेत्ये किन्न स्यादिति वाच्यम् । तथा सत्यको विधीयमानस्य प्रत्ययसवर्णग्रहणस्य कुमार्यावित्यादावप्राप्ते दीर्घाज्जति चिति प्रतिषेधो ऽनर्थकः स्यादिति भावः । एवञ्च वर्णसमास्तार्यपठित्वमेव माहकत्वबोधनार्थमप्रत्ययपरमिति तात्पर्यम् । उभयार्थम् । ह्रस्वैर्दीर्घप्रत्ययवध्यर्थम् । एवं च

प्यति । एवं तर्हि सिद्धे मति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्त्रिणः तज्ज्ञापयसाचार्यो भवसेषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । अण् सवर्णस्येति स्वराऽऽनुनासिक्यकालभेदात् * । अण् सवर्णस्येत्युच्यते । स्वरभेदानुनासिक्यभेदात् कालभेदाच्चाण् सवर्णात्र गृहीयाद् इष्यते च ग्रहणं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्र न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात् * । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति अकस्सवर्णे दीर्घ इति । किं कारणम् । अनुपदेशात् यथाजातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीयकानां संप्रसायिका स्यात् ह्रस्वानां च क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रसायिका स्याद् दीर्घाणां न स्यात् ।

ननु च ह्रस्वोच्चारणे अर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमुभयार्थं स्यात् । एतच्च न निरूपितं न्याय्य एवात्र परिहारो विधास्यते । अनणत्वादिति । अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारमन्त्रिविष्टा एव गृह्यन्ते स्वात्मनि क्रियाविरोधादानुष्पादाद् ग्रहणकशाखान्तराभावाच्च अत्र सूत्रे अकारादिभिराकारादीनां ग्रहणासम्भवोऽन्येषु प्रदेशेषु अननं सूत्रेणाकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणदिकार्याणि लभन्ते । भाव्यमानेनेति । प्रतीयते विधीयत इति यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः । किमर्थं पुनरिति । आकृतिनिर्देशात् सिद्धमिति प्रश्नः । अण् सवर्णस्येति । उद्दिष्टग्रहणस्याविचार्यप्यमाणत्वादेवमुक्तम् । व्यक्तिनिर्देशे कालादिभिन्नस्य ग्रहणं न प्राप्नोतीति भावः । प्रत्याहारग्रहण इति । अकोचीति यत्र संज्ञया प्रत्यायनमिकारादीनां तत्र तैरन्येषां ग्रहणं न स्याद् यत्र स्वरूपेणोच्चार्यन्ते अस्य द्वौ यस्येति चेति च तत्रैवेषां ग्राहकत्वं स्यात् । अनुपदेशादिति । अनुच्चारणादित्यर्थः । नहि प्रत्याहारं दीर्घोऽच्चारिता यतोऽगादिर्चोदनाभिर्गृह्येरन् । अथ वा अकोचीत्यादावनुच्चारिता इकारादयो दीर्घाणां

यत्नाधिक्यमेवासिद्धमिति भावः । न्याय्य एवेति । अनणत्वादित्ययमित्यर्थः । यदुक्तं तैरिति तत्राह अत्र हीति । स्वात्मनि क्रिया स्वात्मन प्रवृत्तिः । विरोधे हेतुमाह आनिष्पादनाति । अर्थाबोधार्थित्यर्थः । नन्वल्पविषयणाप्रत्यय इत्यनेन कथं बहुविषये परिभाषार्थः शक्यते प्रतिपादयितुमन आह प्रतीयत इति । भाष्यं ज्ञापयतीत्यस्य योगेन बोधयतीत्यर्थः । अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन निषेधार्थमणित्यस्य च नात्र संबन्धः । तेनाक्तसकलार्थलभ इति भावः । वस्तुत एकदेशानुमतिद्वारा तां परिभाषां ज्ञापयतीति भाष्यात्तरार्थः । विधीयत इत्यर्थे प्रतीयत इत्यस्य प्रयोगादृष्ट्या 'कियदोक्तं चिन्त्यम् । आकृतीति । प्रत्याहारसूत्रेणैवैव च्वावित्यादिषु चेत्यर्थः । नैयमुद्विषया शङ्का तुल्यविजाती मानाभावेन तस्यावश्यकत्वावित्याशयेनाह 'उत्सृजति । कालादिभिन्नस्येति । एका वर्णउगन्तत्वादिक् ध्वनिगतमिति पक्षेऽपि उपाधिभेदमिदं त्रत्वाद् ग्रहणं न सिध्यतीति भावः । अनन्ता अवर्णव्यक्त्य इति पक्षे तु अग्रहणं स्पष्टमेवेति बोध्यम् । नन्वेतत्प्रयोजनमस्य च्वावित्यादौ वा भर्गादिप्रत्याहारैषु वा तत्राद्यं तत्रानुवृत्तिनिर्देश इत्यादिना दूषायष्यति नान्य इत्याह प्रत्याहारमग्रहण इत्यादि । प्रत्याहारमग्रहणे सवर्णाग्रहणमिति वार्तिकस्य द्वैधार्थः । अत्र इत्यादीकारादीनामगादिसंज्ञाभेदग्रहणं न प्राप्नोति अनुपदेशात्तत्रसमाप्त्या तेषामनुच्चारणादित्यर्थः । नवाह यत्र सज्येति । एकस्यैव युगप्रत्ययाद्यप्रत्ययकत्वयोर्विरोधादित्यर्थः । यत्र स्वरूपेणाति । इदं चिन्त्यम् । व्यक्तधानन्त्ये तस्याप्यभावात् । तस्माद्यः स्वरूपेणोच्चार्यते अत्र इत्यादीकारावित्यस्यैव ग्राहकत्वं स्यादिति वक्तुमुचितम् । प्रत्याहारं अग्रहणेत्यादौ । भाष्यं [यथाजातीयकानामिति] । वर्णसमाप्त्यापारतानामित्यर्थः । सज्येति । आवित्यनेनेति कृतागादिसंज्ञेत्यर्थः । यथाऽगादौ ।

ननु च ह्रस्वाः प्रतीयमाना दीर्घान् संप्रत्यायायेप्यन्ति ह्रस्वसंप्रत्यायादिति चेदु-
च्चार्यमाणशब्दसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् * । ह्रस्वसंप्रत्यायादिति चेदुच्चा-
र्यमाणशब्दसंप्रत्यायको भवति न संप्रतीयमानः । सद्यथा । कृगित्युक्ते संपा-
ठमात्रं गम्यते । एवं तर्हि वर्णपाठ एवोपदेशः करिष्यते । वर्णपाठ उपदेश इति
चेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः * । वर्णपाठक्रम उपदेश इति चेदवर-
कालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः । किं परा सूत्रात् क्रियत इत्यतो ऽवरकाला-
नेत्याह । सर्वथा ऽवरकालैव । वर्णानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा ।
इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्येन सहेतोति प्रसाहारः । प्रसाहारेत्तरकाला सवर्ण-
संज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चा ऽप्रत्यय इति । सैषा ऽवरकाला

प्रत्यायका न स्युरित्यर्थः । ननु चेति । उच्चार्यमाणैस्त्व प्रत्यायकैर्भावितव्यामिति
नास्ति । सन्निहितास्तु प्रत्यायकास्तच्च सन्निधानं यथायोगमन्यवेत्यर्थः । उच्चार्य-
माणेति । प्रतीयमाना हि प्रधाने स्तत्कथमन्यप्रत्यायने ऽङ्गभावं तदेव गच्छेदित्यर्थः ।
शब्दस्यावचनमिति । प्रतीयमानशब्देनान्यस्याप्रत्यायनमित्यर्थः । ऋगित्युक्तं दत्तं ।
यद्यपि प्रकरणवशाद्विशिष्टसन्निवेशापि ऋकच्छब्देन ऋक प्रत्याख्यते तथापि सा स्वार्थे
न प्रत्याययतीत्यर्थः । एवं तर्हीति । अदुर्गाति प्रत्याहारपक्षाकारादिभिर्गाकारादीनां
ग्रहणात् तेषामप्यगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः । उपदेश इति । प्रत्यायनमित्य-
र्थः । करिष्यतइति । व्याख्यास्यते । अवरकालत्वादिति । निष्पन्नेष्वङ्गेष्वनयान्य-
त्रास्य च्वाचित्यादीं सवर्णानां ग्रहणं भवति नाङ्गेषु नापि स्वात्मनि अनिष्पन्नत्वादिति

विभागाविभङ्गैर्विधाणामग्रहणे कुतो ऽनुपदेशादिकारणव्याप्यकारादीनामनुच्चारणानित्यर्थस्तत्राह
वाच्येति । भाष्यस्वरस्य स्वाकारव्याख्यायामेव । उच्चार्यमाणेति । पुस्तकदर्शनात् व्याभिचार्यादित्यर्थः ।
सन्निहिता इति । बुद्धिसन्निहिता इत्यर्थः । अयं भावः, शब्दा उपस्थिता अपि जनयन्त उपस्थितस्तु
स्मिन्नूपा प्रत्यक्षरूपा च न स्वन्त्येवेति नियमः । लिपिस्मरणपदं बाधनापत्तिरिति । सन्निधान-
मिति । प्रतीयमानेत्यर्थः । यथायोगमुच्चारणेन सज्जायतेत्यर्थः । एतावतामात्रेति । यत्रागु-
च्चारणे प्रधानमपि अर्थप्रतीतावज्ञभावं प्रातिपक्षेन तथा पृच्छाणकृतायास्तत्प्रतीतिस्मर्त्वाशब्दस्फोटा-
भिव्यक्तैश्चस्थापितयोग्यवान् । शब्दज्ञानमात्रस्य तु न तर्कमित्यङ्गत्वात् वक्ष्यमाणत्वादेति भावः । अ-
न्यस्येति । दीर्घादिरूपशब्दस्येत्यर्थः । भाष्ये (ह्रस्वसंप्रत्यायादिति) प्रतीयमानत्वरूपः । कृगित्युक्ते संपाठ-
मात्रं गम्यते इति । एतन्नाद्याहाराणांमेव प्रत्यायकत्वं रसोऽपि पुस्तकमोक्षमाणस्य बाधानापत्तिर्वाचकज्ञान-
सामान्यस्यैव बोधे तत्त्वत्वेनेत्युक्तमित्यपान्तम् । मानसज्ञपम्यत्वं इव नृत्वापि स्वीयगुदमेवोच्चारणाद्विधि-
नाक्षतेः । अपि हि सूत्राणां चत्वर्यान्वयेन न तन्म्यानेषु उच्चार्योपदेशोपलभ्यमानत्वरूपोत्तरकालेतिमात्रा-
कालिकत्वरूपह्रस्वत्वादिव्यतिरेकोच्चारणमनोऽन्यत्वं । यद्वा । लिपिमेव चत्वारिभ्यस्सङ्गतेन बाधकत्वम्
अत एव लिपौ शब्दत्वभ्रमा बालानाम् । यद्वा । लिपिपठनात् शब्दज्ञानात्स्याद्व्याप्यासाक्षात्प्रत्यक्षम् । लिपौ
शब्दत्वबाधज्ञानवतां परिहृयानामपि अन्तःकरणान्वात्म्यप्रत्यये भ्रमस्य ज्ञानानामनानिर्दिष्टाभावेनेव व्य-
वहृतवद्वाधोपि । ननु कृगित्युक्ते तद्विशेषाप्रतीतिरर्थप्रतीतिमभावनाया अप्यभावः । ह्रस्वस्य वेदस्यस्य
चार्थप्रतीतिजनकतानवच्छिन्नकत्वादन आह यद्यर्हीति । कृकशब्देन विशिष्टसन्निवेशापि कृक प्रत्या-
ख्यत इत्यन्यथः । यत्र सङ्केतादेवशाद् कृगित्युक्ते ऽर्गममिलपुरोहितमभ्यासानुपूर्वीप्रकारेण बाधस्तत्रापि
सा स्वार्थेबाधनादिक्रियाक्रमत्वेन न प्रत्याययतीति भावः । प्रत्यायनमिति । सत्त्वन्तसूत्रेणाने बोध्यम् ।
अनेन तत्प्रत्यायनमशक्यमित्याह । भाष्ये (ऽवरकालत्वादिनि) परा सूत्रादेति । सूत्रात्प्रत्याहारसूत्रा-
त् परा परकाला क्रियत इत्यर्थः । तेषामनादित्वादेषा पार्थानिकनत्वात्तान् भावः । अवरकालेति । वाक्या-

उपदेशोत्तरकाला वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत इत्येतन्न । तस्मादुप-
देशः कर्तव्यः । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनन्तत्वात् * । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे
सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्य चो यस्येति च । किं कारणम् । अनन्तत्वात् ।
नह्येते ऽणो ये ऽनुवृत्तिनिर्देशे । के तर्हि । ये ऽक्षरसमाम्नायमुपदिश्यन्ते । एवं तन्न-
एत्वादनुवृत्तौ न अनुपदेशाच्च प्रत्याहारे न । उच्यते चेदमण् सवर्णान् गृह्णातीति तत्र
वचनाद्भाष्येति । वचनाद्यत्र तत्रास्ति । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् । किम् । ये एते प्रत्याहाराणामादितो वर्णस्त्रैः सवर्णानां ग्रहणं यथा
स्यात् । एवं तर्हि सवर्णे ऽपग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् * । सवर्णे ऽपग्रहण-
मपरिभाष्यम् । कुतः, आकृतिग्रहणात् । अयणाकृतिरुपादिष्टा सर्वमवर्णकुलं
गृहीप्यति । तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः । ननु चान्या आकृतिकारस्यान्या
ऽऽकारस्य च । अनन्यत्वाच्च * । अनन्याकृतिकारकारस्याकारस्य च । अन-

भावः । सर्वथेति । आर्यक्रमेणापि न शाब्दक्रमेण वेत्यर्थः । वर्णानामुत्पत्ताविति ।
अइउणित्यत्र इयमव वर्णानाकारादीनुत्पादयतीत्येतन्नास्ति । तस्मादिति । प्रत्याहार-
एव दीर्घान्नता अपि पठनीया इत्यर्थः । तत्रानुवृत्तीति । व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे
ऽवान्तरभेदसम्भवाद् ग्रहणं न सिध्यतीत्यर्थः । वचनादिति । अप्रसङ्गोपात्तं ग्री-
ष्यतइत्यर्थः । यत्रेति । अनन्तरोक्तमुभयं यत्र नास्ति अको ऽचोत्यादौ । अत्र ह्यनुवन्धेन
चिह्नेन प्रत्याहारस्थ एव निर्दिष्ट इत्यण्वमुच्चारणं चास्ति । तत्राकार उच्चारित
आदिरन्त्येन सहतेति मध्यपातिनां स्वरूपस्य च ग्राहको ऽस्माच्च वचनात्मवर्णाना-
मपीत्यर्थः । एवं व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे नास्तीष्टसिद्धराकृतिपक्षे तु सूत्रं न
कर्तव्यमित्याह सवर्ण इति । प्रत्याहार अनुवृत्तिनिर्देशे च सर्वत्र जातिरुपादिश्यते
नान्तर्रीयकं व्यक्त्युच्चारणम् । अतएव च ह्रस्वदीर्घान्तेषु विद्यते यथा गोत्वं कृशे
गोपिण्डे स्थूले शुक्ले कृष्णे चेति भावः । ननु चान्येति । श्रुतिभेदाद्भेद इति मन्यमान-

र्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः । शाब्दक्रमोऽध्यायीक्रमः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेति ।
नाइउणित्यत्र इयमव वर्णानाकारादीनुत्पादयतीत्येतन्नास्ति । तस्मादिति । प्रत्याहार-
एव दीर्घान्नता अपि पठनीया इत्यर्थः । तत्रानुवृत्तीति । व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे
ऽवान्तरभेदसम्भवाद् ग्रहणं न सिध्यतीत्यर्थः । वचनादिति । अप्रसङ्गोपात्तं ग्री-
ष्यतइत्यर्थः । यत्रेति । अनन्तरोक्तमुभयं यत्र नास्ति अको ऽचोत्यादौ । अत्र ह्यनुवन्धेन
चिह्नेन प्रत्याहारस्थ एव निर्दिष्ट इत्यण्वमुच्चारणं चास्ति । तत्राकार उच्चारित
आदिरन्त्येन सहतेति मध्यपातिनां स्वरूपस्य च ग्राहको ऽस्माच्च वचनात्मवर्णाना-
मपीत्यर्थः । एवं व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे नास्तीष्टसिद्धराकृतिपक्षे तु सूत्रं न
कर्तव्यमित्याह सवर्ण इति । प्रत्याहार अनुवृत्तिनिर्देशे च सर्वत्र जातिरुपादिश्यते
नान्तर्रीयकं व्यक्त्युच्चारणम् । अतएव च ह्रस्वदीर्घान्तेषु विद्यते यथा गोत्वं कृशे
गोपिण्डे स्थूले शुक्ले कृष्णे चेति भावः । ननु चान्येति । श्रुतिभेदाद्भेद इति मन्यमान-

ताम् । अवात्तम् । अवात्त । यत्रैतन्नास्ति अण् सवर्णान् गृह्णातीति । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकर इत्युक्तार्थम् । द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामहे आकृतिग्रहणात् पिङ्गमिति । यदयं कस्यां चिद् दृत्तौ वर्णानुपादेश्य सर्वत्र कृती भवति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । दृत्तिपृथक्त्वं तु नेमष्यते । दृत्तेः पृथक्त्वं नोपपद्यते तस्मात्तपरनिर्देशात्मिद्रूपम् । तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्याम एव । अतो भिम ऐसिति । अणुदित्मवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥

तिग्रहणादेव सिध्यति । व्यक्तिनिर्देशपक्षे तु एकैव तकारव्यक्तिर्भवेत्पदेशमासादयेत् पूर्वा परा वेत्यगतामिति लोपो न स्यात् । अनुद्वेत्त्य दावेव तु स्यात् । धातुप्रत्ययावयवयोस्तकारयोर्भेद एवेति चेत् तत्राह । अनेकान्त इति । द्रुतेति । ह्रस्वग्रहणेष्वेवमुच्यते । यत्रैतन्नास्ति अण् सवर्णान् गृह्णातीति । अणसु तु व्यक्तिनिर्देशो ऽपि ग्रहणकशास्त्रेण स्यादेव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम् । वृत्तिपृथक्त्वमिति । ह्रस्वदीर्घादिप्रमाणलक्षणापि वृत्तिर्न भेदिका स्यादिति खट्वाभिरित्यत्रैस्प्रमज्यतेति भावः । क्रियतइति । अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति । व्यक्तिपक्षे ऽण् सवर्णान् गृह्णातीति प्रसङ्गः । सूत्रप्रत्याख्यानं त्वाकृतिग्रहणात् । उद्दिद्ग्रहणं कर्तव्यमेव नहि वर्ग्याणामेकाकृतियोंगो ऽस्ति कृते तु सूत्रे कुहोर्द्व्युगत्यादौ भाव्यमानस्य उद्दिच्चसामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधो नावतरतीत्यणस्वेवायं निषेधः । प्रत्याख्यानपक्षे भाव्यमानेषु यथाश्रुतं रूपमहातइत्याकृतिग्रहणे ऽपि भिन्नकालानां ग्रहणं न भवति यथा पशुना यजेत पशुमालभतेत्युत्पात्तवाक्यत्वात् संख्या विवक्ष्यते । उदात्तादयस्त्वभेदका इत्युक्तम् । अनुवादे तु नान्तरीयकत्वादकव्य-

तिग्रहणादिस्थित्यर्थो परमत इत्येकः । जात्याश्रयणमावश्यकमित्याह तद्वच्चिति । पूर्वा परा वेति । उभयोरपि द्वात्वं न स्यात् । अन्यतरस्य प्रत्याहारसंज्ञापात्तव्यत्वापि भावः । अवात्तामिति । वसेर्लुङि तसन्तामि वृद्धौ सःसीति नत्वे डालो जलोति । सिञ्जये रूपम् । नन भज इति सूत्रं क्व चरितार्थमत आह अनुद्वेति । वृषेर्लुङि रूपम् । भेजएवति । व्यक्तयोः परस्पर भेज एवान् भावः ॥ भाष्ये (नेकान्त इति) । उपात्तभेदकधर्मसमानाधिकार्यो भेदकधर्म इत्यर्थः । प्रकृते भेदकधर्मस्त्वम् । प्रयोगार्थे तु मध्यमव्युत्कर्तृतावलम्बितयोरित्युक्तम् । ह्रस्वदीर्घादीति । वृत्त्या कालपमाणेन पृथक् कृतमिति तृतीयासमास इति भावः । भाष्ये तु शेषत्वविवक्षया वृष्टी हेतोः परस्परमी वा । आकृतिग्रहणादिति । तदुक्तमवगच्छेत् भाष्ये तद्वच्च तपरकणं एवञ्च कृत्वा तपरा क्रियन्ते आकृतिग्रहणनानिप्रसक्तमिति कृत्वाति । एकाकृतियोग इति । तन्मात्रानप्रेत्यादि । उदादीति च । कुतुदुतुपूनां प्राचां सज्ञा तथेहापि व्यवहारः । नतु सर्वत्रसंज्ञा प्राप्नोति अनुवादे तत्रप्राप्तेरिति बोध्यम् । तन्वणग्रहणप्रत्याख्यानं ऽनुवादेष्विव विधावपि जातिनिर्देशास्त्यग्रहणप्रसङ्ग इत्यन आह भाव्यमानेति । यथाश्रुतमिति । जातिविशेषावच्छिन्नव्यक्तिविशेषरूपांमत्यर्थः । उत्पत्तिवाक्यत्वाविति । विशिष्टवाक्यत्वादित्यर्थः । विधौ हि प्रमित्सितत्वादिशिष्टोपाशनेन वाक्यार्थभेदो ऽनुवादे त्वेतस्य सिद्धत्वे नाप्रमित्सितत्वात्तद्विशेषणोपाशानं न वाक्यभेदमन्तरेण भवति स आन्याय्य इति भावः । यत्तु कर्वाकृतिधावपि व्यक्त्यन्तरस्यापाशानं तददिव उदित्यादौ तपरत्वादिज्ञाविति दृष्टव्यमित्याहुः । नान्तरीयकत्वाविति । अनेन नान्तरीयकविशेषणविषयस्यैव विवक्षाऽविवक्षितविचारं प्रति ध्वनयति । अत एव श्रेयांसं न प्रबोधयित्वा नो अनुवादाविशेषणश्रेयस्त्वाविवक्षायामपि न शेषः । वस्तुतोऽत्र व्याख्यानमेव शरणम् । नान्तरीयकसंख्याद्विविषयन्यायस्य प्रधानव्यक्तिविषयकत्वात्तद्विषयत्वात् । उपेखिवानित्यादौ उपेत्यविवक्षया तज्जो विवक्षयाश्च दर्शनात् । ऋकारेण त्वग्रहाय त् त्वर्थस्य त्ववर्णवद्भावो वाच्य इति तात्पर्यम् । परं न जानिपक्षे तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसर्वग्रहणनियमाख्यात्तत्पुनस्तत्सर्वग्रहणनिषेधायाप्रत्यय इति पृथक्कार्यमेव । ध्वनितञ्चम्

खरमुखः । एवं तत्कालकालस्तत्कालस्तत्कालस्येति । अथ वा माहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णः वर्णो ऽपि काल एव । किं पुनरिदं नियमार्थम् आहो स्वित्र प्रापकम् । कथं च नियमार्थं स्यात् कथं वा प्रापकम् । यद्यत्राऽणग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तं ततः प्रापकम् । कश्चात्र विशेषः । तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वराभिन्नाग्रहणम् * । तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वराभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनामिकानाम् । अस्तु तर्हि प्रापकम् । प्रापकमिति चेद् ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतप्रतिषेधः * । प्रापकमिति चेद् ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । विप्रतिषेधात् सिद्धम्* । अणुसवर्णान् गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येतद्वति विप्रतिषेधेना अणुसवर्णान् गृह्णातीत्यस्यावकाशः । ह्रस्वा अतपरा अणः । तपरस्तत्कालस्येतस्यावकाशः । दीर्घास्तपराः । ह्रस्वेषु

एव परिच्छेदक उच्यते । अथ वेति । वर्णसहचरितायां क्रियायां तच्छब्दो वर्तते स कालो यस्यैति तद्वर्णममेवेति क्रिया परिच्छेदिकास्येत्यर्थः । यथाऽमादि द्रव्यं द्रव्यान्तरपरिच्छिन्ने सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत् क्रियापीत्यर्थः । दीर्घग्रहण इति । भेदका उदात्तादय इति भावः । तत्र वृद्धिरादिति षण्णामाकाराणां वृद्धिसंज्ञेयते एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् तपरकरणं त्वैजर्थमेव स्यात् । ह्रस्वग्रहण इति । अतो भिस एस् इत्यकारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति । इदं हि सूत्रमनुग्रहणे चरित्वार्थम् । विप्रतिषेधादिति । विरोधो ह्यत्र विद्यते यदि पूर्वसूत्रेणाकारः सवर्णानां ग्राहकस्तदाष्टादशानां ग्रहणप्रसङ्गेनेन तु षण्णाम् । परत्वादेनेनैव तपरो ऽणु सवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य च ग्राहकः । नन्वत इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनेनैव ग्रहणं भविष्यति किं विप्रतिषेधाश्रयेण । नैतदस्ति । मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दर्श-

वर्णाभिन्नक्रियागतपरिच्छेदकत्वस्याश्रये उपपादादर्जपरामर्शिनस्त्वच्छब्दस्य मुख्यवृत्तेरेव कालशब्देन सामानाधिकरण्याभिमत्यर्थः । पूर्वव्याख्यातो विशेषमाह वर्णसहति । अनेन लक्षणार्थो संबन्धो दर्शितः । क्रियायाः परिच्छेदकत्वे संपिप्तं न स्यात् इति वृष्टान्तेनाह यथेति । भाष्यं (प्रापकमिति) । स्वतन्त्राविधायकमार्थार्थः । षण्णामिति । अनुनासिकाकारस्य वृद्धिसंज्ञार्थो फलाभावावसाने तदभावाच्छब्दं चिन्त्यम् । अत एव वार्तिके स्वराभिन्नत्वोक्तं ननु गुणाभिन्नोति । भाष्येष्टुदात्तानुदात्तस्वरितानामित्येव पाठः । ननु तत्र तपरत्वसामर्थ्यास्य स्रजस्यावात्तमङ्गीक्रियानुत्तस्याणग्रहणानुवृत्त्या विध्यर्थेत्वात्त दोष इत्यत्र आह तपरकरणमिति । नन्वाकडादाभ्यत्र सज्ञासमावेशदर्शनाद्विप्रतिषेधावित्ययुक्तमत्र आह विरोधो हीति । न हि सज्ञासमावेशे सज्ञात्व प्रयोजकं किं तु विगंधाभाव इति भावः । स्रज्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वादत्र युगपदसमन्तरूपो विरोध इति तात्पर्यम् । तपरत्वसामर्थ्यात् प्रतिलक्ष्य लक्षणभेदाद्यातो भिस इत्येवाह्वयन्तपर इति लक्षणमनवकाशमित्ययुक्तो विप्रतिषेध इति शङ्कनं भवतीति । तपरत्वस्य सन्निध्यत्वाद् विप्रतिषेधोपपात्तित्युत्तरयानि नैतदिति । कृतडागिति । अत्रा भाष्यमानस्यैव सवर्णाग्राहकत्वाद्याया तपरत्वं मुख्यमुखार्थं तथेत्यर्थः । कृत इति तपरत्वन्तु गुणान्तरयुक्तमङ्गमार्थम् । अन्यथाग्राह्यत्वात्तीर्ण इत्यत्र क्ते प्रत्ययसंनयुक्ताद्युक्तत्वं शेषानपानि चोदात्तत्वाभावात् न स्यात् । अनुनासिकाच्चारणे जीयतीत्यत्र न स्याद् इति भावः । भिन्नकालानिति । परत्वेन पूर्वसूत्रबाधार्थेति भावः । अवाप्तिर्वाचानिद्वितीः । भाष्ये [यद्यवमि] त्यस्य एतद्विषये पूर्वतन्नाप्रवृत्तावित्यर्थः । यस्यां वृत्तौ तपरकरणं तद्व्यवहारवृत्ता प्रयोगे ऐसादीनामुपसंख्यानं कार्यमिति तात्पर्यम् । अभ्यासार्थे इति वृत्तिः प्रयोगार्थे

भेर्याघातः भेरिमाहस्य कश्चिद्विगतिपदानि गच्छन्ति कश्चिद्विगुत कश्चिच्चत्वारिंशत् स्फोटस्तावानेव भवति । ध्वनिकृता दृष्टिः । ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । 'अल्पो महांश्च केषां चिदुभयं तत्स्वभावतः ॥ १ ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥

च नित्यः । एतच्च येनोच्चारितेनैतत्तत्र पस्पशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम् । शब्दगुण इति । शब्दस्य गुण उपकारको व्यञ्जक इति नित्यं । तथा । घटः 'पुनः पुनर्दृश्यमानोऽपि न भेदमवलम्बते तथा नित्यमित्यायां वृत्तावकार एव 'पुनः पुनरुपलभ्यत इति वृत्तिभेदेऽपि वर्णस्य भेदा न गृह्यते इति सर्ववृत्तितु तात्काल्यम् । ह्रस्वदीर्घप्लुतान्तु स्वन एव भिन्नाभिन्नेर्ध्वनिमिदं दर्शयन् । इति तेषां कालभेदः । भेर्याघात इति । भेरिमाहन्तीति भेर्याघातः । उपलब्धिस्मान्न्ये दृष्टान्तः । यथा प्रयत्नश्चादुत्पन्ना भेरिशब्दः कश्चिदल्पकालश्रुतः स्यात् कश्चिच्चिर चिरतरं च । एवं वृत्तिरूपलब्ध्यानां कालभेदो विषयस्य त्वभेद एव । स्फोटस्तावानेवेति । दृष्टान्तिकोपपत्त्याः । ध्वनिः स्फोटश्चेति । व्यञ्जको व्यङ्ग्य इत्यर्थः । शब्दानां व्यङ्ग्यानां सम्बन्धी व्यञ्जकत्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते व्यङ्ग्यस्त्वभिन्नकाल एवेत्यर्थः ।

आकाशादिविविधो भावः । ननु स्फोटाः प्रोक्तमात्रास्तत्रैव भवन्ति । एतच्चैव । न एवायमकार इति प्रत्यभिज्ञानाद् एकं परमिति प्रत्ययाच्च ननु गीतादित्येव विस्तरः । ननु ध्वनिर्वापि शब्दविशेष एव स कथं शब्दगुणोऽत आह शब्दस्येति । व्यञ्जकत्वेन स्फोटाः तादृशप्रतिबन्धकस्तिमितान्तरपसरणद्वारा स्वधर्मरूपिततदुपलब्धिर्हेतुस्त्वेत्यर्थः । तादृशयाथा पुनः पुनरुपलब्धिरित्येव न वर्णभेद इति दृष्टान्तेनोपपत्त्यानि तद्यथेति । पुनः पुनरुपलब्धौ विचक्षणैर्न पश्यन् । ह्रस्वदीर्घप्लुत्यानि तमेवायं विलम्बितमुच्चारितवानस्याः द्वनामिति विदह व्यक्तप्रत्यभिज्ञानाभावादेव भावाः एवञ्च तादृश्यमानकालभेदरूपलब्धिगन् एवात तात्पर्यम् । अत्रैव बोध्यम् । एक एव स्फोटस्तत्तद्वर्णानामव्यञ्जन । ध्वनिः शब्दगुण इति । भाष्य ध्वनिशब्देन वर्णा वैकृतध्वनिश्चतत्र वैकृतध्वनेः स्फोटस्य तद्वर्णेषु पुनः पुनरुपलब्धिरिति कायामिति तदभिधेयस्तस्फोटस्य तत्कालत्वमेव तस्य साधनरूपस्फोटस्तु भिन्नकालावच्छिन्नैर्निर्जानास्थानाभिरुपलब्ध्या भिन्न एव लौकिकेर्ध्वनितभेदेन तद्वत्स्यापि सम्प्रत्ययात् । कैयटे ह्रस्वदीर्घप्लुतान्तु स्वन एव भिन्ना इत्यस्य व्यञ्जकभेदनागोपितभेदा एव । भिन्नेर्ध्वनिभिर्वैध्वन्येन इत्यर्थः । विलम्बितादनुत्ता तु स्फोटाः एकजानीय एव । ध्वनिकृता बुद्धिमित्यस्य वैकृतध्वनिकृतोपलब्धि-कालबुद्धिरित्यर्थः । प्रमाणमात्राभिरुक्तजनकयस्त्रीयकालापरमाणेन स्फोटस्य भेदः नम् । अत एवास्य प्राकृतत्वेन व्यवहारः । अयन्तु वैकृतः । तत्र चालस्याविकृतत्वाद् वर्णाभिधेयकृत्युत्तरकालभायम् । अयन्तुपलब्धेरेव पौन पुन्ये कारणम् । पानः पुन्ये चाविच्छिन्नोपलब्धिधारमात्रेण न तु विच्छिन्नापलब्ध्या एतद्वच्छिन्नत्वेन तु न स्फोटोपलब्धः । ह्रस्वाकार एवायामिति प्रत्यभिज्ञानात् । आगच्छति निश्चेत्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्युक्तं इति न्यायात् । उत्पत्तिवादिनां त्वेन वक्तुमशक्यमिति स्पष्टमेवेति । ननु भेर्याघातो भेरिशब्दादिसंयोगविशेषः स कथं गच्छेदत आह भेदमिति । क्रमश्यापिति भावः । भाष्य (आहस्य ते शब्दम्) उपलभमान इति शेषः । ननु दृष्टान्ते ध्वनेरुपलब्धमानस्त भेदो न तथैव वर्णस्य द्वनादिस्ति विषयमर्त आह उपलब्धिसामान्य इति । यथा तत्र तस्य ध्वनस्तावत्तावत्कालमुपलभस्तथेहापि तत्तद्वृत्तौ तावत्तावत्कालान्तत्तदभिधेयजनकरूपरूपितत्वेन परिच्छिन्नस्यैव स्फोटस्यापलभममात्रमित्येतावत्स्य दृष्टान्ते । न चैतावता स्फोटभेद इति तात्पर्यम् । ननु भेर्याघातस्यैव स्फोटाभावात्स्फोटस्तावानेवैत्यन्युपपन्नमत आह । दृष्टान्तिकान् । भाष्य [ध्वनिः स्फोटश्च] । स्त इति शेषः । किं तत्रैत्यत्र आह शब्दानामिति । व्यञ्जकत्वेन उपलब्धिजनकत्वेन । वैकृतध्वनेरुपलब्धिपान पुन्यकारणसाध्यञ्जकत्वमिति भावः । तदुपक्रमेणैव भाष्यप्रवृत्तिः तदुभयं स्वभावेन सिद्धमिति शेषः । न तु तत्र प्रमाणान्नगोपितो भावः । योगप्रत्यक्षसिद्धश्चेतदुभयमिति तात्पर्यम् । इमं च कैयटेन प्रमाणित्येनेनोक्तम् । वस्तुतस्तु भेर्याघातस्यैव स्फोट एव भेरिताडनाभिव्यक्त श्रोत्रयाह्यः शब्दानां निर्गच्छोपलब्धिकारणत्वमहत्त्वाभावात् वैकृतध्वनिराल्पत्वादिता लक्ष्यते । महत्त्वं चिरकालत्वं वैकृतध्वनस्फोटयोः प्रमाणमाह उभयन्तविति ।

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥ आदिरन्त्येन सहेतेषमप्रत्ययः संज्ञिनोऽनिर्देशात् * । आदिरन्त्येन सहेतीति अप्रत्ययः । किं कारणम् । संज्ञिनोऽनिर्देशात् । नहि संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते । सिद्धत्वादिति महः तन्मध्यस्थोति वर्चनात् । मिदमेतत् । कथम् । आदिरन्त्येन सहेता । गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य ग्राहकस्तन्मध्यानां चेति वक्तव्यम् । संवन्धिगर्भदेर्वा तुल्यम् * । संवन्धिगर्भदेर्वा तुल्यमेतत् । तद्यथा । संवन्धिगर्भदाः मातरि वर्तितव्यम् । पितरि गृह्यपितव्यमिति । न चोच्यते स्वरया मातरि स्वस्मिन् पितरीति । संवन्धाच्च गम्यते या यस्य माता यो यस्य पिताति । एवमिहाप्यादिरन्त्य इति संवन्धिगर्भदेर्वेत्ता । न च संवन्धादेतदगमनव्यम् । ये पति य आदिरन्त्य इति च भवति तस्य गृहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति ॥

उभयमिति । व्यङ्ग्यो व्यञ्जकश्च प्रमाणेन स्वरया ततः स्वरूपेण सिद्धावित्यर्थः । केषां चिदिति । व्यक्तानामुभयं गृह्यत व्यक्तानां तु भवति ॥ ७० ॥

आदिरन्त्येन ॥ अमप्रत्यय इति । अप्रत्ययत्तित्यर्थः । सम्वन्धिगर्भदेर्वेति । संज्ञयैवाक्षिप्तं संज्ञात्वार्थः । आद्यन्तश्च यस्यापि स्यादिति मध्यमानामेव संज्ञितम् । स्वं रूपमित्यनुवर्तना स्वस्य च रूपस्य च । सहग्रहणादायन्त्या समुदितौ संज्ञेताको यणर्चाति समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रम् । स्वं रूपं त्यादेरेव गृह्यते नात्यस्य तस्याप्राधान्यादेति दध्यन्तेति केचिदप्यणकार आदेशः प्रवर्तते न तु णकारस्माहितः ॥ ७१ ॥

तदुक्तं हरिणा । वर्णस्य घट्टे हेतुः प्राकृतो भवति । अथ न तत्प्राकृतकत्वेन ग्रहणं । वृत्तिभेदे नापि तत्त्वे वैकृतः प्रतिपक्षेने इति शब्दस्येतादौ नाप्युक्तं । तन्मध्यमश्च वक्तु इति च । उभयान्वयावस्था या अनन्त्यम् । उभयं गृह्यत इति शेषः । तेन व्यक्ताचार्यमन्यम् । व्यक्तवाचां वर्णधर्मानाङ्गान्तरात्तन्मध्यमार्थः । ज्ञानपदेन प्राकृतवैकृतानुभावापि उच्यते । अथ गम्यते न गम्यते प्राकृतवैकृतानुभावात्प्राकृतकम् । वैकृतस्याल्पत्वादि चिराचिरालम्ब्यतमेत्यसिन्नाद्यर्थः ॥ ७२ ॥

आदिरन्त्येन ॥ संज्ञयैवेति । सज्ञावाचकत्वान्न्ययमभिप्रेत्याहनेन सहेतेर्गर्भदाविशद्वेनेत्यर्थः । भाष्यप्रकारमाह आद्यन्तोऽत्र । अद्याद्यादिशब्दः परमात्रमेतत् अन्तश्च पूर्वमात्रं तथापि सह प्रयुज्यमानं मध्यमेत्ताविति भावः । मध्यमानमित्येवकारः साध्यप्रमाणम् । स्वस्यामिदमनवर्त्तनादिति । अन्यत् । आद्यन्तशब्दाभ्यामवयववाचकाभ्यामवयवौ समुदायः ज्ञातान् इति सम्बन्धित्वेनावयवशेषादादेरपि ग्रहणम् । अन्यस्य तु न । अद्याद्यादिप्रधानस्यान्त्येव । अन्त्येन मध्यमेत्यानुवर्त्तनामिदमपि सज्ञाकार्यभावात् । स्वशब्देन विशेषणभिनान्न्यमात्रपरामर्शस्येति विशेषपरामर्शः वाचकान्वितं अत्रयानुवर्त्तनाया निर्देशादित्यतया युक्त्या न निर्वाहः । एतत्कालनार्येक्यतमेव साध्य स्वस्य रूपस्येति । तेन आद्यन्तशब्दप्राप्यशब्दवज्रावभिमुख्येन किं स्ववयवशब्दाविति सूचयति इत्याहुः । समुदायावयवेति । नम्यसंज्ञिनायेभ्यश्चत्तया प्रातिपदिकत्वाविति भावः । ननु स्व रूपमित्यस्यानुवर्त्तना ननाविकृत्यस्यापि परामर्शः स्यात् किञ्च सहग्रहेण संज्ञास्य इव संज्ञिन्वेपि साहित्यापत्तायन्यसहितवैशिष्ट्यं यागानि रूपस्य संज्ञित्वे उच्येत्यादौ णकारसहितः स्यात्त आह स्वं रूपं त्विति । अत्र तदन्ति । समुदितस्य सज्ञास्य प्रत्याहरेत्वाद्या वाचकास्तत्र महणकशास्त्रं मातृकार्शमिति महणकस्यस्यसाध्यविशेषः । दिव्यनाथकद वशस्यापि आहकत्वप्रसक्त्यभावात् । तस्मादाद्यवर्ण एव वाचकः अन्यस्त तत्प्राप्यशब्दकः सहग्रहस्तु विशिष्टः तदारापाद्विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकान्तरत्वेमप्यसिन्ना ॥ ७१ ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥ इह कस्मात् भवति इको, यणाचि दध्यत्रा मध्वत्र । अस्तु । अथो ऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति । नैवं शक्यम् । ये अनेकाल आदेशास्तेषु दोषः स्यात् । एचो ऽयवायाव इति । नैष दोषः । यथैव प्रकृतिस्तदन्तविधिर्भवति एवमादेशतो भविष्यति । तत्रैजन्तस्यां-याग्रन्ता आदेशा भविष्यन्ति । यदि चैवं क्वचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात् । ब्रह्मेन्द्रः । ब्रह्मादिकम् । अपि चान्तरङ्गबहिरङ्गे न प्रकल्पेयाताम् । तत्र को दोषः । स्थोनः स्थोना । अन्तरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणो गुणो बाधकः

येन ॥ इह कस्मादिति । शब्दानुशासनप्रस्तावात् शब्दरूपमिका विशेष्यत इत्यस्ति तदन्तस्य प्रसङ्गः । येऽनेकाल इति । ततश्च चयनजयनादिष्वयनमिति प्राप्नो-ति । प्रकरणादिवशाच्चाक्षादिष्विवार्थविशेषावगतिः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यनाश्रितं परिहारान्तरविवक्षया । यदि चैवमिति । आदूगुण इत्यादौ अत्र ह्यादि-त्यकारान्तो गृह्यते अर्चीति चाजादिस्तेन खट्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदाय-स्याजांश्च गुणप्रसङ्गाद्वैरूप्यप्रसङ्गः । षष्ठ्यनिर्देशाच्च निर्दिश्यमानस्येति नास्ति । स्थोन इति । सिध्वाद्दलकादौणादिके न प्रत्यये गुणो बलोप ऊडिति कार्यत्रयप्रसङ्गः । तेनापवादत्वादूटा बलोपो बाध्यत गुणस्त्वन्तरङ्गत्वाद्बाध्यत । गुणो ह्यङ्गसम्बन्धि-नीमिगलक्षणां लघ्वीमुपधामार्धभातुक चाश्रयति ऊट् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादि च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादनन्तरङ्गः । तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । तत्र वर्ण-मात्रापेक्षत्वाद्यणादेशान्तरङ्गः प्रवर्तते नानाश्रयत्वाद्वाणांदाङ्गं बलीय इत्येतन्नास्ति यथैकाश्रयं वार्णाङ्गं यथाकार इति यन्नाश्रये यण्वृद्धी तत्रैवास्य प्रवृत्तिः । यदि च इको यणाचीत्यत्र तदन्ततददिविधी स्यातां तदा यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाभावात् परत्वादूगुणादेशः स्यात् । अन्तरङ्गलक्षणस्येति । असति तदन्ततदादिविधिवे यो

येन विधि ॥ ननु येनेति कारणे तृतीया न कर्त्तरि षष्ठ्यापत्तेः । शास्त्रे कारणञ्च विशेषणमेवेत्यर्थे भाष्यकृ-द्वक्ष्यति । तदन्तस्येति बहुव्रीहिः । एवञ्चका यणित्यादौ विशेष्याभावात् कथमतिथ्यामिरत आह शब्दानुशास-नोति । वस्तुनांस्थायार्थस्य भाष्ये ऽयं वक्ष्यमाणत्वाज्ज्ञेयं पूर्वपक्षी जानातीति विशेष्यप्रवर्तनं व्यर्थम् । यत्सबन्धी विधिः स तदन्तस्य सज्जति सूत्रार्थं मत्वा शङ्का । अत एवाग्रे विधयेनापि तदन्तविधिं वक्ष्यति । विधिरिति अ-भावे किः सौत्रत्वाच्च तृतीयेत्याहुः । नन्वयनामित्यादिनश्चयनमित्याद्यर्थाबोधान् अर्थाभिधानयोग्यस्यैवादेश-त्वात्कथमभावेऽत आह प्रकरणेति । भाष्ये (यथैवेति) । एषा तदन्तविधावयोः कार्यत्वम् । अयदेस्तु तदन्तविधौ साधुत्वस्यायादिना बाध्यमानतया कार्यत्वमिति विवेकः । अजादिरिति यस्मिन् विधिरिति परि-भाषणादिति भावः । षष्ठ्यनिर्देशादिति । पूर्वपरयोरिति षष्ठी तु साधारणीति भावः । तदादितदन्तविध्युपस्य-तिसामर्थ्याच्च तदप्रतिज्ञाया । अत एवालोन्त्यस्येत्यादिरप्यप्रयत्निरित्याहुः । भाष्ये (अन्तरङ्गबहिरङ्गे इति) वर्ण-मात्राश्रयत्वेन वर्णस्यान्तरङ्गत्वमिष्यते तदपि चत्सपुत्रायस्य न कोपि विशेषः स्यादिति भावः । अन्तरङ्गलक्षणस्य-त्यस्य तत्त्वाभिमतस्येत्यर्थः । बाधक इत्यस्य तव मतं उभयोः समत्वेन परत्वादीनि रूपः । गुणः पुगन्तेत्यनेन । गुणा हीति । ईकारस्येति दोषः । गुणः पञ्चकाश्रयः ऊटु वस्तुकाश्रय इति विवेकः । ननेति । आच यण प्रत्यय गुण इति, भावः । इह चिन्त्यमिमांसायत्याद्यसिद्धेः । ज्ञापकासंभवाच्च । काचित्त्वन्नापि तदादितदन्तविधावस्य वर्णत्वाभावात्तत्प्रवृत्तिः मा वक्तुं चाशक्याः । वार्णाप्रसङ्गेति भाष्याशयः । यद्वा तदप्रवृत्तिरित्येतादुभयसंगतौ भाष्याशय इत्याहुः । व्यादिति निराकरोति असतीति । सति

इजं विधत्ते । येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः * ।
 येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । ये ग्रहणोपा-
 धयस्ते तदन्तोपाधयः स्युः । तत्र को दोषः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति
 असंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । असंयोगपूर्वग्रहणेन
 ईदृक् पर्युदासः स्यात् । अक्षुण्णीति । इह न स्याद् आप्नुहि शक्नुहीति ।
 तथोदोष्ठ्यपूर्वस्येति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः ।
 ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेन इह प्रसज्येत । संकीर्णं संगीर्णमिति । इह च न स्याद्
 निपूर्ताः पिण्डा इति ; सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् * । सिद्धमेतत् ।
 कथम् । यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति । यावता यथेष्टम् । इह तावदुतश्च
 प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति नासंयोगपूर्वग्रहणेन उकारान्तं विशेष्यते किं तर्हि
 उकार एव विशेष्यते उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति । तथा उदोष्ठ्य-

देवयज्ञावाभावः । ग्रहणोपाधीनामिति । गृह्यत उच्चार्यत इति ग्रहणं तस्य ये उपा-
 धय इष्यन्ते ते तदन्तस्य संज्ञितः प्राप्नुवन्ति संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषणभा-
 वमापन्ना कथमात्मनो विशेषणसम्बन्धमनुभवेत् । संकीर्णमिति । ओष्ठ्यः पूर्वं य-
 स्माद् श्रुकारान्ताद्धातोस्तस्योत्त्वात्मन्येव सूत्रार्थः स्यात् । तत्र च सूत्रार्थे धात्ववय-
 वत्वमोष्ठ्यस्त्वात्प्रार्थितं न युज्यते अवधित्वावयवित्वयोरैकस्य विरोधात् । सिद्धं त्वि-
 ति । चट्वादिसंज्ञा गुणप्रधानभावानपेक्षा एव प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययन्ति इयं तु
 संज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षत्वात्कार्यकाला तत्रांतश्च प्रत्ययादित्यादौ विशेषणसम्बन्ध-

आह बह्विति । बह्वर्थवाचिषु पूर्वोत्तरपदकत्वाभावाद् ध्वन्युत्पत्त्यर्थः । तस्य गृह्यमाणस्य । उपाधय इति । विशे-
 षणानीत्यर्थः । प्राप्नुवन्ति । उपाधय इत्यनुकर्षः । वास्तविकं तदन्तोपाधीनि । भावप्रधानां निर्वेश
 इति बोध्यम् । तदन्तसंज्ञायामप्यकारस्यास्तु विशेषणेन संबन्धा विरोधाभावात् आह संज्ञा हीति ।
 विशेषणभावम् । शुभाभावम् । यद्वा । संज्ञिप्रत्यायने तद्वधि सति विशेषणत्वमापन्नोत्पत्त्यर्थः । आत्म-
 नति पाठं स्वयमित्यर्थः । आत्मन इति पाठं तु सम्यगेव । गुणानाञ्च परार्थत्वात्पदार्थैकदेशत्वाच्चेति
 न्यायातिर्भावः । अवयवित्वेति । अवयवत्वञ्च तदन्तरम्भकत्वे सति पञ्चम्यन्नपववाच्यस्वरूपम् ।
 प्रतीत्ययोगे । अवयवत्वञ्च तदन्तरम्भकत्वमिति ते एकस्य न संभवत इत्यर्थः । 'आप्यः पूर्वं य-
 स्माद्' एव दोषः । यथेष्टं ननुहीति तु यद्यपि पूर्वशब्दस्य प्रथमावयववाचित्वाद्धात्ववयवत्वमाप्यस्यलभ्यत
 इति नायं तावत्तथापि सुस्वर्षनीत्यादौ गोषा बोध्यः । एवमुत्पत्तिं सूत्रं पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वे प्रत्ययवि-
 शेषणत्वासम्भवः । संयोगपूर्वग्रहणान्तप्रत्ययाभावेनाव्यावर्त्तकतया असंयोगपूर्वमिति निषेधव-
 यर्थोपपत्तेः । न चाङ्गविशेषणत्वम् । भगु इत्यादिनिर्दिष्टा व्यवस्थावाची पूर्वशब्दः
 श्रुयमाणप्रत्ययावधारणम् । तदुक्तं भाष्ये (पूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणमिति) । न चासंयोगादिति
 प्रत्यय पूर्वग्रहणाविशेषणत्वात्प्रत्ययकारस्य विशेषणमिति न ताव इति वाच्यम् । वाच्यवृत्त्याऽप्यभात् । किं च
 व्यवहिते क्षिणु इत्यादिवाचि निषेधार्थं पूर्वग्रहणे स्यादिति भावः । भाष्ये (निपूर्ता) इत्यत्र न ध्यात्वेति
 नत्वनिषेधः । विशेषणविशेष्यभावे कामचार्यि सञ्ज्ञासूत्रस्य प्रवृत्तत्वात्पूर्वं तदन्तविधिरेव स्यान्न
 आह वृध्यातीति । एवञ्च विशेषणत्वज्ञानसंपिप्ततया स्वान्तरवाक्यार्थबाधोत्तरमेव प्रवृत्त्या चरितव्यत्वा-
 दस्य पूर्व उकारादीनामव तावद्विशेषणमिति भावः । गुणप्रधानभावानपेक्षा इति । एवञ्च तत्र वाच्यं भव
 एवेति भावः । इत्यन्येति । तदपेक्षत्वाद् विधिवान्येकैकवाक्यतापन्नैवेत्यर्थः । यदुक्तं संज्ञा हीति । तत्राह
 तत्रेति । गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महत् प्रभवतीति न्यायातिर्भावः । भाष्ये (यथेष्टमिति) ।
 विशिष्टं विशिष्टं विशेष्यं विशेषणं तत्र च तत्तत्प्रत्यान्तरमेकत्र द्वयमिति यागेतु यथेष्टमित्यर्थः । एवञ्च ।

जानतः सर्वकैः विश्वकैः । अव्ययविधौ । उच्चकैः नीचकैः । श्रम्वतः । भिनत्ति
छिनत्ति । किं पुनः कारणं न सिध्याति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य
वा, न चेदं तद् नापि तदन्तम् । सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात् * । सिद्धमेतत् ।
कथम् । तदन्तान्तवचनात् । तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् । किमिदं तदन्तान्त-
स्येति तस्यान्तस्तदन्तस्तदन्तोन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तं तदन्तान्तस्येति म
तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा ।
उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः । एवमिहापि तदन्तः अन्तो यस्य सोयं
तदन्तस्तदन्तस्येति तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् * । तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः

अकाचि कृते शीभावो न स्यात् । उच्चकैरिति न श्रैवाकचि कृते लुग्न स्यात् । उच्चकैरधीया-
नेत्यवययानां प्रतिषेध इति पराङ्गवद्भावनियमो न स्यात् । उच्चकैर्मुखमिति नाव्ययवि-
शेषादेति मुख्यस्वरनिषेधो न स्यात् । भिनत्तान्ति धातारन्त उदात्तो भवतीति उदात्तत्वं
न स्यात् । प्रत्ययस्वरङ्गा तु तस्मिन्ध्वनीत्यभिधोत्रेति वञ्च्येति धातोर्विधीयमानं रुत्वं न
स्यादिति वक्तव्यम् । अन्ये त्वाहुः । भिनत्तान्त्यत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधि-
तत्वात् सति शिष्टः स्वरो धातुस्वर एव द्रष्टव्यः । सिद्धं त्विति । सर्वशब्दस्य यान्तोच्चारः
सोन्तः सर्वशब्दस्य । एवमन्यत्रापि योज्यम् । तत्र सर्वनामनीत्यन्वगसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी
सर्वादिभिर्विशेष्यते । अव्ययसंज्ञाक्षिप्तः स्वरादिभिः । धातुसंज्ञाभाजो वा प्रकाश
भूवादिविरिति भावः । उत्तरपदलोप इति । वाचनिकोत्र लोपो न तु सामर्थ्यादगम्य-
मानाधस्य निवृत्तिरित्याहुः । अन्ये तु वर्णयन्ति यथावयवदर्शनाद् गौर्गित्यवयवाविषया
बुद्धिरिति तथेहापि सर्वशब्दस्य यावयवोन्त्यस्तत्रैव सर्वशब्दाविषयबुद्ध्युत्पत्त्या तद-
वयवान्तः सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते । अथ वा ऽवयवे समुदायरूपारोपात् तद-

उत्तरार्थमिति । बाहविरिक्ताशो स्वराविसद्वय इति भावः । अकचीति । सर्वज्ञसिति स्थिते ऽन्तरङ्गान
पीति न्यायेन शीभावानि बाधित्वा ऽकाचि यस्मात्प्रत्ययविधिरित्युक्तमित्य इति निषेधाभावं प्रातिपदिक
त्वेन सुपो लुकि पुनर्जासि शी न स्यादित्यर्थः । लुगिति । यद्यापि हल्ङ्धाविमूर्त्तत्रापि संलोपः सिध्यति
तथापि सर्वविभक्त्युत्पत्तिपक्षे इदम् । पराङ्गिति । तथाचानन्तनाशुदात्तत्वं स्यात् । चितः सप्रकृतेरित्य-
न्तोदात्तश्चेत्येते इति भावः । अन्ये त्वाहुरिति । अमो मित्वेन परश्रयस्य तत्राप्रवृत्तौ तत्संनिधौगशिष्टाशुदा-
त्तत्वाप्रवृत्त्या शेषनिधातेन तस्यानुदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः । ननु भिनत्तीत्यामौ यत्रागमा इति न्यायेन न
होष इति चित्र । अवयवानामवयविग्रहणं ग्रहणं हि तद्विज्ञम् । नचात्र तद्विज्ञम् । अन्तावयव इत्यशस्याप्रवृत्त्या
ऽवयवत्वे मानाभावान् । यस्य विहिततदन्तावयव इति तदर्थान् । एवञ्च नन्तीत्यापि एतदुदाहरणं बोध्यम् ।
भाष्ये च अम्वन इत्युपलक्षणं बोध्यामिति काश्चित् । ननु तदन्तान्तस्योऽन पाठ ऽपि विशेष्यामन्निधानान् ।
कथं सर्वाशीनित्यादावस्य प्रवृत्तिरन ग्राह तत्रेति । अव्ययस्यान्वयैत्यर्थाः । वस्तुतः शब्दरूपे विशेष्य-
माशय वाचनिक एवमन्यत्रापि तदन्तविधिरिति वक्ष्यते । इदन्तु चिन्त्यम् । शब्दसंज्ञानो ऽसत्त्वे हि स्यात्-
प्याक्षुप्तं सत्त्वे स्वाक्षेपे आक्षिप्तस्य वा विशेष्यत्वे मानाभावान् । किं चान्वयस्य योगरूढत्वं योगरूढस्यंज्ञं
हि योगान्वितरूढस्यस्यैव प्रतीतिर्दृष्टा न तु तयोः परस्परमुद्देश्यावयवभाव इति कस्य विशेष्यतया स-
न्ताविधि स्यादिति बोध्यम् । वाप्रकाश इति । वासदृशा इत्यर्थः । भूयादय इति सूत्रं हल्ङ्काशेषगमो
बहुव्रीहिरिति भावः । एव हि प्रभूपरम् इत्याशीनामपि धातुसत्ता स्यादिति अडाद्यव्यवस्थापानिगिति चिन्त्य-
मिवम् । नस्मादय समाधिराकाङ्क्षय एवेति बोध्यम् । एतज्जित्यामौ तु व्यपदेश्यवद्भावेनैतन्न्यासे सिद्धिर्बोध्य-
ा न तु सामर्थ्यादिति । उष्ट्रमुखवत् तदभावावेत्यर्थः । यथावयवेति । अवयवौ प्रत्ययवयवयनान्तरसन्निधौ

सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते । विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्तोति एकैनाप्युपायेन भवन्ति । द्रोणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति न न्यूनैः । केचिद् यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः । य एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च तैर्न घृतमिति स्वार्यामपि भवति द्रोणेपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यापि भवति वटकणिकामत्रेपि द्रव्ये । इमाश्चापि संज्ञा अक्तपरिमाणानामर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः । एवं तर्ह्यर्थाभिप्रेत्युक्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति । यदयं नेदमदमोरकोरिति एककारयोरिदमदमोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदमोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसक्तो यन्मककारयोः स्यात् । पठयति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं सर्वनामाव्यय-

न्तता भविष्यति । गौणेनापि ह्यर्थेन शास्त्रव्यवहारो दृश्यते । कृत्रपाश्वायःशब्ददण्डाजिनशीतोष्णह्रस्वादिषु । तदेकदेशविज्ञानादिति । मध्यपानिनोऽप्यजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विध्नन्ति । अक्तपरिमाणानामिति । पार्श्वच्छपारिमाणानामित्यर्थः । यावदेवेति । अल्पमधिकं वेत्यर्थः । इमाश्चापीति । सर्वोपायानेन संज्ञा क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति नित्या हि शब्दा विकारोपजनराहिता इति सर्वशब्दः सर्वकशब्द इति न चकतुं शक्यत इत्यर्थः । एवं तर्ह्येति । यद्यपि नित्या शब्दास्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापकादव्यतिरेककृत इत्यर्थः । प्रयोजनमिति । अन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञा सर्वादिभिर्विशेष्यते अपूर्वो वा तदन्तर्विधायकमव्यायते । एव-

समेत इति भावः । नन्वेवमपि भूयावयवमैकदेश्यैवावयविपत्यत्ते हेतुस्त्वावकाशवयवशेषः । तद्वृद्धभाव इत्यम्बराह अथवेति । ननु मुख्यविशेषणे चार्थित्यं सूत्रं कथमर्थापनं स्यात्तत्र आह साधनापीति । स्यात्तत्त्व गुणयोगाक्षयान्यवार्थापनार्थकस्य मूलं नैवज्ञापयित्यर्थः । तत्रैव उक्तव्यादि । अत्र मुख्यतद्भावस्य गौण्याप्येतात्तत्र हि क्लृप्ता इत्येतात्पूर्वं पाठवैशेष्येऽनुवृत्तये, भाग्यं अत्र तद्वैशेष्येऽनुवृत्तये, अत्रैव आह साधनापीति । लसे उच्यते शब्दः गौणः तत्रैव पाठवैशेष्यः श्रुतिकण्ठाज्ञानकधीनकोटिपक्षान्तिप्रयोगेऽपि । अस्यापि इत्यत्र चार्थिह्रस्वशब्देऽर्थमन्त्रालाक्षणिक इत्यानुक्तम् । आधनाऽऽध्यासादि कर्णमन्त्रादिप्रयोगे । मध्यपानिन इति । यस्याकजाविस्तरैकशब्देनाकजावैजानादीनि वाचिकार्थः । आद्यः (अक्तपरिमाणानामिति) अत्र परिमाणमानुपूर्वाविशेषोऽपि । परिमाणेष्वप्युपलक्षणे परिच्छिन्नज्ञापनान्तदाहं सूक्ष्मेति । भाष्ये (अर्थानामिति) सन्निभूतानां शब्दानामित्यर्थः । नन्वधिकगद्गादिजननेऽपि गुण अवयवकस्यार्थकस्यापि जननस्य सर्वकस्य सबशब्देऽवयवमन्त्रमेवेत्यत्र आह निग्यादिति । वस्तुतः परिच्छिन्नपरिमाणकप्रयोगे एकवचनविज्ञानस्याव्यव्ययवृत्तिमिति भाष्याशयः । तद् नित्यशब्दवति एकजनः शब्दान्तर्गताकजादयः सर्वादिभेदेऽवयवमभिदमित्यत्र आह यद्यपीति । अव्यतिरेककृत इति । अवयववत्तपि ज्ञापकादयः सर्वान्तरं न कर्तन्ति इत्यर्थः । एकदेशमादृश्यन्त्य मध्यपानित्वेन बोध्यम् । ननु सर्वनामस्य संज्ञावयवजननेनैवैव साधनापीति । आदि कृतेनान्वयस्य मेदृ किं च सन्निभूतात्तत्त्वनाक्षरेणानाभाव इत्यत्र आह अपूर्व इति । एतद्वान्ति कस्यनादव्याययानादव्या-

संज्ञायाम् * । सर्वे परममर्थे विश्वे परमविश्वे उच्चैः परमोच्चैः नीचैः परमनीचै-
रिति । उपपदविधौ भयाद्व्यादिग्रहणम् * । प्रयोजनम् । भयङ्करः । अभयङ्करः ।
आव्यङ्करणं त्वाव्यङ्करणम् । डीव्विध्रावुगिदग्रहणम् * । प्रयोजनम् । भवती,
अतिभवती । महती अतिमहती । प्रतिषेधे स्वस्त्रादिग्रहणम् * । प्रयोजनम् । स्वर्मा
परमस्वर्मा । दुहिता परमदुहिता । अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे * ।
प्रयोजनम् । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्यभ्यो न तद्धितलुकोति । द्विविस्ता ।
द्विपरमविस्ता । त्रिविस्ता त्रिपरमविस्ता । द्व्याचिता द्विपरमाचिता । दितिग्रहणं
च * । प्रयोजनम् । दितेरपत्तं दैत्यः । अदितेरपत्तमादित्यः । दित्यदित्यादित्ये-
त्यदितिग्रहणं च कर्तव्यं भवति । रोण्या अण् * । रोण्या अणग्रहणं च प्रयो-
जनम् । आजकरोणः । मौहिकरोणः । तस्य च * । तस्य चेति वक्तव्यम् ।
रोणः । किं पुनः कारणं न सिध्यति न तदन्ताच्च तदन्तविधिना सिद्धं केव-
लाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । किं पुनः कारणं
व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । इह सूत्रान्ताद्व्यभवति दशान्ताद्धो भवतीति
केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति । नेतदास्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र तदन्ताच्च तदन्तविधिना
केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । सोऽप्येवं मिद्वे मति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति । नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति ।

मुत्तरत्र विज्ञेयम् । उपपदविधौ विहितम् । भयाद्व्यादिभिः कर्म विशेष्यते । क्षेमप्रियमद्रेण
चेत्यत्र तु कर्मणा क्षेमादय इति तदन्तविध्यभावः । प्रतिषेध इति । विधीयत इति
विधिः सामान्येन गृह्यते इति प्रतिषेधेऽपि तदन्तविधिर्भवात् । स्वस्त्रादिभिः प्रातिपदि-
कस्य विशेषणात् । द्विपरमविस्तेति । द्विगुणा सन्निधापितमुत्तरपदं विस्तादिभिर्विशे-
ष्यते इति तदन्तविधिः । दितिग्रहणं चेति । परमवित्यादिभ्यस्त्वन्निमित्तानाद् ण्यो न
भवति । तस्य चेति । स्वं रूपमित्यस्यानुवृत्तिं वार्तिककाङ्क्षे नेच्छति तथा चाद्यन्तव्य-
दित्यत्र येन विधिस्तदन्तत्वइति प्रयोजनमवोचत् । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ।
ननु रोगाशब्दो न प्रातिपदिकं प्रत्ययान्तत्वात् । नेप दोषः । अप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये

वर्त्तकमपि शब्दरूपं विशेष्यमात्राय तदन्तविधिर्निति भावः । भयङ्कराद्व्यादिभ्यो न ह्यनुभविप्रत्ययान्तमिति ।
विधीयते इति । सूत्रे विधिशब्देन प्रतिषेधार्थोऽपि न विवक्षित इति भावः । ननु स्वरूपमित्यनुवृत्त्या स्वस्यापि
संज्ञासिद्धौ किं तस्य चेत्यनेनात आह स्वामिति । तेन सूत्रप्रत्याख्यानोपादेति तात्पर्यम् । प्रत्ययान्तत्वादेति ।
स्त्रीपदान्तरान्तत्वादेत्यर्थः । स्वरूपविधिर्विशेष्येति । प्रातिपदिकविशेषोपाशान्निवाहेनकार्यावश्यकत्वेत्यर्थः ।
(किं पुनः कारणमिति) भाष्ये कारणशब्दः प्रयोजनवाची । तज्ज्ञापयतीति । बोधयतीत्यर्थः । अन्तग्रहण
नियमार्थमिति तात्पर्यम् । नात्र तदन्तादेति । ननु समासप्रत्ययविधौ विशेष्यस्य विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थासमा-
जनात्पर्यमाहकतया विस्थादाविवाद्यापि तदन्तविधिर्भवेन्नान्तग्रहणमावश्यकत्वं केवले प्रवृत्तौ अप्रातिपदिके-
नेति व्यर्थम् । एतेन ग्रहणवतेन निषेधान्तदन्तविधिर्दुर्लभ इत्युपास्तम् । किं च परमाद्व्यादिभ्य इवान-
भिधानेन केवले प्रवृत्तिरिति व्यर्थेव मति । यत्र । विशेषणाविशेष्यभावव्यवस्थासमाप्येवमाहकतया समासेत्यादि-
निषेधवचनव्यवस्थायावकाशात्स्वभावव्यवस्थितकारुढतात्पर्यम् । ह्यभावापि तदन्तविधिरूपेण नान्तग्रहण-
पत्ते । अत एवोपपदग्रहणवर्जमस्याश्चारित्यर्थः । अनभिधानेन प्रत्याख्यानान्तु न प्रत्ययकारकारि ।

इदानीमेव ह्युक्तं समामप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ।
न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति । यदयं
पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेत्याह । नैनदस्मिन् ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयो-
जनम् । किम् । सपूर्वादिनि वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा
पूर्वात्मपूर्वादिनिरित्येव ब्रूयात् । किं पुनरयमस्यैव शेषस्तस्य चेति । नेत्याह ।
यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यत सर्वस्यैव शेषस्तस्य चेति । रथमीताहनेभ्यां यद्विधौ* ।
प्रयोजनम् । रथः परमरथः । मीत्यं परममीत्यम् । हल्या परमहल्या । सुमर्वादीद-
वह्लवेभ्यो जनपदस्य * । प्रयोजनम् । सु, सुपाञ्चालकः । सुमागधकः । सु ।
सर्व, सर्वपाञ्चालकः । सर्वभागधकः । सर्व । अर्थ, अर्थपाञ्चालकः । अर्थमागधकः ।
अर्थ । दिव्य, पूर्वापाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । पूर्वमागधकः । अपरमागधकः ।
ऋतोर्द्विर्दामाद्राववयवानाम्* । प्रयोजनाम् । पूर्वशारदम् । अपरशारदम् । पूर्वनेदा-

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् । आप्रत्ययान्तरपि व्यपदे-
शिवद्भावो न भवति । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषा स्वरूपनिधिनिर्णयनेति प्रातिपदि-
कसूत्रे वक्ष्यते । सपूर्वादिनिमिति । पूर्वग्रहणेऽयुक्तं सपूर्वादिनां ग्युच्यमाने सर्वस्मात्
सपूर्वात्प्राप्तोतीति कथं ज्ञापकमित्यर्थः । यच्चानुक्रान्तमिति । अप्रातिपदिकेनेति तु
निषेधो यत्रान्तग्रहणं सूत्रमगोपायान्तं तत्र । यथा दशान्तादह इति दशार्धिका अस्मिन्
शतइत्यत्र न भवति । अर्द्धधामिति । अर्धार्था तु तदन्तविधेरभावात्पारमहलिक इति
ठग्न भवति । ऋतारिति । ऋतुर्वाचनः शब्दाद्यो नृदिमान् प्रत्ययस्य लिङ्गान्तेऽप्यवानां
तदन्तविधिः । शरदः पूर्वा भागः पूर्वशरत् तत्र भवामिति ऋतुलक्षणयोगे । तत्र नृदिम-

सा तर्ह्येति । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकतत्त्वया । यदयमिति । पूर्वोक्त्यसा ज्ञापक इत्यर्थः । सर्वस्मानिति ।
पूर्वशब्दव्यतिरिक्तावपीत्यर्थः । भाष्ये (यत्तर्हि योगविभागमिति) नैवशब्दस्य कथयमान इत्यर्थः तथा पाठः
अन एवान्तीति प्रयोगाभावादिमिति वाच्यम् । एतद्वर्णयामास्यत सत्ययोगान्ता नानमानान् । प्रकारान्तरण
सिद्धौ तु नाम्नाक शान्ति । एकयोगात् सावान् स्वान्त्यप्रतिज्ञासामर्थ्ये । सावान् तत्तत्प्राप्तुं
नृदिमेति दिक् । एवञ्च गोपीत्यात्र कथितस्याप्राप्तस्तस्य शान्ति यत्तत्तत्तमिति सिद्धम् ।
ननु तदन्तविधिनिषेधे मुख्यं चेत्याह नृदिजात्रापि चेद । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति
व्यर्थमेत बाह्य अप्रातिपदिकेनेति । ज्ञापकस्य सान्तायापत्तयामिति भावः । अत एव पूर्वादिनिर-
त्येव तदन्तविधिना सिद्ध अप्रत्यक्षस्य ग्रहणयत्नान् परमाधाज्ञापकस्य कथयमानं सङ्गच्छन् । यथान्ताति ।
अन्तग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव एकगोपुत्रादित्यस्य कथनं कथयन् न प्रवृत्तिः । अन्तग्रहणस्य प्रत्ययविधा
निषेधस्यैवानुवाकं लापयान् । स्पष्टञ्चेवम् अयमान् निष्कारादस्य इति सूत्रे भाष्यकथयत्या । रथे । तद्व-
हति इति यत् । मीत्यं, नावयाधमिति । हल्या । मन्त्रप्रत्ययान्तरग्रहणं प्रत्ययविधौ यत् । भाष्य
(परमरथ इति) । रथाद्व्याहृतादित्यत्र शेषिकप्रकरणे पाठोऽस्ति तद्वर्णयामास्यत इत्यग्रहणं रथांशे तद-
न्तावधा ज्ञापकं शेषिके यति हि इत्यत्र इत्यात्रो द्विगानुमानं लक्ष्यम् । तत्र सूत्रेऽस्तीति न संशयतेऽन्त-
ग्रहणाह् नानिप्रसङ्गः । वक्ष्यर्थे तु द्विग्य इत्यत्र । नस्याप्राप्तोऽन्यनीयत्वान् । इतरस्यान्तं नापत्तिक एव । यच्च
हलसीमात् ठगित्याप तस्यदन्तद्वर्णीत्यधिकारो यद्वि पठयते तत्तद्वर्णयामास्यत वाद्व्याप्याधेनज्ञापकं तद्व-
हत्तु न भवतीति । भाष्ये (सुपाञ्चालकइत्यादि) । जनपदार्धकार अर्द्धांशप वृद्धिर्न वृत्तिर्न विधा
आयन्तदन्तविधिः । सुसवर्धज्जनपदस्य, विंशोऽमष्टाणांमिति उत्तरपठः । नृदिमानिति । नृदिनि-
मित्तमित्यर्थः । अवयवानामिति । पूर्वपठे इति शेषः । शरदिति । पूर्वापरार्थेऽप्येकशतमासः । सति-
प्रातिपदि अण् । अवयवाहतात्प्राप्तत्वरवृद्धिः । ननु अण्छब्दोऽपि कान्वाची न पूर्वपठश्चेन्न इति

यम् । अपरनैदायम् । ठञ्चिधौ संख्यायाः* । प्रयोजनम् । द्विपाष्टिकम् पञ्चषाष्टिकम् । धर्मान्नजः* । प्रयोजनम् । धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरति आधार्मिकः । अधर्माच्चेति न वक्तव्यं भवति । पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च* । पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् । पदाधिकारे किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमिष्टकेषीकामालानां चित्तुलभारिपु । इष्टकचितं चिन्वीत । पक्वेष्टकचितं चिन्वीत । इपीकतूलेन मूञ्जैपीकतूलेन । मालभारिणी कन्या उत्पलमालभारिणी कन्या । अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं महदप्स्वस्य तत्पूणां दीर्घविधौ* । महान् परमगहाम् । महत् । अप्, आपस्तिष्ठन्ति स्वापतिष्ठन्ति । अप् । स्वस्, स्वमा स्वमारौ स्वमारः परमस्वमा परमस्वमारौ परमस्वनारः । स्वस् । नप्, नप्ता नप्मारौ नप्मारः । एवं परमनप्ता परमनप्मारौ परमनप्मारः । पशुप्मदस्मदस्थ्या-

दिति वचनान्प्रावृष एष्य इत्यत्र तदन्तविधिर्न भवति तेन ऋत्वण्येव भवति पूर्वप्रावृषमिति । प्रावृष्टशब्दो वर्णपर्यायः । अवयवानामिति किम् । पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशा-रेदिकमित्यङ्गं न भवति कालाटठञ्जित्येव भवति । तत्र हि यथाकथंचित्कालवाचिनो गृह्यन्ते । द्विपाष्टिकमिति । द्वे पष्टी परिमाणमस्येति समासे कृते आर्हादिति ठग्न भवति संख्यायास्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादाप ठक्प्रतिषेधात् तेन प्राग्वतेरिति ठञ् भवति । अर्धधर्पूवेति लुग्न भवति । सास्यांशवस्नभृतय इत्यतः सोस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थं समर्थविभक्तिनिर्देशात् कृते वा लुकि पुनस्तन्निर्देशसामर्थ्यात् पुनः प्रत्ययः । तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः । पदाङ्गाधिका-रइति । पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते पदैकदेशलोपाद् उत्तरपदेन सामर्थ्यादात्तिसं पूर्वपद-मिष्टकादिभिर्विशेष्यते । महदप्स्वस्त्रिति । महदादिभिर्लङ्गं विशेष्यते । स्वाप इति । न

कथं ठञ्जित्यत आह तत्र हीति । अत एव सन्धिवेलादिभूत्वे नक्षत्राणां कालेन विशेषणं सङ्गच्छते । भाष्ये (ठञ्चिधौ सङ्ख्याया इति) । तदस्य परिमाणं सङ्ख्यायाः संज्ञेति सूत्रे इति भार्वाः । द्वे पष्टी परिमाणमस्येति । सङ्ख्यादिरस्य विशेष्यः । प्रतिषेधाविति । 'आर्हादगोपुच्छेत्यनेन तस्य प्रत्ययप्रतिषेधत्वात्तत्र तदन्तविधिर्भविष्यत्येव । तेन प्राग्वतेरिति ठञ्चिधौ सङ्ख्यायाः संज्ञेति सूत्रे तदन्त-विधिसत्त्वेन प्राग्वतेरस्यधिकारप्राप्त्यत्र भवतीत्यर्थः । पुनः प्रत्ययार्थसमर्थेति । अस्येति प्रत्ययार्थः । तदिति समर्थविभक्तिः अनुवर्तमानस्य लुक्संबद्धतया पुनरुपादानेन तद्विलक्षणत्वसूचनात्तेन विहितस्य लुगभाव इत्यर्थः । कृते वेति । अनुवर्तमानमोस्येति सङ्कितपरिमाणमस्येति विहितस्य लुकि पुनस्तदस्य परिमाणमिति वचनसामर्थ्यात्स्वार्थे तज्ज्ञातीयप्रत्यये तस्य विधानसामर्थ्यादिद्वयुनिमित्तत्वाभावाद्वा लुग-भाव इत्यर्थः । इदं वृत्तिकारमनोक्तम् । वस्तुतस्तु तदस्येति पुनरुपादानमात्रेणार्हादित्यत्रापगमे तत्त्वेपि लुगभावे वा द्वेपष्टी जीवितपरिमाणवस्थित्यर्थे अनेन ठञ्चि लुगमासङ्गस्य कालादिव्यधिकारस्येति तमधीष्ट इति सूत्रेण ठञ्चा द्विपाष्टिकः साधितो भाष्ये कालमहणेन यथा कथं चित् कालवाचिनो ग्रहणमिति, शोक्तं तद्विरुद्धेन । त्वङ्गीत्या ऽनेनापि ठञ्च लुगभावान् । तस्मात्तु द्वेपष्टी परिमाणस्य सङ्गस्य स परिमाण-मस्येति भाष्यान्नाहरणार्थः तत्र द्वियुनिमित्तत्वाभावात् लुक् । सङ्गं द्विष्यन्तिनिरकस्यापि सत्त्वात्तस्यापि सङ्ख्याशब्दत्वमित्यपरे । भाष्ये (पदाङ्गा इति) । तदन्तविधिरपवागेयम् । अत एव तस्य चेति पुनर्भावेन तदन्तविधौ हि बहुचूर्णेपि स्यात्तच्च नेष्टमानं वार्त्तिकशायः । परशब्देनेति । अत एव भाष्ये उत्तरपदाधिकारं प्रयोजनशायम् । तदन्तविध्यपत्राधत्वावस्यापि विशेषण एव प्रवृत्तिरित्याशयेनाह उत्तरपदेनेति ।

स्त्रादिस्त्रीग्रहणं च * । प्रयोजनम् । सः अतिसः । भस्त्रका भस्त्रिका बहुभस्त्रका
बहुभस्त्रिका । निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका । स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम् । स्त्रियौ स्त्रियः ।
राजस्त्रियौ राजस्त्रियः । वरुणग्रहणं च सर्वत्र । * प्रयोजनम् । क्व सर्वत्र अङ्गा-
धिकारे चान्यत्र च । अन्यत्रोदाहृतम् । अङ्गाधिकारे । अतो दीर्घो यजि,
मुपि च । इहैव स्याद् आभ्याम् । घटाभ्यामित्यत्र न स्यात् । प्रत्ययग्रहणं चाप-
ञ्चम्याः * । प्रत्ययग्रहणं च अपञ्चम्याः प्रयोजनम् । यजिजोः फग्भवति ।
गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । परमगायार्थिणः परमवात्स्यायनः । दाक्षायणः पर-

सुगौगिति पाठः । परमसखायाविति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे तु उच्चा भाव्यम् । अनदुच्छ-
ब्दस्यैव प्रपञ्चार्थः पाठः । अनदुहो नुमित्यत्र एव वचनादादित्यधिकांशमामां कृत-
योर्नुमविधानात् नुमिवधौ तदन्तविधिना अमामोरपि तदन्तविधिराशेषात् । अन्ये
त्वाहुः । अमतीह पुनर्ग्रहणं यत्रैव नुम क्रियते तत्रैवामामौ तदन्तस्य स्याताम् । पर-
मानङ्वाह इत्यत्र त्वाम्न स्यादिति पुनः पाठः कर्तव्यः पूर्वत्रापि पाठो नुमर्थः कर्तव्यः ।
अन्यथा अमामोरैव तदन्तविधिः स्यान्न तु नुमविधौ । अतिस इति । शोभनः स इत्य-
र्थः । उपसर्तने तु तच्छब्दार्थे अतितादिति भवति बहुर्भास्त्रिकेति । नञ्पूर्वाणामपीति न
वक्तव्यं भवति । वर्णग्रहणं चेति । यद्येवमुनिद्वरणग्रहणवर्जमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहण-
म् । उच्यते । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणं प्रत्ययविधौ प्रतिषेधाशङ्का-
निगसार्थम् । प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इति । प्रत्ययग्रहणं यस्मात् स विहित इति
सिद्धे तदन्तविधौ अपञ्चम्या इति प्रतिषेधार्थं वचनम् । यत्र पञ्चम्यन्तात् परः प्रत्ययः
कार्यान्तरविधानाय पङ्क्तिरूपेण तत्र तदन्तविधिर्मा भूत् यथा रदाभ्यामित्यत्र तत्र हि
तदन्तविधौ रेफदकाराभ्यामुत्तरो यो निष्ठान्तस्तस्य नत्वं स्यात् । न च संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधावतारः । यत्र हि संज्ञाविधानं तत्रायं निषेधः ।
इह तु निष्ठानुवादेन नन्वविधिः । संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनिषेधस्य किं फलम् ।
उच्यते । यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य संज्ञा स्यात् प्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिः

त्रि । तथा सति तस्यैव प्रतिपद्योक्तत्वात्पञ्चावः स्यान्नास्येति तात्पर्यम् । इह व्युत्पत्तिरिति प्रयोजनवार्तिके । इत्यत
एवमिति । पञ्चम्या इति वार्तिकस्यावित्यर्थः । आदिभ्यधिकारादिति । आच्छाद्यतः । अन्यथा नुम बाधकः
स्यात् । अमञ्च नुमा बाधकः स्यादिति भावः । अन्यथा अमामोरैवेति । अतः साहचर्यादिति भावः । अन्यत्र-
भेति भाष्यवद्भाषिकागम्यश्च प्रत्ययविधानेपि वर्णग्रहणे तदन्तविधिर्न भूत्वा नोदयति यद्येवमिति ।
अन्यत्रेत्यनेन भाष्येणको भवित्यनेन निषेधाभावात्तदन्तविधिरनुज्ञायते । एवञ्च प्रत्ययविधौ वर्णग्रहणे स
प्रतिषेध एव स्यादन्तर्गते वर्णग्रहणमिति परिहरति उच्यते इति । सिद्धे तदन्तविधाविति । उक्तवचनेन
वाचनिक इत्यर्थः । यत् प्रत्ययाभिप्रायप्रकृतिप्रत्ययव्यवक्रान्मुदायस्य विशेषणान्तेन स्यादिति एव स इति ।
तत्र । तात्पर्यस्य नियताक्षेप आक्षेपस्यैव वा शाब्दिकस्यैव मानाभावान् । किं च नञ् र चेत्यादौ समासप्रत्यय-
विधाविध्यनेनास्यापि निषेधापत्तिः । मम तु साहचर्येव स निषेध इति न बोधः । पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययो यत्र
कार्यान्तरविधानायानुगते याज्ञिकस्थले प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधिः प्रयोजनमिति वार्तिकार्थस्तदाह यत्रेत्या-
दि । पाठ्यायने अमुकने । नत्वं स्यादिति । वृत्तार्थेणादौ धातुस्वरकारस्य नृपपदस्य च तत्त्वस्यावित्यर्थः ।
न च संज्ञाविधाविति । संज्ञाया विधानवित्यर्थ इत्यभिमानः । यत्र ह्येता संज्ञाया विधौ स निषेधो ननु संज्ञया ।
विधा तर्हीति । प्रदेशेषु तदन्तग्रहणं यदि तर्हि इत्यर्थः । पुनस्तदन्तेति । वार्तिकस्तत्त्वस्य विशेषणाविति ।

मदाक्षायणः । अपञ्चम्या इति किमर्थम् । दृपत्तीर्णा परिपत्तीर्णा । अलैवानर्थ-
केन । नान्येनार्थकेनोक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । ह्यग्रहणे गृह्यग्रहणं मा भूत् ।
उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणम् । स्त्रोग्रहणे शस्त्रोग्रहणम् । मग्नग्रहणे पायमङ्गुलेतीति मा

स्यादिति प्रत्ययान्तान्ते गृह्येन यस्मात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिनिषेधो मदाक्षायमित्य-
त्र च । अपञ्चम्या इत्यत्र नायमर्थः । यत्र पञ्चम्यन्ता प्रत्ययो विधीयते तत्र तदन्तवि-
धिर्न भवतीति । एवं हि व्याख्यायमाने अत्रापि तत्प्रत्ययादित्यत्र तत्प्रत्ययादेवापि
विधीयमाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां वृद्धिस्वरौ स्यातां न तु तदन्तभ्यतीति । परमगार्ग्येयम्
इति । तत्र गार्ग्याण इत्येवोद्ग्रहणम् । गार्ग्यसंज्ञायास्तदा फलित्वानाद् न त्वत्र
परमगार्ग्येयत्वात्प्रत्ययस्तस्य ब्रजन्तत्वाभावात् । तस्माच्च फलित्विधीयमाने परम-
गार्ग्यायम् अन्तिप्ररूपप्रसङ्गः । तस्मादन्तन्यायव्युत्पादनार्थं परमगार्ग्यायम् इत्युपन्य-
स्तम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावात् तत्प्रहणन प्राप्तिः । तत्र
मदाक्षायमित्यत्र निष्ठायाः प्राधान्येनाश्रयणान्तदन्तविध्यमानः । स्मृतास्मात् तत्तुष्टेः इत्यत्र
धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधान्तत्तुष्टेर्वा प्राधान्येनाश्रयणान्तदन्तविध्यभा-
वः । अलैवानर्थकेनेति । अथैवदृग्रहणं नानर्थक्यमिति यस्मादिदंशु नाश्रीयतइति स्थित-
म् । वर्णरूपतया यस्य शब्दस्याश्रयणं नार्थवत्तारूपमाश्रीयते । तत्र यद्यग्रहणं च

भावः । तस्मादिति । संज्ञाविधी प्रत्ययग्रहण इति प्रत्ययग्रहणे अपञ्चम्या इति यत्रनाश्यामिति भावः ।
नायमर्थ इति । प्रत्यासत्त्या आस्तोथस्य प्रताक्तः । पञ्चम्यन्तामिति । पञ्चम्यन्तानिदिप्रत्ययान्तान्यर्थः ।
समासप्रत्ययादवापि तु सौत्रस्य निषेध इति न तेनास्य मतार्थमेति भावः । तत्प्रत्ययादेव । विधाराययत्र
विहितप्रत्ययादेव । एवञ्चोद्ग्रहणकारादीशुकादिषु पुत्र एव वृद्धिस्वरौ स्थापामित्यर्थः । भाष्ये (याज्ञिकोःफणि-
ति) । यथापि ङाप्रत्ययनिषेधादधिकारादपञ्चम्या इति निषेधोक्तत्र प्राप्तात् तत्रापि न पञ्चम्य-
रूपे विशेषण किं तु यस्मादिति पञ्चम्यर्थे पक्षोक्तत्वात् तस्य समानाधिकरणे विधानमेति अपञ्चम्या
इत्यस्याविषयोयमिति भावः । तस्मादिति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्संज्ञा विहित इति नियमाभावात् तदन्तविध्य-
एव । एतन्निमित्त एव च तदन्तविधिभूतत्वान्नयन उक्तनियमबाधनाय । अन्यथा परमगार्ग्यशब्दात् फलित्वं परम-
गार्ग्यायम् इति स्थितिर्न स्यादव्युत्पादनार्थमाश्रयः । नन्वनङ्गीया परमगार्गी गार्ग्यायम् इति भाष्यानाह
णार्थः । तदीदृशेयं परमगार्ग्यशब्दस्य प्रकृतित्वमन्वाधनार्थानि कथमेतन्मार्ग्यायमन्वयान्ते । भाष्येति पक्षः ।
परमगार्ग्यैकवचनगार्ग्यशब्देनैव प्रत्यय परमगार्ग्यस्यापन्थमिन्थयोपि उक्तन्यायादित्यथापि । विशेषद्वे-
कार्थिभावः प्रयत्नेनापि तस्य सत्त्वमस्येव । तद्वृत्त्यकार्यभाव एव वृत्तौ निमित्तमित्यत्र न मानम् ।
अत एवानुसर्जनामिति सूत्रे कृष्णकार्तिशब्देकवचनकार्तिशब्दशब्दोपपत्तिः प्राद्विता भाष्ये । गार्ग्य-
कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । एतन्न्यायेयस्यापि यस्माद्विहित इत्यादिन्यायन समानादन्तविध्यस्य इत्ये-
तन्न्यायेत्यर्थः । नार्थव सुपि च रौ सुपिनादौ सुबन्त इत्यादिपक्षः । न हि तत्र पञ्चम्यन्तामिति
प्रत्ययो विशेष्येन इति वाच्यम् । तस्मात्तान् परिभाषया सुपि पर इत्यर्थे नियमेन कस्यापि न्यवधि
साकाङ्क्षत्वेनोपस्थिताङ्गाविधावधित्वेनान्येन पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वेन निषेधवृत्तौपिनाहः । ननु
येन नामाभिधायनाय निषेधा वाचनिकतदन्तविधेर्वेति परुपन्नादौ उत्तरपदस्य विशेष्यतया प्राप्त-
दन्तविधिः स्यादेवेत्यत्र आह उत्तरपदेति । अन्यथा ह्रस्वस्य ह्रस्वत्ववर्गित्यत्रापि सङ्गतेः । सङ्गेत्य-
ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । तत्र इत्यणन्तमत्र तत्र गृह्येन समन्तस्य त्वन्विधानान्नप्राप्तमिति भावः ।
अथनपि निषेधो विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थामसूचक एवस्याह तत्रेति । प्राधान्येन । अन्तर्यामि-
त्यर्थः । धातोर्गति । इदं स्थानासिधेपगमिति चिन्त्यमितम् । सुपि चेत्यादावस्मदन्तगार्ग्यायामपि
समाधानं बाध्यम् । नन्वनानर्थकेनैवयुक्तम् अर्थवत्प्राधान्यविशेषात्तत्र आह अर्थवतीति । स्थितमिति ।

भूत । किमर्थमिदमुच्यते न पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सिद्धम् ।
न चेदं तद् नापि तदुत्तरपदम् । तत्र वक्तव्यम् । भवति । किं पुनरत्र ज्यायः ।
तदन्तविधरेव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । परमातिमहान् । एतद्धि नैव
तद् नापि तदुत्तरपदम् । अनिनस्मग्गहणानि च । अर्थवता चानर्थकेन च तदन्त-

सर्वेत्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्वर्णसमुदायग्रहणे ऽप्यनर्थकस्य ग्रहणे प्राप्तमनेन-
नियमेन निवार्यते । अलैवेति चैकत्वसंख्या गुणत्वाद्भिष्यते । नियमविधानसामर्थ्या-
द्वा । हन्ग्रहण इति । तेन प्लाहानाविति दीर्घा भवति । उद्ग्रहण इति । उद् स्थास्त-
म्भे गित्यत्र । तेन गर्भन्तु स्थास्यतीति पूर्वसवर्णाभावः । शस्त्रीग्रहणमिति । तेन शस्त्रा-
विति स्त्रिया स्त्रीत्यङ् न भवति । पायसं करोतीति । संपर्गुपेभ्य इति सुण् न भवति ।
तत्र हन्ग्रहणे स्त्रीग्रहणे चाङ्गस्य विशेष्यत्वात् स्थास्तदन्तविधिः उद्ः स्थेत्यत्र तोरि-
त्यधिकारात् तवर्गान्तस्योच्छब्देन विशेषणात् स्यात्तदन्तविधिः । प्रतिपेधविज्ञाने तु न
भवति उद् एव तवर्गेण विशेष्यत्वात् तोरि यम्य वा निवृत्तत्वात् । संग्रहणे पदप्रक-
रणात्तदन्तविधिः स्यादिति निवार्यते । पदेन समादयो विशेष्यन्ते इति तदन्तविध्य-
भावः । पायसं करोतीति कर्गेनेभूपण्याथं वृत्तिना सम्भवतीति सुट् स्यात् । किमर्थमि-
ति । अलैवानर्थकेनेत्यतद्विश्लिष्यते । अस्य हि नियमस्य प्लाहानावित्यादिप्रयोजनं
तच्चान्यथा भिष्यति अङ्गाधिकारे हन्ग्रहणं स्त्रीग्रहणं चास्ति एङः पदान्तादतीति
पदाधिकारे संग्रहणं वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुवर्तनादुद्ः स्थास्तम्भोरिति पूर्वम-
वर्णः पदाधिकारे विधीयते पदाङ्गाधिकार इत्यत्र च केवलपदाधिकारे ऽपि ग्रहीष्यते
उत्तरपदाधिकारो ऽपि ततश्च प्लाहानावित्यादिषु दांपो न भवति नहि प्लाहानावित्यत्र
हन्तित्यङ् नापि तदुत्तरपदमिति प्रश्नः । तत्र वक्तव्यमिति । पदाङ्गाधिकार इत्येतद्विध्य-
र्थः । अलैवानर्थकेनेति वचनेनार्थवता तदन्तविधिसंज्ञावादिना भातः । तदन्तविधरे-
वेति । प्राथमकाल्पिकः संग्रहेण तदन्तविधिः स एव त्वलैवानर्थकेनेति नियम्यते ।
परमानिमद्भाति । परमश्चासावतिमहानिति समासः । तत्र परमादिर्महच्छब्दो न
भवति नापि महच्छब्दोत्तरपदः । अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति सान्तमहत् इति

रवं रूपमित्येति शेषः । कृतो हेतोरित्यत्र आह वर्णरूपतया तस्येति । र्णरूपतया तस्येति पाठे-
नार्थवत्त्वरूपमित्यत्रः पाठः तस्य हीति शेषो बोध्यः । अर्थवत्त्वेति । तत्त्वसमानाधिकरण रूपमित्यर्थः ।
वर्णसमुदायग्रहणं प्राप्तमिति पाठे ऽनर्थक्येति शेषः । तत्रापि प्राप्तमिति शेषः । गुणत्वादिति । तदन्तविधि-
नियमोपायप्रत्यक्षित्यर्थः । वर्णसमुदायेन चेत्यन्तविधिस्तर्ह्येवनेति कल्पितम् । अन्ये तु अङ्गाधिकारे
तदन्तविधिरित्यसङ्गस्य निवारणार्थम् । वर्णग्रहणं चेत्यन्वाख्यानवाचिके ज्ञापकसिद्धिजातिग्रहणे न
मात्रम् एवमलैवेत्यत्रापि । एकत्वसङ्ख्यागुणत्वादित्यपि चिन्त्यम् । जातिपरत्वे न दृगनसङ्ख्याया एव
तदुत्तापित्वावस्थानेन सङ्ख्येति शेषो बोध्यः । दीर्घा भवतीति । इह त्रिति नियमनानिव-
र्त्तितत्वादिति भावः । अर्थवत्परिभाषासिद्धायां नुवादायम् । संपर्गुपेभ्य इति । वृत्तिपाठमनुसृत्यम् ।
तस्योच्छब्देनेति । वापयान्तस्येत्यर्थः पदग्रहणमनुवर्त्य तस्योदात्तवाच्यत्वात्तदन्तस्य पदस्येत्यर्थ उच्यते ।
नन्वव्यभिचारात्तवर्गेणापि विशेषणं व्यर्थमेतन् आह वानवृत्तत्वाविति । पदग्रहणमपि कल्पभावात्त्रिवृत्तं
विशेषणञ्चेत्यपि बोध्यम् । पदप्रकरणान् । एङः पदान्तादतीत्यत्रः । नन्वत्र करोतीति वृष्ण्यातीति आह
भूषणेति । पायसं भूषयतीत्यर्थो भवति भावः । केवलपदाधिकारेणेति । अन्यथा ऽसन्नेहाद्योत्तरपदत्वं
वक्ष्यति भावः । पाठ्ये (नापीति) समासश्चरमावयव तस्य रुद्धत्वाविति भावः । नन्वेव तदन्तावध्यभावे
वृद्धत्वावित्याद्यासिद्धिः । तदन्तविधा तु प्लाहानावित्यत्र शेषो ऽत आह अर्थवत्ति । ननु धार्मिकोक्तापि

विधिं प्रयोजयन्ति । अन्, राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन । अन् । इन्, दण्डी-
स्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन । इन् । अम्, मुपया इत्यर्थवतो मुप्ताता इत्यनर्थकेन ।
अम् । मन्, मुशर्मा इत्यर्थवता मुपथिमा इत्यनर्थकेन । मन् । यस्मिन् विधिस्तदा-
दावल्ग्रहणे* । यस्मिन् विधिस्तदादावितिवक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अचि इनुधातु-
भ्रुवां योरियद्व्यङ्गाविति उहैव स्यात् श्रियो भ्रुवां श्रियो भ्रव इत्यत्र न स्यात् ॥

वृद्धिर्गस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७३ ॥ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् । यस्या-
चामादिस्तद् वृद्धमिति यत्पुच्यमाने दात्ता गान्तिताः अत्रापि प्रमज्जेयत । वृद्धि-
ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ यस्यग्रहणं किमर्थम् । यस्याति

दीर्घत्वं न स्यात् । अनेनैव न्यायेनोगिल्लक्षणा नुमागोऽपि न स्यात् तदन्तविधिना
भूतं भवति । मुञ्चोता इति । अनागमकानां सागमका आदेशा इत्याश्रयणादत्रास आन-
र्थक्यमर्थवतो ह्यागम इति न्यायाश्रये स्वर्थवान्वासशब्दः । यस्मिन् विधिर्गतिः । तदन्त-
विधिर्गतिः । तदन्तविध्यपवादस्तदादिवाच्यमन्त एव विशेषणेत भवति नान्येन ॥ ७२ ॥

वृद्धिर्गस्य ॥ वृद्धिग्रहणमिति । अस्मति वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न
भवतीति चेत् । यस्याचामादिभिन्नजानीयो हल तद्वृद्धमित्यत्रादि व्याचर्तितं स्यात् ।
दात्ता इति । अस्मति वृद्धिग्रहणे नियमिणहेतोर्धमेस्यानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो
विज्ञायेत दत्तशब्दो रक्षितशब्दश्चात्र क्रियाशब्दो दण्डव्यः । नामधेयस्य न पक्षे भवत्येव
वृद्धसंज्ञा । प्रस्थेऽवृद्धमित्यत्र यदा नामधेयत्वाद्बृद्धा पक्षे कर्त्यादयस्तदर्थं प्रति-
पद्यः स्यात् । यस्यातिव्यपदेशायेति । संज्ञिन इति शेषः । अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यव-
मृश्येत तदित्यस्यानुपादानं च वृद्धेरेव वृद्धसंज्ञाप्रसङ्गः । गार्गीया इति । तर्हि गार्ग्य-
शब्दस्य वृद्धिरादिः किं तर्हि हल । मालादीनां चेत्येतत्तु मामधेयार्थं स्यात् । सभास-
नयन इति । सति धर्मादिग्रहणे आद्यन्तवत्सूत्र एव ग्रहणस्य समासैव न शब्दः प्रत्युदा-
हरणम् । अस्मति त्विहादिशब्दः दर्शनादेरिवर्णान्तलक्षणस्याचोभाव एकग्रहणस्य प्रयोज-

फलतस्तन्नाविधिवेत्यत्र आह प्रायस्येति । गौत्रतन्नाविधिरिव ज्यायान् न तु वार्तिकोक्तात्तरपक्षेऽप्यंश
इति नियम आग्रयक इति भावः । परमादिभिः । परमादिः समास उद्देश्यो महत्त्वज्ञो न भवतीति विशेष्य
बोध्यम् । भाष्ये (अतिनि) अर्द्धोपान्, इत्यप्येति । अत्यन्तस्य मन इत्यादिषु वर्जमानानीत्यर्थः । अर्थ-
वनिवासिनि । इदं चित्यम् । कृते आगमे तद्विशिष्टस्यार्थवत्तायाः व्याख्यानोपपत्त्यर्थः भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च ।
नान्येनेति । अत एवेकोऽयमर्थव्याधौ न शेषः । यस्मिन् विधिर्गतिः वाचनिकमव यस्माज्जिति समस्यन्तोपपत्तु-
यम् । समस्यन्ने यत् विशेषणं त्वेति यावत् ॥ ७५ ॥

वृद्धिर्गस्या ॥ ननु वृद्धिग्रहणाभावे सर्वत्र वृद्धसंज्ञायां विशेषणान्तराणां वैयर्थ्यमेव स्यादिति
समाश्लेषोपपत्त इति शङ्कते । असन्तानि । सङ्काचे प्रमाणाभावात्पक्षेन सर्वत्रैव शङ्कतेषु तत्रादिः
समीपो हलव भवतीति परिहरति । यस्याति । सन्वर्थापानं निर्धारण पटी निर्धारणस्य तुल्यजानीयस्योति
यस्यादिशब्दां मध्ये कश्चिदिति विज्ञायमाने दत्तादौ नानिप्रसक्तिरन आह असन्तानि । समीपार्थं इति । पूर्व-
समापार्थ इत्यर्थः । एवञ्च नात्ररूपिनसंबन्धे पटी न तु निर्धारण इति भावः । यस्याचामादिद्वेष्टित्यर्थः
स्यादिति तात्पर्यम् । नामधेयस्य त्विति । वा नामधेयस्योति वचनतावति भावः । भाष्ये (अत्रापीति) । अत्र
प्रकृतवर्णीत्यर्थः । नन्वेवं हलावः सर्वस्य वृद्धत्वं प्रस्थेऽवृद्धमिति सत्वे प्रकृतवर्णप्रतिपद्योऽन्त्यकोऽन्त्यः क
प्रस्थ इति । तदित्यस्यानुपादानं इति । तदित्यस्याप्यनुपादानं इत्यर्थः । वृद्धेरेवेति । तथा च विशेषणं स्वार्थ-
विषये मुख्यो वृद्धशब्दोऽप्यत्र वृद्धयदिति लाक्षणिक इति प्रकृतप्रसङ्गः इति भावः । ननु मालादीनामांति

व्यपदेशाय । अथाजग्रहणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्यादिस्तद् वृद्धमितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् । ऐतिकायनीयाः औपगवीयाः । इह न स्यात् गार्गीया वात्सीया इति । अजग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथादिग्रहणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्याचां तद् वृद्धमित्यत्युच्यमाने सभासंनयने भवः सभासंनयन इत्यत्रापि प्रसज्येत । आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादित्वम् * । वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते । नह्यचां संनिवेशो ऽस्ति । ननु चैवं विज्ञायते अजेवादिरिति । नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत । औपगवीयाः इह न स्यात् । गार्गीयाः । एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते । एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः * । इहापि प्रसज्येत । सभासन्नयने भवः सभासन्नयनं इति । सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अत्र आकृतिर्निर्दिश्यते ।

नम । अचामिति तु बहुत्वं संख्याविवक्षार्थं स्यात् । नह्यचामिति । सर्वस्य प्रातिपदिकस्याज्भलसमुदायरूपत्वात् । अचामित्यनेन च केवलनामचां समुदायः संनिवेशरूपो निर्दिष्टः । औपगवीयाणावस्थानं संनिवेशः स च केवलनामचां नास्ति । ननु चैवमिति । अत्रां संनिवेशस्यासंभवाद्चां मध्ये ऽजपेक्षया यस्य वृद्धिरादिरिति विज्ञास्यत इत्यर्थः । नैवं शक्यमिति । वृद्धिविशेषणार्था निर्द्धारणे षष्ठी स्यात् । अचां मध्ये अजपा या वृद्धिरित्याकारस्य निवृत्तिप्रसङ्गः । आकारो ह्यनजैव सन् केवलमच्कार्याणि ग्रहणकशास्त्रेण लभते ततश्चाश्वलायन इत्यत्र न स्यात् गार्ग्य इत्यत्र चाकारस्यान्यत्वात् समुदायानादित्वाच्च न स्यात् । एकान्तादित्वे चेति । एकान्ता अवयवा अचः प्रातिपदि तस्य तेषामचाम आदिवृद्धिर्यस्य तद्वृद्धमित्यर्थः सर्वप्रसङ्गश्चात । नह्यत्र विशेष उपादीयते संनिवेशमचामादिवृद्धिरिति ततश्च मध्याप यत्तमान आकारो ऽन्याजपेक्षया आदिरिति सभासन्नयने सजाप्रसङ्गः । आदिग्रहणं त्वन्त्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् । खट्वेति ।

लिङ्गावतिमहचरितो यस्य वृद्धिस्तस्यापि संज्ञा स्यात्त आह मालाकीति । भाष्ये (अथासीति) अचामिति षष्ठ्युपादानसामर्थ्यादादिशब्दो ऽध्याहरिष्यत इति प्रश्नः । यस्यावयविनो ऽवयवान्मन्त्र मध्ये वृद्धिरप्यवयव इत्यध्याहारं विनैवार्थसंभवे ऽध्याहार मानाभाव इत्युत्तराशयः । तत्र प्रसङ्गावतिग्रहणसत्त्वासत्त्वयोरान्वयः । त्सुत्रार्थकग्रहणप्रयोजनं दर्शयति सति च्वात । असत्यकग्रहणं पूर्वसंहितेति भाष्यशब्दाकार आनिवृत्त्यात् स संनिवेशस्यापि वृद्धत्वं स्यादिति भावः । अत्र इति । एष इत्यर्थः । तत्र हि भानोरित्याधिकार इति भावः । यत्र च स्वर विशेषः । नन्वेवं यस्य वृद्धिरवयव इत्येव सिद्धे ऽचामिति व्यर्थमेत आह अचामितीति । तत्र च राट्शब्दाद्वृद्धत्वं नोत भावः । कृते त्वादिग्रहणे यत्र वृद्धेरादित्वमेवाजपेक्षया नत्वनादित्वं तस्यैव ते ग्रहणान् न सभासन्नयने दोषः । अचामिति । बहुत्वमविवक्षितत्वेन मालीयादिसिद्धिः । ननु यत्र इत्यर्थादत आच एव संज्ञावृत्तत्वात् प्रवृत्तिरुच्यते न तु हलन्तरितेष्वाक्षु इति मन्यमानः शङ्कते । भाष्ये । (वृद्धसंज्ञायामिति) । नन्वेत्येव मात्रिकापाठे सन्निवेशोत आह सर्वस्यात । वृद्धत्वप्रयुक्तकार्यभाज इत्यर्थः । वृद्धत्वान्वयनकार्यस्य प्राप्तपारिक सत्त्वाविति भावः । अचामित्यनेन च केवलनामचां सावधारणत्वेन प्रथमतस्तथैव प्रतीतेरिति भावः । अजमात्रसंनिवेशो यस्य समुदायस्यादिवृद्धिरित्यर्थः स्यात्त तत्त्वार्थम् । ननु प्रथमान्तात्पराभावाज्जातिरित्युक्तमेत आह आजति । तन्धारणपट्याश्रयाद् निर्द्धारणस्य समानजातीयविषयत्वाच्च तत्त्वमेव इति भावः । अज्ज्ञातसमुदायज्यजोन्त एवादिमन्त्रेण इति भाष्याक्षरार्थः । वृद्धविशेषणार्थेति । तस्याः प्रधानत्वादचामिति तस्य एव त्वस

एवमपि व्यञ्जनैर्व्यहितत्वान्न प्राप्नोति । व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं यथान्यत्र * ।
 व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यो यथा अन्यत्रापि व्यञ्जनस्याविद्यमानव-
 द्भावो भवति । वत्रान्यत्र । स्वरे । वा नामधेयस्य * । वृद्धमंज्ञा वक्तव्या । देवद-
 क्षीयाः देवदत्ताः । यज्ञदक्षीयाः याज्ञदत्ताः । गोत्रोत्तरपदस्य च * । गोत्रोत्तर-
 पदस्य च वृद्धमंज्ञा वक्तव्या । कम्बलचारायणीयाः ओदनपाणिनीयाः । घृत-
 पीढीयाः । गोत्रान्ताद्वा ऽममस्तवत् * । गोत्रान्ताद्वा अममस्तवत्प्रत्ययो भवतीति
 क्तव्यम् । एतान्येवोदाहरणानि । किमविशेषेण । नेत्याह । जिह्वाकायहरित-
 २८मिति । उभयरूपत्वे ऽपि प्रातिपदिकस्याजाकृतिरचामिति वचनादाश्रीयते ।
 चमानाणि हलाकृतिर्न विवक्ष्यते । तेनायमर्थः । यस्य शब्दस्य सकलाजपेक्षया
 द्विरादिस्तद्वृद्धमिति । यथा पङ्क्तौ ब्राह्मणानामादिमानयेत्युक्ते सतो ऽपि शूद्रा-
 दीननादस्य ब्राह्मणजातीयापेक्षया यो ब्राह्मण आदि स आनीयते । व्यञ्जनस्येति ।
 अचामिति वचनाद्व्ययमानान्यपि व्यञ्जनानि न विवक्षितानित्यर्थः । यथा अन्यत्रेति ।
 यथा स्वरविधाययोगे स्वाद्व्यञ्जनमविद्यमानवदेवमिहाप्यचामिति वचनादित्यर्थः ।
 इत्स्वनुडङ्यामिति स्वरविधो नुडप्रहर्णाद्वृद्धमञ्जने व्ययधायकमेवेत्युद्दिष्टत्वात्तानि
 मनुष उदात्तत्वं न प्रवर्तते । वा नामधेयस्येति । पौरुषेयं नाम गृह्यते । कम्बलचाराय-
 णीया इति । कम्बलाप्रयस्य चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः । आदनपाणिनीया इति ।

रण स्यादित्यर्थः । यदीयात्रिवृद्धमञ्जमध्यवर्तिनीत्यर्थः । निर्धार्यमाणनिर्धारणाभ्यां सजातीयत्वाच्च
 वृद्धिरक्षत्वात् । तत्र वृद्धिर्नन्वादिभ्यामादौ विशेषणसामर्थ्येन आक्षरसामानाद्य जात्ररूपज्ञातृवृद्धि-
 रितिह इति भावः । आकाशस्य निवृत्तपक्ष इति । वृद्धमज्जातिमज्जातिनृत्तमहात्म्य स्यादित्यर्थः ।
 राजासाधारण्यं प्रत्ययारम्भनाह सनभानि । भाष्योक्तस्य साधारण्यं भवनपराह समवायानि ।
 अन्यथाशेषेभ्यः पृष्टीति भावः । एवं यथेत्याद्यप्यञ्जनं यतिरेकं पृष्टीमिदं यथाव्यामिति निर्धारणस-
 द्यां वेदोपाहितः अनुपज्जितनव्यान्तरेकं यस्यानि पृष्टयामपि न वक्तुं भाष्ये पृष्ठान्तापेक्षमुक्तम् ।
 यावद्वृद्धिर्नन्वादिभ्यामादौ पृष्टमिति सूत्रार्थः । नन्वादिशब्दोपादानादेव सर्वेषामव्यामिति लभ्यते इति
 हा आत्रिमहर्णमिति । उभयरूपत्वेपीति । अज्जालरूपत्वेपीत्यर्थः । यस्यानि नाभ्यां विशेषणम् ।
 २८मन्यविशेषणत्वान् । नाभ्यां न्यवहितत्वान् । किं तु वृद्धिः । अत्रामिति आत्रविशेषणम् । सज्जि-
 वा न तु वृद्धिः व्यवहितत्वान् । एवञ्च यस्य वृद्धिर्नामात्रावित्युक्तं लक्ष्यस्याजपेक्षावित्यस्यापपत्त्ये
 वा वृत्तमानाणि हलाकृतिर्न विवक्ष्यते इति भावः । सकलाज्जाति । सङ्क्षेपे नानामावः । सते-
 ना । आत्रा मध्यवर्ति शेषः । अचामित्तेति कवलाभ्यां त्रिवृद्धममवायानि भावः । स्वरवि-
 रिति । स्वरे विधेय इत्यर्थः । अयमर्थोवादिनि । स्वराणामध्यमत्वात्तानि भावः । अत एव यथा
 त्व इति अनाव इति प्रतिषेधः सार्थकः । नुडप्रहर्णादि । इत्स्वनुडङ्यामिति वक्तव्यत्वात् न नि जाप-
 तमिति भावः । अन्यथा नुडा विद्यमानस्वावृत्तपदानित्यादि ह्यविवक्ष्येव मनुष उदात्तस्य सिद्धमिति
 यथर्थं स्यादिति तत्तात्पर्यम् । पौरुषेयमिति । आधुनिकमित्यर्थः । गृह्यते इति । अत्र वाचस्के इत्या-
 ३ । अत एवङ्गयात्रां वेदो इति चरितार्थम् । रुद्रमात्रस्य नामत्वेन प्रहर्णं तद्वृद्ध्यर्थं स्पष्टमेव । यदीय
 न तु गृह्यादित्यास्तासु याद इति त्वमासु । अत एव भाष्ये नवदन्तगच्छं तदाहूत इति भावः । भाष्ये
 गोत्रान्तादिति) गोत्रप्रत्ययान्तोत्तरपदादित्यर्थः । चारायणी राजान्ता यथा ऽममासं वृद्धत्वाच्छेदं लभने
 या समासं वृद्धत्वाभावेपीत्यर्थः । अन्येन वृद्धमज्जा वा कर्मण्या इत्युपसङ्गधानं वेत्युक्तं भवति ।
 इति । अतः भक्ते च आक्षरशब्दापत्यमात्रम् । अपत्यादिकतावृत्त्यवादिनि भावः । नन्वादनपाणि-

कायवर्जम् * । जिह्वाकायं हरितकां च वर्जयित्वा । जैह्वाकाताः । हरितकाताः पुनरत्र ज्यायः । गोत्रान्ताद्वा समस्तवादिसेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति पिङ्गलकाण्वस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वाः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥ यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते उनाहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते, इह च प्रसज्येत त्वत्पुत्रस्य छात्रास्त्वात्पुत्राः । इह च न स्यात् त्वदीयो मदीय इति । अथ निवृत्तम्, एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम् । एवं तर्ह्यनुवर्तते । कथं त्वात्पुत्रा मात्पुत्रा इति । संवन्धमनुवर्तिष्यते वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्ध सदादीनि च वृद्धभञ्जानि भवन्ति । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् । एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् । तद्यथा । कश्चित्कान्तारे ममुपास्थिते सार्थमुपादत्ते स यदा निष्कान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति ॥

पाणिनोपस्यमित्यण् गाथिविदधीति प्रकृतिभावाद्दृढोपाभावः । पाणिनस्यापस्यं युवे नीञ् तस्य छात्र इति विवर्त्तते यूनं लुगिनीञ् लुक् तेनेञ्छेत्यण् न भवतीति छं भवति । पैङ्गलकाण्वा इति । कण्वाद्भ्यो गोत्रइत्यण् वृद्धसञ्ज्ञायान्तु छः स्यात् ॥ ७३ ॥

त्यदादीनि च ॥ त्वात्पुत्रा इति । आदिग्रहणानुवृत्त्यन्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्यदादित्व स्यादिति भावः । अचामित्यस्य तूत्तरार्थवानुवृत्तिः स्यात् तत्संवन्धस्येहायोग्यत्वान्निर्द्धारणस्य समानजातीयविषयत्वात् । त्वदीय इति । व्यपदेशिवद्भावो ऽत्र नास्ति अप्रातिपदिकेनेति निषेधात् । संवन्धमिति । द्वितीयान्तमन्तत् । संवन्धमनुरोत्स्यते न हाम्यतीत्यर्थः । अथ वा स्वदध्यतइति संवन्धः कर्मणि घञ् नपुंसकस्य बाधकाभावाद्भवति । वृद्धिग्रहणसंवन्धमादिग्रहणमिहानुवर्तते इति नास्ति तस्य त्यदादिभिः संवन्धः । तद्यथेति । एतदृशयति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरस्मृत्तपेव योग्यत्वाद्यस्याचामादिरिति संवध्यते एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धिमिति वाक्यार्थसंपादनात् इह त्वयोग्यत्वात् संवन्धानुपपत्तिः । तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणात् त्यदादीनां चाञ्जस्य पत्वाभावाद्यस्याचामादयस्यदादय इति तत्संवन्धाभावात् ॥ ७४ ॥

नीया इत्यत्र वृद्धत्वे ष्टोऽसमस्तवदतिवेशे इमन्तत्वादिमन्थल्यणिति भिन्नः स्यात् आह तेनेञ्छेत्येन यनि विहितो न गोत्रे तेनेत्यर्थः । इमन्थेत्यत्र गात्र इति वर्तते पारिभाषिकं च तत्र गृह्यते इति भावः । यत्तु तेन लुकेति तत्र । प्रत्ययलक्षणस्य दुर्वास्त्वान् । भाष्ये जिह्वाकात्यादिः वृद्धसंज्ञापक्षेपि द्रष्टव्यम् । अणिता । स च केवलम्भः काण्व्यादिभ्यश्छन्दस्यापवादः । वृद्धसंज्ञापक्षे समुदायस्य कण्वादिषु पाठाभावात् । प्रत्ययविधा तदन्तविधिप्रतिषेधाच्च न तत्प्राप्तिरिति भावः ॥ ७३ ॥

त्यदादीनि च ॥ भाष्ये । अनुयत्तन इति । पूर्वसुधात्परतो गच्छति नवेति विचारः । ननु परानां गणबहिर्भावेन कथं त्यदादित्वमन्त आह आसीति । सामर्थ्यादभनपूर्वगतान्गप्रतिष्यत इति भावः । अचामित्यस्य न्दिति । इहादिग्रहणसंबन्धेव भाष्यतत्पर्यमिति भावः । व्यपदेशिवद्भावेन केवलोपसर्गमिति इह च नेति भाष्यमनुक्तमन्त आह व्यपदेशिवदिति । स निषेधः प्रत्ययविधा तन्मात्रोपयोगिज्ञाविधौ चेति भावः । तदनाश्रित्येवम् । ननु नपुंसके भावे कल्पयितुं घञ्प्रवादो ऽव्यधिकारात्प्राप्तिरिति वासरूपविधिर्न सत् संबन्धमिति नपुंसकप्रथमैकवचनमनुपपन्नमन्त आह द्वितीयान्तमिति । नपुंसकीति । घञ्प्रज्ञप. णुसीति भावघञ्प्रविषयकं क्वावित्कं चान्ते भावः । चेतनान्वनस्याङोपादानं संवतः । यस्यादिरित्यस्य तु कथन्त स्यातामन्त आह एतादिति । योग्यत्वादाङ्गिरस्यस्याङ्क्यकवचननेन संबन्ध इति शेषः । तुल्यजातीयस्यपुल्लक्षणम् । त्यदादीनीत्यनेनगादिरित्यस्य भिन्नविभक्तिकत्वाच्चन्यापि बोध्यम् ॥ ७४ ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७२ ॥ एङ् प्राचां देशे शैनिकेष्विति वक्तव्यम् ।
सैपुरिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि-
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥
पादश्चायं समाप्तः ॥ श्रीशिवो जयति ॥

एङ् प्राचाम् ॥ कुणिना प्राग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवास्थितानामापात्वं चेति
व्याख्याते तेन कोडो नामोदग्रमस्तत्र भवः क्रौड इत्यनेव भवति । अन्येन तु प्राग्र-
हणं देशविशेषणं व्याख्याते तेन देवदत्तो नाम बाह्यिकेषु ग्रामस्तत्र भगो देवदत्त इत्य-
ङ्गत्वात् ङञ्जिठो न भवतः । भाष्यकारस्तु कुणिदशनमशिश्रयत् । सैपुरं स्कौ-
न्गा च बाह्यिकणौ । तत्र वृद्धत्वाङ्गार्हकणामेभ्यश्चेति ङञ्जिठो भवतः । शैपिकेष्विति
अच मादृक् भाष्यकारो वृद्धलक्षणप्रत्ययाभावः । कोडोऽवदत्तयोस्त्वप्रादेशाच्चिनोर्ह्यव-
स्थितप्रिमापया न भवतीति प्रादेशाच्चिन्तु देवदत्तस्य वृद्धसंज्ञत्वात् काश्यादिन्यात्
वृद्धलक्षणो ङञ्जिठो भवतः ॥ ७१ ॥ इत्युपाध्याये जयत्पुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥

एङ् प्राचाम् ॥ कुणिनेति । चिन्त्यस्य चन्त्यत्वाभावाग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं अन्यथा प्रादेशादनेव
विदेशिते भावः । लक्ष्यविषयस्य च व्यवास्थितविभाषाश्रयणं तत्फलमाह तेनेति । अन्येन चिन्ति ।
पृथुतान्त्र्ये संभवत्यन्येनान्वयाऽन्वित इति तत्रात्र बाह्यिकस्य देशविशेषणं तत्र स यावत् प्राग्रहणबर्हिभनः
बाह्यिकदेशश्चाभ्यसंबद्धः प्रादेशबर्हिभनो वा । अत एवाव्ययार्थविति सूत्रे शङ्कलतामो ग्रामस्य उदीच्य-
णोर्हो होभयस्त्वता माध्यकृतोक्ता । एतन्नाम बर्हिभुता बाह्यिका इत्यप्राप्तम् । बाह्यिकयाप्राप्तं । बाह्य-
इत्यस्याप्रादेशविधिविति शेषः पृथगीय इति बाध्यम् । अन्यथा कुणिमनाश्रयणं इत्यप्राप्तम् नावप्यने ।
ङञ्जिठोऽविति । बाह्यिकणामेभ्यश्चेत्यत्र ङञ्जिठोऽविति तत्तत् प्राग्रहणं विभाषासु । शङ्कलतासु यावत् ।
प्रादेशादप्रादेशाः प्राचः उदीच्यः पश्चिमाक्षरं, इत्यन्यत्र दर्शितः । शङ्कलता चानाश्रयानिभ्युत्पत्त्येक ।
पृथुतान्त्र्ये नैर्ऋत्या पश्चिमाक्षरिणामिनी सत्यन्ये । उभययापि प्राग्रहणकणम् इति विवादः बाह्यिकलक्षणस्य ।
वृद्धत्वात् सिन्धुपदानामन्तरं ये समाश्रिताः । बाह्यिका नाम तद्देशा न तत्र इत्यत्र दर्शितं कर्णपर्याणि ।
एवञ्च भर्हिभुतत्वाद्वाह्यिकस्य शतद्विपदिशगवती विवस्ना चन्द्रमाश्रितं पञ्चतन्त्रं सिन्धु पञ्च नन्मध्य-
देशो बाह्यिक इति तद्व्याख्यानम् । कुणिमनाश्रयणं शैपिकोदयस्य उभयस्य । व्यवास्थितविभाषय-
हा लक्ष्मणमनाश्रयणस्य भाष्यम् । भाष्यप्राप्त्या च्येनान्वाह्यिकया शङ्कलतासु । भाष्याक्तव्यार्थमन्वि-
त्वातिरिक्ता न व्यवस्थिता इत्यन्यापेक्षया शैपिकोदयस्य शङ्कलतासु । अप्रत्यक्षत्वात् । उदीचा वृद्धा-
विति तस्य वृद्धेति चेति सर्वत्राभाह ॥ ७० ॥

इति श्रीशिवभट्टमुत्तमजीगर्मजनामो जामटकृते भाष्यप्रदीपेऽष्टमे प्रथमस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ।

पादश्च प्रथमस्यमात्रं ॥ १ ॥ नवाह्निकं समाप्तम् ॥

